

307204

HELIKON

38
1992 IRODALOMTUDOMÁNYI
SZEMLE 33

*A frankofon irodalmak
sajátossága*

h^o

h

1992

1

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE	REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

BODNÁR György

CsÁSZTVAY Tünde

T. ERDÉLYI Ilona

társszerkesztő / rédacteur associé

GRÁNICZ István

HOPP Lajos

társszerkesztő / rédacteur associé

KARAFIÁTH Judit

könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

főszerkesztő / directeur de la revue

ODORICS Ferenc

SZILI József

VARGA László

felelős szerkesztő / rédacteur en chef

Sz. ZEHERY Éva

szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11-13. Tel. 166-4819/12 Fax 1853-876

1992/1. — XXXVIII. évfolyam Megjelenik negyedévenként	1992/1. — XXXVIII. année Revue trimestrielle
--	---

307.204

~~307.231~~

HELIKON

Összesített tartalomjegyzék 1992.

HELIKON

Összesített tartalomjegyzék 1992.

TANULMÁNYOK

Ádám Anikó: Kosztolányi a nevekről. Összeállítás Kosztolányi írásaiból	389
Jacques Allard: Egy irodalom – három jelző: francia, kanadai, québeci (Fordította: Simonffy Zsuzsa)	88
Pierre Bourdieu: Homo Academicus (Fordította: Ádám Anikó)	247
Szergej Bulgakov: A tulajdonnév (Részlet) (Fordította: Bagi Ibolya)	447
Ernst Cassirer: Nyelv és mítosz (Részlet) (Fordította: Sarankó Márta)	435
Jack Corzani: A frankofon antillai irodalmak sajátossága (Fordította: Sörös Anna)	47
Philip Elliott: A szakmák a társadalomban (Fordította: Kálmán C. György)	259
Marsilio Ficino: Kratülosz, vagy A nevek valódi értelme. A Platón-dialógus argumentuma (Fordította: Pajorin Klára)	338
Stanley Fish: Anti-professzionalizmus (Fordította: Eszes Dóra)	171
Roger Francillon: A romand irodalom specifikussága (Fordította: Martonyi Éva)	103
Gérard Genette: A szerzői név (Fordította: Saly Noémi)	523
Gerald Graff: A humanista mítosz (Fordította: Kádár Judit)	207
Gránicz István: A szó belső formája Potyebnya nyelvészeti poétikájában	379
Paul Halmos: Bevezető – Professzionalizmus és társadalmi változás (Fordította: Kálmán C. György)	256
Pierre Van den Heuvel: Magrebi irodalmak: néhány kifejezősmód eredetiségéről (Fordította: Kun Tibor)	76
Hornyánszky Gyula: A szó hatalma (Részlet)	459
Jean-Louis Joubert: Az Indiai-óceán partjain (Fordította: Kun Tibor)	67
Kálmán C. György: Név és beszédaktus	474
Kálmán C. György: Profizmus az irodalomtudományban	163
Karafiáth Judit – Tverdota György: Irodalom és onomasztika. Bevezetés	329
Jean-Marie Klinkenberg: A belgiumi francia nyelvű irodalom. Történeti és esztétikai sajátosságok (Fordította: Ádám Anikó)	29
Kocsor Erika: Noment est omen	369
Kovalovszky Miklós: Az irodalmi névadás (Részlet)	504
Martin Laffin: A professzionalizmus megközelítései (Fordította: Kálmán C. György)	257
Claude Lévi-Strauss: Az egyén mint faj (Részlet) (Fordította: Sári Andrea)	491
Magyar Miklós: Hős, név, névmás. A személyiség elhalványulása a hagyományos regénytől az új regényig	421

<i>Bernard Mouralis: A francia nyelvű irodalmi termelés sajátos jellege ma Fekete-Afrikában</i> (Fordította: <i>Paics Marianna</i>)	18
<i>Pajorin Klára: Marsilio Ficino Kratülosz-argumentuma</i>	335
<i>Jean Piaget: A gyermekek világábrázolása (Részlet)</i> (Fordította: <i>Saly Noémi</i>)	478
<i>Pokol Béla: A professziótól a professzionális intézményrendszerig</i>	262
<i>François Rigolot: Poétika és onomasztika. Bevezetés (Részlet)</i> (Fordította: <i>Sári Andrea</i>)	348
<i>Martin Steinmann Jr.: Mire jó a professzionális irodalomértelmezés?</i> (Fordította: <i>Kádár Judit</i>)	201
<i>Szabics Imre: A nevek szimbolikus jelentései a középkorban</i>	362
<i>Tverdota György: A névvarázs poétikája</i>	410
<i>Tverdota György – Karafiát Judit: Irodalom és onomasztika. Bevezetés</i>	329
<i>Vígh Árpád: A frankofon irodalmak sajátossága</i>	3
<i>Zlinszky Aladár: A névvarázs</i>	466

SZEMLE

<i>Angyalosi Gergely: Az immanens kritika Roland Barthes felfogásában</i>	277
<i>Gránicz István: Profizmus? – Távol (áll) Moszkvától</i>	283
<i>Szili József: Egy interkulturális műfajelméleti koncepció</i>	555

MŰHELY

<i>David R. Shumway: A GRIP-ről</i> (Fordította: <i>Kálmán C. György</i>)	271
--	-----

VITA

<i>Walter Jackson Bate: A Critical Inquiry szerkesztőjének</i> (Fordította: <i>Kálmán C. György</i>)	237
<i>Stanley Fish: Szakma, vedd meg magadat. Félelem és önutálat az irodalomtudományban</i> (Fordította: <i>Kálmán C. György</i>)	221
<i>Edward W. Said: Válasz Stanley Fish-nek</i> (Fordította: <i>Kálmán C. György</i>)	243

BIBLIOGRÁFIA ÉS REPERTÓRIUM

<i>Hajdú Mihály: Az írói névadás magyar bibliográfiája</i>	536
<i>Hajdú Mihály: Névtudományi folyóiratok és évkönyvek repertórium</i>	551

KRÓNKA

<i>Hungarológiai Tanszék a krakkói Jagelló Egyetemen</i> (<i>Hopp Lajos</i>)	311
<i>100 éves az ItK</i> (<i>Császtray Tünde</i>)	149

IN MEMORIAM

Klaniczay Tibor (1923 – 1922) (T. Erdélyi Ilona) 575

KÖNYVEK

- Christian Achour*: Anthologie de la littérature algérienne de langue française / *Kun Tibor* 124
- Jan Aertsen*: Nature and Creature (Thomas Aquinas's Way of Thought) / *Katona Gábor* 568
- Wolf-Dietrich Albes*: Albert Camus und der Algerienkrieg. Die Auseinandersetzung der algerienfranzösischen Schriftsteller mit dem „directeur de conscience“ im Algerienkrieg (1954 – 1962) / *Brigitte Sändig* 573
- Arbeiten zur deutschen Philologie XIX. Redigiert von *Lajos Némedi* unter Mitwirkung von *Piroska Kocsány* / *Lőkös Péter* 567
- Balzac et la révolution française. Conception-Coordination et notices non signées du catalogue *Judith Petit* / *Martonyi Éva* 140
- Le Baroque autrichien au XVIIe siècle. Etudes réunies par *Gertrude Stolz* / *Bitskey István* 572
- Jean-Pierre de Beaumarchais* – *Daniel Couty* – *Alain Rey*: Dictionnaire des littératures de langue française 1 – 4. / *Kun Tibor* 120
- Beiträge zur Aufnahme der italienischen und spanischen Literatur in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von *Alberto Martino* / *Bitskey István* 307
- Iohannes Bocatius*: Opera quae exstant omnia. Poetica. 1 – 2. Ed. *Franciscus Csonka*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum / *Borókai Iván* 305
- Charles de Brosses*: Lettres familières. Texte établi par *Giuseppina Cafasso*. Introduction, notes et bibliographie par *Letizia Norci Cagiano de Azevedo*. Préface de *Giovanni Macchia*. 1 – 3. / *Köpeczi Béla* 308
- Cahiers Francophones d'Europe Centre-Orientale. Revue annuelle de pluriculturalisme. 1. Mots du Québec / *Tám E.* 303
- Causal Theories of Mind. Action, Knowledge, Memory, Perception, and Reference. Ed. *Steven Davis*; On believing. Ed. *Herman Parrett*; Meaning, Use and Interpretation of Language. Eds. *Rainer Bauerle* – *Christoph Schwarze* – *Arnim Stechow*; Meaning and Understanding. Eds. *Jacques Bouveresse* – *Hermann Parrett*; Speech Acts, Meaning and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John Searle. Ed. *Armin Burkhardt* / *Kálmán C. György* 295
- Characterization and Individuality in Greek Literature. Ed. by *Christopher Pellin* / *Bolonyai Gábor* 131
- Jean Dejeux*: Dictionnaire des auteurs maghrébins de langue française / *Kun Tibor* 121

Discourse and Literature. Ed.: Teun A. Van Dijk / Voigt Vilmos	130
Л. К. Долгополов: Андрей Белый и его роман "Петербург" / Goretity József	142
W dwusetną rocznicę wolnego Sejmu. Ludzie — państwo — prawo czasu Sejmu Czteroletniego. Pod red. Adama Litynskiego / Hopp Lajos	136
Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert / Katona Gábor	134
Emidio De Felice: Nomi e cultura. Riflessi della cultura italiana dell'Ottocento e del Novecento nei nomi personali. Prefazione di Edoardo Sanguineti / Fábrián Zsuzsanna	561
Howard Felperin: The Uses of the Canon. Elizabethan Literature and Contemporary Theory / Katona Gábor	564
Fenyő István: Valóságábrázolás és eszményesítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830 — 1842 / Mészáros András	572
Stanley Fish: Doing what Comes Naturally. Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies / Kálmán C. György	293
Monarchia-karnevál az irodalomban. (Az Osztrák-Magyar Monarchia emléke az irodalomban.) Szerk. Fried István / Illés László	144
Calogero Giardina: L'imaginaire dans les romans de Raymond Radiguet / Hajdufy Eszter	562
Marcello Gigante: Classico e mediazione. Contributi alla storia della filologia antica / Bolonyai Gábor	306
Almuth Grésillon — Jean-Louis Lebrave — Catherine Viollet: Proust à la lettre. Les intermittences de l'écriture / Kovács Zs. Anna	302
Gyenis Vilmos: Hermányi Dienes József, 1699 — 1763. Sajtó alá rend. S. Sárdi Margit / Hopp Lajos	571
Hanák Tibor: Geschichte der Philosophie in Ungarn. Ein Grundriß / Mészáros András	304
Les Humanistes et l'Antiquité Grecque. Édité par Míchiki Ishigami — Iagolnützer / Alessandro Scafi	569
J. L. Joubert — J. Lecarme — E. Tabone — B. Vercier: Les littératures francophones depuis 1945 / Kun Tibor	119
Alodia Kawecka-Gryczowa: Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej / Hopp Lajos	570
Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetskoy, Majakovszkij / Katona Gábor	128
Marcel Lecomte: Les voies de la littérature. Choix de chroniques littéraires suivi d'une bibliographie établis par Philippe Dewolf / Ferenczi László	125
Lexikon der biblischen Personen. Mit ihrem Fortleben in Judentum, Christentum, Islam, Dichtung, Musik und Kunst von Martin Bocian unter Mitarbeit von Ursula Krau und Iris Lenz / T. Erdélyi Ilona	301
Littérature de Tunisie / Kun Tibor	122

<i>John Loftis: Renaissance Drama in England and Spain (Topical Allusion and History Plays) / Borsos Zsuzsanna</i>	308
<i>Anne-Françoise Luc: Le naturalisme belge / Ferenczi László</i>	124
<i>Manfred Lurker: Lexikon der Götter und Dämonen. Namen — Funktionen — Dämonen / T. Erdélyi Ilona</i>	565
<i>Jim Merod: The Political Responsibility of the Critic / Kálmán C. György</i>	294
<i>Earl Miner: Comparative Poetics. An Intercultural Essay on Theories of Literature / Katona Gábor</i>	298
<i>Virgil Nemoianu: The Taming of Romanticism. European Literature and the Age of Biedermeier / Varga Pál</i>	138
<i>Mariana Net: O poetica a atmosferei, Rochia de Moar / Voigt Vilmos</i>	130
<i>Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.) Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc / Császtvay Tünde</i>	563
<i>Giovan Battista Pellegrini: Toponomastica italiana / Fábíán Zsuzsanna</i>	560
<i>Francesco Petrarca: De vita solitaria. I. Kritische Textausgabe und ideengeschichtlicher Kommentar von K. A. E. Enenkel / Sarbak Gábor</i>	133
<i>Pierwsza w Europie. 200 rocznica konstytucji 3 maja 1791–1991. Pod red. Henryka Kocója / Hopp Lajos</i>	137
<i>Polscy pisarze — uchódźy a Węgry. Wybór i esej wstępny István D. Molnár / Hopp Lajos</i>	568
<i>Recherches croisées Aragon — Elsa Triolet 2. / Józán Ildikó</i>	146
<i>Annemarie und Wolfgang van Rinsum: Lexikon literarischer Gestalten. Fremdsprachige Literatur / T. Erdélyi Ilona</i>	300
<i>Péter Sárközy: Letteratura ungherese — Letteratura italiana. Momenti e problemi dei rapporti letterari italo — ungheresi / Madarász Imre</i>	566
<i>Srtuktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Vál. és szerk. Bojtár Endre / Rákos Péter</i>	127
<i>Erik Svarny: The Men of 1914. T. S. Eliot and early Modernism / Ferenczi László</i>	309
<i>Szemiotikai szövegtan. Szerk. Petőfi S. János — Békési Imre. 1 — 3. / Varga László</i>	302
<i>Jean-Yves Tadié: La critique littéraire au XXe siècle / Maár Judit</i>	126
<i>Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1 — 2. Compositus Elemér Mályusz. Adjuvante Julio Kristó / Boronkai Iván</i>	132
<i>Mirko Tomasović: Marko Marulić Marul / Lőkös István</i>	570
<i>Varga Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma / Hopp Lajos</i>	136
<i>World of Theatre 1988 — 1990. Szerk. Mikhail Shvydkoi és a Nemzetközi Színházi Intézet Kommunikációs Bizottsága / Darvay Nagy Adrienne</i>	299
<i>Wörterbuch der Mystik. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler, Hrsg. Peter Dinzelbacher / T. Erdélyi Ilona</i>	565
<i>D. Zöldhelyi Zsuzsa: Turgenyev prózai költeményei / Fried István</i>	142

A frankofon irodalmak sajátossága

A frankofon, vagyis a Franciaországon kívüli francia nyelvű civilizációk, ezeken belül elsősorban az irodalmak mintegy tíz-tizenöt éve hívták fel magukra fokozottabb mértékben a modern filológia figyelmét. Ennek az oka javarészt a kultúrák, főleg az úgynevezett kis kultúrák önállósulási folyamata, amely különösen a második világháborút követő évtizedekben gyorsult fel és vált igazán világméretűvé.

A *Helikon* e száma a frankofónia általános bemutatásán túl a hét fő frankofon kulturális régió irodalmának sajátosságát kívánja körvonalazni. Vagyis a szokásos jellemzéstől eltérően, amely a közös vonásokat hangsúlyozza (francia nyelvűség, a francia kultúrához való viszonyulás stb.), az egyes tanulmányok azt igyekeznek ki-domborítani, ami ezeket az irodalmakat egyedivé teszi; megkülönbözteti egymástól és a francia irodalomtól.

A tanulmányok szerzői az adott témák nemzetközi hírű szaktekintélyei, akik írásait felkérésünkre, kifejezetten a *Helikon* számára készítették.

Számunkat *Vígh Árpád* állította össze.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

La spécificité des littératures francophones

La francophonie, c'est-à-dire les civilisations et plus particulièrement les littératures de langue française hors de France occupent une place de plus en plus importante dans les recherches philologiques depuis une bonne dizaine d'années. La principale cause en est l'autonomie grandissante de ces cultures que l'on qualifiait naguère de mineures, et qui, surtout après la seconde guerre mondiale, avaient tendance de se réclamer de cette indépendance.

Outre la présentation générale de la francophonie, notre revue aimerait offrir ici un tableau de la spécificité des littératures de sept aires culturelles francophones que l'on distingue habituellement. Mais contrairement à une pratique qui met l'accent sur les traits communs (la langue elle-même ou le rapport plus au moins problématique à la culture française), les chapitres de ce volume insistent plutôt sur ce qui sépare ces littératures et les rend uniques en quelque sorte.

Les auteurs de ces études comptent parmi les meilleurs spécialistes de ces matières qui nous ont envoyé ces textes à la suite d'une commande de la revue.

La composition de ce numéro a été confiée à *Árpád Vigh*.

LE COMITÉ DE RÉDACTION

Особенности франкоязычных литератур

Франкоязычные цивилизации за пределами Франции и прежде всего их литературы обратили на себя повышенное внимание современной филологии около 10–15 лет назад. Основной причиной этого явился процесс обретения самостоятельности т. н. малыми культурами, особо усилившийся поистине в мировом масштабе в десятилетия после второй мировой войны.

Данный номер „Геликона” наряду с общим обзором культуры, выросшей на базе французского языка, стремится представить особенности литератур семи основных франкоязычных культурных регионов. То есть в отличие от традиционной характеристики, подчеркивающей общность (французский язык, приверженность французской культуре) отдельные исследования пытаются отметить своеобразие этих литератур, делающее их оригинальными по отношению друг к другу, а также к французской литературе, являющейся их общим источником.

Авторы статей — признанные специалисты по данной теме с мировым именем, написавшие свои работы по нашей просьбе специально для „Геликона”.

Настоящий номер нашего журнала подготовил *Árpád Vigh*.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

TANULMÁNYOK

VÍGH ÁRPÁD

A frankofon irodalmak sajátossága

A Franciaországon kívüli francia nyelvű, más szóval frankofon irodalmak sajátosságának, vagyis a tulajdonképpeni francia irodalomtól való különbözőségének a kérdése a „mértékadó” irodalomtörténetekben hosszú ideig föl sem merült. Az egy és oszthatatlan francia irodalmon belül legfeljebb földrajzi diverzifikációt engedtek meg, s beszéltek ennek megfelelően belgiumi vagy kanadai francia irodalomról¹ vagy még el- és lenézőbbben regionális francia irodalmakról².

De maguk az írók sem kívánták többségükben az ezen túlmenő megkülönböztetést, éppen ellenkezőleg. Arra törekedtek, hogy a hatalmas súlyú és tekintélyű, a hírnevet s az irodalomtörténetbe vezető utat egyedül garantálni tudó „anyairodalom” minél előbb befogadja őket, s főleg terjessze műveiket. Ennek reményében fogtak vándorbotot a kezükbe, s telepedtek le rövidebb-hosszabb ideig Franciaországban, leginkább Párizsban. A nagyon elszántak még eredeti állampolgárságukról is lemondtak. Persze ennek az ideiglenes vagy végleges hazaelhagyásnak a különböző korokban és a különböző országok, világrészek tekintetében igen különbözőek voltak

1. Vö. például CALVET, J.: *La littérature française à l'Etranger*. Paris, Gigord 1923.; BAILLARGEON, SAMUEL: *Littérature canadienne française*. Montréal, Fides 1957.; CHARLIER, GUSTAVE-HANSE, JOSEPH: *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*. Bruxelles, La Renaissance du Livre 1958.; TOUGAS, GÉRARD: *La littérature canadienne-française*. Paris, P.U.F. 1960.; GRANDPRÉ, PIERRE DE: *Histoire de la littérature française du Québec*. Ottawa, Beauchemin 1967.

2. Több, mint szimptomatikus: nem is a francia-, hanem a Párizs-központúság jele, hogy PIERRE DE BOISDEFFRE *regionalizmus* címén egy kalap alá veszi a vaud-i Ramuzt, az antwerpeni Marie Gevers-t, a Bordeaux-vidéki Mauriacot és a provençe-i Gionot (*Une histoire vivante de la littérature d'aujourd'hui*. Paris, Perrin 1958. 549.). Összehasonlításképpen néhány másik francia irodalomtörténettel érdemes emlékeztetni arra, hogy a jóval korábbi és a jóval kevesebb göggel íródott *Histoire de la littérature française contemporaine*-jében RENÉ LALOU a „szülőföldre való hűség” közös nevezőjén hozza össze, tartalmilag objektívebben, Ramuzt és Gionot, meg még Paul Vaillant-Couturier-t, Maurice Genevoix-t, André Champsont és másokat (Paris, P.U.F. 1941. II. 816–830.). A HENRI MITTERAND szerkesztésében megjelent egyik legújabb ilyen jellegű kézikönyvben, amelybe a Franciaországon kívülieket már nem is próbálták beolvasztani, azért regionalizmus címszó alatt változatlanul egy fejezetbe zárják a szerzők Ramuzt, Boscot és Genevoix-t, sőt még a Lalou-nál az egzotizmus rovatába került Louis Hémont, a kanadai frankofonok nemzeti regényének, a Maria Chapdelaine-nek az íróját is (*Histoire de la littérature française*. Paris, Nathan 1988. II. 523–524.).

a másodlagos indítékaik. Nyilván senkinek sem jutna eszébe ilyen alapon rokonságba vonni mondjuk a századvég nagy belga szimbolistáit, Maeterlincket, Rodenbachot vagy Verhaerent a mai idősebb vagy fiatalabb generáció francia vonzásban élő tagjaival, a szenegáli Senghorral (*1906), a svájci Philippe Jaccottet-val (*1925) vagy a marokkói Tahar Ben Jellounnal (*1944). Mint ahogy megint csak más okokból fakadóan vette föl a francia állampolgárságot az eredetileg svájci Blaise Cendrars és a belga származású Henri Michaux.

Az asszimilálódási vágyakkal, illetve a másik oldalról az asszimiláló készségekkel és törekvésekkel szemben léteztek azonban, velük olykor párhuzamosan, ha érthető módon szerényebb publicitástól kísérve is, olyan tendenciák, amelyek éppenséggel a Franciaországtól, a francia irodalomtól és szellemiségtől való függetlenségük elnyerését és elismertetését tűzték ki célul, szinte a legutóbbi időkig vállalva Párizs rosszallását, az esetleges elszigetelődést, a saját honfitársaik részéről is megnyilvánuló meg nem értést.

Ennek a specifikusságnak a nyílt vállalása nem 1960 körül kezdődött, mint azt sokan gondolnák, bár kétségtelen, hogy ez a dátum vízválasztó a frankofon irodalmak történetében. Mielőtt azonban erről beszelnénk, nem árt emlékeztetni arra, hogy Charles De Coster az *Ulenspiegel-legendával* már egy évszázaddal korábban tudatosan egy különálló francia nyelvű, ám „északi szellemiségű” irodalom megteremtésére tett eredménnyel kísérletet, amelynek hatása alól az 1880-as évek *Jeune Belgique* mozgalma sem vonhatta ki magát. Ennek egyik vezéralakja, Georges Eekhoud méltán beszél ezen alapító mű kapcsán „őszintén szokimondó, színekben dús, erőteljes duzzadó és étellel teli irodalom”-ról, amely „festőink szép flamand művészetéhez hasonlatos.”³ De Coster remeke ugyanolyan jellegű szintézisre, a francia irodalmi tradíciók egyfajta megszüntetve-megtartására törekszik „a latin szellemiségnek és a germán érzékenységnek ezzel az egybegyűrésével” (ő maga jellemzi így művét az előszóban), mint évtizedekkel később, ezúttal déli irányból, Senghorék erőfeszítései a *négritude* és a *francité* kibékítésére.

A régi időkben a különbözőség hangoztatása és vállalása a svájciaknál talán még ennél is jellemzőbb és érzékelhetőbb volt. Már Rousseau-nak emiatt gyűlt meg a baja párizsi barátaival, ezt azonban még napjaink irodalomtörténete sem annyira nyilvánvaló genfiségének, atavisztikus moralizáló hajlamának, a természetes erkölcsökhöz való természetes (a protestantizmus természetéből fakadó) ragaszkodásának tulajdo-

3. Idézi DEMOUGIN, JACQUES *Dictionnaire de la littérature française et francophone* című lexikona (Paris, Larousse 1987. II. 432.). Az *Ulenspiegel* a modern kritika egybehangzóan a francia nyelvű belga irodalom talppilléreének tekinti (vö. QUAGHEBEUR, MARC: „Balises pour l'histoire de nos lettres”, *Alphabet des lettres belges de langue française*. Bruxelles, 1982. 23 skk), amelyben mindjárt jelen vannak azok a — mellesleg Rabelais tudatos utánzásának is köszönhető — „barokk” stílusmegoldások, melyek a purizmus ellenpontjaként az új belga irodalomnak is egyik jellemzői lesznek (erről a stílusról J.-M. KLINKENBERG írt átfogó monográfiát: *Style et archaïsme dans la Légende d'Ulenspiegel de Charles De Coster*. Bruxelles, Palais des Académies 1973.). Hogy a francia ízlés és az irodalmi közvélemény sohasem fogadta be ezt a művet, sokat elárul hiteles „belgaság”-áról, s nemigen érteni, milyen alapon próbálta R. BURNIAUX és R. FRICKX mint a „francia irodalom egyik remekművét” elfogadtatni a kényes hazai olvasókkal, ráadásul egy olyan könyv lapjain, amely a *La littérature belge d'expression française* címet viseli (Paris, P.U.F. 1973. 14.).

nítja, hanem inkább — mert ez így „modernebb” — összeférhetetlenségének, üldözötetési mániájának. Aztán Germaine de Staëlnak (s tőle elválaszthatatlanul Benjamin Constant-nak) is meggyűlt a baja a bonapartista hatalommal, s ebben a határokon túlról hozott liberalizmusnak bizonyára volt annyi szerepe, mint az én-kultusznak vagy a feminizmusnak.

A XIX. század végén születő svájci francia nyelvű irodalomtörténet is, óvatosan bár, de a különállást mégiscsak szentesítve beszél a francia Svájc, illetve pontosabb kifejezéssel a romand Svájc irodalmáról, földrajzilag lokalizálva egy olyan önállóan tételezett irodalmat, amely ekkor még nem kapja meg a „romand irodalom” nevet⁴.

Ramuz külön fejezetet jelent a függetlenedési törekvésnek, vagy talán helyesebb volna így mondani: az *identitás* keresésének ebben a folyamatában. Az, hogy regényei a vaud-i tájból, a paraszti, jelesül a szőlőművelői életből merítik témájukat, tekintve az inspirációt, önmagában véve aligha ad elégséges magyarázatot erre a tudatos különállásra. Sokkal fontosabb ennél az a maga korában szinte öngyilkos kísérlete, melyet egy sajátos vaud-i francia nyelv írásba öntésére tett. Azt akarta, hogy stílusa ritmusában is pontosan vissza tudja adni nemcsak az ábrázolt tájat a maga belülről átélt mélységében, hanem ábrázolt parasztjainak a viselkedésbeli, mentalitásbeli nehézségét is. Míg előtte De Coster írását inkább csak lexikális eszközökkel, például archaizmusokkal színezve próbált veretes flamand hangulatot teremteni, Ramuz a hagyományos francia grammatika sérthetetlennek tartott normatív szabályait szegi meg szűkebb hazája nyelvének irodalmi rangra emelésével. Hogy Párizs villámokat szór felé, s a legkevesebb, amivel vádolja, az az, hogy nem tud „helyesen” írni, a világ legtermészetesebb dolga abban a végtelenségig centralizált értékrendszerben. Az efféle villámszórásokban a jakobinizmustól szabadulni nem tudó „központ” még évtizedekkel ezután sem szokott le, a québeciek lesznek a megmondhatói. A sajátos nyelvnek mint a sajátos kulturális identitás legfontosabb alkotó elemének kérdésére alább még visszatérünk. Itt csupán azt érdemes még megjegyezni, hogy Ramuz pontosan azokban az években hajtja végre „merényletét”, melyeknek során tőle pár tucat kilométerre egy Ferdinand de Saussure nevű genfi nyelvész korszakos előadásait tartja, többek között a nyelvi értékek relativitásáról, a szinkronikus rendszerbeli, közösségi közmegegyezés útján testet öltő magában valóságukról, a nyelvi jel önkényességéről, a hordozott tartalomhoz történő igazodásáról stb⁵.

Számos egyéni példát hozhatnánk még föl a frankofon kulturális közösségeken belüli identitás-keresésre, s ezen keresztül az irodalmi sajátosság kifejezésére a két háború közötti időben is. Azt azonban nemigen lehet kétségbe vonni, hogy a frankofon irodalmak nagykorúsodásának útján tendenciózus, átfogó — vagyis nemcsak „partizánakciók” révén megnyilvánuló — változás csupán a második világháború évei alatt s azt követően, főként 1960 körül következett be, s ez különösen a kanadai francia nyelvű irodalom, valamint az afrikai irodalmak térnyerésében mutatkozott

4. GODET, PHILIPPE: Histoire littéraire de la Suisse française. Neuchâtel, 1890.; ROSSEL, VIRGIL: Histoire littéraire de la Suisse romande. Neuchâtel, 1889. Utóbbi, ha a „romand irodalom” kifejezést nem is használja még, mégis figyelemre méltó módon „svájci francia irodalom” helyett „francia nyelvű svájci irodalom”-ról beszél. (vö. 7.)

5. Vö. Cours de linguistique générale. Paris, Payot 1966. (Különösen 155 skk.)

meg. Ennek oka sommásan az, hogy a háború alatt a francia irodalmi élet, beleértve a könyvkiadást is, gyakorlatilag összeomlott, s a gondokat, köztük a terjesztést, Svájc heroikus erőfeszítései ellenére sem lehetett megoldani Európában. Kanadában ezzel szemben nemcsak háborítatlanul folyhatott tovább az irodalmi termelés, hanem a kedvező konjunktúra következtében jelentős fejlődésnek is indult mind mennyiségi-
leg, mind minőségileg. A zömében francia ajkúak lakta, fél Európa nagyságú Québec tartomány a gazdasági fellendülés következtében kiléphetett végre az évszázados agrikulturizmusból, amely még az országon belül is kedvezőtlen helyzetben tartotta. A világ felé történő nyitás jegyében, s különösen az 1958 utáni kollektív öntudatra ébredést követően, Québec pozíciókat követel magának a frankofónián belül is. És amikor ebben az időben az afrikai államok sorra nyerik el függetlenségüket, Québec maga is hasonló gondolatokkal viaskodik.

Természetesen ekkor már szó sincs „kanadai francia irodalom”-ól. Ahogyan a „belgiumi” és a „svájci francia irodalom” „francia nyelvű belga”, illetve „romand irodalom”-má változott, ugyanúgy született meg a „québeci irodalom” kifejezés is, miközben az Antillák, Fekete-Afrika és a Magreb irodalma előtt a „francia” jelzőt végleg a „frankofon” váltotta föl.

A NYELV KÉRDÉSE

Octave Crémazie, ez a francia romantikusokon nevelkedett, hazafias és vallásos érzelmekkel telített verseket írogató kanadai, egyik híressé vált levelében így elmélkedik nyelv és irodalom kapcsolatáról: „Minél tovább töprengek a kanadai irodalom sorsáról, annál kevesebb esélyt látok a számára, hogy nyomot hagyjon a történelemben. Kanadának egy baja van: nincs saját nyelve. Ha irokézül beszélénk, irodalmunk életben maradna”.⁶

Jó száz évvel később Jacques Mercanton, a legeurópaibb svájci írók egyike, hasonló alapelvektől vezéreltetve utasítja rendre azokat, akik „romand irodalom”-ról beszélnek: „Romand irodalomról nem lehet beszélni, mivel egy irodalmat a nyelv, amelyen íródik, az határoz meg. Márpedig romand nyelv nincs, és soha nem is volt. Így aztán a »romand irodalom« kifejezés, még ha gyakran használják is, semmit nem jelent”⁷.

Azok az alapelvek, melyeket szemmel láthatóan mindketten magukénak vallanak, valahogy így hangoznának:

1.) Egy irodalom önálló létét, különállóságát, autonómiáját csakis egy sajátos nyelv biztosíthatja;

2.) A francia nyelv egy és oszthatatlan, vagyis francia nyelven csak francia irodalom születhet.

6. Ez a Casgrain abbéhoz írott levél 1867. január 29-én kelt, amikor CRÉMAZIE (1827–1879) hitelezői elől menekülve már önkéntes száműzetésben Franciaországban élt (vö. *Oeuvres complètes*).

7. BEVAN, DAVID: *Écrivains d'aujourd'hui. La littérature romande en vingt entretiens*. Lausanne, Éd. 24 Heures 1984. 133.

Mára már nyilvánvalóvá vált (persze talán nem mindenki számára), hogy mindkét tétel hamis. Az sem kétséges viszont, hogy a dolog sokkal bonyolultabb annál, mintsem el lehetne intézni egy ilyenfajta ellenpontoszással:

- 1.) Egy irodalom önállóságát nem(csak) a nyelve garantálja;
- 2.) A francia nyelv többes számban értendő: helyesebb francia *nyelvekről* beszélni. Erdemes tehát elidőzni egy keveset ennél a kérdésnél, mely a sajátos identitás problematikájának egyik kulcskérdése volt, amióta csak foglalkoznak vele.

A francia nyelv, mint bármely más élő nyelv a világon, számtalan dialektális változatból tevődik össze, melyek attól függően értik meg egymást többé vagy kevésbé, hogy földrajzilag és történetileg milyen távolra esnek vagy kerültek egymástól. Az állam a maga centralizáló törekvéseivel mindig azon mesterkedett (például eszerint hozta létre és működtette Akadémiáit), hogy ezek fölött legyen azért egy „hivatalos”, vagy szebb szóval „irodalmi” nyelv (itt az irodalom egyszerűen az írásosságot jelenti), amelynek révén irányító, utasító vagy koordináló szerepét betöltheti. Ezáltal kialakult egy, az esetek többségében alig tudatos *kétnyelvűség*, amely a modern munkamegosztásos társadalomban úgy festett (és fest ma is), hogy otthon, szűk családi körben vagy valamivel tágabb, de még mindig természetes közösségben ki-ki beszél az ott megtanult, minden árnyalatában tökéletesen funkcionáló, a szó igazi értelmében vett anyanyelvét, ugyanakkor a mesterséges közösségben, a gyárban, a hivatalban, általában a városban egy olyan nyelvet használ, melyet az állam az iskolán (illetve egy ideje a központi rádió- és televíziócsatornákon) keresztül praktikus okokból ráerőltetett.

A helyzetet tovább komplikálja az a körülmény, amikor a mesterséges (mondjuk munkahelyi) nyelv nem az anyanyelv valamilyen tudós változata, hanem egy idegen nyelv. Ennek figyelembe vételével szociológiailag (szinkronikusan) eleve legalább három frankofon típust különböztethetünk meg, hiszen másképpen éli meg ezt a mindennapi kétnyelvűséget a Párizsba került Loire-menti, és másképpen a gyárban angolul beszélni kényszerülő québeci, illetve a hivatalban franciául magát megértetni próbáló kameruni vagy algériai.

Történeti szempontból nézve megint csak más tipológia felállítására sarkallnak a tények. A klasszicizmus korában kialakult, halhatatlan irodalmi művekben csiszolódott, a Francia Akadémia által kodifikált, majd Rivarol révén már egyetemesként ünnevelt francia nyelv, amelyből 1789 után a nemzetállamiság szimbóluma lett (és amelyet valójában csak nagyon kevesen beszéltek), mást jelentett annak a művelt észak-franciának, aki az oil dialektuscsalád valamelyik ágába született, s akinek ez a nyelv könnyen válhatott valódi anyanyelvévé, s mást azoknak, akik mint idegen nyelvet használták, akár jószántukból, akár kényszerűségből. Aki jószántából, „szabad emberként” vette föl, lett légyen az udvaronc Potsdamban vagy Szent-Pétervárott, flamand értelmiségi Brüsszelben, vagy olyan író, mint Rilke, Beckett és Ionesco (de említhetnénk Dormándi Lászlót is), aki egészen más nyelvű hazáját rövidebb-hosszabb időre elhagyva magában Párizsban vált frankofonná, nyilván kevesebb indítékot érzett arra, hogy ennek a készen kapott csodálatos szerszámnak bármely elemét is megváltoztassa, mint az a szellemileg és gazdaságilag is gyarmatosított toulouse-i, antillai vagy magrebi, aki amíg ellenállását nem tudta politikailag

érvényesíteni, legalább kulturálisan, szokásaiban, s leginkább nyelvén keresztül — pontosabban a maga nyelvének, szavainak, akcentusának a hivatalos franciába történő beoltásával — igyekezett egyfajta független identitást biztosítani magának.

Québec esete ezúttal is kivételesnek, sajátosnak mondható. A XVII–XVIII. század folyamán kivándorolt francia őslakosság, amely szinte kivétel nélkül nyugat-franciaországi, oil dialektusokban beszélő embereket foglalt magába, a Franciaország számára katasztrofális „hétéves háborút” követően, 1763 után szinte minden kapcsolatát elveszítette az anyaországgal. Nyelve önálló fejlődésnek indult, pontosabban természetesen ment tovább a maga útján, de most már függetlenül az európai francia életétől, s különösen a jakobinus diktatúra által intézményesített centralizálástól; ugyanakkor hatása alá kerülve új szomszédai, a bennszülött indiánok és az anglofonok nyelvének. Ezt az ún. québeci franciát, amelynek ugyan a hatalmas tartományban magának is számos dialektális változata alakult ki, az elmondottak következtében alig értheti már meg egy hivatalos, „standard” franciához szokott európai fül. Mégsem szabad tehát ugyanolyan bánásmódban részesíteni, mint például az antillai vagy a déltengeri szigeteken kialakult másik, eredetét tekintve szintén francia nyelvi változatot, a kreolt. Kialakulásuk ugyanis éppenséggel ellenkező előjeli folyamatok eredménye: a québeci esetében a francia integrált magába idegen elemeket, a kreol ezzel szemben úgy alakult ki, hogy egy gyarmatosított színes bőrű lakosság idegen nyelvként próbálta a franciát, illetve annak valamelyik európai dialektusát (a gyarmatosítók nem minden esetben voltak pallérozott literátorok) a maga nyelvével közös nevezőre hozni.

A másik nem csekély különbség a québeciek és az antillaiak között az, hogy amíg a második világháborút követően az utóbbiak továbbra is francia fennhatóság alatt maradtak, addig Québec egy Franciaországtól független nagyhatalom részeseként látott hozzá ahhoz, hogy egyfelől Kanadán belül mind nagyobb autonómiára tegyen szert, másfelől ereje tudatában a frankofónián belül — s óhatatlanul éppen Franciaország ellenében — pozíciókat szerezzen. Ennek a kétfrontos harcnak egyik — irodalmi szempontból is — jelentős állomása volt a *joual* dialektus tündöklése és nyomorúsága.

A *joual* a québeci nyelv Montréal környéki változata. Maga a szó a francia *cheval* („ló”) helyi megfelelője, s metonimikus kontamináció révén vált belőle egy egész nyelvezet védjegye. A 60-as évek Csendes Forradalmának szeparatista forgatagában, a politikai függetlenség közeli kivívásának reménye közepette jutott eszébe valakinek: az új államnak legyen a nyelve is önálló, csak sajátja, ahogyan azt Crémazie óhajtotta éppen száz évvel korábban. Ez a nyelv természetesen a *joual* lenne, hiszen a québeci nép ténylegesen ezt beszéli. Lázias tevékenység indult meg, hogy mielőbb írott, irodalmi nyelv legyen belőle. 1968-ban Michel Tremblay teljesen *jouául* íródott *Les Belles-Soeurs* című darabjának bemutatója óriási visszhangot váltott ki, mely azonban nem volt egyértelmű. Vagyis az értelmiségiek egy része, köztük elkötelezett szeparatisták, rögtön megéreztek a veszélyt ebben a sikerben. Nevezetesen azt, hogy a legfeljebb ötmillió québeci által beszélt *joual* hivatalos nyelvi rangra emelése

afféle trójai falóként működne ebben a kulturális közegben⁸, hiszen nemcsak a közel százmilliós frankofon közösséggel való minden együttműködést torpedózná meg, hanem mindeközben semmi garanciát sem hagyva egy ilyen kis nyelv fennmaradására, túlélésére Észak-Amerika több mint 200 milliós anglofon tengerében. A *joual* híveinek meg kellett érteniük, hogy nyelvük társadalmi bázisa nem fogható az amerikaihoz, amely nemcsak gazdasági háttére miatt tudott eredményes párbajt vívni az angollal, hanem mert egyéb fölényre is szert tett az anyaországgal szemben.

A *joual* története példa értékű a frankofónián belül. Sokan ebből értették meg, hogy a nyelv nem mindenható a sajátos identitás, a különállás dolgában. Ugyanakkor azt is megértették, hogy egy széles nemzetközi populáció számára bizonyos keretek között egyaránt érthető francia nyelv használatának szintén megvannak a maga előnyei. Így aztán a figyelem az identitáskeresés útján másfelé fordult.

ANTILLAISÁG, BELGASÁG, QUÉBECISÉG ÉS TÁRSAI

A belgák és a svájciak figyelme jóval hamarabb fordult az *identitás* tartalmi aspektusai felé, miután nekik ilyen nyelvi problémákkal sohasem kellett megküzdeniük. Legalábbis első látásra nem, hiszen a Franciaországgal való földrajzi közelség, töretlen kapcsolattartás nyelvüket is nagyon hasonlatossá tette a standard franciához. A belgákban még csak meg lehetett volna a kísértés, lévén hogy a vallon dialektus (ennek is számos változata van) legalább olyan messze esik a közfranciától, mint a *joual* vagy a kreol. Születtek is ezen a nyelven antológiák (elsősorban folklorisztikus gyűjtések eredményeként), klasszikus szövegeket is lefordítottak és kiadtak vallonul, például Molière *Tartuffe*-jét, sőt tíz-tizenöt évvel ezelőtt lemezes-kazettás nyelvkönyvekkel is találkozhatott az ember Liège könyvesboltjaiban. De azért az senkinek sem jutott eszébe, hogy a vallonból hivatalos vagy irodalmi nyelvet csináljon. Már csak azért sem, mert a belgiumi frankofon közösség nem egyedül vallonokból áll: vannak pikárdok is, és főleg ott vannak a flamand származású brüsszeliek, gentiek vagy antwerpeniek, akik ennek az irodalomnak a legjavát adták eddigi története során.

A svájci frankofonoknak még ilyen jellegű háttér-dialektusuk sincs. Ennek megfelelően a nyelvi alapon nyugvó önállóságnak számukra valóban soha nem is volt esélye. Figyelmük tehát — identitásuk keresése közben — eleve más, a nyelv felszíne alatt mélyebben meghúzódó jellemzők felkutatása és felmutatása irányába terelődött.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a nyelv kérdése a romand írók egyáltalán nem foglalkoztatja, Ramuz példája ezt már jól mutatta. Mivel azonban grammatikusként nem jutna messzire a Svájcban és a Franciaországban beszélt francia nyelv összevetésével, így inkább filozófusként közelíti meg ezt a problematikát. Mint a júrai Jean-Pierre Monnier, aki *Écrire en Suisse romande entre le ciel et la nuit* című, 1979-ből való esszéjében az alábbi módon igyekszik a romand identitást megragadni.

8. JEAN MARCEL briliáns esszében leplezte le ezt a veszélyt, címében szellemesen utalva a „ló” jelentésű *joual* falóvá változására: *Le joual de Troie*. Montréal, Éd. du Jour 1973.

Monnier szerint lényegünket, vagy ahogy ő nevezi: centrumunkat, személyiségünk központját két úton közelíthetjük meg: a nyelvezet és az érzékszervek révén. Tehát egyfelől az írott vagy orális beszéd (*parole*) racionális útján, másfelől egy kevésbé formalizálható úton, amely az embert körülvevő világból érkező impulzusok befogásából áll.

Ez a nyelvezet (*langage*) azonban nem azonos a nyelvvel (*langue*), különösen nem azzal, amelyet Párizsban beszélnek: inkább idióma, beszédmód ez, mintsem nyelv, mely nem egy racionális konstrukció, egy civilizáció, hanem egy természetes állapot, egy kultúra kifejeződése. Jegyezzük meg, hogy a civilizáció és a kultúra ilyen megkülönböztetése, sőt szembeállításuk alapvető fontosságú az identitás-kutatásban.

Monnier felfogásában a nyelv szavai csak a nem-folytonos felszín kifejezésére képesek: „Aktualizálják a teret és az időt [vagyis kiszolgáltatják ezeket az akcidentalitást, az esetlegességet megtestesítő Történelemnek], törvényesítik a banálist, konzerválják a látszólagost [vagyis szabályokkal veszik körül, hitelesítik és intézményesítik őket]. A leggyakrabban csak mint hívságos zaj jelennek meg s tűnnek tova, velük együtt azokkal az eseményekkel, melyeket megneveznek”.

A nyelvezet szavai ezzel szemben felszín alattiak, lassabban vonulnak el, „mély harmóniák rezonálásából eredő zúgással ölelnek körül bennünket”. Ami többek között azt is jelenti, hogy ez a nyelvezet nem valami önmagában és önmagáért való kifejezés, hanem csak eszköz integritásunk mind teljesebb elnyerése érdekében, megélt igazságok megszólaltatásával. Ebből a szempontból nézve Monnier meglepő hasonlatosságot vél fölfedezni a különböző frankofon országok között Franciaország ellenében, ahol egyesek változatlanul időszerűnek tartják annak a vizsgálatát, hogy mi az irodalom. „Franciának kell lenni ahhoz, vagy legalábbis Párizsba számkivetettnek, hogy valaki ilyen kérdéseket tegyen föl magának. Romand Svájc vagy Québec, Vallónia vagy a frankofon Afrika a kifejezésnek illetlen vizsgálgatásától mit sem remél, mivel ez a kifejezés nálunk csak most alakul ajkunkon valami mássá, mint dadogás. Az irodalmat mi mind csak eszköznek tekintjük, hisz annyi mindent kellene még általa megismernünk...”. S hogy egyet idézzem is ezen megismerni való dolgok közül, a svájci romand ember gyötrő magányosságáról beszél, aki szinte kétségbeesetten menekül a nyelvezetéhez, hogy ezt az érzést kifejezhesse, méghozzá olyan szavakkal, melyek „egyidőben szabadultak meg a közösségi konvencióktól, s jutottak el az örök idők óta kezdet és vég nélkül uralkodó világosság birodalmába”. Monnier tehát — saját bevallása szerint Ramuz, Gustave Roud és Jaccottet nyomdokain haladva — csupán azért fordul el a felszín nem-folytonos időbeliségétől, hogy annál inkább belekapaszkodhassék abba a végtelen folytonosságba, mely egyetemes, mely maga a fény, az Ige és az Értelem, vagy az Isten. Ez egyben magyarázat is arra, miért tulajdonítja Istennek az általa leírt szavak legjobbainak eredetét, s hogy milyen értelemben irányította kezdetben szemét és kezét írás közben egy másik szem és egy másik kéz, s olyan szavak, „melyek messziről jöttek elő”.

Ezek a szavak nemcsak eszközök azonban „az értelem serkentésére s az érzelmek újraélesztésére, hanem emelőkarok is, melyek segítenek a fölfedezésben”. Nekik hálá veszi észre a magányos sétáló, „hogy nincsenek tekintetünkre méltatlan dolgok, sem olyan lények, bármily nyomorúságosak legyenek is, akik ne volnának méltók a

figyelemre s a meghallgatásra”. Ramuz, Flaubert és Proust értették meg vele, hogy a szavaknak leleplező hatalmuk is van: „E leleplezés közepette éreztem meg, hogy identitásom a dolgoktól is függ, s miközben magamról igyekszem feleletet adni, róluk ugyanúgy felelnem kell, jelenlétük éppoly fontos, mint az enyém. De mibe kapaszkodjam? Proust falszöglétébe, almafáiába? Ramuz hegyeibe, Rhône-jába? Világossá vált előttem, hogy többé már nem úgy látom a dolgokat, mint azelőtt”.

Másik öröklött terület, melyet az író készen kap, a környező világ. A föld, a táj, a természet, a szülőföld az elődöktől öröklött nyelvezethez hasonlóan kínál olyan fogódzót, mely erős gyökereivel szintén valami örökkévalóból és folytonosból ered⁹. „A természet törvényei, a lét feltételei, elemi szükségleteink fölismerése, s egy ezekhez a törvényekhez igazodó nyelv használata: ezek azok az alapvető dolgok, melyeket mind újra meg kell találnunk magunknak, vezetnek el bennünket talán ahhoz, hogy végre meglássuk helyünket abban a töretlen folytonosságban”.

Ez a két összetevő — a *sajátos nyelvezet*, mely kívülről akár hasonlíthat is a közfranciára, és a *sajátos világ*, melynek mélyén az „örök emberi” a Júra völgyeiben éppúgy megtalálható, mint Szenegálban vagy a Szent Lőrinc-folyó partján — szolgáltatott tehát — különösen a hatvanas-hetvenes években, a frankofon irodalmak autonomizálódásának fénykorában — azokat a vezérfonalakat, melyeknek mentén a frankofon író a maga specifikusságának a kinyilvánításáig eljuthatott: Monnier identitás-filozófiája e tekintetben általános érvényű. Az antillaiak, a magrebiek, a belgák vagy a québeciek ugyanerről a szilárd, megmásíthatatlan (mert a dolgok természetéből fakadóan adott) elvi alapok talajáról igyekeztek megfogalmazni az antillaiság, a magrebiség, a belgaság, a québeciség ismérveit, s azzal együtt viszonyukat a Másikhoz vagy Másokhoz.

A szülőföld nyelvéből és hagyományaiból (beleértve az irodalmiakat is) való kiindulás, amikor ezt a frankofon író már merte is vállalni, s nem érte be a francia modellek imitálásával, egy csapásra lehetővé tette, hogy ez az író akkor is szavakba tudja foglalni a maga világát, ha művét a legszabályosabb irodalmi francia nyelven komponálta. Ezt kezdetben a kritikusok vagy az író otthoni olvasói alig vették észre, s az „ügy” elárulásával, a francia közönség szája íze szerinti írással vádolták meg például a guineai Camara Laye-t *A fekete fiú* megjelenésekor (1953) vagy a guadeloupe-i Maryse Condét a *Heremakhonon* kapcsán (1976). Pedig Laye nyelvezetén szinte átsüt a malinke szájhagyományok stílusa¹⁰, és Condé is joggal védekezik műve második kiadásának előszavában azzal, hogy az ő irodalmi nyelve az „antillai közmondásosság” jegyében fogant¹¹. De jó példa volna a frankofon kulturális iden-

9. MARC QUAGHEBEUR szerint a *táj* a belga irodalomban a franciával szembeni ellenállás korszakában (kb. 1920-ig) és kontextusában ugyanazt a szerepet töltötte be, mint Franciaországban a *nemzet* fogalmának a mítosza. Vö. „La Belgique: les irréguliers du langage”. L'identité culturelle dans les littératures de langue française. Szerk. VÍGH, Á. Paris-Pécs, ACCT, Presses de l'Université de Pécs 1989. 58.

10. Ezt fedi fel a többi között INGSE SKATTUM kitünő elemzése: „Traits d'oralité dans L'enfant noir de Camara Laye”. In VÍGH, Á. id. mű 181–194. Egyébként valami csoda folytán CAMARA LAYE regénye magyarul is olvasható, ami frankofon irodalmi termékekről csak a legritkábban mondható el: *A fekete fiú*. Ford. Lengyel Éva. Budapest, Európa 1966.

11. Vö. En attendant le bonheur (Heremakhonon). Paris, Seghers 1988. 13–14.

titásnak erre a francia nyelven való megnyilvánulására a *sega* nevű mauritiusi tánc anapesztusos lüktetésének hatása Edouard Maunick költészetére (Jean-Louis Joubert kötetünk számára írott tanulmányából ez az ismerv kimaradt), vagy az ún. *eksztatikus beszéd* átszüremlődése az arabból a magrebi frankofon irodalomba (erről viszont Pierre van den Heuvel részletes elemzést nyújt a maga fejezetében).

A belgák magatartása a nyelvvel szemben — a svájciakhoz hasonlóan, de például az afrikaiaktól különbözően — megint csak sajátosnak mondható, mert — mint azt fentebb már említettük — nem egy háttér-nyelv talaján állva próbálják a franciát a maguk igényeihez igazítani, hanem egy, a franciaországitól különböző háttér-szellemiségből kiindulva. Egyesek ugyan Belgiumban is ragaszkodnak egyfajta purizmushoz, a költők többsége a szilaj északiság vélt vagy valós mítoszának a jegyében dühöngi ki magát, méghozzá a század eleje óta a dadaista-szürrealista korszak vívmányai által legitimáltan a francia közönség szemében is. A „szabálytalanságok” kultusza, egyfajta nyelvi barokkizmus helyenként olyan kreativitásba csap át, amelynek legjobb példája talán Michaux halandzsája az 1927-es *Qui je fus* című kötetben:

Il l'emparouille et l'endosse contre terre;
 Il le rague et le roupète jusqu'à son drôle;
 Il le pratèle et le libucque et lui baruffle les ouillais;
 Il le tocarde et le marmine,
 Le manage rape à ri et ripe à ra.
 (...)

(*Le grand combat*)

Ugyanakkor a belga irodalmi identitásra bizonyos műfaji preferenciák is jellemzők. Azt szokták mondani, hogy a belgák minden olyan marginális műfajra lecsaptak, amelyet máshol, jelesül Franciaországban kevésbé műveltek. Ilyen a fantasztikus regény (Jean Ray, Thomas Owen, Jacques Stenberg) és különösen a képregény (Hergé a híres *Tintinnel*), egyszerűen olyan dolgok, amelyek lehetővé teszik a képzelet szabad szárnyalását, s egyben a racionalizmustól való szabadulást.

Más frankofon irodalmak profiljának kialakításában a különböző vallások is jelentős szerepet játszottak. Ahogyan a québeciek háttér-szellemiségének gerincét a katolicizmus adta a legújabb időkig¹², ugyanúgy a svájci romandoknak a protestantizmus adta ezt a hátteret. Az identitás veszélyeztetettségének korában a vallás nemcsak erős várat jelentett, hanem elhatárolódást is egyben a veszélyt megtestesítő Másiktól: a québeci az anglikán katolikusoktól, a svájci a katolikus franciáktól

12. LIONEL GROULX abbé 1964-ben *Les chemins de l'avenir* című erősen tradicionalista fogantatású esszéjében arra a kérdésre, hogy milyen lenne egy ideális francia kanadai, azt válaszolja, hogy francia kultúrájának kell lennie és katolikusnak (idézi DION, LÉON: Québec 1945–2000. Tome I. *La recherche du Québec*. Québec, Presses de l'Université Laval 1987. 1.). Ezt az álláspontot a történelem ugyan meghaladta, azonban nem kétséges, hogy amilyen nagy szerepe volt a katolicizmusnak a québeci nép fennmaradásában, hasonló mértékben hagyott nyomot irodalmában is, bár az esetek jó részében negatív, olykor nyomasztó emlékként.

kívánta leginkább megóvni magát. Ez a vallásosság természetesen mindkét irodalomban mély nyomokat hagyott, különösen a svájciiban, ahol a lelkipásztor alakja csakúgy, mint a moralizálásra való hajlam és az énközpontúság jellemző összetevője a művek java részének¹³. Műfaji téren ennek a protestáns erkölcsiségnek egyetlen igazán komoly (és negatív) következménye az, hogy romand színházról alig beszélhetünk: ezekben a kantonokban, a germanofon északiakkal szemben, (Dürrenmatt, Frisch) egyszerűen nincs említésre méltó drámaíró.

*

A nyolcvanas évektől kezdve a kollektív identitás keresése és minden áron való ki nyilvánítása a különböző frankofon nemzeti irodalmakban alábbhagyott. Ennek oka természetesen nem az, hogy mint valami divatja múlt dologra, nincs rá szüksége többé a frankofóniának. Inkább arról van szó, hogy — mint Jacques Dubois írja egyik idevágó irodalomszociológiai elemzésében¹⁴ — „bizonyos csatákat megnyertek”, és az elismerés, az intézményesülés után „eljött a divergenciák és az egyéni beteljesülések ideje”. Miután ma már a francia irodalomtól független belga, québeci vagy svájci frankofon irodalmak létében senki sem kételkedik¹⁵, az írók ezirányú militan tizmusa is sokat veszített élességéből; figyelmük más irányba, elsősorban az egyéni identitások univerzális útvesztői felé fordult.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindezt sajátos kultúrájuk elismertségének és szabadon történő gyakorolhatóságának pszichikailag biztonságot nyújtó tudatában teszik. És erre a tudatra nemcsak az íróknak, hanem a kultúrközösség minden tagjának szüksége van ahhoz, hogy szorongás és visszafojtott agresszív indulatok nélkül élhesse a maga mindennapi életét abban a civilizációs közösségben, melynek keretei lehetnek nemzet-államiak, föderatívak is. Ez volt az eredménye például az antillaiság jegyeit kutató, hetvenes évekbeli szociológiai felméréseknek¹⁶, és általános ságban erre utal Tzvetan Todorov szép elmélkedése a „jól temperált humanizmus”

13. A leghíresebb példák erre a Goncourt-díjas JACQUES CHESSEX *La confession du pasteur Burg-ja* (1967) és *Le calviniste* című verseskötete (1983), valamint még előtte JEAN-PIERRE MONNIER *La clarté de la nuit-je* (1956) és YVES VELAN *Je* című regénye (1959).

14. „Notes sur les régionalités littéraires”. In: *Le coq et la plume. Propos sur la littérature francophone de Belgique*. Bruxelles, Cahier JEB 1/84 13.

15. A számos irodalomtörténeti munka, folyóirat, intézmények, oktatási programok mellett erre vallanak a Franciaországban megjelent legújabb irodalmi lexikonok (ld. alább: Válogatott bibliográfia), vagy az a tény, hogy az OTTO KLAPP-féle, mértékadónak számító *Bibliographie der französischen Literaturwissenschaft* 1970-től kezdve egyre nagyobb teret, s főként önálló fejezeteket szentel az egyes frankofon nemzeti irodalmaknak.

Átmeneti korra vall viszont az a tény, hogy az új francia irodalomtörténetek, miközben a belga, a québeci és a svájci szerzők integrálásáról szemmel láthatóan lemondtak, változatlanul igényt tartanak a volt gyarmatok frankofon irodalmi termésére (ld. például LECHERBONNIER-RINCÉ-BRUNEL-MOATI: *Littérature. Textes et documents. XXe siècle*. Paris, Nathan 1989. 661–686. Figyelemre méltó az is, hogy a LAGARDE-MICHARD-féle irodalomtörténet új, 1973-as kiadása megpróbálja „visszaszerezni” a francia irodalom számára azt a Louis Hémont, akit eddig egyetlen ilyen jellegű munka sem méltatott figyelemre.

16. Vö. LIRUS, JULIE: *Identité antillaise*. Paris, Éd. Caribéennes 1979. 218.

állambölcselete okán: „Egy dolog bizonyos: az, hogy legalább egy kultúrában otthon érezzük magunkat, nélkülözhetetlen feltétele az egyén kiteljesedésének. Kultúrával felruházni valakit, lehetséges gyakorlat, gyakran hasznos is; viszont megfosztani valakit a kultúrájától, fenyegető veszély. Ahogyan senki nem pironkodik amiatt, hogy övéit jobban szereti másoknál, ha ez igazságtalanságok elkövetéséhez nem vezet, ugyanúgy nem kellene szégyenkeznie valamely nyelvhez, tájhoz, szokáshoz fűződő vonzalma miatt sem: hiszen ez tesz bennünket emberivé”¹⁷.

Alapbibliográfia

ÁLTALÁNOS MŰVEK

1. Annuaire biographique de la francophonie, 1986–1987. Paris, Cercle Richelieu de Paris, Nathan 1988.; 2e éd. rev. et corr. Recueil biographique de la francophonie, 1988–1989.
2. BAGARRY, M.–BESNILIAN, M.: Bibliographie de la francophonie. Paris, Chambre de Commerce et d'Industrie de Paris 1989. 64.
3. BEAUMARCHAIS, J.-P.–COUTY, D.–REY, A.: Dictionnaire des littératures de langue française. 3 vol., 2e éd., 4 vol. Paris, Bordas 1987.
4. CHARPENTIER, GÉRARD: Les peuples francophones dans le monde contemporain. Introduction à la francologie. Montréal, Guy St-Jean 1985. 302.
5. CHAUDENSON, ROBERT: Vers une révolution francophone? Paris, L'Harmattan 1989. 224.
6. Dictionnaire de la littérature française et francophone. Ed.: DEMOUGIN, JACQUES. 3 vol. Paris, Larousse 1987.
7. DENIAU, XAVIER: La francophonie. Paris, PUF 1983. 128. (Que sais-je?)
8. Etat de la francophonie dans le monde. Rapport 1990. Paris, La Documentation française. 1990. 414.
9. FARANDJIS, SLÉLIO: Francophonie et humanisme. Paris, Tougui 1989. 351.
10. Uő: Textes et propos sur la francophonie. Paris, Cercle Richelieu-Senghor 1986. 154.
11. LÉGER, JEAN-MARC: La francophonie: grand dessein, grande ambiguïté. Québec, Hurtubise 1987. 242.
12. Littératures de langue française hors de France: anthologie didactique. Sèvres, FIPF 1976.
13. LUTHI, J.-J.–VIATTE, A.–ZANANIRI, G.: Dictionnaire général de la francophonie. Paris, Letouzey 1986.
14. MAUGEY, AXEL: Vers l'entente francophone. Québec, Office de la langue française 1989. 248.
15. RAPHAEL, MONIQUE ET AL.: La francophonie. Bibliographie sélective et analytique. Paris, Centre national de documentation pédagogique 1989. 108.
17. Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine. Paris, Seuil 1989. 425.

16. REBOUILLET, A.-TÉTU, M.: Guide culturel. Civilisations et littératures d'expression française. Paris, Hachette 1977.
17. ROY, JEAN-LOUIS: La francophonie: l'émergence d'une alliance? Montréal, Hor-tubise 1989. 132.
18. TÉTU, MICHEL: La francophonie. Histoire, problématique et perspectives. Mont-réal, Guérin 1987. 378.

ANTILLÁK

1. ANDRÉ, JACQUES: Caraïbales. Paris, Éditions Caribéennes 1981.
2. CONDÉ, MARYSE: La poésie antillaise. Paris, Nathan 1977.
3. UÔ: Le roman antillais. Paris, Nathan 1977.
4. CORZANI, JACQUES: Littératures des Antilles-Guyane françaises. Paris, Désor-meaux 1978.
5. GLISSANT, EDOUARD: Le discours antillais. Paris, Seuil 1981. 511.
6. LIRUS, JULIE: Identité antillaise. Paris, Éditions Caribéennes 1979. 276.

BELGIUM

1. Alphabet des lettres belges de langue française. Bruxelles, Association pour la promotion des lettres belges de langue française 1982. 311.
2. ANDRIANNE, RENÉ: Écrire en Belgique. Bruxelles, Labor 1983. 181.
3. BURNIAUX, R.-FRICKX, R.: La littérature belge d'expression française. Paris, PUF 1973. 127. (Que sais-je?)
4. CHARLIER, G.-HANSE, J.: Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique. Bruxelles, La Renaissance du livre 1958. 656.
5. Écriture française et identifications culturelles. Louvain-la-Neuve, Ciaco 1984. 94.
6. GAUVIN, L.-KLINKENBERG, J.-M.: Trajectoires. Littérature et institutions au Québec et en Belgique francophone. Bruxelles, Labor 1985. 272.
7. Le coq et la plume. Propos sur la littérature francophone de Belgique. Bruxelles, Les Cahiers JEB 1/1984. 173.
8. QUAGHEBEUR, MARC: Lettres belges entre absence et magie. Bruxelles, Labor 1990. 479.
9. „Cheminements dans la littérature francophone de Belgique au XXe siècle”. Ed.: SONCINI, ANNA.=Quaderni di Francofonia. 1986. 4. 213.

FEKETE-AFRIKA

1. CHEVRIER, JACQUES: Littérature nègre. 2e éd. Paris, Armand Colin 1984.
2. CORNEVIN, ROBERT: Littératures d'Afrique noire d'expression française. Paris, PUF 1976.
3. „Fekete-Afrika irodalmáról”.=Helikon 1970. 1. sz.
4. KESTELOOT, LILYAN: Les écrivains noirs de langue française: naissance d'une littérature. Bruxelles, Presses de l'ULB 1975.

5. KESZTHELYI TIBOR: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig. Budapest, Akadémiai Kiadó 1971. 303.
6. SENGHOR, LÉOPOLD SÉDAR: Ce que je crois. Paris, Grasset 1988. 235.
7. ÜÖ: Liberté. 4 vol. Paris, Seuil 1964–1983.
8. „Százhangyományok és irodalom a mai Afrikában”.=Helikon 1986. 3–4. sz.

MAGREB

1. ARNAUD, JACQUELINE: Recherches sur la littérature maghrébine de langue française. Le cas de Kateb Yacine. Lille, 1982.
2. BONN, CHARLES: La littérature algérienne de langue française et ses lectures. Sherbrooke, Naaman 1972.
3. DÉJEUX, JOAN: Littérature maghrébine de langue française. Sherbrooke, Naaman 1973.
4. KHATIBI, ABDELKÉBIR: Le roman maghrébin. Paris, Maspero 1968.
5. MEMMI, ALBERT: Écrivains francophones du Magreb. Anthologie. Paris, Seghers 1985.

QUÉBEC

1. Littérature québécoise. Voix d'un peuple, voies d'une autonomie. Ed.: DORION, G.-VOISIN, M. Bruxelles, Éd. l'Université de Bruxelles 1985. 252.
2. GRANDPRÉ, PIERRE DE: Histoire de la littérature française du Québec. 3 vol. Montréal, Beauchemin 1967.
3. HAMEL, R.-HARE, J.-WYCHYNSKI, P.: Dictionnaire des auteurs de langue française en Amérique du Nord. Montréal, Fides 1989. 1364.
4. „Kanadai irodalmak”.=Helikon 1988. 1–2. sz.
5. LAFORTUNE, MONIQUE: Le roman québécois. Reflet d'une société. Québec, Monidia 1985. 336.
6. LE BEL, M.-PAQUETTE, J.-M.: Le Québec par ses textes littéraires (1534–1976). Ottawa, Nathan 1979. 387.
7. LEMIRE, MAURICE: Introduction à la littérature québécoise (1900–1939). Montréal, Fides 1981. 171.
8. „Littérature du Québec.”=Europe févr.–mars 1969.
9. MAILHOT, LAURENT: La littérature québécoise. Paris, PUF 1974. 128. (Que sais-je?)
10. „Recherches québécoises”.=Littérature 66 (mai 1987)

SVÁJC

1. BEVAN, DAVID: Écrivains d'aujourd'hui. La littérature romande en vingt entretiens. Lausanne, Éd. 24 heures 1986. 209.
2. „La Suisse romande et sa littérature”. Ed.: BLOCH, P. A.=La Licorne 1989. 16. 501.

3. BOULANGER, M.-CORBAT, H.: Littératures de Suisse romande. Anthologie et guide. Sarell (Bordas suisse) 1988. 301.
4. GALLAND, BERTIL: La littérature de la Suisse romande expliquée en un quart d'heure. Genève, Zoé 1986. 135.
5. KNUSEL, R.-SEILER, D.-L.: Vous avez dit „Suisse romande”? Lausanne, Institut de Science politique 1984. 239.
6. ROSSEL, VIRGIL: Histoire littéraire de la Suisse romande. Neuchâtel, Zahn 1903. 720.
7. ROUGEMONT, DENIS DE: La Suisse ou l'histoire d'un peuple heureux. Lausanne, L'Age d'Homme 1989. 328. [1ère éd. 1970.]
8. „Svájc népeinek irodalma”.=Helikon 1984. 2-4. sz.

BERNARD MOURALIS

A francia nyelvű irodalmi termelés sajátos jellege ma Fekete-Afrikában

A Hexagon már régóta nem az egyetlen termőterülete a francia nyelvű irodalomnak. Ez a fejlődés Franciaországban bizonyára még nem tudatosodott kellőképpen: ma a franciával ugyanaz a helyzet, mint az angollal, a spanyollal vagy a portugállal. A francia a Franciaországon kívül fejlődő irodalmaknak közvetítő nyelvül szolgál. Ugyanúgy, ahogy nehéz elképzelni egy olyan angol vagy spanyol egyetemi kurzust, amely félretenné az észak-amerikai, illetve a latin-amerikai irodalmi termést, ugyanolyan joggal kérdezhetnénk, vajon mennyire helyénvaló egy olyan francia nyelvi és irodalmi kurzus, amely — mint ahogy az a legtöbbször megtörténik — elzárkózik a Franciaországon kívüli irodalmi termékek elől.

Márpedig ezek között — mennyiségileg és minőségileg is — jelentős helyet foglalnak el a körülbelül egy évszázada Fekete-Afrikában termelt irodalmak. Nyilvánvaló sokféleségük ellenére ezek az irodalmak bizonyos számú, tartalmukban és megformálásukban egyaránt jól fellelhető közös vonást mutatnak, amelyek lehetővé teszik, hogy a francia nyelvű Fekete-Afrika irodalmi sajátosságáról beszélhessünk.

Az irodalmi termelésnek azonban az amúgy is csak nagyon vázlatosan megíráható történeti áttekintése helyett jobbnak láttuk, ha csupán néhány, igaz, alapvető, az utóbbi időben, vagyis nagyjából 1980 óta felvetődő problémára hívjuk fel a figyelmet.

A MEGNÖVEKEDETT MENNYISÉG

A fekete-afrikai irodalmi termelést elsősorban a minden évben megjelenő címek számának nagymértékű növekedése jellemzi. Az egyéni kutatómunkát folytató ember számára manapság — eltérően a körülbelül 1970-ig tartó időszaktól — gyakorlatilag lehetetlen ennek a termelésnek a teljes megismerése. Erről könnyűszerrel meggyőződhetünk, ha belenézünk az ide vonatkozó bibliográfiák egymást követő kiadásába. Így az első Jahn-féle bibliográfia (Jahn. 1956) Nyugat-Afrikát illetően (érdekes módon Kamerunt is belevette) 115 címet említ. A Dressler közreműködésével készült második (Jahn és Dressler. 1973) pedig már több, mint 350-et.

Ez a fejlődés nagyon kifejező módon jelentkezik a *Notre Librairie (Könyvesboltunk)* című folyóirat által 1982-ben és 1988-ban kiadott két számban is, amelyek csaknem teljes mérleget készítenek a fikció (ideértve a fiatalság számára írt irodalmat is) és a műbírálathoz tartozó területéről: 1982-ben 1800 címet (*Notre Librairie* 1982), 1988-ban pedig 2500 címet említ (*Notre Librairie* 1988). R. Fonkoua egy, az 1980 és 1990 közötti évtizedre vonatkozó tanulmányban kimutatja, hogy „pusztán a frankofónok szövegeinek a termelése közel 40%-kal meghaladja az előző évtizedek együttes irodal-

mi termelésének egészét: körülbelül 600 regény, novella és más elbeszélés, nagyjából 270 verses gyűjtemény, közel 100 színdarab" (Fonkoua. 1990. 70.).

Ez a néhány számadat először is azt mutatja meg, hogy a francia nyelvű irodalom Fekete-Afrika kultúrvidékének nagyon is élő területe. Ha számolunk az első könyvvel bemutatkozó új írókkal is, akkor ez az irodalom tagadhatatlanul olyan jelképes szellemi befektetésnek tekinthető, amelyet érdemes belehelyezni az afrikai földrészelmaradottságának szöveg-összefüggésébe. Egyelőre azonban csak a megjelent művekről van szó. Ezekhez hozzáadódik az összes kéziratban maradt költői, színházi és prózai szöveg, amelyek ténylegesen nem könyvelhetők el, de ugyanúgy tanúsítják az írás iránti érdeklődést. Ezt mindazok tudják, akik hozzájutottak ezeknek a „láthatatlan” szövegeknek az olvasásához.

A frankofon termelés életerejét egyébként intézményes elismerés kíséri, amint azt különösen a középfokú oktatásban, az egyetemek irodalmi képzésének programjaiban, az írott sajtóban és a néhány ország audio-vizuális hírközlésében elfoglalt helye mutatja.

Elmúlt az az idő, amikor ez az irodalom úgy állt előttünk, mint valami sokadrangú, ráadásul esztétikai minőségektől megfosztott irodalom; amint azt például Paulin Joachim is jelezte a Nathan kiadónál megjelenő *Világ klasszikusai — Afrikai irodalom* (*Classiques du monde — Littérature africaine*) című sorozat megindítását elítélő cikkében.

„A világ klasszikusai, közöttük *A fekete gyermek* (*L'Enfant noir*), a *Vég nélküli csapda* (*Un Piège sans fin*), *A kétértelmű kaland* (*L'Aventure ambiguë*) Victor Hugo, Shakespeare, Tolsztoj és Goethe halhatatlan remekművei mellé állítva? Az az érzésünk, hogy gúnyolódnak velünk. Sőt, távol akarnak minket tartani a világegyetem nagy „szellemi ünnepei”-től, ördögien példázva intellektuális gyermetegségünket és nem tudom milyen velünk született alkalmatlanságunkat, amely hosszú ideig azoknak volt a céltáblája, akik a fekete-afrikai népeket és kultúrájukat a semmitmondó hitványságok és pusztán csak szórakoztató művek szintjére alacsonyították” (P. Joachim. 1967. 138–139.).

Ma a francia nyelvű irodalom Afrikában nyilvánvalóan kedvező helyzetben van, még akkor is, ha ennek ára egy olykor túlhangsúlyozott Afrika-központúság, illetve egy olyan törekvés, amely a „klasszikus” szerzőket részesíti előnyben a kortárs termelés rovására.

AZ IRODALMI TEREMTÉS FELTÉTELEI

Az imént bemutatott jellemzőknek azonban nem szabad feledtetniük, hogy a francia nyelvű irodalmi termelés sajátos környezetben fejlődik, mely alapvetően eltér a többi frankofon területekétől (Franciaország, Belgium, Svájc, Québec természetesen; de más okból ideértendők az Antillák és a Magreb országai is). És ebből a szempontból, úgy tűnik, az 50-es 60-as évek irodalmi termelését érintő tanulmányokban megjelölt legfőbb problémák ma sem változtak érezhetően. A Szaharától

délre eső afrikai területek nem szakadtak el teljesen sem a gyarmati múltjuktól, sem azoktól a feltételektől, amelyekben az új, független államok kialakulása végbement.

Az országok közti jelentős egyenlőtlenségek ellenére a kulturális élet lehetősége korlátozott marad. Az bizonyos, hogy a beiskolázás, amely 1950-ben az AOF (Afrique-Occidentale française, azaz Francia Nyugat-Afrika) és az AEF (Afrique-Équatoriale française, azaz Francia Egyenlítői-Afrika) államszövetségeiben nem haladta meg a 10%-os arányt (Mouralis. 1984), a gyarmati múlt óta jelentős mértékben növekedett. Az átlagos arány ma az alsófokú oktatásban körülbelül 55%-ra becsülhető. A középfokú intézmények is megsokasodtak és az országok legtöbbszörében a felsőfokú oktatást is bevezették.

Egy ilyen fejlődésnek elvben csak kedvező következménye lehet az irodalmi termelésre vonatkozóan, mivel kiszélesíti a frankofon olvasótábort és növeli a lehetséges írók számát. Ez a növekedés azonban viszonylagos. A beiskolázási arányszám növekedése az esetek jó részében nem értelmezhető, hiszen a felmérések olyan 100–120 fős nagy létszámú osztályok számbavételén alapulnak, amelyekben a tanulók nyilvánvalóan nem sok hasznát veszik az ilyen körülmények között folyó oktatásnak. Azonkívül ne feledkezzünk meg az oktatók képesítési szintjéről sem. Másfelől a közép- és a felsőfokú oktatásban részesültek nemzedékei számára kínált erősen korlátozott elhelyezkedési lehetőség módosítja az iskola intézményéről alkotott képet. Erről az intézményről sokáig joggal gondolták, hogy a társadalmi haladás eszköze, ma azonban egyre inkább olyannyira eredménytelennek látszik, hogy jó néhány országban találkozhatunk azzal a jelenséggel, amit M.-F. Lange „az iskola visszautasításá”-nak nevez. (M.-F. Lange. 1987).

Az egyetemek fejlődését illetően a jogos nemzetközi figyelmet kiérdemelt intézmények meglelte ellenére is fenntartásokkal kell élnünk. Az egyetemek létesítése mind-egyik országban magával hozta az erőforrások hígulását és állandósított egy intellektuális balkanizációt, amely csak erősíti a politikai balkanizációt. Egyébként is, a felsőoktatási intézmények nagy része gyakorlatilag nincs használható állapotban (a minden pedagógiai kapcsolatot megakadályozó létszámok, az üres könyvtárak, a reprográfiai eszközök hiánya, a hallgatók nagyon nehéz életkörülményei miatt). Ebből a szempontból Zaire jelenti a határesetet, aholis körülbelül 1975 óta az egész egyetemi infrastruktúra hatalmi beleegyezéssel történő leromlásának lehetünk a tanúi (Bruno Verhaegen. 1991).

Ezeket a jellemzőket a sajtó- és a könyvkiadás területén is megtaláljuk. Jelenleg, 30 évvel a függetlenség elnyerése után sem rendelkezik minden ország napilappal, s a meglévők nagyrésze is lényegében a kormány szócsöve, nem a tájékoztatás az elsődleges céljuk. Egyébként kíváncsún lenné több országban is olvasható regionális napilapok megjelentetése. Hasonló észrevételeket tehetnénk a heti és a havi lapok tekintetében is. Ebből a szempontból a dakari *Új Afrika* (*Afrique nouvelle*) kivételt képez. Bizonyos, hogy a többpártrendszerbe való átmenet, mely Szenegálban már több éve tart, más országokban pedig elkezdődött (Bénin, Kongo vagy Elefántcsontpart), új, független folyóiratok alapítását teszi lehetővé. Ezek azonban jó néhány, a fejlődésüket veszélyeztető nehézségbe ütköznek: a szűk piac, a régi gépek használatából adódó magas előállítási költségek, a fővárosokon kívüli szórványos lapterjesztés,

a reklám gyenge hatékonysága, a kevés hivatásos újságíró és ügyintéző, és persze ne felejtjük el a kormányzati önkény még mindig lehetséges visszatérésének kockázatát.

A kiadás szintén hasonló problémákkal küzd. A függetlenség kivívása utáni időszakban két kiadó jelentkezett: a 60-as évek elején Yaoundéban létrehozott CLE (Centre de littérature évangélique), valamint a 70-es években, Dakarban Szenegál, Elefántcsontpart és később Togo, illetve több francia kiadó részvételével multinacionális társaság formájában létrehozott NEA (Nouvelles éditions africaines).

Ez a két kiadó fontos szerepet játszott azért, hogy nemcsak iskolai könyveket és gyakorlati műveket, hanem nagyszámú, a fikció területéhez tartozó írást és egyetemi tanulmányt is kiadtak. A CLE így indított útnak olyan szerzőket, mint Lopès vagy Bebey, és így tett a NEA a női irodalom fejlesztésére irányuló különleges erőfeszítéseket, olyan szerzőkkel, mint Miriama Ba (*Egy oly hosszú levél — Une si longue lettre*) Aminata Sow Fall (*A Battuk sztrájkja — La grève des Battu*), Ken Bugul (*Az őrült majomkenyérfa — Le baobab fou*) és így tovább.

Ez a két cég azonban ma komoly nehézségekkel küzd, melyek egyrészt a lakosság életszínvonalának betudható szűk afrikai könyvpiacból erednek, másrészt abból, hogy a legkifizetődőbb területnek, az iskolai könyvkiadásnak a francia kiadókkal kell versenyeznie.

Ezzel együtt számos más kiadó létezik Afrikában. Ezek a lakosság olvasási igényeit igyekeznek kielégíteni, amelyek a vállalkozó szellem feléledésének a jelei. Említsük meg például Togóban a Haho kiadásokat, Béninben az Éditions de la Renaissance-ot, Zairében sok más között az Edimaf és a Clarière kiadókat, vagy Kamerunban a SOPECAM-ot, amelyet azonban el kell különítenünk félhivatalos helyzeté miatt.

Mindent egybevetve azonban, ez az utóbbi kiadó-kategória csak korlátozott számú művet közöl. A termelés legnagyobb részét továbbra is Franciaországban adják ki, akár az erre a területre szakosodott kiadók (Présence Africaine, L'Harmattan, Silex, Karthala, Akpagon), akár az általános irodalmi kiadók (Seuil, Seghers, Belfond, Albin Michel stb.). És ne feledjük, hogy jelentős számú mű zsebkönyvsorozatban is megjelenik (Présence Africaine, UGE 10-18, Points, Presses Pocket, J'ai lu), ami az iskolai és az egyetemi közönség körében való terjesztést is lehetővé teszi.

Létezik tehát kiadói tevékenység Afrikában, de egyelőre még törékeny, és amint azt már az oktatás és a sajtó kapcsán megjegyeztük, fejlődése viszonylagos marad:

„A modern afrikai irodalom nehezen tudja saját termését magában Afrikában meggyökereztetni. Ez annyiban ellentmondásos, amennyiben Afrika jelenleg olyan jelentős kulturális átalakulást él át, amelyben egy orális civilizációból néhány évtized alatt egy, az írott szónak fő helyet adó civilizációba megy át” (J.-L. Joubert 1990. 9.).

És ez lényegében egy olyan gazdasági hálózatnak megfelelően alakul, amely a gyakran jelzett, valóságos igény ellenére is bizonytalanra teszi a könyvpiacot.

A francia nyelv használata végül azt az utolsó alkotóelemet képezi, amelyet illik számításba venni az irodalmi teremtés körülményeinek vizsgálatánál. Ebből a szempontból először is arra emlékezzünk, hogy a francia nyelv a Szaharától délre eső afrikai területeken sajátos helyet foglal el és sok olyan jellemzőt mutat fel, amelyek tisztán megkülönböztetik ezt a vidéket a frankofónia többi elterjedési területétől.

A függetlenség idején a hivatalos nyelvként elfogadott francia lett az adminisztráció, nagyjából a sajtó és az oktatás nyelve. Itt kivételt képez Guinea, amely a Sékou Touré-rendszer alatt megpróbálta bevezetni az afrikai nyelveket, mint az alsófokú oktatás nyelveit. De a franciának ez a hivatalos helyzete nem feleltetheti azt, hogy tényleges gyakorlata nagyon korlátozott marad, minthogy a nyelvi érintkezés csaknem egésze továbbra is az afrikai nyelveken folyik.

Ellentétben azzal, amit — főleg a hivatalos körökben — gyakran hangoztatnak, a francia nyelvet 30 évvel az afrikai államok függetlensége után sem beszélik nagyon sokan. Fekete-Afrikában nem létezik olyan társadalmi vagy területi csoport, amely számára a francia lenne a legfőbb kommunikációs eszköz, és amelyet így „frankofonnak” lehetne minősíteni. Ezt a helyzetet mindenekelőtt a következő két ok magyarázza. Egyfelől a beiskolázás viszonylag alacsony foka; másfelől bizonyos afrikai nyelveknek már a gyarmati korszakban is meglévő fejlődése, a franciával és más afrikai nyelvekkel szemben egyre uralkodóbb helyzetet elfoglaló terjedése, valamint a nyelvi kommunikációban játszott fontos szerepe nemzeti szinten (például a wolof Szenegálban) csakúgy, mint területi szinten (például a malinké Nyugat-Afrikában).

Van tehát némi túlzás abban, ha azt mondjuk, hogy Szenegál, Elefántcsontpart vagy Zaire „frankofon” országok. Mindenesetre a kifejezésnek nem lehet ugyanaz a jelentése, mint Franciároszagra, Québecre vagy Vallóniára alkalmazva. Másfelől el kell kerülni azt a nézőpontbeli tévedést, amely szerint a francia nyelvű termelés Afrika irodalmi arculatában kiváltságos helyzetben lenne. Mennyiségi és minőségi fontossága se feledtesse azt, hogy a francia az irodalmi élet összetevőinek csak egyike. Vele párhuzamosan létezik egy még mindig élő, gazdagon termő orális irodalom és egy, az afrikai nyelveken létrejött kéziratos vagy nyomtatott formában meglévő írott irodalom is. A frankofon szövegek és ezek az irodalmak gyakran hatnak egymásra, amint az Kourouma, Sony Labou Tansi, Lopès vagy Monenembo művei mutatják. Ez a folyamat hozzájárul ahhoz, hogy Afrika irodalmi franciája olyan kétségtelenül sajátos színezetet kapjon, amely már szinte kreolizációs jelenségnek számít.

A KÖZLÉS HELYE

A közlőhelyzet terét vizsgálva a francia nyelvű irodalmi produkciónak egy másik fontos jellemzője mutatkozik meg. Ennek, amint azt már megjegyeztük, csak egy részét adják ki Afrikában. A megmaradó rész terjesztését európai kiadók biztosítják.

Ezt a sajátosságot két, egymással nem közvetlenül összefüggő ok magyarázza. Először is jó néhány országban a szólásszabadságot és általában az intellektuális életet korlátozó megkötések sok író tényszeriteneke száműzetésbe. Ez a gyakran használt kifejezés azonban nagyon különféle realitásokat és életutakat takar. Így Afrikában két nagy országtípust különböztethetünk meg: azokat az országokat, amelyekben az írók, még ha találkoznak is nehézségekkel, élhetnek és dolgozhatnak (Kongo, Elefántcsontpart, Niger, Szenegál), és ahol tevékenységük bizonyos elismerésben részesül; valamint azokat az országokat, amelyekben ezzel szemben az íróknak semmi helyük

sincs (Guinea a Sékou Touré-féle korszakban, amelynek irodalmi termelése huszonöt éven keresztül az országon kívül realizálódott, Zaire stb.).

Másfelől, ha a száműzetés gyakran készteti is az írókat és az értelmiségieket arra, hogy többé-kevésbé bizonytalan módon az „Észak” országában telepedjenek le (Franciaország, Németország, Kanada, Egyesült Államok), létezik egy száműzetési mozgás a „Dél” országain belül is, és ebből a szempontból Szenegál esete különösen érdekes, hiszen már régóta, hagyományosan befogadója a száműzötteknek, aminek következtében kulturális nacionalizmusa bizonyos fokig kozmopolita jelleget ölt.

Ez a vándorlási jelenség ugyanakkor egy, az afrikai irodalmi termelés történetében már nagyon korán jelentkező másik igényt is kielégít. Az afrikai irodalom attól a pillanattól veszi kezdetét, amikor jó néhány afrikai az Európában Afrikáról és a fekete világról hagyományosan élő megfogalmazás helyébe a saját megfogalmazását teszi, amely megfogalmazás szeretné lerántani a leplet a gyarmatosítás valóságáról, ugyanakkor pedig szeretné újra megtalálni a negro-afrikai kultúra értékeit. A tény jól ismert. Azt elfelejtik ellenben, hogy a gyarmatosító egyáltalán nem helyezkedik szembe az afrikaiak által termelt irodalom fejlődésének gondolatával. De — és itt a probléma lényege — azt szeretné, hogy ez az irodalom megegyezzen a saját magának Afrikáról és az afrikaiakról alkotott azon elképzelésével, melyben ezeket önmagához, a mesterhez — a *dominus*hoz és a *magister*hez — viszonyított *különbségében* határozza meg. Szellemében ez az irodalom csak regionális, a szülőföldre és a hagyományokra épülő, röviden, folklorisztikai lehet.

Volt ebben a periférikus irodalmi ösztönzésben egy olyan veszély, amelytől a 30-as –50-es évek írói egészében véve meg tudták őrizni magukat. A különbség tematikájának hangsúlyozását, mely főleg a *négritude* műveinek jellemzője, annak a régiónak az elhagyására irányuló akarat kísérte, amelyben pedig maradni szerettek volna. Ehhez az igényhez viszonyítva kell elhelyezni azt a szerepet, amelyet Párizs az afrikai irodalmi termelés fejlődésében játszott, amikor Césaire, Damas, Senghor, Biargo Diop, Mongo Betti, Sembène Ousmane, Oyono és annyi más megjelent. 1947-ben itt alapították a *Présence Africaine* című folyóiratot, majd kiadót, és 1956-ban a fekete írók és művészek első kongresszusát is itt rendezték meg.

Íly módon azok az írók, akik a közlés helyeként Abidjan, Brazzaville vagy Kinsasa helyett Párizst választották, eleve szélesebb térben határozták meg magukat, s ez a tér, amint azt a *Présence Africaine* története is jól mutatja, a pánafricanizmus tere volt. Ugyanakkor egyszerűen mint századunk *írói* is hallatták szavukat. Ami a gyarmati korban igaz volt, ma is igaznak bizonyul: Tchicaya U Tam'Sinak *Ndinga bálja* (*Le Bal de Ndinga*) című darabjának, vagy Sony Labou Tansinak a Saint-Denis-i Gérard Philippe Színházban 1989-ben Daniel Mesguich által rendezett *Antoine eladta nekem a sorsát* (*Antoine m'a vendu son destin*) című darabjának Franciaországban aratott sikere ugyanebbe az irányba mutat, s hozzájárul ahhoz, hogy az afrikai irodalom kiléphessen a regionalizmusból.

Ezt az egyfajta kulturális gettóba zártsággal való szembenállást megfigyelhetjük abban az enyhén szólva tartózkodó magatartásban, amelyet az írók a 80-as évek elején megnyitott, a „nemzeti irodalmak” kérdéséről szóló vitában tanúsítottak. Ennek a fogalomnak a felbukkanásában egyes afrikai államok és az Északnak bizonyos in-

tézményei által kezdeményezett olyan kísérletet éreztek (nem is alaptalanul), amely miközben „regionalizált”, csak gyengíthetett, ha ugyan meg nem fosztott természetétől egy olyan irodalmat, amely alatt mindig is egy földrésznek a hangját értettük.

Ez a fejlődés egyébként tovább tart a 80-as években, amikor egyre több író hivatkozik műveiben az európai társadalmakban szerzett saját tapasztalatára. Bizonyos, hogy egy afrikai hős Nyugaton való utazása és tartózkodása mint téma már hosszú ideje megjelent az afrikai irodalomban. Gondoljunk többek között Ousmane Socé *Párizs káprázatai* (*Mirages de Paris*), C. H. Kane *A kétértelmű kaland* (*L'Aventure ambiguë*); Aké Loba Kocoumbo, *a fekete diák* (*Kocoumbo, l'étudiant noir*), B. Dadié *Egy néger Párizsban* (*Un nègre à Paris*), Camara Dramouss című műveire. Ami most új, az az, hogy Európa — és különösen Párizs — már nem ideiglenes élettér, a szerzőnek és hősének életében létrejött zárójel, amely csak Afrikában valósulhatott meg.

Ezt az új, Th. Moyi Buatu, Yodi Karone, Marie Ndiaye, Simon Njami, Calixthe Bélyala, Barnabé Laye által képviselt írónemzedéket felidézve Bernard Magnier a következőket jegyzi meg ehhez a témához:

„Ezek a fiatal írók, miután megszabadultak egy elavult retorikától és néhány agyonhasznált kölcsönköntöstől, letették a történelem terheit, és olyan sajátos utakat vesznek igénybe, amelyeket gyakran magányosan rónak. Ez azonban nem teszi őket szükségszerűen érzéketlenné a közösség bajaira... Hőseik... magányosak, akik semmilyen formában nem vállalják magukra egy csoport vagy egy nemzet sorsát, még kevésbé egy népet vagy egy fajtát. Vívódásaik bensők, és cselekedeteik inkább személyes döntésből, mint közösségi elkötelezettségből erednek. Míg az idősebb nemzedékhez tartozó írók hőseiket, a „párizsi négert” vagy a „fekete diákot” csak alkalmasszerűen vezették rá a nehéz „európai útra”, addig a „black párizsi” írók szereplői már gyakran francia földön telepednek meg, hacsak már nem ott születtek, mint maguk az alkotók” (B. Magnier. 1990. 102–103.).

Ugyanakkor ez az irodalom, amely egyáltalán nem marginális, amint azt a kiadók hozzáállása is mutatja (Marie Ndiaye műveinek egy része a Minuit kiadónál jelent meg), tehát ez az irodalom éppen most válik az „elkötelezettség” hanyatlásával és a franciaországi központú francia kulturális hagyomány szétesésével jellemezhető irodalmi modernség összetevőjévé. Azaz a jelennek egy olyan irodalmává, amely se nem afrikai, se nem francia, és nem is a kettő keveréke.

EGY TÉMA TOVÁBBÉLÉSE

A francia nyelvű afrikai irodalom sajátos jellege legelőször, legszembeszökőbben a tematikájában jelenik meg. És e tekintetben figyelemre méltó, hogy a hatalom kérdése változatlanul és alapvetően foglalkoztatja mindazon írókat, akik Kourouma *A függetlenségek Napjai* (*Les Soleils des indépendances*), Fantouré *A térítők köre* (*Le Cercle des tropiques*) vagy Mongo Beti *Remember Ruben* című műveinek követői.

A 80-as évek fordulóján azonban ezekhez a művekhez képest bizonyos fejlődés rajzolódik ki. A függetlenné vált országok kormányainak kritikája Kouroumánál, Fantourénál vagy Betinél a sorok között egyfajta reménységet foglalt magába, amennyi-

ben a társadalmat sújtó bajok és erőszak forrásaként a hatalmat jelölte meg. Olyan forrásként, amelyet könnyűnek látszott meglátni, és amelyről mindig is azt lehetett gondolni, hogy egy nap szükségszerűen el fog tűnni.

Ezzel szemben mára a hangnem kiábrándultabbá vált, a helyzetkép pedig fájdalmasabb, bár egyben talán letisztultabb. Mert az a hatalom, amelyet Sony Labou Tansi visz színre a *Másfél életben* (*La Vie et demie*), Monénembo *A bozót-békákban* (*Les Crapauds-brousse*) és B. Nanga *A denevérekben* (*Les Chauves-souris*), nemcsak erőszakhoz vezető képződmény, hanem arról a folyamatról is árulkodik, amely stagnálásra ítéli az afrikai társadalmakat, bár ebben az utóbbiaknak is van némi felelősségük. Mert a legtöbb regény- és drámaíró által felvetett probléma az, hogy miként eredhetnek a nap mint nap tapasztalható valóságos bajok „egy már megszűnt hatalom alig rekonstruálható normáiból” (Fonkoua. 1990. 71.). Ami annak a felismerését jelenti, hogy most már beléptünk a tragikum világába. Vagyis egy olyan hanyatló világba, amely még innen van a jogállamiságon.

Amint azt Fonkoua éppen Sony Labou Tansi kapcsán megjegyzi, a politikai világ:

„Egy (ízlelő vagy szexuális) öröm elvén működő csaknem ártatlan és gyermeki világ, egy 'természet szükségletei' által kormányzott politika előtti világ, vagy ha úgy tetszik, J.-F. Bayart kifejezésével élve »a has politikája« ... Magyarán a politika a regényekben társadalmi fattyúsághoz és antitársadalomhoz vezet” (Fonkoua. 1990. 71–72.).

A tragikumnak ezt a világát tanúsítja Tchicaya U Tam'Si *A kenyérfának oly édes gyümölcsei* (*Ces Fruits si doux de l'arbre à pain*) című műve is. Ennek a Kongó krónikáját a gyarmatosítás kezdetétől magába foglaló nagy műnek a negyedik és az utolsó része a „temetetlen halottak” témájára összpontosít: a gyarmati rendszer ölt, a „függetlenségek Napjai” alatt azonban az embereket nem éri erőszakos halál, pusztán *eltűnnek*.

Ilyen környezetben az irodalom új funkciót kap. Az író már nem az az értelmiségi, aki 1945-től 1970-ig Európában is erőteljesen jelen volt: Camus, Sartre stb., aki egy igazság hordozója és kijelöli a nép által követendő utat. Ettől kezdve — ha lehet így mondani — már csak a nyelv és a szó szakembere. Ebben a tragikus világban, amely kétségeesetten várja a Törvény eljövételét, és amelyet az örület kerített hatalmába, az író az ésszerűségnek valamiféle olyan utolsó lehetősége, aki egyedül képes szembehelyezni a jelenlegi hatalmak fokozatos leépülésével az erre a névre még mindig méltó beszédnek a hiteles valóságát és egységét.

Az író szerepének ez a fejlődése először is ott jelenik meg, ahol az afrikai fikciós irodalomban ma a hatalom beszédstílusának a színrevitele helyezkedik el. Ezen a komikus hatáson túl, amelyet a „gondviselészerű vezetők” beszédeinek farsangi bemutatása és Lopès *A sírvanevetés* (*Le Pleurer-rire*), Tchicaya *Oly édes gyümölcsei* (*Ces Fruits si doux*), Sony Labou Tansi *A szegényletes állam* (*L'État honteux*) című műveiben más „nemzetatyák” keltettek, megjelenik a hatalomnak a hitele és törvényessége, és ezt az írók mostantól úgy lehet meghatározni, mint aki még tudja, „mit jelent beszélni”.

De a hatalom beszédstílusának elítélése csak egy irodalmi téma lenne és valószínűleg nem lenne meg jelenlegi ereje, ha nem utalna valami alapvető mozzanatra

abban az intellektuális vitában, amelynek ma Afrika a színtere. Az író valójában már régóta nem tekinti magát egy csoport olyan képviselőjének, akinek küldetése lenne a tapasztalat és a jogos törekvések elmondása.

Magáénak vallja Fanon elvét, aki a *Fekete bőr, fehér álarcok* (*Peau noire, masques blancs*) utolsó lapjain így írja meg „legvégső imáját”:

„Nincs jogom ahhoz, hogy valahol leragadjak. Nincs jogom eltérni életemben a legkisebb megállapodottságot sem. A történelem sűrűje semmit sem határoz meg a cselekedeteimből. Saját magam alapja vagyok.” (Fanon. 1952. 186–187.).

És ettől kezdve az egyetlen jogalap, amelyen a beszéde alapulhat, nem abban a jogban rejlik, amivel az a nép, ahonnan származik felruházná (ez a téma már ismeretes Ouloguem *Az erőszakfeladat — Le Devoir de violence* című munkájából), sem pedig valamiféle olyan benne és kívüle levő „igazságban” (legyen az a „hagyomány” vagy a „forradalom”), amelyet feladata lenne kifejezni. Jogalapja csakis az a munka, amelyet önmagán és önmagával végzett, s amely egy soha be nem fejeződő folyamat révén olyan beszéd megalkotásához vezet, ami csak az övé.

Ezért nem lehet ma elválasztani az irodalmi szöveget a filozófiától. Aminek pedig ezen a két területen tanúi vagyunk, legyen akár Mudimbe esszéiben (*A királyság másik arca — L’Autre face du royaume*, *Az Apa szaga — L’Odeur du Père*, *Afrika feltalálása — The Invention of Africa*) vagy regényeiben (*A vizek között — Entre les eaux*, *A szép mocskos — Le Bel immonde*, *Eltérés — L’Ecart*, *Shaba kettő — Shaba deux*) vagy Pius Ngandu Nkashamánál (*Egy primitív ember élete és erkölce — Vie et mœurs d’un primitif*, *Az emberré vált halál — La Mort faite homme*), az az írás és a gondolat tartalmának a restaurálása, amelynek előzménye a Mpoyi Buatu által „újra termelés”-nek nevezett ítélet:

„Visszakoztam tehát, és elhatároztam, hogy megteremtem a vérfertőzés erőszakát. Tényleg. Nemcsak a tilosban-járás gyönyörűségéért. Hanem azért, hogy bebizonyítsam magamnak, a szexuális cselekedetnek meg kellene szabadulnia minden társadalmiságtól. Tagadni az újratermelést. Bármilyen is legyen az. Minden formájában... Magamon túl csak én voltam... A benső a kezdeti. Ez nem szinonimája az eredetinek. Az egyedüli eredetiség a kezdeti helyzet megfordításában áll... A parancsszó a következő: megőrizni a józan, hideg fejet ott, ahol a nap szétolvasztja a testet...” (Th. Mpoyi Buatu. 1986. 163, 189.).

Az itt kifejtett nézőpont megegyezik Paulin Hountondjinak azon aggodalmaival, amelyek az „etnofilozófiának” a bírálata közben vetődtek fel benne: ez egy olyan illúzió, mely azt akarja elhitetni, hogy létezik egy „közösségi, megingathatatlan, minden afrikai számára azonos, de tudattalan filozófia” (Hountondji. 1976. 21.), és amely egyben a „gondolkodás újramegtanulását” javasolja (idem, *ibid*).

HOGYAN OLVASSUK AZ AFRIKAI IRODALMAT?

Az előző gondolatoknak nem volt más céljuk, mint megtenni az első néhány lépést a francia nyelvű afrikai irodalom olvasása felé.

Ez olyan környezetben fejlődik, amely jelentős sajátosságokat mutat fel azokhoz viszonyítva, amelyekkel Franciaországban, Vallóniában vagy Québecben találkozhatunk. Ennek a környezetnek az ismerete szükséges előzmény a szövegek olvasásához és az afrikai irodalom tanításának nyilvánvalóan tartalmaznia kell a közlésének feltételeiről szóló tájékoztatást is.

Az afrikai irodalom kiadását és tematikáját jellemző specifikus tényezők szám-bavétele nem feledtetheti velünk, hogy ez is olyan írók által csinált irodalom, akik végeredményben szintén azt igénylik, hogy inkább írónak, mintsem afrikai írónak tekintsék őket. Nem számolni ezzel a szövegekben mint írásművekben is jelentkező igénnyel azt jelentheti, hogy ezt az irodalmat kulturális regionalizmusba próbáljuk bezárni, megfélemlítve arról, hogy sok figyelemre méltó mű — *Bomba szegény Krisztusa* (*Le Pauvre Christ de Bomba*), *Az erőszakfeladat*, az *Eltérés*, az *Újra-termelés* és még sok más — egyszerűen csak a XX. század nagy művei, amelyek az európaiakat és az afrikaiakat egyaránt érintő intellektuális vitában vesznek részt.

Egy olyan világban ugyanis, amely egy identitáson és közösségen alapuló logikát állít szembe mindinkább és halálos veszedelemként a Joggal és az Értellemmel, az afrikai írók hangjára fel kell figyelni: különösen arra, ahogyan az egyénnek és kiváltságainak a kérdését felveti, mely joggal tűnhet felhívásnak is: szedjük össze magunkat, s álljunk ellen ennek a téveszmének.

(Fordította: Paics Marianna)

Hivatkozások

- FANON, F.: *Peau noire, masques blancs*. 2e éd. Paris, Seuil 1952. (Coll. Points)
- FONKUA, R.: „Dix ans de littérature africaine: pouvoir, société et écriture”.=Notre Librairie 103 (oct.–déc. 1990) 70–78.
- HOUNTONDI, P.: *Sur la „philosophie africaine”*. Paris, Maspero 1976. 259.
- JAHN, J.: *Die neoafrikanische Literatur. Gesamtbibliographie von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Düsseldorf–Köln, Eugen Diedrichs Verlag 1965. XXXVI+359.
- JAHN, J.–DRESSLER, C. P.: *Bibliography of Creative African Writing*. Nendeln (Liechtenstein), Krauss 1972. XLI+446.
- JOACHIM, P.: *Editonal Africain*. Préface: *J. Ki-Zerbo*. Strasbourg, Dernières Nouvelles d’Alsace 1967. 179.
- JOUBERT, J.-L.: „Une décennie parmi les livres”.=Notre Librairie 103 (oct.–déc. 1990) 6–11.
- LANGE, M.-F.: „Le refus de l’école”.=Politique Africaine 27 (sept.–oct. 1987) 74–86.

- MAGNIER, B.: „Beurs noirs à Black Babel”.=Notre Librairie 103 (oct.–déc. 1990) 102–107.
- MOURALIS, B.: Littérature et développement. Paris, Silex 1984. 572.
- MPOYI BUATU, TH.: La Re-production. Paris, L'Harmattan 1986. 245.
- Notre Librairie. 1800 titres de littérature. 64 (avr.–juin 1982) 103.
- Notre Librairie. 2500 titres de littérature. 94 (juil.–sept. 1988) 198.
- VERHAEGEN, B.: „L'enseignement supérieur: vers l'explosion”.=Politique Africaine 41 (mars. 1991) 49–55.

JEAN-MARIE KLINKENBERG

A belgiumi francia nyelvű irodalom

— Történeti és esztétikai sajátosságok —

1. IRÁNYELVEK

Kiindulhatunk abból, hogy a francia nyelvű irodalom helyzetét Belgiumban az anyaország irodalmával szemben kialakult viszony határozza meg leginkább, ahogyan a franciaországi irodalmat is Párizs uralja. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy a párizsi gépezet működteti a teljesen törvényes, bár korlátozott alkotási folyamatot, ugyanakkor a belga kiadónak kevésbé törvényes alkotásokkal kell beérnie, ami tehát az így születő irodalmat általában másodlagos szerepbe kényszeríti. A belgiumi irodalmi stratégiák egyetlen tengely mentén húzódnak: a törvénytelenység segítségével kijátszani a törvényességet. Számos taktika biztosíthatja e stratégia sikerét. Közülük kettő jól ismert, bár eredendően bukásra van ítélve. Egyfelől egy körülhatárolt irodalmi terület önelnevezési kényszeréről beszélhetünk, amely eltörli a hierarchiát, azaz a törvényességet; másfelől arról a törekvésről, hogy a belga irodalom beolvadjon a párizsi irodalmi közegbe, másképpen szólva, hogy a párizsi központ felsőbb fórumai elismerjék: ez nem lehet egy eleve valamilyennek elfogadott közösség akaratára (mivel ellentmondana a hegemonia elvének), csakis külön egyéneket érinthet (4*). A fenti két megoldás természetesen nem zárja ki egymást. A valós álláspontok gyakran egymásból következnek.

A másodlagosság és az ezt meghaladni vágyó állandó törekvés magyarázhatja a belga irodalmi élet főbb jellemzőit.

De a kiemelkedési stratégiák, melyekről az imént szóltunk, kötődhetnek más történelmi tényezőkhez is, nem feltétlenül csak a Párizshoz való viszony határozza meg őket. Ahhoz tehát, hogy megértsük a belga irodalom fejlődését, leíró modellünkbe egy újabb tetszőleges változót kell bevezetnünk: nevezetesen olyan társadalmi megrázkódtatásokat a belga területen belül, amelyek kulturális és politikai áttételeken keresztül érvényesülnek. A belga író kettős stratégiáját kialakító tényezők közül elsőként azt kell megemlítenünk, hogy a művész ugyanúgy többféle kultúrával rendelkezik, ahogyan maga az ország is, sőt ez a többszörös kultúra sokkal összetettebb annál, mint ahogyan azt Franciaországban pusztán nyelvi vitaként észlelték. Ennek az állapotnak a kialakulása százötven év alatt alaposan összezavarta az ország intézményrendszerét és az irodalmi fejlődés szakaszai Belgiumban szorosan összefonódtak a társadalmi változásokkal. A tükrözés-szociológia hívei előtt paradoxonnak tűnhet

*A zárójelben szereplő számok a tanulmány fejezeteire utalnak. (A szerk. megjegyzése)

mindez, hiszen kevés példát találhatnak egy ennyire el nem kötelezett irodalomra, amelyet alig érintenek annak a közösségnek a problémái, amelyből kinőtt.

2. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

Belgium kis állam — körülbelül 30 000 km² — Hollandia, Németország, Franciaország és az Északi-tenger határolja, viszonylag sűrűn lakott: talán emiatt tartják a Calais-tól a Ruhr vidékig terjedő Európa-város fő részének. Bár ez a sűrű népesség meglehetősen előregedett; a munkásság az egész közösség 40%-át képviseli, s ez olyan alapvető törést okoz, amelyre számos egyéb példát is fogunk találni; pontosan az állam déli, francia nyelvet beszélő felén érződik az előregedés.

Ellentétben azzal, amit a finalista vagy nacionalista történettudomány hangoztat, Belgium független államként való felemelkedése, több európai államhoz hasonlóan nem közakarat, nem politikai jóváhagyás és nem gazdasági vagy kulturális egység eredménye. A mai Belgiumot alkotó területek a középkorban különböző felségterülethez tartozó, és gyakran egymástól távol eső hercegségek részei voltak, ezeknek a különálló területeknek az egyesítése pedig pusztán a Bourguignonne dinasztia személyes hódító politikájának köszönhető. Belső összetartozás nélkül ez a halmaz nem tudta kellőképpen kihasználni egységesülését a külfölddel szemben; egymás után, először a spanyolok bitorolják — a véres XVI. századi vallásháborúk korában —, azután osztrák hódítás áldozata lesz, végül némi egységre talál a francia császárság kebelében megyék láncolataként, ezek a megyék lesznek később a belga tartományok. Napóleon bukása után az európai diplomácia megalkotja a Németalföldi Királyságot, többé-kevésbé a mai Benelux államokból, hogy feltartóztassa az újabb francia terjeszkedést. A királyság a kontinensen az ipari forradalom középpontjává válik. Az államokat összetartó vegyülék azonban túlságosan mesterséges: 1830-ban megszületik a belga nacionalizmus, és kitör az újkeletű polgárság által hamar kisajátított forradalom (még visszatérünk e társadalmi osztály jellemzéséhez). Az európai nagyhatalmak beleegyezésével így létrejön egy látszólag kevésbé életképes független Belgium.

2.1. Társadalmi és nyelvi határok

E történeti küszöbön torpanjunk meg, hogy megvizsgálhassuk az ország kulturális helyzetét. Jól tudjuk, Belgiumban nincs nemzeti nyelv, illetve a Belgiumban használatos nyelvek eredendően különböző nyelvi csoporthoz tartoznak: a németalföldi csoporthoz sorolhatjuk a flamand és a limburgi nyelvjárást, ezeket az ország északi felében beszélik, a francia csoporthoz tartozó észak-francia (oil) nyelvet — főleg a vallont — délen használják, amely még a XIX. században is nagyon életerős volt, s végül keleten találhatjuk a német csoportot. Ha eltekintünk ez utóbbi, csekély kiterjedésű, sajátos történeti és szociolingvisztikai problémákat felvető területtől, azt

mondhatjuk, hogy Belgium két, megközelítőleg egyenlő nyelvi régióból tevődik össze, egy flamand eredetű, az idők folyamán eléggé elfranciásodott központtal: Brüsszellel.

Egyszerűnek tűnő nyelvi állapot, amely azonban a nyelvjárási, a népi nyelv és a társadalmi, földrajzi meghatározottságoktól független nyelv között a kezdetektől asszimetrikusan alakult: a XII. századtól a francia nyelv legelőször az arisztokrácia köreiből terjedt el, majd a nagypolgárság vette át. A XVIII. és a XIX. század folyamán a francia lesz az oktatás és a kultúra nyelve. Jól ismert folyamat a nyelvi határok mindkét oldalán, ebből alakul ki a fenti asszimetria: amikor a francia köznyelv különösebb problémák nélkül rátelepszik a vallonra (nem beszélve azokról a kérdésekről, amelyek mindenkor adódnak, ha egy hazai nyelv együtt kénytelen élni egy rokon köznyelvvél), akkor az ország északi részében óriási törést okoz, hogy a polgárság nem egyszerűen egy más nyelvi réteg segítségével próbál kiemelkedni, hanem a népnyelvtől teljes mértékben eltérő nyelvet használ ehhez. Előre megállapíthatjuk, ebből ered, hogy a flamandok is részt vesznek a francia irodalom alakításában; ez az irodalom valóban azokat a társadalmi csoportokat szolgálja, amelyekért megalakult a Belga Állam: az „új osztályokat”, amelyeket Gambetta így jellemez 1874-ben: szabad foglalkozásúak, középpolgárok, közhivatalnokok, tisztviselők. Mindez egy „egységelméletnek” is a forrása. Egy társadalomtörténész szerint „ennek a polgárságnak a figyelemre méltó cselekvési szabadsága határozza meg a belga intézmények sajátosságait, mivel tudatában van mint minden hegemon osztály, hogy csak a kultúra segítségével termelheti újra önmagát.” Ennek az osztálynak a területi és az etnikai átmeneti helyzete az intézményekben (tehát a kultúrában és az irodalomban) is érződik.

2.2. Flamandok és vallonok: öt ellentét

Az egységesítési ideológia sokáig elrejtette az észak és dél között kialakult különbségeket, sőt ellentéteket, melyeket kissé leegyszerűsítve fogunk felsorolni. Az első ellentét gazdasági, szembeállítja az iparosodott vallon országrészt az elmaradottabb mezőgazdasági Flandriával: a vallonoknak sikerült a XIX. században a klasszikus kapitalizmus sémája szerint nehézipart kialakítani, hiszen az ő birtokukban volt a szén és a vas, az ipari forradalom nélkülözhetetlen kellékei. Az iparosodott területek természetesen egyre több mezőgazdasági munkást hódítottak el a munkanélküliség fészkevé vált vidéktől. Ebből következik a második, ökológiai ellentét: a bányásztelepekből, a külvárosokból, az ipartelepekből és a városokból egy hatalmas és jelentős város-hálózat nőtt ki és a XIX. század végétől megszületett a valódi munkásproletariátus. A vallási ellentét, a harmadik, könnyen levezethető az előzőekből: míg a városlakó vallonok gyorsan elhagyták keresztény hitüket, addig az agrár Flandria megőrizte mélyen vallásos szellemét. A negyedik különbség szerint így a szociáldemokrata vallonok kerültek szembe a konzervatív flamandokkal. Utolsóként említjük, a szintén az előzőekből következő, demográfiai ellentétet: Flandriában hosszú ideig egyre nőtt a születések száma, ugyanakkor az 1880 körül jelentkező vallon születésszabályozás a XX. században elmélyítette a lakosság számarányában meg-

mutatkozó különbséget a két országrész között (a vallonok az ország lakosságának valamivel több, mint 42%-át tették ki 1880-ban, 40%-át 1900-ban, ez 35%-ra csökkent 1939-ben és mára körülbelül 30%-ra).

Ez a hátttere annak, amit a „belgák háborúja”-nak hívtak és hívnak most is, ez a háború észrevétlenül ugyan, de hatott az irodalmi életre.

2.3. Flandria: nacionalizmus és egynyelvűség

A háború két szakaszban zajlik, ezeket jól el lehet különíteni logikailag, ám időrendileg összemosódnak. Az első fázist „flamand kérdésnek”, a másodikat „vallon kérdésnek” nevezhetjük.

A flamand kérdés eredete természetesen a társadalmi szakadék, melyet nagyon jól szimbolizál az imént említett nyelvi törésvonal: flamandul beszélnek a konyhában, az általános iskolában és a csendes misén, a franciát használják a szalonban, az egyetemen és a nagymisén. A nyelvi asszimetria megléte azonban maga is hozzájárult a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásához úgy, hogy a flamand társadalmi harc igen sajátos körülmények között fejlődött: a XIX. században romantikus, szociális, nacionalista és vallási hatásegyüttes adott életet egyfajta népi mozgalomnak. Ennek elsődleges célja volt a németalföldi nyelvjárás megfelelő aránya a társadalom minden rétegében. A nyelvi harc során kidolgozott ideológia tehát egyszerre lehetett szociális és nemzeti (Henri Conscience író, a flamand kérdés hirdetője a *Flamandok oroszlánja* című könyvében éppen arról prédikált, hogy a hatalmasok elnyomják a szegényeket).

Ennek a harcnak a kimenetele és különösen a demokratikus küzdelemé, mely a vallon ipari fronton alakult ki, századunk elején a feltétel nélküli, általános választójoghoz vezetett. Olyan eseményhez, melynek igencsak szimbolikus jelentése lehet, ha az állam elgondolása felől szemléljük. Hosszú távon az egységesítési ideológia eltörlését kellett eredményeznie. Az uralkodó osztály egyedül franciául fejezhette ki a XX. században politikai (azaz kulturális) törekvéseit. A változás, melyet az új választási módszer okozott, leleplezte az egységelméletben rejlő csalást és nyilvánvalóvá tette az ország kettős arculatát. Az öntudatra ébredés annyira fájdalmas volt, hogy egy vallon író-politikus egy bizonyos mondata a *Levél a királyhoz Flandria és a vallon országrész különválásáról* című banális írásában nem kis botrányt kavart akkoriban (1912): nemes egyszerűséggel kijelentette, hogy a belga nyelv nem létezik, és két külön nép él az országban. A megállapítás világossá tette a nyelvi harc intézményes kimenetelét. Flandria kétnyelvűségének el kellett tűnnie a területek egynyelvűségének alapján: Flandriában csak a németalföldi nyelvet szabad használni a hivatalokban, az oktatásban, a bíróságon, a hadseregben, ahogy vallon vidékeken csak a franciát. A területenkénti egynyelvűség elvének szentesítésére kellett kidolgozni a harmincas években egy új törvényhozói rendszert. A belga állam arculatát széttziláló események erősen hatottak az irodalmi élet szerkezetére és gyakorlatára is.

Ugyanakkor a megelőző helyzetnek számos egyéb következménye is van, melyek többségükben hozzájárultak a belga állam jelenkori problémáihoz: többek között a

flamand demográfiai többség, erről már szoltunk; a flamand nacionalizmus kialakulása, amely határozott, dinamikus politikában, valamint egy kulturális alapállásban fejeződik ki, mely annál magabiztosabb, minél inkább táplálja valamiféle kisebbségi komplexus és minél inkább befolyásolják objektív tényezők.

2.4. A vallon tudat kettőssége

A vallon kérdés eredete kettős, s ez a többféleség erősen rányomja bélyegét a vallon irodalmi életre. A kettősség egyrészt abból az elképzelésből eredeztethető, hogy a kultúra önálló terület, másfelől a gazdaság egyáltalán nem liberális felfogásából.

Megkockáztathatjuk, hogy valamiféle vallon tudat a kultúrában egy olyan értelmiség öröksége, amelyik a francia nyelv védelme alá helyezte magát, mivel attól félt, hogy a flamand követelések aláássák kiváltságait. Jelszava: „Hogy a francia anyanyelvű flamandul tanuljon? Soha!” A védekező álláspont a francia műveltséghez kapcsolható mítikus képekből is táplálkozott (kifinomultabb, civilizáltabb, egyetemesebb stb.), a képeket pedig a belga francia nyelvű kultúra vidékiessége és jelentéktelensége erősítette; jól tudjuk, hogy mindig egy birodalom előretörésénél érezhető leginkább hatalmának veszélyeztetettsége. Érdekes, hogy az egységesítést ellenzők olyan társadalmi osztályhoz tartoztak, amelyet szociológiailag ugyanúgy lehet leírni, mint az egységesítés első ideológusait (az érvek jelentős részét egy az egyben áttették az egyik szövegből a másikba).

A vallon öntudat kialakulásának másik, időben eltolódott erjesztője gazdasági természetű: az ország francia nyelvű felének hanyatlása. Az előbb elmaradottnak nevezett Flandria nagyjából iparosodott századunk elején. Bár kissé megkésve, de mégiscsak részesülhetett egy valamivel modernebb infrastruktúra áldásaiban. A vallon területekbe befektetett tőke a hagyományos állami részvényesek kezében maradt, míg a nagy magánvállalatok egy közösség támogatását élvezhették és így adódott számukra egy fiatalabb munkásréteg, amely ugyan politikailag a többséget képviselte, de járatlan volt a társadalmi harcban. A vallonok gazdasági súlya tehát belga területen egyre csökkent; 1960-ban a nemzeti termelésből (G.D.P.) 30%-kal rendelkeztek, 1975-ben viszont már csak 25%-kal. A munkaerőgazdálkodás terén ugyanezt tapasztalhatjuk: 1960 és 1970 között Belgium 263 000 munkahelyet létesített, ebből a vallonok már 12 000-et veszítettek. És mindez a boldog hatvanas évek kellős közepén. Érthetetlen folyamat, melyet a jelenlegi szerkezet válsága könnyen katasztrófába fordíthat. A társadalmi élet más rétegeiben is érezhető bukáshoz vezethet, amelyet csak súlyosbít, hogy a vallonok politikai kisebbségbe kerültek. Az önállósulási törekvések mentőövként kínálóztak, ezt nagyon világosan fejezték ki 1960-ban a nagy sztrájkok: haladó, szakszervezeti körökben született meg az eszme, hogy a vallonok saját sorsukat irányíthassák, hogy a helyi érdekeknek megfelelően alakítsák ki gazdaságukat.

A két tudati dimenzió szintézise kissé megkéssett és nehézkes. Azoknak az osztályoknak az érdekei pedig, akikről a gazdasági és a kulturális megnyilatkozások szólnak, nem feltétlenül esnek egybe. Ideológiai zűrzavar és kétértelműség árasztja

el a vallon mozgalmat. A kétértelműséget azonban éppen erősíti, nemhogy elhárítaná az a taktikai szövetség, amelyet a másodlagos, hanyatló területen élő vallonok és a lényegében harmadrangú, bár nem feltétlenül fejletlen Brüsszel kötöttek egymással az utóbbi években. Ugyanazzal az erős ellenséggel állnak szemben a francia nyelvű szövetségesek a belga államon belül, a helyzetük viszont összehasonlíthatatlan.

3. BELGA VAGY FRANCIA IRODALOM?

Az olvasónak olybá tűnhet, hogy messze eltávolodtunk az irodalomtól, pedig a fentiekben vázolt történeti háttér minden elemének megvan a megfelelője az irodalom közegében.

Már beszéltünk a belga irodalomcsinálók két lehetséges magatartásáról, hogy elensúlyozzák az egyoldalú párizsi kultúrát: vagy el kell fogadtatniuk a belga terület önállóságát, vagy meg kell hódítaniuk Párizst. A belga állam fennállásának 150 éve alatt a kétféle magatartást felváltva alkalmazták és különféle történetírói iskolák elgondolásainak feleltették meg. Sokáig két ellentétes felfogás közötti konfliktusnak tűnt a kétféle elnevezés: „francia nyelvű belga irodalom” és „belgiumi francia irodalom”. A felületes olvasó számára a két címke felcserélhető, pedig eltérő távlatokba vezetnek: az egyik irány az egységes, saját lényeggel bíró belga kultúra felé mutat, amelynek flamand és francia nyelvű megjelenési formái vannak, a másik az egységes „francia kultúrába” torkollik, amelyből a belga alkotások is részesülnek.

A két elnevezés váltogatását nehézségek nélkül igazolja a belga irodalmi intézményrendszer sajátos fejlődése, utóbbit pedig az imént ismertetett társadalmi változások magyarázzák.

Ha ebből az intézményes szempontból megvizsgáljuk a belgiumi irodalmi élet folyamatát, nagyon leegyszerűsítve a vizsgálódást, három szakaszra oszthatjuk, centripetálisra, centrifugálisra és dialektikusra.

3.1. Centripetális szakasz (1830–1920)

3.1.1. Francia hatás, flamand ellenhatás

Az első fázis a feltétel nélküli általános választójog elfogadása előtti korszak (ezt a kiinduló dátumot választottuk), amikor Flandriában diadalmaskodott a kétnyelvűség, és amikor az egységes intézményrendszert a fentebb jellemzett, átmeneti etnikai helyzetben lévő polgárság uralma biztosította. Ez az osztály hozza létre a XIX. századi, természetesen francia nyelvű irodalmat. Az alkotási folyamat egy nacionalista irodalmi ideológiát szolgált, mely 1830 és 1839 között fogalmazódott meg — ezért a centripetális elnevezés. Paradox módon összekapcsolta a flamand nyelv eltörlését az általa hordozott kultúra szimbolikus felértékelésével. Ugyanis ha egyedül csak a francia nyelv jó arra, hogy biztosítsa a flamandok szellemi egyenjogúságát és az ország egyenműségét (ugyanazt akarták a hatalmon lévő osztályok is), akkor szükség

van egy ellenhatásra, hogy az európai nagyhatalmak előtt bebizonyítsák az állam létjogosultságát. Ez az ellenhatás a „belga lélek”, az „állandóság” és a „józan ész” értékeire alapított mítosz, melyet ugyanaz az osztály követelt magának, amely megalkotta. Ennek az ideológiai kirakósjátéknak a belga kultúra fontos tartozéka, hiszen egy sereg értéket felvonultat, amelyek társadalmi és gazdasági helyzetét tükrözik, védelmet nyújt a „republikánus lepra” ellen, „a tömegeket távol tartja a tévedés és a bűn halálos fertőzéstől, morális ostromzárral megakadályozza az idegen erkölcsök behatolását, melyek csak arra jók, hogy megrontsák a nép lelkét és eltorzítsák az érzelmeit” (P. De Decker). A korszak irodalma azért eredeti, mert bár felhasználja a francia nyelvet és írásokat, ezt tagadó módon teszi. Tisztán verbális okokból veti el a francia hatást, ugyanakkor meghajol a német romantika előtt és átveszi a germán irodalmi eszközöket.

3.1.2. Az északi mítosz születése és megerősödése

Az „északi vízió” áthatja az egész belgiumi francia irodalmat a XX. század elejéig, annyira, hogy az észak+francia nyelv képlet segítségével össze is foglalhatjuk a belga irodalmi szövegek lényegét. A flamand etnikumban létrejött radikális nyelvi törés fogja ezt a szemléletet tiszta mítosszá alakítani, a fogalom legteljesebb jelentésében. Olyan szakadék ez, melyben könnyen táptalajra talált egy kulturális közösséget jellemző, komplex képalkotás. Ennek a közösségnek a népi rétegét igen durván nevezik el (a romantikus polgárság Népnek hívta A Könyvben, az utcán népségnek).

Az északiságról szóló szövegek összetartozását és folytonosságát az irodalmi intézmények és a Párizs egyeduralma között meglévő kapcsolat is erősítette. Párizs minden áron arra törekedett, hogy csupán korlátozott törvényességet biztosítson a kulturális folyamatoknak; ez a Másságban rejlő érték önmagában való elismerése. (A regionális kultúrák paradox volta éppen ebben rejlik, hogy nem pusztán az érdekeltek harcos lelkesedése emeli ki őket, hanem a központ intézményeinek megváltozott hozzáállása is.) Hiszen a belga frankofon irodalmat is mint flamandot, illetve északit fogadják el Párizsban a XIX. század végén, Maeterlinckkel, Verhaerennel, Ekhouddal stb.

3.1.3. A „belga” tematika és írásmód

Nem időzhetünk hosszan az irodalmi északiságról szóló szövegeknél. Természetesen felsorolhatjuk azokat a tematikai elemeket, amelyeken keresztül alakot ölt: természeti motívumok (nyirkosság, síkság, köd, tenger...), történelmi és építészeti képek (kolostorok, harangtoronyok, kikötők, kereskedővárosok...), morális témák (Valéry szerint ez „a nép egyesíti a lendületet és az ernyedtséget, a heves cselekvés vágyát és a szemlélődés hajlamát, ez a nép türelmetlen és türelmes egyszerre, néha az örületig érzékeny, néha pedig teljesen elszakad az érzékek világától, misztikus kastélyokba húzódik, melyeket a lélek épít magának titokban az ész és a sötétség

határvidékén”). Felsorolhatjuk a szerzőket is, akik mindennek a szószólói voltak Verhaerentől Jacques Brelig.

Hívjuk segítségül az eseménytörténetet és a tartalmi elemzést. Talán érdekes lehet, ha kiemeljük a korszakra jellemző furcsa szövegeket, melyek eredetiségét nem egyszer hangsúlyozták már (emlékezzünk csak Alphonse Allais „belgából fordított búskomor költeményére” és a „mikor belgául írok” Gide-szövegre), bár az ilyen megnyilatkozások sokféleségét még nemigen fejtették meg.

Magyarázó modellünk alapvetően erre az írásmódra támaszkodik, amelyet egy kissé ügyetlenül, de találóan a következőképpen jellemeztek: Belgiumban létezik egy irodalmi hagyomány: „a nyelvi szabálytalanságok” hagyománya. Még visszatérünk erre a fontos jelenségre (4.5).

3.2. Centrifugális szakasz (1920–1960)

3.2.1. Az alkotók irányt váltanak

A század elején az egység mítosza, mely a censzos választási rendszerhez kötődött, végre megrendült. Ezzel együtt befelelgett az előző írónemzedékek által megélt és megálmódott kulturális szintézisnek. A centripetális erők helyébe a centrifugális erők léptek, így a francia nyelvű és a flamand írók számára új feltételeket teremtettek. Egyfelől a flamand polgárság újra megtanulta a nyelvét, sőt újjá kellett teremtenie hivatkozási rendszerét: ez annál sürgetőbb volt, mivel az írói mesterség már elérhetővé vált e polgárság újabb rétegeiből származó férfiak és nők számára is. Lassan visszahúzódott tehát a flamand írók árja, akik ettől fogva a németalföldi irodalmi vagyont gyarapították. Lassan, mivel a két világháború között, sőt utána is anversi (antwerpeni), illetve ganti (genti) írók még nagyonis hallatták hangjukat (Hellens, Ghelderode, Gevers, Baillon, Willems, Lilar, Ray stb.). Hangjuk azonban mára elhalkult.

Másfelől, a francia nyelvű írók egyedül találták magukat, és ettől kezdve nekik is felül kellett vizsgálniuk értékrendszerüket és azoknak az intézményeknek a működését, amelyekről cselekvésükhöz az igazolást várták. Más megfogalmazásban, de ugyanarról a dilemmáról beszélhetünk, melyről a tanulmány elején is szóltunk: vagy elfogadtatni egy különálló irodalmi közeget — ez azonban lehetetlenné vált, hiszen a flamand nemzeti hatás gyengülésével elvesztette létalapját —, vagy kivívni a párizsi felsőbb hatalmak elismerését a teljes hasonulás segítségével. A frankofon belga írók az utóbbi stratégiát választották. Mindezt nyilatkozatok és írók bizonyítják, még flamandok is, akik szerint „az irodalmi alkotásfolyamatnak ugyanolyan feltételei vannak nálunk, mint bármely másik francia nyelvterületen lévő országban” (A Hétfő-csoport nyilatkozata. 1937), vagy a hosszú vita a belgiumi irodalom elnevezésének kérdéséről. (3.0)

Zárójelben jegyezzük meg, hogy ez a tengelyváltás paradox, hiszen abban a történelmi pillanatban következett be, amikor a belga nemzeti irodalom gondolatát már általában elfogadták: a Nagy Háború megszilárdította Belgium helyzetét az euró-

pai régióban, s ez nem történhetett volna meg az északiságról szóló szövegek nélkül. (Elég az ebben az időben Európában és Amerikában megjelenő Belgiummal foglalkozó folyóiratokat említeni.) Kívülről jött segítség, mely biztosította az északi mítosz állandóságát (3.1.2), ugyanakkor belső megerősítés is, hiszen megalakult az Irodalmi Akadémia azzal a feltételezett céllal, hogy megfeleljen a nemzeti irodalom ideológiájának. A történész azonban nem csodálkozhat az ellentmondáson, hiszen jól tudja, hogy a felszíni struktúrák túlélhetik az őket létrehozó alapokat.

A centrifugális szakasz azt jelenti, hogy a korszak uralkodó irányzata a párizsi elismerésért folyó küzdelem. Ebben a folyamatban az író egy egyszerű taktikai választás elé kerül: vagy eltűnik a vidékiességben, amely ráadásul már nem is biztosíthatja számára az egység mítosztát (hogy tartozik valahová, ugyanakkor létezése legitim), ezért felvállalja a törvényteleniséget, vagy a teljes asszimilációra törekszik, aminek viszont az a feltétele, hogy megszüntesse származásának nyomait. Egy fiatal kritikus erre a következő szellemes magyarázatot adja: „Annak idején azok, akik túl szűknek találták a belga gettót, Párizsba menekültek: a hontalanság esztétikája és a szülőföld vagy a haza dicsőítése között már egyáltalán nem maradt számukra hely” (D. Laroche). Menekülés: a szó nem túl kifejező, mivel a származás tudatának eltűnését gyakran valódi gyökértelenség kíséri. Hosszan idézhetnénk a neveket: H. Michaux, F. Marceau, H. Juin, Norge, A. Bosquet, F. Mallet-Joris, M. Moreau stb.

A választás sokféle eredményre vezethet. Most csak hármat említünk belőlük, melyek egymásból következnek.

3.2.2. Az „elpárizsiasodás” következményei

Az első egy állandóan visszatérő történeti jelenség: a belga alkotók egyre erőteljesebb behatolása a francia és a nemzetközi irodalmi közegbe.

A romantikus, szimbolista és realista mozgalmak Belgiumban sajátos kifejezést kaptak, míg 1920-tól kezdve a francia és a belga alkotások párhuzamosan jöttek létre. Amikor Párizsban megszületik a szürrealizmus, ugyanakkor lát napvilágot Brüsszelben is, amikor a Tel Quel-csoport a párizsi irodalmi élet előterébe kerül, akkor az Hainaut-ban ugyanilyen irányultságú folyóiratokat alapítanak. Természetesen léteznek különbségek, hiszen a belga szürrealizmus több vonatkozásban is eltér a párizsitól.

A vallon író visszafordulásának második következménye az, hogy nem figyelt a gyakorlatra.

A kultúrában szerepet játszóknak megvolt a jó okuk arra, hogy a centripetális szakaszban kidolgozott irodalmi modellektől eltávolodjanak. Mivel nincs belga irodalom, ahogy belga nemzet sem létezik, és mivel Párizs igazolása egyet jelent a gyökértelenséggel, maguk a nemzeti témák is eltűnnek. Lehetséges, hogy ebből fakad a vallon irodalom gazdasági, demográfiai, társadalmi és kulturális valósággal szembeni közönyössége. Ezt az érdektelenséget nem magyarázhatjuk egyszerűen a politikusok középszerűségével és vitáival. (Az el nem kötelezettség maga is egyik oka lehet a belga olvasók közömbösségének, sőt megvetésének, amellyel a körülöttük zajló irodalmi életet szemlélték.) Sok olyan íróat említhetnénk, akik a vallon kérdést

hirdették, mégsem tudták harcos ihletüket műveikben kifejezésre juttatni, s ezt a tudathasadást csak a szociológia segítségével magyarázhatjuk.

Az el nem kötelezettség eredhet a vallon öntudatra ébredés ellentmondásából is. Ennek a tudatnak az egyik alkotóeleme, ahogy már említettük, a kulturális terület önállóságának polgári elvén nyugszik. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ez a polgárság sokáig nem vett tudomást a társadalmilag igen korlátozott irodalmi gyakorlat és a lényegi vallon probléma kapcsolatáról, a válságban lévő gazdasági életről.

A centrifugális mozgás harmadik velejárója már sokkal ismertebb és bizonyos szempontokból korrekt módon leírták: ez az alárendelő viszony a francia irodalom és belga megfelelője között. Belgiumban a kulturális javak piaca viszonylag szűk (4 millió lakos) és sajátossága, hogy nem önálló (ahogy például a magyar vagy a finn piac az). A piacot szervező intézmények Párizsban találhatók, tehát a kulturális javak cseréje egyirányú. A belga könyvkiadás, hogy csak egy példát említsünk, kénytelen kevésbé törvényes alkotásokkal beérni, s ez még jobban erősíti a centrifugális erőket: a belga irodalmi területet teljesen törvénytelennek ítélik és fokozatosan elhagyják az alkotók.

Mindenesetre a belga irodalmi élet sok alapvető jellemzője írható le a fenti séma segítségével.

4. DIALEKTIKUS SZAKASZ (1960-TÓL)

4.1. Alapvetés

Azért neveztük el „dialektikusnak” ezt a fázist, mert az elemző itt találhatja meg a nacionalista tétel és a „hontalan” ellentétel szintézisét. A fentebb már idézett kritikus szerint „az a legfontosabb, hogy újra megtaláljuk — illetve, hogy többé ne veszítsük el — javaink és múltunk egységét; ugyanakkor ne könnyítsük meg újra a helyzetünket azzal, hogy vidékiességre és protekcionizmusba burkolózunk. A két törekvés nem mond ellent egymásnak (...) Sőt, a két, látszólag ellentétes mozgás szorosan és mélyen kiegészíti egymást” (D. Laroche). És valóban, olyan írók alkotásai látnak napvilágot napjainkban, akik beilleszkednek a nemzetközi irányzatokba, ugyanakkor kiadják műveiket Párizsban is, és nem akarják kiradírozni származásuk nyomait (3.2.1). A névsor eléggé hosszú: P. Mertens, J.-P. Verheggen, C. Dertez, J.-P. Otte stb.

A kiválasztott 1960-as dátum éppen olyan szimbolikus, mint az előző 1920-as évszám. Az 1960-ban lezajlott sztrájkok végre a lakosság széles rétegei számára nyilvánvalóvá tették a vallon gazdasági válságot, szerkezeti okait, és ezzel megvilágosodott — élesebben, mint valaha — a belga intézményrendszer válsága is. A dátumok azonban mindig viszonylagosak. Kiindulásunk kezdőpontját a közeli múltba is helyezhetnénk, s erre legalább háromféle magyarázatot adhatnánk. Az első a dialektikus szintézist tartalmazó művek aránya. Erről az imént beszéltünk, az 1970-es években rohamosan nőtt a számuk. A második az állami reform, amely valamiféle föderalizációt szeretne kivívni az ország számára, s melyet ebben az évtizedben dol-

goztak ki (a decentralizáció eredménye — ez fontos lesz a továbbiakban is — a flamand és a vallon országrész + Brüsszel elszakadása, az utóbbi kettő együttes kiválásával). A harmadik ok éppen ennek a harmadik szakasznak az elméleti kifejtése, nevezetesen 1976 és 1980 között, a *Csak azért is Belgium* című kötetben.

4.2. Négy újabb erővonal

A legelső következmény a belga terület kizárása, ahol a flamand lelkesedés másnak már nem juttatott helyet. Azt hihetnénk, hogy ezzel csupán az előbb vizsgált centrifugális mozgás erősödését állapítottuk meg (3.2.1). A frankofon író azonban csak személyisége teljes szétesése árán tud francia környezetben élni (3.2.2). Vagyis egy ilyen nehéz helyzetet addig lehet fenntartani, amíg a kulturális cselekvő önazonosságát nem fenyegeti komolyabb veszély. Az utóbbi években pedig erről éppen nem beszélhetünk.

Az egységesítő törekvésekkel együtt tehát egy kulturális azonosság keresésében vehetünk részt: ez olyan témákban és stílusokban ölt testet, amelyek helyi közösségek létfeltételeihez kötik az írókat, azaz nyíltan vállalják a vallon és a brüsszeli problémákat. Ezt a félenk azonosítási hajlamot természetesen a „kis kultúrák” törvényesítésének szószólói és a hatalmukat visszakövetelő, szűk körű közösségek támogatják. Mindez együtt jár most már az értelmiség társadalmi vitákban való részvételével is, a centrifugális szakasz el nem kötelezettségének tehát vége (3.2.2).

Hogy a kulturális azonosság keresése ideologikus szinten folyik és nem a „józan, természetesen ész diktálja”, mely jól látja az intézmények összeomlását, belga területen nyilvánvaló. A vallon gazdasági válságot kifejező társadalmi összeütközések elfelejtődnek a már ismert történeti okokból, és átadják helyüket az osztályok összefogásáról szóló nemzeti ideológiának, amely megalkotta a „Belgiumi Francia Község” hivatalos fogalmát (s ez egybeesik az állam decentralizációjával). A közösség egyesíti a vallonokat és a brüsszelieket. A fogalom otrombasága és homályossága jól kifejezi az alapok ellentmondásosságát. A kettősség oka talán abban rejlik, hogy a frankofon Belgium önazonosítási kísérlete megtorpant. A belga területet végképp megfosztották létalapjától; az elkülönített gazdasági, társadalmi és kulturális valóság vállalását azonban a vallonok és a brüsszeliek számára kínossá tették az újfajta nacionalista megnyilvánulások. Így, azok az elemek, amelyeket helyesnek ítélték a kulturális azonosság alapján, most negatívvá lettek: „Belgium azért mégis úgy létezik, mint egy elsüllyedt világ, ahhoz, hogy megnevezzük, keresnünk kell a szavakat (...). Ez az ország csupa ellentmondás és a centripetális formákat csak valahol a mélyben észlelt és megélt képességeként birtokolja (...). A szó hiánya a lényege, sőt definíciója az országnak” (M. Quaghebeur).

A belga szféra Párizshoz fűződő viszonyán mit sem változtat, hogy a társadalmi megmozdulások a belga író figyelmét újra saját valósága felé fordították és kulturális önmeghatározásra késztették. Pontosabban a fent vizsgált alárendelő viszony (3.2.2) diadalmaskodott. Inkább a Párizs által törvényesített művek katalógusa módosult, már szerepelnek benne a regionális azonosságot hirdető írások is (erről a

paradoxonról beszéltünk az előbb a 3.1.2. fejezetben). A fent említett írók ezért tudták egyszerre elutasítani a centrifugális fázist jellemző Párizs-imádatot és megjelentetni műveiket Párizsban, magukat elismertetni Párizssal. Az azonosság vállalása mellett újabb taktikák adódtak a belga író számára a változatlan stratégián belül, mégpedig a törvényességért való küzdelem.

5. NÉHÁNY ADOTTSÁG

Kockázatos vállalkozás lenne egy adott irodalom jellemzése. Ha le akarunk írni ugyanis egy irodalmi irányzatot, vagy meg akarjuk határozni egy bizonyos országra jellemző konkrét formáját, elbizonytalanodunk, melyik sajátosságot válasszuk, amelyikről minden francia mű felismerhető, a *Roland-énektől* egészen napjainkig. Az irodalmat csak célzatosan és egy adott korszakra lebontva lehet meghatározni, ahogyan ezt láttuk.

Így a belgiumi francia irodalmat sem lehet valamiféle egyszerűsítő címkével el látni. De a földrajzilag kis terület és a rövid időszakasz lehetővé teszi számunkra, hogy felfigyeljünk néhány adottságra vagy erővonatra. Az alábbiak példaértékűek és a fentebb kifejtett történeti sémán alapulnak.

5.1. Meggyökeresedett, de el nem kötelezett irodalom

Egy regionalista irányvonal, melyet főleg a regényes művek és a tájnyelvi irodalom jelez, a belga irodalomnak még mindig jelentős hányadát képviseli. Kétségtelenül fojtogató örökség.

Tévedés lenne azonban a regionalizmus alapján ítélni meg az egész belga irodalmat.

Ezért hangsúlyoznunk kell, hogy irodalmunknak főleg az első, centripetális szakaszában érvényesül a nemzeti identitástudat. Azután figyelembe kell vennünk, hogy ez az új azonosságtudat nem hatott minden íróra egyformán. Verhaeren vagy Max Elskamp idejében Flandriát kimeríthetetlenül változatos képekben ábrázolták: hol kábult elmaradottságban, hol túláradó, vaskos művészetet melegágyaként. Máskor úgy jelent meg mint konzervatív klerikális börtön vagy mint az egészséges energiák forrása, de mindenképpen mint észak és dél találkozási pontja a latin és az északi kultúra között. Paul Valéry is belépett a kánonba, amikor a centripetális korszakban a „flamand szellemről” énekelt (mely aztán összekeveredett a „belga lélekkel”).

Mennyivel sápadtabb a vallon országrészről festett kép! Flandria iparosodott, forradalmi metropolis, a vallon vidék gyengéd és bensőséges, körvonalai nem tették alkalmassá arra, hogy irodalmi művekben szerepeljen; legalábbis kevésbé figyelt fel rá a külföld, nem inspirált egyedülálló műveket.

Végezetül látható, hogy a vidékiességet jól ellensúlyozza a kozmopolitizmus, amely éppen a második, centrifugális szakaszban érvényesült. Mivel Belgium ipara segítségével kulturális csomóponttá vált, kialakultak az első szakaszban született mítoszok

ellenszerei. „Az egykori flamand vidék! Csak kétkedve nézhetjük. Alacsony földszintes házai gyáván lapulnak a felhők alatt, egyszer csak hirtelen magas templomtorony kapaszkodik az égre, mintha az emberben csak ez a nagyság maradt volna, egyetlen lehetőség a felemelkedésre” (H. Michaux: Ecuador).

Mindezek ellenére az irodalom nem akar elkötelezetté válni. Ez a belga irodalom hagyománya, hogy szilárdan szétválasztja a „kulturálisnak” vélt megnyilvánulásokat a gazdasági és a társadalmi kérdésektől: nincs harci költészet, nincs politikai színház. S ez még akkor is így van, amikor az irodalom rámutat a kortárs világ problémáira. Marcel Thiry jó példája lehet ennek az elkülönülésnek: a vallon nemzeti párt szenátora, harcos politikus, mégsem érzi szükségét, hogy küzdelmeit verseiben megénekelje, amelyek pedig a repülőgépről, az autóról, a rákról, az AIDS-ről és a depresszióról szólnak...

Kevés belga művész írhatta volna le a québeci író, Hubert Aquin következő sorait: „Nem kell szétesett hazám nyugalma, amelyet túl sokáig az írás akadozó szeretetében kerestem...” Szerencsére egyre többen lesznek azok, akik felvállalják a valóságot. Az utóbbi tíz évben írók és költők mindinkább közösségük problémáiból merítik az ihletet.

5.2. Poétikus és onirikus irodalom

Ismeretes a belga írók tagadhatatlan sikere. Léopold Sédar Senghor fellengzős állítása szerint Belgiumban a legnagyobb az egy négyzetkilométerre eső költők száma. Persze egyetlen hálóval valóban elég sok szombati költőcskét és átlagos méricskélőt foghatnánk egy négyzetkilométeren. A jelenségről azonban beszélnünk kell, hiszen nem egyedi esetek: a *Journal des Poètes*-nál megrendezett nemzetközi biennálék, a költészetet kedvelő ifjúság számára rendezett matinék, és még sorolhatnánk a bizonyítékokat.

Sőt, az intézményesített kereteken kívül is felbukkannak a költészet jelei, vagyis a valóság átalakítása, a mindennapitól eltérően működő világok születése.

A színházi hagyományok viszonylagos hiányát is éppen a szimbólumon (Maeterlinck), az álomképen és a varázslaton (Willems) alapuló drámai irodalom magyarázza. Az onirikus regény legszebb darabjait pedig olyan szerzőknek köszönhetjük, mint Franz Hellens vagy Bosquet de Thoran, és nagyon sok író próbálkozik mesékkel, fantasztikus történetekkel (ahol inkább a valóság és a képzelet konfliktusáról beszélhetünk és nem a valóság átalakításáról). Jean Ray és Thomas Owen ennek az irányzatnak a képviselői, mely elragadja a főleg költőként szereplő Thiryt vagy a dramaturgként dolgozó Ghelderodét is.

A fantasztikum említésével az irodalmon túli vidék határaihoz érkeztünk. De nem ez az onirikus irodalom egyedüli határa: a képregényt szintén megtermékenyítette a varázslat — elég a *Hupikék Törpikék* című Peyo produkciót említeni —, ahogy a pszichedelikus menekülésre is hatott (erre Didier Comès *Élő Istene* jó példa), s ahogy hatalmába kerítette a festészetet és a filmművészetet is.

A kritika rávilágított a fantasztikus műfaj túlzott jelenlétére a belgiumi irodalomban. A kollektív pszichológia, sőt a humánföldrajz elméletével igazolhatjuk ezt a jelenséget. Gyakoriak a következő megfogalmazások: „A belga regénynek két pó-lusa, illetve két irányzata létezik, ezek sokkal közelebb vannak egymáshoz, sem-mint első látásra gondolnánk (...): az egyik a regionális, a másik az onirikus irány (...). Irodalmunkban valóban rátalálhatunk egy leíró és realista vonásra, ugyanak-kor misztikus hajlamra is. Ez az álmodozó és kódos irodalom, melyet a líra elvitat a hétköznapi valóságtól, a mi kódlepte földünkről szól, ahol végigsöpör a nyugati szél, és amelyet néha beragyog a nap, eláraszt az élet és a termékenység.

Akármilyen leleményesek és élvezetesekek ezek a beszámolók, számunkra nem elég-ségesek, mivel nem a valóságot, hanem egy másik szöveget ábrázolnak (az északi, provinciális, unalmas és ostoba Belgiumot), nem kérdeznak sem a fikció eredetére, sem a szerepére. Ezek a szövegek tehát önmagukról szólnak, s az okozattal magya-rázzák az okozatot (így igazolhatják az ópium altató erejét, a *virtus dormitivát*). Túlságosan nagyra törőek ezek a leírások: ha a fantasztikum arra jó, hogy menekül-jünk a sivár valóság elől, akkor miért nem szólnak a költészetről, a legradikálisabb másvilágról (hiszen „Belgiumban a legnagyobb az egy négyzetkilométerre eső köl-tők száma”). És az irodalmat miért nem az egyes műfajoktól függetlenül szemlélik, miért nem vesznek tudomást az irodalmi gyakorlatról, mely éppen az elvágyódáson alapul? A simenoni evidenciák is ebből vezethetők le...

A problémát talán nem annyira a fantasztikum felől kellene megközelíteni, hanem ismét vissza kellene térnünk a másodlagosság tudatának sémájához vagy a fentebb kifejtett három fázishoz, amely sokkal közelebb vihet minket a megoldáshoz.

5.3. Másodlagos irodalom

A költészet kétség kívül a legelfogadottabbnak, mi több, a „legnemesebbnek” tar-tott műfaj. Valéry a „lényegi, elvi szintre redukált” irodalmat látta benne. Ugyan-akkor észre kell vennünk, hogy a könyvkiadás és -eladás területén a költészet má-sodlagos (a legtöbb kiadvány a „szerző költségén” jelenik meg).

A belga irodalom egészét is ez a mellőzöttség jellemzi. A francia irodalmi élet Párizsban zajlik, s ez elég kényelmetlen helyzetbe hozza a belga (és a svájci) író-t, valamint olyan pályára kényszeríti a belga (és svájci) kultúrát, amely nem válik a hasznára. A másodlagosság miatt szorulnak háttérbe az úgynevezett „irányító” mű-fajok (mint például a kritika vagy a filozófiai dráma), emiatt kevés a sikerdarab és a bestseller regény. A kivétel itt is erősíti a szabályt: éppen a belga irodalomból kikerülve sikerült Félicien Marceau-nak és Simenonnak a francia író rangjára emel-kedni. Ugyanez magyarázza, hogy a belga művészek az el nem ismert műfajokban (a képregényben) viszont igazán újat alkottak és kivívták az irodalmi közvélemény elismerését.

A kiadók érdekes módon a csupán szimbolikus hasznat hozó műveket dobják piacra: tankönyvek, vallási, „jószerzői”, ifjúsági könyvek... így aztán a belga író kedvenc műfajai ezek közül kerülnek ki, elsősorban természetesen a költészet.

Mindez paradoxonnak tűnhet, hiszen az irodalmi hagyomány (különösen az iskolai) minden irodalmi műfaj számára a lírát jelölte követendőnek. Most pedig azt látjuk, ahogyan leértékelődik: „a költői művek megsokszorozódását (...) a legitimáló intézmények már nem tudják befolyásolni. Az értékelés, minden törvényesítés feltetele többé nem működik, így a műfajok leértékelődnek. Ennek legszembeszökőbb jele, hogy az irodalmi körök (...) egyre kevesebb helyet juttatnak a költészetnek”. (M. Condé, P. Popvic és M.-P. Renacle) A képregény fejlődésére ugyanez a magyarázat: minél inkább uralja a kultúrát, annál inkább belga monopólium. Abban a pillanatban viszont vége a belga iskolának, amikor a mértékadó körök elismerik, az alkotók pedig olyan ünnepeket szerveznek, ahol önmagukat reklámozzák (a Lucca és Angoulême fesztiválok, különleges fanzine-ok, egyetemi kutatások, borító- és régiség-vásárok stb.), ahol végre befogadják őket: Párizs irányító szerepe és vonzereje úgy látszik elkerülhetetlen és már senki nem ismeri fel a *Folytatása következikben* a Tintint.

A *fantasztikus irodalom* azonban, a törvényesített műfajok oldalága (például a romantikus regényé) a kezdetektől az elfogadott területek közé tartozott. Kiadói nyelven szólva ugyanolyan keresett, mint az irodalmon kívülre mutató műfajok, a bűnügyi és a tudományos fantasztikus regény.

A fantasztikus műfaj fejlődésének vizsgálata sokat segíthet nekünk. Látványos változásokon ment keresztül története során, melyek követték a mindenkor belga kulturális közvélemény Párizssal szembeni magatartását. Ugyanígy a másodlagosság diktálta irány megfelel a másodlagos fantasztikus műfajjal szembeni különböző magatartásoknak.

A centripetális szakasz ismertetésekor bemutatott tematika egybeesik a fantasztikus művek képeivel, hiszen az „örjögő irodalomból” és a rémregényekből táplálkozik: homály, pszichológiai kétértelműség, „határterületek”, kultikus helyek, romok stb. Ebből születik a flamand=fantasztikum egyenlet, ide zárja a francia kritika, ha tudja, még a kortárs belga irodalmat is. Jean *Boschere*? Ő flamand családból való, s egy szillogizmusnak hála, mely vigyorgásra készíti a kötekedő frankofont: „Belga volt, mint sok szimbolista és posztszimbolista, a legjobbak, mivel a szimbolizmus éppen annyira belga, mint amennyire francia lelki jelenség. Belga volt tehát, sőt flamand”, és megvolt benne „az északi szellem hallucinációs képessége” vagy „a hóbortos fantasztikumra való hajlam, amely csak a flamandok sajátja”. Françoise *Mallet-Joris*? Flandriából származik, ahol „éppen annyi szörnyeteg él, ahány háziasszony”. Paul *Willems*? „Szintén flamand, s ez azt jelenti, hogy az álmokat, a rejtett szerelmeket, a titkos és családi tragédiákat, a misztériumokat lázas nyugtalansággal nagyon hétköznapi, ugyanakkor igen mély formába önti”... Hosszan idézhetnénk hasonló sorokat.

A belgiumi francia irodalom második korszaka erősen befolyásolta a fantasztikus műfaj fejlődését.

A külső fantasztikum — az északi egzotizmus rémisztő világának — helyébe a belső fantasztikum lépett. A korszak irodalmához hasonlóan földrajzi és történeti meghatározottságok okozták a hasadást. Ez többé nem a csodák fantasztikuma, hanem a Létről és a Sorsról szóló elmélkedés. Az el nem kötelezetté és egyetemessé

lett belga irodalom már csak hasonló fantasztkumot alkothatott. Így lett a fantasztkumból eszköz, és így lett a szöveg parabolikus. A képi eszközöket a logikai eszközök váltották fel: „ez a fantasztkum többé nem lázalom, nem menekülés, nem költői fantázia vagy humor, hanem a valóság problémáiról szóló reflexió, amely célratörően megváltoztatja a valóság egy elemét, hogy jól lássa és megismerje, ahogy a kísérletet végző tudós cselekszik.”

Robert Vivier beszél így Marcel Thiryról.

Ha szimmetriára törekszünk, a „flamand fantasztkum” mellé állíthatunk valami-féle „vallon fantasztkumot”. E mozgalom képviselői „valóságos fantasztkumukkal” Franz Hellens, Gaston Compere és Gérard Prevot.

A fantasztkus irodalom helyzete az újabb, dialektikus szövegkörnyezetben már sokkal több kérdést vet fel. A belga terület Párizshoz való kapcsolatán alig változtat valamit, hogy a belga író a társadalmi megmozdulások hatására saját valósága felé fordul, ezért az imént elemzett alárendelő viszony továbbra is diadalmaskodik. Egyedül a Párizs által elfogadott kulturális javak katalógusa módosult, azaz már szerepelnek benne a nemzeti azonosságot valló művek is. Ettől kezdve a fantasztkus műfaj, vagyis a másodlagosságot közvetítő kifejezési mód nem elégséges. Beszélhetünk a műfaj dialektikus híveiről (Thomas Owenről például, aki Jean Raynek és Franz Hellensnek egyaránt követője), és megállapíthatjuk, hogy a fantasztkus alkotások száma csökken, pedig törvényesített műfaj. (Ugyanolyan látszólagos paradoxon, mint a képregény esetében.) Kötetek, antológiák, irodalmi díjak születnek — azonban a fontos viták színterén kívül. Talán ezek kimenetelén múlik a belga fantasztkus irodalmi hagyomány jövője...

5.4. Képi irodalom

Azt szokták mondani, hogy a belgiumi irodalom története olyan, mint a festőé, aki írni kezd. Fr. Hellens szerint: „a belga író — különösen a flamand — úgy látja, érzi és ábrázolja a világot, mintha a flamand és a vallon nagy mesterek képeit másolná. Roger de la Pasture, Jérôme Bosch, Breughel... Egyszerre realisták és misztikusok. A belga író is kedveli az élénk színeket, az erőteljes formákat; De Costerről vagy Eekhoudról óhatatlanul az említett festők jutnak eszünkbe, Maeterlinck Memlinget és Elskampot, a régi florklorisztikus képeket idézi.” A tétel igaz lehet, ha a flamandok plasztikus temperamentumát a vallonok zenei érzékével és a finomságok iránti fogékonyságával állítjuk szembe: az expresszionista festőket az akvarellistákkal...

A közelítések és ellentételezések játéka kissé mechanikus és körmönfont (a Van der Weyden néven is ismert de le Pasture Tournai-i volt, s egy festő etnikai jellemvonásai felettébb gyanúsak. Magritte így ír: „A művészek engem nem azért érdekelnek, mert vallonok vagy például „vegetáriánusok”, bár meglehet, hogy a „vegetáriánusok” valamivel érdekesebbek a vallonoknál, van bennük komikum.”) A kritikusok azonban megegyeznek abban, hogy a belga irodalom inkább lírai, mint elbeszélő, inkább leíró, mint elemző. Ezt az adottságot igazolja a belga irodalom utóbbi néhány száz éve egészen e fent említett ellentétekig. A nemzeti regény sehol nem olyan

sokszínű, mint flamand területen. Albert Mockel pedig felbonthatatlanul összekötötte a tisztán vallon művészetet „a zenét minékünk, csak zenét” szimbolista elvvel és költészettel, amikor létrehozta a *La Wallonie* című folyóiratot...

A szó és a festmény kapcsolata mindig sok író foglalkoztatott, akár a szürrealista korszakban, akár a *La Jeune Belgique* idejében (Például Lemonnier, aki megvédte Gustave Courbet-t vagy Constantin Meunier, Félicien Rops és Demolder, vagy olyan elsőrangú művészek, mint Michaux). A „szavak a festészetben” művészetét, ahogy Butor mondja, régóta művelték már Belgiumban.

5.5. A tiszta és rendhagyó nyelv

Mindaz, amit a belgiumi frankofon kultúra másodlagosságáról mondtunk, igaz nyelvi szinten is, és a párizsi központtal szemben nem kelt egyértelmű érzéseket („mi jobban megvédjük a francia nyelvet, mint a franciák” és „a franciáknak távol kell tartani tőlünk a nyelvi válságot”), valamint érdekes megosztottságot eredményez: például a párizsi normák szigorú tisztelete és csodálata mindannak, ami francia, egyfajta nyelvjárási purizmushoz vezet, hiszen a nép nyelvét óvni kell az irodalmi nyelvből jövő fertőzésektől.

A modernkori történelem folyamán hol az egyik, hol a másik irányzatra esett a hangsúly (a két háború között az asszimilációs törekvések erősödtek, az utóbbi tíz évben az önállósulási kísérletek előtt nyílt meg az út.)

Ezek szerint a belga író és irodalom helyzetét a centripetális és a centrifugális erők állandó küzdelme jellemzi (mely különösen érzékenyen érinti a purista megnyilvánulásokat), és nem a francia irodalmi élet teljes és kiegyensúlyozott befolyása.

E nyomás hatására — mely módosul bizonyos társadalomtörténeti feltételek mellett — követelik meg a belga művészek, hogy többé-kevésbé nyilvánvalóan és hangsúlyosan kivegyék részüket a francia irodalmi életből. Talán létrejött egyfajta meg egyezés a belga állam első kilencven évében, amikor az uralkodó osztály egységesítő törekvései érvényesültek, így vált lehetségessé, hogy meg tudták határozni a belga irodalmi nyelv sajátosságait a párizsi központ nyelvéhez képest: mindazonáltal tagadták, (kevés kivételtől eltekintve) „egy belga nyelv” létezését. A nyelvészek szerint a függetlenség a stilisztika szintjén érhető tetten, melyet a híres kritikus, Edmond Picard „belga léleknek” hívott. De Coster, Verhaeren, Lemonnier, Elskamp műveit ez az irányzat hatja át. Stilisztikai szinten alakulnak ki a nemzeti sokféleségnek megfelelően a lexikai és a mondattani sajátosságok a nemzeti regényeket alkotó realista és naturalista korszakban. A területi egynyelvűség elvének diadala véget vetett az uralkodó osztály nyelvi egységének. A frankfon írók és írástudók kénytelenek az egykor megvetett belga kultúrától függetlenül meghatározni magukat. Az ön-meghatározás irányváltozással jár együtt: a vonatkoztatási pont ezentúl Párizs. Új korszak kezdődik tehát, amikor a központi francia modell hatása erősebb, mint valaha. A flamand frankofónia néhány utolsó képviselőjétől (Ghelderode) eltekintve az írók egyre gyakrabban tagadják le származásukat és hovatarozásukat mind nyelvi, mind pedig tematikai szinten. Ez az irányzat körülbelül 1920 és 1960 között érvé-

nyesül. E korszak után az iparosodott országok autonóm kultúrák megteremtésére törekednek öngazgatási és önimádó utópiák segítségével. Megszületnek az azonos-ság szövegei, melyeket a válság új szerepbe kényszerít. A nyelvi küzdelmek hatására nem annyira pozitív formába öntött művek születnek, melyekben hangsúlyozzák a nemzeti sajátosságokat (bizonyos írók azonban, például J.-P. Otte ettől sem mentesek), hanem inkább negatív megnyilvánulások, ahol a válsághelyzettől sarkallva az írók akarattal megsértik a nyelvi normákat. A francia hovartartozás drámája dialógikus művekben, vitatható regionális formában ölt testet, bár vannak kivételek (például J.-P. Verheggen).

A történeti változatok vizsgálata a belga irodalmi nyelvben két ellentmondó irányzatot tárhat fel, melyek azonban ugyanarról a fentebb említett nyomásról tanúskodnak. Egyfelől az írásbeli teljesítmények állandó felülvizsgálatát, másfelől a mohó találékonyságot, mellyel semlegesíteni igyekeznek a normától eltérő műveket. A kétféle magatartásforma természetesen a nyelvi bizonytalanság velejárója (amit a XVI. századtól a XIX. század elejéig maguk az írók hangsúlyoztak, de amelyről ma már nem akarnak tudomást venni).

Számunkra mindebből az a legfontosabb, hogy a belgiumi irodalomban mindkét irányzatra bőségesen találhatunk példát: sok író egyfajta klasszicista nyelv védelmére kelt (például a Mosans Füzetek körüli iskola, mely a két háború közötti Liège-i irodalmi életet irányította, s melynek nyelvi álláspontja megegyezett a csoport esztétikai nézeteivel. Alexis Courvers, az iskola egyik legnevezetesebb alakja írta a romantikáról a legkeményebb szavakat). Más írók inkább barokkos modorban írnak, archaizmusokkal és flandricizmusokkal terhelik meg műveiket, James Joyce-os újításokat vezetnek be, vagy a gyereknyelvet és az argót utánózzák (Norge) ... Alphonse Allais, a humorista alaposan kifigurázta ezeket a törekvéseket a Maeterlinck-nek dedikált „belgából fordított”, „búskomor költeményben”: „Vértelen ajkán néhanap a kiábrándulás lesújtó mosolya üldögél”.

A flamand író különös módon élhette meg a nyelvi bizonytalanságot, hiszen anyanyelvét — a francia nyelvet — nem a megfelelő környezetben ismerte meg. Ezért alkalmazott Charles De Coster archaizmusokat, Verhaeren neologizmusokat, Lemonnier kultikus nyelvet, és általában ezért hatott művészieskedésnek a Goncourt-ok számára a belga irodalom, amelynek azonban a maga nemében nagy jelentőséget tulajdonított egy kritikus, amikor „lángoló makogásnak” titulálta. Ez az erőltetett stílus a megelőző korok öröksége. A „flamand” érvelés már nem adhat magyarázatot (Ghelderode túlzásaira, Paul Neuhuys szójátékaira ...), viszont a „vidékiesség” vagy a „másodlagosság” hangsúlyozása kielégítően igazolhatja Blavier paródiáit, Verheggen szójátékait és Marcel Piquera nyelvi szemetesládáját ...

(Fordította: Ádám Anikó)

JACK CORZANI

A frankofon antillai irodalmak sajátossága

A FRANKOFÓNIÁRÓL ÉS A FRANKOFON IRODALOM/-AKRÓL

Még néhány évvel ezelőtt is, a gyarmati felszabadítás kontextusában ha frankofóniáról beszéltünk, volt némi kétes konnotációja ennek a szónak. Joggal fedezhattünk fel benne valamilyen, ha nem is imperialista, de erősen paternalista magatartást, ami a frankofon irodalmak alsóbbrendűségét, marginalitását sejteti a szó szoros értelmében vett francia irodalommal szemben. Amikor 1954-ben Auguste Viatte felvázolta *A Francia Amerika irodalmának történetét* (*Histoire Littéraire de l'Amérique française*), akkor *A Franciaországon kívüli francia kultúra gyűjteményét* (*Inventaire de la culture française hors de France*) szándékozott elkészíteni, ami azt feltételezi, hogy a meglátogatott „egzotikus” országok (Kanada, Louisiana, Antillák-Guyana) csak a francia irodalom többé-kevésbé torzult, gyakran ügyetlen „visszaverődéseit”, „visszhangját” adhatják. Ez a magatartás annál is veszélyesebb, mivel realitásra támaszkodik, tudniillik a gyarmatosítás okozta kulturális elidegenedésre és a kisebbségi komplexusból eredő utánzásra.

Tény, hogy a politikai függőség minden olyan országban, ahol a francia nyelvet elterjesztették, utánzó jellegű, „bovarysta” viselkedésmódot hozott magával, amelyet még ma sem haladtak meg egészen. De ezt kétféleképpen kell tekinteni és tanulmányozni. Lehet impliciten vagy expliciten elfogadni, s örülni neki, vagy lehet az imitáció fokában minőségi kritériumot látni, ami iskolai jutalomlista-félékhez vezet, örökre lealacsonyítva a tengerentúli költőket és regényírókat a francia „modellek”-hez képest. Másrészt mindenekelőtt egy történelem szülte gyümölcsöt, egy éppen kialakuló autokton irodalmi sajátosság kifejezését lehet benne látni. Az első esetben a Franciaország — frankofon országok-hierarchia implicit módon állandósul. A másodikban a függőség véletlen, és nem határozza meg a jövőt: az emancipáció lehetséges marad.

Azok a kritikusok, akik ma is még „frankofon irodalom”-ról (egyes számban) beszélnek, az egyre nyilvánvalóbb bizonyosság ellenére, és anélkül, hogy tudatában lennének, tartják fenn azt az imperialista (egyesek úgy mondják, neokolonialista) magatartást, amit a frankofónia szó implikál. Mintha az afrikai, a kanadai, az antillai alkotások különfelesége egybemosódna az egyetlen nyelvi vektor mágikus ereje folytán. Mintha az az egyszerű tény, hogy egy idegen franciául beszél, franciává tenné őt, felruházná a franciák világképével, érzékenységgel, gondoljaival. Mintha azáltal, hogy valaki franciául ír, polgárjogot nyerne a francia irodalomban, sőt az kötelezné a francia irodalomhoz való tartozásra. Mert végül is a frankofon irodalomról beszélni annyi, mint a francia irodalom egzotikus részrendszerét kialakítani, amint ez gyakran meg is történik a francia irodalomtörténetekben, ahol Césaire-t a francia szürrealizmushoz kapcsolják, ahol fenntartanak egy fejezetet a „marginális”

irodalmaknak, gyorsan becsúsztatva néhány kommentárt az afrikai vagy az antillai szerzőkről... Olyan kommentárokat, amelyek igazi tájékozottság és megértés helyett olykor paternalista leereszkedést árulnak el.

A „frankofon irodalom” fogalma a maga általánosító, majdnem karikatúra-jellege miatt — ha arra gondolunk, hogy összekeveri a belga vagy a svájci szerzőket a magrebiekkel, a zaire-iekkel vagy a martinique-iekkel — elfedi a helyi sajátosságokat és értéktelen egzotizmusra utal, mely csak kisebbit a másikat, a pitoreszkre redukálja, bagatellizálja a másságot, ahelyett hogy észrevenné és dicsérné annak gazdagságát. Ez a turisztikai egzotizmus nem hasonlítható össze Victor Segalen autentikus egzotikumával, aki a különbségeket hangsúlyozta és meg akarta őrizni a sokféleséget.

Ezért ragaszkodom én a többes szám használatához: „frankofon irodalmak”, mely egyszerre utal az etnikai, a történeti, a kulturális, az irodalmi és a nyelvi sajátosságokra. Mert nem lehet elégszer emlékeztetni arra, hogy „a” francia nyelv nem létezik, minden erőfeszítés ellenére a Francia Akadémia sem adja meg létjogosultságát. És ha maga az anyaország, Franciaország sem homogén kultúrájú (nem a regionális nyelvekről beszélek, hanem a helyi francia nyelvekről), akkor mit mondhatunk a tengerentúli francia nyelvekről? Az afrikaiakról (speciális szótárak jelennek meg), a Magreb, az Antillák vagy Kanada francia nyelvéről, amelyek mind a helyi valósággal való érintkezésben fejlődtek és fejlődnek? Nem elképzelhetetlen az, hogy sok ilyen „francia nyelv” a közeli jövőben olyannyira eltávolodik majd a többitől, hogy ugyanolyan folyamat szerint, mint ami az újlatin nyelveket irányította, autonómmá válik, és lehetetlenné tesz minden közvetlen megértést. Ami már napjainkban is épp eléggé hozzávetőleges, minthogy speciális szótárak kidolgozására van szükség.

AZ ANTILLÁK A FRANKOFÓNIA ÉS A NÉGRITUDE KÖZÖTT

Az Antillákról szólva hangsúlyoznunk kell kulturális és irodalmi sajátosságait, anél is inkább, mert azt implicit módon egyszerre tagadja a frankofónia fogalma, a politikai hovatartozás (legalábbis ami Guadeloupe-ot, Guyane-t és Martinique-ot illeti), de még (paradox módon) a négritude ideológiája is. Ha a négritude követelései egy időben úgy jelentek is meg az Antillákon, mint az „elidegenítés megszüntetése”, a „defrancizáció” akarata, objektíve, az idők során ez a követelés mégis egy másfajta elidegenedés, önmegtagadás formáját öltötte. A hatvanas években a francia bovaryzmust egyes entellektüelleknél, nevezetesen Aimé Césaire-nél és tanítványainál felváltotta egy afrikai bovaryzmus, ami — paradox módon — kedvező visszhangra talált a frankofon afrikanista kritikában. Az olyan kommentátorok után — mint A. Viatte —, akik az Antillákat a francia kultúra részének tekintették, olyan elemzők következtek, akik ugyanazt az afrikai kultúra részeként igyekeztek felfogni. Elég elolvasni L. Kesteloot-t (*A francia nyelvű fekete írók; egy irodalom születése*. 1963; *Les écrivains noirs de langue française, naissance d'une littérature*), J. Chevrier-t (*Néger irodalom*. 1974; *Littérature nègre*), és a négritude kritikusait (J. Nantet, R. Pageard stb.), hogy meglássuk, összekeverik a néger diaszpóra országait Afrikával. Ez olykor odáig megy, hogy az észak-amerikai négereket asszimilálják az afrikaiak-

kal. A négritude ürügyén egy mitikus „néger lényeg”-re, érzékenységre, specifikusan fekete természetre hivatkozva feltételezték — a sengeri képzelgések nyomában —, hogy létezik egy ahisztorikus *néger* kulturális *identitás*, amely fittet hányva a földrajzi különbségeknek, egyesítené s uniformizálná a világ összes négerét. Így lett Aimé Césaire-ből a legfőbb afrikai szerző, akit így tanítanak szinte minden afrikai egyetemen. Egy kicsit olyan ez, mintha a „fehérség” ürügyén Shakespeare-t tekintenék a legnagyobb francia írónak...

Igaz, mindez egy el nem hanyagolható előítéleten alapul. Azon a képen, amit az európaiak (de az afrikaiak is) az Antillákról alkotnak: ez egy jelentéktelen föld saját kultúrával nem rendelkező lakókkal, akiket feltétlenül csatlakoztatni kell egy igazi néphez, amely egy autentikus történelem örököse, és amelynek van igazi múltja. Mellesleg ez olyan előítélet, amit sok antillai maga is elfogadott, és amiből egyébként a négritude született, amely Damas, Césaire és mások komplexusaiból ered... A szigetek kicsinysége (a „birodalom konfettije”, a „sziget-porszemek”), a rabslaságához kapcsolódó előítéletek (amelyeket ugyanúgy, sőt jobban megtalálunk az afrikaiaknál, mint a franciáknál), olykor kissé „übü-királyos” (Haiti) vagy megalázó konnotációkkal terhes történelem (Guyane és a büntetőtelep), a gyakran karikatúra-jellegű egyszerűsítések a duduista egzotikum oldaláról (nevezetesen Guadeloupe és Martinique esetében). Mindez azonos azzal az álcázott megvetéssel, amelyet sem Toussaint-Louverture, sem Jacques Romain, sem Aimé Césaire, sem Frantz Fanon nem tudnak feledtetni. Úgy tűnik, a nagy antillaiak véletlenül születtek az Antillákon és nincs sem olyan népük, sem olyan országuk, amelyet megérdemelnének. Ilyen feltételek között hogyan is tulajdoníthatnánk ezeknek a (tudatlanságból) jelentéktelennek ítélt népeknek igazi kultúrát és igazi irodalmat?... „Félreismerik ezeket a távoli földeket, amelyek a Központ emberének képzeletében csak egy komolyan nem vehető Paradicsomként élnek...” (E. Glissant: *La Lézarde*). Ez az előítélet annál is abszurdabb, mivel az antillai alkotások mennyiségben, sőt minőségben is több tekintetben felülmúlják az afrikaiakat.

Mindezzel csak azt akarom mondani, milyen fontos hangsúlyozni az Antillák irodalmának specifikumát, megmutatni saját vonásait. A kategorizálás, a tipologizálás problémáján túl ez etikai kihívás, ami a népek tiszteletben tartásához, elismertetésük jogához kapcsolódik (még akkor is, ha ezek a népek — történelmük és ebből kovácsolódott személyiségük folytán — első látásra meglepő politikai helyzetben vannak, mint pl. Guadeloupe, Guyane, Martinique)...

ANTILLAI IRODALMAK?

Egy irodalom nem csupán bizonyos mennyiségű irodalmi igényű, alkotó képzelet szülte mű, szemben a történeti vagy a dokumentum-írásokkal stb., hanem az évek során felhalmozódott szövegek *együttese*, amelyek válaszolnak egymásnak, és egymáshoz viszonyulva szerveződnek. Ez valamiféle szövet, *kapcsolatok hálózata*, (ma „intertextualitás”-nak mondjuk), sokkal inkább, mint független dolgok gyűjteménye. Másképpen szólva, egy szerző, amikor ír, tudatában van annak, hogy egy csoporthoz

tartozik, hogy az írás által belép ebbe a csoportba és egy közös mű létrehozásában vesz részt. Nemcsak irodalmárok csoportjáról van szó, hanem arról a társadalmi csoportról, ahonnan ezek az irodalmárok származnak. Más szóval: egy irodalom egy közösséghez tartozik.

Ez utóbbi nem feltétlenül homogén, lehet problematikus, érhetik különféle megárázkódások. És épp ezek a viszontagságok táplálják, színesítik az alkotók műveit.

Könnyen megállapíthatjuk, hogy az antillai művek (költészet, regény, színház), még akkor is, ha mimetikus, „bovarysta” (pro-francia vagy pro-afrikai) magatartásformát tükröznek, valójában mindig közvetlen vagy közvetett kapcsolatban vannak a helyi kérdésekkel. A bovaryzmus elválaszthatatlan az antillai történelemtől, a rabszolgaságtól, az elszemélytelenedéstől, az egyenjogúság vágyától. És ebben az értelemben egy olyan mű, mint Démesvar Delorme-é (*Francesca, A száműzött* — *Le Proscrit* stb.) mélységesen haiti, ugyanannyira, (bármit is mondott erről Price-Mars doktor), mint egyes pré-indigenista szövegek (Innocent, Marcellin, Hibbert, Lhérisson stb.), vagy a szó szoros értelmében vett indigenista iskola (Carl Brouard, Milo Rigaud, J.-B. Cinéas, P. és Ph. Thoby-Marcellin stb.). Egyszerűen arról van szó, hogy túl kell lépni a látszaton, és meglátni egy mű mély motivációját, s nem beérni a tartalommal, ami elkendőzheti a valóságos jelentést. Egy elidegenedett mű — épp elidegenedése által — kinyilvánítja antillaiságát, mivel az Antillák sajátos történelmének gyümölcse. Elég itt hivatkoznunk Mayotte Capécia híres *Martini-que-i vagyokjára* (*Je suis martiniquaise*).

Az antillai irodalmak legfőbb jellemzője látszólagos szétforgácsolódásukban van, ami viszont azoknak a társadalmaknak a faji adottságaihoz kapcsolódik, ahonnan erednek. Ha Martinique vagy Guadeloupe esetét vesszük, gyakran halljuk (Glissant komolytalan megnyilvánulásaitól függetlenül, aki azt állítja, hogy még nincs antillai irodalom, csak „antillai írók” vannak), hogy az irodalom a négritude-del kezdődött, hogy azelőtt abban, amit fehérek vagy „elidegenedettek” írtak, semmi antillai sem volt. Túl kell lépni a dolgoknak ezen a polémikus, redukáló és elvakult látásmódján. Már csak azért is, mert a négritude nem a semmiből született. Mert maga is egy másik ideológiára, tehát más szövegekre való válasz volt.

Vannak az Antillákon, Guyane-ban, de Amerikában is, például Brazíliában különféle irodalmak, amelyeket sommásan lehetett jellemezni egyszerre faji és ideológiai jegyek alapján, úgy, mint „fehér irodalom”, „néger irodalom”, „mulatt irodalom”. Ezek nem annyira választhatók el, nem annyira függetlenek egymástól, mint amilyennek hinni szeretnék, hanem ellenkezőleg, állandó dialógusban voltak (igaz, gyakran implicite), és összességük, vagy inkább interakciójuk alkotja, „alapítja” az antillai irodalmat. Más szóval, az antillai irodalom nem a kreol fehérek irodalma, nem a néger irodalma, nem a mulatt polgársága, hanem maga az a hely, ahol konfrontálódnak — a gyakran válságokról szóló — viták. Az antillai irodalom eredetisége, sajátossága egy kezdetben alapvetően antagonisztikus helyzetből ered, mely enyhül ugyan (fokozatosan, ahogy egy többfajú társadalom banalizálni és ezáltal relativizálni tudja a faj fogalmát), mégis továbbra is „alapvető” marad. A frankofónia összes irodalma között csak az antillaiak azok, amelyekben a faji kérdés beidegződött és meghatározó. És ez az, ami tisztán megkülönbözteti őket az afrikai, a néger vagy a

magrebi irodalmaktól, amelyek a rasszizmust mint (külső) témát tárgyalják, anélkül, hogy maguk is „színterei” lennének valamilyen faji szembenállásnak. Ebben találjuk meg azt a kulturális sajátosságot (maga is egy történeti sajátosság gyümölcse), amelyből az irodalmi sajátosság ered.

TÖRTÉNELMI SAJÁTOSSÁGOK ÉS KULTURÁLIS SPECIFIKUM: A KREOL SZINKRETIZMUS

Nézzük át röviden, mi különbözteti meg az Antillákat a többi gyarmatosított területtől (mivel a gyarmatosítás — régi vagy új, rövid vagy hosszú — az Európán kívüli frankofon világ közös nevezője).

Más területektől eltérően, a francia kultúra nem egy már kialakult, saját történelemmel, erkölccsel, vallással, nyelvvel stb. rendelkező népre telepedett rá kívülről. A francia gyarmatosítás kezdetétől (1635) az indián bennszülötteket (a karibokat) kipusztították. Alig hagytak némi nyomot a gazdálkodási és a kulináris szokásokban, a kézművességben (karib kosarak), talán csak a szóbeli irodalomban (bár ez, R. Relouzat újkeletű munkái ellenére hipotézis marad). Az indián örökség (arawak, chemes vagy karib) az Antillákon a régészet, a történelem előtti idők tárgya, és valójában nem lehet a ma létező antillai népek történelmének alkotóelemeként felfogni. Elég észrevenni a mai írók többségének közönyét a karib bennszülöttek iránt ahhoz, hogy lemérjük örökségük jelentéktelenségét, minden észlelhető folyamatoság hiányát. Még Haitin is, ahol jelenlétük valamivel hosszabb volt, és ahol rendszeresen megemlékeznek Anacaoná-ról és néhány kacikáról, a spanyol gyarmatosítás mártírjait (ld. Jacques Stephen Alexis: *Románc a csillagokhoz — Romancero aux étoiles*, vagy *Muzsikáló fák — Les Arbres musiciens*), ez a megemlékezés nagyon intellektuális és meglehetősen erőltetett marad. Valójában ezeken a ha nem is szűz, de legalábbis lakóitól megtisztított területeken gyűltek össze és egyesültek a különféle származású nem őslakos száműzöttek vagy deportáltak. Az antillai népek sokféle elemből tevődtek össze: Franciaországból menekülő fehér telepesekből, a fekete kontinenstől kiszakított afrikaiakból, később calcuttai és pondichéry-i kulikból, kínaiakból, keletiekből stb.

Mindez azt jelenti, hogy egyszer csak kialakult egy, a *szinkretizmus* által jellemezhető eredeti jelenség, amit a kreol nyelv, a különféle francia dialektusok és különféle afrikai nyelvek (és talán a karib nyelv) találkozásának gyümölcse jelképez. Ez semmiben sem hasonlít Magreb vagy Fekete-Afrika helyzetéhez, ahol meglévő bennszülött nyelvek érintkeztek a gyarmatosítók nyelvével. A modern Antillák kulturális és biológiai *keveredésben* és a *keveredés által* születtek.

Olyan keveredés ez, amely nem idilli körülmények között, spontán módon jött létre. A XVII. század közepétől a XIX. század közepéig, mintegy két évszázad alatt találkoztak, keveredtek a fajok és a kultúrák, de az önkény, az erőszak és a rabszolgaság jegyében. És még a rabszolgaság megszűnése után is az új csoportok érkezése mindig rendkívül feszült légkörben zajlott.

Mindez magyarázat arra, mennyire alapvető az Antillákon a fajok közötti kapcsolat és a kultúra identitásának a kérdése. Sehol másutt nem ilyen markáns az *identitás* keresése. Az antillai irodalom ennek a megszállottja. És ismét szembeszökő a különbség más országokhoz képest. A Magrebben az arab kultúrát nem kellett definiálni, még kevésbé létrehozni, legfeljebb az ellen a rasszista hierarchizáció ellen megvédeni, amely a nyugati kultúrákhoz képest lealacsonyította. Fekete-Afrikában bármennyire megvetették is a gyarmatosítókat, az afrikaiak élték a saját agni, malinké, bamiléke stb. kultúrájukat, anélkül, hogy annak létét bárki megkérdőjelezte volna. Az Antillákon a több irányból érkezett népességnek közösséggé, egységgé kellett formálódnia. Meg kellett győződnie saját létezéséről, arról, hogy éppen most épít egy eredeti kultúrát.

Ez az egység és ez a kultúra az évek során megszilárdult. Nemcsak a valójában a „nemzeti” nyelv szerepét betöltő kreol nyelv strukturálódott, de az erkölcsök, a hiedelmek is kreolizálódtak. Szükségtelen részleteznünk: mindenki ismeri a vodut, az afrikai vallások és az európai katolicizmus szinkretikus termékét, amely nemzeti vallássá vált Haitin. Ha a vodu nem is létezik ilyen formában Guadeloupe-on és Martinique-en, könnyű megállapítani, hogy sok meglepő vallási gyakorlat, sok babonás hagyomány, a kereszténység és a katolicizmus megélésének módjai ugyanebből a szinkretikus jelenségből erednek. És ami szembeötlő a vallás kapcsán (egyik legszilárdabb, legkevésbé labilis vonása minden kultúrának, bármilyen legyen is), az könnyen felfedezhető az erkölcsökben, a kulináris, az öltözködési, a zenei, a koreografikus, a játék- és egyéb szokásokban is. Maga a szóbeli irodalom is erről a kreolizációról tanúskodik, a fehér és az afrikai adalékok fúziójáról, még ha csak a kreol mesék személyiségeiben és helyzeteiben is, ahol együtt él az afrikai és az európai örökség, és talán az indián is, főként Guyane-ban. Észrevétlenül születik meg a kreol kultúra, a fehérek (kulturális) négeresedése és a feketék viszonylagos európaizálódása által.

Fontos megismételnünk, hogy ez a kreolizáció, a kulturális szolidaritás érzésének fokozatos konkretizációja állandó konfliktushelyzetben alakult ki. Egymás ellen harcolva, egymást tépve, gyűlölve, fehérek és feketék, urak és rabszolgák végül is kezdtek egymás iránt valamiféle szolidaritást érezni. Kezdett olyan érzésük lenni, hogy sorsuk elválaszthatatlan, hogy a külvilággal szemben (az anyaországgal szemben is) viszonylag homogén, kulturálisan eredeti egységet alkotnak; és hogy egyikük is, másikuk is „kreol”.

EGY ÁLKONFLIKTUSOS IRODALOM

Ez az oka egyébként annak, hogy az antillai irodalomból nem lehet kizárni a XIX. században a fehér kreolok (a *béké-k*, amint a szigeteken mondják) által kiadott műveket; ebben a korszakban csak nekik volt lehetőségük írni. Prévost de Traversay (*Zémédare és Carina szerelme* — *Les Amours de Zémédare et Carina*. 1806, *Créoles ou La Vie aux Antilles*. 1835), Maynard de Queilhe (*Tengerentúl* — *Outre-Mer*. 1835), Rosemond de Beauvallon (*Tegnap, ma, holnap, avagy kreol agóniák* — *Hier, aujourd'hui, demain, ou Les Agonies créoles*. 1885) erősen célzatos műveikben,

amelyekben védik a rabszolgaságot vagy sajnálkoznak felette; a feketék, a rabszolgák persze mindenütt jelen vannak. És ha nincs is nyílt párbeszéd, mert ahhoz a rabszolgáknak nincs joguk, van legalább implicit párbeszéd (vagy közvetett, a konkrét lázadások útján, amelyekre a fikciók támaszkodnak).

Ezek a szövegeken keresztül felsejlik a valóság lényege: feloldhatatlanok a kötelékek, amelyeket a történelem font valamennyi kreol köré, a kötelékek, amelyek egy eredeti kultúra vázát alkotják. Persze, ezek a viszonyok akkoriban vérlázítóak voltak: azokról a viszonyokról van itt szó, amelyek a rabszolgát kötelezően urához láncolják (és a még finomabbak, amelyek az urat kötik a rabszolgához, amelyek Caliban-t nélkülözhetetlenné teszik Prospero-nak, hogy gazdagságát megtarthassa és „úri” felsőbbségét igazolhassa). Az idő, a történelem feladata őket egy egyenlőbb keretben újradefiniálni, amikor ez a két egyéni kategória párhuzamosan újra rátalál az emberségre, amelytől megfosztotta őket a rabszolgatartó intézményrendszer. Mindenesetre a múlt a maga barbárságával, egy adott földrészen, egy adott intézményi keretben létrehozott egy új népet, amelynek saját kultúrája van, a kreol kultúra.

A fehér irodalomra később, nevezetesen a *Napló a hazába való visszatérésről* (*Cahier d'un retour au pays natal* 1939*) után a négritude irodalma fog válaszolni, amely látszólag teljes elszakadást jelent a fehér irodalomtól. De ki ne látná, hogy szerzőik különböző ideológiája ellenére ez a két irodalom ugyanazokra a történelmi-társadalmi realitásokra hivatkozik, ugyanazokba a tájakba illeszkedik, ugyanazokat a témákat tárgyalja: a rabszolgaság, a tisztázandó múlt, a fajok egyenlőségének kérdése, a függetlenség, az autonómia és a felszabadulás politikai problémái és különösen a kultúra, a kreol identitás kérdése? Hogy mindig pontosítani, sőt alakítani akarják a kontúrokat? Ugyanezt mondhatnánk arról is, amit „duduista” ihletésű „mulatt” irodalomnak neveznek, amely, hogy elkendőzze vagy legalább csökkentse a két előbbi irodalomban feltáruló feszültségeket, nem kevésbé implicit módon ugyanazokra a realitásokra hivatkozik...

Kétségkívül ebben áll az antillai irodalom fő eredetisége: nem kerülheti el az eredetektől való gondolkodást. Többé-kevésbé mindig (még akkor is, amikor látszólag hallgat róla) kísérti a biológiai és a kulturális keveredés kérdése. Akár az önálló személyiség elvesztésének, akár gazdagodásnak tekintik, a keveredés, a kultúrák dialógusa minden íróat izgató kérdés. Nemcsak a témákban jelenik meg, de az irodalmi formákban, az elfogadott írástípusokban is. Szembetűnő — amint láttuk —, hogy az írókat „klikkekben”, ideológiai kritériumok szerint csoportosítják. Hogy ez utóbbiak mélyítik-e az árkot, vagy éppen ellenkezőleg, megpróbálják betemetni, végül is nem sokat számít: a fajok és a civilizációk érintkezésével való foglalkozást nem kerülhetik el.

Így tehát, válaszként egy olyan történelemre, népességre, kultúrára, amelynek sehol sincs megfelelője a világon (kivéve persze a másik kreol országot, Réuniont), a frankofon Antillák irodalma a frankofon országokétól egyszerre különbözik a tárgyalt témákban és az írásban, a francia nyelvhez való viszonyban.

*Aimé Césaire világhírű költeménye (A szerk. megjegyzése).

EGY „EGZOTIKUS” DÍSZLET

Kockáztassunk meg egy rendkívül banális megjegyzést: az Antillák irodalma első látásra is különbözik a többi frankofon irodalomtól, természeti környezetében, egyes festői vonásaiban, amelyek nem feltétlenül hasonlítanak a kanadai északhoz, az afrikai bozótoshoz vagy a magrebi Szaharához. A sziget és a trópus egzotikumát használják előszeretettel a középszerű írók a különbözőség, az eredetiség jelzésére. De elég a legnagyobbakra gondolnunk, Saint-John Persre-re (*Dicséretes — Eloges*, de az életmű többi része is: *Keserűségek, Szelek, Menedék — Amers, Vents, Exil* stb., amely műveket a tenger, a tér fémjelez) vagy Césaire-re, Glissant-ra, hogy lemérhessük a sziget fontosságát világképünkben. A tenger mindenkori jelenléte, a sziget törékenysége, az utazás témája, a gyökerek, az elgyökértelenedés, a „kapcsolat”, a Nap és a vulkánok témája mind az eredetiség bélyegei. Hogy ezt úgy éli-e meg, mint egy múltó vagy maradandó átkot, mint a *Napló... -ban (Cahier...)*:

„A hajnal vége felé, ezen a törékenyebb
földrétegen, amin megalázóan lép túl
grandiózus jövője...”;

vagy mint az istenek ajándékát, mint a *Dicséretesben (Eloges)*:

„A sziget elalszik, széles vizek porondjain,
meleg áramlatok és zsíros ikrák mossák,
fényűző, gyöngyöző iszap járja át...
Tényleg egy isten torkában lakom...”

ahol a sziget születése lényegi tényező.

Természetes, hogy a táj már „couleur locale”-jával: kókuszpálmaival, banánfáival, bougainville-áival antillaiságot kölcsönöz a műnek. Ez lehet nagyon felületes, egzotikus:

„A sziget boldogan pihen az ég kék keblén
A tenger, messze, örök gondját sírja.
A jázmin illata átítatja a csendet:
Halkan hintázik egy hajlékony filao...”

(*Marcel Achard: Zarándok múzsa
La Muse pérégrine*)

Lehet sokkal mélyebb is, ha a cukornád mögött az író észreveszi és bemutatja országának és népének egész történelmét:

„Te nem látod a régmúlt dolgokat, amik a
földben gyökereznek, hogy neked beszéljenek... Vegyél csak egy cukornád-palán-

tát, nézd, amíg nő a földben, mindaddig,
amíg csúcsa az eget karcolja, aztán kövesd
a nyomát a Központi Gyárig és figyeld,
hogyan alakul át melasszá és batéria sziruppá,
cukorra vagy tafiává, sűrű-sziruppá
vagy coco merlővá; akkor majd megérted
a fájdalmat és a tónusok alatt meghallod
az egykori igazi szavakat, amelyek már
olyan rég nem változtak. Meghallod...”

(*Glissant: A negyedik évszázad — Le Quatrième siècle*)

A legjobb példák ennek a történelmi-társadalmi valóságnak egy látszólag szelíd táj képén keresztül való „olvasatára” még mindig Césaire munkái, mégpedig a *Napló (Cahier)* eleje:

„Nafelkelte, törékeny kis öblök, éhező
Antillák, himlőhelyes Antillák, alkohol-
tól szétrobbant, az öböl sarában, a város
porában szomorúan elbukott Antillák.
Nafelkelte, különös, csalóka, szomorú
üszök a vizek sebén; a nem tanúskodó
mártírok; a vér virágai, amelyek
elhervadnak és szétszóródnak a haszonta-
lan szélben, mint fecsegő papagájok
kiáltásai; hazugul mosolygó öreg élet,
ajkai utált félelmekre nyílnak; a nap
alatt csöndesen rothadó öreg nyomorúság,
langyos gennyezésben dögledező csend,
létünk lényegének szörnyű hiábavalósága...”

SZÍNES NÉPESSÉG

A díszletben aztán ott vannak a színre vitt szereplők. Az antillai művekben szereplő népeesség fajilag mindig meghatározott. Ez, számot vetve a történelemmel, nem is lehetne másképp. Amikor egy mű nem pontosítja a felvonultatott egyének színét, az nem figyelmetlenség, nem a faji kérdésekkel szembeni közöny, hanem ellenkezőleg, a misztifikáció szándékát tükrözi. Emlékezzünk vissza mit ír René Menil és Maurice Sabas Quitman a *Légitime Défense*-ban (1932) az egzotikus szerzőkről. Éppen a diszkréciót vetik a szemükre, azt a humanizmusba burkolt tendenciát, ami szépítő lepel alá akarja rejteni a szigetek valóságát. Az Antillákon úgy tenni, mintha nem látnánk valakinek a színét, rossz lelkiismeretre vall. Egy olyan világban, ahol a legutóbbi időkig (és talán ma is) a szín volt az az alapvető kritérium,

amely meghatározta az egyén helyét a társadalmi hierarchiában, szín nélküli, nem tipizált személyeket bemutatni félénkségre vallott, sőt a konzervatív ideológia tipikusan rossz lelkiismeretére. Sok költő (kreol vagy fehér vagy színes polgár), mint Daniel Thaly, Marcel Achard úgy tett, mintha semmi jelentőséget nem tulajdonítának ezeknek a børszínre vonatkozó adatoknak, ami azt sejtette, hogy nincs semmi faji feszültség. Vágyuk, hogy szigetükről idillikus képet fessenek, a kiváltságosok önző elégedettségéből ered. De az ilyen magatartás ára persze a teljes jelentéktelenség. Elrejtve népük és kultúrájuk lényegi vonását, zavarba ejtő felületességhez jutottak, műveik elvesznek a pusztá stílusgyakorlatban, sztereotípiák és megszokott klisék mesterkelt felsorakoztatásában. Ezt a mulasztásból következő hazugságot természetesen implicit módon elárulja az összes többi mű, még azok is, amelyek nem tartoznak a militáns négritude-höz, legyen szó J. Zobel (*Négerkunyhó utca — La Rue Cases-Nègres*), R. Tardon (*La Caldeira*), Salvat Etchart (*A négerék példaként szolgálnak — Les Nègres servent d'exemple; A világ, amilyen — Le Monde tel qu'il est*) vagy a hozzánk közelebb álló Simone Schwarz-Bart (*Eső veri, szél fújja Cso-da-Télumée-t — Pluie et vent sur Télumée Miracle*) vagy Patrick Chamoiseau (*A hét nyomorúság krónikája — Chronique des sept misères*) műveiről...

Félreértés ne essék, azért ezek az egzotikus művek még beletartoznak az antillai irodalomba, minthogy a szigetek valóságát mutatják, minthogy magát az üzenetet a rabszolgatartó társadalom szülte komplexusok határozzák meg. Mivel önkényesen át akarták írni történelmüket, önkényesen és megfontoltan meg akarták tisztítani azt, ezek az írók a mítikus alkotások felé sodródtak. Daniel Thaly *Trópusi kertjének* (*Jardin des Tropiques*) irreálitása, csakúgy, mint a *Négerkunyhó utca* (*La Rue Cases-Nègres*) vagy *A világ, amilyen* (*Monde tel qu'il est*) realizmusa egy és ugyanazon valóság két terméke.

Mindenesetre, akármekkora is az író szabadsága, teljes nem lehet. Még az „egzotikus” művekben is megjelennek a színesbőrű emberek, még ha csak azért is, hogy kiegészítsék a tájat és erősítsék az egzotikumot, a festőiség és az idegenség benyomását. A néger elválaszthatatlan a cukornádtól és a banánfától, és a szín-jegy, amit a tájhoz hozzáad, nem hanyagolható el. Gauguin vagy a Vámos Rousseau ruházták fel ezzel a dekoratív funkcióval, és a költők sosem tudták teljesen függetleníteni magukat tőle. Ez azt jelenti, hogy a színesbőrű ember ugyanúgy, mint a flóra vagy a fauna, az antillaiság jele. „Színesbőrű ember”-t mondtam, mert ami az antillai irodalmat megkülönbözteti ettől vagy attól az afrikai irodalomtól, az a tónusok változatossága, a keveredés látható jelenléte, s a háttérben mindig, még ha nincs is leírva, ott van a fehér, a gyarmatosító (vagy a leszármazottai). A néger soha nincs egyedül, „autenticitásába” burkolózva. Ő egy történelem, egy deportálás, egy transzkulturáció terméke. A fehérekkel a kezdetektől való együttélés (persze nem túl harmonikus, de mégis együttélés) terméke. „Kreol” néger, aki gyakran bőrén hordozza a Nyugattal való találkozás nyomát is. Innen ered az a hangsúly, amit az összes antillai műben megtalálunk, még az egzotikusokban is, a keveredés különféle fokairól, nevezetesen amikor a női bájukat osztályozzák a „quarteronne”-tól a „tacté-codenne”-ig, a chappée-coolie”-n, a „câpresse”-en vagy a „chabine”-on át. [Negyedvérű nő, riksakuli, mulatt-néger keverék, juh — a ford.] Az afrikai szövegekben négerekről és csak

négerekről van szó, akármilyen is a valódi színük (és mindenki tudja, hogy a peul és a bamiléké között a színárnyalatok változnak). A nyugatiasított városokba bezárkózott kevés számú mulatt idegeneknek, sőt pestiseseznek tekinti őket. Az antillai szövegekben, mint a társadalomban is, amelyben születtek, a legfinomabb keresztetések is jegyzik, katalogizálják egy, a be nem avatott számára az ostobaságot súrolóan alapos taxinómia szerint.

A TÖRTÉNELEM JELENLÉTE

Amikor a műveket nem lehet egyszerű etnológiai leltárba venni, hogy megpróbáljunk számot adni az átélt valóságról, amikor különböznek az elsősorban a külső olvasónak szánt egzotikus képeslaptól, amikor megszűnnek extrovertáltak lenni, majmolni a gyarmati irodalmat, hogy a helyi irodalmat megteremtsék, akkor a szereplők már nem egyszerű dekoratív vagy festői motívumok; élettel telnek meg.

Nincs olyan antillai mű, ami többé-kevésbé ne utalna legalább implicit módon az emberkereskedelemre, a deportálásra, a rabszolgaságra. Olvassák csak Césaire-t, Glissant-t, Desportes-ot, Rupaire-t, Schwarz-Bart-t, vagy S. Dracius-Pinalie, R. Brival egészen új regényeit! Olyan ez, mint valami megszállottság, mint egy izgató vezérmotívum, mint egy gyötrő kísértés. Sok narratív szöveg a „történelmi regény” műfajához tartozik, és megpróbálja feldolgozni a fájdalmas múltat, amivel csak nagy nehézségek árán lehet szembenézni, tekintve, hogy a magáról és a felmenőiről festett kép megalázó. Persze megpróbálják a lehető legjobban megszépíteni, készen egy valódi irodalmi mítosz kidolgozására a „szökött néger”-ről. Arról, aki lázadásaival megőrizte a faj méltóságát a legnagyobb megaláztatás idején is. Nem számít, hogy a saga inkább a tragédia, mint az eposz felé hajlik és feltételez bizonyos bátorságot, és az író és az olvasó közös akaratát a nehezen viselhető történelmi igazsággal való szembenézéshez. Minthogy érzik annak szükségét (és ez volt a *Napló* alapvető szerepe), hogy megértsék a múltat, hogy semlegesítsék az álcázott komplexusokat, hogy valóban rátaláljanak a viszonylagos derűre, az önbizalomra, ami a jelen cselekvéshez szükséges, a szövegek nagy része újra és újra visszatér a deportálásra, az emberkereskedelemre és a rabszolgaságra: *Dominique, a néger rabszolga* — *Dominique nègre esclave* (Léonard Sainville); *A negyedik évszázad* — *Le Quatrième Siècle* (E. Glissant); *Az ébenhegy* — *La Montagne d'ébène* (Roland Brival) stb. Még a verseskötetek *A nap tekintete alatt* — *Sous l'oeil fixe du soleil* (Georges Desportes); *Szülőföldem, e liszté örökt gyökér* — *Cette igname brisée qu'est ma terre natale* (Sonny Rupaire) sem kerülik el ezt a drámai visszatekintést. És amikor a szövegek nem nyíltan történelmieket, amikor nem akarják időrendben felvázolni az események lefolyását, akkor mindig implicit módon hivatkoznak a kezdeti drámára, az antillai társadalom és kultúra alapítójára: a szolgaságra. Olyannyira, hogy az antillai pszichológiát nem eléggé ismerő olvasó időnként egy engedelmesen megőrzött mazochista bódulatot érez benne.

Egyetlen más irodalomban sem ilyen markáns és — főleg — nehéz a múlt keresése. Azon egyszerű oknál fogva, hogy ez a múlt, még a szökések és a lázadások ellenére

sem különösen dicsőséges, mert nem közvetlenül sikeres. Egy afrikai író számára a múlt felé fordulás annyit jelent például Nazi Boni *A régi idők hajnalánban* (*Crépuscule des temps anciens*), Niane a *Soundiata avagy a manding eposzban* (*Soundiata ou l'épopée mandingue*), Laye *A szavak mesterében* (*Le Maître de la parole*) —, mint megtalálni a dicsőséges Afrikát, a győztes népeket, a fejlett kultúrákat, s ez megannyi bátorítás a gyarmatosítás előtti történelmi kezdeményezés folytatására. Egy antillai számára ugyanez az alávetettség és a megvetés felfedezése. Persze, ebből kiindulva az ember egyszer-egyszer megrázhatja magát, mint ahogy az Césaire *Naplójában* történik. Az ártatlan áldozat, aki nem felelős a múlt bűneiért, ennek a múltnak az igazi, szépítés nélküli megismerése folytán szinte üdvözítő „önmegrázást” élhet át:

„És most itt állunk, a hazám és én,
hajunkat szél fújja, most kicsi kezem az
ő hatalmas öklében és az erő nem bennünk
van, hanem fölöttünk egy hangban, mely úgy fúrja át
az éjszakát és a hallgatást, mint egy apokaliptikus darázs fullánkja (...)
Most tudjuk, hogy a nap a mi földünk körül
forog, megvilágítva a földdarabot, amit
csak a mi akaratumk szögezett le, és tudjuk,
hogy az égből a földre minden csillag vég-
telen parancsunkra hullik le...”

De a legkevesebb, amit elmondhatunk, az, hogy a feladat nehezebb is, patetikusabb is...

AZ ANTILLAI SZENVEDÉLY

A pusztá tematikán túl nem kétséges, hogy ez az antillai irodalom specifikus jellegének forrása: a szenvedély állandó, olykor szembetűnő, gyakrabban rejtett, de mindig jelenlévő feszültsége. Minden antillai, akár író, akár nem, nagyon „érzékeny” és minden író olyan benyomást kelt, mintha elevenen megnyúzták volna. A Magrebbel vagy a Fekete-Afrikával szembeni különbség itt ismét szembeötlő. A magrebi vagy az afrikai írók írhatnak hallatlanul erőszakos szövegeket (pl. Yambo Oulougem: *Az erőszak-feladat — Le Devoir de violence*), de ez szociálpolitikai típusú, szatirikus, ideológiai harcból eredő erőszak. Az antillai szövegeket átható erőszak a testekbe és az érzékekbe van beleírva. Ismét visszatérünk az Antillák és az antillaiak létrejöttére. Ők nem egyszerűen áldozatai voltak a gyarmati erőszaknak, hanem abból születtek. A erőszak termékei ők, és drámájuk (mindaddig, míg nem haladják túl ezt a kábulatot) a fattyú drámája.

„Én vagyok a Kevertvérű, nem tudom milyen rabszolganő
szülte őseimet,
miután elszenvedte azt a semmivel le nem mosható sértést,

hogy legyőzték őt a Fehér kenetteljes szavai,
 a vigyorgó Fehér ostora lecsapott
 a férfi hátán,
 azé a Fehéré, aki olyan könnyedén taposott el mindent, ahogy
 egy játékszett eltaposnak...”
 Testemben még ott van a véres keverék...”

(*Sonny Rupaire: Szülőföldem...*)

A történelmükhöz való visszafordulás nemcsak egy átmenetileg legyőzött nép képét vetíti eléjük (mint más gyarmatosított nép esetében), hanem emlékezteti őket a szegényletes születésre, ami első látásra méltatlanná teszi őket mindkét fajhoz, amelyből származnak, a feketéhez is és a fehérhez is. Ilyen körülmények között pedig a keveredés, mivel nem a szerelem gyümölcse, egyáltalán nem értékes, legalábbis eleinte. Ha mégis az, akkor elidegenedett módon: a mulatt közelebb akar kerülni a fehérhez, akié az erő, a tudás és a méltóság, mint a feketéhez, aki barbár és megalázott.

Végül is ritka az olyan antillai mű, ami igazán, nyíltan felértékelné a keveredést, mert egy ilyen attitűd az eredeti trauma feledését tételezi fel. De van ilyen. Nevezetesen Gilbert Gratiant *Kevertvéreiek credo*-jában (*Credo des Sang-Mêlé*):

„Én a mulatt, összekötöm
 a franciának-lenni büszkeségét
 — az egykor nemesét, ám aki szolga és kalóz is volt,
 kőműveskezü földmérő —
 és a négernek-lenni büszkeségét,
 aki kínok magvetője és bíborszárnyú vadász,
 napban táncoló!
 Ó! Kettős hovatartozás — talán hármassal is —
 melyet Franciaország harmonizál a korok titkában,
 hiszen a rézbőrű indián nő, maga is vad ő, és,
 ugyancsak meghódította normann hódítóját
 a Lajos királyok távoli napjaiban...”

Ugyanígy, Emma Monplaisir regényeiben (különösen *A Karib leánya* — *La Fil le du Caraïbe*) vagy Clément Richer-nél (*Ti-Coyo és a cápája* — *Ti-Coyo et son requin*; *Ti-Coyo fia* — *Le Fils de Ti-Coyo*; *A vitorláshajós* — *L'Homme de la Caravelle* stb.). De a szövegek nagy része távolról sem ezt a szép bizalmat, ezt az „egészséget” mutatja. Igaz, számolni kell az idővel, a történelem szükségszerű asszimilációjával. A négritűde generációja eltűnőben van, s Gilbert Gratiant-nak, az előfutárnak a gondolatait, attitűdjét átvenni látszik az új generáció, az úgynevezett kreolság generációja. Akárhogy is van, az antillai szövegek nagy része az, amit a négritűde és annak alapvető szenvedélye inspirált.

Mivel egy teljes antillai generáció nem láthatta szemtől szembe és nem léphette túl az eredendő erőszakot (amire pedig ő emlékeztetett elsőnek), ezért tetszeleg a

négritude mítoszában, a faji és a kulturális tisztaságnak az álmában, aminek viszont semmi köze az Antillák objektív valóságához. A biológiai keveredés elutasítása miatt akarják magukat a mulattok (gyakran egészen világosak) kulturálisan tisztának, négernek tartani, érzékenységük, intellektusuk által, ha már bőrük szerint nem lehetnek azok. Nyilvánvaló, hogy miután e hitvallásuk elfedi a valóságot, írásaik a hisztéria, a kölcsönvett személyiséget elfogadó vodu transz határán járnak.

Itt van az antillai négritude eredetisége az afrikaihoz viszonyítva. Egy afrikainak a négritude magától értetődő, kívánhatja a lehető legjobban megőrizni azt minden „elidegenítő” kényszersztől, de nem kell félnie, hogy eltűnik. Természetesen éli meg kultúráját, ami természetesen, mint minden kultúra, beolvasztja az idegen hatásokat. Az Antillákon a négritude intellektuális konstrukció, a vágy gyümölcse, az óhajé, sokkal inkább, mint a konkrét és a megért valóságé. A valóság kreol, szinkretikus, nem néger a szó afrikai értelmében, hanem abban, ahogy Roger Bastide használja a szót a *Fekete-Amerikákban* (*Amériques noires*), szembeállítva az „afrikaival”, azaz éppen egy amerikai szinkretizmus gyümölcseként. Az antillaiak, akik kapcsolódni akarnak afrikai őseik eredeti négerségéhez, Orfeuszként megtalálni Eurydikét (ld. Sartre: *Fekete Orfeusz*), rákényszerülnek egyfajta törekeny, múltba néző elmélyedésre a kultúrában. Ebből azonban épp az hiányzik, ami élővé teszi: új elemek asszimilálásának feladata és képessége. Sokan elmondták már, nevezetesen Fanon, aki nem habozott a „fehér délibáb”-ot követő „fekete délibáb”-ról beszélni, hogy az antillai négritude mitikus konstrukcióból ered (gondoljunk a Césaire megálmodta Afrikára), s ebben az értelemben irodalmilag nagyon termékeny lehetett, mivel csak mítosz, „szavak” formájában fejlődhetett — de ezáltal el kellett tűnnie, éppúgy, mint a fehérrel való teljes azonosulás illuzórikus kísérletének.

A minden antillaiiban meglévő érzelem, mely megdicsőíti négerségét, kialakítja mítoszáat, ez a belső kétely csak hangsúlyozza lázasságát. Ebből erednek az olyan művek, amelyek távolról sem derűsek, alapvetően kiábrándultak, gyakran tragikusak egy hódító eposz csalóka látszata alatt. Önmaga meghódítása, amit fennhangon hirdetnek a költők („Néger vagyok, néger vagyok”...) valójában csak illúzió, ami annál is tragikusabb, hogy nem csap be senkit, még azokat sem, akik megpróbálnak szemet hunyni. Fanon a *Fekete bőr, fehér maszkokban* (*Peau noire, masques blancs*) nyíltan bevallotta ezt.

BENNSZÜLÖTTSÉG, ANTILLAISÁG, KREOLSÁG

De a négritude már a múlté. „Egy dialektikus mozgás gyenge korszaka”-ként, amint Sartre nevezte, játszotta el viszonylag felszabadító szerepét, és jelenleg az Antillákon már felváltotta az antillaiság vagy a kreolság, röviden egy, a valóságnak jobban megfelelő bennszülöttség. Mint ahogy az idő, a négritude is megtette a magáét (mert el kell ismerni pszichológiai, sőt pszichoanalitikai érdemeit), az antillaiak fokozatosan elfogadták igazi természetüket, történelmüket. Az eredendő erőszak viszonylagos eltompulása lehetővé tette, hogy a keveredésben, még ha az kényszerű volt is, ne permanens drámát, hanem gazdagságot lássanak. Más szóval (és tudjuk,

hogy a fattyú képe negatívból könnyen pozitívvá válhat), a „fattyú” — több kultúra örököse — elég biztosságot szerzett ahhoz, hogy átvegye és gyümölcsöztesse örökségét, tudatosan követelje, elfogadja és fejlessze kreol kultúráját.

Ezt az irányváltást, mely Haitin már régóta jól ismert (a 30-as évek indigenizmusára megy vissza, ami, ellentétben a négritude-del, helyi gyökereket akart találni és nem afrikai bovaryzmust), a francia Antillákat illetően Gilbert Gratiant vetette fel az *Etudiant noir*-ban, 1935-ben (*Mulattok... jóban-rosszban — Mulâtres... pour le bien et le mal*), majd az Edouard Glissant által kifejtett antillai ideológia pontosította.

Glissant egész költészetében (*Indiák — Les Indes; A fekete só — Le Sel noir* stb.) és főleg a regényeiben (*A negyedik évszázad, Lézarde* stb.) azt próbálta meg újra és újra elmondani, hogy az antillai ember mindenekelőtt antillai. Persze előbb martinique-i, guadeloupe-i, aztán karibi. Egész alkotásának visszatérő témája — a Másikkal, Európával, majd Afrikával való azonosulás illuzórikus kísérlete után — a szülőföldben való meggyökeresedés, ami annyi, mint a politikában a nacionalizmus.

Ez a célkitűzés olyan irodalmi alkotást eredményez, amely egyénibb lesz, mint valaha is volt, és arról, aki olvasni és érteni akarja, az Antillák történetének, népességének, problematikájának igazi ismeretét tételezi fel. Már nincs szó egyetemes témákról, humanista absztrakciókról vagy felületes harmadik-világ-képről. Az életműnek egyetlen témája van (legalábbis eleinte, mert később a perspektíva szélesedik és az író a „kapcsolaton” medítál), a szülőföld — Martinique —, amelynek költőien dolgozza fel szépségét és csúnyaságát. Célja a martinique-iak múltjának megvilágítása, jelenük meghatározója és talán jövőjük záloga. „A múlt prófétikus képét” (*Monsieur Toussaint*) veti fel.

Ennek az irodalomnak a sajátossága szembeszökő. A legkisebb képben, a szigetre való izgalmas utalásban, a kreol népességre, a négerek és a békék közti kapcsolatra, a kulturális problémákra, de a mai politikai és gazdasági kérdésekre való hivatkozásokban is. Nehéz olvasni a *Malemort*-t, a *Mahagony*-t, *A parancsnok kunyhóját* (*La Case du Commandeur*) a nélkülözhetetlen „kulcsok” nélkül, az antillai világ minimális ismerete nélkül. Ezek a szövegek talán részét képezik az irodalmi világörökségnek, de mindenekelőtt antillaiak, mert kizárólag az Antillákról beszélnek. És ugyanezt lehetne elmondani Guadeloupe vonatkozásában Daniel Maximin műveiről (*Elszigetelt Nap — L'Isolé Soleil, Soufrières*), vagy Haiti kapcsán Roumain, Jacques Stephen Alexis, Phelps, Métellus szövegeiről...

Egyes szerzők persze nem felejtik el, hogy olvasótáboruk nagy része nem antillai (francia vagy más frankofon országbeli). Kegyeskednek egy bevezetést és minimális információkat adni. De a leggazdagabb és a legautentikusabb művek, mint Glissant regényei, amelyek megvetik ezeket az engedményeket és elkerülnek minden etnológiai írást, minden anekdotikus emlékeztetést. Viszonylagos ezoterizmusukkal, nehézségeikkel, és nem néhány kókuszpalmával mondják el az idegen olvasónak sajátosságukat, antillaiságukat.

Természetesen minden antillai mű foglalkozik olyan egyetemes egzisztenciális témákkal, amiket megtalálhatunk a kongói Tchicaya U Tamsi-nál, a québeci Anne

Hébert-nél, Michel Tremblay-nál vagy a marokkói Khateb Yacine-nál. De már az élethez, a szerelemhez, az érzékiséghez, a halálhoz, a szellemiséghez való viszony sem azonos egyik országban sem. Már az Antillákon is nagyok a különbségek Haiti és a mai francia tengerentúli megyék között. Túlzás lenne az antillai irodalom sajátosságait tárgyalva egy homogén és ismétlődő irodalmat sejtetni. Ott is, mint másutt, az írók személyisége és a helyi sajátosságok szerveződnek eredeti művek létrehozására. De globálisan, a közös történelem alakította a viselkedésmódokat, a világképet, s ezek nem olyanok, mint az araboknál vagy a québeciekénél.

Még a harmadik világ és a frankofónia irodalmaiban fontos politikai kérdéseket is másképpen kezelik egy sajátos kontextus függvényében. Sok politikai ihletettséű „haiti” szöveg (azért az idézőjel, mert ezeket gyakran politikai menekültek írták Haitin kívül) emlékeztethet az afrikaiakra, a guineaiakra (Monénembo, Fantouré stb.), a kameruniakra (Béti, Nanga stb.) vagy a kongóiakra (Labou Tansi), akik támadják a diktatórikus néger rezsimeket, de a különbség, a „kontextus” különbsége szembeötlő. Haiti az amerikai zónában van, és nincs szöveg, amely ne utalna az 1915-ös amerikai okkupációra, a „caco”-k lázadására és Charlemagne Peralte-ra. Haiti volt az első modern típusú független fekete állam, az első ország, amely győzelmes függetlenségi háborút vezetett. Nincs szöveg, amely — legalábbis implicit módon — ne elevenítené fel Toussaint-t, Dessalines-t, Christophe-t..., ezeket a gondviselő alakokat, akik kevésbé szólnak az afrikaiakhoz, mint Chaka, Soundiata vagy Matswa... A martinique-iek vagy a guadeloupe-iek, noha nincsenek hősök híján (Delgrès vagy Ignace), könnyebben hivatkoznak a haiti történelemre, sőt Kubára vagy Granadára, mint az afrikai történelemre, ezáltal is mintegy automatikusan utalva egyfajta belső és történelmi antillaiságra.

A francia Antillákról szólva a politikai kérdések is sajátosak. Egyesek úgy tekintik, mint megyéket, mások mint gyarmatokat, így az antikolonialista harc nem teljesen nyilvánvaló. Innen ered az, hogy vannak — néhány középszerű, militáns művön kívül — irodalmi szövegek, amelyek inkább kutatónak, nevelőnek akarnak látszani, mint közvetlenül mozgósítóknak. Martinique-on és Guadeloupe-on a politikai író nem egyszerűen párthíveket toborzó, aki a fekete/fehér, gyarmatosító/gyarmatosított manicheizmusában tetszeleg. A helyzet nem enged meg olyan polémiát, mint amelyet Afrikában Mongo Béti illusztrált. Láttuk, a faji, a társadalmi, a politikai helyzet olyan összetett, hogy az írónak az adatok és a tudatok megvilágosításán kell dolgoznia, meg kell könnyítenie a tisztázást. Innen erednek azok a komplex, fojtott művek, ahol a kiábrándulás súrolja a türelmetlenséget és a reménységet, ahol a múlt megvilágosítása felülemelkedik az antikolonialista bükkfanyelvén és a szépelgő képes albumon.

Ebben is rejlik az antillaiság, ebben a lehetetlenségben, hogy tiszta és világos politikai dilemmákat bontakoztassanak ki (ha egyáltalán ragaszkodnak annyira a valósághoz, hogy módosíthassák is azt). És talán ez az Antillák nagy irodalmi szerencséje, mely egyben magyarázat is arra, hogy ezek a kis szigetek aránylag nagy számú értékes írót termettek. Nem könnyű antillainak lenni, szembenézni a múlttal, pontosítani és elfogadni a személyiséget, tiszta és világos politikai döntést hozni a franciákhoz tartozás és a függetlenség, az együttműködés és egy előre látható szoci-

ális-gazdasági hanyatlás között. Az irodalom az a hely, ahol ez az állandó rosszullet valamilyen módon megnyilvánulhat és kifejeződhet egyfajta pszichoanalitikus kifejezőmódban.

NYELV ÉS ÍRÁS

Tudjuk, hogy a tartalom/forma megkülönböztetés elég önkényes. Mégis kényelmes, még akkor is, ha relativizálni kell.

Nemcsak témájában, tárgyában, személyiségeiben, a szigeti és a trópusi környezetben különül el az antillai irodalom. Formájában is, mégpedig a használt nyelvben.

Természetesen van kreol nyelvű szóbeliség (mesék, találos kérdések, közmondások stb.), amiket le lehet írni, ahogy az etnológusok leírták az afrikai epikát. Van, legalábbis néhány éve, kreol nyelven írt irodalom is. Ez főleg Haitin fejlődött ki (ismerjük Frankétienne híres példáját: *Désafi*). A francia Antillákon, néhány viszonylag régi és kivételes esettől eltekintve (összintén szólva ezek elég különlegesek: Marbot martinique-i meséi, Baudot szövegei Guadeloupe-on, *Atipa* Guyane-ban), csak új kísérletekről van szó, amelyek közül némelyek elég sikerültek (Monchoachi: *Nostrom*, Raphaël Confiant: *Marisósé*, *Bitaco-a...*, Sonny Rupaire: *Grand parade, ti-cou baton*; Serge Restog stb.). De mivel mi a frankofon művekkel foglalkozunk, erre most nem térünk ki. Ami minket érdekel, az inkább a franciául, de „martinique-i”, „guadeloupe-i” vagy „guyane-i” franciául íródott termés.

Lépünk vissza gyorsan egyet. Hosszú ideig a francia délibáb által kísértett antillaiak attitűdje engesztelhetetlenül purista volt. Ki kellett emelkedni mint „francia” író, elismerést szerezni Franciaországban, az anyaországban (vagy Haitinek az ex-anyaországban). Innen ered az egyik legortodoxabb nyelv (az egyik legklasszikusabb prozódiaival a költészetben), az egyik legcsiszoltabb francia nyelv, a kifogástalan szintaxis, minden neologizmus és minden túl tipikus kép elvetése. Amikor a *couleur locale* megkívánta egy-egy, az akadémia szótárba fel nem vett antillai szó használatát, idézőjelek ügyeltek arra, nehogy azt a szerző valamiféle hanyagságának vagy tökéletlenségének tulajdonítsák. Ugyanígy, amikor a realizmus érdekében valamilyen, a kreol által inspirált nyelvtani fordulatot használtak. Egész sor antillai íróit jellemez egy nyilvánvaló kisebbségi komplexusból eredő, furcsán bénult akadémizmus. És akárcsak a „bovarysta” inspirációnál, túlzott, kimért akadémizmusuk volt a jele „antillaiság”-uknak, „marginális” írói helyzetüknek. Valójában ezek az írók a saját országukat is az anyaországtól eltávolodott helynek tekintik, s egyáltalán nem vonzotta őket a radikális eredetiség, azt néhány festői érdekességre és néhány gondosan körülírt és ezáltal élettelen nyelvi fantázia-szüleményre korlátozták.

A négritude eleinte ezen a ponton nem hozott jelentős formai változást. Egy „néger”, „vad” vagy „barokk” (ahogy tetszik) személyiség szabadabb kifejezése ürügyén persze elszakadt az akadémikus irodalmi formáktól és inkább az európai szürrealizmus hatott rá, mint a klasszikus formák. A négritude egyik alakja sem írt szonettet, amit viszont az előző költők (Thaly, Achard, Chambertrand, Duquesnay stb.) megszállottan és ügyesen gyakoroltak. De a négritude nem nyúlt a francia nyelvhez; sem a szókincséhez, sem a mondattanához. Ezt egyébként gyakran vetették Aimé Cé-

saire szemére. Egyes kritikusok azzal vádolták (pl. E. Yoyo a *Saint-John Perse és a mesélőben*), hogy jóval franciább, mint amennyire antillai. Tény, hogy sem Césaire, sem közvetlen tanítványai (csak egyesek, ügyetlenségből, a francia nyelv nem ismeréséből) a nyelvek legcsekélyebb kontaminációját sem akarták megkockáztatni: mindig megkülönböztették a franciát és a kreolt, elkerültek minden elcsúszást, ami a szemükben és az olvasóikéban „hibá”-nak tűnhetett volna fel.

A helyzet az, hogy a négritude inkább törődött az ideológiával, mint az „igazsággal”. A polémia gondja (a néger „természetre” és kultúrára való hivatkozás ellenére) felülkerekedett az objektív, az emberi és a nyelvi realitás naiv kifejezésén. Láttuk, hogy a dicsőített mitikus afrikai néger természet nem illett rá a kreol valóságra. Így hogyan is találhatott volna adekvát kifejezőeszközt a kreol nyelvben?

Csak az antillaisággal és a kreolsággal (véleményünk szerint nemigen számít az iskolák közti finom különbség, amit most e kifejezések fednek), más szóval a négritude örököseivel, a második generációval változnak meg valóban a nézőpontok, az Antillák valóban belépnek a „frankofóniába”, mindazzal, amit ez a helyi francia nyelvek megkülönböztetése kapcsán feltételez.

Césaire-től Glissant-ig a változások már nyilvánvalóak. Glissant nem habozik kreolizálni a franciáját, nem kreol szavak egyszerű hozzáadásával, hanem szintaxisának egyébként igen költői kontaminációjával. A nyelvnek ilyesféle birtokba vétele, nem „tanuló”-ként, hanem „alkotó”-ként, „mester”-ként, aki azt kedve szerint hajlíthatja, termékenyítheti, ezzel hozzájárulva fejlődéséhez, sorsához, nyilvánvalóan közvetlen kapcsolatban van a nacionalista tervekkel, a kreol kulturális identitás kinyilvánításával, a Franciaországgal — az ő szemében túl sokáig, a történelem folyamatával szemben — fenntartott köldökszinór elvágásának vágyával.

Más szerzők megtesznek majd egy másik lépést is Glissant nyomdokain, akiknek persze kissé eltérőek a személyes gondjaik, de akik alapvetően mind ugyanabban a fejlődésben vesznek részt. Már nem arról lesz szó, hogy a franciát költőként, kicsit mesterségesen, sőt kicsit pedánsan kreolizálják (Saint-John Perse örököseként és folytatójaként), hanem egyfajta konvencionális realizmus keretében megpróbálják franciául reprodukálni a mindennapi népi kreol nyelv sajátosságát. Erre vállalkozik Simone Schwarz-Bart, aki bevezeti a franciába a kreol nyelv szellemét, képszerűségét, amely egy egész kultúra, egy egész bölcsesség hordozója, egy kicsit mint az elefántcsontparti Amadou Kourouma híres kísérlete *A függetlenségek Napjaiban* (*Les Soleils des Indépendances*). Az *Eső veri, szél fújja Csoda-Télumée-t* (*Pluie et Vent sur Télumée Miracle*) franciául van, de nem franciaországi, nem párizsi franciául, hanem guadeloupe-i franciául, átítatva kreol fordulatokkal, közmondásokkal, kreol dalokkal. Ilyen lesz Patrick Chamoiseau vállalkozása, amely megpróbálja reprodukálni írásban és franciául (de milyen franciául?) a martinique-i orális irodalom sajátosságait (*A hét nyomorúság krónikája — Chronique des sept misères; Csodálatos Solibo — Solibo magnifique; Időben sokáig — En temps longtemps; Régi gyermekkor — Antan d'enfance*). Ilyen lesz Raphaël Confiant, aki *A Néger és az Admirálisban* (*Le Nègre et l'Amiral*) nemcsak megpróbálja átvinni a kreolt a franciába, hanem átülteti a francia nyelvbe a kreol kreativitását, leleményességét, ezt az örökösen sardjádzó, fáradhatatlanul egyéni és kollektív újdonságokat teremtő nyelvet (olyan ez,

mint minden más, nem kodifikált szóbeli nyelv, amit még nem rögzítettek a szótárak és az akadémiák). Az eredmény meglepő lesz, mert túllépi a realizmus első fokát, olyannyira, hogy megbotránkoztatja a kreol nyelvűeket, akik nem találják meg hagyományos kreoljukat és azzal vádolják a szerzőt, hogy elárulja, deformálja, sőt karikírozza a kreolt. De természetesen a vád nem helytálló, miután a legrealistább író nem az, aki egyszerűen lemásolja a valóságot, hanem az, aki kibontja a mély forrásokat, a működés módjait. Valójában nem volt-e ebben a kicsit bolond vállalkozásban valamiféle revans a kreol részéről, hogy a franciát, ezt az Akadémia megalapítása, a XVII. század óta csak lassan fejlődő, kiforrott nyelvet ki akarta szakítani jelen letargiájából, nem volt-e visszavágás ebben az erőfeszítésben, hogy visszaadja a nyelv eredeti életszerűségét, leleményességét, plaszticitását (abból az időből, mikor maga is csak egy latin alapú kreol volt)? Nem volt-e egy „fordított gyarmatosítás”, egy kiművelt nyelv „újra-elvadítása”?

Senki sem tudja, hogy az ilyen kísérleteknek, a már meglévő szerencsés eredmények után van-e reális jövőjük. Prófécia híján érzük be megállapításokkal. Már formájuknál, az alkalmazott nyelvnél fogva is az utóbbi évek antillai alkotásai nem téveszthetők össze más frankofon irodalmak alkotásaival, még kevésbé a franciaországiakkal. Pillanatnyilag ez a nyelv még érthető (megközelítésekkel és nemegyszer szöszedetekkel) a frankofon irodalmak olvasói nagy részének, akik új ízre, többé-kevésbé egzotikus elidegenedésre, egy vitathatatlan másság jelére bukkannak benne. Semmi sem utal arra, hogy ha tovább folytatódik ez a fejlődés, egyszer megakadhat ez a kommunikáció. Mindenesetre megállapítható, hogy épp az Antillákon, nevezetesen Martinique-on és Guadeloupe-on, a legfranciásítottabb országokban alakul ki napjainkban a legsajátosabb írásmód, szemben például a fekete-afrikai alkotásokkal. Ezen nem kell meglepődni, az antillai politikai élet viszonylagos blokkolása a kreol-ság legmarkánsabb hangsúlyozását vonja maga után; azon a területen, ahol semmi akadály nincs a legbolondabb vágyak előtt: a művészetben, és különösképpen nincs az irodalomban.

KONKLÚZIÓ

Az antillai irodalmi művek, a költészet, a regény, a színház nem téveszthető össze más frankofon művekkel, még azokkal sem, amelyek első látásra a legközelebbinek tűnnek, a fekete-afrikaiakkal, legyen szó akár a természeti, a történelmi, a társadalmi keretről vagy a szereplő személyekről, fizikumukról, világképükről, vagy legyen szó akár a stílusról (egy országban és annak múltjában meggyökeresedett képekről, metaforákról), a kulturális hivatkozásokról, a totemikus hősökről, az erkölcsökről, a hiedelmekről, vagy akár — főleg újabban — a felhasznált nyelvről és különösen a franciához való viszonyról, vagy legyen szó a módosításokról, amik megengedik, hogy naturalizálják, „antillásítsák” őket.

Ez először is bizonyíték arra, hogy olyan világban születtek, ami nem téveszthető össze mással, sem kialakulását, sem fejlődését, sem a történelem során formálódott sajátosságait tekintve. Bizonyíték arra, hogy a kreol országoknak joguk van

identitásuk elismertetéséhez. El kell vetni e vidékek minden etnocentrikus megközelítését, amelyek bár a gyarmatosítás következményei, mégis kiépítettek egy kultúrát — igaz, a legrosszabb körülmények között —, mégpedig egy olyan kultúrát, amely méltó erre a névre.

Bizonyíték arra is, hogy a frankofon világ létezik, nem a francia kultúra pusztá elágazásaként, hanem mint megannyi új hajtás, mely arra hivatott, hogy különbözzék a többitől.

Mindez feltételezi, hogy a frankofon irodalmak oktatásában fel kell hagyni a „negro-afrikai irodalom”-típusú lesajnáló összekapcsolással, s új, lényegesen „újraközpontosított” attitűdöt kell kialakítani. Az antillai történészek már régen utaltak arra, hogy az antillai történelmet a francia történelem függvényében írták, következőképp „külső” szempontból. Hangsúlyozták mindazokat a módszertani abszurdításokat, amiket ez okozhat (nem megfelelő periodizáció, anakronizmusok, hiányok és interpretációs tévedések). Erőfeszítéseiknek, hogy eljárásaikat miként ésszerűsítsék, példaként kellene szolgálniuk az irodalomtörténészeknek.

Az antillai irodalmaknak a (főként európai) kritikusok által észrevett eredetisége még mindig „egzotikus” típusú: ez az, ami a francia irodalomtól megkülönbözteti. Igazi eredetiség azonban másutt van, és csak belső megközelítéssel érzékelhető. El kell jutni odáig, hogy érzékeljük ennek az irodalomnak a rejtett zamatát, azt az egyedi erőt, amely egy tájból, egy népből és közös történelmükből született.

A metaforát folytatva, úgy van ez az Antillák irodalmi alkotásaival, mint az ott gyártott rummal. Ha más klíma alatt és nem beavatottak fogyasztják, elveszti aromáját, esetleg nem is értékeli különlegességét. De saját társadalmi-történelmi kontextusukba visszahelyezve egész természetesen rátalálnak igazi valójukra...

„Mert országról van itt szó, nem értelem
nélküli emberekről. Az ébredő és kitel-
jesedő föld története ez...”

(*Edouard Glissant: Lézarde*)

(*Fordította: Sőrés Anna*)

JEAN-LOUIS JOUBERT

Az Indiai-óceán partjain

A francia nyelv (többé-kevésbé elterjedt) használata, viszonylagos földrajzi egységük, ezek az Indiai-óceán dél-nyugati szigeteinek egyik ritka közös vonása: azaz, ha nevükön akarjuk őket nevezni, a csaknem földrésznyi *Madagaszkár* és a környező szigetcsoportok: a *Comores-szigetek* (a Mayotte-szigettel, amely ugyan megmaradt francia vonzáskörben, de politikailag független tőle), a *Seychelles-szigetek* (több, mint nyolcvan sziget-szigetecske és a Mascarenhas-szigetek), idetartozik a hajdani Bourbon, ma *Réunion* szigete, amely francia tengerentúli megye, *Mauritius*, 1810-ig Ile-de-France, amely később brit gyarmat lett, és csak 1968-ban nyerte el függetlenségét; a politikailag Mauritiushoz tartozó *Rodrigues*. Mindezek a szigetek különböző korokban és eltérő időszakokig a francia gyarmatbirodalom fennhatósága alatt álltak; azóta is megőrizték a francia nyelv használatát bizonyos területeken, így az irodalomban is.

De a francia távolról sem az egyetlen irodalmi nyelv. A nép nyelvében mindenütt őriz egy ősi orális hagyományt. Madagaszkáron a malgas, a Comores-szigeteken a comore-i (amely a swahilihez áll közel), a kreol és annak különféle változatai a többi szigeteken. Modern, írott irodalmak nőttek ki ugyanezekből a nyelvekből, már amikor le tudták jegyezni őket (malgas nyelven már a XIX. század végén, újabban pedig kreol nyelven). De egyéb, nagyon elterjedt nyelvek (az angol Mauritiuson, sőt, a XIX. században Madagaszkáron; a hindi Mauritiuson) is föl sorakoztak az irodalmi hordozók sorába. Mindezek ellenére, a francia maradt az Indiai-óceán íróinak a kivételezett nyelve.

Ugyanakkor az Indiai-óceánban összegyűjtött francia nyelvű szövegek egésze nem alkot homogén egészet. Megtalálhatók benne útleírások és gyarmati regények csakúgy, mint a militáns elbeszélések és költemények, amelyek mind a nemzeti felszabadítási harcokban gyökereznek. Különbözők a szempontok is: egzotizmusra éhes utasok távolságtartó pillantása, a szigeteken letelepedő gyarmatosítók ragaszkodása; a szigetlakók út- és identitáskeresése; a szigetekről száműzöttek kettőssége, a szövegek elterjedési módjainak sokasága: hol Franciaországban adják ki és onnan terjesztik, de gyakran (és ez az Indiai-óceán frankofon irodalmának egyik eredetisége) helyben nyomtatják őket, és olvasóik is a szigetekről valók. Így jött létre az a helyi irodalom, amelyet gyakran olyan nagyon jó színvonalú folyóiratok, mint a *18° latitude sud* vagy a *Capricorne* a 20-as-30-as években Madagaszkáron, vagy a *Zodiaque* és a *L'Essor* mauritiusi kiadása, valamint egy kis számú, de hűséges olvasótábor, és az irodalmi iskolák tömörítését célzó „fétis-szavak” kiötlése („créolie” Réunion-on, „indian-océanisme” Mauritiuson) jellemez.

Minden sziget sajátos irodalmi fogadtatásban részesült. Madagaszkár kiemelkedően képviselteti magát (Jean-Joseph Rabearivelo, Jacques Rabemananjara és

Flavien Ranaivo jóvoltából) Léopold Sédar Senghor 1948-as *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française*-ében; majd következett egy hosszabb szünet (mivel a szíveket a malgasizálódás töltötte be); de már néhány éve fiatal és ígéretes tehetségek tűnnek fel. Mauritiuson a francia nyelvű irodalmi hagyomány régre nyúlik vissza: itt már a XIX. század első éveiben publikáltak költeményeket és (ritkábban) regényeket: sok mauritiusi író (Robert-Edward Hart, Malcolm de Chazal) mindvégig hűséges maradt szigetéhez, amelyet nem kívántak elhagyni, míg mások (Loys Masson, Edouard Maunick) a távozásban találták meg inspirációjuk ösztönzőit. Réunion sokáig mintha háttérben maradt volna Mauritiushoz képest: múlt századi nagy költői (Parny, Leconte de Lisle, Léon Dierx) száműzetésbe vonultak, a kulturális élet beszűkült, de a helyi hatóságok támogatásával, kb. 1975 óta egy irodalmi újjászületés képe rajzolódik ki (figyelemre méltó költészet bukkan elő például Boris Gamaleyával; olyan regényírói tehetség bontakozik ki, mint Axel Gauvin). A kisebb lélekszámú Comores- és Seychelles-szigetek ezidáig még csak jelentéktelen irodalmi terméssel jelentkeztek.

A NYELV ÁPOLÁSA

A dolgok kényszerítő ereje folytán, valamennyi szigeten létrejövő irodalomnak közös vonása, hogy nagyon nagy figyelmet fordít kifejezési nyelvére. Mindegyik szigeten már magának az írás tényének is értéke van. Különösen élesen nyilvánul ez meg Mauritius szigetén, ahol az irodalmi tevékenység éppen akkor jelenik meg, amikor a sziget brit uralom alá kerül. A legelítélet franciá-mauritiusi társadalomhoz tartozó fiatalok, akik a „Table Ovale” körül gyűltek össze „agápék” ürügyén, daloltak és új költeményeiket szavalgatták (ezek a fiatalok leveleztek Béranger-val és a párizsi Caveau szonézénekeseivel), de ugyanakkor egyfajta ellenállást is jelentettek: tüntetően meg kívánták őrizni francia nyelvüket az angol nyelvet rájuk kényszerítő brit próbálkozásokkal szemben. A nyelv megőrzésének ez az igyekezete mint identitásuk lobogója vonul végig a mauritiusi irodalom legnagyobb részén.

Madagaszkáron a francia nyelvű irodalom először azt akarta elérni, hogy közbülső alakzatként szerepelhessen a dicsőséges francia civilizáció és az ősi, elevenen élő malgas hagyományos kultúra között. Egy kivételes tehetségű fiatal kétnyelvű költő, J. J. Rabearivelo vázolja föl a 20-as évek végi malgas újságok hasábjain az irodalom modernizálásának programját, amelyben valamennyi külföldi ország íróinak malgasra fordítását és utánzását javasolta. Ő maga mutat példát Baudelaire, Verlaine és különösen Paul Valéry műveinek fordításával. És ez viszont is érvényes: amikor franciául ír, a malgas frazirozásából meríti az inspirációt: régi és új malgas költeményeket fordít, és különösen egy olyan ars poetica keresésére vállalkozik, amely lehetővé tenné számára halottai nyelvének adoptív nyelvével való „házasítását”. Valójában a neoszimbolisták vagy a fantázisták ízlését követve írt franciául (még publikált is költeményeket a fantázisták folyóiratában, a *Le Divan*-ban. Később, 1935–1936-ban, két új kötettel jelentkezik: *Presque Songs (Csaknem-álmodok)* és *Traduit de la nuit (Az éjből fordítva)*, amelyek meglepik olvasóikat, mert nem a

Rabearivelótól megszokott költészeti eljárásokat találják bennük. Ez utóbbi az új költeményeket úgy mutatta be, mint amelyeket „hova nyelvből (=malgasból) fordította a szerző”. Egyébként egy későbbi új kiadása (1960-ban, amikor is Madagaszkár újra megtalált függetlenségét ünnepli), valóban igazolta a két kötet minden egyes költeménye malgas nyelvvé változásának létezését. Vitatkoztak is azon, melyik született meg előbb: valóban eredeti malgasból fordított költeményekről van-e szó? Vagy — amint azt maga a költő sejtetni engedte levelezésében — később malgasra átültetett francia írásokról? A szövegek belső tanulmányozása zavarba ejt, mivel néhány költemény, francia nyelven, mintha a malgas frazeológiát utánozná, míg mások éppen ellenkező benyomást keltenek. A *Presque Songes* egyik kézirata fényképeinek vizsgálata ugyanazon a papírlapon egymás mellé másolva mutatja mindkét verziót, egyszerre kijavítva és áthúzgálva, mintha valóban kétnyelvű kidolgozásról lenne szó. Rabearivelo számára a költészet egyik nyelvről a másikba történő utánzási vágyalmát, egyik nyelvnek a másikra való átoltását valósítja meg: modernül írni malgasul, malgasul írni franciául.

Ha közelebbről vizsgáljuk *Presque Songes* és *Traduit de la nuit* című köteteit, az a benyomásunk támad, Rabearivelo megkísérelte franciául írt költeményeit a malgas tradíció nagy műfaja, a *hain teny* mintájára működtetni. Félreértés ne essék, nem fordításokról van szó, de még csak nem is autentikus *hain teny*-k átültetéséről (Rabearivelo egyébként hagyott hátra néhány ilyen remekbe szabott transzpozíciót halála után megjelent kötetében: *Vieilles chansons des pays d'Imerina — A merina föld ősi dalai*). Rabearivelo arra törekszik, hogy a *hain teny* hatásmechanizmusát felfedje. A század elején ez a költészet elbűvölte az akkor éppen Tananarivében oktató Jean Paulhant. Azonnal híressé vált tanulmányában Paulhan kimutatta, hogy a *hain teny* és annak nehezen kibogozható képei a valóságban egy halom közmondás és metafora, amit két költő-mesélő párbeszédében adnak elő vagy rögtönöznek („civódó-költészet”, mondották), és melynek tematikája mindig ugyanaz: szerelmi kötekedés (innen azután a sikamlós, sötét obszcén költemények híre, amelyet a misszionáriusok költöttek róla). Azok a *hain teny*-k, amelyeket a hétköznapi konfliktusok során vettek elő, el is simíthatták ezeket a helyzeteket: aki a legtalálhatóbb *hain teny*-ket tudta improvizálni, annak lett igaza a napi vitában. Egy *hain teny* értelmezése tehát inkább függött annak előadásától és megjelenítési kontextusától, mint a benne foglalt tartalomtól. Nagyon is úgy tűnik, Rabearivelo francia nyelvű költeményeiben hasonló jellegű működést szeretett volna elérni, miközben szinte ugyanazon témát kerülgette (az éj nappalba és a nappal éjbe tűnését), és szövegeit a szimbolikus értékrendszerezés sokoldalúsága előtt kitárta. Innen azután költeményeinek bűvolete: költemények, amelyek képesek voltak az ősök nyelvének és dalainak energiáját tovább vinni:

Megfeszült a fekete tehen bőre
Megfeszült, pedig nem is szárították,
Megfeszült a hétszeres árnyban.
De ki ölte le a fekete tehenet,
Nem bömbölt, nem böngött, s kimúlt,

Nem üldözték, s kimúlt,
A csillag-hintette síkon?
De hisz ím ott van, fönn, az ég ama felén.

(*Rabearivelo: Traduit de la nuit*)

A kreol írók számára a nyelv ápolása ott nyilvánul meg, ahol a társadalom szenved: a hatalom és a közösség nyelvének egyenlőtlen dialógusában. Réunion és Mauritius szigetén, a Seychelles-szigeteken a népesség túlnyomó részének a kreol az anyanyelve (amely a XVIII. század elején a franciának és a rabszolgák nyelveinek kontaktusából született. De az indiai és a kínai nyelvet leszámítva, amelyek Mauritiuson nem elhanyagolandó szerepet játszanak, a modern élet nyelvei (a francia és az angol) sok esetben helyettesítik a kreolt: az iskolákban, a hivatalokban, a hírközlésben stb. A par excellence irodalmi nyelv, a francia, még magán viseli a kreol nyelvvel együtt töltött hosszú életének nyomát. De van ellenpélda is: amikor az írók rendszeres „hiper-korrekciókat” gyakorolnak (kollégiumi fogalmazási stílus és gyakran kiábrándító írásmód). Érdekesebb, amikor a költő vagy a regényíró hagyja, hogy a kreol nyelv hagyományos fordulatai megfertőzzék az általuk használt írott nyelvet. A francia nyelv elkreolosítása (például a „roman colonial” — a „gyarmati regény” — teoretikusainál, a réunioni Marius-Ary Leblond-éknál) az irodalmi egzotizmus egyik formája is lehetett, amikor néhány szó fűszerezte a kreol ragyogás hosszú és kedves leírásait (azzal a gyarmatosító nosztalgiával együtt, amelyet mindez magában hordoz). E folklorizáló használattal szembeni reakcióként néhányan javasolták az áttérést a kreol nyelvre: ebből születtek meg azután — különösen a 70-es évektől kezdve — azok a költemények és regények, amelyek a kreolt részesítik előnyben a franciával szemben. Militáns irodalom az esetek többségében, de amely sikereket is ért el. A kreol azonban önmagukba zárja a szigeteket: az egyedüli lehetséges olvasók csak a sziget közösségéből kerülhetnek ki. Innen ered aztán néhány kísérletező ötletessége, akik megpróbáltak kreolul írni franciául. Ezek a kísérletek egyfajta kevert írásra, amelyben a kreol nyelv lényeges elemei időnként — mint vulkáni lávafolyamok — fölbukkannak a francia nyelvben. A réunioni Axel Gauvin kétségtelenül az a regényíró, akinek tehetsége a legügyesebben profitált ebből az adott lehetőségéből. Már három regényt publikált, amelyekben egyre biztosabb kézzel alkalmazza ezt az oralizált írású nyelvet. A *Quartier Trois Lettres* (Három betűs negyed. 1980) egyfajta riport-regény, amely egy réunioni halászcsalád életét mutatja be. A kreol nyelv szinte minden mondat alatt ott izzik:

„Amikor Manda egy másik asszonnyal vitázott [»halait des disputes«], furcsa módon mindig úgy csavarta a beszélgetést, hogy ő került ki győztesen: alaposan megfürdött egy dézsában, tiszta bugyogót és keményített alsószoknyát húzott, felkészült szitkaival és mocskos beszédével (»mauvais causements«), és már támadott is.”

Második regényében, *Faïms d'enfance* (Gyermeckori éhezések. 1987), a „napló”-forma a benne rejtő kreol jelenlétet csak még szükségszerűbbé teszi. A regény azokat az eseményeket meséli el, amelyek Réunion „előkelőinek” egyik falusi iskolájában, a menzai étkezőkor zajlanak minden délben. Mindent egy indiai származású és vallása által előírt étkezési tabuk (marhahúst nem fogyaszt, bizalmatlan sok olyan

étellel szemben, amelyekre társai rávetik magukat) szorításában élő kisfiú, Soubaya szemével (és érzéseivel) láttatja. A regény tehát a réunioni társadalom finom röntgenképét adja, és ebben a kiindulópont a kívánt vagy az elutasított élelem. Mondd meg, mit eszel, megmondom, ki vagy...

A harmadik, legjobb regénye, *L'Aimé* (*Akit szeretnek*. 1990), egy árva gyermek és az őt befogadott nagymama közötti megható történetet mesél el. Az idős asszony, akit férje, ez a pittoreszk, antiklerikális és kommunista szólamokkal táplált idős réunioni figura is segít, visszavezet az életbe egy már-már halott gyermeket, akit szörnyűséges anyja megrontott, és aki sohasem járt iskolába: visszavezeti ezt az elvadult kisfiút a társadalomba. Az írást itt is egyfajta vadonhajtott, kreol nyelv táplálja, amely csodálatosan alkalmas egy táj vagy egy kivételes pillanat különösségének a kifejezésére.

Ha írói munkájáról kérdezik, Axel Gauvin mindig megjegyzi: „Amikor franciául írok, állandóan csak azt érzem, hogy az anyanyelvemre kell gondolnom, amely mindig ott van bennem. Az kínálja ezt vagy azt a képet, ilyen vagy olyan mondat-szerkezeteket, s időnként szinte erőszakkal kell visszaszorítanom, mintha akaratom ellenére próbálna hatalmába keríteni.” („Le gingembre des mots”, in: *Diagonales* n° 17. 1991. január 3.).

Ez a harc az anygallal, az anyanyelvnek ez a nyomása alkotja valószínűleg az Indiai-óceán frankofon irodalmának alapvető megkülönböztető vonását.

AZ EREDETEK KUTATÁSA

Malcolm de Chazal mauritiusi költő szövegeit is áthatja ez a feszültség a francia és a kreol nyelv között. A meglekítő és újszerű aforizmák, amelyek 1947-ben elragadtatott csodálatra készítették André Bretont és Jean Paulhant, és akik mint a szürrealisták szigetbéli unokatestvérét mutatták be, hosszú időn keresztül elrejtették látens kreolitásukat. Magával ragadott bennünket kijelentéseik magabiztossága:

Az árny
A tér
Böröndje.

A tojás
Csupa
Áll.

Az árny
Az
Idő
Súlya.

A kürt
Kakas
Túllépett
Kiáltásán.

De azután észrevették, hogy Chazal előszeretettel alkalmazza a definíció-formát. Költői modellje mintha csak egy szó, valamint egy különös és kinyilatkoztató kép összekapcsolása lenne. Nos, ez a forma nagyon élénken létezik a mauritiusi népi kreol hagyományban, a *sirandánék*-ban, ami egyfajta találóskérdés (ahogy azt minden társadalomban ismerik). Jean-Marie G. Le Clézio nemrég, 1990-ben publikált egy kötetet, amelynek címe: *Sirandanes, suivies d'un petit lexique de la langue créole et des oiseaux* (*Sirandánék, valamint a kreol nyelv és a madarak kislexikona*):

Ena en mamzel ki manz so trip, ki pé bwar so disan.

Lalamp.

Il y a une demoiselle qui mange ses tripes et boit son sang?

La lampe à huile.

Egy kisasszony megeszi saját beleit, és megissza saját véréét. Mi az?

A petróleumlámpa.

Ena en mamzel, li kot mwa partu, zamé mo capav ambras li?

Mo lomb.

Il y a une demoiselle qui me suit partout, jamais je ne peux l'embrasser?

Mon ombre.

Egy kisasszony követ mindenhová, de sohasem csókolhatom meg. Mi az?

Az árnyékom.

Azt, hogy a *sirandánék* — mindazzal az erővel, amelyet jóslatformájuk kölcsönöz nekik — Malcolm de Chazal költői modellje, számos, a kreol nyelv iránti tisztelet jegyében fogant művével lehetne példázni. Így a *Petrusmokkal* (1952), a „mitikus regény”-ével. Miután az előszóban szülőföldjét marasztalja el („Ez az ország a cukornádat és az előítéleteket műveli... Az igazi kultúra itt olyan gyéren terem, hogy gyakorlatilag nem is létezik”), azért kiemeli: „Csak a nép nőtt fel az élet realitásához, különösen a néger bennszülöttek... A néger nyelvezete allegorikus, finoman szimbolikus, analogikus és fénylőn ragyogó folklórja pedig fölbecsülhetetlen értékű”. Nagyon érdekes, hogy a kreol nyelv és annak népi produktumai jelölésére Chazal ugyanazokat a terminusokat alkalmazza, amelyekkel a kritikusok az ő saját költő útját definiálták: „allegória”, „szimbolizmus”, „analógia”, „illuminizmus”...

Malcolm de Chazal kreol nyelv által életre keltett inspirációja kapcsolódik néhány különös szigetbeli álmodozó intuíciójához és fantáziáihoz. *Petrusmok*ja mint valami „reveláció” jelenik meg (a szó legerősebb értelmében): a költő szó szerint ihletett, mintha transzban lenne, aminek révén mintegy megidézi Mauritius östörténetének látomását. Márpedig ez a „látomás” nem csak egyedül Chazal számára van fenntartva: ezeket a képeket és témákat más mauritiusi és réunioni költők, sőt tudósok is leírták. Chazal közvetlen beavatója honfitársa, a költő Robert-Edward Hart volt, aki fölfedte előtte, hogy Mauritius némely hegyeit, szikláit mintha óriások öntöt-

ték volna szoborformákba. De Hart is csupán továbbvitte azt a rendszert, amelyet Jules Hermann dolgozott ki.

Hermann politikus volt (a sziget Főtanácsának Elnöki posztját is betöltötte), valamint üres óráiban tudós, mivel nagyon értékes beszámolókat küldött a párizsi Tudományos Akadémiának a szigeten időnként dülő ciklonokról. Jules Hermann egy nap meglepődve figyelt föl Saint-Denis de la Réunion kikötőjének egyik sziklafalán bizonyos, a Zodiákus tizenkét jelét utánzó féldombormű formájú lenyomatokra. Azt a hipotézist állította föl, hogy ezek a hatalmas jelek őskori óriások művei, akik egy nagyon távoli múltban laktak a szigeten. A földrészek vándorlása első elméleteinek hatása alatt úgy képzelte, hogy a Mascarenhas-szigetek és Madagaszkár alkották egy tenger alá merült kontinens, *Lemúria* egyedül fennmaradt nyomait. A lemúriai óriások nyelve, az emberiség ős anyanyelve, tovább élt a malgasban és a kreolban, és fellelhető a világ valamennyi nyelvében. Jules Hermann oly módon kívánta ezt a bizonyítékot közzétenni, hogy összeállított egy szótárt Franciaország valamennyi olyan toponímájából, amelyekben feltalálni vélt egy malgas, vagyis régebbi, tehát lemúriai etimológiát. Ezek az elragadó delíriumok persze a költőket is csábították: Robert-Edward Hart-ot, Malcolm de Chazalt és sokan másokat (felbukkannak még J.-M. G. Le Clézio *Le chercheur d'or* — *Aranyásó* című regényében is.)

De a lemúriai mitológiának csakúgy, mint minden egyéb delíriumnak értelme és oka van. Nyilvánvalóan kötődik az eredetkutatáshoz, mivel azt állítja, megtalálta az első lakók, az egész civilizáció alapítóinak nyomát. Márpedig az Indiai-óceán szigetei az emberiség történetében még nagyon fiatalok. A Mascarenhas- és a Seychelles-szigetek lakatlanok maradtak egészen felfedezésükig (a XVI. sz. elejéig), és az első folyamatos betelepítésekig (a XVII. sz.-ig). Benépesítésük történetében rengeteg a borzalmas vagy taszító epizód. Ha megpróbálunk beletekinteni a szigetlakók genealógiáiba, bűnözők, kalózkodók, rabszolgák, kulik árnyaiba ütközünk; fájdalmas emlékek ezek, melyek ellentmondanak annak a gyarmatosítók által fölmagasztalt dicsőséges genealógiáknak. „Mennyi vér az emlékezetemben” — panaszkodott egy másik szigetről származó költő, Aimé Césaire a *Cahier d'un retour au pays natal*-ban (*Napló a szülőföldre hazatérésről*). Ekkor érthetjük meg azt a szerepet, amelyet a lemúriai mítosz egy bizonytalan, négerkereskedők és rabszolgatartók emlékéitől beteg társadalomban játszhat. Amikor azt állítja, hogy az ősök csodálatos hegyformálók voltak, eltörli az igazi ősök elviselhetetlen emlékeit, és ezeket a szigeteket, amelyekre sokáig a nagy metropolisok palástjába kapaszkodó világvégeként tekintettek, minden civilizáció bölcsőjévé teszi. Pazar kopernikuszi forradalom, ami e szigetek valamennyi büszkeségét legitimálhatja.

Érdekes módon (mivel Madagaszkár történelme jelentősen eltér a többi szigettől: valamivel korábban népesült be — a Krisztus utáni első évezred folyamán —, illetve erős indonéz és afrikai gyökerekkel rendelkezik), a Nagy Sziget frankofon irodalmában a lemúriai mítoszhoz szorosan kapcsolódó álmokat találunk. Jean-Joseph Rabearivelonál ilyen a „száműzött fa” („l'arbre exilé”) témája: „A távoli partokról hajdan áthozott” pálmafák őrzik igazi szülőföldjük csendes nosztalgiáját; ugyanígy a költő, mint minden malgas ember, akit a gyarmatosítás idegenné tett saját hazájában, származását tekintve árvának érzi magát a világ végének egy szigetén:

Sötét és hiú legenda fűz össze bennünket
 Emyrna kihalt faját a koronáját vesztett sűrűhöz
 Polinézia távoli szigeteihez.

(*Volumes*)

A másik nagy malgas költő, Jacques Rabemananjara, színpadra vitte a származását faggató gondolatait *Les boutriers de l'aurore* (*Hajnali hajósok*) című drámájában (1957), amely a Madagaszkár keleti partján található Antongil-öbölben partra szálló embercsoport rácsodálkozását idézi: bánat és hontalanság, ugyanakkor az ismeretlen föld bűvöletét is. A *Lyre à sept cordes* (*Héthúrú lant*) című L.S. Senghor 1948-as *Antológiájában* közölt szép költeményében a költő szülőföldjét mutatja be a szeretett nőnek, aki egy idegen („sápadt nővérem”). A szerelmespár rítusok megpróbáltatásaival dacol, átlép a szerelmi tiltásokon és újra éli „a világ születéséhez hasonló pillanatokat”. Madagaszkár szent helyé magasztosul, amelynek legparányibb sarkát is az isteni jelenlét világítja meg. A *Lambában*, amelyet börtönévei alatt írt az 1947-es véres események nyomán, a költői transz hozza világra a szigetet a költő erotizált vágyálmából:

Itt van, íme, ó, végtelenség hírnöke,
 a főséges születés, mikor lánya méhéből jön világra
 a Szűz-Anya.
 Íme, áttörve a víz homályát,
 megtörve a fehér káosz apokaliptikus gránit súlyát
 újra fölbukkan, ó, csoda, mint büszke fejed és
 csipőd íve,
 magasztosan és páratlan gyönyörűségében
 a mesés Lemúria!
 Lemúria, hol rejtélyünk csontja nyugszik!

(*Lamba*)

Amikor 1950-ben Jacques Rabemananjara megírja a *Lambát*, még nem ismerhette a lemúriai mítosz mauritiusi terjesztőit. Arra kell tehát gondolnunk, hogy Lemúriának mint földrésznek a képe saját magától, szuggesztív erejénél fogva született meg. Nyilván, mert behízelt feleletet ad az eredetek kérdésére.

VÉGSZÓ

Talán emlékszünk Max Jacob egyik költeményének bevezető soraira: „Amikor megérkeztünk az Indiai-óceán szigeteire, akkor vettük észre, hogy nincsenek térképeink.” Nos, ez a kis tanulmány éppen ezeknek a hiányzó térképeknek a megrajzolására szeretne buzdítani. Elismerjük persze, hogy az írásbeli kétnyelvűség kutatása vagy az álmodozás a lemúriai mitológia fölött nem jelentheti kizárólagosan azt a két kaput, melyen keresztül az Indiai-óceán szigetei modern irodalmainak birodalmába

léphetünk. Más útvonalak is szóba jöhettek volna. Más példákat, más szerzőket is bemutathattunk volna. Az a véleményünk azonban, hogy kevés olyan e szigeteken született mű van, amelyet így vagy úgy ne foglalkoztatna az eredet kérdése vagy valamilyen kifejezési eszköz birtokba vétele.

(Fordította: Kun Tibor)

Bibliográfia

Általános kitekintést az Indiai-óceáni szigetek irodalmaira az AUPELF-UREF által publikált *Histoire littéraire de la francophonie* (A frankofon irodalmak története) című sorozat első kötetében találunk:

J.-L. JOUBERT: *Littératures de l'Océan Indien*. Paris, Edicef 1991.

PIERRE VAN DEN HEUVEL

*Magrebi irodalmak:
néhány kifejezésmód eredetiségéről*

1. A KÜLÖNÖSSÉG KÉRDÉSE

A „frankofon”-nak nevezett irodalom különösségét általában az írók földrajzi származása és nemzeti hovatartozása alapján határozzák meg. A Hexagonálén kívüli származás többé-kevésbé eltérő szocio-kulturális motivációt feltételez, ami az írás szintjén sajátos „stílust” teremt; ezt a stílust a hagyományos francia nyelvezettől, annak grammatikai és lexikális kezelésétől, irodalmi kodifikációjától, referenciális rendszerétől, tematikai irányultságától való eltérések stb. jellemzik. Így beszélünk francia nyelvű kanadai, belga, afrikai, magrebi irodalmakról.

Bármennyire hasznosak is, az egyedül erre a kitételre alapozott megkülönböztetések távolról sem kielégítőek akkor, amikor arról van szó, hogy megértsük az ezen írók által létrehozott szövegek működési mechanizmusát¹. De hát hová is soroljuk azt a számos egyéb idegen szerzőt, Huysmans-tól Beckettig, Apollinaire-től Istratig, Sarraute-tól Ionescőig, akik ugyan máshonnan jöttek, mégis teljesen különböző okok miatt, a franciát választották művészi kifejezési nyelvnek? És mi legyen azokkal az idegen szerzőkkel, akik azért, hogy elismerjék őket, teljesen beleolvadtak a francia kultúrába, semmilyen eltérést nem mutatnak, és a legtökéletesebb franciássággal fejezik ki magukat? Vagy hogyan kategorizáljuk azokat a franciaországi franciákat — elzásziakat, bretonokat —, akik számára a francia nem anyanyelv, és akiknek a szocio-kulturális helyzete gyakran ugyanannyira eltérő, mint jó néhány frankofonnak besorolt szerzőé? Ezek a kérdések talán jelentékteleneknek tűnnek, de megvan az az előnyük, hogy kikerülhetetlenül elvezetnek bennünket a *különösség* problematikájához. Amit égetően sürgősnek tartunk, az az, hogy a kulturális származás kritériumához kapcsoljuk az eredeti nyelv kritériumát is. Ez először is lehetővé tenné számunkra, hogy két kategóriába soroljuk a frankofon írókat: egyrészt itt vannak azok, akik számára a francia anyanyelv (például a vallon írók); másrészt vannak azok, akik számára második vagy paralel nyelv (például az afrikai írók).

A francia nyelvű magrebi írók ez utóbbi kategóriába tartoznak: elsődleges nyelvük — még ha azt csak az oralitás szintjén használják is — az arab vagy a berber. Valamennyien két-, sőt gyakran háromnyelvűek (arab, berber, francia, amelyhez még

1. Vö. „Le discours littéraire 'francophone': un corps à corps” című tanulmányt; In: Actes du Congrès CERCLEF. Université Paris-XII 1989. május; Orientations des littératures francophones depuis 1980. [megjelenés előtt a párizsi SILEX Kiadónál.] A megfelelő kritériumok hiányához még hozzájön az irodalmi elemzés területén annak a módszertani apparátusnak az elégtelensége, amelyet a nyugati kritika felhasználhat, amikor mintáit más kultúrákból vett szövegekre alkalmazza: vö. SCHIPPER, MINEKE : Beyond the Boundaries: African Literature and Literary Theory. London, Allison and Busby 1989.

más nyelvek is társulhatnak, mint az angol, az olasz stb.). Nos, az irodalom síkján az eredetiség legrelevánsabb kritériuma az a viszony, amelyet egy író azzal a nyelvvel tart fenn, amelyen ír és amelyet formába önt. Kimondani valamit nem más, mint egy olyan diszkurzív világot megteremteni, amelybe bevonjuk az olvasót, és amelyben egy alkotó elsősorban az általa alkalmazott nyelvvel szembeni attitűdjén keresztül mutatkozik meg. Az asszimilációs vagy disszimilációs, identifikáló vagy distanciáló fokozatok nemcsak az alkotó helyét szabják meg, de a partnert is állásfoglalásra ösztönzik. Ez mindenfajta írásra érvényes². Ami viszont a magrebi irodalom esetét különlegessé teszi, az a francia irodalmi nyelvvel szembeni állásfoglalása, amint azt a szokás kodifikálta és normalizálta, de amit egy másik nyelv talán másfajta kódok, másféle formák felhasználásával fejezne ki. Ez a nyelvi és költői interakció nélkülözhetetlen segítőtárs a magrebi író számára, aki „két-énű” lény: kétnyelvű, két kultúrájú, és előszeretettel hangsúlyozza, hogy az első nyelve formálta „szívét”, a második pedig a „szellemét”³. Néhányan közülük, akik két világ között élnek, két identitástudatúak, úgy próbálnak kényelmetlen helyzetükön segíteni, hogy olyan szövegeket alkotnak, amelyekben mindkét világ együtt létezik, és amelyekben végbemehet az óhajtott „kétneműség” fúziója. Két nyelvből egyet csinálnak.

Itt most néhány ilyen, ezt az új nyelvezetet létrehozó, nyelvek és kultúrák közötti transzfer-eljárásra szeretnénk felhívni a figyelmet. Először általánosságban szeretnénk jelezni néhány olyan területet, ahol ezek az interferenciák működnek, majd részletesebben kívánunk foglalkozni azzal a nyelvezettel, amely valóságos újítást jelent a francia irodalmon belül.

2. NYELVI INTERAKCIÓ: MI A NYELV?

Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy számos magrebi szöveg egyik legfontosabb jellemzője az a különleges kapcsolat, amely az oralitás és az írás, a beszélt és az írott nyelv között létezik. Az arab beszéd jellegzetessége és az alkotónak a két jelrendszerrel szembeni attitűdje igencsak alapos eltéréseket mutat a franciaországi francia nyelv használatához viszonyítva⁴. Úgy tűnik, a magrebi író inkább ragaszkodik a szavak hangértékéhez, a „hanggal és a lélegzettel egyélettű” beszélt szóhoz⁵. Az írást inkább úgy tekinti, mint olyan valamit, ami az oralitást helyettesíti. Ezért azután a szöveg olvasása, a kimondott szó leírása mintegy a hallásra apellál: a beszéd „hanggá válik”, és az olvasó végül is szembe találja magát a mozgással, a ritmussal,

2. Ehhez a kérdéshez ld. Parole, mot, silence; pour une poétique de l'énonciation című könyvünket (Paris, José Corti 1985.), amelyben ezek a distanciáló fokozatok lehetővé teszik a szubjektivista és az objektivista írás közötti megkülönböztetést (ld. Index).

3. Ez a kettős elhangzási helyzet számos elemzés kiindulópontja; jó példát találhatunk rá ANNE ROCHE „Le desserrage des structures romanesques dans Le champ des oliviers de Nabile Farès et Talismano d'Abdelwahab Meddeb”-jében; In: Itinéraires et contacts de cultures. 4-5. köt. Littératures du Maghreb. Paris, L'Harmattan 1984. 147-167.

4. Ld. CHELLI, MONCEF: La parole arabe. Une théorie de la relativité des cultures. Paris, Sindbad 1980.

5. Ezt a nagyon vitatott kérdést illetően ld. idézett könyvemet, 47-55.

sőt, a beszéd lélegzésével. A nyelvnek ez a koncepciója, amely szabályozza a franciában az irodalmi kifejezés rejtett szintjét, a szöveg-megjelenítésben számos narratív és retorikai eljárás útján nyilvánul meg.

Ami a narratív előadásmódot illeti, a regény nyelvezetében szívesen fordul az orális elbeszélő technikákhoz, különösen a mesékhez, oly módon, hogy első személyt alkalmaz egy megszemélyesített mesélő bemutatásakor, vagy pedig egy egész sor mesélőt, akiknek *hangját* helyezi előtérbe. A mesének és a „*Lakomának*” ezt a technikáját erőteljesen alkalmazza például Tahar Ben Jelloun, aki előszeretettel olvasztja bele a marokkói közterek mesélőinek modelljébe vagy az arab *maqámák* irodalmi műfajába, amelyben a mesélők, mint a *Dekameron*ban és a *Heptameron*ban egymást váltják.

Ami a diszkurzív forma megválasztását illeti, az állapítható meg, hogy előnyben részesítik a közvetlen beszédet (én → te, ti), ami erősen szubjektivizálja az előadásmódot. Az interszjektív diskurzus fatikus funkciójának előtérbe állítása a performatív igék (illokutórikus igék, imperativuszok, interrogativuszok, anafóraszervezetek stb.), valamint tér-idő mutatók gyakoriságában mutatkozik meg, amelyek nemcsak az elbeszélő diegezis szereplőire vonatkoznak, de a produktív és receptív szervekre is. Ez utóbbi eljárás, amelyet a nyugat-európai elbeszélő kód tilt (az olyan kivételek, mint a *Mindenmindegy Jakab* csak erősítik a szabályt), egy párbeszédessé helyeztet teremt, amelyben a beszélő és az olvasó közötti kapcsolatnak elsődleges szerepe van; ők a transzponált valóság tragikumában, a cinkosságban vagy az örömben egygéválnak. Ezt a hatást nagyrészt olyan narratív rendszerek átvételével érik el, amelyek egy másik kultúrában gyakoriak.

Még mindig a diszkurzív területén maradva, utalhatunk arra, hogy a francia olvasót gyakran meglepi az a műfaji és stílári heterogenitás, amellyel a magrebi szövegekben találkozunk. Ennek az irodalomnak a remekműve, Y. Kateb *Nedjmája*⁶, jól illusztrálja ezt az aspektust, amely mind a beszélgetési verbalitás utánzásához, mind a nyugati kodifikáció elvetéséhez, egy más világnézethez, pontosabban az idő és a tér felfogásához kapcsolódik, amelyből kiindulva azután megszületik a szöveg építménye. Maga az elbeszélés ebben az esetben nemcsak hogy nem homogén (többirányú hangok irányítják a beszédet), de a hullámzó és a töredékes elbeszélésnek a felépítése sem követ semmilyen kronologikus rendet, oly módon, hogy a francia olvasó olyan „elbeszélő logikával” találja szembe magát, ami idegen tőle (jöllehet ugyanezt a jelenséget az Új Regényben is föllelhetjük). Ráadásul ez az elbeszélés, amit lépten-nyomon meglepő digressziók — például lírai képsorok — szakítanak meg, gyakran roppant eltérő típusú nyelvi kifejezésfajták — fikciós, historikus, politikai, tudományos, poétikai stb., sőt általában összeegyeztethetetlennek tartott műfajok — próza, költészet, színház — „patchwork”-ja⁷. Sok magrebi szövegben, például Chraïbinél, Khaïr-Eddine-nél, Boudjedránál találkozhatunk a kötött formákkal szemben tanú-

6. KATEB, Y.: *Nedjma*. Paris, Le Seuil 1956.

7. Ezeket a töréseket az alany enunciatív helyzetének komplexitása is magyarázza. Ld. „L'espace du sujet” című tanulmányunkat; In: *Actes du XIIe Congrès de l'A.I.L.C., Espace et Frontières*. 5. köt. München, Iudicum Verlag 1990. 85–90.

sítozott szabadsággal; magatartás, amely kétségtelenül a másfajta verbális rendszer hatásán kívül abból a különleges helyzetből ered, amelyben ezek az írók leledzenek, és akik kénytelenek széttörni a francia írásmód strukturáltságát azért, hogy kimondhassák az igazukat.

A szóbeliség és az írás közötti kapcsolaton belül mindeddig a verbalitás előnyben részesítésére irányuló törekvést vizsgáltuk. Az észak-afrikai író ugyanakkor nagyon érzékeny a hangzásából és a tartalmi értékéből kiszakított *írott* szó iránt is. A jelhordozó materiális és vizuális forma bűvöletében szívesen és híven ülteti át az idegen szavakat, amelyeket mint valami emblémákat illeszt be saját szövegébe, megőrizvén eredeti írásukat; arabul, héberül, sőt kínaiul...⁸. Valószínűleg itt is létezik kapcsolat azzal az ősrégi arab hagyománnyal, amely a szót teljes ornamentális és kalligrafikus díszében mutatja be, átlépve annak egyszerű szemantikai értékét (ez a nyugati művészetben ritka jelenség: Apollinaire kalligráfiai, a kubista és a szürrealista festészet kép-szavai). A szó láttatásának ez a módja elvezet bennünket egy másik aspektushoz, mely roppant fontos. A nyelv egy másfajta működéséhez és egy másik írásrendszerhez szokott kétnyelvű magrebi képes a francia nyelvet mint tárgyat (*langue-objet*) látni. Úgy tartják, az ember nem más, mint az a nyelv, amelyet beszél. Márpedig egy nyelv kopik: a fixációs effektus miatt a szavak elvesztik értelmüket, a mondatok klisékké válnak. Az egynyelvű és -kultúrájú beszélő mindezt nem érzékeli, mivel ez a nyelv az alkotóeleme. Tudattalanul, ártatlanul fogadja el a szavakat, és az általuk hordozott normákat, a megkövesedett képeket, a sztereotíp gondolatformákat. Az irodalomnak az az első feladata, hogy szembeszálljon ezzel az inflációval, harcoljon maga a nyelv ellen, annak az egzaltáló hatásnak tudatában, amelyet az kifejt. A saját nyelve által alakított francia író számára ez a felismerés nehéz. Akik számára a francia alapjában véve „idegen” nyelv, hamarabb lepődhetnek meg a tartalmak banalizálódásán. Ez ad nagy eredetiséget olyan szerzőknek, mint Wilhelm von Kostrowitski (Apollinaire), Eugène Ionesco és Samuel Beckett. Ez a magrebi írók előnye is, akik képesek tárgyasítani a nyelvet, amelyen írnak, és amely sohasem csupán egy ártatlan eszköz a számukra. Valójában viszonyuk a francia nyelvhez meglehetősen problematikus: mint kétnyelvű és két kultúrájú alanyok, egy olyan nyelven fejezik ki magukat, amely nem igazán sajátjuk, amely nem képes identitásukat tükrözni. Közülük nem egy szereti ezt a nyelvet és alkalmazkodik hozzá (Ben Jelloun); mások átkozzák, miközben felhasználják (Chraïbi, Khaïr-Eddine). Vannak, akik miután sokáig franciául írtak — eldobják az arab nyelv kedvéért, amely azok nyelve, akikhez szólni szeretnének (Y. Kateb, R. Boudjedra). Sokan közülük, mint jelenleg az algériaiak, drámai helyzetben vannak egy olyan politikai és ideológiai meggondolás miatt, amely a francia nyelvnek részükről történő, még ha akaratlan választását is úgy veszik, mint származásuk megtagadását, sőt egyenesen árulást az ősök nyelve és az iszlám ellen. S ez a probléma annál feloldhatatlanabb, mivel sokan csak franciául tudnak írni. Bármilyen legyen is magatartásuk a gyarmato-

8. Vö. „Ecriture d'avant-garde et autobiographique chez quelques auteurs maghrébins” című előadásunkat; elhangzott: Colloque international Autobiographie und Avant-garde. Mainz, 1990. június [megjelenik az Actes-ban 1991-ben]; ebben különböző típusú, többnyelvű írásmódot mutatunk be.

sítóktól örökölt nyelvvel szemben, kezeljék azt szeretettel avagy gyűlölettel, esetleg — amint az a leggyakoribb — mindkettővel egyszerre, végül is úgy tekintették, mint művészi alkotás létrehozására alkalmas „anyagot”. Pillanatnyilag ez az etikájuk. A francia nyelv, amely egy annyi más nyelv között, a történelem szeszélye révén most már az övéké is; csakúgy, mint bármelyik másik, lehetővé teszi, hogy általa az ember elérje mindenfajta irodalmi írás célját: az egyetemességet. Az a törekvés, hogy a francia nyelvet tisztán esztétikai célokra használják, mint olyan anyagot, amelyik mindenki számára elérhető és már nem kötődik kontextusához, az utóbbi években felerősödött. Párhuzamosan azzal, hogy emellett az írók visszatérnek az arab nyelvben és az észak-afrikai hagyományokban csörgedező forrásokhoz is⁹.

Érdekes módon, művészi síkon az írás alanya és az alkalmazott nyelv közötti feszültségnek óriási előnyei is vannak. Egyrészt a francia nyelv szabadabban forgatható, mivel kevésbé szükséges olyan konvenciókat követni, amelyek a megengedett és a meg nem engedett játékszabályait előírják (irodalmi kódok, szintaxis, de még olyan megkövesedett formák is, mint a közmondások, a sztereotípiák stb.); mindez könnyen elvezethet egyfajta felforgató tevékenységhez, ami viszont durván bánik a nyelvvel. Másrészt ugyanez a szabadság lehetőséget ad egy új, eredeti nyelv megalkotására, mely egyszerre több kultúra visszatükrözésének az ügyét szolgálhatja¹⁰.

A „hexagonális” nyelvnek rombolás és megújítás útján történő átalakítása több síkon megy végbe. A mi nézőpontunk az, hogy a francia nyelv megújító munkája legtöbbször az eredeti nyelv által kínált modelleken alapul. Már szóltunk néhány olyan hatásról, amelyet a nyelv és annak működési koncepciója gyakorolhat a beszéd formájára. Említsünk meg most néhány területet, amelyeken ez az átalakító és megújító tevékenység láthatóan nyilvánul meg a nyelvi és az irodalmi kódok interferenciájában.

3. AZ IRODALMI INTERAKCIÓ: INTERFERENCIÁK ÉS TRANSZFEREK

A szintaxis területén a két kultúrák valóság megjelenítésére alkalmatlan vagy nagyon általános formákat és alakzatokat a mondat átszerkesztésével lehet megújítani. Elég, ha csak Abdelwahab Meddebtől¹¹ olvasunk el néhány oldalt ahhoz, hogy érezzük a mondatszerkezetek által elért effektust, amelynek újszerűsége egy másik nyelv aktív hatásában rejlik: nagyon finoman kimunkált inverziókkal teletűzdelt hosszú mondatok, amelyek az előadás módját és a ritmust diktálják; a nominális mondatok gyakorisága (az *être* ige nem létezik az arabban); furcsa, kísérleti jellegű központosítás, szokatlan szerkezetek (à + infinitívusz, anafóriás formulák stb.).

9. Az előző pontban idézett tanulmányban bemutatjuk, hogyan internacionalizálja néhány magrebi a francia nyelvet olyan többnyelvű szövegek megírásával, amelyekben a francia a szó szoros értelmében csupán csak „egy nyelv a többi között”, egy „denacionalizált” nyelv.

10. Ugyanezt az erőfeszítést találjuk a Franciaországban született fiatal magrebiek, a szintén két kultúra között élő beur-ök szövegeiben is.

11. MEDDEB, ADBELWAHAB: *Phantasia*. Paris, Sindbad 1986. *Talismano*. Paris, Christian Bourgois 1979. — Sindbad 1987.

Lexikális vonatkozásban legelőször is természetesen szólnunk kell az arab és a berber szavak megjelenéséről, amelyeknek nincs francia megfelelőjük. Az „átlagos” visszaütése a ritka szavak használatában, archaizáló vagy túlságosan is pontos tudományos nyelvezet iránti már-már précieux ízlésben és a jelek formális tulajdonságainak tulajdonított figyelemben nyilvánul meg.

A „tartalom” tekintetében, az egy kultúrájú nyelvi rendszer merevségét egy másik kulturális térből származó mitikus és tematikus elemek alkalmazása oldja. Ezek, az író eredeti kultúrköréhez tartozó idegen elemek keverednek azokkal, amelyek nagy általánosságban jellemzik a francia beszédet. Sőt, még helyettesíthetjük is azt. Ez áll a mitikus elbeszélésekre, a „mitofémák”-ra, a témákra, a motívumokra, a lefordított formulákra — közmondások, mondások —, a metaforák és a szimbólumok bevezetésére. Az a tevékenység, mely által egy kultúrterületet, egy olyan dolgot, ami par excellence kifejezi egy közösség képvilágát, egy másikra „lefordít”, transzferál, elsődleges szerepet játszik ebben az irodalomban. Ilyen keveredések, amelyeknek semmi közük nincs egy divatjamúlt egzotizmus „couleur locale”-jához, frissítő dinamizmust kölcsönöznek a megkövesedett nyelvnek. Ezen interferenciák kiaknázásának egyik legjobb illusztrációja a sajnálatosan elhunyt Y. Kateb, ennek a berber eredetű algériainak az oeuvre-je, aki szinte rákényszerítette a francia nyelvet saját népe mentalitásának, gondolkodás- és látásmódjának kifejezésére¹². Ez az identitás nem csupán a narratív diskurzus eredeti szerkezetében tárulkozik föl, ami a *Nedjmától* és a *Polygone étoilé*-től eltérő logikára épül¹³, hanem egy két kultúrájú referencia- és metaforaképzésben is. Ebben a francia nyelvű kifejezőmódban, a textualizált képek eredete inkább a Magreb, a Kelet és az ókori egyiptomi és görög mítoszokban és legendákban, semmint az európai Nyugatban leledzik. Az intertextuális referenciák több kultúra által létrehozott írásokra utalnak vissza. Az élőlényekhez, az állatokhoz, a növényekhez, a dolgokhoz kapcsolódó konnotációk azoknak az értékeknek felelnek meg, amelyeket az arab-berber képvilág hagyományosan kölcsönöz nekik. Ezért csupán az elsődleges nyelvben és kultúrában rejtőző tevékenység figyelembevételével értelmezhetünk ilyen szövegeket és ezek működését az olvasás síkján; az alkotás vonatkozásában a magrebi világ adja a francia szó teremtmény és átalakító formáját; a befogadás szintjén ennek a világnak a bemutatása, amelyet a nyelv automatikusan a Nyugathoz kapcsol, egy két kultúrájú képvilágot hoz létre. Két „nyelv” összekeverésével egy és ugyanazon szövegben — az egyiknek a képeit, a másiknak a szavait fölhasználva —, és túllépve így egy egyedi képvilág határain; sok magrebi író tör utat egy újfajta egzotizmus és egy eredeti kozmopolitizmus megteremtése felé.

Az az interkulturális funkció, amellyel ez a fajta írásmód felruhazza az irodalmi nyelvet, néhány megjegyzést tesz szükségessé. Először is világos, hogy egy új attitűd jelenik meg ezen a jelenlegi irányzaton keresztül: egy nyelv senkinek sem lehet a

12. Részletesen tárgyaljuk a képvilág ilyenfajta átültetését „Imaginaire maghrébin et discours français: le bestiaire dans Le polygone étoilé de Kateb Yacine” c. tanulmányunkban. In: *Revue francophone de Louisiane*. V, 1. köt. 1991. 3–15.

13. KATEB, Y.: *Le polygone étoilé*. Paris, Le Seuil 1966.

magántulajdona. Annak a külföldi írónak, legyen az magrebi vagy bőr*, aki elsajátítja azt, nemcsak ahhoz van joga, hogy elfogadott alkalmazásában, vagyis nemzeti formájában felhasználja azt, hanem hogy kényszeríthesse is arra, hogy a vele való bánásmód szabálytalansága képes legyen másságának kifejezésére. Azután pedig, a szövegekben rejlő kettős utalás az olvasás problémáját is fölveti. Hiszen az olvasó francia vagy arab vagy mindkét nyelvi és kulturális területhez tartozása, valamint az a képessége, hogy felismerje a több kultúrák utalásokat, nagy mértékben meghatározza a befogadást. Mindehhez hozzájön az a drámai tény, hogy miközben franciául fejezi ki magát, a magrebi író ipso facto kirekeszti az olvasóközönség nagy részét, amelyhez pedig fordulni szeretne; ezt a hiányosságát úgy próbálja orvosolni, hogy igyekszik bizonygatni közhasznú voltát, ami abban áll, hogy a „hexagon” olvasónak más látási és érzelmi modelleket nyújt. Ebben az értelemben szövegei mindig „perzsa levelek”, amelyekben a multikulturális hordozó átalakítja a doxa nyelvezetét, és elejét veszi a szklerózis veszélyének.

Ezen általános gondolatok után, mutassunk most be egy konkrét példát az irodalom kívüli terület szövegbeli megjelenéséről, úgy, ahogyan azt a mai francia nyelvű magrebi irodalomban megfigyelhetjük. Az *eksztatikus beszédet* választottuk ki erre a célra. Ez a különös lírai forma, ledöntve azt a falat, amelyet a nyugat-európai kód emelt a realitás és a fikció, az objektív és a szubjektív realitás közé, erőteljesen szembehelyezkedik általában a nyugati, és különösen a francia logocentrikus és karteziánus gondolatrendszerrel. Ezenkívül, az intertextualitás perspektívájában nagyon jól bizonyítja, hogy a francia irodalomból már eltűnt előadásmódot hogyan lehet újra föltámasztani egy olyan interkulturális transzfer segítségével, amely kitágítja egy nemzeti kód beszűkült kereteit.

4. EGY ÚJ LÍRAI MŰFAJ: AZ EKSZTATIKUS BESZÉD

Az eksztatikus írás olyan eljárás, amely egy valóságos, leggyakrabban önéletrajzi indíttatású helyzetből kiindulva vezeti el az írás alanyát egy emelkedettebb szintre, amely meghaladja a hétköznapi realitását¹⁴. Ez egy olyan szkripturális jellegű pszichikai és fizikai gyakorlaton alapul, amelynek célja a realitás túllépése, behatolás egy fantazmatikus, sőt hallucinatórikus álmvilágba, ahol az Alany egyesülhet vágya Tárgyával. Az irodalomban ezt az állapotot erősen szubjektívált és szabad lírai előadásmód, valamint bizzar fikcióvilág, természetfölötti tér tükrözi, amelyben a legszokatlanabb képek bukkanhatnak föl. Az eksztatikus írás tehát olyan eszköz, amely

* „Bőr” (beur) a Franciaországban letelepedett, esetleg már ott született észak-afrikaiak neve. (A szerk. megjegyzése).

14. Erről a nyelvi típusról ld. következő tanulmányainkat: „Le sujet et ses langues”. In: Recherche scientifique et développement. Actes du IIIe Colloque maroco-néerlandais. Rabat-Marrakech, 1990. [várható megjelenése 1991-ben Rabat-ban], és „Innovations maghrébines: le discours extatique (Le livre du sang d'Abdelkébir Khatibi)”. Colloque international Langue. Ecriture, Francophonie. Université Libre Bruxelles 1991. május [megjelenés előtt].

az alanyt — és az olvasót — olyan transzállapotokba merítheti, ahol elfelejtheti a profán világot, és átadhatja magát túlradó képzelete szabad folyásának.

Nyugaton ez az eksztatikus előadásmód, amely közel áll ugyan a költészethez, ritka jelenség. Olyan látomásos misztikusoknál találkozhatunk vele, mint Szent Teréz és Keresztelő Szent János, valamint néhány, konformistáknak aligha nevezhető író műveiben, mint például Rabelais, Sade, Lautréamont, Bataille, Blanchot, Klossowski és egynémely szürrealistánál. Keleten jóval elterjedtebb, sőt a perzsa és az arab irodalomban fontos műfajként szerepel, amelyhez a szúfi költészetet is sorolhatjuk. Ma egyes francia nyelvű magrebi szerző szövegeiben lelhetjük föl, akik ebből az ősi modellből merítenek ihletet. Az intenzitás mértéke, a terjedelem és más műfajokkal történő kombináció alapján, többfajta írástípust különböztethetünk meg így.

Először is a lírai szárnyalások leggyöngébb formáját, amely a regényben gyakori, ahol is a realista narráció hirtelen csap át fantazmatikus írásmódba, deliráló kifejezésbe, ami széttöri az elbeszélés és a foglalatul szolgáló előadás kereteit. Bárki rábukkanhat ezeknek a sodró lendületű mozgásoknak meglepő gyakoriságára és a diszkurzív kilengések zavarba ejtő hatására például D. Chraïbi, M. Khaïr-Eddine, R. Boudjedra írásaiban.

Ezután következik egy kidolgozottabb forma, amelyben a valóság és a képzelet kimeselését rendszeresen kombinálják eksztatikus képsorokkal, és amelyekben e képsorok láthatólag az elbeszélés síkján végzett vizsgálódás eredménye. Így például a nemrég elhunyt Y. Kateb *Nedjmája* és Abdelwahab Meddeb *Talismano* és *Phantasia* című regényei. Ami ebben a két formában közös, az az, hogy a delírium megnyilatkozása minden esetben az elbeszélésben ábrázolt valós helyzetet alapszik. Mondottuk, nem fontos, hogy ez a helyzet „reális” legyen a történetiség tekintetében — ilyenkor a leggyakrabban önéletrajzi — vagy egy „lehetséges világ” elbeszélő diégézisében. Lényeges viszont, hogy a fölemelkedés kiindulópontja olyképpen szerepeljen a szövegben, mint megélt tapasztalás, ami ugródeszkaként szolgálhat saját túllépéséhez. Egy titkos álom, egy homályos vágy vagy egy kényszerkép intenzifikációja révén eljuthatunk olyan fantazmatikus víziók világába, amelyek formába önthetik a valóság szintjén ki nem mondhatót. Ezért nem lehet ezt az irracionális világot reális elbeszéléssel megjeleníteni, sem mint önéletrajzit, sem mint regényt: magasabb fokú diszkurzív fokozatot, új nyelvezetet kíván meg, ami szó szerint kívül esik az átlagoson.

Van még néhány más forma is, amelyekben ez az eksztatikus írásmód megjelenhet. Egy szélsőséges eset, amely ennek legtisztább formáját példázza, Abdelkébir Khatibi *Le livre du sang* című regénye¹⁵; elutasít mindenfajta mimézist, teljesen kiiktatja a realitást, és az olvasót rögtön a fantazmák és az eksztázis irracionális világába helyezi. De még itt is, az avatott olvasó találhat utalást a már átéltre, amely a szöveg utolsó oldalain rejtezik, ahol a szerző az eksztatikus fikció és a valós ta-

15. KHATIBI, ABDELKÉBIR: *Le livre du sang*. Paris, Gallimard 1979. A diszkurzív technikát illetően ld. fentebb idézett tanulmányomat az óhajtott tárgyat illetően, amelyet ez az eksztatikus írásmód nyomon követ, az Androgyne (a Kétnemű) alakja, a kettős identitás legkifejezőbb jelképe, minderről olvashatjuk HASSAN WAHBI kitűnő „Le corps double. Le jeu du masculin et du féminin dans *Le livre du sang*” c. tanulmányát. In: Abdelkébir Khatibi. Rabat, Al Asas-Okad 1990. 81–98.

pasztalás közötti kapcsolatot néhány metadiszkurzív, reflexív és allegorikus figura közvetett és kettős megközelítésével teremti meg. Ennek a kapcsolatnak az álcázása különbözteti meg ezt a szöveget azoktól a szövegektől, amelyeket előbb idéztem, és amelyek nyíltan keverik a műfajokat, beleértve az eksztázist is, ugyanazon könyvön belül. A nyugati gondolkodás, pontosabban Barthes erős hatása alatt¹⁶, Khatibi beilleszti az önéletrajzi elemeket a *La mémoire tatouée*-ba, a regényest az *Amour bilingue*-be, a teátralist a *Le prophète voilé*-ba, a kritikai előadásmódot a *Maghreb pluriel*-be stb.¹⁷ Az eksztatikus szövegek között a *Le livre du sang* különleges helyet foglal el azáltal, hogy szinte teljes egészében kirekeszt mindenféle valós közvetlen referencia-lehetőséget.

Vannak más különleges esetek is, mint Abdelwahab Meddeb bizonyos szövegei, aki a *Tombeau d'Ibn Arabi*-ban közvetlenül a szúfi írásmódból meríti az inspirációt, és akinek eksztatikus előadásmódja olvasmányai emlékein alapul¹⁸. Miközben először is erősen magába szívja egy már idejétmúlt kor arab eksztatikus előadásmódját, az író, felhasználva ezt a modellt, újfajta költészetet alkot, francia nyelven. De még itt is, ez az előadásmód a személyes tapasztaláson alapul. A *Les dits de Bistami*-ban¹⁹ az i.sz. VIII. századi szúfi szövegek fordításáról van szó, de egy ilyen, a franciában nem létező műfaj szavakba való átültetése olyan költői erőfeszítést követel meg, hogy valóságos irodalmi alkotásról beszélhetünk.

Az eksztatikus beszédnek mint olyan előadásmódnak e gyors áttekintése, amely a magrebiek jóvoltából most a francia irodalomban is megjelenik, jól mutatja, hogyan lehet egy régi, más kulturális területhez és más nyelvi közegehez tartozó műfajt megmenteni egy nyugati nyelv aktualizálása által, amikor is annak újra megjelenítése avantgarde tetteknek minősül. De mutatja azt is, hogy ez a szokatlan előadásmód lényegében valóságos, átélt tapasztalat alapján születhet meg, és hogy következőképpen az önéletrajz kategóriájába illeszkedik. Ez a két aspektus megérdemli, hogy bővebben is megvizsgáljuk.

Az eksztatikus írás *önéletrajzi* része a felkészülési gyakorlatban található, mely ennek a beszéd típusnak integráns alkotóelemét képezi. Ez a specifikus eljárás nyomon követhető azokban a kijelentésekben, amelyek számot adnak az alany gondolat-összpontosításáról, az alapszövegek recitálásáról, az írás körkörös mozgásáról, a halandókra jellemző dolgok progresszív elfedéséről, a lassú emelkedésről, és végül az egyre intenzívebbé váló világba történő eljutásról, ahol az alany egyesül az elérni kívánt tárggyal. E folyamat során az írás eszközül szolgál: az írás aktusa az, mely elősegíti az alany fölemelkedését egyre szabadabb és túlburjánzóbb szavak alkalmazásával,

16. Saját véleménye szerint a *Le livre du sang* az a kitalált történet, amelyet a Sade, Fourier, Loyola szerzője szeretett volna megírni...

17. KHATIBI, ABDELKÉBIR: *La mémoire tatouée*. Paris, Denoël 1971; *Amour bilingue*. Montpellier, Fata Morgana 1982; *Le prophète voilé*. Paris, L'Harmattan 1979; *Maghreb pluriel*. Paris, Denoël 1983.

18. MEDDEB, ABDELWAHAB: *Tombeau d'Ibn Arabi*. Paris, Sillages 1987. Ugyanez az írásmód, amely a forrásokhoz való hasonló visszatérésen alapul, megtalálható ASSIA DJEBAR utolsó „regényé”-ben: *Loin de Médine*. Paris, Albin Michel 1991.

19. MEDDEB, ABDELWAHAB: *Les dits de Bistami*. Paris, Fayard 1989.

amelyeket transzállapotában önt ki magából, és amely egy szélsőséges öntudatú állapot. Az alany konverziója, miközben megkísérli, hogy kikerüljön valós helyzetének szorításából, és a nyelv átformálása — azé a nyelv, amelyet e túllépés megjelenítésére kényszerít —, csak a szúfik által kidolgozott pontos technika segítségével mehet végbe. Ez a vallási kötöttségeitől megszabadított és az író művészi szükségleteihez igazított technika található meg azokban a modern írásokban, amelyeket említettem, és amelyek néha hűen követik az eksztázishoz vezető út különböző stádiumait: a *dhikret*, mely egy formula ismétlésén és a légzési ritmuson alapuló imádkozási módszer, a *maqâmât*okat, az emelkedés egymást követő stádiumait, melyekbe a szellem eljuthat, a *shatahât*okat és a *munâjât*okat, amelyek ennek a gyakorlatnak befejező szakaszai, a túlzásoknak és a féktelen beszédnek eksztatikus szavai, amelyek egészen az önuralom elvesztéséig és az istenkáromlásig vezethetnek²⁰. Hiszen az a nagy szabadság, amelyre ezek a szavak szert tesznek, gyakran okkult, hermetikus és botrányos nyelvezetet szül. Ha megvizsgáljuk ezt a felszabadító írásbeli eljárást, szinte adódik, hogy a szürrealisták automatikus írásához hasonlítsuk. De ezzel ellentétben, a magrebi eksztatikus nyelv nem fordul a tudattalanhoz; épp ellenkezőleg: magában rejtí saját igazolását, még azt is mondanám *szükségyszerűségét*, hála annak a viszonyoknak, amely szilárdan kapaszkodik a megélt realitásban. Végül is ez a helyzet kényszeríti az írókat arra, hogy egy elviselhetetlen realitást képvilágának legszélsőségesebb megjelenítésével, azaz a lehető legelvontabb ábrázolással szublimáljon. De jól tudjuk, ez az eksztatikus fikció, mint az utópia, a nevetés és a kiáltás a nyugati irodalomban, kiválóan ábrázolja az alany realitását.

Ennek az eksztatikus előadásmódnak eredetisége nyilvánvaló. Olyan írásról van szó, amely soha nem létezett a francia nyelvi közegben. Egy interkulturális transzfer segítette belopakodni. Ez a hozomány, mely egy ősrégi gyakorlat felelevenítésén, illetve irodalmon kívüli intertextualitáson alapul, megújítja és gazdagítja a befogadó nyelvet. Ez az írás olyan elbeszélő technikákat és retorikai képeket honosít meg, amelyek eltérnek a francia irodalom hagyományos kódjaitól: a költői nyelv „illogikus” strukturálását, túlzott lírizmust, egészen kivételes eljárásokat, amelyek más módon szabályozzák a beszéd fatikus és interszubjektívális funkcióit, olyan szintaxikus konstrukciókat, amelyek fittyet hánynak a nyelvtani szabályokra, zavarba ejtő központozást és még sok egyéb különlegességet. S mivel ez az új nyelvezet a klasszikus arab nyelvben, pontosabban a szúfik vallásos költészetének átírásában gyökerezik, újjáéleszt bizonyos, a francia nyelvből már kihalt retorikai formákat, mint amilyen a dicsőítő invokáció, az imádás, a könyörgés, az ördögűzés és az átok. Ugyanakkor új, oratórikus, gyakran anafórikus ritmust kölcsönöz a francia mondatnak, amely a légzés organikus mozgását követi, s ez annyira megközelíti az oralitást, hogy szinte hangos olvasásra készíti az olvasót.

20. A *Les dits de Bistami* Bevezetője értékes felvilágosításokkal szolgál a szúfi nyelvhasználat technikájáról, amelynek ma is élő varázsára ugyanez a szerző mutat rá a Hallaj revisitében. In: *Actes du Congrès mondial des littératures de langue française*. Padova 1983. 389–392. [megjelent 1984-ben], és Khatibi fontos kritikai szövegében: *Bilinguisme et littérature*. In: *Maghreb pluriel*. 179–207. A szúfi szövegek megismeréséhez a nem arabistáknak a fordításokhoz kell fordulniuk (javaslatainkat ezzel kapcsolatban ld. a *Le livre du sang*-ról szóló tanulmányunkban).

Miért keltik újra életre a magrebiek ezt az elfeledett műfajt? A feleletet az arab modellek kiválasztásában kell keresni, amelyekbe ez az új előadásmód beépül. Meglepő, milyen szívesen fordul sok magrebi szerző az iszlám előtti költészethez (például Umrul Qays-hoz) és az iszlám első évszázadainak írásaihoz, így a szúfi szövegekhez. Ez utóbbikban nem is annyira a latin középkor, a nagy Al Ghazzáli bensőséges hittel átítatott vallásos szúfizmusa vonzza őket, mint inkább a hadzsir korának kezdetei, amikor is még erősen érződött a perzsa hagyomány: a bászrai iskola, Junayd, Baszri, Rábi'a, Bistâmi, de különösen Al Hallâj alakja. Elbűvölik őket még a *malamatik*, „az elmarasztalás emberei” („gens du blâme”), mint Hamdûn Ibn Qaççar. Másrészt szívesen fordulnak ihletért a nagy andalúz korszak szúfizmusa felé, amely monista világnézetet hirdet, és amely makacsul kutatja a lét egységét: Ibn Fârid, Ibn 'Arabî, Rûmî és Jîlî. A legjobb bizonyíték erre Khatibi és Meddeb, nemcsak szépirodalmi műveikkel, de kritikai íásaikkal is. Ezt a választást nyilván az a csodálat is magyarázza, amely ez előtt a személyes tapasztalatokon nyugvó költészet előtt elfogja az embert, az a nagy szabadság, amellyel ezek a költők a magánéletet, a társadalom és a vallás tiltásait kifejezik, kitéve magukat a legkegyetlenebb büntetéseknek (Al Hallâj), egyszóval a beszédhelyzetek közötti hasonlóság. Döntőnek látszik az a példa, amelyet ezek a szúfik adnak az emberi identitás kereséséről, amit igyekeznek a létező egységében, az önmagáról való íráson keresztül megragadni²¹. Azt mondják ugyanis, hogy csak az Énben lehet elérni az Egyetemet és az Igazságot.

A „NEMZETI IRODALMAK” HANYATLÁSA?

Az eksztatikus írás csak egy a sok magrebi újítás közül, mint amilyen az „autofikcionális” vagy a többnyelvű írás, a két kultúrájú mitikus elbeszélés, az orális mesére épülő narráció, a mesélés „illogikus” szerkezete, a stiláris szabálytalanságok stb. Végeredményben mindezek a formák egy másik nyelvből és egy másik kultúrából erednek. A kétnyelvű alany a megélt tapasztalásra támaszkodik, hogy egy olyan nyelvezetet alkosson meg, amely képes az Önmaga és a külvilág komplexitása közötti kompromisszumra. Eközben egy kölcsön vett nyelvet, a franciát használja, de ez a nyelv, amelyet a nemzeti kereteken belüli használat formált, úgy tűnik, alkalmatlan e feladat megoldására. Az írónak tehát át kell formálnia: ezt annál is könnyebben teheti meg, minél kevésbé van alárendelve a nyelvi működés automatizmusának, sőt annál inkább tárgyiasíthatja a nyelvet (tudvalevő, hogy még a „nemzeti” író is csak akkor újíthat, ha idegenné válik saját nyelvében). Ráadásul a magrebi szerzőnek megvan az a nagy előnye, hogy két- vagy többnyelvű, nincs bezárva egyetlen kultúrába, és több írásmodell is rendelkezésére áll. Ez magyarázza azt a két irányú utat, amelyen az általunk vizsgált átalakulások elindultak. Egyrészt a magrebi írás

21. Ez az egyesülési erőfeszítés egyebek között egy nagyon eredeti pronominalizációban nyilvánul meg, ami egészen az Én és a Te fúziójáig megy; ezt a stratégiát láthatóan a szúfi nyelvezetből vették át. Erre találhatunk példákat a *Le livre du sang*-ban (32.), és a *Les dits de Bistami*-ban (Shat 392., ld. még 17.). Tudjuk, hogy Hallaj-nál az Én még Istent is magába foglalta.

centrifugális mozgással megpróbálja a francia nyelvet más nyelvek előtt megnyitni, más kódok szerint működtetni, más formákat és mítoszokat befogadtatni vele, más képi világra gyúrti. Így, csakúgy mint más frankofon írók, internacionalizálja, univerzálissá teszi a „Hexagon” nemzeti nyelvét, kiragadja restriktív alkalmazási köréből, és mindenki számára hozzáférhetővé teszi. Másrészt egy centripetális erő segítségével ugyanez az írás arra kényszeríti a francia nyelvet, hogy az alany belső meghittségét tükrözze vissza, elősegítse, hogy önmaga legintimebb, legirracionalisabb világába tekinthessen. Ezt figyelhetjük meg például abban a fajta eksztatikus előadásmódban, amely a szúfi költők ősi modelljét veszi mintául. Mindkét esetben ezek az írók a francia nyelvet retorikájában, de rendeltetésének természetében is gyökeres változásokra készítetik.

Úgy kell-e tekinteni az ily módon létrejövő szövegeket, mint olyan tanúságtételeket, amelyeknek érdeme, hogy megtanítsanak a másik szemével látni? Mint olyan újításokat, amelyek tartósan gazdagítani fogják a francia irodalmat, amelynek részei? Vagy mint néhány kihalt félben lévő külföldi kísérletező szerző múltó megnyilvánulásait (de mit mondjunk akkor Beckett halála után a francia nyelvű írói irodalomról, amely oly nagy mértékben rányomta bélyegét a „hexagon” irodalomra)? Nyilván az a legfontosabb, hogy ezek a szövegek megmutatják: egy nyelvi közösség történelme által kodifikált és standardizált nemzeti irodalom nyelvét meg lehet változtatni, újítani oly módon, hogy ugyanakkor visszaadjuk azok identitását, akik nem tartoznak ebbe a közösségbe. Ami ezeknek az átalakulásoknak hatásait illeti, ne legyenek illúzióink. Mert hiszen mekkora a súlya a magrebi vagy egyéb „idegen” irodalomnak egy nemzeti nyelv roppant ütőerejének permanens jelenlétével szemben²²?

(Fordította: Kun Tibor)

22. A „the effect of power in the intercultural study of literature” kérdését, nevezetesen az eurocentrizmus hatását MINEKE SCHIPPER idézett könyvében vitatja. A magrebi írók jól ismerik ezt a hatalmat Franciaországban: a könyvkiadás, a terjesztés, a reklám, az újságok irodalmi kritikái... Igen gyakran, amikor műveikről beszélnek, bizonyos jóindulatú elnézéssel teszik azt, vagy csak azért, hogy illusztrálják a „francia nyelv szétsugárzását a világban”!

JACQUES ALLARD

Egy irodalom — három jelző: francia, kanadai, québeci

A québeci irodalomnak hosszú és meglepő gyermekkora volt, s mint minden más nemzeti önkifejezési formát, a szükség hívta létre, mielőtt még önállóvá vált volna. Nem vitás, hogy ez történelmi közhelynek számít, hiszen fejlődésében azt a kanonikus modellt követi, miszerint egy nép önkifejezése szükségszerűen halad a kezdeti, hasznos vagy kényszerű állapottól az egyre szabadabb kiteljesedés felé. Québecben ezt a magasabb fokú költői, illetve narratív nyelvi kaland felé való átmenetet egyfajta öröm, irodalmi könnyedség, azaz irodalmi élvezet jellemezte. Ez mindenesetre azt sugallja, hogy a fejlődés két szakaszban zajlott le. Ennek az irodalomnak a története ellenben arról tanúskodik, hogy eredeti hármasságát mindvégig megőrizte. Kezdetben francia volt, majd kanadaiként jelentkezett, hogy végül québecinek tekinthesse magát.

A megfelelő elnevezést keresvén talált rá — legalábbis úgy tűnik — önazonosságának meghatározó jegyeire. Nem nehéz kitalálni, hogy ez a hármasság már önmagában véve is milyen összetett viszonyban áll a világgal, a nyelvvel, vagy éppen a történelemmel és a tudással. Ezt a sajátos történelmi helyzetet szeretném itt felvázolni a műfajok születésének, valamint az irodalmi beszéd és a poétika legfőbb jellemzőinek a figyelembevételével. Miért lenne meglepő, hogy egy irodalom csak úgy lehet québeci, ha egyben kanadai és francia is?

I.

Amerikai francia irodalom: a reneszánsztól a középkorig, avagy miként haladjunk előre visszafelé tekintve. Felfedezők és egyházi emberek írásai az eredeti népi hagyományban. Egy gondolkodásforma és a nyelviség kérdése.

Ennek az irodalomnak a kialakulásához négy évszázadra volt szükség. Ez a tény mindenesetre jelzi fennmaradásának nehézségeit. Olyan jelenségről van szó, mely a francia nyelv meghonosodásának gyötrelmeivel függött és függ össze a mai napig is. A XVI. századi útleírások után következik a XVII. és XVIII. században a gyarmatosítás korszakának irodalma, s tart egészen addig, amikor Új-Franciaországot átengedik az angoloknak. Ez a termelők és fogyasztók eltűnésével jár együtt, hiszen 1763 után gyakorlatilag csak írástudatlanokkal lehet számolni. E hanyatlást követően a reneszánsznak egy évszázadra (az egész XIX. századra) van szüksége a kiteljesedéshez egy rendkívüli demográfiai helyzetből adódóan. (A lakosság száma 60 ezerről közel 1 millióra nő.)

Így történhetett, hogy a québeci irodalom igazából nem irodalmi szakasszal indul. Először az elemi kód elsajátításáról lehet szó. A francia megújulásból származó irodalom csak az angolszász nemzeti felemelkedés idején tudott fejlődni. Nem volt

magától értetődő, hogy hosszú gyermekkorát, a kompetencia megszerzésének első lépéseit felváltta a performancia korszaka.

Ebből adódóan a „francia” jelző sem magától értetődő, bár elsősorban Franciaországban a kiadók elég gyakran használják. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy megfeleledkeznénk európai eredetéről és megőrzött nyelvéről, de igazából egy újabb földrajzi és kulturális közeg franciaságáról van szó, mely átalakult ugyan, sőt kultúraellenessé vált, egyszerűen amerikanizálódott. Az átalakulásnak két szakasza volt: egy kanadai (a XIX. században) s egy québeci (a XX. században). Így a „québeci” elnevezés nemcsak azt teszi lehetővé — a múltban éppúgy, mint a jelenben —, hogy a lényegére utaljunk vele, beleértve a tisztán nyelvi vonatkozásokat is (kevés neologizmus, rengeteg archaizmus, különféle anglicizmusok, végtelenül sok indianizmus a helységnevekben, de másutt is stb.), hanem azt is, hogy elhelyezzük az amerikai frankofon irodalmak (Acadia, Ontario, Manitoba, Louisiana) egészében, továbbá az egész frankofon világon belül.

Vegyünk további bizonyítékokat. Ez az irodalom a hosszas kutatás után, míg végre polgárjogot nyert, nem volt képes arra, hogy felvegye a versenyt a világ frankofon területén belül. Ez a verseny kényszeríthetné arra, hogy ugyanúgy gyakorlati (piacképes) legyen, mint a francia a saját amerikai területén. A folyamat megindult ugyan, de csak a pedagógiai és a kereskedelmi jellegű, vagy még inkább a gyermekkönyvek, illetve nagysikerű bestsellerek kiadásában. Egyéb területen, főleg a magasabb szintű irodalom vonatkozásában szinte csak alig érzékelhetően van jelen. Amerikában utolsóként maradt a québeci irodalom, mely még mindig nem találja helyét. Ezzel szemben a dél-amerikaiak és az egyesült államokbeliek megtalálták saját helyüket teljesen függetlenül attól az európai országtól, ahonnan származnak¹.

Továbbá az is köztudott, hogy a Québecben kiadott irodalom alig-alig jut az országhatárokon túlra. Leszámítva az elég nagymérvű helyi érdektelenséget, mely néha még pénzbeli támogatást is nyer, a francia állam védnökségi attitűdje mindenképpen akadályt gördít a québeci (valójában „külföldi”) könyvek terjesztése útjába. A francia piacra kerülés érdekében a québeci könyveket újra meg kell jelentetni (egy gyakorlati témákkal foglalkozó kiadó néhány éve szép sikerrel próbálkozik e téren), vagy közösen (ez csak ritkán jár sikerrel) vagy közvetlenül (kb. tíz szerző jár el így, ám inkább csak szórványos sikerről lehet szó, mint igazi olvasottságról) kiadni. Az olyan címkék, mint „amerikai francia”, „francia nyelvű amerikai” vagy éppen „québeci”, a nehezen megszerzett eredetiség pozitív jelentése mellett (ahogy ez majd a továbbiakban kiderül) bizonyos értelemben negatív jelentést is hordoznak, amennyiben egyfajta földrajzi, gazdasági, nyelvi és kulturális behatárolás és elhatárolás áll mögötte.

1. A québeci irodalom egyediségének kérdéséről lásd elsősorban NOËL AUDET: *Écriture de la fiction au Québec* (Montréal, Boréal 1990) című művét. A dél-amerikai irodalmak önállósodásának leírásán túl, a regényíró rámutat arra a feltételrendszerre, mely meghatározza a québeci irodalmi közeletet. Utalni lehet továbbá a *Lettres québécoises* nevű folyóiratra (1991. tavasz, 61. sz. 7–11.), ahol a fenti szerző rövid vitát folytat N. Audet-vel az egyetemek és a québeci intézményeket irányító személyeknek tulajdonított eléggé negatív szerep kapcsán.

Az irodalmi életet elindító írások egy képzeletbeli tájon

Miután jeleztük ezt a feszültséget, mely az Új-Franciaország idejére nyúlik vissza, kicsit időzzünk el az eredeti franciaság gondolatánál. A franciaság mint olyan, azon túl, hogy egy új kontinens nagyon gazdag történelmére utal, az első szövegek bizonyos halmazát is magába foglalja. Ez az irodalom elsősorban a nagy felfedezésekről és utazásokról szól, melyben jelenleg a francia irodalomtörténet osztozik Québeckel, s a frankofon Amerikával.

Nem nyúlunk ugyan vissza egészen Rabelais-ig vagy más francia reneszánsz írókig, akikkel egyébként sok hasonlóságot mutatunk (Rabelais és Montaigne úgy „töröltek” írásaikban, ahogyan mi „töröljük” találkáinkat), de Kanada francia felfedezésének első elbeszéléseit, különösen Jacques Cartier írásait, készséggel szerepeltetjük antológiáinkban, valamint irodalomtörténeteinkben. Vajon miért? Nem csupán folyónk (Saint-Laurent) s számos helység nevét köszönhetjük neki, mely nevek a türelemmel kutatott québeci partvidéken az északnyugatról Ázsia partjai felé való haladás lehetőségének keresésekor születtek, hanem hálásak vagyunk neki a fizikailag és képzeletbelileg megragadható tér első megnevezéséért.

I. Ferenc küldötte, a malvin-szigeti hajós Gaszpéziában lépett először Québec földjére. Ez 1534. július 8–9-én történt Tarcadieche-ben, amit ma Carleton-sur-mer-nek neveznek. Cartier tehát itt találkozik azokkal a gyanús alakokkal, akikről úgy véli:

„Földjük Spanyolország forráságánál is forróbb, s a lehető legszebb, aminek a szem csak örvendhet egy tó összefüggő felszínének hasonlatyára. Nincsen talpalatnyi helyly ligetek s erdők hijján, melly ne lenne tellitve vadbuzával, kalásza mint a rozsé, szeme mint a zabé. Tengernyi borsó zöldellik, duzzadó hüvellyü, mint-ha szorgos emberkéz vetette volna; fehér és fekete ribizli, eper, málna és vörösen égő rózsák, továbbá mind megannyi illatozó jó füvecskék ringadoznak. Ugyan illetén legellők kövérellnek, rétek dús füvekben rogyadoznak, s a tóban lazac fic-kándol. Eggyébb iránt úgy vélekedem, könnyű szerrel lehetne itt az embereket a szent hitre téríteni. Nyelvünkben az hachot-t úgy hívják, hogy cochy, a couteau-t pedig úgy, hogy bacan. Mi a fentebbi öbölt úgy neveztük el, a Hőség öble.”²

Ebben a valóságot megszépítő leírásban olyan Eldorádó terül elénk, melynek éghajlata még Spanyolországnál is forróbb, ahol magától terem a kukorica (Cartier szerint a nép nyelvén ez mindig „indiai buza”) s a tó lazacban bővelkedik. Ezen felül a megtérítő nép, s új szavak említése mind a képzelet földjére utal, mely itt formát ölt és mítoszokat teremt. Egy utazó számára az új föld birtokba vételét politikai értelemben mindig az elkeresztelés jelenti. Cartier I. Ferenc nevében viszi a hódítás keresztjét Gazzpéziától egészen Mont-Royalig. Ez egyúttal irodalmunk első megnyilvánulása, s politikai és vallási szimbolikájából egyaránt merítünk még ma is.

A mi közösségünk számára Cartier *Relation* című munkája azt a szerepet tölti be, mint a *Serments de Strasbourg* (*Strasbourgi eskü*) a francia irodalomban. Ha az

első neolatin nyelvű szöveg a francia irodalom kezdetének tekinthető, úgy Amerika első francia nyelvű narratív szövege a mi irodalmunk nyitánya: a mi időnk egy új tér születésével, s írásos tulajdonbavételével érkezik el. Ennek felismerése annyit jelent, hogy igazat adunk néhány írónak, nevezetesen Pierre Perrault költő-filmrendezőnek, akik Cartier szavait, sőt teljes fordulatait beillesztik saját írásukba.³ Azt sem árt felismerni, hogy közösségünk és irodalma indulásakor a francia reneszánsz eredetiségének, vakmerőségének, nyelvének és álmainak terméke.

Ezzel természetesen nem kívánjuk Cartier-t gondolkodás nélkül írónak titulálni. Nagy valószínűséggel nem ő a szerzője ennek a praktikus céllal íródott *Relation*nak, de régies nyelvezete messzemenően irodalmiságának nemes bizonyítéka.

Jacques Cartier első *Relation*jának ez a kezdeményező szerepe még nem jelenti azt, hogy neki tartjuk fenn az „alapító szöveg” kizárólagosságát. Csakugyan, képzeletünk életre hívásának és alakításának történelmi szerepét az 1534 és 1763 között az Új-Franciaország idején létrejött szövegek egészének tulajdonítjuk, minthogy ezek a szövegek a hagyományból táplálkoztak. Ennek ékes példája az *Histoire de la littérature française du Québec (Québec francia irodalomtörténete)*.⁴ Ebben a megközelítésben megjegyezhetjük, hogy a humanizmus századára olyannyira jellemző értékek, a felfedezés és a kísérletezés háttérbe szorítja a klasszikus század értékeit, mely sokkal inkább fogja alakítani képzeletünket, elsősorban a hatalomra jutó katolicizmus megingathatatlanak tűnő értékein keresztül. Így Cartier és Champlain kezdeti próbálkozásai után a XVII. századi vallásos modell hangsúlyozandó. Ez tud fennmaradni, mert a felvilágosodás százada csupán csak egy szikra, melynek kihunyása egyben az amerikai francia birodalom végét jelzi. Így akkor, amikor a vallás meghatározó szerephez jut, éppúgy jelentőséget tulajdoníthatunk a vallásos írásokon túl a felfedezésekről szóló írásoknak. Itt olyan művekre gondolunk, mint Gabriel Sagard *Le Grand voyage au pays des Hurons (Nagy utazás a huronok földjére)* című műve, vagy Marie de l'Incarnation levelei, de elsősorban a jezsuiták terjedelmes *Relation*ja.

A hagyományra nézve kedvezőbb az örök Franciaország gondolata a kirobbanó forradaloménál: angol uralom alá ekkor kerülünk, de a monarchia biztosít számunkra némi folytonosságot. Nemzeti önkifejezésünk fokozatosan a kontinensen túli felfedezések helyett országunk és lelkületünk bensőjének (Saint-Laurent völgye, de a vallási tudat) feltérképezésére irányul. Québecben az Ég még nagyon sokáig tekint felhőtlenül a városra.

3. Ld. elsősorban Toutes Isles. Chronique de terre de mer. Montréal, Fidés 1963.

4. GRANDPRÉ, PIERRE DE és a Histoire de la littérature française du Québec. Montréal, Beauchemin 1-4. köt. 1967-1969.

Váratlan visszatérés az egyetlen népi hagyományhoz

Az említett eredeti franciaságnak van még egy nagyon lényeges oldala. Ez nem más, mint a szóbeli hagyomány. Ez kerül előtérbe az angol fennhatóság, irodalmunk újabb kezdetének idején. Egy ősi, mély gyökerű, egészen a középkorig vagy tán messzebbre is visszanyúló népi eredet, ez maradt a felvilágosodás elfeledett Franciaországából, abból a maroknyi népből, mely 60 ezer parasztot veszített el. A francia európai emlékezet élő forrásához való visszatérés, a mesék és dalok „könnyű” öröksége révén indul meg újra nyugodt mederben az irodalmi élet.

James Huston műve, a *Répertoire national 1848-1850* (Nemzeti repertórium) az első antológia bizonyíték erre, hiszen nyitánya az egyik „utazók dala”, a híres „A la claire fontaine”. Mint a szerelem és a hűség dala nosztalgikus érzéseket kelt bennünk: „Régóta szeretlek, sohasem feledlek”, szól a refrén a mostoha-anyaországhoz épügy, mint a mesebeli elveszett kedveshez. Huston joggal jegyzi meg:

„Ez a melankolikus dal, generációról generációra szállván, miután Észak és Nyugat erdői s kiterjedt tavai visszhangozták, nemzeti dallá, a családi és hazafias ünnepek dalává vált. Ezen okok miatt éreztük kötelezőnek, hogy egy ilyen kötet élére tűzzük.”⁵

A (gyakran átdolgozott formában) örökül hagyott dalok és siratók mellé 1764-től kezdődően gyakran az újságok által terjesztett eredeti elbeszélések és mesék kerültek, s így részévé lettek a kialakuló irodalmi közéletnek. Az első megjelenő verseskötet Michel Bidaud könyve, az *Épîtres, satires, chansons, épigrammes et autres pièces de vers* (Levelek, satírák, dalok, epigrammák s egyéb verses műfajok) 1830-ban jelent meg, s már a címében is tartalmazza a népit, a sokféleséget, az alkalmat, melyek egyúttal az első idők költészetének meghatározó jegyei is. Amikor megjelenik az első regény, a *L'influence d'un livre* (Egy könyv befolyása), Aubert de Gaspé 1837-es műve, már más módon történnek az első kísérletezések: a regény egy autodidakta történetét meséli el, aki a bölcsesség keresésére indul, ami elvezeti a bölcsök kövéhez. Az igen ifjú (20 éves) szerző soványa gótikus elbeszélését a nagy európai, főleg francia és angol művekből vett (külső és belső) idézettel és utalásokkal hinti tele. Úgy, ahogy a szerzőre a tudós *könyvek súlyos hatása* nehezedik, ami az általa kitalált regényalakot illeti, legyen az a kis Albert, rá már az olyannyira lenézett népiesség hat.

Míg Bidaud az egyszerű prozódia, de a téma tekintetében is inkább az anekdota, illetve az alkalmi költészet irányába tart, addig Gaspé naiv regényének talán megvan az az érdeme, hogy rejtett ironiával a kanadai eredet egész európai örökségét célba veszi: egyszerre népi és kanonikus, francia és angol. Egyébként e két első műnek a megszerzendő tudás, sőt hozzáértés az egyik legmegindítóbb témája. Ezekben az első igénytelen szövegekben mindenütt szembeötlik a kezdő szerény tehetsége. Ez jobbra jellemző a kultúra első kezdeményezőire, amennyiben nem kiművelt íróknak,

5. HUSTON, JAMES: *Répertoire national*. I. Ed.: Robert Mélancon. Montréal, V: L: B: Éditeur 1982. 1.

hanem sokkal inkább egy tudás útjára lépett nép íróinak számítanak. Irodalmunk, miután megénekelte az erdőket, a tavakat, a földeket, ezzel az újra kezdéssel, ha halványan is, de kulturális és esztétikai irányvonalakat jelölt ki.

Sok maradt ránk ebből a népi örökségből. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy irodalmunk jobbára nem tekinthető „tudós” irodalomnak. Továbbá sohasem kedvelte túlzottan a Balzac vagy Zola típusú nagyszabású regényeket, de az újításokat, a nyelvi vagy a narratív kísérletezéseket sem. A lényeges kódok megtartásának nehézségei magyarázzák, hogy még ma is inkább „népies”, mint „esztétizáló”. Több író tart egyébként még attól, hogy „intellektuelnek” tartják, s ezzel egyúttal franciának is. Nem értették meg, hogy éppen azért kell „intellektuelnek” lenniük, hogy különbözőségünket megfogalmazhassák. Nyelvi és irodalmi gyakorlatunk folytonossága az egész francia hagyományhoz képest sokkal inkább a család szintjén ragadható meg. A kitaláció s a kísérletezés újdonságnak számítanak; nemcsak maga az irodalom gondolata, hiszen egészen a 60-as évekig kell várni, hogy jelentős mértékben háttérbe szoruljanak azok az esztétikai tabuk, melyek a száműzöttek konzervatizmusán s a menekültek klerikalizmusán alapuló primitív gondolkodásmódból maradtak vissza.

A „francia” mint minősítő jelző Új-Franciaország olyan aspektusaira is utal, mint például a nyelvi érintkezések és a cserék (Normandia, Ile-de-France, de az indiánság nyelveiben is), melyek jóval a francia nyelv hivatalossá válása előtt zajlottak le. Jó lenne úgy megőrizni a hagyományokat — beleértve a vallásit is —, ahogyan megélték és áthagyományozták őket az „újja születő” felfedezés, s a misztikus gyarmatosítás idején. A kezdeti idők tapasztalata olyan mentalitásról árulkodott, mely Charlevoix s más megfigyelők leírásában úgy jelentkezik, mint amely sajátja a jóságos tékozló, könnyed, neveletlen, derék, ügyetlen franciáknak, „mély vallásossággal és szánalommal átitatva: olyan országban lakván, „ahol még a medvék sem mernek hat hónapig előbújni barlangjukból”.⁶ Ehhez kétségkívül hozzájárul még az a kisbirtokosi (földek vagy erdők ura) magatartás, mely egyértelműen magyarázza a folklór hagyomány csendes túlélését az angol korona égisze alatt: eleddig érintetlen területet vett birtokba a még nagyon is feudális Európában.

Érthető tehát, ha a „francia” vagy az „amerikai francia” megjelölés azt is jelenti, hogy az anyaországtól egyre távolodnak a kapcsolatok, olyannyira, hogy már csak távoli rokoni vagy egyszerű baráti viszony van a két ország között. A kapcsolatok az angolok „idegen”, alkotmányos hatalmával fokozatosan lazulnak ugyan, ám törvényesen szabályozottak maradnak. A helyzeten mit sem változtat a „kanadaiság” fogalmának megjelenése. Először a régi amerikai franciák használták. Társadalmi és kulturális téren a kutatás mindig is a különbözőség meghatározására irányult. Hector Fabre, újságíró és esszéista (1834–1910) az 1866-tól kezdődő évekről nyilatkozta:

6. CHARLEVOIX, PIERRE-FRANÇOIS-XAVIER DE: „Dixième lettre, des causes du froid du Canada. Des ressources qu'on y trouve pour la vie: Du caractère des François canadiens” (1721). In: Histoire et description générale de la Nouvelle-France. Paris, Robin Fils 1744. III. 165–175.

„Irodalmunk szerepe nemzeti sajátosságunk meghatározása és megfogalmazása. Ez a sajátosság ugyanakkor megkülönböztet bennünket attól a fajtól, ahonnan származunk, s attól a közelettől, melyben élünk. Ezzel olyan öreg népre emlékeztetünk, melynek egy új országba való száműzetése visszafiatalodásának biztosítéka.”⁷

II.

Kanadai irodalom a „természetesnek” romantikus fényében, egy valós, realista, hitetlen Franciaország visszautasításának, a nép nevelésének és tanításának, s az önállóság megtalálásának tükrében.

Irodalmi életünk a kreol megjelenésétől kezdve (Új-Franciaország idején) meg kívánta különböztetni magát függetlenségét hirdetve. Alapjában véve kollektív irodalmunk már a kezdet kezdetén az eredetileg leglényegesebb problémájával próbált szembe nézni. Henri-Raymond Casgrain abbé 1860-tól, majd Camille Roy abbé 1900 tájáig javasolták az alany és a mód kanadaivá tételét. E két elismert irodalmi tekintély fellépését követte később még több hasonló. Legutóbb Robert Charbonneau, aki a franciáknál védelmébe vette irodalmunkat 1946–1947-ben⁸, valamint 1989-ben Gaston Miron, aki határozottan kijelentette, hogy a könyvek kiadását és sorsát illetően „fővárosunk többé már nem Párizs, hanem Montréal”⁹. Ez is volt a szintiszta igazság. Persze nem érintette azokat a generikus és poétikai meghatározó modelleket, melyek, ha visszájára fordulva is, de gyökeresen francia eredetűek.

Casgrain állította először az Unió (Felső és Alsó-Kanada, Ontario és Québec) rezsim alatt kevéssel az 1867-es szövetségi szerződés előtt, hogy megérett az idő arra, hogy „hazát teremtsünk magunknak a szellemi világban éppúgy, mint a fizikai térben.” Az oktatás fejlődése, az 1837–38-as felkelések véres küzdelme árán megszerzett politikai szabadságjogok, az olyan kiváló szellemek, mint a történész Garneau és a költő Crémazie, a költő Lemay műveinek, valamint Aubert de Gaspé atya *Anticiens Canadiens (Régi kanadaiak)* című híres történelmi regényének a megjelenése, mind-mind hozzájárult „e kontinens új Franciaországának” lehetséges eljövetelehez.

„Teljes bizonyossággal állíthatjuk tehát, a mozgalom, melynek jelei már nyilvánvalóak, nem fog többé megszűnni. Sőt, gyorsan halad előre dicsőséges hódításokat eredményezve a szellemi világban. Igen, lesz bennszülött irodalmunk a

7. A *Causerie sur la littérature canadienne* elhangzott a Québeci Irodalmi és Történelmi Társaság 1866. március 21-i ülésén, és megjelent a *Le Canadien*-ben. Idézi: *Dictionnaire des auteurs de langue française en Amérique du Nord*. Montréal, Fidés 1989. 491.

8. CHARBONNEAU egybegyűjtötte előadásait: *La France et nous*. *Journal d'une querelle. Réponses à Jean Cassou. René Garneau. Louis Aragon. Stanislas Fumet. Jérôme et Jean Tharaud. François Mauriac, et autres*. Montréal, Éditions de l'Arbre 1947. 73.

9. A *L'Événement du jeudi*. Paris, 1989. november 9–15. 262. sz.-ban megjelent cikk címe.

maga sajátosságaival és eredetiségével, mely kellően viseli magán népünk nyomát, egyszóval lesz nemzeti irodalmunk”.¹⁰

A hazafitársak életét meghatározó katolikus nézőpontból látta így a helyzetet 1840-től kezdődően: „lényegét tekintve hívő és vallásos lesz.” Világnézete azonban Taine-i volt: „egy nemzet erkölcsének, jellemének, képességeinek és géniuszának kifejeződése” lesz. Majd romantikus színezettel jelentkezik, amennyiben magán viseli a „helyek, a természet különféle oldalainak, a tájnak, a perspektíváknak és horizontoknak a nyomát”, mintegy kibújva a „modern realizmus alól, mely a hitetlen, materialista gondolkodásmód megnyilvánulása.” Ugyanakkor küldetése az volt, hogy „felnyissa a szemet a szépre és az igazra”, nem feledkezve meg a nép neveléséről, hogy „lelkét kitarhassa a nemesebb érzések felé”, végül a történelemhez fordulva „kijelölni a halhatatlansághoz vezető ösvényeket.” Ez az utat mutató katolikus romantika a francia Louis Veuilleot pamfletíró javaslatához hasonlóan a beinduló mozgalomnak olyan irányt szabott, mely széles körben hiteles volt, s kihatott a regényre éppúgy, mint a költészetre. Ez volt az ún. québeci patrióta irodalmi mozgalom korszaka. Egy per definitionem reakciós irodalom útja, a realizmustól a szimbolizmusig haladt, miközben Új-Franciaország történelméből és a hely kultuszából merített, s a contrario fejlődött a kortárs franciaországi (vagy európai) mozgalmakkal.

De amikor Camille Roy a századfordulón feltűnik, az eredetiség kérdése még mindig nyitott maradt. A „nagy művekben” Crémazie-tól LeMay-ig a költészetben, Garneau-tól Casgrainig a prózában, Gaspétól Marmette-ig a regényben, Gérin-Lajoie-tól Buies-ig az esszéírásban, ha voltak is halvány jelei a kanadaiságnak a terület és a történelem vonatkozásában, ez semmiképpen sem volt elegendő. „Nagyon sok könyvben, elsősorban regényben és költeményben nem sikerült kellőképpen visszaadni lelkületünk és országunk képét, holott épp ezek lefestése lett volna a cél.”

Vajon a Casgrain által megadott realizmus-ellenes, romantikus irányvonal a valóságtól való elrugaszkodást jelenti-e? A létrehozott művek mesterségesnek számítottak-e nem tükrözvén sem az érzéseket, sem a valós életet? Roy az 1904. december 5-i *La nationalisation de la littérature* (Az irodalom nemzetivé válása) című előadásában nem járt el valami kíméletesen, amikor Casgrain nyomdokán a kortárs Franciaország, ezúttal a győzedelmeskedő világiség ellen lép fel (a Combes-korszak, az állam végleges elszakadása az Egyháztól). Több kitérő után végül is azt állapítja meg:

Legnagyobb ellenségünk a kortárs francia irodalom: azzal fenyeget, hogy szakadatlanul megújuló hullámai magával sodorják eredeti sajátosságainkat.¹¹

Majd annak a nézetnek ad hangot, miszerint a (Bourget-típusú) pszichológiai regények és novellák a francia tudatot s nem a kanadait jelenítik meg, a költeményekben megénekelt érzés többnyire papirosízű „s francia utalásokkal él, ahogy ez például

10. CASGRAIN, HENRI-RAYMOND: „Le mouvement littéraire au Canada”. In: *Ouvres complètes*. 1. köt. Montréal, Beauchemin et Valois. 1984. 368.

11. ROY, CAMILLE: „La nationalisation de notre littérature”. In: *Essais sur la littérature canadienne*. Québec, Librairie Garneau 1907. 354.

oly gyakran megesik a szegény jó Émile Nelligannal.” Sajnálkozik a női krónikák átvett neologizmusai s különös formái felett. A következőképpen foglalja össze:

...könyveket alkotni ott, ahol a francia beteg írók argot nyelvezetétől romlik a nyelv, ahol a sablon nem más, mint a francia könyv szolgai utánpótlása, ahol az anyag inkább az olvasmányélményektől, semmint a személyes gondolatoktól dagadozik, különféle csípős szószoikkal ízesítve, bizonyos művek esetében a ragukészítést emelve ki. Ez nem kanadai, s mint ilyet, el kell ítélni...¹²

Az egyházi közeg maradt uralmon, s ez a múltba forduló ideológia csak elavult esztétikát szülhetett. Ez végül egészen tisztán kirajzolódott a kanadaiság és az eredetiség kutatásának ürügyén. Ezeket csak az „öntudatra ébredés”, a „kanadai élet mély ismerete” biztosíthatta, egy szóval az itteni lélek, mely nem mutatott hasonlóságot a kortárs francia lélekkel. Csatlakoztunk inkább „nagyon szorosan a teljességgel keresztény Franciaországhoz”, amely megelőzte a forradalmat.”¹³ Ettől kezdődően szó sem lehetett másról, mint a 1860-as program folytatásáról és biztosításáról:

„Nemzeti életünk valamennyi feltételeinek és körülményeinek figyelembevételével kell kísérletet tenni az irodalmi ízlés meghatározására. A kritikának elsősorban ezt kell célba vennie. Inkább a XVIII. századi Németország példáját kövessük — nem úgy, mint egyes belga írók, akik a párizsiakat utánozzák —, amikor is végre vállalta, hogy nemzeti irodalmat teremtsen. Ezen ország írói különféle darabokból új művészetet kovácsoltak össze a civilizáció s a modern történelem fényében. Az olyan kezdeményezőkkel, mint Bodner, s az olyan jogtudós szellemekkel, mint Lessing és Klopstock, ráirányították az olvasók figyelmét az ország dolgaira, s olyan kritikát alkottak meg, ami alkalmazható a német szellemnek a nemzeti élet forrásaihoz való fordulása során. Nekünk is ily módon kellene újra meg újra visszatérni történelmünk és hagyományaink tanulmányozásához, s a fajunkat megkülönböztető erényekre és törekvésekre építeni esztétikánkat.”¹⁴

Az esztétikumtól a politikáig vezető út mindig ebben a formában jelentkezik. A kialakuló irodalomra kétségkívül minden esetben ez jellemző. Tekintsük közelebbről ezeket az erényeket és esztétikai minőségeket. Roy hosszasan elidőzött ezeken, mielőtt még a fentebb idézett konklúzióra jutott volna. Úgy nyilatkozott, s ezzel járt — jóval Maurice Duplessis előtt (1936–1959), aki a francia kanadaiakat a franciák javított kiadásainak tartotta —, hogy megváltozott francia lelkületünk, sokkal pozitívabb lett a kortárs franciák lelkületénél. Edzettebb s képes erőszakmentes politikai életre. Hozzáfűzi, hogy a vidéki élet olyannyira érdekes, hogy tollhegyre kell tűzni. Nem volt annyira bezárt, rutinos, kevésbé polgári, primitív, mint a francia paraszti élet. Ezzel szemben ritkán lakott országunk és tartományunk kevésbé tett képessé

12. i.m. 356.

13. i.m. 358.

14. i.m. 365.

bennünket a verseny felvételére, habár a társadalmi közeg sokkal inkább szabályozható volt. Ez okot is adhat némi hanyagságra, sőt hedonista tendenciákra is. Ami az éghajlatot illeti, az eredeti hőmérséklet jóval lehűlt, s ez bennünket „nyugodtabbá tett a franciaországi franciáknál”, északibbá, álmodozóbbá s melankólikusabbá. Ugyanakkor gyakorlatiassá is, mint az amerikaiak, (idealista) teoretikusok, franciák. Ez távolról sem jelenti azt, hogy művészek lennénk. Ezen okoknál fogva semmi közünk „ahhoz a legszélsőségesebb emberi szkepticizmushoz” vagy a „legrefináltabb irodalmi dilettantizmushoz”, amiről Hector Fabre beszélt.¹⁵

Így kívánt hát irodalmunk kanadai lenni, miután francia volt. Kétségkívül jobban érthető, hogy a családi, helyesebben a népi erő hogyan talált támogatásra egyházi körökön belül, hiszen ezt a hatást irodalmunk immár 1860-tól kezdődően szenvedti. A katolikus papság, ahonnan egészen mostanáig (1960) kerültek ki intellektuelek, megtartotta az egyszerűség és a megfosztottság történelmi gyakorlatát, távol tartva magát azoktól a kortárs francia gondolatoktól és írásoktól, melyek kivonták volna hatalma alól a népet, azt a népet, mely szárnyai alá bújt a továbbélés érdekében. Ez a magyarázata annak, hogy a kanadaiság, mely a század elején a politikából születik meg (1806-ban a *Le Canadien* újság megalapításával), végső soron reakciós fogalom: irodalmilag konstruált fogalom, mely egyrészt egy forradalmi, katolikus ellenes vagy egészen egyszerűen a kortárs Franciaország, másrészt egy politikailag hatalomra jutó, protestáns Anglia visszautasításából fakad. Az e mögött rejlő esztétika a különbözőségben való túlélés feltételeinek volt alávetve: s ezek a termelők feltételei. Annak az elméletnek az alkalmazásáról volt szó, miszerint a katolikus romantika egy olyan tükörben tükröződik, aminek egy ultrakonzervatív (nagygyűrt a reakciós Franciaországból származó) papság biztosította a fonsorozását. A költészet és a regény így tehát a tisztességgel elkészített házi feladat, az újságírás vagy a tézisművek szintjén állt, nem beszélve az egyéb műfajokról, mint például a kritika és a színház. Camille Roy abbé uralma után jelentkezett a laikus kritikusok generációja. Legjelentősebb képviselőjük Robert Charbonneau. 1946-os fellépése rávilágít Québecnek a francia kortársakkal, Aragonnal, Mauriac-kal való szembenállására. Tőlük már C. Roy is rettenetesen rettegett. A szembenállás az Éditions de l'Arbre québeci cégnek az 1939–1945-ös háború alatt betöltött szerepének témájában jelentkezett. Charbonneau leírja, hogy milyen jogok és kötelességek illetik meg a québecieket a francia irodalom terjesztésében abban az időben, amikor béklyóban nyögött Franciaországban. Aragon hozzáállása nyilvánvalóan politikai volt: az Arbre kiadó szemére vetette, hogy politikailag elfogadhatatlan írókat is kiadtak. Amire aztán Chardonneau teljesen humanista és irodalmi gesztussal válaszolt: az egész francia irodalomhoz jogunk van. Akkor ez a függetlenségi szellem néhány francia közéleti ember szemében rossz színben tűnt fel, ám ma már az olyan kijelentések, mint a fenti G. Miron idézet is szimpátiára tarthat számot. A szigorú értelemben vett „québeci” elnevezés ideje ez. Ebben az amerikai eredetű indián szóban felismerhetjük a kevert, összetett jelenést egy (francia) nyelvű kisebbség amerikai irodalmának jelölésekor, de egy Kana-

15. i.m. 364.

dához legálisan kötődő irodalom (horresco referens) provincialitását is. (Egyébként az indián amerikai szó azt jelenti „szűkülés.”) Nézzük meg tehát közelebbről.

III.

A québeci irodalom immáron a modernség és a világiasság kapujában áll, s rátalált a népi hagyományra. Ez az írás élvezetének, az irodalmi kísérletezéseknek a kora, a „mindent szabad” légköre, s ennél fogva a francia és a québeci formák párbeszéde.

A „francia” és a „kanadai” elnevezéseket történelmi időrendben a „québeci” követi, mely az 1960-as években tűnik fel a világiasság és a modernség értékeihez kapcsolódván. Jóllehet ezek már a XX. század fordulóján is felfedezhetők, az uralkodó konzervativizmus következetesen háttérbe szorította. A *Parti pris* (1963–1968) folyóiratban írta körül először jelentését a „québeci”-nek. A fogalom egyaránt utal a szocialista és a függetlenségi irányvonalra, s ez ismét csak azt bizonyítja, hogy nem könnyű függetlenedni a politikai meghatározottságtól egy olyan irodalom elnevezésekor, amely még ingatag alapokon nyugszik — vagy azt is mondhatnánk akár — prófétikus. E folyóirat révén, mely fiatal írók és tanárok, illetve a hozzájuk csatlakozó idősebb generáció csoportosulásának a folyóirata volt, a művek kiadásakor a népi hagyomány kerül majd előtérbe. Olyan művek esetében, mint például Jacques Renaud, André Major és Gerald Godin zavarkeltő, sőt botrányt okozó művei. Az olyan regények, mint a *Le cassé* (*A kettétört* — 1964) vagy a *La Chair de poule* (*Tyúkhús* — 1965), vagy még inkább a tolvaj-, és népnyelv, valamint az időnként franciául írt *Les Cantouques* (1967) című verseskötet divatba hozzák a „joual”-t, a beszélt nyelv egy változatát, melynek valódi legalizálását a színházban Michel Tremblay *Les Belles-Soeurs* (*Sógornők*) című darabja jelenti, még akkor is, ha ez utóbbi sokkal inkább áll fonetikai játékokból, mint a „joual” szójátékaiból (a montréalai munkások beszédének anglicizmusai). Véletlen-e, hogy a népi kifejezőmódhoz való fordulás végső soron elvezet a québeci dramaturgia kiteljesedéséhez, elhomályosítván minden Tremblay-t megelőző ismétlődő szárnypróbálgozást? Egy olyan színház megalkotása felé haladunk, amely valóban a sajátunk és a *commedia dell'arte* népi vénájában gyökeredzik (Az Improvizáció Nemzeti Társulata).

A népi hagyományhoz való fordulás mellett (mely egyébként korántsem volt annyira fogyasztói jellegű, mint az, amelyik az 1930-as évektől volt kibontakozóban) meg kell említeni az elméleti gondolkodás erőfeszítéseit, melyek ismét csak a folyóirathoz kapcsolhatók. A szigorúan irodalmi körökben André Brochu az, aki megadja az alaphangot, aki a sartré-i filozófiából kiindulva elemzi a québeci irodalmat. Gondolati munkássága párhuzamba állítható az idősebb írókéval, akik, mint például Gilles Marcotte az előző évtizedben megírt cikkeiket most megjelenő tanulmánykötetekben publikálták. Burkolt összehasonlításokat tettek Brochu (antino-mista) elméleti javaslatai és az idősebb generáció többnyire katolikus kritikai írásai között, mely utóbbiak általában sokkal kevésbé voltak spekulatív jellegűek vagy

nyitottak más filozófiai, illetve művészi gyakorlatok iránt (Jean Lemoyne korántsem elhanyagolható kivételével).¹⁶

Így a „québeciség” fogalma fokozatosan jelenti egy nép és az intézményei magára találási folyamatának újszerűségeit. Teljes vitorlát bontanak a „század szelének”, ahogy azt valamikor Casgrain mondta, kifejezvéen megvetését a világra redukálódott világgal szemben. Nem szabad azonban arról sem megfeledkezni, hogy 1895-től 1930-ig óriási a szembenállás a casgraini, a roy-i hagyomány és a modernség között. Ebben a vitában, melynek csírája a Régiek és Modernek szembenállásában van, az olyan költők mint például Émile Nelligan és Paul Morin, és olyan regényírók, mint például Rodolphe Girard és Albert Laberge, a *Le Nigog* (amerikai indián szigony) köré csoportosult különféle írók — de leginkább egy Louis Dantin nevű kritikus — olyan újításokat javasolnak, melyek a casgraini „intelligencia hazájának” gondolatát viszik tovább, de ezúttal a területi kiterjedés hazája vagy a klerikális engedelmesség híreivel szemben. Továbbra is fennáll a történelmi ellentét az „exotisták” és más modernisták, illetve a „regionalisták” és egyéb szűklátókörűek között. E harcnak azonban a közéletben nincs visszhangja. Ez a *Maria Chapdelaine* (1914), majd később az *Appel de la race* (*Fajod szólít* — 1922) diadalának korszaka, mialatt egyre több író foglalkozik csendben az új század értékeivel, sőt, mint Guy Delahaye, kísérletezéseket is folytatnak a dadaisták és a szürrealisták nagy öröme. Ezt követően, az 1930 és 1960 között kialakuló kritikairás a politikaival, avagy nemzetivel szemben inkább az esztétikaira helyezi a hangsúlyt. R. Charbonneau a szereplő iránt érdeklődik, aki szerinte a regény alapját képezi. Igencsak utól kell érni magunkat a lélektani regény eddig elhanyagolt területén. De ugyanígy az ábrázolásban is megvalósul a fordulat: a társadalmiság, mely egyre növekvő teret kap, az 1929-es válságtól fogva végül megtalálja azokat a realista hangsúlyokat, amelyekkel a századelőn Laberge kísérletezett *La Souvine* (1900–1918) című regényében. Ezt mutatja Gabrielle Roy *Bonheur d'occasion* (*Alkalmi boldogság* — 1944) vagy Roger Lemelin *La pente douce* (*Enyhe lejtő* — 1944) című műve. Ami a költészetet illeti, Saint-Denis Garneau (1912–1943) *Regards et jeux dans l'espace* (*Pillantások és játékok a térben* — 1937) című kötetei után az ötvenes években minőségi és mennyiségi forradalom zajlik le, kialakítván a tér új képzeletét, mely már valóban megtestesíti a képzeletbeli földfoglalást.

Ilyen általános érvényű hódításokkal veti meg alapjait egy vallási béklyóitól megszabadult irodalom, hogy aztán felszabadultan hirdethesse magát a 60-as évek során. Újabb fajta kapcsolatot alakít ki a testtel és a lélekkel, amint ezt különösen a szerelmi és a humoros regények mutatják, amelyeknek fejlődése napjainkban is tart. Ugyanez áll a színházra is, ahol a játékosság az alkotás záloga. Az improvizáció hangsúlyozása mellett sokat foglalkoznak a képpel, a látvánnyal, másodlagossá redukálván a szóbeli kifejezést, ami világosan jelzi azt a québeci művészetben örökösen visszatérő nehézséget, hogy miképpen lehet művészi értéké emelni a nem szigorú értelemben vett népi beszédet, a teljes szóhasználatot (olyan legyen, mint

16. A kritika fejlődéséről szóló részletesebb tanulmányom: Traverses. Montréal, Boréal 1991. — Vö. 212.

a valóságban?). Erről a rosszérzésről szembeszökően tanúskodik a regényíró Roger Ducharme szójátékainak színpadi alkalmazása során. Ugyanezt vallják — hasonló hangsúllyal — legjobb rendezőink, amikor aprólékos — idegen — szövegmontázsokat állítanak színpadra. Ugyanezt fájlalják állandóan az olyan filmrendezők is, mint Denys Arcand, amikor a québeciségnek dialógikus formába öntése a kérdés, amikor a valószínűt úgy kell elérni, hogy közben nem veszik el az exportálhatóság, mivel az előadásnak ezen formája (dal, színház és mozi) sokkal jobban eladható, mint más irodalmi és kulturális termékek.

Mindez nem akadályozza meg az irodalmat abban, hogy a cikk elején említett időszakába lépjen. Ez bizonyítható a költői nyelv igen jelentős kísérletezéseivel, mely a telqueli hatástól egy közvetlen feminista nyelv felé tart, a formák és a szavak jelenlegi szétrobbanása felé az intim és a szubjektív szféra figyelemre méltó gyakorlata során. A regény gyakorlata a maga részéről minden lehetséges változatot felölel, a történelmi regénytől a fantasztikus és a sci-fi elbeszélésekig. Nagyformátumú tervek tűnnek fel a horizonton, vagy tartanak éppen a megvalósulás felé, mint Louis Caron, Jean Marcel és Jacques Brossard ambiciózus regénysorozatai. André Majoré, mely egykoron kijelölte ezen utat, éppen napjainkban kerül újra kiadásra.¹⁷ Úgy tűnik, hogy a munka és az elmélyülés korszaka érkezett el néhány olyan írónál, mint Yves Beauchemin és Noël Audet, akiknek népszerű művei nagyon szép narratív példák a québeciség értékeinek átgondolására. Ez a helyzet a kritikáirás felől nézve is, ami először az alkotók privilégiuma volt, mígnem fokozatosan elvesztették vezető szerepüket a filológusok (történészek, szótárszerkesztők, kritikai kiadások szerkesztőinek) fellépésével. Ez az új érett korszak az irodalmi kifejeződés szerteágazásának az ideje lett. Ilyen jelek alapján mondhatjuk ma, hogy a québeci irodalom teljessé vált: minden műfajban és minden olvasói réteg számára jelennek meg művek. Teljes bizonyossággal állíthatjuk Gérard Tougas-szal egyetemben: új irodalom született.¹⁸

Íme a jelentés, amit immár a „québeci” minősítés takar: modernség, világiasság, önálló nemzeti irodalom, mely a társadalmak valamennyi igényének kielégítésére éppúgy törekszik, mint arra, hogy hozzájáruljon a frankofon és a világ irodalmához. Mindez egy olyan francia nyelven történik, mely kettős mércéhez igazodik: egyrészt Párizs, másrészt Montreal mércéjéhez (az állami rádió és a televízió választékos nyelvéhez éppúgy, mint az utca nyelvéhez). Az esztétikai szférában megmarad kapcsolata Franciaországgal akkor is, ha az USA irodalmával való viszonya egyre hangsúlyozottabbá válik. Arra törekszünk, hogy Amerikát franciául mondjuk ki, ami Casgrain és Roy óta olyannyira keresett alapja eredetiségünknek; ám úgy, hogy ne szüküljön le az egyház nézőpontjára. A québeci irodalom ma nem más, mint egy francia nyelvű észak-amerikai irodalom.

Ezen felül vajon lehet-e „kanadai” is? Igen, több tekintetben is, de nem úgy, hogy bármilyen köze lenne a hajdanán megénekelte nagy természethez. Emellett kanadai abban az értelemben is, hogy olyan szövetségi szervezetektől kap működési kereteket és támogatást, mint a Conseil des Arts du Canada, vagy mások, a kana-

17. MAJOR, ANDRÉ: *Histoires de déserteurs*. Montréal, Boréal 1991. 457.

18. Ld. az általa írott esszé: *Destin littéraire du Québec*. Québec-Amérique 1982. 208.

dai tanulmányok egyetemi kutatói, nem nyilvános szervezetei vagy kanadai–québeci szervezetek, melyek életképességüket a québeci és más kanadai adózóknak köszönhetik. Mert ahogy svájci marad a vaudoise, úgy kanadai marad a québeci irodalom is mindaddig, amíg Québec nem lesz szuverén állam. A fentiekből látható, milyen izgalmas műhely a québeci irodalom egy olyan történelmi helyzetben, melynek kialakulása éppen csak megkezdődött, mintegy igazolva a fent említett Fabre-i képet, az „új országba száműzött öreg nép” leírását. E nép állandóan csak fiatalodik, hogy végre rátaláljon elfojtott kora gyermekkorának értékeire.

TOVÁBBI KONKLÚZIÓK

Konklúzióként röviden emlékeztetni szeretnék arra, miképpen jutottunk el a québeci irodalom meghatározói jegyeihez, majd hozzátennék az előzőekhez egy-két további gondolatot. A „francia” irodalomtól eljutottunk tehát a „québeci” irodalomig, egy olyan amerikaiasságig, mely először nem jelent mást, mint darabosságot, egyháziasságot, konzervatizmust és népiességet.¹⁹ A felfedezések irodalmától elértünk egy otthonra talált nép irodalmáig. A szükség és a vigasz irodalma ez, mely létezésének legitimációjára kiaknázza a földnek és a történelemnek a témáit, egy kisebbség nyelvének és identitásának a témáit, minthogy a történelem és a mezőgazdaság az egyedüli a látóhatáron, ami egy erősen egyházi beállítottságú elit felvetésében az egyetlen ígéretes lehetőséget nyújtja. Végül túljutottunk az ún. hasznos irodalom szakaszán is, hogy eljuthassunk a tisztán irodalmihoz. Ahhoz a „pluszhoz”, ami megkülönbözteti az adminisztratív jelentéseket az irodalmat jellemző esztétikai játéktól.

Vajon rendelkezik-e végső soron ez az irodalom saját poétikával? Feltétlenül, de nagyon kevés hozzáértő vagy kutató foglalkozott még ezideig vele általános szinten, például összehasonlító tanulmányokra való hivatkozással. Mondhatjuk-e, hogy a költészet és a regény rendelkeznek sajátos vagy eredeti formákkal? Vagy azt, hogy az előzőnek tulajdonított strukturális és nyelvi szabadság eltér a kortárs francia költészettől? Vagy hogy az utóbbinak leegyszerűsített és kevésbé kidolgozott története kevésbé emelkedett, mint tengerentúli megfelelője? Vagy azt, hogy bizonyos értelemben kiműveletlenebbek a formába öntés terén, kevésbé részletezőek vagyunk, sokkal inkább sarkall a meglepetéskeltés vágya, s (a témát) „cserben hagyva sietünk tovább”? Vagy azt, hogy kritikánk még túlzottan esszéista jellegű ahhoz, hogy határozott gondolkodásmódja és rendszere alakult volna ki, melyek követésre méltóak lennének? Nehéz szívvel fogadnám most el intellektuális körforgásunk kliséit. Úgy

19. Akit érdekel az amerikaiasság, kanadaiasság vagy a québeciség fogalma, utalok SYMOUR, LIPSET művére: *The Values and Institutions of the United States and Canada*. New York, Routledge 1990. 337. A szerző szembeállítja az Egyesült Államokat Kanadával, úgy mint a forradalmárok és a szabadbá, népivé és individualistává váló győztesek országát az ellenforradalmárok és az elitistává és kollektivistává váló vesztesek országával. A két ország szembeállítható még abban az értelemben, miszerint amíg Kanada a békét, a rendet és a helyes kormányzást részesíti előnyben, az Egyesült Államok az életet, a szabadságot és a jólétet keresi. Ha beszélhetünk québeci hedonizmusról, akkor ez egyesült-államok-beli vonás.

tűnik, amint ezt az előzőekben már jeleztem, megkezdjük a határok lebontását, s engedünk a szellemi vagy művészi kaland élvezetének. Számos példával szolgálhatok. Ilyen a regényíró Gerard Bessette esete, aki kevésbé ismert, mint Hubert Aquin vagy Anne Herbert, de akinek narratív próbálkozásai még akkor is figyelemre méltóak, ha nem québeci származású, feltéve, ha megelégszünk az elbeszélést és annak nyelvezetét átítató québeci színpaltokkal. *Les Anthropoides* (1977) vagy még inkább a *Le Semestre* (1979) olyan szövegek, melyek inspirálhatják a kortárs irodalomról való gondolkodásunkat, különösen az irodalom keletkezésének vagy az olvasásnak vagy a kritika és a fikció viszonyának témájában. Elég lenne csupán elhelyezni a kortárs québeci és más regényirodalom problémarendszerében. Ez azonban még nem nagyon történt meg.

Ha meg kellene határozni ennek a francia-kanadai-québeci irodalomnak a legfontosabb sajátosságait, úgy azt a már többször előforduló „*élvezet*” terminussal tenném. Fokozatosan válik ez az irodalom a kedvtelés, a szabadidő, a játék irodalmává. Amint láttuk, ez már a XX. század hajnalán elkezdődik, de csak a 60-as évekre nyer polgárjogot.²⁰

(Fordította: Simonffy Zsuzsa)

20. E tanulmány a kanadai Killam alapítvány által támogatott kutatások részét képezi.

ROGER FRANCILLON

A romand irodalom specifikussága

Földrajzi helyzete és történelmi múltja következtében a francia nyelvű, más néven romand Svájc* sajátos frankofon teret alkot: Franciaországtól a Jura hegység választja el, ezért sohasem került a francia királyok mozgásterébe. Előbb a római Helvécia része, majd ezer körül nagyrészt az első burgundiai királyság kebelezi be, később a szavojai hercegek és az erős berni városállam formál rá igényt, s a XVI. század óta a helvét konföderáció befolyása alatt áll. A Reformáció létrejötté Neuchâtelben, Vaud tartományban és Genfben a protestantizmus frankofon védőbástyájává tette a területet, amely a francia reformátusok számára menedéket adott üldöztetésük idején.

De a romand Svájc semmi esetre sem homogén együttes: autonóm államok mozaikjából áll, melyek története és jellege igencsak különböző: van egy protestáns romand Svájc, Vaud, Neuchâtel, Genf kantonokkal, valamint Bern frankofon részével, és van egy katolikus francia Svájc a Jurával, Valais és Freiburg egy-egy részével (e két állam ugyanis kétnyelvű, mivel a lingvisztikai határ két oldalán helyezkedik el).

A modern Svájc létrejötté, azaz a XIX. század előtt csak a német ajkú kormányzattal bíró Freiburg tartozott teljes mértékben a Tizenhárom kanton konföderációjához, mely egészen a Francia forradalomig egynyelvű állam volt. Genf a XVIII. században a Voltaire által kigúnyolt „parvulissime République”-ként szerepelt, a svájci kantonok, főként Bern szövetségeseként, mivel az késznek mutatkozott megvédeni, valahányszor a szavojai hercegek vagy a francia királyok megkísérelték elhallgattatni; a neuchâtel-i fejedelemség, amely az Orléans-Longueville családé volt, önszántából választotta fejedelméül 1708-ban a porosz királyt, és így a francia ajkú területen lévő porosz fejedelemség sajátos státuszával rendelkezett, szövetséges viszonyban a svájci kantonokkal (amikor 1815-ben belép a konföderációba, még akkor is fejedelemség marad, egészen 1848-ig, amikor a forradalom elűzi a porosz király képviselőit); Valais, melyben 1789-ig a német ajkú kisebbség játssza a vezető szerepet, szintén a konföderációhoz csatlakozott; Vaud tartomány, melyet 1536-ban a berniek hódítottak meg, 1789-ig az alattvaló állam státuszával rendelkezett, és csak 1803-ban vált teljes jogú svájci kantonná; ami a Jurát illeti, a bázeli hercegerseke volt, és 1815-ben adták át Bernnek, kárpótlásképpen Vaud kanton elvesztéséért. Jura kantont csak 1974-ben, sokéves függetlenségi harcok után alkották meg, leválasztván róla déli területeit, melyekben a protestáns többség népszavazás útján a Bernhez való tartozás mellett döntött.

Mindezekhez a vallási, a történelmi, a föderális egészhez viszonyuló státuszbeli eltérésekhez gazdasági különbségek is járulnak: Genf és Neuchâtel igen korán

*Svájc irodalmáról ld. a *Helikon* 1984. 2. számát: Svájc népeinek irodalma — svájci irodalom?

iparosodott, míg a romand Svájc többi része hosszú ideig megmaradt lényegében mezőgazdasági területnek.

Mindezek a tényezők, melyek az eltéréseket erősítették, a romand Svájc kulturális fejlődését is befolyásolták, s az tehát egyáltalán nem mondható egységesnek. A protestáns körben az Akadémiák felállítása a XVI. században (Lausanne-ban, Genfben és Neuchâtelben) lelkészek és tanárok képzése céljából, elősegítette az intellektuális központok kialakulását, melyek Franciaországtól a vallási különbség folytán el lévén vágva, Angliában, Hollandiában és Németországban, az egész protestáns Európában keresték kapcsolataikat és cseréiket. Mivel a kálvinizmus sohasem kedvezett az irodalom és a művészetek fejlődésének, Genf a tudományok terén vált fontos központtá a XVIII. században, míg Lausanne híres orvosaival tűnt ki, köztük a nevezetes Tissot doktorral.

Amikor 1848-ban létrejött a modern Svájc, mint többnyelvű és több kultúrájú föderális állam, a francia nyelvű kantonok, kisebbségben lévén a germanofon Svájc-hoz képest (21, illetve 73 százalék), csak lassan tudatosították sorsuk azonosságát, annak ellenére, hogy a lokálpatrióta szellem sok tekintetben fennmaradt. Ekkortájt született meg többek között Frédéric Amiel hatására a „romand irodalom” fogalma. Kétszeresen is kisebbségi helyzetben, a német ajkú Svájchoz és Franciaországhoz viszonyítva, a francia nyelvű írók hozzáálltak specifikus identitásuk kialakításához. De ebben a keresésben megannyi diszsonancia hangzik fel Amieltől napjainkig! Már a XIX. században voltak olyan írók, mint Vinet, Toepffer és Rambert, akik svájci hovatarozásukat hangsúlyozták, azért, hogy jobban elkerüljenek koruk francia szerzőitől; ugyanakkor mások, mint Cherbuliez vagy Edouard Rod, Párizsban csináltak karriert, és igyekeztek többé-kevésbé beolvadni a francia irodalomba.

A XX. században a helyzet változatlan: egyszóval a romand irodalom fogalma továbbra is tisztázatlan. Míg Blaise Cendrars és Guy de Pourtalès véglegesen Párizsba költözik, bár fenntartja kapcsolatait helvét gyökereivel, addig C. F. Ramuz inkább hazatér, és a svájci szellem megfogalmazásán munkálkodik.

E két tendenciát a kortárs íróknál is megtaláljuk: Georges Borgeaud és Robert Pinget Párizsban él, Jacques Mercanton vagy a fiatalabbak közül Etienne Barilier az európai szellemhez tartozónak vallja magát, mások viszont a romand Svájc egy-egy területéhez való kötődésüket hangsúlyozzák: Jacques Chessex megrajzolja a Vaud-beliek portréját (*Portrait des Vaudois*), Maurice Chappaz a Valais-beliekét, és hevesen támadja az ingatlanspekulánsokat, akiket „a fehér csúcsok kitartóinak” nevez. Jean Cuttat és Alexandre Voisard költeményeikben Jura lakosainak harcát dicsőítik az autonómiáért. Ebben az állandó ingajáratban az itt és a másutt között a gazdasági tényező nem hagyható figyelmen kívül. A század elején a csekély számú francia nyelvű kiadó nemigen vállalta a fiatal szerzők kiadásának kockázatát. Az egyetlen lehetőség hangjuk hallatására az volt, ha előbb Párizsban arattak sikert. Ma viszont a romand Svájcban nem kevesebb, mint négy kiadó működik (nem számítva a költészetre szakosodott kisebb vállalkozásokat). Az olyan folyóiratok, mint az *Écriture*, a *VWA* vagy a *Revue de Belles-Lettres* intenzív irodalmi tevékenységről tanúskodnak. A fiatal íróknak, ha tehetségesek, minden lehetőségük megvan tehát a megjelenésre. Számos irodalmi díj is elősegíti az alkotótevékenységet.

Ugyanakkor, míg most már létrejött a romand Svájc határain belülre korlátozó megfelelő kulturális tér, a fiatal írók manapság már alig vetik fel identitásuk problémáját, mintha ez a kérdés a jelenlegi európai kontextusban tökéletesen érdektelenné vált volna. Egyesek szinte igyekeznek svájci mivoltukat minél jobban elrejtetni, mintha szégyenfoltnak tekintenék.

Az ilyen magatartás megértéséhez a helvét nemzeti érzésben a második világ-háború óta végbement változást kell röviden ismertetnünk. A XIX. században a föderális állam egységének megerősítése céljából bizonyos értékek, melyeket mítoszok váltottak föl, forrasztották egybe a nemzeti szellemet; a legfontosabb a sündisznó mítosza, mely a felfegyverzett semlegességben öltött testet: holott az ancien régime-ben a svájciak Európa zsoldosai voltak. De belső egyet nem értésük miatt (katolikus és protestáns kantonok, város-kantonok, és vidék-kantonok szembeállása stb.) bölcsen úgy döntöttek, hogy harcoló államként nem vesznek részt az Európát megrázó háborúkban. A felfegyverzett semlegesség eszméje a Harmincéves háború alatt (1618–1648) jött létre. A XVIII. század elején a berni Béat de Muralt *Levél az utazásokról* (*Lettre sur les voyages*) című munkájában vallási indoklást ad erről a visszahúzódról: „A Gondviselés meg akart őrizni minket a világ többi részét feldúló bajoktól és zavaroktól, s példaként állítani az eltévelyedett népek elé.”¹

A *semlegesség*, mely előbb politikai indíttatású volt, fokozatosan mítosszá, tabuvá vált. A svájciak 1815-től fogva nem harcoltak, megőrizve hadseregüket, készen állva területük megvédésére. Ettől kezdve a bécsi kongresszuson Svájcra kényszerített semlegesség olyan eszmeállapottá vált, amely nem hatástalan sem a történelemhez való kapcsolatunkra, sem az írók magatartására. Eugène Rambert, a XIX. század második felének egyik legreprezentánsabb írója megismétli és a maga számára formálja át Muralt eszméit, amikor azt írja, hogy Isten azért adta az Alpokat Svájcnak, hogy Európa szívében védőbástyájuk legyen. De *Egy semleges naplója* (*Journal d'un neutre*) című művében, melyet az 1870-es porosz–francia háború kapcsán írt, elismeri, hogy a semlegességet nem könnyű elfogadni, és hogy azt meg kell váltani, mégpedig jótékony cselekedetekkel. (Ezért hozta létre a Vöröskeresztet Henri Dунant, aki 1859-ben részt vett a solférinoi csatában.) A semlegesség mint vétek: ez az összetett érzés hatja át a XX. századi helvét mentalitást. A svájciaknak, akik csodálatosképpen megmenekültek két világháború borzalmaitól, 1945 után nem jó a lelkiismeretük: előbb bizonytalan rossz érzés hatja át őket, melyet a *Rencontre* című folyóirat körül gyülekező új írónemzedék juttat kifejezésre, s ez egyre csak nő a gazdasági felvirágzással párhuzamosan. A fekély az 1970-es évektől fakad fel: az ősi helvét mítoszokat alapjaikban kérdőjelezi meg. Svájc már nem Robinson idilli szigete, sem az Alpok bevehetetlen erődje, sem pedig az üldözöttek menedékhelye; börtönné változott, mocskos földalatti világgá, ahol gnómok, arcnélküli bankárok őrzik a kincseket. Ez a látványos pálfordulás hatással van az írók magatartására: vagy roskadoznak tehetetlenségük súlya alatt, vagy új horizontok felé törnek ki.

1. MURALT, BEAT DE: *Lettres sur les Anglais et les Français* (Levél az angolokról és a franciákról); *Lettre sur les Voyages* (Levél az utazásokról). Paris, Champion 1933. 313. [Modernizáltuk a helyesírást.]

Egyébként egyáltalán nem vártak a XX. századig utazásaikkal: a szülőföldbe egyre jobban belegyökerezni akaró helybenmaradók mellett a romand irodalom bővelkedik a vándorokban. Kezdve Rousseau-val, a folyton menekülővel, aki bolyongásai alatt szüntelenül siratja szülőházát, Genfét. A kozmopolita Constant Franciaországban találja meg életterét erőteljes néptribuni tehetsége gyakorlására; Germaine de Staël, akit Napóleon száműz Európa országútjaira, felfedezi Németországot a franciák számára. Egyébként a svájciakat földjük terméketlensége mindig is kívándorlásra készítette: katonák, szakácsok, cukrászok, kéményseprők, kőművesek, építészek, a nagy arisztokrata családok házitanítói; meggazdagodtak egész Európában és a távoli kontinenseken.

A XX. században számos író vált Cendrars-hoz hasonlóan „csavargó”-vá, Charles-Albert Cingria, Nicolas Bouvier, Jean-Marc Lovay. Olykor „távoznak a távozásért”, mint a baudelaire-i utazó, kiszabadulni a provinciális bezártságból és megtalálni önmagukat.

A romand író identitás-problémája tehát rendkívül összetett, és világos, miért olyan nehéz meghatározni a svájci francia nyelvű irodalom specifikusságát. A következőkben megfogalmazandó jellemvonások inkább csak munka-hipotézisül szolgálnak, semmint végleges bizonyosságokként fogadhatók el.

A PROTESTÁNS HAGYOMÁNY

Még ha a romand Svájc, mint ahogy láttuk, csak részben protestáns is, azért nem kevésbé alkotta hosszú időn át a protestantizmus frankofon védőbástyáját, s a kálvinizmus jelentősen befolyásolta irodalmi mentalitását és érzékenységét. Vajon a katolicizmusra való áttérés nélkül elemezhető-e Rousseau életműve e kontextuson kívül? És ha Benjamin Constant-ra hatással is volt a XVIII. századi libertinusság, eltekinthetünk-e a pietizmusnak életművére gyakorolt befolyásától, melyről a *Cécile*-ben vall? És Germaine de Staël, aki Curchod tiszteletes unokája, vajon nem mélyen vallásos anyja kálvinista jegyében nevelkedett-e, és nem próbálta-e meg összebékíteni életművében a felvilágosodás haladó szellemét és Istenbe vetett hitét?

Így tehát a XVIII. századtól fogva, amikor a protestantizmus szigorát egy enyhébb vallásosság váltotta fel (némely papot egyenesen deizmussal vádoltak), a kálvinizmus bélyege mindenütt fellelhető: a szemlélődés és az önvizsgálat felettébb individualista hajlamában, ahhoz a morálhoz való ragaszkodásban, amely Kant kategorikus imperatívuszában csúcsosodik ki, a vallásos érzület túláradásában a természethez való viszonyban ennek az átítatódásnak megannyi jegye található meg.

A XIX. században a romand Svájcban a Restauráció éveiben fellépő Ébredés, amelynek legjelentősebb képviselője Alexandre Vinet (1799–1847) volt, a francia forradalom utáni vallásos hit megújhodását mutatja. Vinet, aki előbb Bázelen, majd a lausanne-i Akadémián professzor, Franciaországban a *Semeur* nevű folyóiratban közölt irodalmi kritikáival szerez nevet magának. A nagy klasszikus írókról szóló, halála után kiadott előadásai mély kritikai érzékről tanúskodnak. Madame de Staël után ő a legnagyobb romand kritikus, aki a szövegeket morális szemszögből,

liberális, de igényes protestánsként közelítette meg. Kitűnő utódja a XX. században Albert Béguin és Marcel Raymond, a talán helytelenül „genfi iskolá”-nak nevezett irányzat két nagy tanítómestere.

A protestantizmusra az egyéni lelkiismeretvizsgálat gyakorlása is jellemző, ami az önéletrajz fejlődésének kedvez: Rousseau *Vallomásai*, Benjamin Constant *Naplója*, Mme de Staël regényes önvallomásai joggal tekinthetők a romantikus individualizmus első megnyilvánulásainak. A XIX. században a genfi Henri-Frédéric Amiel monumentális naplója (melynek teljes kiadása még folyamatban van) az önfeltárás hajlamáról tanúskodik és arról a törekvésről, hogy a mindennapok banalitásából is állandóan táplálja gondolkodását. Amiel a protestáns svájci francia megtestesítőjének továbbélése, kételyeivel, morális skrupulusaival, a tehetetlenség érzésével, a halogatásokkal, melynek visszhangja számos XX. századi írónál is oly mértékben megtalálható, hogy Jean Vuilleumier joggal beszélt az „Amiel-komplexus”-ról.²

Valójában, még ha korunkban számos író el is távolodott a hivatalos egyháztól, azért nem kevésbé mély nyomot hagyott rajtuk neveltetésük és az uralkodó protestantizmus, még akkor is, ha egyenesen kérdéssé akarták azt tenni, s olykor túlságosan szemérmes olvasóik provokálásától sem riadtak vissza.

A XX. század irodalma — Philippe Godet szerint, aki Virgile Rossellel egyidőben (1890) adta ki az első svájci francia irodalomtörténetet³ — szükségszerűen volt morális és nemzeti. A XIX. század legfontosabb romand folyóirata, a *Bibliothèque universelle*, féltékenyen őrködött a helvét erkölcsök tisztasága felett. A század második felének népszerű írói (Urban Olivier, Adolphe Ribaux, Oscar Huguenin...) műveikben a nagy francia folytatásos regények kártékony hatása ellen küzdöttek és saját írásaikkal akartak ártatlan olvasmányokat nyújtani.

Az ilyen típusú szenteskedő és jámbor érzésekkel teli irodalommal szembeni reakcióként követelte Ramuz barátaival karöltve *Voile latine* című folyóiratában az esztétikum elsőbbségét az etikummal szemben. Mindazonáltal Ramuz olyan vallásos inspirációról tanúskodik életművében, amely első alkotói korszakából származó regényeiben, az *Aimé Pache vaud-i festőben* (*Aimé Pache peintre vaudois*) vagy a *Samuel Belet életében* (*Vie de Samuel Belet*) egyenesen a Rousseau-féle panteizmus formáját ölti. A költőnek demiurgoszként a világ újjáformálására kell törekednie; küldetése van; valamiképp az Igével kell versengenie, és ha kudarcot vall e prométeuszi küldetés során, legalább a „létjogosultságot” kell megadnia embertársainak, különösképpen pedig honfitársainak. A Biblia mint irodalmi modell, vagy mint az ihlet forrása döntő szerepet játszik az alkotásban Ramuznál: a „kiengesztelés” motívuma például az *Ádám és Éva* című elbeszélés középpontjában áll.

Valamivel közelebb hozzánk, nem véletlen, hogy annyi mai regényíró foglalkozik a lelkész figurájával. Edouard Rod, már a XIX. század végén megrajzolta munkáiban ennek a regényszereplőnek a körvonalait. Yves Velan 1959-es, nagy port felverő *En*

2. VUILLEUMIER, JEAN: *Le Complexe d'Amiel* (Az Amiel-komplexus). Lausanne, l'Age d'homme 1985.

3. ROSSEL, VIRGILE: *Histoire littéraire de la Suisse romande* (A romand Svájc irodalomtörténete). 1-2. köt. Neuchâtel, 1889-1890. Újabb kiadás: Lausanne, l'Aire 1991.

(*Je*) című művében főhősként egy Friedrich nevű lelkészt állít elénk, mint a gyöttrődő lelkiismeret megtestesítőjét, és hasonlóképpen jár el Jean-Pierre Monnier *Az éjszaka világosságában* (*La Clarté de la nuit*) és később Jacques Chessex a *Burg lelkész vallomásaiban* (*La Confession du pasteur Burg*). Egyazon szereplő vissza-visszatérése bizonyos lelkiállapot állandóságát tükrözi a romand univerzumban.

Napjainkban, bár a vallás befolyása erősen csökkent, a romand mentalitásra jellemző érzékenységből még mindig maradt valami, és az olyan író humanizmusában, mint Etienne Barilier, fellelhetők a protestantizmus nyomai. Végül, a személyes vallomások iránti hajlam főként a nőíróknál maradt rendkívül erős: Alice Rivaz *A reggel abécéjével* (*L'Alphabet du matin*), vagy nagy regényével a *Dobd el a kenyereddel* (*Jette ton pain*) felidézi gyermekkora jámbor kispolgári világát és gyötrelmes szabadulását az erkölcsi kötöttségek alól. Yvette Z'Graggen megkísérel tisztán látni múltjában a *Harag és szerelem órájával* (*Un temps de colère et d'amour*), vagy a *Kicsérélni a felejtést* című regénnyel (*Changer l'oubli*) germán gyökerei feltárására indul. És ez csak két példa a sok közül.

Ugyancsak a protestáns hagyománynak tulajdonítható, legalábbis részben, a költészet fontossága a romand irodalmi kontextusban. És ez főként a XX. századra érvényes, attól fogva, hogy a költők nem érzik már magukra nézve kötelezőnek a versírás szigorú szabályainak betartását. Pierre-Louis Matthey, Gustave Roud vagy Edmond Crisinel életműve mutatja a leginkább a század első felében ezt a nekibuzdulást, és közvetlen utódjukat, Philippe Jacottet-t joggal tartják a jelenlegi francia irodalom egyik legkiemelkedőbb költői hangjának. A bensőséges hang, az aszkézis költészete ez, mely a mindennapi világban a Szent jelenlétét kutatja. Ma már számos fiatal költő vette át a stafétabotot, ahogyan arról az *Écriture* című folyóirat 30. száma tanúskodik, figyelemre méltó antológia közreadásával.

A HELVETISTA IRÁNYZAT

A romand irodalom specifikusságát meghatározó másik tényező a *helvetizmus*. A XVIII. századtól fogva a svájci franciák annak ellenére, hogy a svájci kantonok alattvalói vagy szövetségesei voltak, önmagukat helvéteknek tartották. Ez az identitásbeli állásfoglalás az akkortájt Európa-szerte uralkodó francia szellemet igyekezett ellensúlyozni. A helvétizmus szellemében állítja szembe Beat de Muralt, Albrecht von Haller és Bodmer a frivol, könnyed, ragyogó, de komolytalan franciát a faragatlan, rusztikus, unalmas, de kitartó helvéttel. Rousseau is részben magáénak vallja e gondolatokat, és ezáltal európai elterjedésüket segíti elő: a *D'Alemberthez írott leveleiben a színházról* (*Lettre à d'Alembert sur les spectacles*) példaként hozza fel a montagnoniakat, akik autark viszonyok között élnek a neuchâтели Jurában; ezek a rusztikus népek nem ismerik a munkamegosztást, és ahelyett, hogy a jó erkölcsöket megrontó színházakban szórakoznának, kollektív ünnepeket rendeznek, melyeken az egész közösség hozzájárul az általános vidámsághoz. Az *Új Héloïse*-ban Saint-Preux és Julie, Muralt tanításait megszívólva, Párizst modern Babilonnak tekinti: „Titkon

borzadva lépek ebbe a hatalmas embervadonba”⁴ — írja Saint-Preux barátnőjének, amikor megérkezik a francia fővárosba.

A francia értékek ilyen elutasítása ettől fogva számos romand írónál vezérmotívumként szerepel: Bridel doyen, aki a XVIII. század végén a nemzeti irodalom iránti igényét fogalmazta meg, így írt: „Svájc lehet faragatlan, sőt tudatlan, de nem szabad sem romlottnak, sem alattomosan hízelgőnek lennie.”⁵ Madame de Staël a *Corinne*-ban mutatja be Erfeuil gróf figuráját, aki a forradalmi zűrzavarok idején a párizsi szellem felületességének megtestesítője, és a *Németországban* (*De l'Allemagne*) lelkesen idézi fel az interlakeni pásztorok vetélkedéseit, meghatóttan szemléli a falusi játékokat egy olyan világban, melyet mintha elkerült volna a történelem, és amely szerint az árkádiai mítosz par excellence megtestesülése. Benjamin Constant, aki pedig soha nem vallotta magát svájcinak és akinek neveltetése minden tekintetben kozmopolita volt, szintén kiemeli elkülönülését a franciáktól: a *Vörös füzetben* (*Le cahier rouge*) kíméletlenül bírálja a forradalmárokat, akik a türelmetlenség rendszerét vezették be, és még a berni régi rendszer eltűnése feletti sajnálkozásig is eljut, holott apja annak megvetésére tanította.

A preromantikus korszakban olyan romand szerzők, mint Juste Olivier vagy Rodolphe Toepffer egyszerre kultiválták vaud-i vagy genfi identitásukat és hangoztatták a helvét értékekkel való azonosulásukat. Vinet úgy fejezi ki különbözőségét a francia irodalomhoz képest, hogy megidézi „múzsáit”, kik távolról sem olyan „felcicomázottak”, mint a párizsiak. Amiel a francia svájci irodalmi mozgalomról szóló memorandumában (*Le mouvement littéraire dans la Suisse romande*) romand egységre szólít fel Franciaországgal szemben, melytől nem lehet eléggé óvakodni. És Urban Olivier utolsó könyvében, melynek címe *Egy francia Svájcban* (*Un Français en Suisse*), egy olyan ifjú francia arisztokrata alakját mutatja be, akit megrontott a párizsi élet és aki Vaud-ban találja meg az egyetlen asszonyt, ki méltó szerelmére. Így újjászületve és a hely szellemétől megihletve elbeszélések írásába fog, melyek az egészséges falusi élet erőnyeit dicsérik és természetesen magának Urbain Olivier-nek műveit tükrözik.

A romlott francia és a becsületes svájci ellentétét Ramuz a *Samuel Belet életében* (*Vie de Samuel Belet* —1913) idézi fel újból: a hős, Samuel Belet, szemben áll egy Duborgel nevű franciával; mindketten munkásként helyezkednek el Párizsban, és így szembetalálják magukat azzal az osztályharccal, amely a Második Császárság utolsó évei alatt volt jellemző. Míg a francia politikai elkötelezettséget vállal a munkások harcában, addig Belet a háttérben marad és nem hajlandó lelkesedni az ügyért: ettől fogva a két barát szükségszerűen összekülönbözik, és Samuel Belet keserűen állapítja meg Duborgel kapcsán: „Más volt a neveltetése, mint az enyém, más vér folyt az ereiben, mint az enyéimben.”⁶ Ramuz tehát nem habozik, a „faj” implicit fogalmához nyúl, hogy a Belet és Duborgel közötti különbséget igazolja. Ezzel egyidőben a népszerű regényekben, ahol az ideológiai állásfoglalás mindig világosabban kifejezés-

4. ROUSSEAU: La Nouvelle Héloïse (Az Új Héloïse), Garnier Flammarion, 163. II. rész, 14. levél.

5. BRIDEL, PHILIPPE-SIRICE írja Mes passetemps (Időtöltéseim) előszavában. Lausanne, 1788.

6. RAMUZ: Vie de Samuel Belet (Samuel Belet élete). = Oeuvres complètes (Összes munkái). 5. köt. Lausanne, Rencontre 1967. 192.

re jut, Maximilienne Nossak *Honvág* (*Mal du pays*) című regényében az egészséges vaud-i fajt a dekadens párizsival állítja szembe.

A XX. század elején a romand író identitásának problémája a viták középpontjában állt. Mindazoknak a kritikusoknak, akik hittek a „romand irodalom” létezésében, szinte arculcsapásként hatott Edouard Rod beszéde⁷, aki 1906-ban a *Belles-Lettres* századik évfordulója alkalmából kijelentette, hogy szerinte, aki Franciaországban szerzett íróként hírnevet, ez az irodalom éppúgy elképzelhetetlen Svájcban, mint a tengerészet. Amiel 1849-ben úgy nyilatkozott a romand irodalomról, mint a „lelkét kereső testről”⁸; a század végén Paul Seippel pedig, megfordítva a képletet, abban a „testét kereső lelket” látta⁹. Edouard Rod egyszerűen tagadja a „kóbor lélek” meglétét: szerinte történeti és erkölcsi szinten azért nem létezik a romand egység, mert akkora eltérések vannak a katolikus és a protestáns kantonok között; s ezen felül pedig gazdaságilag sem, mivel annak a romand írónak, aki tollából akar megélni, Párizsba kell mennie, vagy megmaradnia amatőrnek, bármily tehetséges is.

Az identitás-probléma ugyanakkor a romand irodalmon belül is olykor heves viták keresztüztüében állt. A *Voile latine* csoportján belül két összeegyeztethetetlen tendencia alakul ki: egyrészt a helvetisták Gonzague de Reynolddal és Robert de Trazzal az élen, akik a protestáns hagyományok kultuszát és a kultúránkra gyakorolt germán befolyást emelik ki — Reynold 1908-ban adja ki monumentális doktori disszertációját *A svájci irodalom a XVIII. században* (*La Littérature de la Suisse au XVIIIème siècle*) címmel, amelyben a helvétizmus kifejezőmódjait kutatja a germán és a francia Svájcban, hogy belőlük a tipikusan helvét értékeket feltárja. Velük szemben a Cingria-testvérek, Alexandre, a festő és író, aki Ramuz mentora volt festészeti ízlése kialakításában, és öccse, Charles-Albert, aki Maurras hatására egyik legeredetibb írónkká vált, a latinság képviselői; a burgundiai királyságról és Lotaringiáról álmodoznak, amely Németalföldről Itáliáig, Burgundiát és Svájcot is beleértve, sajátos politikai teret alkothatott volna Franciaország és Németország között. Ellenzik a helvét egység eszméjét, és úgy tartják, hogy a helvétizmus káros a francia Svájc kulturális fejlődésére nézve: Alexandre Cingria a „genfi köztársaság”-ról szóló tanulmányában, melyet 1914-ben a *Cahiers vaudois* közöl, nyíltan ellenzi a „svájci nacionalizmust”, amely szerinte veszélyes lehet ránk nézve, „ha meg akarjuk őrizni erkölcsünket és hajlamainkat.”¹⁰

Ami Edmond Grillard-t illeti, aki Paul Budryvel együtt irányítja a *Cahiers Vaudois*-t, hevesen tiltakozik a „nemzeti irodalom” fogalma ellen, kimutatva, mennyire értelmetlen az a helvét kontextusban, Ramuz pedig, aki akkortájt Párizsban él, nem

7. ROD, EDOUARD: „Discours” („Beszéd”).=Gazette de Lausanne 1906. június 6. 131. sz.

8. AMIEL, HENRI-FRÉDÉRIC: Du mouvement littéraire dans la Suisse romande et de son avenir (Az irodalmi mozgalomról a francia Svájcban és annak jövőjéről). Genève, Imprimerie d'E. Carey 1849. 64.

9. Paul Seippelt idézi ALFRED BERCHTOLD *La Suisse romande au cap du XXème siècle* (A romand Svájc a XX. század hajnalán). Lausanne, Payot 1964. 655.

10. CINGRIA, ALEXANDRE: „La République de Genève” (A genfi köztársaság).=Cahiers vaudois. 5. köt. 1914. 77. (Első sorozat.)

foglal nyíltan állást ebben a vitában, még ha szíve a latinokhoz húzza is: az *Aimé Pache peintre vaudois*-ban (1911) az identitás problémáját egy fiatal vaud-i festő történetének elmondásával fejti ki, aki Párizsban fedezi fel különbözőségét, és aki éppen különbözősége forrásából meríti esztétikumát. E fiatal művész számára, pontosan úgy, ahogy az őt megalkotó író számára, a feladat „hazájának lelkét fejezni ki”. Ez a haza viszont nem Svájc, hanem Vaud kanton; és amikor Ramuz 1914-ben visszatér Lausanne-ba és végleg letelepszik, megírja a *Létjogosultságot* (*Raison d'être*), a *Cahiers Vaudois* manifestumát, íróársait arra buzdítja, hogy olyan eredeti nyelvet keressenek, amely képes kifejezésre juttatni a genfi tavat övező tájat, „valahol Cully és Saint-Saphorin között”, azaz egy egészen kis pátriát. Ramuz, aki ehhez a vidékhez kötődik, mégsem érzi magát svájcinak: valóságos botrányt idéz elő, amikor 1937-ben Denis de Rougemonthoz írott levelében, melyet az *Esprit* című folyóirat közöl, kijelenti, hogy az egyetlen dolog, ami a svájciakat összeköti, az a postások egyenruhája „és mi svájciak nem is igen tudjuk, mit keresünk mi így együtt.”¹¹

A két háború közti szakaszban három irányzat csap össze az identitás kérdésében. Míg Ramuz a vaud-i kantonjába való visszahúzódást választja, Gonzague de Reynold a svájci specificitást keresését folytatja, feltámasztva egy elmúlt korszak legendáit *A hősi Svájc meséi és legendái*ban (*Contes et légendes de la Suisse héroïque*), kutatva a *berni géniuszt* (*Le Génie de Berne*) és a *freiburgi lelket* (*L'Ame de Fribourg*), vagy megkísérli meghatározni a nemzeti géniuszt *A svájci szellem védelme és illusztrációjában* (*Défense et illustration de l'esprit suisse*). A genfi Robert de Traz és Jacques Chenevière a nemzetköziséget választja a Nemzetek Szövetsége nyomdokain. A *Revue de Genève* 1920 és 1930 között a kor minden nagy íróját szívesen látja, és Traz a „genfi szellemet” dicsőíti Mme de Staël és coppet-i csoportja nyomdokain, egyesíteni kívánja a nemzetközi elitet az általános béke előmozdításáért. Guy de Pourtalès regény- és életrajzírói működésével a romantikus Európa iránti nosztalgiájának ad hangot, amelyben a német, a francia és az olasz kultúra kölcsönösen megtermékenyítene egymást, ahelyett, hogy hiú nacionalista küzdelmekben merül ki.

Az 1940-es években Jacques Mercanton (1910-ben született), aki előbb James Joyce-ról, Bergsonról, Thomas Mannról, Valéry-ről és Rilkérről írott tanulmányaival tűnt fel, kiadja első regényeit, a *Hitetlen Tamást* (*Thomas l'incrédule*) és a *Nap sem a halált* (*Le Soleil ni la mort*), melyek a fasizmus által fenyegetett Svájc 30-as évekbeli visszahúzódásának szellemével való szakítást jelentik. Egy 1948-ból származó szövegében humoros hangon bírálja a helvét mentalitást, amelyben a szentimentalizmus, az idillre való hajlam, a világ tragédiáitól való visszahúzódás dominál.¹²

Más hangon, de ugyancsak a *bezárkózás* hajlamára reagálnak a *Rencontre* című folyóirat körül tömörülő fiatal írók: Henri Debluë, a költő Schlunegger, Yves Velan, akikhez számítandó még a náluk valamivel idősebb Georges Haldas vagy Gaston

11. RAMUZ, C. F.: „Lettre à Denis de Rougemont.” (Levél Denis de Rougemont-hoz.=*Esprit* Paris, 61. sz. 1937. október 1. 9.

12. MERCANTON, JACQUES: „Poésie et plaisir” (Költészet és öröm); *L'Ami secret et l'enfant mystérieux* (A titkos barát és a titokzatos gyermek); *Oeuvres complètes* (Összes művei). 11. köt. Lausanne, L'Aire 1986. 108.

Cherpillod, akkortájt a kommunista Munkapárt elkötelezettje. Ha nem is tagadják meg helvét specifikusságukat, ostromozzák honfitársaikban az „eunuchokat”, akiket a Történelem impotensségre ítél. A *Jeben (Én)* Yves Velan bírálja a vaud-i társadalmat, Friedrich tiszteletes alakján keresztül, aki svájci állampolgársága folytán érzi magát jelentéktelenségre ítéltnak. Henri Debluë egy csak később, 1977-ben publikált szövegében, melynek címe *Ês Saint-Gingolph égett (Et Saint-Gingolph brûlait)* felidézi, hogyan gyújtottak fel a nácik 1944-ben egy szavojai falucskát a svájci határnál, míg ő maga Montreux-ben tartózkodott, védett, de poshadt légkörben, és szívében lángolt a harag a tehetetlenségtől e borzalmak láttán, melyeknek csak távoli tanúja lehetett. Gaston Cherpillod pedig az önéletrajzhoz folyamodik, hogy lerántsa a leplet a *Megégett tölgyfában (Chêne brûlé)* a szabad és idilli Svájcról, és egyúttal a XVIII. században létrejött árkádiái mítoszról, amelyet a XIX. század első felében a romantikus irodalom (Victor Hugoval az élen) egyre erősített.

Az 1960-as évektől kezdődően bekövetkezett gazdasági felvirágzás egyáltalán nem élénkíti a hazához való tartozás érzését, sőt növeli a rossz lelkiismeretet: Denis de Rougemont hiába beszélt boldog helvétekről, a *Svájc avagy egy boldog nép története (La Suisse, ou l'histoire d'un peuple heureux)* című esszéjének végkicsengése az, hogy a boldogság nem lehet tartós. A német Svájcban a háború utáni korszakban Max Frisch és Friedrich Dürrenmatt művei alapjaiban kérdőjelezték meg a hagyományos svájci mítoszokat, és erőteljesen vetették fel ismét a helvét identitás (vagy identitáshiány) problémáját. Hamarosan lefordították őket franciára, és így erősen befolyásolták a svájci franciák tudatát.

A 70-es és 80-as években Jean Zieglernek a bankok és multinacionális társaságok Svájcát támadó pamfletjei nem kevésbé járultak hozzá a vámszedő, a Harmadik világot kizsákmányoló, gazdagságát a szegények véréből építő Svájc képéhez. Számos német nyelvű író, Adolf Muschg, Peter Bichsel, Nicolas Meienberg, Fritz Zorn bíráló hangon szól Svájcról, az uralkodó osztály jó lelkiismeretének megrendítése céljából. A francia Svájcban az ifjú nemzedék inkább nem vesz tudomást hovatartozásáról, a költészetben például olyan univerzális értékek kifejezésének eszközét keresi, melyek nem kötődnek semmiféle konkrét történelmi helyzethez, vagy pedig a legkülönbözőbb modellekből, leggyakrabban a francia irodalmon kívüliekből merít ihletet, s általuk reméli, hogy kibújhat a provincialitás szorításából. Az új „romand” irodalom legrepresentatívabb képviselői közül Etienne Barilier például elutasít mindenféle azonosulást Svájccal, amennyiben szerinte Svájc nem kulturális tér, hanem egy olyan politikai konstrukció, amely a különböző emberek számára lehetővé tette, hogy évszázadokon át a legnagyobb hasznukra éljenek együtt, mintha a kultúra nem a társadalmi és politikai életben való magatartás egy módja lenne. *Párbaj (Du-el)* című regényében saját helyzetén gúnyolódik, amikor egy svájci írókat mutat be, akinek egy német filozófus azt hánytorgatja fel, hogy a Történelmen kívül él.

Jean-Marc Lovay pedig a példabeszédhez vagy féktelen fantáziájához fordul, hogy kifejezze a helvét valóság komorságának el nem fogadását, áthágja a nyelvi szabályokat, megkérdőjelezve a beszédet és annak megmerevedett struktúráit, ahogyan például a *Fürst ezredes menetoszlopában (Le Convoi du Colonel Fürst)* teszi. Ez az eredeti, de nehéz alkotás egy olyan eljárás végső pontját jelenti, amely szerintem

a Franciaországon kívüli többi frankofon irodalmakban is érvényesül: *agonisztikus viszonyba lép a nyelvvel*.

AZ EREDETI KIFEJEZÉSMÓD NYOMÁBAN

A francia Svájc legnagyobb része (a Jura kivételével) a középkortól fogva a francia-provanszál nyelv köréhez tartozott: a nyelvjárásokat, melyek szótárainak összeállítása jelenleg is folyik, a XIX. században háttérbe szorította az oktatás, így napjainkban már alig beszélnek, kivéve néhány völgyet Valais-ban és Gruyère-t (de ott is csak az idősek). Az iskolákban ugyanúgy, ahogyan Franciaországban, bevezették a standard nyelvet az Akadémia és az egyetemi intézmények áldásával, kiirtva minden provanszál etimológiájú helyi kifejezést és elítélve a „*langue d'oc*”-ra jellemző szintaktikai fordulatokat.

A francia nyelven író svájci írók közül Ramuz ismerte fel igen korán írói pályafutásában ezt az űrt a mindennapi beszéd és az iskolai kifejezésmód között. Hazája lelkét akarván kifejezni, előbb a nyelvet kellett kialakítania, módosítva ritmusát, hogy személyes hangra tegyen szert, amely ugyanakkor összhangban van regényalakjainak faragatlanságával és paraszti egyszerűségével. 1905-től úgy fogja fel a regényt, mint egy hőskölteményt, amely az elemiből kiindulva eljut az általánoshoz. *Naplójában* 1904. december 9-én jegyzi fel: „magamhoz szorítom a nyelvet, megbénítom, kiöklendeztetem vele legféltettebb titkait, legmélyebben rejtőző kincseit, hogy felfedje előttem belsejét és engedelmeskedjen, alázatosan kövessen, félelemtől indítatva, és mert megismertem és a legintimebb részeibe is behatoltam. Ha engedelmeskedik, enyém lesz minden, az ég, a tenger és a föld minden tája — és az emberek szíve”.¹³

A nyelvhez fűződő ilyen erotikus (még hozzá szadista tendenciájú) viszony kialakításának vágya nem volt veszélytelen, és egészen 1927-ig a *Cahier de la Quinzaine*-ben Ramuz mellett vagy ellene (*Pour ou contre Ramuz*) címmel a vaud-i író stílusának kérdése a viták keresztüzében állt. Szemére vetik, hogy rossz a stílusa, sőt, hogy készakarva az, és ez a szemrehányás nemcsak Franciaországból jön, hanem Svájcban is: 1920-ban a *Gazette de Lausanne* kénytelen volt beszüntetni *Paraszi üdvözlét* (*Salutation paysanne*) című költői prózájának folytatásos közlését az előfizetők felháborodása miatt.

Ramuz mélyebb szándékaira hivatkozva magyarázkodik, a két kiadóhoz, Bernard Grasset-hez és Henri-Louis Mermodhoz írott leveleiben¹⁴. Ezekben megkülönbözteti a gesztus-nyelvet és a jel-nyelvet, a költői nyelvet, amely az észlelésekhez alkalmazkodik, hogy kifejezhesse a költő által észlelt valóságot, és az iskolai, tudományos nyelvet, amelyben a jelölő és a jelölt közti viszony egyértelmű és elvont. Bár Ramuz, aki Céline szemében, az *Utazás az éjszaka mélyére* (*Voyage au bout de la nuit*)

13. RAMUZ, C. F.: *Journal* (Napló). = *Oeuvres complètes* (Összes művei). 20. köt. Lausanne, Rencontre 1967. 124.

14. RAMUZ, C. F.: *Lettre à Bernard Grasset; Lettre à Henry-Louis Mermod* (Levél Bernard Grasset-hez; Levél Henry-Louis Mermod-hoz). = *Oeuvres complètes* (Összes művei). 12. köt. Lausanne, Rencontre 1967.

szerzőjének saját bevallása szerint példakép volt, amikor azt követeli, hogy „a logika engedjen a képek ritmusának nyomására”¹⁵, eltekint minden játékosságtól, s ebbéli kísérlete során különbözik a szürrealistáktól és versenytársaiktól. Közelebb áll Claudelhez, aki egyébként a vaud-i író nagy csodálója volt, mivel a kísérlet célja nála is a lét titkainak kifürkészése, és demiurgosznak érzi magát. Ramuz egyébként azt igyekszik megmagyarázni Grasset-nak, hogy „különállósága” végeredményben az egész világ olvasóival teszi lehetővé kapcsolatát (fordításban is, mivel nyelve alkalmas rá), mert az elemiből indul ki, és így szabadul ki a regionalizmusból. Egyébként az irodalomtörténészek egyik legáltalánosabb tévedése az, hogy Ramuzt „regionális” íróként sorolják be, Gionohoz vagy Pourrat-hoz hasonlóan, holott vaud-i parasztjai az általános emberi tragédiák legtipikusabb alakjai, akár Racine hősei.

Ramuzsal egyidőben a saját nyelv kialakításának ugyanezt a törekvését találjuk Edmond Gilliard-nál vagy az olyan költőknél, mint Pierre-Louis Matthey, főként írói karrierje második felében. Charles-Albert Cingria stílusa játékosabbnak és szándékosan véletlenszerűbbnek tűnik, aki Jean Paulhan egyik védenca volt: verbális fantáziájának sugallatára ugrik egyik ötletről a másikra, és kijátssza a konvencionális logikát. Ami Blaise Cendrars-t illeti, ki vitatná el tőle a modern költészet fejlődésében játszott szerepét 1913-tól kezdve, a *Húsvét New Yorkban* (*Pâques à New York*) vagy a *Transszibériai próza* (*Prose du Transsibérien*) alapján?

Ha svájci romand írók hosszú ideig távol is maradtak a Párizsban lejátszódó esztétikai vitáktól, azért nem kevésbé voltak az írásmód megújítói: Ramuz Bernard Grasset-hez írott levelében utal a rádió és a film fejlődésére, saját költői művészetének igazolása céljából, és önmagát nem minden ironiát nélkülözve számítja az avantgarde szerzők közé.

A következő generációban két regényíróhoz hozott létre eredeti regénypoétikát: Catherine Colomb (1891–1965) *Gyermekkori kastélyok* (*Châteaux en enfance*), a *Föld szellemei* (*Les Esprits de la terre*) és az *Angyalok ideje* (*Le Temps des anges*) című trilógiájával, amelyben a Lausanne és Genf között elterülő földbirtok tulajdonosainak családi krónikáját adja elő. Keresésének célja az, hogy korán elhunyt anyját találja meg az eltűnt időben, és így juttassa kifejezésre gyermekkori lelki sérülését. Prózája, mely némileg hasonlít Natalie Sarraute-éhoz vagy Claude Simonéhoz, kitágítja az időt és a teret, hogy kitörjön a provinciális bezártságból és a mindennapok közepszerűségéből, megtalálja gyermekora elveszett paradicsomát. De a költészet csak a hiányt, a sebet mondhatja el, innen származik a paradoxon: a stílus egyszerre tömör és töredékes.

A neuchâtel-i Monique Saint-Hélier (1895–1955) élete nagy részét Párizsban töltötte, és *Bois-Mort*, *Le Cavalier de paille*, *Le Martin-pêcheur* című regényeiben egy család széthullását és egy világ eltűnését idézi fel. De az Alerac család története nem szokványos krónika-formában tárul elénk. Az elbeszélés szaggatott, a valóság a különböző szereplők tekintetén és emlékein átszűrve jelenik meg, olyannyira, hogy olykor az álomszerű atmoszféráját idézi. Stílusa hasonlít a belső monológhoz,

szándékos ismétlésekkel, így akarván hangsúlyozni az idő megragadására irányuló törekvésének rögeszmés jellegét.

Más hangnemben ugyan, de szintén a kezdetekhez való visszanyúlást találjuk Alice Rivaz-nál (1910-ben született): fő művében a *Dobd el a kenyeredben* (*Jette ton pain*) értékeli anyjához fűződő kapcsolatát, egészen anyja haláláig, és felidézi egy író nő születését abban a környezetben, amelyben az irodalmat pusztán időtöltésnek vagy transzgressziónak tartják.

Yves Velannál az írás az *Énben* (*Je*) pszeudo-napló formáját ölti, és egészen a végsőkig megy el: a szétesett mondat szerkesztés a főhős tökéletes zűrzavarát tükrözi. Az *Ellenhatalomban* (*Contre-Pouvoir*) Velan „az irodalmiság által létrejövő irodalmat” követeli, „megállásokkal, szétzúzásokkal, perverzióval, hiátusok beiktatásával, és szinte semmi mással”.

Gaston Cherpillod stílusával is érzékeltetni kívánja kettős hovatartozását mint munkáscsaládból származó irodalmár: összeolvasztja a gondos mondat szerkesztést és a kimunkált szerkezeteket a népi, olykor köznyelvi fordulatokkal.

Közelebb a jelenhez, Jean-Marc Lovay rendkívül kimunkált szintakszist alkalmaz, függő móddal, feltételes és megengedő mellékmondatokkal, anaforikus ismétlésekkel, mintha az elmondandó világ szigorúan koherens lenne, holott világa tökéletesen abszurd, és hősei, akár Beckett-nél, irracionális erők foglyai.

Ha van is a XX. században a romand irodalomban a nyelvi hagyományokkal való szakításnak tradíciója, olykor egészen az olvashatatlanság határáig jutva el, más írók ugyanakkor, ha nem is akadémikus, de mindenesetre klasszikus tisztaságú stílus megközelítésére törekedtek, arra, hogy műveik szövete látszólag hibátlan legyen. Ez a „genfi” írók esete, akik a lélekelemző regény hagyományait folytatják, mint Guy de Pourtales, Robert de Traz vagy Jacques Chenevière, vagy a háború után Jacques Mercanton és Georges Borgeaud, akik elliptikus kijelentésekkel emelik hőseik sorsát egy általánosabb dimenzióba.

NYITÁS EURÓPA ÉS A VILÁG FELE

Európa közepén elhelyezkedve, Svájc mindig is otalmat nyújtott: a XVI–XVIII. században a francia protestánsoknak és ellenállóknak, a XIX. században a politikai száműzötteknek, a német demokratáknak, a kommünároknak, a XX. században a Leninhez hasonló orosz forradalmároknak vagy a Romain Rolland-hoz hasonló pacifistáknak. Többnyelvű és több kultúrájú ország lévén, Svájc a XVIII. századtól kezdve elhivatottságot érzett, hogy a különböző európai kultúrák közvetítőjeként szolgált: *Helvetia mediatriz* legyen.

A helvetizmus által szinte karikatúraszerűen képviselt centripetális tendenciákkal helyezkednek szembe azok a centrifugális erők, amelyek az ország túl szűk határait akarják kitágítani. A romand Svájcban ezek az erők különbözőképpen nyilvánulnak meg: a fordítások sokaságával, a külföldi szerzőkről írott kritikákkal, és olyan általános hatással, amely kitörölhetetlen nyomot hagyott gondolkodásmodunkon és irodalmi érzékenységünkön.

Íróink közül sokan tehetséges fordítók: már Mme de Staël a *Németországban* (*De l'Allemagne*) összefoglalja kora német szerzőinek műveit és hosszú szemelvényeket fordít belőlük. Benjamin Constant Schiller *Wallenstein*jét fordítja franciára. A XIX. században a *Bibliothèque universelle* számos fordítást közöl.

A XX. században Gustave Roud mutatja be elsőként a német romantikusokat a francia olvasóknak, Hölderlint, Novalist, Brentanot vagy Eichendorff-ot. Pierre-Louis Matthey az angol romantikusok, Keats és Blake iránt érdeklődik, Shakespeare darabjait fordítja. Jean-Paul Zimmermann lefordítja Gottfried Keller *Zöld Henrik*jét és Charles-Albert Cingria a firenzei *Novellinot*.

Napjainkban Philippe Jacottet szerzett európai hírnevet magának azzal, hogy nagyszerű költői tehetségét a fordítás szolgálatába állította: újraalkotta franciául olyan eltérő szerzők műveit, mint Homérosz, Platón, Musil, Rilke, Cassola és Gongora. Maurice Chappazt Vergiliusz és Théokritosz vonzza. Ami Etienne Barilier-t illeti, Dürrenmatt és Ludwig Hohl műveinek tolmácsolását választotta. És ez csak néhány példa a sok közül.

1974 óta a CH kiadványsorozat elősegíti a svájci szerzők műveinek fordítását az ország más nyelveire. Így vált a frankofon közönség számára hozzáférhetővé a német nyelvű írók közül Nizon, Muschg, Burger stb. és a tessiniek közül Plinio Martini, Giovanni Orelli...

Ha Madame de Staël felfedezte Németországot a franciák számára, Edouard Rod ismerteti meg velük Vergát és az olasz verismo-t. A XX. században a *Revue de Genève* az európai irodalom tükrének szerepét vállalja: Valéry itt folytat párbeszédet Unamuno-val vagy Thomas Mann-nal. Regényírói munkásságával párhuzamosan Guy de Pourtalès a nagy romantikus zeneszerzők, Chopin és Wagner életrajzírója vagy II. Lajos bajor király és Nietzsche rendkívüli alakjának felidézője. Az irodalomkritika területén Albert Béguin kommentálja a német romantikusokat *A romantikus lélek és az álomban* (*L'Ame romantique et le rêve*). Jacques Mercanton már a második világháborút megelőzően értékes tanulmányt szentel James Joyce-nak és Thomas Mann-nak. A romand írókat tehát vonzza az európai kultúra sokfélesége. Marginális helyzetük folytán nem foglyai a francia kulturális imperializmusnak, nyitottabbak lehetnek párizsi kollégáik felé és a kulturális közvetítő fontos szerepét tölthetik be.

Egyébként gyakran találják meg mintáikat a francia irodalmon kívül is. Az egész XIX. század folyamán, egészen a nácizmusig, a romand értelmiségiek általában egy vagy több szemesztert töltöttek német egyetemeken. Így tehát a német szellemiség is hatott rájuk. És ezért hatott olyan erősen Hegel Amielre; de Nietzsche befolyása a romand Svájcban a XX. század első harmadában is megérdemelne egy hosszabb tanulmányt. Rilke, aki életének utolsó éveit Valais-ban töltötte, olyan eltérő szerzőkre hatott, mint Gustave Rod, Monique Saint-Hélier vagy Jacques Mercanton. Ez utóbbi nemcsak Thomas Mann tolmácsolója, hanem példaképül is a *Varázshegy* alkotóját választotta.

A fiatalabbak közül Etienne Barilier Gombrowicz és Pessoa lelkes olvasója; Jean-Marc Lovay Thomas Bernhard égisze alatt működik, *Régions Céréalières* (*Gabonavidék*) című művében még mottóul is őt választotta.

Ezek a kulturális kölcsönhatások a francia Svájcot Európa felé nyitott, a cseréket elősegítő országgá tették. A különböző európai kultúrák közeledésének érdekében számos romand író munkálkodott, kezdve Madame de Staël-től egészen Denis de Rougemont-ig. Érdekes megjegyezni, hogy még a helvét vonulathoz oly mértékben ragaszkodó szerzők is, mint Rambert vagy Reynold, pályafutásuk vége felé egy föderális módon egyesített Európa létrehozásának lelkes hívei, olyan Európáé, amely tiszteletben tartaná minden egyes nép sajátosságát, különösképpen a kisebbségekét. Denis de Rougemont ugyanilyen irányba haladt, amikor követelte a régiók Európáját, amelyben a nemzetek ellenségeskedését felváltaná az újfajta, a határokon is átnyúló kapcsolatok fejlesztése. A romand Svájc ebben az irányban fejthetné ki szerény hozzájárulását a holnap Európájának felépítéséhez.

(Fordította: Martonyi Éva)

KÖNYVEK

J.-L. Joubert–J. Lecarme–E. Tabone–B. Verrier: *Les littératures francophones depuis 1945.* Paris, Bordas 1986. 383.

A szerzőknek a francia irodalom fejlődéséről alkotott véleménye lakonikus megállapítással indul: 1945-ig egy francia irodalom létezett, 1985-ben már irodalmakról kell beszélni. Ez a megállapítás azt a paradox helyzetet tükrözi, amelyben az anyaország, tehát Franciaország irodalma — és nyelve is — háttérbe szorult más irodalmak és nyelvek mögött, ugyanakkor francia nyelven, de Franciaországon kívül, más földrészekben, más országokban új irodalmak születtek meg. Ezt a fejlődést, illetve ezt a gyökeres változást a franciaországi könyvkiadás is követte. A Bordas Kiadó új publikációja már egy ilyen témájú könyvkiadói tevékenység keretében láthatott napvilágot.

A francia nyelvet ma a világ különböző részein különböző mértékben és eltérő céllal használják. Van, ahol anyanyelv, van, ahol hivatalos vagy érintkezési nyelv, s van, ahol már csak mint a múlt emléke maradt fenn. Viszont egységes volt elterjedésének oka és körülménye: a gyarmatosítás. Emiatt a „frankofon” kifejezés meglehetősen gyanus jelentést hordoz sokak számára.

A szerzők a legnagyobb figyelmet és terjedelmet az afrikai és az afrikai diaszpóra írott, ún. néger irodalmainak szentelik, ami érthető is, hiszen ez a legnagyobb földrajzi egység, ahol frankofon irodalomról beszélhetünk. Ezeknek a területeknek a lakói voltak és vannak ma is kitéve a legnagyobb mértékben a modern és a tradícionális életforma közötti összeütközésnek, az ebből eredő egyéni és társadalmi konfliktusoknak. Az irodalomban ez úgy jelentkezik, hogy az oralitás elvesztette szerepének kizárólagos jellegét.

Madagaszkáron, ahol a helyi nyelvek és kultúrák erősebbek, a francia csak kisebb mértékben

tudott betörni. Sajátságos helyzetben vannak a közép-amerikai területek: az Antillák és Francia-Guyana. Az irodalomban sokáig fellelhető gyarmatosítást az utóbbi években némileg ellensúlyozza, hogy helyi kiadványok születtek, amelyek segítségével ki lehet kerülni a „métropole”-t, ami egyfajta autonómiát biztosíthat az itteni szerzőknek.

Réunion és Mauritius, ezek a kis indiai-óceáni szigetek egyszerre akarnak saját eredetiségükben megmaradni és Franciaországhoz tartozni.

A másik jelentős terület a Magreb. Itt az irodalom izgalmas sokarcúságot mutat, ami onnan ered, hogy a műveket ugyan franciául írják, de „gravitációs centrumuk” a Magreb, s egyaránt szánják a magrebi és a francia olvasóknak.

A Közép-Kelet ma már csak kis mértékben járul hozzá a frankofon irodalom virágzásához. Libanonban az angol nyelv terjed, és Egyiptomban is csak a XIX. században volt a francia nyelv a modernizáció egyik eszköze.

Európában Belgium és Svájc mondhat magáénak jelentősebb francia nyelvű irodalmat. Az előbbi mind a mai napig nem élvezi azt az elismerést — legalábbis Franciaországban nem —, amely megilletné nemzetközi hírű szerzői révén, illetve az avantgarde irányzatok befogadása miatt. Az utóbbiban pedig hiába voltak olyan nagy nevek a kultúrában, mint Rousseau, Mme de Staël, Constant, Starobinski, Piaget, Saussure, Cendrars stb., ezeket a francia kultúrához tartozóként kezelik, és nem veszik észre, hogy — svájci illetőségűek.

Québec, illetve Francia-Kanada 1945 utáni irodalmában, amely csakúgy, mint politikai élete, mozgalmas volt, több periódust különböztet meg a szerzők. A 80-as évekig tartó „felfutást” ma inkább az asszimiláció, a megnyugvás, a befelé fordulás jellemzi.

A szerzők, amint cikkünk elején idéztük őket, az 1945 utáni frankofon irodalmakat a jelentősebb szerzőktől vett szövegekkel illusztrálják: így több mint százhusz író, költő mutatnak be. Gyakorlatilag tehát teljes áttekintést kapunk e korszak francia nyelvű irodalmának helyzetéről, a nyelvi, a politikai interferenciákról, fogadtatásukról ebben az arányaiban szerencsésnek mondható kézikönyvben, amely igyekszik mértéktartó objektivitással is hasznukra lenni az egyszerű érdeklődőknek és a kutatóknak, egyetemistáknak egyaránt.

KUN TIBOR

Jean-Pierre de Beaumarchais–Daniel Couty–Alain Rey: *Dictionnaire des littératures de langue française*. 1–4. Paris, Bordas 1987. 2877, XV.

A párizsi Bordas Kiadó, amely hosszú évek óta élen jár mind a francia nyelvű irodalmak terjesztésében, mind a különféle tematikai enciklopédiák, szótárak, antológiák, tankönyvek kiadásában, hatalmas vállalkozásban mutatja be az egyre gazdagodó francia nyelvű irodalmakat ebben a négykötetes lexikonban (amelynek elődje még csak 3 kötetes volt, és 1984-ben adták ki ugyanilyen címmel, ugyanezen irányító gárda vezetésével).

J.-P. de Beaumarchais a XVIII. századi nagy francia szerző leszármazottja, a XVIII. századi francia irodalom specialistája; D. Couty több mű szerzője (amelyek ugyancsak a Bordas Kiadónál jelentek meg), a romantika kutatója; A. Rey nevét pedig a világhírű Le Robert szótárak és lexikonok használói ismerhetik jól.

Ez a szerkesztőgárda mintegy 280 szakembert irányított, akik valamennyien elismert művelői egy adott területnek, irányzatnak, szerző munkásságának. Hogy csak néhányat említsünk: O. Biyidi, Ch. Bonn, M. Crouzet, J. Déjeux, G. Dumur, L. Mailhot, B. Mouralis, P. Nepveu, A. Pons, A. Kibédi Varga, P. Zumthor stb.

A szerzők a lehető legnagyobb önállósággal dolgozhattak cikkeiken (a hatvanas évek második felében a Larousse Kiadónál megjelent kétkötetes *Littérature Française* című kiadvány szerkesztői is ezt az elvet követték.) A magyar Akadémiai Kiadó *Világirodalmi Lexikonánál* vagy a Larousse Kiadónál néhány éve megjelent kétkötetes *Dictionnaire historique, thématique et technique des Littératures*-jében ennél szigorúbb, erősebb koncepciójú módszert követtek. Kétségtelen, mindkettőnek meg-

vannak az előnyei és a hátrányai. De a jelen esetben egy kevésbé esszéisztikus, de merevebb megközelítés, cikkfelépítés és -kidolgozás szerencsésebb lett volna.

A legtöbb szócikket a szerzők kapták (kb. 1800). A több-kevesbé hosszú és részletes biográfiák után meglehetősen tartalmas bibliográfiák adnak számot nemcsak a nekik szentelt fontosabb irodalomról, de műveik különböző kiadásairól is, szinte a szótár nyomdai munkálatairól. Ez a „naprakész”-ség csakúgy, mint a fontosabb művek szinopszisei, a mű egyik kiemelkedő érdeme, s nagymértékben megkönnyíti a kutatást. Majd találhatunk átfogó *elméleti-történeti* cikkeket (kb. 430), amelyek közül csak néhányat emelünk ki: középkori allegóriák, képregény, konnotáció-denotáció, levelezések, detektívregény, szemiotika; irodalmi irányzatok: klasszicizmus, romantika, szimbolizmus, naturalizmus, dada, szürrealizmus, négritűde — de nincs külön szó az egzisztencializmusról, nem írnak a „frankofónia”-ról, a „frankofon” szó elterjedéséről — igaz, van egy fejezet a francia nyelv és az irodalom kapcsolatáról; folyóiratok és újságok nevei: le *Mercur de France*, la *Nouvelle Revue Française* stb.; idegen irodalmak hatása a francia irodalomra, így az angolé, a németé vagy az olaszé. Van egy több ezer mű címét csoportosító *index*, utalásokkal azokra a szócikkekre, amelyekben előfordulnak; különböző dokumentumok, például irodalmi díjakról, a Francia Akadémia és a Goncourt Akadémia felépítéséről, az irodalmi fogalmak és műfajok előfordulásairól a különböző irodalmakban stb., dossziék a legfontosabbaknak tartott szerzőkről Balzactól Zoláig. Olvashatunk összefoglaló cikkeket a különböző francia nyelvterületek irodalmairól: Belgiuméről, a Karib-szigetekéről és Francia-Guyanáról, Kanadáról (Québec), Svájcra, Val d'Aostáról; a néger-afrikai irodalmakról, Magrebről. De nincs külön összefoglalása az Indiai-óceánnak, Louisianának, Madagaszkárnak, a csendes-óceáni francia szigeteknek.

Az előszóban a szerzők kiemelik a hasonló jellegű munkákat mindig is fenyegető egyik legnagyobb veszélyt: „Minden bizonnyal a mai irodalom fogja a legtöbb vitát és kritikát kiváltani. Óriási azoknak a franciául íróknak („écrivains”) a száma, akik közül sokan tényleg írók („écrivains”) és annak is vallják magukat”. S igazuk is van, különösen a Franciaországon kívüli francia nyelvű irodalmakat és szerzőket illetően, hiszen ez utóbbiak szinte kivétel nélkül e századbeli-

ek. Valóban, érthetetlennek tűnik a „frankofon” irodalmak kutatója számára, milyen szempontok alapján szelektáltak e vonatkozásban. Előbb már említettük, hogy bizonyos földrajzi területek kimaradtak, s ez nagy kár, hiszen máshol szinte nem is találunk kapaszkodót, kiindulópontot, amely segítene például Réunion, a Seychelles-szigetek vagy Mauritius francia nyelvű irodalmainak tanulmányozásához. S nehezményezhető bizonyos, ugyancsak Franciaországon kívüli „frankofon” szerzők kihagyása, vagy csak egy nagyobb átfogóbb cikkben való említése. A nagy madagaszkári költő-író triászából vajon miért csak Rabearivelo és Rabemananjara kapott külön cikket (ami persze indokolt), de Ranaivo már nem? Egyszerűen a néger-afrikai irodalom címszó alá csúsztatták. Vagy L. Diakhaté, F. Couchoro, H. Kréa, Labat atya, N. Farès, D. T. Niane, és folytathatnánk a sort.

Megérte volna, ha akár a franciaországi francia irodalom „kárára” is (bár világos, hogy semmilyen tényleges „kár” nem érte ezt a sok helyütt részletesen bemutatott „hexagonális” irodalmat), jóval több hely jut a Franciaországon kívüli francia irodalmaknak és azok művelőinek. A szótár kiemelkedő hiányossága, hogy nem így történt.

Érdekes — és kissé szokatlan, de mindenképpen szimpatikus — újítást is bevezettek a szerkesztők ebben a négy kötetben. Az előző, három kötetes kiadás sok cikkét újra írták más szerzőkkel: ez roppant hasznos ugyanannak a témának vagy szerzőnek biztonságosabb, többoldalú megismeréséhez, de a különböző szerzők ugyanahhoz a témához való hozzáállásának összehasonlításához is. Érdem még az is, hogy olyan szerzők is bekerültek ebbe az új műbe, akik az előző kiadásban még nem szerepeltek.

Ami az illusztrációkat illeti: hiányoznak a szerzőkről készült fényképek vagy a korabeli festmények, metszetek. E helyett a szerkesztők tematikai illusztrálást választottak, így találhatunk színes táblákat többek között az allegóriákhoz, az antikvitáshoz, a sanzonhoz, a neveléshez, az istenekhez és a démonokhoz, a humanizmushoz, a hazához, a kézírathoz, a frankofon nyelvterületekhez stb. Bizonyára nemcsak a mai irodalmaknak szentelt szócikkek váltanak ki vitákat a szakemberek körében, de az elméleti-történeti jellegűek is, mint például a szemiotika, a retorika és az irodalom stb... ebbe azonban itt és most nem kívánunk részletesebben belemerülni, hiszen e témák mindegyike állandó vál-

tozásokon megy át, állandó forrongásban van, sok közülük éppen hogy csak megszületett. Itt is érvényes az előző utolsó bekezdésének egyik gondolata, mely szerint a francia nyelvű irodalmaknak ezt a szótárát kiindulópontnak kell tekintenünk. S ebben a perspektívában igen sok haszonnal — de kellő figyelemmel és elővigyázatossággal — forgathatják a szakemberek, csakúgy, mint minden hasonló jellegű lexikont vagy szótárt.

KUN TIBOR

Jean Dejeux: *Dictionnaire des auteurs maghrébins de langue française*. Paris, Karthala 1984. 404.

A szótár szerzője a magrebi irodalom kiemelkedő, nemzetközileg elismert kutatója, aki a világ több egyetemén oktatott, számos, a magrebi irodalommal foglalkozó mű szerzője, amelyek közül a két legátfogóbb az először 1973-ban Kanadában megjelent *Littérature maghrébine de langue française*, és az 1982-ben Algériában kiadott *Situation de la littérature maghrébine de langue française*.

A néger-afrikai szerzőknek szentelt lexikonok után most, 1984-ben, J. Dejeux szerkesztésében végre megjelent a magrebi francia nyelvű szerzőknek szentelt lexikon. Nem túlság az állítani, hogy hatalmas lélegzetű, egyedülálló műről van szó, hiszen ennek a témának ilyen jellegű és terjedelmű hasonló lexikont nem szenteltek még.

A nagyközönségnek szánt enciklopédiákban általában kevés szó esik az észak-afrikai írókról, az ott található adatok pontatlanok. Nehezíti a szótár összeállítójának munkáját, hogy bizonyos adatokat roppant nehéz beszerezni. A szerzőknek kiküldött tájékoztató-adatkérő levelek sokszor válasz nélkül maradnak, néha még a nemzeti hovatartozást is nehéz meghatározni, a szerzők gyakran az ismeretlenség homályában maradnak. Bizonytalan még a nevek írása is: igen gyakran fölcserélik a vezeték- és keresztnéveket. A szerző megismertet bennünket munkamódszerével. Először is, kik szerepelnek a kötetben?

Olyan szerzők, akik valamilyen művel jelentkeztek az irodalom területén, függetlenül a mű minőségétől, irodalmi értékétől. A szerzők nem csak „írók” lehetnek, a szó szoros értelmében. A szerkesztő igyekezett kimerítő felsorolást adni valamennyi szerzőről. A művek kiválasztásánál a francia nyelv használata volt a kitétel, ami

nem jelent előítéletet, és egyáltalán, semmiféle állásfoglalást az arab nyelvvel szemben.

Kiket ért a szerkesztő a „magrebi szerzők” fogalom alatt? A berber és a zsidó származású marokkói és tunéziai szerzőket, kivéve azokat a zsidó származású szerzőket, akik műveiket nem marokkói vagy tunéziai tartózkodásuk idején írták, hanem például Franciaországban; az arab-berber algériaiakat és azokat az európaiakat, akik az algériai állampolgárságot választották.

Érdekes a kiválasztott írások tematikája. Általában a regények, a novellák, a költemények, a színdarabok, a nyelvészeti és az irodalomkritikai, a történelmi és a vallástörténeti jellegű munkák kerültek a szótárba.

Viszont nem kerültek be jogi, közgazdasági, pénzügyi, egzakt tudományos, orvosi művek csakúgy, mint a sokszorosított egyetemi jegyzetek és a még ki nem adott disszertációk sem.

A vizsgált időszakok: Algéria esetében 1880-tól 1982-ig; Tunézia esetében 1900-tól, míg Marokkó esetében 1920-tól 1982-ig megjelent művek szerepelnek.

A szócikkek a következő adatokat foglalják magukban: az adott szerző életrajzát (ami esetenként nagyon rövid, sőt, helyenként nincs is, mert egyszerűen nem állnak rendelkezésre ilyen adatok); a publikált művek bibliográfiáját, és végül rövidebb-hosszabb értékelést a szóban forgó szerzőről.

A szótár függelékei a következőket tartalmazzák: olyan arab nyelvű szerzőket, akiknek műveit franciára fordították; statisztikai táblázatokat az irodalmi „termés”-ről; antológiák, folyóiratok különszámainak adatait; rövidítések jegyzékét; a szótárban nem szereplő idegen szerzők arab vagy berber írói álneveit.

A szerző aláhúzza, hogy a kutatás ebben az irodalomban nagyon nehéz volt, mivel a magreb országokban a dokumentáció sokszor hiányos; sok szerző álnév alatt publikál, a könyveken nem mindig szerepel a szerző teljes neve stb.

A szótár mindezek ellenére igyekszik a lehető legfontosabb és legfrissebb adatokat szolgáltatni. A szerző tájékozottsága, felkészültsége, az objektív nehézségek okozta határok fölismerése megbízható, mindenki által haszonnal forgatható művet eredményezett. Csak bízhatunk abban, hogy azok az akadályok, amelyek a még részletesebb, még pontosabb dokumentációt lehetővé teszik, hamarosan valamennyi érintett ország-

ban le fognak dőlni, s a kutatók, egyetemisták még teljesebb lexikont fognak kézhez kapni.

KUN TIBOR

Littérature de Tunisie. 1987. október, 218. (Europe különszám.)

Az algériai és a marokkói irodalmaknak szentelt különszámok után a neves párizsi folyóirat most a Magreb harmadik országának, Tunéziának az irodalmát mutatja be, teljessé téve így a magrebi irodalomról szóló sorozatot.

A kötetet az 1951-ben született tunéziai költő, Tahar Bekri előszava vezeti be, mely az ország sokféleségét, történelmi, természeti, irodalmi gazdagságát emeli ki. Ugyancsak Tahar Bekri a szerzője az *arab nyelvű tunéziai irodalomról* szóló fejezetnek. Ennek kiinduló tézise, hogy ez a nyelvi megszorítás nem fedi teljesen az irodalmi valóságot; helyesebb tunéziai *irodalmakról* beszélni, hiszen létezik egy tájnyelvi arab, egy irodalmi arab és végül a francia nyelvű tunéziai irodalom, mindegyik a maga sajátos vonásával. Az arab nyelvű költészet roppant egyenlőtlen, és főleg a legújabb korban „termel” nagyobb számban alkotásokat. A prózai művek közül Bekri megemlíti az utazási elbeszéléseket és az e század elején nyugati mintára megszülető és a legelterjedtebb irodalmi műfajt, a *novellát*. A kritika a XIX. században született meg, és ma már az irodalomelmélet legújabb eredményeire is igyekszik támaszkodni.

Ami a *francia nyelvű tunéziai irodalmat* illeti, Média Khadhar, a cikk szerzője rámutat arra, hogy Tunézia egyike azon országoknak, amelyek a legkésőbb fogadták be a francia nyelvet. Ennek oka az arab nyelv túlsúlyában keresendő, ami szinte elijesztette a francia nyelven publikálni óhajtó szerzőket. Kiemeli Albert Memmi szerepét, aki olyan kiemelkedő művek szerzője, mint a *La statue de sel* című regény, a *Portrait du colonisé* és a *Portrait du colonisateur* című esszé. Igen fontos az a gondolat, hogy ma már a tunéziai szerzők nem annyira befelé, a saját elszigeteltségükből adódó problémáik feldolgozására fordítják erejüket, mint inkább kifelé, a világra tekintenek; így például H. Bouraoui, aki az angol nyelv és nyelvterületek felé is fordul, vagy A. Meddeb, aki Párizsban írta *Talismano* című regényét.

Pontos és érdekes megismerni a legnagyobb és

múltán leghíresebb francia nyelvű tunéziai szerző, a már említett Albert Memmi véleményét bizonyos kérdéseket illetően. Memmi rámutat arra, hogy a három magrebi ország irodalmi és művészeti alkotásának területén a politikai különbségek ellenére több a hasonlóság, mint a különbözőség. És bár vannak az új generációban szerzők, akik arabul is írnak, mégis, sokan közülük a franciát választják kommunikációs nyelvnek. Memmi azt is beismeri, hogy jövődőlése az észak-afrikai francia nyelvű irodalmak kihalásáról nem valószínű meg. Egyik antológiájával kapcsolatban (*Ecrivains francophones du Maghreb*, Paris 1985.) kifejti, kit tekint elsősorban magrebinek. Azok, akik magrebi születésűek ugyan, de műveikben nem foglalkoznak a Magrebi problémáival, kevésbé érdekesek számára, mint azok, akik — még ha alkotói tevékenységük idején magrebi területen kívülre kerültek is (J. Roy, A. Camus), de — magrebi problémákkal foglalkoznak.

Tunéziában is felmerül a népi, a szegény rétegek orális, tradicionális irodalmának a problémája: a tömegkommunikációs eszközök elterjedése, az analfabétizmus felszámolása kétségtelenül elősegíti a fejlődést a társadalmi nivellálódás területén, ugyanakkor háttérbe szorítja ezt az irodalmat, amelyet így a feledés, a háttérbe szorulás veszélye fenyeget. Lucienne Saada cikkében erről az irodalomról ír, a terepen végzett kutató- és gyűjtőmunka alapján. Érdekes megfigyelést tett: meglepte a témák gazdagsága, merészsége, amellyel sok esetben szigorú tabukat hágtak át az arab nyelven előadott darabokban. A tabuk áthágása az elsődleges témája az arab nyelvű tunéziai női költészetnek is. Van még sok női szerző, aki számára a tabuk továbbra is tabuk maradnak, vagy csak nagy belső vívódás árán tudnak megszabadulni tőlük. Ennek az ingadozó, kétirányú magatartásnak az okát a cikk szerzője — Zeineb Cherni — a jelenlegi tunéziai gazdasági és társadalmi életben látja.

Hélé Beji a Nouveau Théâtre egyik előadott darabját, az *Orage d'automne*-t elemzi. A jegyzet szerint ez a színház az első tunéziai magán-színház, amelyet 1975-ben alapítottak.

Sophie El Goulli a tunéziai plasztikus művészeteket vizsgálja. Alapvető kiindulópontnak tekint, hogy Tunézia történelme során több nép vonult itt végig, és a nyugati és a keleti hatások ötvöződtek, és az adott plasztikus művészet mindig alkalmazkodott az adott hódító

művészeti irányzathoz (berber, krétai, hellén, római...). Az európai és a tunéziai plasztikus művészetek kölcsönösen katalizátori szerepet játszottak egymás művészetében, egymásra való hatásukban. Ugyanakkor, bár a szerző több mai tunéziai művész nevét megemlíti, hozzáteszi, hogy még nincs meg a szükséges időbeli távolság ahhoz, hogy biztos ítéletet mondhasunk róluk.

A történeti jellegű bemutató részt antológia követi, amelyben külön kapnak helyet az arab, és külön a francia nyelvű szerzők. Az arab nyelvű szerzők között Ali Douaji, a mindössze 40 évet megélt szatirikus szerző, Béchir Khraïef, a népi kultúra felelevenítője, valamint Aboul Kacem Chabbi, Mahmod Messadi, Tahar Guiga, Ezzeddine Madani, Mahmoud Tounsi, Habib Zannad, Samir Ayyadi, Tahar Hammami, Moncef Louhaïbi, Mohammed Ghazzi, Khaled Najjar, Hassouna Mosbahi, Béchir Kahwaji, Souf Abid, Tewfik Jebali és Mohamed Ridha Kefi neve szerepel, akikről rövidebb-hosszabb idézeteket találunk francia fordításban.

A francia nyelvű szerzők között Mustapha Tlili már régebben ismert; rajta kívül Chems Nadir, Abdelwahab Meddeb, Kamel Gaha, az ugyancsak szélesebb körben ismert Hédi Bouraoui; Sophie El Goulli, Salah Garmadi, majd ismét két ismert szerző, Moncef Ghachem és Tahar Bakri, Abdelmajid Chorfi, Amina Saïd és Mounira Skandrani neve szerepel rövid életrajzi ismertetéssel és műveikből válogatott részletekkel. Ezekben a modern francia verselés hatása első szempillantásra szembeötlő, csakúgy, mint a hagyományos magrebi életformához való ragaszkodás bemutatása. Valamennyien felsőfokú tanulmányokat végeztek, nyelvtanárok, filozófusok, szóval kivétel nélkül a legműveltebb rétegekből kerültek ki, ami magyarázza műfaji, tematikai választásaikat, egyfajta „profi” hozzáállásukat az irodalomhoz mind elméleti, mind gyakorlati téren, ugyanakkor sejtetni engedti azt is, kik a potenciális „fogyasztói” ennek az irodalomnak: semmiképpen az elmaradott életformában megrekedt magrebiak, hanem az írni-olvasni tudók között is elsősorban azok, akik legalább ilyen szellemi felkészültséggel rendelkeznek. Ez azonban már más jellegű kérdéseket vetne föl, amelyeket nem is érintenek a kritikusok ezekkel a szerzőkkel kapcsolatban.

KUN TIBOR

Christian Achour: Anthologie de la littérature algérienne de langue française. Entreprise Algérienne de Presse — Paris, Bordas 1990. 320.

Több mint kétszáz, múlt századbéli és mai francia nyelvű algériai szerző, másfél évszázadnyi algériai — és áttételesen francia — történelem: ez Ch. Achour algériai szerző antológiájának mérlege, amelyet első pillantásra megállapítottunk. Előszavában világosan kifejti, milyen szempontok határozták meg a mű felépítését, és mennyiben kívánt eltérni a többi, az algériai irodalomnak szentelt antológiától.

Az antológia az algériai irodalom fejlődését követi végig 1833-tól 1987-ig, vagyis Algéria francia megszállásától szinte napjainkig. A szelektálás és a vizsgálódás elsősorban nem esztétikai alapelvek, hanem a történelem diktálta kronológia szerint történt. Az időegységek által megszabott fejezeteket azután műfajok szerinti alfejezetek tagolják, s így kapjuk a következő összeállított egységeket:

1. fejezet — A kezdetek: 1833–1938, illetve 1920–1947: Politikai próza — Elbeszélő próza.

2. fejezet — 1948–1962: A szülőföld, a nemzet tematikája, az esszé és a regény mint irodalmi műfajok.

3. fejezet — 1954–1962: A harcos irodalom — 1962–1987: A háborús művek a költészetben, a színházban, az esszében és az egyéb prózai művekben.

4. fejezet — 1962–1987: 25 év algériai irodalom az esszében, a költészetben, a prózában.

5. fejezet — 1953–1987: Az emigráns irodalom.

6. fejezet — 1962–1987: Női szerzők.

Az antológiát egy szerzői életrajzi lexikon, az algériai kiadók listája és egyéb hasznos kiegészítő információk sora zárja.

Az antológia didaktikai struktúrája nagyjából-egészében követi a hasonló jellegű Bordas-művek koncepcióját. Az egyes szerzők munkásságának általános-áttekintő elemzését rövidebb-hosszabb idézetek illusztrálják: természetesen lehetne vitatkozni (de meggyőződésünk, teljesen fölösleges lenne, mint minden válogatás esetében!), hogy egy adott szerzőtől miért éppen azt a néhány sort emelte ki a szerkesztő, aki egyébként így indokolja eljárását: „Végül néhány szót az idézetekről, amelyekről tudjuk, hogy kritikát fognak kiváltani: egyszerűen arról van szó, hogy katalizátoroknak szántuk őket az olvasáshoz, és nem egy teljes mű rezüméinek.”

Az 1. fejezet azt a kezdeti korszakot és ideoló-

giai környezetet igyekszik érzékeltetni, amelyben az algériai irodalom lassanként formát öltött. Ez, legalábbis itthoni viszonylatban, az a periódus, amelyet a legkevésbé ismertünk szerzőivel és műveivel együtt, ezért sok új információt tartalmaz. Rengeteg ismeretlen vagy alig ismert szerző nevével találkozhatunk; a két legismertebb Jean és Taos Amrouche.

A 2. fejezet a legismertebb 'klasszikus' szerzőket tárgyalja (M. Feraoun, M. Mammeri, M. Dib, Y. Kateb), de olyan nevek is előfordulnak, mint M. Lacheraf, M. Ouary, M. Haddad.

A 3. fejezet az algériai — és a francia — történelem egyik legkegyetlenebb, legvitatottabb periódusát, a felszabadító harc éveit tekinti át, részletesebben szól Y. Kateb színházáról, M. Lacheraf, F. Fanon és J. Sénac munkásságáról.

A 4. fejezet az 1962 és 1987 közötti periódus irodalmi termését veszi szemügyre, és olyan új szerzőket is bemutat, mint R. Boudjedra, T. Djaout, R. Mimmouni.

Az 5. fejezet azokról a szerzőkről szól, akik Franciaországban élnek és alkotnak, ott születettek, vagy ezt az országot választották második hazájuknak. Szintén ismert és népszerű nevek szerepelnek: Feraoun, Kateb, Boudjedra, Dib, Bourboune, Belamri, de számos ismeretlen név is fölbukkan.

A 6. fejezet izgalmas anyagot tartalmaz: a női írók helyzetével, munkásságával foglalkozik. Ha figyelembe vesszük, milyen helyet foglalnak el még ma is a nők az iszlámtól áthátolt civilizációban, akár forradalminak is mondhatjuk ezt a témát. Igen sok az ismeretlen név; szépszerével csak A. Djebar, A. Greki, és A. Lemsine tűnik ismerősnek a magyar kutató számára.

A kritikai-bemutató részek, rövidségük ellenére is — vagy talán éppen e miatt — szimpatikusan objektívek, lényegre törőek, nem próbálnak divatos módszerekkel és nézőpontokkal dobálózni. Adatok, tények, szemvillanásnyi értéktételek és vélemények: egyszóval ideális bevezetés ebbe az irodalomba egyetemistáknak és szakembereknek egyaránt.

KUN TIBOR

Anne-Françoise Luc: Le naturalisme belge. Bruxelles, Éditions Labor 1990. 180.

Ami a romantikának nem sikerült, az sikerült a naturalizmusnak; a franciáktól független belga nemzeti irodalom kialakítása. Szerepet játszott ebben az eredeti Goncourt-i program: a regényíró „a jelen elbeszélője”, és a belga regényírók a

korabeli valóság megismerésére és feldolgozására törekedtek. Szerepet játszott továbbá a flamand festészet nagy hagyománya is: Memling, Hieronymus Bosch és mások mind a környezetet, mind a személyek aprólékos ábrázolására törekedtek. A flamand képzőművészeti hagyomány különösen Verhaeren korai naturalista verseiben és Georges Eekhoud prózai írásaiban érvényesül.

A naturalizmus előzménye Belgiumban Courbet 1851-es brüsszeli látogatása és a realista festészet megjelenése. Az 1870-es években sokat beszélnek a realizmusról és a naturalizmusról. J.-K. Huysmans, aki rendszeresen publikál belga folyóiratokban, nem tesz a kettő közt különbséget. A *L'Artiste* című folyóirat 1877-től a naturalizmust a modernséggel azonosítja. Camille Lemonnier 1878-ban Courbet-nak szentelt tanulmányában kifejti, hogy „a naturalizmus a környezet tanulmányozásával elmélyített realizmus. A naturalizmus könyörtelen logikával figyel meg a jellemeket. A naturalizmus filozófiát feltételez, amit a realizmus nem igényel. A naturalizmus filozófiája a biológiában, a geológiában, az antropológiában és a társadalomtudományokban gyökeredzik.” Lemonnier néhány könyve, köztük az *Un mâle* a huszadik század első harmadában magyarul is megjelent.

A belga naturalizmus 1875-től vagy 1877-től 1895-ig virágzott. Az 1875-ös évszámot a naturalizmus korábbi történészei, az 1877-est pedig Anne-Francoise Luc adja meg. G. Vanwelkenhuyzen és R. Frickx a *L'Artiste* című folyóirat megindítását tekintik döntőnek (1875-ben), míg Luc azt, hogy Théodore Hannon költő átveszi az irányítást (1877. január). A naturalizmus, ha nem is előzmények nélkül, a népet „vitte be” a belga irodalomba. A naturalisták jelentős társadalmi szerepet játszottak, és a szocialisták a naturalizmust nézeteik és törekvéseik esztétikai visszatükröződésének tartották. A naturalizmus két évtizedét a belga gazdasági élet válsága (fél évszázados virágzás után), egy új értelmiség kialakulása és a Belga Munkáspárt létrejötte jellemzi. A Belga Munkáspárt lapja, a *Le Peuple* (1885-től) Zola és Lemonnier regényeit folytatásokban közli, de nem vesz részt abban a vitában, amely az évtized két vezető folyóirata a *L'Art Moderne* és a *La Jeune Belgique*, azaz (némiként leegyszerűsítve) a naturalisták és a szimbolisták között dül.

Luc jól tájékoztató kis könyvének egyik nagy érdeme, hogy szemléletes leírást ad régi folyói-

ratokról. A művet rövid, de gondos bibliográfia zárja.

FERENCZI LÁSZLÓ

Marcel Lecomte: Les voies de la littérature. Choix de chroniques littéraires suivi d'une bibliographie établie par Philippe Dewolf. Bruxelles, Archives du Futur, Editions Labor 1988. 271.

Marcel Lecomte, a költő, Kassák folyóiratában, a bécsi Mában jelent meg először magyarul. A „mindig rejtelmes és mindig távoli” Lecomte, akit „mindig könyvekkel hóna alatt lehetett látni”, és aki halála napjáig legendás szegénységben élt (Robert Goffin emlékiratai szerint) nagy olvasó és kitűnő kritikus volt. Noha már a húszas-harmincas években is írt néhány érdekes cikket, így Clément Pansaersről már 1923-ban, közvetlenül a *Résurrection* szerkesztőjének halála után vagy Franz Kafkáról 1938-ban, kritikusi tevékenységének fénykora az ötvenes-hatvanas évekre esik. Kezdetben főként az avantgarde lapok munkatársa, később a legkülönbözőbb lapok közlik szívesen írásait. Az ötvenes-hatvanas években Lecomte kritikusi érdeklődése hármas irányú. Először: rendszeresen méltatja ifjúságának mestereit, a dadaistákat és a szürrealistákat (Tzara, Ribemont-Dessaignes, Breton, Chirico) és másokat is, akik a modern irodalom kialakításában tevékenykedtek Maeterlincktól és Prousttól Paul Valéry-ig és Pierre-Jean Jouve-ig. Másodszor: az új regény egyik első és megértő kritikusa, ezt bizonyítja Robbet-Grillet-nek, Beckett-nek, Jean Ricardou-nak és Butornak szentelt tárcái. Harmadszor: Lecomte, aki élete végéig megmaradt szürrealistának, túllépett a frankofon világon, és nem csupán Kafkához tért vissza ismételtelen, hanem Hofmannsthalra és Musilra, Jüngerre és Bennre, Paszternakra és Poundra is figyelt. 1953-ban Joyce-ról szólva elmondja, hogy ifjúságának egyik meghatározó élménye az *Ulysses* volt.

Lecomte közvetlenül az első világháború után kezdte pályáját. Mint annyi kortársát, őt is Pansaers inspirálta. 1958-ban Lecomte újra felidézi az akkortájt majdnem teljesen elfeledett Pansaers emlékét, aki Goffin 1945-ös szavai szerint „dadaista volt a dada előtt”. Lecomte 1918 májusában, tehát még Belgium német megszállása idején látogatta meg Pansaers-t, aki a *Résurrection*-ban egyaránt közölte Jouve-ot, Ghelderode-ot és a német expresszionistákat. Pansaers a

fegyverszünet után hamarosan kapcsolatba került a párizsi dadaistákkal, de már 1922-ben, nem sokkal halála előtt, Bretonékkal szemben Joyce és Pound irányában tájékozódott. Talán a pansaersi örökség következménye az, hogy a belga szürrealisták, így Lecomte is, Párizstól függetlenek maradtak.

Lecomte nyitottsága a nem-frankofon világ-ra részben a belga irodalmi hagyomány, részben a mindvégig vállalt (és a harmincas-negyvenes években eléggé lenézett) avantgarde örökség kifejezése volt. Lecomte-ot leginkább a költészet és a nyelv, a költői érzékenység és a regény, a költői tapasztalat és a megformáltság viszonya foglalkoztatta. Georges Bataillet-t magyarázva írja: „a belső tapasztalat problémája a kommunikáció problémája”, és ezt feszegeti emlékezéseiben, vitairataiban és esszéiben egyaránt.

Philippe Dewolf igen gondos bibliográfiája a bécsi Máról sem feledkezik meg.

FERENCZI LÁSZLÓ

*

Jean-Yves Tadié: *La critique littéraire au XXe siècle*. Paris, Pierre Belfond 1987. 318.

Jean-Yves Tadié, a kiváló Proust-szakértő s a narratív irodalom teoretikusa nem könnyű feladatra vállalkozik új kötetében, amikor a XX. század irodalomkritikai irányzatait tekinti át. E célkitűzés már csak azért sem egyszerű, mert a XX. századi irodalomkritika rendkívüli változatosságával, sokszínűségével hatalmas korpuszt jelent a feldolgozó számára, s a szintézisteremtés óhatatlanul a redukálás, a szelektálás alkalmazását teszi szükségessé. Gondot jelenthet a tárgy kezelésének megfelelő, irányító szempontú kiválasztása is: az irodalomkritika történeti fejlődésének folyamatát kísérjük-e figyelemmel, az egyes irányzatok egymásra gyakorolt hatását mutatjuk-e meg, vagy metaelméleti, tudományelméleti szempontok alkalmazásával az irodalomkritika teoretikus megközelítésére vállalkozunk.

A kötet szerzője tisztában van a lehetőségek sokféleségéből adódó nehézségekkel, s vállalkozása éppen azért mondható sikeresnek, mert munkájában nem akar „mindent” megvalósítani.

Szándéka, hogy a XX. század legjelentősebb, legszármottevőbb irodalomkritikai irányzatairól nyújtson átfogó képet; analíziseiben nem bocsátkozik részletekbe, nem állít fel különöseb-

ben újszerű elméleti tételeket sem, melyek értelmezéseit meghatároznák. Így a kötet egyfajta kézikönyv funkcióját hivatott betölteni, melynek éppúgy helye van az irodalomtudós, mint az egyetemi hallgató könyvespolcán.

Tadié kiindulópontja, hogy az irodalomkritika a XX. században minden eddiginél jelentősegteljesebb szerephez jut. Fontossága bizonyos kritikusok, például Barthes felfogásában egyenrangú az irodalmi művel. Ennek oka, hogy gyökeresen megváltozott az irodalmi művekhez, általában a műalkotásokhoz való viszonyunk: ma már nem tekintjük sérthetetlennek és szentnek a műalkotásokat, befogadásuk teremtő folyamat, az interpretációk a mű szerves részét képezik. A korábban passzivitásra ítélt befogadó maga is teremtő erővé válik, így az irodalomkritika súlya is jelentősen megnövekszik, hiszen az a befogadásnak — ha nem is mindenkor tudományos, de — intézményes formája.

Tadié célkitűzése, hogy a XX. századi jelentős irodalomkritikai irányzatokat mint módszereket vegye számba, melyekkel az irodalmi mű megközelíthető. E módszerek bemutatása, összehasonlítása során azt az elvét juttatja kifejezésre, hogy nincs egyetlen, kizárólagos módszer, melynek felhasználásával egy irodalmi művet komplex módon leírhatunk, mindegyik eljárás a mű egy lehetséges aspektusának megragadására szolgál.

A kötet tíz fejezetből épül fel, mind egy-egy jelentős kritikai irányzatot mutat be, ezek: az orosz formalista iskola és a Prágai Kör; a német kritika; a Genfi iskola, az imaginárius kritika; a pszichoanalitikus kritika; az irodalom-szociológia; a nyelvészeti bázisú irodalomkritika; az irodalomszemiotika; a poétika; a genetikus kritika. Az egyes fejezetek fölépítése ugyanazon rend szerint történik: a szerző megismertet bennünket a szóban forgó kritikai irányzat legfőbb tételeivel, történetileg situálja azt, majd egy-egy reprezentáns képviselőjét mutatja be, mindezt átlag 25–30 lapon. Bizonyos esetekben (például a 2. és a 3. fejezetben) az általános bevezető elmarad, az ismertetés rögtön a konkrét szerzők bemutatásával indul.

A fejezetek elemzésétől eltekintünk, hiszen összefoglaló-ismertető jellegüknél fogva nemigen tartalmaznak olyan mozzanatokat, amelyek kritika alá vehetők. Mind az egyes irányzatok elkülönítése, mind főbb tételeik bemutatása, csakúgy, mint az egyes szerzők munkásságának áttekintése korrekt, lényegre törő.

Ha nem is illethetjük kritikával mindazt, amit Tadié kötetében leír, azért reflektálhatunk arra, amiről viszont nem, vagy csak futtában tesz említést. Így például érzésünk szerint jóval több hely, több gondolat illetné meg a hermeneutikát, mint amennyit szentel neki a szerző. Az irodalomszociológiáról szóló fejezetben ugyan nem egészen négy oldal szól Jauss munkáiról, viszont meglepő, hogy Gadamer nevével sehol nem találkozunk. Hasonlóan nem esik szó Ricoeur hermeneutikai munkásságáról; egyébként vele is mostohán bánik a szerző, jelentőségéhez képest alig olvasunk róla: a Nyelvészet és irodalom című fejezetben mindössze egy műve, *Az élő metafora* kerül említésre, az is csupán két mondat erejéig. Ez a fejezet csak három szerzőt tárgyal, ezek: Benveniste, Harald Weinrich és Valéry. A nyelvtudomány szerepe, hatása az irodalomtudomány fejlődésére nézve jóval nagyobb és összetettebb, mint ahogyan azt ez a fejezet érzékelteti. J. S. Schmidtről és az empirikus irodalomtudományról sem olvashatunk, s talán az is kifogásolható, hogy a dekonstruktivizmusnak nem szán önálló fejezetet a szerző, de még alfejezetet sem: az utószóban esik róla szó.

A „hiánylistát” még folytathatnánk. A stilsztikáról szóló részben szívesen olvastunk volna Terracíniról, mint ahogyan az irodalom-szemiotikáról szólóban Segréről és Maria Cortiról; ők egyébként semmilyen összefüggésben nem kerülnek említésre. A genetikus kritikáról érkező fejezet *Avant-texte* című alfejezetében is lehetett volna utalni az olasz kritikusokra, hiszen a variánsok kritikájában, a szövegváltozatok vizsgálatában elévülhetetlen érdemeket szereztek.

Azt is máltánytalannak érezzük, hogy Ingar-den neve és *Az irodalmi műalkotás* című munkája egyetlen ízben, ráadásul zárójelben kerül említésre, fél mondat erejéig.

Mindent összevetve, Tadié könyve jól használható áttekintés a XX. századi irodalomkritikai irányzatokról, melyet magyar fordításban is szívesen olvasnánk.

MAÁR JUDIT

Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Válogatás és szerk. Bojtár Endre. Budapest, Akadémia Kiadó 1988. 364.

A kötet, amelyről az alábbiakban szó lesz, szöveggyűjtemény, s mint ilyen, hézagpótló. Nem mintha a magyar szakmai nyilvánosságnak nem

lett volna korábban is alkalma magyar nyelven tájékozódni azokban a korszakjelző irodalomtudományi irányzatokban, melyek a kötet alcímében szerepelnek. Bizonyos fokig még el is volt kényeztetve: olyan folyóiratok, kiadványok álltak rendelkezésére, melyek a közép- és kelet-európai országok többségéhez viszonyítva irigylésre méltó kitekintést tettek számára lehetővé a mostoha évtizedekben is. Elég a *Helikon* (kezdetben *Világirodalmi Figyelő*) című elméleti folyóiratra utalnunk, mely egyik monotematikus számát (az 1968. 1. sz.) éppen a strukturalizmusnak szentelte, de nem hagyjuk említés nélkül a *Strukturalizmus* című kétkötetes válogatást sem (szerk. Hankiss Elemér, Budapest, Európa 1971.) vagy a *Kritika* című (akkor még) elméleti súlypontú folyóiratban közölt idevágó tanulmányokat stb. A jelen kötet gondozója pedig azonfelül, hogy a magyar irodalomelméleti gondolkodás egyik legsokoldalúbb, legeredetibb, legkezdeményezőbb és legtermékenyebb képviselője, a szóban forgó terület legavatottabb magyar szakértője, ki egyebek közt könyvméretű tanulmánnyal járult hozzá az említett áramlatok magyarországi megismertetéséhez (*A szláv strukturalizmus a magyar irodalomtudományban*. Budapest, Akadémia Kiadó 1978.). Mindazonáltal maguk a szövegek, kevés kivétellel, nem voltak hozzáférhetőek a csak vagy jobbára csak magyarul olvasó érdeklődők számára. Most hát olyan kiadvány került a kezükbe, mely állja a versenyt a különféle világnyelveken kiadott más ilyen típusú antológiákkal, ha ugyan egyben-másban nem tesz túl rajtuk.

Aki ennek a kötetnek a segítségével kíván tisztába jönni e világszerte elterjedt s mindmáig nagy tekintélynek örvendő irányzatok lényegével, bizonyos lehet afelől, hogy nem kerüli el a figyelmét az alapvető és a meghatározó aspektusok egyike sem. Felvonulnak a kötetben a cseh és a lengyel strukturalizmus legkimagaslóbb képviselői: Roman Jakobson, aki ott állt az orosz formalizmus bölcsőjénél, s miután a bolsevizált Oroszországból emigrálva Csehszlovákiában telepedett le, valósággal összekötő láncszemmé vált az orosz formalista iskola és a prágai nyelvészeti és irodalomtudományi strukturalizmus között; kulcsfontosságú tanulmányaival szerepel Jan Mukařovský, a prágai strukturalista iskola világhírű megalapozója, feje és törvényhozója; René Wellek, aki (mint egyébiránt Jakobson is) Csehország hitlerista megszállása

után az Egyesült Államokban lelt menedéket, s alapvető munkáival (melyek közül az Austin Warrennal közösen írt *Az irodalom elmélete* című összefoglaló műve századunk legsikeresebb, immár klasszikusnak számító kézikönyve) megtermékenyítette az amerikai irodalomelméleti gondolkodást az európai irodalomtudomány modern eszméivel és vívmányaival; Felix Vodička, Mukařovský egyik leghíresebb követője, méltó örököse és folytatója; a lengyelek közül elsősorban Roman Ingarden, korunk egyik legeredetibb és legkövetkezetesebb irodalomelméleti rendszerének a megalkotója és Manfred Kridl, a nagyhatású lengyel integrális iskola vezető egyénisége. Mindeme irányzatok rövid, de velős, belső és kölcsönös összefüggéseiket is megvilágító jellemzése megelérhető Bojtár Endre bevezetőjében. Talán csak egyetlen tekintetben keveselljük a kötet közlékenységét: nem ártott volna röviden ismertetni a besorolt szerzők életrajzát és főbb műveik bibliográfiáját.

Rendkívüli céltudatosságra vall a könyvbe felvett írások megválogatása és csoportosítása is. A struktúra, a jelentés és az érték minden kétséget kizáróan kulcsszavai a kötetnek: azokra az alapvető témákra, azaz inkább problémákra utalnak, melyek mind a cseh, mind a lengyel strukturalizmust elsődlegesen foglalkoztatták: a modern tudomány általánosságban szólva holista szemléletének, az ugyancsak általános kommunikációs problematikának és az axiológiai megközelítésnek irodalmi, illetve irodalomtudományi vetületeire. A cseh és a lengyel strukturalizmus ilyenénképpen nemcsak a némileg megtévesztő elnevezésű orosz formalizmussal tartja a rokonságot, hanem az irodalom sajátos felfogását és értelmezését szorgalmazó angolszász New Criticism-mel is; jóval lazábban kötődik a hasonlóképpen strukturalizmusnak nevezett, főleg francia nyelvterületen meghonosodott későbbi irányzathoz (Lévi-Strauss, Barthes, Lacan, Foucault), melyben a struktúra, túllépve az irodalomtudományi szemlélet és módszertan keretein, egyetemes princípiummá válik. Minderről azonban a kötetbe sorolt szövegek tesznek tanúságot, többségükben ma már az irodalomtudomány maradandó dokumentumai, fejlődésének mérföldkövei. Zömük a harmincas, negyvenes években keletkezett, de a legrégebb 1914-ből, a legkésőbbi 1970-ből való. Külön is kiemelném a kötetet megnyitó Jakobson-tanulmányt. Jan Mukařovský Az esztétikai funkció, norma és érték mint társadalmi tények és a Szándékoltosság

és szándékolatlanság a művészetben című tanulmányait, az elsőt (1936) mint a maga idejében és nemében korszakalkotót, a másikat (1943) mint — mondhatni — újra felfedezettet (kéziratból közölték majd egy negyedszázaddal keletkezése után), valamint Felix Vodička értekezését az irodalomtörténet problémáiról és feladatairól (1942), ami pedig a lengyel ágat illeti (melyben a recenzens jóval kevesebb otthonossággal mozog), Manfred Kridl alapvető és átfogó Bevezetés az irodalmi mű tanulmányozásába című tanulmányát és még inkább Roman Ingardennek valamennyi itt közölt írását, kiváltképpen az irodalmi értékeléssel foglalkozókat, melyekről gyaníthatni, hogy a problémakörben kiválóan jártas s azt eredeti tanulmányaival is gazdagító szerkesztőnek szívügye is. Gondja volt arra is, hogy a beválogatott szövegek érzékeltessék az irányzat tematikai sokrétűségét is: a fonológiai, a verstani, a műfajelméleti, a poétikai, az értékelméleti érdekű vizsgálódásokból egyaránt ízelítőt ad.

Közhelyszámba megy az a vélekedés, hogy a strukturalizmus a modern irodalomtudomány fejlődésének lezárt fejezete. Ha így volna, akkor is maradandó érdeme e kötetnek, hogy ennek a fejezetnek a szempontok teljességét kínáló remek foglalatával ajándékozza meg az olvasót. De az irodalomtörténetben nemigen vannak lezárt fejezetek. Bár való igaz, hogy az ortodox strukturalizmus lényegének számító műközpontúság, illetve szövegközpontúság sokat veszített évtizedeken át birtokolt előkelő, sőt néhol kiváltságos módszertani pozíciójából, éppen az ismertetett kötetből is felismerhető, mennyire képlékeny és ösztönző áramlatokról van itt szó. A *Struktúra, jelentés, érték* nemcsak az irodalomtudomány közelmúltjában segít tájékozódni, hanem jövője felé is utat jelez. Ha ismertetésünk elején házagpótlónak mondtuk, bizvást megtoldhatjuk ezt egy további jelzővel: időtálló kiadvánnyal gyarapította a magyar nyelvű szakirodalmat Bojtár Endre.

RÁKOS PÉTER

Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetskoy, Jakobovszkij. Proceedings of the First Roman Jakobson Colloquium, at the Massachusetts Institute of Technology October 5-6, 1984. Berlin-New York-Amsterdam, Mouton de Gruyter 1987. 364.

Ezt az igencsak szerteágazó témákkal foglal-

kozó, nyelvészek, filozófusok és irodalmárok számára egyaránt érdekes kollokviumot Krystyna Pomorska Jakobson szervezte meg négy évvel apja halála után és két hónappal saját halála előtt, ezért a szerkesztők, Hugh McLean és Brent Vine az ő emlékének ajánlják a kollokvium anyagát tartalmazó, hat nagy fejezetre tagoló kötetet.

Az első három fejezet Pomorska, Hugh McLean, Boris Gasparov, Edward Sztankievics, Morris Halle, Anatolij Liberman, Edna Andrews és Catherine Chvany előadásait tartalmazza. Ezek három fő témával foglalkoznak: Jakobsonnak önmagához, barátaihoz, kollégáihoz és a kultúrához fűződő viszonyával.

Pomorska szerint Jakobson kizárólag a jövőnek élt, így próbált korának rettenetétől és tragikumától megszabadulni. A század tizes és húszas éveinek kulturális pezsgését igazi reneszánszként élte meg, amelyről azonban tudta, hogy folytatás nélkül fog maradni. Norwid és Paszternak nyomán azt vallotta, hogy a jövő elválaszthatatlan a múlttól és a jelentől. Majakovszkijhoz hasonlóan ő is úgy gondolta, hogy az „én”-t fel kell számolni a költészetben azért, hogy a nyelvi kommunikáció kódrendszere egyértelművé váljon.

Holenstein Jakobson strukturalizmusának filozófiai háttérét és előzményeit kutatja, rá jellemzőnek találva a kifordított terentiusi jelmondatot: „Linguista sum, linguistici nihil a me alienum puto.” Jakobson az orosz hegelianusok követőjének tartja. A hegeli tanok a romantikával párhuzamosan terjedtek el Oroszországban.

Jól összefértek a homogén bizánci hagyománnyal, amelynek holisztikus igényei a hegeli filozófia dinamizmusának, testi és szellemi ellentétét feltáró dialektikájának feleltek meg. Jakobson barátai között azonban több volt a művész, mint a filozófus. A filozófiai módszer segítségével csak azokat az intuíciónkat fejezhette ki, amelyeket a művészettel való találkozásai során szerzett. Jakobson és Trubeckoj rendkívüli tárgyi tudással rendelkeztek, szívesen vizsgálták a különböző korok és népek irodalmát, mert a nyelv filozófiai karakterére is kíváncsiak voltak. Holenstein szerint Jakobson Trubeckoj „*kratív alteregója*” volt.

Gasparov előadásában többek között arról is szó esik, hogy Jakobson Husserl nyomán alkalmazta a *bináris oppozíció elméletét* a nyelvészetben, módszerét először 1929-ben nevezte strukturalistának. A *jelöletlenség* (Merkmallo-

sigkeit) kategóriájának bevezetését Gasparov a hegeli teleológia pozitívizmus ellenes korrekciójának látja, amelyben a bizánci gyökerű szláv gondolkodás antiredukcionálisát is felfedezni véli.

Hugh McLeod Majakovszkij és Jakobson kapcsolatát vizsgálja. Bár Majakovszkij „tovaris szlovesnyik”-nek nevezte őt, Jakobson aligha lelkesedett a Majakovszkij által üdvözölt futószalag-költészet perspektívája iránt. Versei közül a *Hátgerincfuvalát* és a *Nadrágba búj felhőt* szerette a legjobban.

Edna Andrews a Jakobson által feltárt nyelvi jelöletlenség problémájának filozófiai aspektusát vizsgálja, Catherine Chavny pedig Jakobson kockájáról elmélkedik amely egyszerre lehet műalkotás és tudományos modell.

A negyedik fejezetben Edward Brown Jakobson esztétikai nézeteinek következetességéről szól, amelyet Hlebnikovhoz és a kubo-futuristákhoz fűződő kapcsolatán keresztül mutat be. Fontosnak tartja, hogy Jakobson a költészetet esztétikai funkciót betöltő nyelvnek tartotta. Erről a témáról szóló írásait 1960-ban a *Nyelvészet és poétika* című kötetben gyűjtötte össze, amelyet Robbe-Grillet is érdeklődéssel olvasott. Brown úgy véli, Jakobson egyik legfontosabb megfigyelése a metaforában kifejezésre jutó *hasonlatosság* és a metonimiában rejlő *szekvencialitás* ellentétének feltárása volt. Jakobson szerint az irodalmi alkotásban a stílus kelti életre a tárgyat, ezért csak a stilisztikai megfelelések, és nem maguk a tárgyak bírnak valóságos jelentéssel.

Thomas G. Winner Jakobson esztétikai szemiotikájának kialakulását és fejlődését vizsgálja a Moszkvai Nyelvészeti Kör és az OPOJAZ megalapításától kezdve a Cercle Linguistique de Prague-beli munkásságáig. Winner elsősorban Pierce és Saussure hatását tartja fontosnak.

Az ötödik fejezetben Jakobson költői tevékenységéről kapunk képet azon öt vers kapcsán, amelyet 1915-ben Aljagrov álnéven írt. Dora Vallier a költő Jakobsonban már a nyelvészt keresi.

Az utolsó fejezetben Jidrics Toman Jakobson és a két világháború közötti cseh költészet kapcsolatáról ír, Bieblhez és főleg Nezvalhoz fűződő barátságáról. A műfordítással is foglalkozó, a költészet haszonelvűségét tagadó Jakobson elhatárolta magát a nagy politikai mozgalmaktól, de kiállt a kulturális Gleichschaltung képviselőivel szemben.

A kötetet kronológiai sorrendbe szedett bibliográfia zárja, amely a laikus olvasót is kitűnően eligazítja a szakirodalomban.

KATONA GÁBOR

Discourse and Literature. Ed.: Teun A. Van Dijk. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1985. 245. (Critical Theory. 3.)

1985-ben jelent meg a londoni Academic Press gondozásában, Van Dijk szerkesztésében egy négykötetes kézikönyv *Handbook of Discourse Analysis* címmel. Különböző praktikus okokból ebből ki kellett hagyni 12 tanulmányt. Ezeket adta ki a szerkesztő ebben a kötetben. Voltaképpen ez is kézikönyv értékű kiadvány. A kiváló szerzők érdekes témákat tárgyalnak, mintaszerű tömörséggel, igazán jó bibliográfiai hivatkozásokkal. Módszerükben új dolgozatok ezek. Még a szerzőket is jól mutatja be a kötet, ami azért is jó, mivel közöttük sok a fontos, más munkáik révén rendkívül gyakran idézett kutató. A szövegelméleti módszerű tanulmányok egy-egy téma legjobb áttekintésének tekinthetők. Van Dijk érdemi bevezetése után a „discourse” stilisztikai vizsgálatáról Enkvist, a stilisztikáról Geoffrey Leach, a retorikáról Plett, a narratív szövegekről az ekkor már Amerikában élő Zsolkovszkij ad áttekintést. Érdekes műfajok (mint a dal, a graffiti, a levelek, a bibliai szövegek, a mítoszok stb.) szerepelnek, megint csak kiváló kutatók tollából (Regina Blume, Patrizia Violi, Pierre Maranda, Hess-Lüttich stb.).

A kiváló munka nem szorul további méltatásra. Mindenki sokszor fogja használni. Csak azt nem értem, miért nem volt tér Londonban éppen e tanulmányok számára?

VOIGT VILMOS

Mariana Neț: O poetica a atmosferei, Rochia de Moar. București, Editura Univers 1989. 366.

A közelmúlt román kulturális életének egyik paradoxona, hogy mindvégig megjelentek kitűnő tudományos munkák is, amelyekben nyoma sincs a nyomasztó szellemi horizontoknak. Ezek közül több is a modern módszereket követi, igen gyakran egyéni megállásokat képvisel. A fiatal irodalomkutató nyelvészeti és kommunikáció-elméleti módszereket követ. Az irodalmi mű „atmoszférája” a könyv tárgya, vagyis egy olyan közbülső jelenség, amely a műben ábrázolt valóság, illetve a szöveg koherenciája, meg „sze-

mantikai univerzuma”, sőt talán a „lehetséges világ” mellett egy újabb rendező elvet vizsgál. Három első fejezetében a szerző pragmatikai, retorikai, szemantikai aspektusokból indul ki. Ezután másik három fejezetben a mű „világainak” és „atmoszféráinak” fokozatait vizsgálja, külön foglalkozik az ilyen szempontból igazán érdekes paródiák problémáival, végül az atmoszféra nyelvi megteremtését mutatja be.

A második részben konkrét szövegelemzéseket találunk. A román drámaíró Mircea Stefanescu *Kis pokol* című drámája (1948), Sadoveanu *Hanu Ancutei* című elbeszélése, Thornton Wilder *A mi kis városunk* című műve, Dumas-tól pedig a *A királynő nyakéke* kerül bemutatásra, az utóbbiak esetében is román szöveggel. (A kötet függeléke is így közli a szövegpéldákat, persze nem a teljes műveket, csak azok kiszemelt részeit.) A szükséges tudományos apparátus megvan, a könyv végén közölt félves angol nyelvű rezümé viszont a komplikált téma következtében csak leegyszerűsített képet ad a szerzőnő gondolatairól. Az is igaz viszont, hogy egy-egy jelenséget csak röviden mutathat be, és ebből is sok teret vesz el maga a szöveg és az elemzés apparátusának elővezetése.

Nem véletlen, hogy a nyelvészeti kiindulási szerzőnő végül is francia mintákat követve voltaképpen az irodalmi mű metalingvisztikai tényezőivel foglalkozik. Módszere leginkább Genette elemzéseire emlékeztet, az ő évtizedekkel korábbi átütő ereje nélkül. Azt viszont el tudom képzelni, hogy például színművek, filmek, vagy előadások vizsgálatára ilyen eljárások sikerrel alkalmazhatók. Azt a tényt, hogy a mai román szövegelemzés ilyen irányba indult, már ugyancsak évtizedek óta felismerhettük. Ugyancsak Neț gondolta a román szemiotika legutóbbi áttekintését (*Semiotics in Romania = European Journal for Semiotics* Vol. 2-2. 1990. 211–420.), amely ugyanezt az irányt dokumentálta, még akkor is, ha nem idézi a külföldi (vagy ott publikáló) román nyelvészeti és irodalmi szemiotikai munkákat. Ismert, hogy létezik egy kolozsvári-bukaresti magyar szemiotikai csoport is (megszervezője Szabó Zoltán professzor volt), akiknek tagjai kapcsolatban álltak a Neț által is képviselt elképzelésekkel. Így tehát elképzelhető, hogy lesz magyar folytatása is az itt javasolt elemzési módszernek.

Minden elismerésem ellenére sem állhatom meg, hogy egyetlen általános, szkeptikus megjegyzést ne tegyek. Amíg mondjuk Ingarden

vagy akár Sklovszkij szövegelmélete, Barthes és Greimas szövegelemzése improvizáltságuk és rigorózságuk ellenére is relevációként hathattak minden irodalomelménző számára (még akkor is, ha nem minden olvasó követte őket azonnal), a mostani sokadik szövegvilág-rendszerezés már aligha számíthat szélesebb körű felhasználásra. Mintha sterillé vált volna ez az irodalomelmélet. Azóta már volt befogadásesztétika és volt hermeneutika, sőt jószerivel el is múltak. Most új irodalomtörténet van (ki tudja, meddig): más érdeklő az irodalomelmélet művelőit az irodalmi szövegben.

VOIGT VILMOS

Characterization and Individuality in Greek Literature. Edited by Christopher Pelling. Oxford, Clarendon Press, 1990. VII. + 270.

C. Pelling, a kötet szerkesztője egy érdekes jelenségre hívja föl a figyelmet: az európai kultúrában koronként újból és újból fölfedezik az *egyéniiséget*. Az elsők, akik átéltek vagy akikről úgy gondolják, hogy átélték ezt az élményt, a görögök voltak. Ebből a korból többnyire az archaikus kor lírikusait vagy a klasszikus kori Athén alakjait, például Szókratészt szokás elsőként emlegetni, majd Ágoston jön, a XII. század, a reneszánsz és a XVIII. századig folyamatosan érzik úgy, hogy megszületett az igazi és a valóban önálló egyéniség. Teljesen indokolt tehát a kérdés, hogy milyen volt valójában a görögök egyéniség-fogalma, és milyen képünk van ma az individuumból. S minthogy a kötet tíz tanulmánya az irodalomban megjelenő egyéniségeken keresztül vizsgálja meg a kérdést, az összeállítás másik célja az, hogy számba vegye a különböző görög irodalmi műfajok jellemzési technikáit és ezeket alkalmanként összehasonlítsa a modernekkel.

Az elemzések egy részében közvetlenül is szerephez jutnak modern filozófiai és lélektani személyiség-elméletek, illetve poétikai fogalmak (a legtöbbször Strawson és Lukes kutatásaira hivatkoznak), mások elsősorban az ókori szerzők és műfajok soha másutt és máskor meg nem jelenhető sajátosságait igyekeznek megragadni.

Az alábbiakban az első csoportból emelek ki négy tanulmányt. C. Gill az antik poétikák és rétorikák éthos-pathos szembeállítását értelmezi újjá az általa jellem-személyiség különbségtételnek nevezett fogalompár keretei között. Homérosz és a tragikusok művein mutatja be, hogy a szereplők cselekedeteit mind az író, mind

a többi szereplő kétféle nézőpontból ítéli meg. Ha valaki a cselekvő szándékát nézi, továbbá a cselekedetet általánosan elfogadott értékrendhez méri és a megítéléskor személytelenségre vagy semlegességre törekszik, akkor a szereplőre mint jellemre tekint. Ha viszont azt nézi, hogy a cselekvőt milyen lélektani okok motiválták, viselkedése mennyire fejezi ki egyéniségét, és ha csak akkor képes közelebb kerülni hozzá, ha azonosul az illető szereplő szubjektív nézőpontjával, akkor a szereplőre mint személyiségre tekint. Az *Iliász* esetében például, amelyet a hagyomány a pátoz költeményének tartott, szemben az *Odüsszeiáival*, az étoz költeményével, több szempontból is fontossá válik a személyiség perspektívája. Egyrészt Achilleusz haragját egyszerre több erkölcsi norma szerint is meg lehet ítélni (a „versengő” értékek elsőbbsége alapján jogosnak tarthatjuk, az „együttműködési” értékek prioritása mellett azonban elítélhetjük), s így zavarban vagyunk jellemnek objektív megítélésakor. Másrészt Homérosz Achilleusz személyiségén keresztül képes kifejezni az élet tragikumát miatt érzett pátozt, s ezt csak az élheti át, aki maga is képes fölvenni Achilleusz nézőpontját és azonosul helyzetével.

S. Halliwell egy nagyon nagy nevek által fémljelzett fejlődéskép érvényességét vitatja. Szerinte tévedett H. Fränkel és tévedett B. Snell is, amikor az egységes lélekre vonatkozó kifejezés hiányából arra következtettek, hogy a homéroszi hősök lelki mechanizmusai nem kötődtek szorosan valamiféle énhöz, és csak fokozatosan ébredt rá a görögség, hogy minden szellemi jelenség és lelki történet saját személyétől függ. Halliwell úgy látja, az egyéniség meglétét önmagában már az is bizonyítja, hogy a homéroszi hősök saját indulatukról, thymoszukról beszélnek. Bizonyos fokú „antropológiai realizmus” nélkül, úgymond, nem érthetünk meg más kultúrákat.

M. Silk az Aristophanész-komédiák furcsa ug-rásait próbálja megfejtetni. Hogyan lehetséges például az, hogy a Thesmophoriát ünneplő istenfélő asszonyok egyik pillanatról a másikra hirtelen obszcén szöviccekkel dobálóznak? Silk magyarázata szerint Aristophanész a realizmust az „imágista” jellemábrázolással egészíti ki, ahol a jellem vonásai között nincs folytonosság, viselkedése kiszámíthatatlan és bármikor önmaga ellenkezőjébe fordulhat át. Nem mellékes, hogy a kétféle szemlélet váltakoztatásában Silk olyan vonást lát, amely az avantgarde (például Brecht-féle) színházra is jellemző.

C. Pelling az ókori életrajzoknak arra a jellegzetességére figyel föl, hogy a modern biográfiához képest hiányzik belőlük a gyermek- és ifjúkor önmagáért való ábrázolása. Plutarkhosz például legfeljebb anekdotikusan és későbbi jellemvonásokat visszavetítve ír erről az életkorról, és nem érdekli a szereplő különleges egyéniségének kibontakozása, a bonyolult jellem és a nehezen összehozható tulajdonságok váratlan napfényre kerülése, a gyermekkor bensősége.

A kötet a mai angol ókortudomány élvonalát reprezentálja. Az írásokon végighúzódo gondolat Wilamowitz nézetével száll vitába, aki az emberi lélek összetettsége iránt érzéketlennek tartotta a görögöket. A tanulmányok kiegyensúlyozott kritikáját nyújtják ennek a tézisnek. Nem mondanak gyökeresen újat, de a görög irodalmi alkotások egyéniség-ábrázolásáról árnyalt képet adnak.

BOLONYAI GÁBOR

Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. II. Commentariū* (1. Ab initiis usque ad annum 1301; 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487). 1–2. Compositi Elemér Mályusz. Aduivante Julio Kristó. Budapest, Akadémia Kiadó 1988. 603, 500. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aeorum. Series Nova, VIII–IX.)

1985-ben hagyta el a nyomdát Thuróczy János történeti művének kritikailag megállapított latin szövege, a BSMRAe új sorozatának VII. köteteként. Ld. *Helikon* 1987. 1–3. sz. 285–286.) Három évre rá kézbe vehettük Mályusz Elemér monumentális terjedelmű történeti magyarázatainak az eredeti művet többszörösen felülmúló két kötetét is. (További esztendőbe tellett, míg a recenzios példány az ismertető kezéhez eljutott.)

„Nem tudhatod, jámbor olvasó” — kezdi bevezetését a szerző —, „még csak nem is gyaníthatod, hogy e munka, amelyet kezdedbe veszel, s amelynek egymást követő részeinek többsége alig függ össze szorosabban, mint bármiféle lexikon szócikkei, valamennyi munkám legkedvesebbike.”

A Thuróczy-krónika ismeretének és a mű iránt táplált lelkes szeretetnek gyökerei Mályusz Elemér gyermekkorába nyúlnak vissza. A Thuróczy név mágikus erővel mozgatta meg fantáziáját, emlékeztette a történelmi Magyarország egyik legkisebb közigazgatási egységére, Turóc vármegyére és a Turóc folyócska völgyére, ahol bölcsője ringott a krónikaszerző családjának éppúgy, mint a történetíró anyai ágon való

őseinek, még a XIII. században; vérokontság ugyan nem, de a földrajzi közelség mellett a társadalmi állás azonossága is összekapcsolta őket. A gyermekkor ott töltött nyarai, a család hat évszázadnál hosszabbra nyúló hagyományainak köszönhetően, Turócot a szépség, a vigasz és a nyugalom fölülmulthatatlan jelképévé tették meg számára.

Az iskoláskorúvá serdült Mályusz Magyarország középkori történetének megismeréséhez Thuróczy *Krónikáját* választotta kalauzul. Amikor pedig disszertációs témát keresett, megint csak e szűkebb pátria múltja iránti érdeklődés vezette. S mivel ez elsősorban levéltári kutatásokat igényelt, az oklevelek fokról fokról feltárták előtte a Thuróczy-család múltját és a krónikairó életpályáját is. Másfél évtizedet foglalkozott az író személyével; a *Krónikát* mint irodalmi alkotást pedig egyetemi oktatóként kellett behatóbban megvizsgálnia. 1944-ben elérkezettnek látta az időt arra, hogy kutatásainak eredményeit akadémiai értekezés formájában kiadja, illetőleg előadásként ismertesse. Az országnak az év tavaszán történt német megszállása arra ösztönözte Mályuszt, hogy a Thuróczy-kérdés kifejtését egyúttal a magyar öntudat sérelmének orvoslására is felhasználja. Ezzel — úgy gondolta — számára ez a kérdéskör le is zárult.

Több mint egy évtized múlva azonban a Történettudományi Intézetől azt a megbízást kapta, hogy legyen segítőtársa M. N. Tyihomirov akadémikusnak egy magyar kötet kiadásában ama sorozaton belül, amely Közép- és Kelet-Európa népeinek középkori történeti forrásait tartalmazta volna orosz fordításban. A választás Thuróczy *Krónikájára* esett, mivel ennek régi és filológailag revideálandó szövege már nehezen volt hozzáférhető, másrészt mivel ez átfogta szinte az egész magyar középkort.

A fő problémát ebben a konglomerátum jelleghű műben a háromszáz éven át alakuló gestaszöveg kommentálása jelentette, mert ennek filológiai és történeti magyarázatában koránt sincs, és a dolog természetéből következően nem is lehet egyetértés a kutatók között. Mivel pedig a múlt század vége óta az Árpád- és az Anjou-kor történeti bemutatásában jelentős irányú és mértékű változások következtek be, a gestát és Kükkellei János Lajos-életrajzát tartalmazó részek kommentálásában Fügedi Erik segítségét kérte a szerző, míg a Thuróczy által írt fejezetekkel foglalkozott. Amikor 1961 nyárutóján Tyihomirov Budapesten látta a munka

előrehaladott voltát, lelkesen vállalta nemcsak a krónikaszőveg latin eredetijének és orosz fordításának, valamint a terjedelmes kommentár orosz változatának, hanem a magyar szövegnek a megjelentetését is. Reményteli öröm élt hát Mályusz Elemér szívében, amikor 1966 őszén Moszkvában átnyújtotta a munka kész kéziratát Z. V. Udalsztovának, a Történeti Intézet bizantinológiai osztálya vezetőjének. Az öröm és a remény azután Tyihomirov akadémikus halálával egyszeriben szertefoszlott.

De mégsem! 1972-ben ugyanis az Irodalomtudományi Intézet vállalta, hogy a BSMRAe új sorozatában megjelenteti a *Krónika* szövegét és a kommentárokat (amelyeket az 1965 utáni munkák alapján Kristó Gyula egészített ki). Kezünkben van tehát a terjedelmét és jelentőségét tekintve egyaránt hatalmas mű. S bízást mondhatom, szerencse is, hogy orosz helyett most latin nyelven olvasható, amely átalakuló világunkban mégiscsak megőrizi nemzetközi jellegét. S ha még nem szűnt is meg az első kötetről írott ismertetésben megfogalmazott aggodalmam („félő, hogy latinra fordítva maguk [a kommentárok] is kommentárra fognak szorulni”), mindazonáltal föltételezhető és remélhető, hogy aki képes Thuróczy *Krónikájának* szövegét latinul megérteni, megbirkózik majd Pelle Pál latinjával is.

BORONKAI IVÁN

Francesco Petrarca: De vita solitaria. Buch I. Kritische Textausgabe und ideengeschichtlicher Kommentar von K.A.E. Enenkel, E.J. Brill. Leiden New York-Kobenhavn-Köln, Universitaire Pers Leiden 1990. 682. (Leidse Romantische Reeks van de Rijksuniversiteit te Leiden — Publications Romanes de l'Université de Leyde, Volume XXIV.)

Amint Petrarca könyve alapvető olvasmány lett a XIV–XVI. század szellemi köreiből, úgy lesz a Leidenben élő, bécsi születésű filológus doktori értekezése is — vélhetően nélkülözhetetlen az elkövetkezendő Petrarca-kutatások számára. Már a feldolgozás arányai sejtetik, hogy a kommentátor mekkora munkának tartja Petrarca elemzését: 28 oldalas bevezető után következik a jó félszáz oldalas előszó a szövegkiadáshoz, a *De vita solitaria* csupán 68 oldalas latinját 508 oldalnyi magyarázat egészíti ki. Jó bibliográfia (a rövidre idézett művek, valamint az *otium/negotium*, *vita activa/vita contemplativa* problémakörében továbbvezető művek jegyzé-

ke), és a szokásos indexek (Index nominum, Index locorum, tárgy- és személynévmutató a kommentárhoz — mindez értelemszerűen csak az első könyvhöz — zárják a kiadványt.

A bevezető tanulmányban a kiadó rögtön tisztázza céljait: Petrarca műve a humanizmus kezdetén az első nagyobb lélegzetű prózai írások egyike, fontosságát nemcsak a számtalan kéziratos példány (több mint 120!) bizonyítja, hanem a kortársak temérdek hivatkozása is erre utal. A kortárs érdeklődés fenntartásának és fokozásának jót tett természetesen az a két évtized várakozás, ami az első fogalmazvány (1346) és a kész mű közreadása (1366) között eltelt, a műnek azonban valamiképpen ártott: a gondolatmenet egyenetlenségei e hosszú keletkezési időben lelik magyarázatukat. Enenkel rövid kutatástörténeti összefoglalójából kitűnik, hogy megbízható kritikai szöveg nem áll a kutatás rendelkezésére, és érdekes módon a mű gondolati világát sem elemezték eddig kimerítően. Nem meglepő ez a hiányosság, ha figyelembe vesszük a petrarcai mű fölötté bonyolult gondolati felépítését, és e felépítés már említett tördeltségét: hosszú és nehezen követhető például az ajánlás jellegű *prohemium* (bevezetésnek az első fejezet felel meg), vagy a 2. és a 3. fejezet új gondolatköre. Petrarca textusának figyelmes olvasása nem engedheti meg ezeknek a problémáknak a megkerülését, és így érthetővé válik a textus és a kommentár oldalszámban megnyilvánuló „aránytalansága”.

Petrarca könyvének mélyebb értelmét, az irodalmi tradícióba ágyazottságát, kapcsolatait más szövegekkel, forrásait és eszmétörténeti környezetét a kiadó Enenkel a 'running commentary' formájában világítja meg. Mondatról mondatra világosodik meg előttünk egyre jobban Petrarca munkamódszere és a *De vita solitaria* keletkezésének szövevényes története. Ezek a magyarázatok egyrészt tudatosabbá teszik a latin textus élvezetét, másrészt önálló kis tanulmányok füzéreként is élvezetes olvasmányok: például a *prohemium* kapcsán egész kis irodalomtörténeti összefoglalást kapunk az ókori és a középkori irodalmi bevezetők sajátos világáról, jó bibliográfiai utalásokkal, természetesen mindvégig szem előtt tartva Petrarca céljait és hagyományos témáinak újszerű értelmezését: közülük a legfontosabbra maga a mű címe utal: a *vita solitaria* és a *vita occupata* szembeállítás vagy szembeállíthatósága, amely az antik tradícióban az *otium/negotium*, a középkorban pedig a *vita contemplativa/vita activa* tartalmi körének felel

meg. Petrarca új értelmezésében a *vita occupata* összehasonlítható a *vita solitaria*val, ellentétben a középkorral, ahol a *vita contemplativa* Istenre vonatkoztatottságának magasztossága miatt nem is illett, nem is lehetett a másikat megemlíteni. Szintén az értelmezés változását tükrözik az előszóban kötelezően alkalmazott *loci communes* is: Petrarca nem mások felkérésére ír, nem is szabadidejében szakít erre időt magának, hanem saját elhatározásából alkot, mivel így bizonyítani tudja *solitarius* életének értelmességét (az idővel való elszámlolás kötelezettsége is régi „közhely”) elsősorban az előtt az erre méltónak ítélt személy előtt, aki ő maga, az író választ műve címzettjének.

A kommentárok sok keresztutalása megkönnyíti a tájékozódást, a gyakori ismétlések azonban ekkor keltik helyenként a bőbeszédűség érzését: persze a teljességre törekvés ígázatában tömörnek lenni nagyon nehéz.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy Enenkel kommentárjainak súlypontja a mű gondolati összetettségére esik, filológiai megállapításait a mértéktartó *apparatus criticus* tartalmazza. Ez két részből áll, egyrészt a kézirati hagyományt megrostálva, annak értelmes eltéréseit szedi össze, másrészt idézi Petrarca ókori és középkori forrásait, vagy más Petrarca-mű vonatkozó locusát, valamint a kortárs irodalom megfelelő helyeit, amelyeket Petrarcának ismernie kellett ugyan, bár idézetszerűen nem forrásai, csupán az alkotó szellemi milieu-jét mutatják be.

Petrarca eszmétörténeti szempontú elemzéséhez Enenkel elengedőnek ítélte a *De vita solitaria* első könyvének feldolgozását, mivel a *liber secundus* lényegében nem más, mint egy hosszúra nyúlt *exemplum*-gyűjtemény az első rész mondanivalójának illusztrálására. A kommentárok egyébként sokszor utalnak erre a nem kiadott második részre, amikor az valami újat (is) ad. Itt, a második könyvvel kapcsolatban marad az olvasóban némi hiányérzet: a szétszórt utalások helyett szívesen láttunk volna egy alaposabb bekezdést a *liber secundus*ról, bemutatva tartalmát és felépítését.

SARBAK GÁBOR

Klára Erdei: Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert. Wiesbaden, Harrasowitz 1990. 285. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 8.)

A könyv a wolfenbütteli Reneszánsz Munkaközösség közreműködésével a Herzog August

Bibliothek kiadásában jelent meg, és nemcsak a XVI. század meditációs irodalmát tárgyalja, hanem szól annak keletkezéséről és fejlődéstörténetéről is.

A bevezetés a XVI. századi ember lelkiállapotáról, a vallás válságáról ad képet. A jogosan tágra szabott első nagy fejezetben a szerző a meditáció keletkezéstörténetét tárgyalja. Lényegesnek tartja hangsúlyozni, hogy az antikvitásban a meditáció még nem kapcsolódott olyan szorosan a vezeklés gondolatához, mint a középkorban. Platon számára a meditáció célja a meg nem világosodott tudat felszabadítása volt. A rómaiaknál a szó pragmatikus jelentést nyert (meditari — kiképzés, gyakorlatozás). Vallásos értéket először Plotinosz tulajdonított neki, nála a meditáció a léleknek Istennel való egyesülését szolgálta. Alexandriai Kelemen és Nisszai Szent Gergely a neoplatonista hagyományt a keresztény intellektuális tevékenység rangjára emelték, míg mások az imádkozást és az aszkézist tartották fontosabbnak.

A szerző anyagát úgy rendszerezi, hogy annak kronológiai sorrendbe állításával magyarázza is a keresztény meditáció kialakulásának folyamatát. Így jutunk el a különböző felfogások szintézisét megalkotó Szent Ágostonhoz, aki szerint a meditáció Isten érzékelésének eszközeként a rációt, a szellem legaktívabb képességét aktivizálja. A ráció segítségével a lélek képessé válhat a transzcendencia szemlélésére. A lélek azonban nem oldódhat fel Istenben, mert Ágoston a bűnök elkerülhetetlenségét vallja (non posse non peccare).

Erdei Klára helyesen hangsúlyozza, hogy az ágostoni büntudat felkeltésében Isten szeretete éppúgy szerepet játszott, mint a tőle való félelem. Nagy Gergely már a félelmet tartotta fontosabbnak.

A szerző ezután az első meditációs könyveket, Fécamp és Canterbury Anzelm műveit ismerteti. Itt utal arra a korábbi állítására, amely szerint Ágoston az önmegismerést (nosce teipsum) egyben önítéletnek (iudicium sui) is tekintette. Az előbbi két szerző is ezt a hagyományt folytatta, de az ő — úgyszintén Ágostontól örökölt — személyes hangjuk már egybecsengett a hívők millióinak hangjával. Ők Ágoston elvont metaforái helyett a lélek drámai küzdelmét állították a középpontba, a szenvedések leírásában pedig Krisztus passióját tekintették mintának.

Az ágostoni hagyomány értelmezésében Clairvaux-i Szent Bernát munkássága hozta el az

újabb fordulatot, aki a félelem és a kínok emlegetése helyett a Jézussal való személyes kapcsolatot és együttérzést (compassio) jelentőséggel méltatta. A XIII. századi első rendszeres meditációk között találjuk Bonaventura *Soliloquium*-át, amely a platóni dialógus hagyományát elevenítette fel. Beszélgetőpartnerei azonban nem emberek, hanem Isten és a lélek.

A misztika felvirágzását Eckhart mester és a *Horologium Sapientiae* szerzőjének, Heinrich Seuse-nak a munkássága fémjelezte. A misztikus számára a passió csupán a meditáció kezdetét jelentette, végső célja a kontempláció volt, amely szubjektum és objektum egységének megvalósításával az ember és Isten között húzódo szakadékot kívánta áthidalni.

A misztika hanyatlásáról és a vallásos élet XV. századi hispániai megújulásáról szóló alfejezet először egy eklektikus gondolkodó, Cisneros tevékenységét ismerteti, aki egyetemet és könyvtárakat alapított. Legfontosabb találmánya a mentális ima (mentales Gebet) volt. A szerző külön érdeme, hogy nemcsak egymás mellé állítja, hanem a kor más vallásos, illetve szellemi mozgalmával összefüggésben értelmezi is azokat a törekvéseket, amelyek elsősorban a kontinens északi részén vezettek a hitélet belső megújulásához (devotio moderna, erasmizmus). Ezekben a misztikus kontempláció a devociós meditációnak adta át helyét, valamint a Savonarola és Néri Szent Fülöp nyomán megújuló aszketikus önvizsgálatnak.

A könyv második nagy fejezete a vallás XVI. századi válságára adott protestáns reakciók közül elsőként Luther nézeteit ismerteti, aki szerint a bűnök elkövetésétől való félelmeinket csak a hit révén győzhetjük le. Nála hit és büntudat komplementer fogalmak. Az üdvözülés bizonyosságát hirdető Lutherrel szemben Kálvin fokozza a büntudatot. Számára Krisztus szenvedése nem jelent vigaszt, Jézus passiója nem más, mint Istennek a világ felett aratott győzelmét félelmetesen demonstráló tény. Mivel a jótettek, a szeretet és a gyónás nem oldozzák fel a bűnöket, a kétségek közt vergődő léleknek újabb és újabb próbákkal kell igazolnia predestinált voltát.

A protestáns olvasók közül biztosan sokan elgondolkodnak azon, hogy az ellenreformátor Loyola Ignác miért került egy fejezetbe a két nagy reformerrel, Lutherral és Kálvinnal. A szerző álláspontja azonban egyértelmű: Loyola a katolikus vallás talán legjelentősebb megújító-

ja volt, bármennyire kevés teret hagyott is az egyéni reformoknak a lelkigyakorlatok módszerét illetően.

A könyv harmadik nagy fejezetében a reformáció és az ellenreformáció nyomán kibontakozó meditációs irodalomról kapunk képet, Béza, Chandieu, du Plessis Mornay, Hall és Szenci Molnár Albert meditációiról és különleges szépségű zsoltárfordításairól. A zsoltárköltészet korabeli divatja jelzi, hogy a protestánsok szívesen látták sorsukat az ótestamentumi zsidóság sorához hasonlónak.

A szerző ezután a katolikus meditációs irodalmat ismerteti. Szól a jezsuitákról, Acquaviva és Rodriguez műveiről, amelyek az ignáci mintát tették hozzáférhetőbbé és a gyakorlatban használhatóbbá. Hangsúlyozza a részben Cisneros és az illuminátusok (alumbrados) hagyományából táplálkozó misztikus belső ima (inneres Gebet) jelentőségét Teresa de Jesus, Luis de Granada és Juan de Avila munkásságában.

A katolikus zsoltármeditáció franciáországi irodalmát Du Vair, Tamisier, La Vallée és Cepède munkásságán keresztül mutatja be. Szól az irodalomkedvelő III. Henrik udvarának ezoterikus-misztikus vallásosságáról, amely Nicolas Rapin és a Pléiade költészetére is hatással volt, míg a Vincennes-i Akadémián dolgozó Jacques Amyot különböző hatások szintézisére törekvő műveiben a reneszánsz neoplatonizmus szelleme élt tovább.

A szerző a lutheránus meditáció képviselői közé sorolja a protestáns misztikusokat: Franckot, Weigelt, Böhmét, a lutheránus egyházon belül Musculust, Fabrit és a sziléziai disszidens Moltert.

A kitűnő német nyelvismerettel rendelkező Erdei Klára könyve hatalmas anyagot dolgoz fel, mégis könnyen áttekinthető és olvasható. Egy ponton azonban kiegészítésre szorul. Bár a szerző leszögezi, hogy irodalmi alkotásokkal nem kíván foglalkozni, azt állítja, hogy a XVI. századi meditáció a kor irodalmi alapmintáját is adta, ezért megemlíti néhány költő nevét: Desportes-ét, Amyot-ét és Ronsardét, az angolok közül Donne-ét. Megfeledekezik azonban néhány, a protestáns zsoltárköltészet szempontjából legalább ennyire fontos költőről, Wyatt-ról (Penitential Psalms), valamint Gascoigne-ról és a metafizikus Herbertről. A XVI. századi meditáció irodalmi hatására példaként esetleg megemlíthette volna Spenser nevét is.

Könyvében a szerző világos gondolatmenettel, igényes stílusban, lépésről lépésre vezeti végig az olvasót a meditáció területén.

A mű értékét növeli, hogy a témában ez az első részletes, összefoglaló munka. A könyvet jól válogatott, érdekes képanyag és bőséges irodalomjegyzék teszi teljessé.

KATONA GÁBOR

Varga Imre: A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Budapest, MTA Könyvtára 1988. 562.

A „*Fontes ludorum scenicorum in scholis Hungariae*” élő sorozat; a jezsuita iskolai színjátékok első három kötete után megjelent újabb kötet nem a katolikus ágon, a többi szerzetesrendi iskolai színjátékokra vonatkozó forrásanyaggal folytatja, hanem a protestáns források közlésével. A kötet, mely fejlődéstörténeti szálakon és műfajilag összefüggő, önálló művelődéstörténeti egységet alkotó előadási adatok gyűjteménye, a reformáció befogadásától az 1800-ig terjedő évszázadokig ad számat a protestáns tanintézetekben folyt színjátszásról.

Az Európában virágzó iskoladráma meghonosodását tanúsítja, hogy a (38) evangélikus (4) unitárius és (21) református kollégiumban, az eddig föltárt adatok szerint összesen 63 tanintézetben folyt iskolai színjátszás. Erről tekintélyes számú, 652 előadási adatot sikerült összegyűjteni erősen differenciált megoszlásban: 494 evangélikus, 34 unitárius, 124 református vonatkozású. Az első összkép csak megközelítőleg teljes, hiszen a heterogén, nagyszámú, sokrétű kéziratos és nyomtatott régi források kutatása nem tekinthető lezártnak, a szétszóró lelőhelyekről újabb adatok kerülhetnek elő. Ez a föltetelezés azon a beszédes tényleíráson alapul, hogy az összes egykori tanintézetből ma mindössze tíz (5 evangélikus: Győr, Felpéc, Sopron, Tolna, Vadosfa és 5 református: Békés, Csurgó, Debrecen, Miskolc, Sárospatak) található hazánk területén, a többi ezen kívül, a környező országokban Magyarország történelmi határain belül esik. Ez a föltárást és ellenőrzést befolyásoló tény szem előtt tartandó Varga Imre sokéves gyűjtő s rendszerező munkájának értékelésekor, elismerésre méltó teljesítményének mérlegelésekor, kutatói szenvedélyének méltatásakor.

A kötet megvalósulása igazolja a bevezetőben hangsúlyozott elvi megállapítást, miszerint az iskoladramák forrásainak feltárását új mód-

szerekkel kell elvégezni. Igazolást nyert, hogy a társadalmi valóságnak az felel meg, ha a magyarországi régi kulturális élet jelenségeit nem nyelvi oldalról közelítjük meg, hanem a latin, a német, a magyar, a szlovák nyelvű iskolai színjátszást ugyanazon hungarus társadalom produktumaként vesszük számításba. A véletlenszerű adatolás helyett a tervszerű kutatásra kellett áttérni a teljesebb kép kialakításához. Szemléletváltoztatás vált szükségessé a vizsgálódás terén is, az egyoldalúan alkalmazott irodalomtörténeti módszerek alkalmazását vagy az elkülönülten végzett színház-történeti tanulmányt komplexebb megközelítésnek kellett fölváltania. Ez kiterjedt a hagyományos drámai műfaj értelmezésére, a dráma fogalmának kiszélesítésére és a szöveg és előadás együttes vizsgálatára.

Az iskoladráma utolsó fejlődési szakaszában már túlszárnyalta a „*sapiens atque eloquens pietas*” szellemét, s a protestáns iskolai színjátszás is nagy mértékben elősegítette a drámai műfaj elvilágiasodását, a nemzeti színjátszás és dráma-irodalom megszületését. Az izlésváltás a XVIII. század utolsó harmadában zajlott le, az iskolai színjátszás és a hivatásos színjátszás közti átmeneti periódusban. Még erőteljesebben merül föl az „*actorok*” szerepkörének kibővülése, társadalmi rétegződése, a közönség összetételének kérdése, általában a színjátszás és a társadalmi igény összefüggése az izlésváltás szemszögéből. A tájékozódást megkönnyítő általános mutató (címgyzékek), szerzői mutató és évmutató (519–559. o.) szeresen hozzátartozik a magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásait és irodalmát tartalmazó impozáns kötet anyagához.

HOPP LAJOS

W dwusetną rocznicę wolnego Sejmu. Ludzie-państwo-prawo czasu Sejmu Czteroletniego. Pod red. Adama Lityńskiego. Katowice, Uniwersytet Śląski 1988. 152.

A lengyel felvilágosodás korában föllendült reformmozgalom nagy reményeket keltő, kiemelkedő politikai eseményeként indult a nyolcvanas évek végén megnyílt országgyűlés. A parázs vitákat folytatta a sajtó, újabb javaslatokkal és polémiával szolgált a virágzó röpirat-irodalom. A közéleti tevékenységükkel, politikai publicisztikai munkásságukkal, közvéleményformáló működésükkel kitűnt szerzők közül St. Staszyc és H. Kołłątaj a reformmozgalom ideológusává váltak. A történetiszemlélet megújítását A. Na-

ruszewicz kísérte meg, amikor a felvilágosodás szellemében kifejtette a nemzeti történet újraírásának igényét, a lengyel történelem modern szempontú megírására vonatkozó elképzeléseit. Folyamatban volt az oktatási reform kidolgozása, a nevelésügy generális megújítása. A Zamoyski új jogi kódexet dolgozott ki, a törvénykönyv tervezetét a felvilágosult abszolutizmus elvi alapján próbálta rendszerezni az állami és a jogi keretek között.

Az állami élet alapvető reformja, a feudális rendi alkotmányosság megváltoztatása az új országgyűlésre várt. A később Négyéves vagy Nagy Szejmnek nevezett országgyűlés kétszáz éves évfordulójára készült gyűjteményes kötet a lengyelországi reformtörekvések utolsó fölfelé ívelő kísérletét idézi föl, amelynek jelentőségét már B. Leśnodosrski összefoglaló munkája (*Dzieło Sejmu Czteroletniego, 1788–1792. Studium historyczno-prawne*) is hangsúlyozta. A szerkesztői bevezető szerint ez volt az egyetlen igazi szabad sejm a három évtizedes stanisławi uralom alatt, s hogy méltán nagy sejmként maradt meg az utókor emlékezetében és történelmi tudatában, arra a korabeli reformnemzedék alkotó kezdeményezése adott példát.

A Négyéves Szejm tevékenységét erősen befolyásolták az 1789 óta lezajló franciaországi forradalmi események, amelyek végsőkéig élezték a reformok támogatói és ellenzői közti ellentétet. A négy évig tartó országgyűlési küzdelemben részt vesz a király és udvari környezete, a felvilágosult nemesség és polgárság színe-java, az egész írói társadalom. Az intenzív politikai küzdelem eredménye az 1791. május 3-i alkotmány megszavazása, amely az anachronisztikus nemesi köztársaságot alkotmányos királysággá alakította át a nemesség hatalmi súlyával. Az első modern európai alkotmány megszületése, a polgári berendezkedés felé tett hatalmas lépés a belső konzervatív erőket a külső ellenséges táborral való szövetségre indította, s a targowicai konföderációval megindult a Lengyelország második felosztásához vezető háborús előkészület. A drámai küzdelmek vége nemcsak a reformmozgalom félbeszakadása volt, hanem a lengyel nemzeti függetlenség teljes elvesztése.

A kötet tematikáját meghatározó három témakör: „ludzie-państwo-prawo”; „emberek-államjog” jól tükrözi a vázolt problematika túlnyomó államelméleti és alkotmányjogi jellegét. Az ún. „kodeks Stanisława Augusta” jogalkotási, kodifikációs munkálataihoz kapcsolódnak A. Abrams-

ki, A. Lityński, M. Mikołajczik tanulmányai. Részt vett benne a költő, fordító, irodalomkritikus J. Szymanowski is, aki a Kolláta-j által irányított bizottságban tevékenykedett; működéséről külön fejezetet írt J. Sikora. A királyi kamarás választott követként tevékenykedett, s az utolsó kormány igazságügyminisztere volt. Egy kis portré F. Oraczewskit, a Jagelló Egyetem egykori rektorát, Poniatowski párizsi követét mutatja be. A királyhoz írt leveleiből kitűnik, hogy ellenséges érzülettel viseltetett a francia forradalom iránt, amelyről negatív és pesszimista képet adott.

HOPP LAJOS

Pierwsza w Europie. 200 rocznica konstytucji 3 maja 1791–1991. Pod red. Henryka Kocója. Katowice, Uniwersytet Śląski 1989. 157.

A XVIII. század utolsó évtizedében rokon jelenségek tanúi lehettünk Lengyel- és Magyarországon. A kilencvenes évek elején mindkét országban megerősödő reformmozgalomban, illetve nemesi ellenzéki mozgalomban a nemzeti törekvések egybekapcsolódnak a felvilágosult társadalmi követelésekkel és reformgondolatokkal. Az 1790/91-es országgyűlés körül fokozódik az érdeklődés az európai visszhangot kiváltó lengyel reformkísérlettel kapcsolatos politikai irodalom iránt. Kazinczy például a magyarországi törvényalkotás természetéről szólva új törvényeket sürget levelében, s a polgári szabadságjogok mellett tör lándzsát.

A szomszédos ország reformerei új törvénykönyv tervezetén dolgoznak nagy viták közepette, s megkezdték az állami élet alapvető reformját. A Négyéves vagy Nagy Szejmnek nevezett reformországgyűlés a felvilágosult abszolutizmus elvei alapján megkezdte a feudális rendi alkotmányosság megváltoztatását. Az 1791. május 3-án megszavazott és elfogadott új alkotmány az időszerűtlenné vált lengyel nemesi köztársaságot alkotmányos monarchiává változtatta, megnyitotta az utat a modern polgári berendezkedés és államforma irányába, jöllehet még erős nemesi hatalmi túlsúllyal.

Az Európában elsőként deklarált modern alkotmány megszületésének kétszáz éves fordulójára készült tanulmánykötet erre a nagy horde-rejű eseményre emlékeztet. H. Kocój előszavában a május 3-i alkotmány európai, illetve nemzetközi jelentőségét is hangsúlyozza. W. Szczygłowski a felvilágosodás és a francia republikánus

gondolat s a lengyel reformmozgalom eszmétörténeti összefüggései alapján vizsgálja a májusi alkotmány által nyitott modern irányú fejlődési lehetőséget, a közép-kelet-európai modellértékű folyamat szemszögéből. Lényeges eleme a nem nemes rétegek bevonása a szabadságjogok gyakorlásába és a nemzeti fejlődés állami, alkotmányjogi kereteibe. A közéleti és a társadalmi reform a polgári átalakulás irányába mutatott. A. Lityński a követi státus változásáról értekezik, kiemelve ennek lényegét, a „liberum veto” eltörlését, amely a nemesi anarchia életstílusát volt a nemesi köztársaság állami életében. J. Ziółek a klérus és a papság viszonyát elemzi az új alkotmány elfogadása tekintetében, hangsúlyozva, hogy a Nagy Szejm május 3-i emlékeztetés napján hat püspök-szenátor volt jelen, s közülük öt annak elfogadására szavazott, s fölesküdték a májusi alkotmányra, amit ünnepi misével pecsételtek meg. Jogi, bírósági, törvénykezési kérdésekkel és ezek új aspektusaival foglalkozik M. Mikołajczyk és A. Abramski.

Érdekes M. Komaszynski dolgozata a lengyel alkotmány franciaországi vegyes visszhangjáról, amely a „révolution polonaise” híreire különféle módon reagált. A monarchisták a királlyal szembeni kedvező eljárásmodot méltatták; a forradalmárok befejezetlen műnek tartották; a publicisták a májusi alkotmány artikulussait az „Assemblée Nationale” dekrétumaival hasonlították össze. A. Montmorin herceg, külügyminiszter nem sok esélyt adott neki, tekintettel a Lengyelországot felosztó szomszédos nagyhatalmakra. Ezt igazolja A. F. Ferdynand Goltz varsói porosz követ francia nyelvű levelezése II. Frigyes Vilmossal a merseburgi gyűjteményből, mely nemcsak a porosz udvar egyre negatívabb értékeléséről tanúskodik, hanem a varsói orosz, az ausztriai, a francia diplomáciai értesülésekről is tudósít. De ugyancsak fényt vet I. Potocki, J. Chreptowicz és Stanisław August Poniatowski magatartására, ami a targowicai konföderációhoz való csatlakozásában ért véget. A jól szerkesztett kötet tanulmányaihoz francia és német nyelvű rezümé járul.

HOPP LAJOS

Virgil Nemoianu: *The Taming of Romanticism. European Literature and the Age of Biedermeier*. Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press 1984. 304. (Harvard Studies of Comparative Literature.)

Az Amerikai Katolikus Egyetem angol és

összehasonlító irodalomtörténet-professzora a szelém-történet sokat vitatott hagyományához fordul, amikor az európai romantika problémájához közelít: egyrészt a romantika fogalmát a művészeti-irodalmi jelenségeknél szélesebb körre alkalmazza, másrészt a XVIII–XIX. századi európai művészet- és társadalomtörténetben kiemelt jelentőséget tulajdonít a biedermeiernek. Azért, mert P. Kluckhohn, J. Wiegand módszerei vitathatóak voltak, úgymond, nem kell kutatásaik tárgyát is elvetni. R. Wellek rendszerező romantika-leírására is támaszkodva a szerző megpróbálja a „Zeitgeist” fogalmát ugyanilyen átfogó, ám empirikus alapokon nyugvó kategóriával helyettesíteni. A „humán modell” lesz így embercsoportok — nemzedékek, társadalmak — vagy történelmi korszakok önmeghatározásának kulcstényezője. E mintául szolgáló modellek nem csupán a meghatározó társadalmi csoportok kulturális megnyilvánulásaiban öltenek alakot, hanem erkölcsi, politikai és gazdasági viselkedésükben, mentalitásukban is. A romantikus „humán modell” alapját a szerző — M. N. Abrams nyomán — teológiai minták szekularizációjában látja: az éden-bukás-megváltás bibliai sémája a szubjektum-objektum evilági dialektikaként jelenik meg — a megváltás záloga az értelem és a külső univerzum azonosulása; az eszkatologikus szemlélet forradalmi látomássá alakul stb.

A romantikus „humán modell”-t, úgymond, dinamikájából érthetjük meg. Egyrészt a romantika eleve nem meghaladni akarta a felvilágosodást, hanem integrálni. Másrészt a korszak a modell *érvényrejutásának és alkalmazkodásának* fázisára tagolódik. Az elsőben a romantikus paradigma tisztán jelenik meg, s éles ellentétbe kerül a fennálló szociokulturális környezettel; a másodikban megindul a paradigma hozzáigazítása a fennálló viszonyokhoz. A romantika e kései, megszelídített szakaszát tekinthetjük tehát a biedermeier korának. A fogalomra nincs ugyan elengedhetetlenül szükség, ám segítségével jól leírhatjuk azt az érték-, mentalitás- és attitűd-együttest, amely a restauráció korának európai kultúráját jellemezte. A napóleoni fordulat után az európai polgár elvesztette biztonságérzetét, s így nosztalgia ébredt benne a felvilágosodás racionalizmusának, klasszicizmusának biztonsága iránt. Nem akart azonban lemondani a romantika érzelmi intenzitásáról sem — így lett a biedermeier az ellenőrzött kaland kora, vagy — abramsi terminológiával — a szekulari-

záció szekularizációja: a szekularizált keresztény megváltástant a lehetséges birodalmába szállította le.

A korszakdinamika e hatásos leírásából ugyanakkor hiányolhatjuk a preromantika és a biedermeier — Nemoianu által is megfigyelt — összefüggésének értelmezését.

A szerző koncepciójánál maradvá: a késő romantikus visszalépésnek több útja volt az irodalomban. Az egyik a világharmónia helyettesítése volt parciális harmóniákkal. A folyamat kezdetben szélesebb köröket érintett — így jöttek létre a nemzeti, az etnikai, a szociális megváltástanok (ld. például a Junges Deutschland, a Vormärz törekvéseit). Végso fázisa azonban az expanzívitásról való lemondás, az idill érvényesítése volt. Másrészt a gondolkodásmódban értelem és külvilág egysége helyébe értelem és érzelem, értelem és intuición, valóság és képzelet ellentétpárjai léptek. (A viktoriánus kor csupán annyival ment tovább, hogy az ellentétpárok egyik tagját gyanakvással övezte.) A visszalépés módjai közé tartozott a romantikus minőségek adaptálása, kompromisszumos alkalmazása, újraértékelése. E téren az organicitás lefokozása volt a legfontosabb; helyébe az evolúció mintája került. Végül döntő szerepe volt a késő-romantikus iróniának. Nem a nagyromantika elutasítása volt ez, mint több késő-romantikus maga is hitte, inkább áttétele az abszolutum tartományából a relativitásába. Heine volt e módszer nagymestere.

Az irodalomtörténeti fejezetekben a szerző igen szűkre szabja a nagyromantika érvényesülésének körét, míg a biedermeierét jelentősen kibővíti. Az angol biedermeier mellett érvelő fejezetben a romantika megszelídítői közt találjuk Byront, aki már korai műveivel eltávolodik a nagyromantikától, míg a késeiek (főként a *Bepo*, a *Don Juan*) révén a coleridge-i „Weltanschauung”-ot ironizálja, s így már nem Blake, hanem Heine kortársa. Keats sokat vitatott klasszicista hajlamai is a romantikus impulzusok mérseklésének igényével magyarázhatók. De Quincey, Carlyle, Lamb, Hazlitt mind a romantika üzenetének hatástalanítói, felbontói, adaptálói; Jane Austen a romantikus hőst a házasság és a pénz nem romantikus világába vezeti be, Walter Scott pedig, az angol biedermeier főalakja, nem az édeni állapot helyreállításáért fordul a múlthoz, hanem azért, hogy ennek értékeit beemelje a jelenbe. A biedermeier nyújthat tehát

magyarázatot a nagyromantika és a viktoriánus kor irodalma közti összefüggésre.

A francia romantika nagyjai, Lamartine, Vigny, Musset a biedermeier képviselőivé „lépnek elő”, sőt Hugónak már csak korai korszaka sorolható ide. Mit szelidít meg akkor egyáltalán a „francia biedermeier”? A válaszáért ismét a „humán modell”-hez kell fordulnunk: a francia romantika legmonumentálisabb megnyilvánulása maga a forradalom; Danton, Marat, Robespierre — romantikus hősök, a romantikus szövegek szerzői közt pedig olyanokat kell keresnünk, mint Saint-Just, de Sade márkái s a korai Chateaubriand. Hugo *A párizsi Notre Dame* című műve így a de sade-i érzéki korlátatlanság örökébe lép, csak-hogy bosszút áll a korlátok lerombolásáért; a természet és a kultúra chateaubriand-i szintézisét e principiumok szembenállása váltja föl. A francia romantika tehát nem indult kétszer, mint sokan gondolják: dinamikája ugyanazt a modellt követi, mint az angol vagy a német romantikáé.

A kelet-európai romantikát a térség irodalmának torlódottságából érthetjük meg. E térségben, úgymond, csak korai és kései romantikáról lehet szó. (Ezúttal csakugyan akuttá válik e két alkorszak viszonyának tisztázatlansága.) A szerző szerint két alrégiót különböztethetünk meg: az egyikben (román, magyar, cseh irodalom) a XVIII. század stagnálást hozott — itt a felvilágosodás mindjárt a romantika érzelmi intenzitásától kísérve lépett föl; másrészt a felvilágosult klasszicizmus egyidejű jelenléte kezdettől temperálta is a romantikát. E folyamatot katalizálták a térség nemzeti mozgalmak, a parciális megváltástanok. Ezért például a magyar irodalomban inkább kvalitásbeli, mint stílustörténeti fejlődés van Csokonai-Berzsenyi, illetve Vörösmarty-Petőfi közt. Igaz, a koncepció érdekében Nemoianu kénytelen kivétekké minősíteni az utóbbiak — általa is megfigyelt — nagyromantikus vonásait. Ugyanilyen alapon kerül egymás mellé a cseh irodalomban Ján Kollár és Čelakovský Božena Němcovával és Jan Nerudával, míg Mácha helyzete — Vörösmartyéhoz és Petőfiéhez hasonlóan — bizonytalan marad. A másik alrégióban (lengyel és orosz irodalom) teljes felvilágosult korszakkal számolhatunk, mégis nagyromantika. Puskin a nagyromantika jellegzetes tompítója: az *Anyegin* melankóliáját a teljesség elérhetetlenségének érzése adja — a *Cigányok* vagy a *Bronzlovás* azt jelzi, hogy a modern,

meghasonlott lélek nem fér össze a szabadsággal, az abszolút ideálokkal. Gogol a *Revizor*ban klasszicista műszerkezetet rejt az előtér extrém lokalizmusa mögé, s így bontja fel a szerves egéssé; másrészt novelláiban — ironikusan bár — idillé transzformálja a harmóniát. A biedermeier alapkonfíciót azonban a kor szellemi frontjai jelzik: a szlavofília és a szociális egyenlősítési eszmék a kor parciális megváltás-tanai közé illeszkednek. Ha nem tudtuk meg, miért azonnal letompított fázisában lép elénk az orosz romantika, a lengyel irodalomban a szerző szerint a felvilágosodás és a barokk szoros kapcsolatának volt ilyen hatása. A lengyel romantika, úgy mond, mindjárt Mickiewicz-csel a biedermeier fázisába lép: az *Ősök*, a *Pan Tadeusz* kiküszöböli a megváltás mozzanatát, s így a romantika lineáris modellje helyébe ciklikus fölfogást iktat — utóbbi ráadásul a natúra-kultúra egységét is szembenállással változtatja. Krasinski *Istentelen színjátéka* ugyanakkor a megváltást az önkényes kegyelemtől teszi függővé. A torlódás, int a szerző, nem szolgálhat értékítéletek alapjául; ráadásul a nagyromantikus fázis kihagyása révén ezek az irodalmak szinkronba kerültek a nyugat-európaiakkal.

A könyv utolsó két fejezete egy esztétikai minőség — az irónia — és egy műfaj — a történelmi regény — elemzésével igyekszik tovább konkretizálni a biedermeier fogalmát.

A biedermeier irónia reprezentatív műfaja a *tragikomédia*. Musset, Grabbe darabjai arról szólnak, hogy a hős elveszti a tragikussá válás — a teljesértékű egzisztencia — lehetőségét. A továbblépést Büchner képviseli; a *Woyzeck*ben az irónia groteszkbe fordul — ez a romantikus integritás összeomlásának végső megnyilvánulása.

A történelmi regény a biedermeier kor evolúciós, adaptációs szemléletének irodalmi reprezentánsa. Walter Scott őszintén hisz a kis körökben megőrzött éden, az idill megváltó erejében; Manzoni, mesterével szemben, bizonytalan a romantikus értékeket jelképező múlthoz való viszony dolgában, s a kompromisszumot sem üdvös megoldásnak, hanem rossz kényszerűségnek tekinti. A műfaj végső fázisát A. Stifter *Witiko* című regénye képviseli: úgy kívánja biztosítani az idill harmóniáját, hogy a művilég kialakított rend mind átfogóbb köreinek, végső soron a világbirodalom rendjének veti alá. E mű azonban már inkább Baudelaire, Trakl és Kafka felé mutat, mint Walter Scott felé.

Összegezve, Nemoianu könyvéhez nem érdemes azzal a kritikai vehemenciával közeledni, amely a radikálisan kiterjesztett korszak-kategóriának kijár: bár biedermeier-paradigmájából sok jelentős mozzanatot kénytelen kirekeszteni s értékelési olykor vitathatóak, nagy érdeme, hogy egységes szemléleti keretbe tudott foglalni eddig diszparátnak, távolinak ítélt elemeket. Konceptiójának — mutatis mutandis — a kelet-európai irodalmak vehetik talán legnagyobb hasznát.

VARGA PÁL

Balzac et la révolution française. Conception-Coordination et notices non signées du catalogue: Judith Petit. Paris, Direction des Affaires Culturelles de la Ville de Paris 1988. 158.

Egy kiállítás katalógusa nem mindig alkalmas arra, hogy könyvismertetést írjunk róla, még akkor sem, ha kifejezetten irodalmi kiállításról van szó. Ez esetben azonban kivételt kell tennünk, mivel a fenti című kiállítás megrendezésével egyidejűleg a már néhány évtizede eredményesen működő Balzac-kutatócsoport konferenciát szervezett „Balzac és a forradalom” címmel. Ezen a nemzetközi konferencián a legjelesebb Balzac-kutatók fejtették ki gondolataikat, számoltak be legújabb eredményeikről. A rendkívül igényesen összeállított katalógus a konferencián elhangzott előadások fontosabb részleteit tartalmazza. A kötet eredeti dokumentumokról, jellemző tárgyakról készült szép illusztrációi kiegészítik ismereteinket a forradalmi korszakról.

Balzac és a francia forradalom vonatkozásában a leggyakrabban olyan műveket szoktak megemlíteni, mint a *Huhogók* (1829), *A két álom* (1830), *Az Epizód a terror korából* (1830), *A vörös fogadó* (1831), *A rejtélyes ügy* (1841), *A történelem fonákja* (1842–1846) stb. Ezek valamivel közelebbi kapcsolatban vannak a forradalommal, mint az író számos más műve — főként első pillantásra, és akkor, ha a cselekmény egészét nézzük —, de ha a forradalom tényleges valóságának képét vagy az események történelmi, globális feldolgozását keressük bennük, már nem ilyen egyszerű a helyzet. Balzac nem vállalkozik a forradalmi események olyan ábrázolására, mint ahogyan Vigny tette a *Stello*ban vagy Victor Hugo az 1793-ban. Az író kapcsolata a forradalommal másként jelenik meg, és ezt a „másságot” nem könnyű meghatározni.

A katalógusban Balzac és a forradalom kap-

csolata tematikus megközelítésben olvasható. Az első részben a szerzők a forradalomról szóló írásbeli és szóbeli forrásokkal foglalkoznak, a második részben pedig a regényszövegeket vizsgálják, s abból két fő témát emelnek ki.

Mintegy nyitányként olvashatjuk a katalógusban a *Két álom* című korai Balzac-elbeszélésről, hogy annak eredeti címe Medici Katalin és Robespierre beszélgetése volt. Megjelenik tehát Balzacnál egy olyan toposz, amely minden bizonnyal túlmutat az író világán és talán a kollektív tudatban gyökerezethető: Szent Bertalan éjszakája és a Terror egymásra helyezése, párhuzamba állítása.

Balzac számára a forradalom korszaka a közelmúlt története volt, s közvetlen környezetében számos személlyel volt alkalma találkozni, akik mesélhettek a terrorról, a vendée-i felkelésről, a napóleoni korszakról stb. Rendkívül alapos dokumentációra támaszkodva Madelaine Ambrière írja le Balzac apjának sorsát a forradalom viharában. Érdekes, hogy a tours-i fiatalember, aki az ancien régíme-ben már megkezdte társadalmi felemelkedését, milyen ügyesen élte végig a forradalmat, s még meglepőbb, milyen pontos dokumentáció található sorsáról.

Saját értékelése szerint a forradalom inkább megtörte, semmint segítette karrierjét, s nem volt számára könnyű a beilleszkedés a Restauráció korában sem. Minderről nyilván részletesen beszámolt fiának, aki számos regényben ábrázolt az apjához hasonló sorsokat. Anne-Marie Meininger egy másik rendkívül fontos szóbeli forrást említ, Madame de Berny volt szeretőjének, Campinak az alakját elevenítve fel, aki valódi republikánusként viselkedett, s talán innen gyökerezethető az a tény, hogy olyan sok Balzac-regényben jelenik meg a feddhetetlen, puritán republikánus alakja. Michel Lichtlé gondos és pontos kutatásokkal annak járt utána, milyen műveket olvashatott Balzac a forradalomról.

Sokkal kevésbé dokumentálható Balzac kapcsolata a szabadkőművességgel. Florence de Lussy-nek mindössze annyit sikerült bebizonyítani, hogy Balzac édesapja egy szabadkőműves páholy tagja volt, továbbá Pommereuil márki is, aki szintén sokat segített az írónak a vendée-i felkelés történelmileg hű leírásában. Az *Emberi színjáték*ban azonban a szabadkőművesség csak nagyon áttételesen jelenik meg, s nem tartozik a lényegesebb motívumok közé.

Maurice Ménard a *Huhogók* című regényről

megállapítja, hogy ami magát a műfajt illeti, legalább olyan közel áll Scott műveihez, mint Fenimore Cooperéihez, azaz történelmi regény, de ugyanakkor kalandregény, izgalmas kémtörténet, sőt melodráma is.

A következő fejezet a forradalom idején kisértített nemzeti javak eladásával, a spekulációval és a meggazdagodással foglalkozik. Itt már a balzaci regényvilág egyik leglényegesebb alkotóelemével találkozunk, azzal, amiről az *Emberi Színjáték* valóban szól. S e három alaptéma egyrészt az egyes főszereplők előtörténetében jelenik meg, annak a híres balzaci eljárásnak megfelelően, hogy a jelen állapot megértéséhez vissza kell menni a múltba —, másrészt abban az értelemben, hogy a regények valódi főszereplője a meggazdagodás iránti vágy, a pénz szenvedélye.

Nathalie Basset bemutatja az emigránsok, a száműzöttek nem minden ellentmondástól mentes képét, nemcsak a balzaci regényvilágban, hanem a kor számos dokumentumában is. Ilyen dokumentumnak számítható a karikatúra, amely jelentősen fellendült, sőt talán éppen a forradalom idején alakult ki mai értelemben vett formája.

A balzaci szöveg is hordozója az iróniának, s tagadhatatlan, hogy az író attitűdje nem egyértelmű az emigránsokkal szemben: egyszerre érezhető benne szánalom, de lenézés is. A *történelem fonákja* című regény épp erre a toposzra épül, s Jeannine Guichardet mutatja be a kötetben ezeket az ellentétes vonásokat, amelyek két táborra osztják a balzaci szereplőket, a „rég-voltakra” és a „jelenlegiekre”. Sohasem egyértelmű, melyik a jobb vagy a felsőbbrendű, csak a hovatarozás világos, bármelyik regényt is vesszük szemügyre.

Végül a záróakkord a *Parasztk* című regény, amely a többi felsorolt művel ellentétben nem a korai elbeszélések sorába tartozik, hanem egyike a legutolsók, sőt befejezetlenül is maradt. Thierry Bodin mutatja be, hogyan jelenik meg a nagybirtok széthullása ebben a regényben, s hogyan válik ez a tény mintegy emblemikus funkcióval felruházottá, jelezve Balzac alapvető pesszimizmusát a történelem menetét illetően.

Az igényes katalógus átfogó képet ad a jelenleg folyó Balzac-kutatások egyik fő irányáról, mely szigorúan a dokumentumokra és a szövegekre támaszkodik, újabb és újabb dokumentumok feltárására törekszik, s a balzaci életmű mind teljesebb megvilágításának érdekében használja fel azokat.

MARTONYI ÉVA

D. Zöldhelyi Zsuzsa: Turgenyev prózai költeményei. Budapest, Tankönyvkiadó 1991. 372.

Miután Zöldhelyi Zsuzsa kismonográfiában mutatta be Turgenyev pályáját, majd a népszerű sorozat számára sok illusztrációval rajzolta föl Turgenyev világát, illetőleg több résztanulmányában a rövidprózát író, kései-sejtelmes novellákat papírra vető és ennek révén Maupassant-nal rokonságot tartó oroszíróról adott közre a magyar és a nemzetközi szlavisztikai sajtóban értekezéseket, újabb monográfiáját mindeneke-lőtt a *Költemények prózában* című sorozatnak szentelte. Azért helyes és fontos ez a témaválasztás, mert tág komparatistikai elemzésre ad lehetőséget: az előzmények az orosz próza lírizálódásának forrásaihoz, illetőleg francia szerzőkhöz, A. Bertrand-hoz és Baudelaire-hez vezetnek. Ugyanis a merev műfaji hierarchia romantikus átrendeződésével párhuzamosan, illetőleg a korai romantika vívmányaként különféle prózai alakzatok lesznek mind keresettebbek és népszerűbbek az irodalom világában, és ennek keretében kísérleteznek költők a prózaverssel és a versprózával. Ezek a műfajilag nehezen besorolható, de általában egyfelől a romantikus ironia felé mutató, másfelől az apró történeteket nagyfokú stilizáltsággal egy emelkedettebb költői dikcióba áthajlító költői vállalkozások a német és a francia kísérletek mellett a szabadverssel is tartanak rokonságot (Turgenyev és Whitman kapcsolatára kell gondolnunk), jóllehet hangsúlyozottan nem versek, illetőleg hangsúlyozottan nem novellák. Turgenyev címadása: „költemények prózában”: az első pillanatban éppen úgy fából vaskarika, mint hajdan Puskin műfaji megjelölése volt: regény versekben. Csakhogy a műfaji rendszer átstrukturálódása bizonyos fokig még sürgette is, hogy ne csak a művészeteken, hanem az irodalmon belül a hagyományosan értett vers és próza „összművészeti alkotás”-a is létrejöjjön. Már Bertrand-nál is tanúi vagyunk nemcsak a magasfokú stilizáltságnak, hanem annak a jelenségnek is, amelyet ma az intertextualitás módszerével oly szorgalmasan vizsgálnak. Az idézetek (rejtettek és szó szerinti), az utalások, az allúziók, a reminiscenciák, a parodisztikus mozzanatok, a travesztíák gazdag tárházára bukkanunk Bertrand-nál is, Turgenyevnél is, miközben stilisztikailag a hagyományosan lírainak minősített eszközökkel élnek az írók. Zöldhelyi Zsuzsa Turgenyev műveinek kritikai kiadását, valamint az azóta feltárt anyagot alapul véve, igen gondos mikrofiloló-

giai elemzést végez. Szembesíti a *Költemények prózában* című Turgenyev-művet azzal a francia kulturális közeggel, amelyben Turgenyev élt és alkotott, és amelynek egyszerre volt mestere és tanítványa. Az orosz szövegre építve mutatja be azokat az újításokat, amelyeknek végső konzekvenciáját majd az orosz szimbolizmus poétikája fogja hasznosítani. És nem utolsósorban ennek a sokáig értetlenséggel fogadott ciklusnak szerkezeti, stilisztikai sajátosságairól gondolkodik, utalva arra a sokrétű és rendkívül gazdag kulturális anyagra, amely az orosz népköltészetből Dantéig, Goethétől Puskinig, Flaubert-től Schopenhauerig terjed (kiváltképpen Turgenyev és Schopenhauer viszonyáról olvashatunk megszívlelendő és a szélsőségek között a helyes mértéket megtartó sorokat).

Zöldhelyi Zsuzsa elsősorban műfaj történeti és elméleti műnek szánta értekezését, ám ennél jóval többet adott. Részben azért, hogy nem csupán orosz irodalmi jelenségek elemzésére vállalkozott, részben azzal, hogy miközben a teljes Turgenyev-életművet tartotta szem előtt, mikro-vizsgálataival példát adott arra, miképpen célszerű egy újszerűnek ható műfaji alakzatot stilisztikai szempontból megközelíteni. Kíváncs voltna, ha ez az érdekes munka oroszul is megjelenne, hiszen nemzetközi szlavisztikai érdeklődésre tarthat számot.

FRIED ISTVÁN

Л. К. Долгополов: Андрей Белый и его роман "Петербург". Ленинград, Советский писатель 1988. 414.

Monográfia jelent meg a Szovjetunióban Andrej Belijről, pontosan 55 évvel az orosz szimbolizmus vezéregyéniségének halála után. Sokatmondó tény ez: jellemzi a szovjet korszak irodalmi és művészeti politikáját, de napjaink változásait is. Ötvenöt év távlatából is kiválglik azonban, hogy sem Andrej Belij művészetét, sem a századforduló orosz irodalmi mozgalmát, az orosz irodalmi „ezüstkor”-t nem lehet meg nem történné nyilvánítani, vagy a lekicsinylő-megsemmisítő értelemben használt „dekadens” szóval minősíteni, ahogy ezt a hivatalos szovjet irodalomtörténet évtizedeken át tette. Tehette ezt minden kockázat nélkül, hisz a szimbolista irodalomról — köztük Belij műveiről — írott (hamis) kritikák és a kritizált művek összevetése nem állt módjukban az olvasóknak, tekintve, hogy az orosz szimbolizmus remekműveinek jó

része még ma is hozzáférhetetlen az átlagolvasó számára. Példaként álljon itt csupán annyi, hogy a hatalmas Belij-életműből újabb kiadásra csak egy válogatott verseket tartalmazó kötet és a *Pétervár* című regény találtattak érdemesnek.

Dolgoplov könyve tehát óriási hiányt pótol, még akkor is, ha a szerző bevezetőjében hangsúlyozza, hogy nem írhatott átfogó monográfiát, mert egy ilyen jellegű munkának még „nem jött el az ideje”. Furcsa megállapítás ez egy fél évszázada halott íróval kapcsolatban, de figyelembe véve a korábban említetteket, cseppet sem meglepő Dolgoplov vélekedése.

A monográfia négy fontosabb részből áll: az elsőben Dolgoplov a Belij-jelenség kialakulásának társadalmi-történeti, kulturális és pszichológiai feltételeit kutatja, magyarázatot keres Belij „szent örökltségére”, s közben a következő fontos megállapításokra jut:

1. Belij szerint az ember két világ: az empirikus élet és a metafizikai lét határán egyensúlyozó lény;

2. Belij számára élet és művészet összefolyik, eggyé válik, a művész legfőbb alkotása — az élete („élet-alkotás”);

3. Belijnél az „én” és a „kozmosz” azonosul, tehát bármiről is ír, önmagáról ír, s ő maga lesz írásainak objektuma és szubjektuma egyaránt.

A következő három rész magát az életművet tárgyalja, s a szerző eközben biografikus leírással éppugy szolgál, mint értő műelemzésekkel. Belij életrajzából jó érzékkel emeli ki azokat a mozzanatokot (családi háttér, Ljubov Mengyelejeva és Aszja Turgenyeva iránti rajongását, Rudolf Steinerhez fűződő kapcsolatát stb.), melyek az író személyiségét leginkább alakíthatták, s amelyek a Belij-művekkel a legszorosabb kapcsolatba hozhatók.

Ami a művek tárgyalását illeti, Dolgoplov e három részt — s így Belij műveit — a *Pétervár* előtti írásokra, a *Pétervárra* és a *Pétervár* utáni művekre osztja. A *Pétervár* előtti és utáni írásokkal Dolgoplov egy kicsit mostohán bánt: az előbbieket értékeiből nem hajlandó mást észrevenni, csupán azt, ami a *Pétervár*hoz vezet; az utóbbiakat pedig — talán a visszaemlékezéseket kivéve — értetlenül fogadja. Kétségtelenül igaza van Dolgoplovnak, amikor a *Pétervár* utáni nagyszabású művészeti elgondolások és azok töredékes megvalósítása közötti ellentmondásra rámutat (gondoljunk például a többször elkezdett, de soha be nem fejezett önéletrajzi trilógiára vagy a hasonló sorsú Moszkva-triló-

giára). Nem érthetünk egyet viszont azzal a véleménnyel, miszerint éppen az önéletrajzi trilógia első darabjának szánt, *Kotyik Letajev* címen megjelent zseniális kisregény csak az antropológia téziseit taglaló, a valóságtól elszakadt, a nyelvi kísérletezés zsákutcájába került, unalmas(!) mű lenne.

A *Pétervár* előtti korszakból Dolgoplov kiemeli a *Szimfóniákat* mint egy új típusú, asszociációkra és vezérmotívumokra épülő, művészeti szintézisre törekvő művészet reprezentáns képviselőit. A *Zoloto v lazuri* (*Arany az égszínkéken*) című verseskötetben Dolgoplov a prófétasors vállalását és egy szép jövő óriási távlatainak lehetőségét tartja fontosnak. A *Pepel* (*Hamu*) című kötet tárgyalásakor Belij „újnépességét”, „újszlavofilizmusát” hangsúlyozza, s azt, hogy Belij a civilizált városi lét embertelen, pusztító hatását, valamint a szenvedések, megaláztatások korának eljövételét hirdette.

A *Pepel* című kötet témája azonban már a nemzet és a világmindenség sorsproblémáihoz vezet. Puskin, Gogol, Nyekraszov, Dosztojevszkij és V. Szolovjov nézeteire támaszkodva Belij kialakítja az Oroszország történelmi szerepéről formált véleményét. A nagyszabású történetfilozófiai koncepciónak megfelelő művészeti formát keres és talál Belij, amikor elgondolja a *Kelet* vagy *Nyugat* című regénytrilógiáját.

A trilógia első része *Az ezüst galamb*, a második a *Pétervár*, a harmadik a *láthatatlan város* lett volna, de a harmadik rész — s így a trilógia — soha sem készült el.

Dolgoplov a *Pétervárt* hasonlóan értelmezi, mint a *Na rubezse vekov* című tanulmánykötetében és a *Pétervár* 1981-es kiadásához írott utószavában. A szovjet kutató foglalkozik a mű keletkezési körülményeivel, az egyes szövegváltozatokkal, a formai és a nyelvi újításokkal, az irodalmi előzményekkel, a *Pétervár*-mítoszokkal, de figyelme középpontjában a trilógia alapkérdései, Belij történetfilozófiai nézetei állnak. A Kelet és a Nyugat, valamint az empirikus élet és a metafizikai lét metszéspontjában lévő Nagy Péter és a szerző „agyjátéka” teremtette fantasztikus főváros lesz a színtere nemcsak kicsinyes terrorakcióknak és provokációknak, hanem az Oroszország és a világ sorsát eldöntő eseményeknek is. Az Oroszország szimbólumává váló Bronzlovasnak — azonosulva az Apokalipszis lovaival — csak óriási pusztulás árán, a történelmen való átugrással van esélye megoldani a „Kelet vagy Nyugat” dilemmáját, csak így

van esélye kiszakadni a világegyetem történetét fogva tartó, sorsszerű körforgásból. Csak ez után az ugrás után, az irreális árnyváros, Pétervár pusztulása után jöhet el az orosz történelmi megújulás.

Dolgoplov nagy hozzáértéssel megírt, gondolatokban gazdag elemzést nyújt át az olvasónak. A történetfilozófiai fejtegetések során azonban sajnálatos módon megfigyelhető egy lényeges kérdésről: nevezetesen arról, hogy Belij világában az *ironia* legalább olyan fontos szerepet játszik, mint mindaz, amit Dolgoplov — nagyon helyesen — Belij művéből kiolvas. A regény minden „komoly” problémájának van „komolytalan” megfelelője, pontosabban minden „komolynak” látszó kérdés „komolytalanul” is értelmezhető és értelmezendő, mert a mű rendszerében ez is benne foglaltatik. Tehát például a korábban említett apokaliptikus látomás a regényben úgy valósul meg, hogy felrobban a terroristák bombája, az Ableuhov-házban némi rendetlenség támad, s a megijedt Apollon Apollonovicsnak a „félreeső helyre” kell sietnie. A *Pétervár* Dolgoplov kiemelte prófétikus hatása e kettősség következtében ugyan csökken, de éppen ennek az ambivalenciának köszönhetően a mű esztétikai hitelessége megmarad. Végző soron tehát Dolgoplov is azzal a problémával került szembe, amivel mindenki, aki Belij-mű elemzésébe kezd: a Belij számára óriási jelentőséggel bíró, világmegváltó eszmék kimondásuk pillanatában önmaguk paródiáját is jelentik, s a kutató feladata éppen az, hogy ezt a kettősséget valahogyan feltárja. Amennyiben ezt elmulasztja, műértelmezése egyoldalú, azaz hamis marad.

Dolgoplov munkája — említett hiányossága ellenére — jelentős írás az orosz századforduló irodalmának és Andrej Belij munkásságának tanulmányozása szempontjából. Reméljük, egy ilyen kiváló monográfia után a szovjet könyvkiadás Belij-művek megjelentetésével is megőrvendeztet bennünket.

GORETITY JÓZSEF

Monarchia-karnevál az irodalomban. (Az Osztrák-Magyar Monarchia emléke az irodalomban.) Szerk. Fried István. Szeged, JATE Bölcsészettudományi Karának Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke-Csongrád Megyei TIT 1989. 126.

Az AILC Magyar Nemzeti Tagozata és a szegedi JATE komparatista tanszéke 1987. no-

vember 13–14-én konferenciát rendezett az alábbi téma-megjelöléssel: A Monarchia képe a két háború közötti irodalmak tükrében. Az előadók főleg a szegedi és a budapesti egyetemről, egy-egy kutatóintézetből és kiadóból rekrutálódtak. A téma az összehasonlító irodalomtudományi kutatások leghálásabb és legideálisabb tárgyai közé tartozik; történeti és irodalmi szempontból könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik vele és mégis — szinte kimeríthetetlen. Így módon az itt közölt írások egy értékes láncszemet képeznek ebben a folyamatban. A jelenkori történelmi változások tükrében meglepő és furcsa aktualitása is van a témának, amely vonzásába gyűjt sok kutatót Közép-Európa- és világszerte, hiszen — ahogy az egyik előadó megjegyezte —: „a Monarchia fizikai létét meg lehetett szüntetni, de szellemiségét nem.”

Az összehasonlító kutatások bemutatásának alkalmául indirekt módon bizonyította: az irodalmi jelenségek változatos poetikai megközelítésének lehetősége és gyümölcsöző ígéretei nem teszik feleslegessé, mi több: megkerülhetővé az irodalmi tények történeti szituálásának és megvilágításának módszeratani elvét. Azt mondhatnók, hogy a tanácskozás e tekintetben szinte tradicionális úton járt, ez nyilván a „szegedi műhely” kialakulásának és működésének hagyománya is egyben. Par excellence műelemzést — jeles szinten — két előadó nyújtott: Kiss Endre Franz Werfel *Der Abituriententag* című művét tárgyalta, Wenner Éva pedig Italo Svevo *Zéno tudata* című művének tükrébe tekintett, figyelemmel a művészetpszichológia eszközeire. Fried István általános szempontokat felvázoló bevezetőjét Vajda Gy. Mihály nagyszabású és széles ívelésű előadása követte A Monarchia fenomenológiája címmel. A hazai és a külföldi összehasonlító kutatások iskolateremtő tudósa számtalan, e témáról írt nagylélegzetű tanulmánya miniatürizált lényegét nyújtotta itt, megvilágítván a Monarchia egykorú és utóéletként kibomló színes irodalmi jelenségét, középpontba helyezve az államalakulat egyik meghatározó, működőtető elemét: a k.u.k. hadsereg szellemiségének irodalmi vetületét és a Monarchia zsidó népessége asszimilációs, illetve cionista törekvéseit, s egyúttal az antiszemitizmus burjánzását. Az előadás — már csak terjedelmi okokból sem — térhelteti ki a zene, a képzőművészet, a filozófia, a közgazdaság, a pszichológia, az architektúra problémáira, noha mindezekben ott tükröződött egy fénypontjára jutott kultúra — és

együttal annak mély válsága. Vajda sajnálattal jegyzi meg, hogy nem térhetett ki a „Monarchiát szétbomlasztó nemzeti ellentétek irodalmára” sem.

Tekintettel arra, hogy az előadás a fenomenológiai, azaz „jelenségtani” aspektusra helyezte a hangsúlyt, ez a hiány nem is róható fel neki; annál inkább, mivel több előadás éppen a jelenségek kiváltó okait állította vizsgálódása középpontjába, mégpedig szinte ontológiai megközelítésben. Bernáth Árpád Hermann Broch, Fried István Krleža, Kajtár Mária Joseph Roth, Kiss Gy. Csaba Stanisław Vincenz, Pomogáts Béla Bánffy Miklós egy-egy művéről szóló elemzéséből félreérthetetlenül kibomlott a Monarchia és utóélete irodalmának alapvető és meghatározó történeti és szociális indítéka és leglényegesebb motivációja. Rilke, Trakl, Kafka, Musil, Broch, Karl Kraus, Krleža, Krúdy és Kosztolányi (s e sor még tovább folytatható) írásművészetében egy mély belső társadalmi és nemzeti feszültségek okán összeomló virágzó és mégis elkorhadó civilizáció „szomorú és szánalmas” története sejlik fel. A vizsgálat módszertani elvét igazolandó, joggal írja Kajtár Mária, hogy a téma „nem közelíthető meg olyan, elsősorban nem az irodalmi műelemzés eszköztárához tartozó fogalmak nélkül, mint nemzet, nemzetiség, nacionalizmus, középpont és periféria, liberalizmus és patriotizmus, zsidóság és kereszténység, asszimiláció és emancipáció”. Ez a rendkívül sokrétű, bonyolult képződmény hatott inspiráló módon a művész-tudatokra, ebből sarjadt a „mitologikus magasságokba emelés és sárba taposás, az iránta érzett nosztalgikus sóvárgás és ironikus lejáratás”, a filozofikus megközelítés (Broch) éppúgy, mint a viszolygás cirkuszi karneválszerűséggel felvázolt képe (Krleža).

Nyilvánvaló, hogy az orosz birodalom után kiterjedésben második legnagyobb európai államalakulatot a benne összefoglalt népek és nemzetek önállósodási törekvései feszítették szét, s a nacionalizmusok és jogos nemzeti érzések egymást elbonthatatlanul átható elementáris erejű áradásával szemben kevés tere lehetett a racionalizmusnak, amely e rendkívüli gazdasági és kulturális lehetőségeket magában rejtő területiális képződmény előnyeire mutatott volna rá. Máig ható naivitásnak és egyszerre ma érvényes terminológiának tetszik Roth egyik hőse, Morstin gróf melanholikus szava: „Gyűlölöm a nemzeteket és a nemzeti államokat. Hajdani hazám, a Monarchia olyan volt, mint egy nagy

ház, számtalan kapuval és számtalan szobával, mindenféle fajta emberrel”. Roth sohasem rejtette véka alá szemrehányását a magyar uralkodó rétegekkel szemben, akik tevékeny részt vállaltak e „nagy ház” szétzúzásában, nemcsak függetlenségi törekvéseikkel, hanem más nemzetiségek elnyomásával is. Fáradozásait Trianonban „megjutalmazta” a történelem, bőséges táplálékot nyújtva ezzel a későbbi aktív honfűhöz. Roth-tal szinte egybehangzóan vélekedett Vincenz, akinek haza-fogalma ellentmondott a XIX. századi célkitűzéseknek, amelyek „egységes lengyel nyelvű állam” képzetét éltették, helyett — mint Kiss Gy. Csaba írja —: „az ő számára nem a központosított és a homogenizált állam az érték, hanem a tájhaza, a maga sokféleségével, nyelvi és kulturális tarkaságával”.

Magyar szempontból a legsúlyosabb ítéletet e kérdésben egy erdélyi arisztokrata, Bánffy Miklós mondta ki, aki tudta, hogy „az önző módon politizáló magyar „történelmi osztály” nem volt képes megőrizni sem az ezeréves magyar államot, sem a közép-európai integrációt”, — mint azt Pomogáts Béla írja. S ő vonja le Bánffy *Erdélyi történetéből* a „Monarchia-szindróma” végső tanulságát is: „Bánffy — írja Pomogáts — jól tudta, hogy a Monarchia romjain létrejött kisállamok egyáltalán nem szolgálták a közép-európai régió politikai stabilitását, ellenkezőleg, a térség 'balkanizálásának' útját nyitották meg, s az egymással küzdő nacionalizmusok megakadályoztak minden olyan ésszerű kompromisszumot, amely megóvhatta volna a régió népeinek függetlenségét”.

Nem csodálható, ha a „Monarchia-irodalom” mélyén irracionális félelmek, a földindulás és a pusztulás érzete és előérzete munkál; szimptomatikus Karl Kraus nagy művének címe — *Az emberiség végnapjai* —, amely a régió rengésének bűvöletében egyetemes méretűre dimenzióalja a rettegést; avagy Krleža, aki karneváli haláltáncnak érzékeli a volt világ hullását, alámerülését. Voltak persze a romboló és az öldöklő nacionalizmusok ellenében kifejlesztett eszmerendszerek is. Broch például — mint azt Bernáth Árpád kifejti — „az emberiség végnapjait a világ fejlődését meghatározó európai kultúra válságának fogja fel és az individuum megújulását csak egy új világközösség keretén belül tudja elképzelni”. Hermann Broch és Lukács György is a Monarchia hullásában a zsidó-keresztény európai értékrendjének szétesését, a „transzcendentális hajlékonyságot” (az *A regény*

elmélete terminusa) érzékelt; ez utóbbi gondolkodó a megváltást a „tökéletes bűnösség korából” a kollektív messianizmus eszméinek konkrét alakulattá váló övezeteiben vélte eredményesen szolgálhatni. (Kár, hogy Lukácsnak a témához szorosan kapcsolódó munkásságáról nem szólt előadás.) Ez az említett, s mostanában összeomlott képződmény az utóbbi, közel fél évszázadra lefékezte az egykor a Monarchiát szétrobbantó nacionalizmusok indulatait, napjainkban pedig ezeknek az erőknél új elszabadulását éri meg. Izgalmas témát kínál a összehasonlító irodalomtudomány munkásai számára — szembenézni ez újabb „végnapok” közép-európai irodalmi túlkörződésével.

Mint látható, a nem túl tágkörű szaktanácskozas olyan kérdéseket érintett és tárgyalt, amelyek a tematika közvetlenségén messze túl, a jövőbe, a mába sugároztak. Az igénytelen kivitelű kötetke értékét még növelte volna, ha a szerkesztés és a lektorálás kiszűri a számos géphibát és elírást, amik főleg a német nyelvű szövegrészekben fordulnak elő. Karl Kraus műve címének magyarítása két változatban is szerepel, és az egyik tanulmányban Hofmannsthal neve kilencszer fordul elő hibásan.

ILLÉS LÁSZLÓ

Recherches croisées Aragon–Elsa Triolet 2. Besançon–Paris, Grelis (Besançon); Fonds Elsa Triolet–Aragon (CNRS, Paris) 1989. 259.

Aki kezébe veszi a *Recherches croisées Aragon–Elsa Triolet* második tanulmánykötetét (az első kötet megjelenéséről a *Helikon* 1989. 3–4. számának 527–529. lapján adtunk hírt), véletlenül se higgyen a tartalomjegyzéknek: a legkiválóbb címek — a kötet igen magas színvonalához mérten — a gyengébb tanulmányokat vezetik fel, míg a szürkébbek, kevésbé árulkodók alatt kiváló gondolatok, felejthetetlen olvasmányok rejtőznek.

„Aragon, Proust és a telefon” — mint éles csöngetés vonja magára figyelmünket Jean-Claude Weill írása. A hangzatos cím és a jól csengő hipotézis után, miszerint Aragon nem szeret Proustot („szorgalmas sznob”-nak nevezte), mégis egy intertextuális játék révén a folytatójának tekinthető, szomorúan nyugtázhatjuk: ugyanaz hiányzik a tanulmány lapjairól, mint a telefonbeszélgetésekből, azaz a teljességgel hiteles meggyőzőerő. Hiába áll az *Aurélien* (*Sziget a Szajrán*), a *Blanche ou l'oubli* (*Blanche vagy*

a feledés — Aragon) és a *Sodome et Gomorrhe* (*Szodoma és Gomorrha* — Proust) szövege egymás mellett, a tanulmányíróval szemben nekünk természetesnek tűnhet, hogy a telefon bizonyos hasonló szituációkba kényszeríti használóit: Proust ugyanúgy telefonál, mint Aragon, és fordítva, Aragon úgy, mint Proust... Vitathatatlan azonban a megállapítás, hogy a telefon bekerült a kortárs művészetek kifejezésébe, s Aragon és Proust is megérezte azt a hatást, melyet a telefon használoinak lélekállapotára gyakorolt, a rettegéssel vegyes csodálatot.

„Kell két-három titok ahhoz, hogy élhessünk” — idézi Maryse Vassevière a *Blanche vagy a feledés* egy mondatát, és hagyja, hogy titok maradjon előttünk, mint ahogy még a kutató előtt is az: mi történt valójában 1927-ben egy Dieppe-i nyaralás alkalmával André Breton, Nancy Cunard és Aragon között, vagy inkább velük. Mert az kétségtelen, hogy ott tartózkodásuk egyik éjszakája mély szerelmi és irodalmi válság kezdetét jelentette Aragon életében, de más motívumok mellett az akkor történtek hatása keresendő a Bretonnal való szakítás és a későbbi római öngyilkossági kísérlet hátterében is.

A szövegkritikust azonban nem annyira a titokzatos éjszaka érdekli, hanem az, amint sokkal-sokkal később, az utolsó periódus írásaiban ez az emlék előtérbe tolakszik: a lélekben felhalmozódva kitörni vágyik; a művekben pedig valomás és titok komplex stratégiáját hozza létre. Kimondva elhallgatni — ez az utolsó periódus vallomásainak, vagy ahogy a tanulmány írója mondja, a „képzelt önéletrajz”-nak a mozgatóereje. Az Összefonódó művek: Aragon, Breton és az Ango-i udvarház titka című tanulmányból tehát, szövegrészek vizsgálatán keresztül igazán izgalmasan bontakozik ki egy rejtélyes esemény és annak hatása Aragon és Breton „dialógusára”, Aragon életművére és egy általános, de ugyanakkor konkrét írói eljárásra vonatkozóan.

S hogy milyen alkotáslélektani titok húzódik meg egy másik jellemző írói módszer, az álnév-választás mögött, arra az Aragonymes (Aragónimák) című tanulmány próbál rámutatni Aragon álneveinek egyelőre ideiglenes kissoztárát nyújtva elénk. Ez a munka Blaise d'Ambérieux-től Paul Wattelet-ig az író által használt álnevek széles repertoárját adja a hozzájuk kötődő bibliográfiai utalásokkal, helyenként rövidebb szövegrészekkel együtt. Nemcsak Aragon hivatásos kutatói számára érdekes és hasznos olvasmány ez, hanem mindazoknak, akik csupán kedvtelésből

szívesen merülnek el egy olvasmányos kislexikon szócikkeiben.

Az sem minden tanulás nélküli folyamat, ahogy egy írói álnévből teljes értékű regényszereplő válik, mint Elsa Triolet „*Inspecteur des ruines*”-je (A romfelügyelő) esetében történt. Ugyanis Francis Carco tanácsára Elsa Triolet elhatározta — csak néhány évvel azután, hogy neki ítéltek a Goncourt-díjat —, még egyszer pályázni fog rá. Így az Antonin Blond nevet fölvéve nyújtotta be regényét az akadémiának, majd mikor terve megbukott, hozzálátott a mű átdolgozásához. S mi sem lenne most már egyszerűbb a kutató számára, mint az eredeti és az átdolgozott kéziratokat alaposan szemügyre véve okos következtetéseket levonni az új szereplő regénybe kerülését illetően, ha a kézirat, mely Aragon dolgozószobájában egy kis festett orosz faládikóban hevert, egyik napról a másikra el nem tűnt volna. Nem csoda tehát, ha a kutató balladisztikusan vissza-visszatérő szavai — „látam, a kezemben tartottam (kéziratról lévén szó)” — hajtják előre és teszik egyre izgalmasabbá a tanulmányt, melynek sorai mögött Elsa Triolet objektív önmegmértetési szándékán és jellemző írói módszerén túl az álnévből regényfigurává alakulás is élményszerűen bontakozik ki, mintha valóban előttünk íródna a regény. Ez a csöppet sem leleményes címet (A romfelügyelő és kéziratai) viselő tanulmány a kötet legérdekesebb írásai közé tartozik, de kuriózumként említhető abból a szempontból is, hogy egyetlen a gyűjtemény anyagában, mely Elsa Triolet-val foglalkozik.

„Toute la vie, dans le secret de mon âme, je me suis considéré comme linguiste” („Az egész életemben a lelkem mélyén nyelvésznek tartottam magam.”) — idézi Aragon Jean Pfytdard tanulmányának bevezetőjében, mely az Aragon, a nyelvész és a regény címet viseli. S ha gondolatokban akarnak gyönyörködni, íme, itt ez az írás. Olyasmiről szól, mint az író viszonya önmagához és a szöveghez, hogy hogyan válhat a teória szereplőjévé a műnek; olyan fogalmak és idézetek sorakoznak itt egymás mellé, mint „igazat hazudni”, „sosem írtam regényeimet, hanem olvastam őket”, „az írást-cselekvő-ember”, „írni, átírni és újraolvasni”. Nem kevésbé fontosak az apró alfejezetekben egymás után olvasható nevek, melyek Aragon alapos elméleti felkészültségét bizonyítani hivatottak: Saussure, Benveniste, Jakobson, Trubeckoj, Foucault, Bahtyin...

Az Aragon — Elsa Triolet Összefonódó kutatások jelen kötetére a sokszínűség a jellemző. Szinte minden tanulmány más és más kutatási területet mutat be, hadd idézzek eddig még nem említett címeket: Aragon Barbusse-szövegek előtt, A tiszta költészet ellen Aragon egy költeményének olvasata, Jaurès beszédeiből Aragon beszédeiig. A bázeli harangok és az Úri negyed alapján, Simon Richard alakjának genezise a Nagyhét kézírataiban.

A kötet számos kéziratrészletet közöl, s a végén a tanulmányok francia és angol nyelvű tartalmi összefoglalója található. Olvasmány ez a kötet, s nem is akármilyen: érdekes és letehetetlen.

JÓZAN ILDIKÓ

KRÓNIKA

100 éves az *ItK*

Nem lehetnek kétségeink, okunk van az ünneplésre: a lap él. S ez, minthogy az MTA Irodalomtudományi Intézetének szakfolyóirata, önmagában is komoly teljesítmény napjainkban. Ma, mikor kulturális intézetek sora, évtizedes folyóiratok bomlanak fel, szűnnek meg, ítéltetnek halálra.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának Irodalomtörténeti Bizottsága — pontosabban Szász Károly elnökletével Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Szilády Áron, Szarvas Gábor, Volf György és Zichy Antal — az 1890. december 29-i értekezletén döntött az *Irodalomtörténeti Közlemények* megindításáról, miután az eddig az Akadémia által támogatott Abafi Lajos szerkesztette *Figyelő* megszűnt. „Tartalma két főrészből áll, u.m. feldolgozott cikkekből és adattárból. A feldolgozott cikkek nem annyira esztetikai, mint a tárgy történeti oldalát tekintő szempontból irandók. A hazai irodalomtörténet egyes szakaszainak tárgyalása és illusztrálása céljából a külföldi irodalmak története is érinthető, sőt közös forrásból eredt irodalmi tárgyak feldolgozásának összehasonlítása, valamint magyar tárgyú idegen művek ismertetése végett, az ezek körül külföldi irodalmak történetében közpódott felfogások érintése és fejtegetése kívánatos is. A két fő részen kívül állandó rovat a könyvészet, mely negyedévenként az egész magyar irodalomtörténet repertóriumát magában foglalja; és a kritikai rovat... A folyóirat szerkesztésével Ballagi Aladár lt. bízta meg — szögezi le az *Akadémiai Értesítő*ben közreadott jegyzőkönyv (*Akadémiai Értesítő* 1891. 62.).

A folyóirat két év után, 1893-ban került — nem kis csatározás után, határozat alapján — valóban hozzáértő szerkesztő, Szilády Áron és segítője, az *ItK*-nál tisztelet soha nem vállaló Heinrich Gusztáv kezébe. A folyóirat első évtizedeiről állapítja meg Németh G. Béla a 75. *ItK*-évfolyam (s ez nem egyenlő a naptári évek számával, hisz 1948-tól 1952-ig szünetelt a lap kiadása) évfordulójára írt cikkében, hogy „az *ItK* első évtizedeinek nyomán vált lehetővé nálunk a rendszeres irodalomtörténeti tanulmány- és monográfia-írás”, még akkor is, ha „hiányzott belőle az egyetemes, a bölcséleti igényű történetiség” és még akkor is, ha „az *ItK* által felnevelt nemzedékek... maguk szintézist sohasem alkottak belőle... A lap művelődésszociológiai nagy jelentősége..., hogy fölnevelt és maga köré tömörített egy olyan réteget, amely képes volt ama *részletkutatásokat* elvégezni, amelyek nélkül összegző rendszerezések, egyetemes igényű földolgozások sohasem jöhetnek létre.” — írja a kezdeti évtizedekről Németh G. Béla. (Németh G. Béla: A 75 esztendő *ItK* = *ItK* 1972. 2. sz. 265–272.)

1914-től az *ItK* szerkesztését a *Philológiai Közlöny*től átjött Császár Elemér, 1940-től 1948-ig pedig Kéry Lajos vette át.

Öt év szünet után, 1953-ban indult újra a Tolnai Gábor szerkesztette *ItK* az MTA Irodalomtörténeti Bizottsága folyóirataként.

1956-tól a lap szerkesztője Klaniczay Tibor, és az *ItK* az MTA Irodalomtörténeti Intézetének szakfolyóiratává lett.

1962-től 1969-ig a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata, az *Irodalomtörténet* megszűntetése miatt az *ItK* az Intézet és a Társaság közös folyóirataként dolgozott tovább, s 1969-től lett ismét az akkor már Irodalomtudományi Intézet saját szaklapja.

Jelenlegi felelős szerkesztője, Komlós Tibor, 37 éve (ami önmagában is páratlan), 1954-től vesz részt a folyóirat munkálataiban, 1971-től felelős szerkesztő. (Néhány éven át Németh G. Béla, Szauder József és Bíró Ferenc voltak társszerkesztői.)

A mai *IK* egyrészt megtartotta évszázados rovatait, a (Kisebb) *Közleményeket*, az *Adattárat*, a koronként különböző néven jelentkező *Könyvismertetést*, ma: *Szemlét*; s közben újabbakkal bővítette: *Tanulmányok*, *Vita*, *Műelemzés*, *Műértelmezés*, *Műhely*, *Textológia*, *Évforduló*, *Krónika* (ami az Intézet életéről, munkálatairól tudósít évről évre), az Intézet munkatársainak publikációs jegyzéke.

Az *IK* a magyar irodalom történetét kutatja, vizsgálja, elemzi a legkorábbi időktől egészen századunk második feléig. Az alap- és részletkutatások eredményei, dokumentumai mellett nagyobb tanulmányaiban elemző, átfogó, összefoglaló, nemegyszer irodalomelméleti, művelődéstörténeti írásokat is közöl.

Az *IK* régóta nem „a névtelenek folyóirata” már; elsősorban felelős szerkesztőjének — úgyszólván — tévedhetetlen lektori és szerkesztői tevékenysége folytán az *IK*-ban való publikálás egyet jelent, szinonímája lett a szakmai megbízhatóságnak s a szakmába való „befogadásnak”, az elismerésnek.

Császtyay Tünde

TARTALOM

A frankofon irodalmak sajátossága

TANULMÁNYOK

<i>Vígh Árpád: A frankofon irodalmak sajátossága</i>	3
<i>Bernard Mouralis: A francia nyelvű irodalmi termelés sajátos jellege ma Fekete-Afrikában (Fordította: Paics Marianna)</i>	18
<i>Jean-Marie Klinkenberg: A belgiumi francia nyelvű irodalom. Történeti és esztétikai sajátosságok (Fordította: Ádám Anikó)</i>	29
<i>Jack Corzani: A frankofon antillai irodalmak sajátossága (Fordította: Sőrés Anna)</i>	47
<i>Jean-Louis Joubert: Az Indiai-óceán partjain (Fordította: Kun Tibor)</i>	67
<i>Pierre Van den Heuvel: Magrebi irodalmak: néhány kifejezésmód eredetiségéről (Fordította: Kun Tibor)</i>	76
<i>Jacques Allard: Egy irodalom — három jelző: francia, kanadai, québeci (Fordította: Simonffy Zsuzsa)</i>	88
<i>Roger Francillon: A romand irodalom specifikussága (Fordította: Martonyi Éva)</i>	103

KÖNYVEK

<i>J.-L. Joubert-J. Lecarme-E. Tabone-B. Vercier: Les littératures francophones depuis 1945/Kun Tibor</i>	119
<i>Jean-Pierre de Beaumarchais-Daniel Couty-Alain Rey: Dictionnaire des littératures de langue française 1-4./Kun Tibor</i>	120
<i>Jean Dejeux: Dictionnaire des auteurs maghrébins de langue française/Kun Tibor</i>	121
<i>Littérature de Tunisie/Kun Tibor</i>	122
<i>Christian Achour: Anthologie de la littérature algérienne de langue française/Kun Tibor</i>	124
<i>Anne-Françoise Luc: Le naturalisme belge/Ferenczi László</i>	124
<i>Marcel Lecomte: Les voies de la littérature. Choix de chroniques littéraires suivi d'une bibliographie établis par Philippe Dewolf/Ferenczi László</i>	125

* * * * *

<i>Jean-Yves Tadié: La critique littéraire au XXe siècle/Maár Judit</i>	126
--	-----

TARTALOM

Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban. Vál. és szerk. <i>Bojtár Endre/Rákos Péter</i>	127
Language, Poetry and Poetics. The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetskoy, Majakovszkij/ <i>Katona Gábor</i>	128
Discourse and Literature. Ed.: <i>Teun A. Van Dijk/Voigt Vilmos</i>	130
<i>Mariana Neț</i> : O poetica a atmosferei, Rochia de Moar/ <i>Voigt Vilmos</i>	130
Characterization and Individuality in Greek Literature. Ed. by <i>Christopher Pelling/Bolonyai Gábor</i>	131
<i>Johannes de Thurocz</i> : Chronica Hugarorum. II. Commentarii. 1–2. Composit <i>Elemér Mályusz</i> . Adiuvante <i>Julio Kristó/Boronkai Iván</i>	132
<i>Francesco Petrarca</i> : De vita solitaria. I. Kritische Textausgabe und ideengeschichtlicher. Kommentar von <i>K.A.E. Enenkel/Sarbak Gábor</i>	133
<i>Klára Erdei</i> : Auf dem Wege zu sich selbst. Die Meditation im 16. Jahrhundert/ <i>Katona Gábor</i>	134
<i>Varga Imre</i> : A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma/ <i>Hopp Lajos</i>	136
W dwusetną rocznicę wolnego Sejmu. Ludzie–państwo–prawo czasu Sejmu Czteroletniego. Pod red. <i>Adama Lityńskiego/Hopp Lajos</i>	136
Pierwsza w Europie. 200 rocznica konstytucji 3 maja 1791–1991. Pod red. <i>Henryka Kocója/Hopp Lajos</i>	137
<i>Virgil Nemoianu</i> : The Taming of Romanticism. European Literature and the Age of Biedermeier/ <i>Varga Pál</i>	138
Balzac et la révolution française. Conception–Coordination et notices non signées du catalogue <i>Judith Petit/Martonyi Éva</i>	140
<i>D. Zöldhelyi Zsuzsa</i> : Turgenyev prózai költeményei/ <i>Fried István</i>	142
<i>Л. К. Долгополов</i> : Андрей Белый и его роман "Петербург"/ <i>Goretity József</i>	142
Monarchia-karnevál az irodalomban. (Az Osztrák–Magyar Monarchia emléke az irodalomban.) Szerk. <i>Fried István/Illés László</i>	144
Recherches croisées Aragon–Elsa Triolet 2. / <i>Józan Ildikó</i>	146

KRÓNIKA

100 éves az ItK/ <i>Császtvay Tünde</i>	149
---	-----

SOMMAIRE

La spécificité des littératures francophones

ÉTUDES

<i>Árpád Vigh</i> : La spécificité des littératures francophones	3
<i>Bernard Mouralis</i> : La spécificité de la production littéraire de langue française en Afrique noire aujourd'hui (Traduit par <i>Marianna Paics</i>)	18
<i>Jean-Marie Klinkenberg</i> : La littérature francophone de Belgique. Spécificité historique et esthétique (Traduit par <i>Anikó Ádám</i>)	29
<i>Jack Corzani</i> : La spécificité des littératures antillaises francophones (Traduit par <i>Anna Sőrés</i>)	47
<i>Jean-Louis Joubert</i> : Du côté de l'océan Indien (Traduit par <i>Tibor Kun</i>)	67
<i>Pierre Van den Heuvel</i> : Littératures maghrébines: sur l'originalité de quelques discours (Traduit par <i>Tibor Kun</i>)	76
<i>Jacques Allard</i> : Trois épithètes pour une littérature française, canadienne et québécoise (Traduit par <i>Zsuzsa Simonffy</i>)	88
<i>Roger Francillon</i> : La spécificité de la littérature romande (Traduit par <i>Éva Martonyi</i>)	103

LIVRES

CHRONIQUE

TARTALOM
СОДЕРЖАНИЕ

Особенности франкоязычных литератур

ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Арпад Виг: Особенности франкоязычных литератур</i>	3
<i>Бернар Муралис: Своеобразный характер франкоязычного литературного производства в современной Черной Африке (Перевод: Марианна Паич)</i>	18
<i>Жан-Мари Клинкенберг: Франкоязычная литература Бельгии. Историческое и художественное своеобразие (Перевод: Анико Адам)</i>	29
<i>Джсек Корзани: Характерные черты франкоязычной литературы Антильских островов (Перевод: Анна Шёрсш)</i>	47
<i>Жан-Луи Жубер: На берегах Индийского океана (Перевод: Тибор Кун)</i>	67
<i>Пьер Ван ден Хёвел: Литературы стран Магриба: об оригинальности некоторых свойств плана выражения (Перевод: Тибор Кун)</i>	76
<i>Жак Алар: Одна литература — три определения: французская, канадская, квебекская (Перевод: Жужа Шимонфи)</i>	88
<i>Роже Франсильон: Специфичность романдской литературы (Перевод: Ева Мартони)</i>	103

КНИГИ

ХРОНИКА

HELIKON

1955—1962 vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. A Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp. 1962)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2-3. sz. A kelet-európai avantgárd
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség-utánzás-hatás fogalmai (Az AILC IV. Kongresszusa. — Fribourg, 1964. — előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1-2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920-30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3-4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa — Belgrád, 1967. — anyagából)
- 3-4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet-tömegkultúra-irodalom
- 3-4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3-4. sz. Modern stilsztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3-4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3-4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

1973.

1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
- 2–3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma

1974.

1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973) anyagából
2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
- 3–4. sz. Modern poétika

1975.

1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
- 3–4. sz. Az európai romantika

1976.

1. sz. Szubkultúra és Underground
- 2–3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?

1977.

1. sz. A retorika újjászülése
2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp. 1976)
3. sz. Irodalomelmélet – összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777–1848) -konferencia anyaga

1978.

- 1–2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
3. sz. Érték és társadalom
4. sz. Világirodalomtörténet

1979.

- 1–2. sz. Az ázsiai népek irodalma
3. sz. A jugoszláv népek irodalma
4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban (FILLM XIV. Kongresszus, 1978. Aix-en-Provence)

1980.

- 1–2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
- 3–4. sz. Az orosz szimbolizmus

1981.

1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei — Az irodalom és a társművészetek — A regény fejlődése
- 2–3. sz. Régi és új hermeneutika
4. sz. Irodalom és felvilágosodás

1982.

1. sz. A Vormärz irodalom és néhány magyar vonatkozása
- 2–3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa

1983.

1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
- 3–4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

- 1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2-4. sz. Svájc népeinek irodalma — svájci irodalom?

1985.

- 1. sz. FILLM kongresszus — A polonisztika Magyarországon
- 2-4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1-2. sz. A fordítás távlatai
- 3-4. sz. Színhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1-3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
- 4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgard

1988.

- 1-2. sz. A kanadai irodalom
- 3-4. sz. A modern stilsztika

1989.

- 1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
- 2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3-4. sz. A modern textológia

1990.

- 1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2-3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
- 4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1-2. sz. A biedermeier kora --- nálunk és Európában
- 3-4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

Tisztelt Olvasó!

MEGJELENT!

Deréky Pál

A vasbetontorony költői

(Irodalomtörténeti füzetek 127.)

„A vasbetontorony költői” megjelölést Raith Tivadar, az 1921 – 1927 között Budapesten megjelent *Magyar Írás* című avantgárd folyóirat főszerkesztője alkalmazta egyik kritikájában Kassákra, akik szerint hűtlenek lettek a szolgálattevő költészet eszményéhez, és az öncélú kísérletezés vasbetontornyába zárták magukat. Valójában a Raith-kör és a Kassák-kör egyaránt az egész-elvű, megváltásközpontú avantgárd irodalom eszményét vallotta. Irodalomeszmenyeik között mindössze annyi különbség volt, hogy Raith és köre a magyarságot óhajtotta keresztény és nemzeti avantgárd irodalmával megváltani, míg Kassák és köre a munkásosztály anyagelvű és nemzetközi megváltásának teleológiáját öltöztette az avantgárd formáiba.

A szerkesztő a kezdetektől, Kosztolányi 1909-ben megjelent futurizmusismertetésétől mintegy a huszas évek végéig tekinti át az izmusok történetét a magyar irodalomban. Bemutatja a sokfelől érkezett izmusok magyarításának formáit, valamint a magyar avantgárd költői szövegek típusait, különös tekintettel Déry Tibor, Németh Andor és József Attila költeményeinek egy jól körülhatárolható csoportjára, amelyre nem az egész-elvűség és a megváltás-kényszer nyomta rá bélyegét, hanem az irónia, a szómágia, illetve a metafizika.

ARGUMENTUM KIADÓ • BUDAPEST, 1992

224 oldal

Ára: 160 Ft

Megrendelhető levélben a kiadó címén:

1112. Budapest, Kérő u. 4.

Telefon: 1344-372, ill. 1826-118

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Terjedelem: 14,3 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta a Jáhn Ferenc Kórház nyomdája

Felelős vezető: Hujder Zoltán

ISSN 0017-999x

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbíró postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.:138-2440) könyvesboltjaiban, továbbá az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.).

Előfizetési díj 1992-re:416 Ft

Egy szám ára: 104 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Helyszám:

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA KÖNYVTÁRA

KÉRŐLAP

Jelzet:

Szerző, cím,
folyóiratcím

Év, hó, évfolyam, kötet

Az olvasó neve:

(nyomtatott betűvel)

Dátum:

Foglalókódja:

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

AZ MTA IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Az 1991. évi 3. szám tartalmából

V. Ecsedi Judit: Egy ismeretlen Syrena-variáns
és Kazinczy

Tamás Attila: Egy stílustörténeti vizsgálódás néhány
tanulása

Kisebb közlemények

Vadász Géza: Janus Pannonius-versek a Vatikáni
Könyvtár két kódexében

Andor Csaba: Madách Imre különös levélváltása
Lónyay Menyhérttel

Ferenczi László: Kassák fogadtatása *A Tett* előtt

Műelemzés

Lőrinczy Huba: Ambrus Zoltán: *Mozi Bandi*
kalandjai

Hárs György Péter: József Attila: *Kései Sirató*

Műhely

Mohácsi Ágnes: Zrínyi verseléséről

Fried István: A levélíró Kölcsey Ferenc

Bogoly József Ágoston: Péterfy Jenő elfeledett írása
Louis Liard bölcséleti művéről

Ára: 104 Ft
Előfizetés egy évre: 416 Ft

ARGUMENTUM KIADÓ

307204

HELIKON³³

IRODALOMTUDOMÁNYI
SZEMLE

Profizmus az irodalomtudományban

1992

2

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE	REVUE DE LITTÉRATURE GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

BODNÁR György

CSÁSZTVAY Tünde

T. ERDÉLYI Ilona

társszerkesztő / rédacteur associé

GRÁNICZ István

HOPP Lajos

társszerkesztő / rédacteur associé

KARAFIÁTH Judit

könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

főszerkesztő / directeur de la revue

ODORICS Ferenc

SZILI József

VARGA László

felelős szerkesztő / rédacteur en chef

Sz. ZEHERY Éva

szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11 – 13. Tel. 166 – 4819/12 Fax 1853 – 876

1992/2. — XXXVIII. évfolyam	1992/2. — XXXVIII. année
Megjelenik negyedévenként	Revue trimestrielle

Profizmus az irodalomtudományban

Az elmúlt évtizedben, elsősorban az amerikai irodalomtudományban, több vita folyt arról, hogy mennyire és hogyan veendő komolyan az irodalomtudomány mint szakma; szakember-e az irodalomtudós, van-e helye, létjogosultsága a szűk szakmai elit létrejöttének, van-e egyáltalán kötelezettsége és elkötelezettsége az irodalomtudomány művelőjének, helyes-e a nagyon specifikus szakterületek kialakulása. Természetesen nem véletlen, hogy éppen az Egyesült Államokban lángoltak fel a viták, ahol a humán tudományokra való képzés és az ebben való részvétel az európai viszonyokhoz képest elképesztő kiterjedésű ipart működtet.

A szám ezért elsősorban ezekre a vitákra összpontosít, nem feledkezve meg arról, hogy tudmányszociológiai és tudánypolitikai kérdéstről is szó van, amely viszont az európai hagyományban ugyancsak nagy súllyal van jelen.

Az irodalomtudomány szakszerűségének, tudományosságának korábbi, a hatvanas – hetvenes évekbeli vitáit a *Helikon* 1976. 4. száma ismertette.

A más nyelvterületeken folyó irodalomértelmezési, irodalomtudományi kutatásokkal folyóiratunk további számai foglalkoznak majd.

Számunkat Kálmán C. György állította össze.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Professionalism in Literary Studies

In the last decade, especially in the context of the American literary studies, there has been a number of polemics about how and how far literary studies as a profession should be taken seriously; whether the literary scholar is a professional; whether there is a place, possibility for the formation of a narrow professional elite; whether those studying literature have any commitment and obligation; and whether the formation of very specific fields should be welcomed. It is natural that the debates have taken place just in the United States where training in the humanities and participating in this training activates a whole industry which in European standards counts as an enormous one.

The present issue, thus, focusses on these polemics. It should be remembered, though, that it is also an issue of the sociology and politics of science which, in turn, is very much present in the European context.

Some recent trends in literary interpretation and literary studies in general in other countries will be dealt with in the forthcoming issues of our journal.

The guest editor of this issue was György C. Kálmán.

THE EDITORIAL BOARD

Профессионализм в литературоведении

В прошедшее десятилетие, прежде всего в американском литературоведении, велись многочисленные дискуссии о том, насколько и каким образом следует воспринимать науку о литературе всерьез как специальную дисциплину, считать ли литературоведа специалистом, обосновано ли появление узкопрофессиональной элиты и есть ли у нее право на существование, можно ли вообще говорить об обязанности или призвании ученого-литературоведа, правомерно ли возникновение крайне специфических областей исследования. Отнюдь не случайно, что эти дискуссии вспыхнули именно в США, где подготовка кадров по гуманитарным наукам и участие в процессе обучения, по сравнению с европейскими условиями, превратилось в широкомасштабное производство.

Поэтому данный номер нашего журнала сосредоточивается прежде всего на этих дискуссиях, не забывая, однако, о том, что речь идет о вопросе, связанном с социологией и политикой организации науки, также занимающем в европейской традиции немаловажное место.

Номер подготовил Дьёрдь Ц. Кальман.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

TANULMÁNYOK

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Profizmus az irodalomtudományban

Mi a szakértelem, a profizmus az irodalomtudományban? Hogyan és miért beszélünk-gondolkodunk a profizmusról? Kit és miért foglalkoztat a szakértelem kérdése? Mit mondhatunk a profizmusról, a hivatásos értelmezésről, milyen tudományos elgondolásba és társadalmi környezetbe illeszkedik egyáltalán a profizmus vizsgálata? Mitől válik profivá, hivatásossá az értelmező vagy az irodalomtudós?

A *Helikon* jelen tematikus száma kissé eltér a hagyományoktól. Nem korszakot, nem irodalomtörténeti vagy elméleti iskolát, nem régiót mutatunk be; s még csak nem is egyetlen jól megfogalmazott kérdésre adott válaszokat sorakoztatunk fel. Tárgyunkkal nem foglalkoznak összefoglaló monográfiák, súlyos tanulmánygyűjtemények; jellegzetessége mintha éppen abban rejlene, hogy folyóirat-polémiákban, kerekasztal-vitákban, sokszor a szakmán kívül, olykor rejtetten nyer megfogalmazást. A *profizmus*ról van tehát szó; a szakszerűségről és a szakszerűség-ellenességről. Arról, hogy miféle intézményrendszerbe illeszkedik az irodalom, s hogy ezen intézmények működtetői és résztvevői hogyan határozhatók meg és — ami a legfontosabb — mit gondoljunk róluk. Sallang-e, fölösleges kolonc-e az intézmény (és résztvevői) az „irodalom magán” — vagy pedig ismerjük-e el az intézményből élők privilégiumait, hatalmi ambícióit? Maga a probléma is folyékony, illékony, nehezen megfogható, de érezhetően jelen van már régóta nemcsak a nyugati, de a magyar és a kelet-európai irodalomtudományban is. Jelenlétét pedig éppen akkor érzékeljük erősen, amikor negatív megfogalmazást nyer: amikor a szakma értelmét, a szaktudás szaktudás-voltát, az irodalommal való foglalkozás professzionális természetét vonják kétségbe.

*

Azok, akik irodalommal foglalkoznak, ritkán foglalkoznak az irodalommal. Az irodalomértelmezéshez, az irodalomtörténetíráshoz mintha nem tartozna hozzá (hagyományosan? inherensen?), hogy az irodalomnak mint intézménynek és az irodalmat környékező intézménynek a kérdéseit vizsgáljuk. Igaz viszont, hogy amikor irodalmi műveket értelmezünk, sokszor érezzük megkerülhetetlennek a saját tevékenységünkre vonatkozó reflexiót, s ezért igenis foglalkozunk magának az értelmezésnek a

tevékenységével, reflektálunk arra, hogy mit is teszünk, amikor éppen értelmezünk; tevékenységünk értelmével, korlátaival, legitimitásával, mibenlétével.

De mi ennek az önreflexiónak a terjedelme és mélysége, milyen kérdéseket szoktak feltenni az irodalomtudósok saját működésükkel kapcsolatban? Az egyik az szokott lenni, hogy *mit* értelmezünk. Mi a szöveg? Mi az irodalom? Milyen intézmény része az, amit értelmezünk? Magunkról adunk-e számot vagy a tárgyról? A másik az értelmezésre mint módszerre, cselekvésre, szövegre kérdez rá: *mit szabad tennünk* értelmezéskor? Meddig értelmezés, mettől értékelés, mettől félreértelmezés, mikor még nem értelmezés (csak leírás, értés)? Mikor vagyunk hűek az értelmezett szöveghez, s követelmény-e a hűség? A mi jelenlegi tárgyunk az irodalommal hivatásszerűen foglalkozó szubjektum problémája, ami a harmadik kérdés volna, s amely oly ritkán hangzik el: azaz, hogy *milyen tudat* találkozik a szöveggel? Mi az értelmező státusa a szöveghez képest? Ki értelmez? Ki új irodalomtudományt?

Az elmélet újabban (már egy jó ideje) előszeretettel foglalkozik az irodalom intézményeire vonatkozó kérdésekkel, de kerüli az önmagára mint intézményre vonatkozó kérdéseket. Tehát nem magának az értelmezésnek az intézményére, hanem az értelmezők közösségének(?), társaságának(?), szekértáborának(?) a problémájára, az értelmező szubjektumra mint intézményrendszer részére való rákérdésezést. Nem teljesen érintetlen területről van persze szó, hiszen egymástól egészen eltérő módokon régóra foglalkoztatja ez az esztétika, az irodalomlélektan, a szociológia vagy az irodalmi műelemzés legkülönbözőbb művelőit. Gondoljunk csak Lukácsra, Adornóra vagy éppen Riffaterre és Jakobson vitájára, amely a mi itteni szempontunkból is kínál tanulságokat. Ki az értelmezés alanya, van-e erről az alanyról valami értelmes mondanivalónk, s egyáltalán érdemes-e rákérdezni erre az alanyra? Mi különbözteti meg ezt az alanyt másoktól? Az a kérdéscsoport, amit az értelmezők maguk éppen kevésbé szoktak bolygatni, az saját intézményes mivoltuk kérdése.

Gyakran olvashatunk a nyugati szakirodalomban a hivatásos értelmezés és társadalmi környezetének, az értelmező morális felelősségének, politikai (és nemi) elkötelezettségének kérdéseiről. E megközelítés számára, úgy tetszik, húsbavágó kérdés az agyonszakosodottság, az egyetemi tömegtermelés, a versengő irodalomértelmezési iskolák sokasága (divatok és gyors avulások, ezzel összefüggésben a tudományos előmenetel kérdései). A professzionalizmussal foglalkozó amerikai frások némelyike lila szépelgésnek tetszik, a politikai és a morális elkötelezettség igénye pedig egyenesen visszaborzasztja a Közép-Európában nevelkedett olvasót. Érdekes módon azonban a problémák egy bizonyos része felszíni megjelenési formájában egészen hasonló, mondhatni azonos, mert amikor a szakmaellenesség veszi át a szót, az antiprofesszionista érvelés egészen hasonló, mint nálunk. A professzionalizmus ott is, nálunk is akkor válik problémává, amikor megjelenik az anti-professzionalizmus; a szakmaellenesség fényében kezdjük vizsgálni a szakmát magát.

Nem állíthatjuk, hogy nálunk tényleg problémává vált volna a szakma, a szakmai lelkifurdalásnak és a szakmaellenességgel szembeni tehetetlenségnek a jeleit azonban felfedezhetjük. A szakmabelieknek van némi rosszérzésük azzal kapcsolatban, amivel foglalkoznak. Hangsúlyozzák a szakmaiságot: többen (éppen amerikai szer-

zők) felfigyeltek arra, hogy milyen előszeretettel használják többek között éppen a profi műértelmezők a „munka” vagy „dolgozás” kifejezést tevékenységükkel kapcsolatban¹. Egy másik reakció is van persze. A szakmaellenesség is hozzájárul a szakma lényegének, az értelmezésnek feladásához vagy eltagadásához. Hogy azután van-e oka a profi értelmezőnek lelkipurdalásra, szégyenkezésre, az éppúgy nem válaszolható meg tértől és időtől függetlenül, mint az, hogy egyáltalán mi a profi értelmezés.

Az irodalomértelmezésben olyan tekintélyt, mint a jogban, nem ismerünk; hiába kerül konfliktusba két értelmezés, a felek nem állapodhatnak meg abban, hogy egy felsőbb instanciához fordulnak, amelynek szakértelmét, véleményét fenntartás nélkül elfogadják majd. Az irodalom világában nem is cél az, hogy végérvényeset mondjunk az értelmezendő szövegről; nemigen hiszi ma már senki, hogy egy irodalmi mű végleg megfejtendő, hogy örökérvényű értelmezés adható róla, hogy kimondhatjuk róla a végső szót. De amikor azt próbáljuk definiálni, hogy miféle beszédaktus az interpretáció, minduntalan belebonyolódunk a jog és az irodalomtudomány kapcsolatába. Ez teljesen érthető: verbális tevékenységeink közül a jogi természetűek azok, amelyek a leginkább körül vannak bástyázva explicit szabályokkal, törvényekkel, évezredek során kialakult és nagy állandóságot mutató intézményekkel. Megítélni valakit, ítéletet mondani valaki felett mindenkinek módjában áll; de van egy egészen különleges státusú ítékezés, amelyhez megfelelő intézményekre, megfelelő procedúrák révén kijelölt személyre, megfelelően megválogatott szavakra van szükség. Irodalmi mű értelmezésekor viszont, úgy tetszik, noha ez ugyancsak módjában áll mindenkinek, nagy kérdés, hogy vajon körülhatárolható-e azoknak a köre, akiket megkülönböztetett tekintélynek lehetne elfogadni. „Szellemi ügyekben nincs pápaság” — írja Hirsch².

A jogi és az irodalmi értelmezés összevetése nem önkényes, kőszá ötlet. Éppen a terítéken levő profizmus-probléma miatt érdekes a párhuzam. Itt lehet a nyitja, legalábbis az egyik nyitja annak, hogy miért, mikor és kit tekintünk szakértőnek, profinak. A jogi interpretáció és az irodalmi interpretáció alapvető különbsége a jelek szerint abban rejlik, hogy a jogértelmezésben elvileg van egy olyan biztos pont, amelyhez az értelmezésnek el kell jutnia — még ha viták is lehetnek arról, hogy eljutott-e ide valóban. Ez a szándék: a törvényalkotó vagy a végrendelkező, a bűnelkövető szándéka.

A jogértelmező birtokába kerülhet, legalább elvileg, valami pozitív tudásnak; boldogabb szakmában, de olykor a jogban is mérhető és ellenőrizhető ismeretnek — ezek, úgy tetszik, a szakértelem szükségszerű attribútumai. A jogértelmező szakember esetében ez kétségbevonhatatlanul megvan; az irodalmi művet értelmező kritikus esetében bizonytalan alapról ítélniünk valakit szakembernek. Ez mintha létrehozna valami megoszlást az irodalomtudományon belül is: a kritika és az értelmezés

1. Vö. például REMAK, HENRY H. H.: *Between Scylla and Charybdis: Quality Judgement in Comparative Literature*. In: *Aesthetics and the Literature of Ideas. Essays in Honor of A. Owen Alridge*. Ed. Francois Jost. Assist.: Melvin J. Friedman. Newark, University of Delaware P. 1990. 21 — 33.; és MEROD, JIM: *The Political Responsibility of the Critic*. Ithaca — London, Cornell U. P. 1987.

2. Vö. HIRSCH, E. D.: *The Aims of Interpretation*. Chicago, U. of Chicago P. 1976. 112.

szüntelenül kénytelen ismeretekre, irodalomtörténeti tényekre, objektív és elsajátítható módszerekre hivatkozni, hogy státusát erősítse az úgynevezett tényekkel dolgozó irodalomtörténettel szemben.

Nézzünk egy másik megközelítést. Az utóbbi időben az irodalomtudományban előtérbe került az értelmezői közösségek kategóriája. Egyelőre nem túl sok sikerrel: ahányszor előkerül az a probléma, hogy hol is húzódnak egy-egy értelmezői közösség határai, hogy hol válik ketté egy adott értelmezői közösség, hogy mik a kritériumai egy bizonyos értelmezői közösséghez tartozásnak stb., hamarosan holtvágányon találjuk magunkat. Annak pusztá megállapításán túl, hogy értelmezői közösségek léteznek, hogy számbaveendők és vannak határaik, nem sokra jutunk; olykor felsóhajtunk, hogy konkrét szociológiai vizsgálatokra volna szükség, olykor az értelmezések szövegelemzésébe vertjük bizodalmunkat.

Az értelmező közösségek klasszikus kifejtése természetesen Kuhn-nál található; az ő tudományos közösségei vagy a legitimáló közösségek durván megfeleltethetők egy-egy értelmezői közösségnek³. Nála ez a közösség szigorú értelemben „szakemberek és laikusok csoportja”, valóságos működése szerint viszont „a társadalom többsége”. A kuhni elgondolást azután sokan átvették, az empirikus irodalomtudomány például le is kívánja írni egy-egy tudományos közösség működésének fő szabályait; de van már az értelmezői közösségek vizsgálatának az irodalomelméleten belül született kísérletei is.

Az értelmezői közösségek tagolásáról szóló elgondolások egyik eleme az, hogy különbséget kell és lehet tennünk profi és laikus értelmezői közösségek között. Függetlenül most a profik csoportjának a definiálhatóságától, körülhatárolhatóságától, szociológiai vagy elméleti leírhatóságától, legalább *elvileg* van lehetőség arra, hogy az ebben a közösség-csoportban foglalt alközösségeket megismerjük; ezek artikulálódnak. A laikus közösségek komolyabb problémát jelenthetnek az elmélet önreflexiója számára. Részint azért, mert az elmélet nem érzi, hogy önreflektál, amikor ezekről szól, hiszen nem elméletek ezek; részint azért, mert alig van fogódzó. Vagy fordított a helyzet? Mert arra is hozhatunk érveket, hogy a profi és a laikus csoport leírása fordított irányú aszimmetriát mutat. Míg a laikusokról szociológiai felmérések, olvasáskutatások állnak rendelkezésre, s főleg rendelkezünk jelentésekkel a befogadási konvenciók szinkron állapotáról, sokkal szegényesebb akár csak az úton-útfélen hivatkozott „értelmezési stratégiák” profi változatának irodalma.

A laikus értelmezői közösség emlegetése persze már önmagában is elgondolkodtató: hiszen kérdés lehet, hogy *értelmez-e* a laikus olyan értelemben, ahogyan a profi, megilleti-e őt az értelmező rangja; nem kellene-e fenntartanunk az értelmezés kifejezést az explicitté tett megértésre, s esetleg kikötnünk megfelelő formai előfeltételeket? Van olyan érv, hogy amikor arról beszélünk: valaki megért valamit, akkor nem leírjuk az illető valamely tulajdonságát vagy cselekvését, hanem a jogok és a felelőségek rendszerén belül egy bizonyos pozíciót *tulajdonítunk* az illetőnek. „A megértés nem jelenség, amelyet valaki *tanúsít*, hanem státus, amelyet az illető *kérdemel*”, és-

3. KUHN, T. S.: A tudományos forradalmak szerkezetec. Budapest, Gondolat 1984.

pedig egy normatív közösség ítélete révén⁴. Mennyire inkább áll ez az értelmezésre; megérteni, mondhatnánk, bárki tud — hogy kiroi ismerjük el, hogy értelmez, hogy kit ruházunk fel az értelmező státusával, az súlyosabb feltételekhez van kötve — s kérdés, hogy mikor, milyen laikus teljesíti ezeket.

A laikus értelmezést illető aggályokat azonban érdemes félretennünk. Lehet, hogy értelmezés és megértés között nincs is akkora különbség, s tárgyunkat, a profizmus kérdéskörét semmi esetre sem érinti, mert hiszen a profi első jellemzője éppen az, hogy megértését explicitté teszi, szöveggé formálja.

Mondhatunk-e mindezek fényében bármit is arról, hogy ki a profi értelmező? Miben különbözik még a profi értelmező a nem profitól? Minőségi-e a különbség? Ha igen, miben áll ez? Véletlenszerű kiválasztottságról van szó?

Csábító feltevés lenne például az, ha kijelentenénk: profi értelmező az, akinek számára a probléma saját hivatása; ennél gyengébb, de hasonló feltevés volna, ha azt tekintenénk profinak, aki témává teszi az értelmezést magát. Ez azonban nem így van. Készséggel elismerünk hivatásos értelmezőknek olyanokat, akik soha nem utálnak az értelmezés nehézségeire, akik az önreflexió teljes félretételével úzik hivatásukat. És baj-e ez? Az önreflexión múlik-e a profizmus? Az értelmezésnek mindig önmaga tudományának is kell-e lennie? Bizonyára nem; az értelmezés funkciója nem merül ki az értelmezés értelmezésében.

A profizmus esetleg felfogható úgy is, mint többnyelvűség: a profinak képesnek kell lennie más értelmezésre, más értelmezések megértésére, a saját értelmezésébe vetett hit felfüggesztésére, más szövegekkel/értelmezésekkel szemben megalkotni saját értelmezését (még ha a másik igazságát el is utasítja). A profi értelmezői magatartás másik jellemzője lehet az „igen-de”: a készen kapott, a már meglévő értelmezéstől való eltérés, az újdonság tisztelete; az ismétlés elutasítása, ezzel párhuzamosan az értelmezői feladatban rejlő bonyolultság, a nehézség hangsúlyozása. A profi közösség ilyen módon is világos határvonalat próbál vonni maga és a laikus közösség között. Másfelől, paradox módon, a profi közösség erősítését szolgálja a közösségen belül húzóódó határvonalak burjánzása. Maradjon közel az értelmezés bizonyos konszenzuális normákhoz, de támogassa a sokféleség, az eltérés, a különbözőzés eszméjét⁵.

Próbálkozhatunk még a nyelv oldaláról is. Kit is nevezünk profinak? Itt nyilvánvalóan a szaktudás, az ismeretek bizonyos elismert halmaza az, ami irányítja a megítélést. Ha például arra gondolunk, hogy a művészet esetében mikor emlegetünk profizmust: profi módon megcsinált filmet, kitűnő szaktudásról árulkodó festményt stb., akkor látható, hogy ez a némileg pejoráló, de bizonyos elismerést tartalmazó ítélet minden esetben azt jelzi, hogy valami elsajátítható, interszjektíve ellenőrizhető, „adott” módszerek, eljárások révén jött létre a mű.

4. ROSENBERG, JAY F.: On Understanding the Difficulty in Understanding Understanding. In: *Meaning And Understanding*. Eds. Herman Parret – Jacques Bouveresse. Berlin – New York, Walter de Gruyter 1981. 43.

5. Vö. KERMODE, FRANK: *The Art of Telling. Essays on Fiction*. Cambridge, Mass.: Harvard U. P. 1983.

De a mindennapi nyelvhasználat lazaságainak ingoványos területéről olyan tudományhoz kellene fordulnunk, amely a szakértelemmel szakértő módon foglalkozik. Mit lehet tehát mégis, ideiglenesen állítani a profikról mint funkcionális, szociológiailag megfogható csoportról?

Az irodalmár *intézményesen különböztetődik meg* a laikustól; azon intézmények révén, amelyekből a laikusok — nem végérvényesen, nem egy életre, nem jóvátehetetlenül és korántsem szükségszerűen — kimaradnak. Ha ez így van, akkor nagyon is jogosultak az intézmények vizsgálatai — másrészt meg az intézmények nagyonis méltók a vizsgálatra. Nézzük meg: milyen intézményekben való részvétel ruházza valakire a profi minősítést; milyen intézményes háttér és környezet kell a profivá minősüléshez. Igen fontos tényezőkről van szó, amelyek társadalmanként és történetileg nyilván erősen különböznek. Nagy szükség volna a magyar helyzet feltérképezésére is.

Ehhez részben talán a szociológia szállíthat adatokat. A profi esetleg az értelmezésből él — ez soha nem igaz a laikusra. A profi értelmezőket köthetjük bizonyos foglalkozási csoportokhoz — amennyire látom, a szociológusok így szokták megoldani a kérdést —, besorolódni valami alá (tanár, kiadói szakember, újságíró, rádiós, általában: értelmiségi, szűkebben: kulturaközvetítő). Ennek megfelelően a profi bizonyos szerepet vállal és bizonyos tudáshoz hozzáfér.

A profi értelmező közösség más értelmezői közösségekhez képest válik azzá, ami. Az az érv, hogy a megértés egy értelmezői közösség megítélésének a függvénye, méginkább igaz lehet a profizmusra. Az értelmező közösségeket — s így a profit is — nem tagjainak elhatárolása teremti, hanem az őt környező és megítélő értelmezői közösségek révén válik azzá, ami.

Vajon hogyan fest a két közösség kapcsolata? Első látásra egyirányú kapcsolatról beszélhetünk: a profinak intézményes lehetőségei vannak a kánon módosítására és állandó alakítására — ilyen lehetőség a laikusoknak aligha áll rendelkezésükre. Az irodalom oktatását és általában közvetítését a profi közösség diktálja. A laikusoknak nincsenek csatornáik értelmezési konfliktusaik artikulálására és megvitatására; felsőbb instanciaként viszont fordulhatnak a profikhoz — fordítva ez nyilvánvalóan nem áll. Mint utaltam rá, a profi és a laikus közösség egymásról való tudása ugyancsak egyirányú: a profik önreflexiója jóval kevésbé kifejtett, mint a laikusokra irányuló reflexiói, ezért a profi többet tudhat a laikusokról, mint a laikus a profikról.

Vannak elképzelések arról, hogy ezt a viszonyt gyökeresen át kell alakítani. Schmidt, aki az értelmezést úgy, ahogy van, kirekeszti a tudományból — és miért is vitatnánk ennek jogosságát? Vagy vitassuk? —, a meggyőző szándékú, másokhoz forduló (azaz profi) értelmezéseket az irodalmi retorika, míg a naiv, közvetlen (azaz laikus) értelmezéseket az irodalmi erotika megnevezéssel illeti, és a „produktív és anarchikus irodalmi erotika” mellett érvel. Figyelmeztet ugyan, hogy „ne keverjük össze az irodalmi retorikát az irodalmi erotikával”, de hozzáteszi: „tegyük intenzívebbé az irodalmi erotikát, adjunk hatalmat a fantáziának, és így fegyelmezzük meg

az irodalmi retorikát⁶. Ha az értelmezések unalmának elűzéséről, az érdektelenség, a konvenciósság és az ájult hagyománytisztélet megtöréséről lenne szó, akkor ezzel csak egyetérthetünk — de kérdés, hogy valóban a laikus értelmezés-e az, amely bénultságából kímoldíthatja a megmerevedett értelmezést, nem profi munka-e ez is.

Végül pedig, nem utolsósorban, meg kellene vizsgálni a profi (és persze a laikus) értelmezések konvencióit; megfogalmazhatjuk azt a (szinkron) hipotézist, hogy ezek különbözni fognak egymástól, s azt a (diakrón) hipotézist, hogy a profi értelmezések az idők során átterjednek a laikusok közösségébe.

Várható, hogy a profizmus önvédelme és önmagyarázata nem szolgál gyógyírral a lelkipurdalásra. Mikor nyugodna meg a profi lelkiismerete? Ha megszűnhetne szakember lenni. Lenne, mondjuk, művész, értelmező helyett résztvevő, bírő helyett játékos; vagy ha lehetne vérbeli szakember, aki legfeljebb magánemberként nem lenne független moráltól, politikától, s más földi hiúságoktól? Van-e ezeken kívül más kiút?

*

A jelen szám „vezető” írása Stanley Fish cikke. Fish éles szavakkal és meggyőző érvekkel száll szembe az irodalomtudományt mint szakmát érő „bal- és jobboldali” szakmaellenes bírálatokkal, amelyek szerint a specializálódás és a szakmaiság veszélyeztetné az értéket és az emberiséget, amelyek szembeállítják az igaz tudást a „manipulációval” és a „retorikával”. Fish ebben az írásában megvizsgálja a szakmaellenesség mögötti ideológiai előfeltevéseket, az érvek logikáját és igazságtartalmát. Egyben áttekintést is nyújt az egész probléma állásáról, a körülötte zajló vitákról, a látni frontokról.

Egyfajta ellenpólust képvisel Martin Steinmann Jr. jóval kevésbé kidolgozott írása. Gerald Graff könyvének bevezetője pedig a történeti (kritika-, intézmény-, oktatástörténeti) háttér felrajzolásának lehetőségeit mutatja; a szakma és a szakmaellenesség történeti gyökereivel, társadalmi hátterével foglalkozik. Graff az amerikai egyetemek irodalomtudományos képzését elemzi, de jóval túlmegegy a felsőoktatás tárgyalásán: az elmélet társadalmi szerepéről, legitimitásáról, az e körüli vitákról van szó.

A polémikák közül Fish, Bate és Said vitáját emeltük ki. A szociológiai álláspontok közé az általában a professzionalizmussal foglalkozó passzusokat válogattunk; kiemelkedik közülük Bourdieu írása, amely a humán tudományokkal, az egyetemi képzéssel, a kultúra-közvetítő réteggel és így áttételesen az irodalomtudománnyal mint szakmával is foglalkozik, míg Laffin, Halmos, Elliott és Pokol Béla írásainak részletei a szakma, a szaktudás, a szakemblerség szociológiai problémáit teoretikus szinten fogalmazzák meg.

Arról, hogy komoly erőfeszítések történnek az irodalomtudományi profizmus leírására, Shumway írása ad hírt; ez a *Poetics Today* című lap különszámának előszava, s megerősíti azt a reményt, hogy homályos rosszérzéseken kívül konkrét szociológiai,

6. SCHMIDT, SIEGFRIED J.: Értelmezés — szent tehén vagy szükségszerűség? = Helikon 1989. 1. 109.

történeti, poétikai (konvenció-központú) vizsgálódások is lehetségesek és eredményesek lehetnek.

Áttekintésünk főleg a kérdések föltevéséig jut el. Még az sem egészen világos, hogyan áll a probléma megfogalmazása az egyes európai tudományos közösségekben. Gránicz István szemle-cikke az oroszországi (és szovjetunióbeli) helyzetet tekinti át, Angyalosi Gergely pedig egy régebbi, de még sokáig továbbhullámzó francia vitáról ad hírt Barthes-fordítása bevezetőjében.

A profizmus bőséggel ad témát a profiknak. A *Poetics Today* egyik új száma a diszciplinaritás témáját járja körül. Ami az amerikai vitákat illeti, a profizmus változatlanul a középpontban van: a *Partisan Review* egyik friss, 1991-es száma például az egyetemek helyzetével, a kánonnal, és — ezek mögött újra meg újra — a tudományos közösségek és a laikus társadalom közötti feszültségekkel foglalkozik. Bourdieu megtermékenyítő munkája nem csak az oktatástörténettel foglalkozó szakemberekre hatott inspirálóan. A német szakirodalom sem érzéketlen: a *Helikon* egy korábbi számában az empirikus irodalomtudomány képviselői bőséggel értekeztek a szakemberek, a tudományos közösségek helyzetéről, normáiról, szerkezetéről.

A kérdések persze változatlanok. Mihez kezdünk tehát a szakmával? Megtagadható-e a szakma? Forduljunk-e ellene? Ez valószínűleg nem lehet megoldás. Emlékezzünk Culler megfogalmazására (Foucault nyomán): a tagadás, az ellenállás reprodukálja az eredeti diskurzust. A kánon megváltoztatása új kánont hoz létre, a radikálisan új elméletek bevitele az Akadémia hadállásai mögé magát az Akadémiát erősíti. Azután: vajon volna-e olyan cél, aminek érdekében szükséges volna ez a kritikai magatartás. Talán nem lenne rossz, ha a profizmus tudomással bírna a laikusok igényeiről, sajátos értelmezési stratégiáiról, és a laikusok beavatottabbak lennének, részt vehetnének a kánonok alakításában, beláthatnának a profik mesterkedéseibe. Kérdés viszont, hogy lehetséges-e és jó volna-e — és kinek — a profi/laikus megkülönböztetődés megszűnése. Legvégül: az anti-professzionalizmus lefrandó, elemzendő, figyelemre méltó jelenség, csak hogy a szakmaellenesség tradicionális értékek védelmében lép föl (egység a specializáltsággal szemben, emberi értékek a szöveg hűvös vizsgálatával szemben stb.), de ezenközben alapvető tradíció ellen tör; pontosabban éppen a tradíció tradíciója ellen. Az ellen, hogy azok, akiknek ez a szakmájuk, hagyományt teremtsenek.

STANLEY FISH

Anti-professzionalizmus

I.

Gyakorta hallhatjuk a szerkesztő történetét, akinek egy viszonylag másodrendű Shakespeare-szonettet vagy egy korai Keats-verset küldenek be, és azt mesterkéeltsége vagy művisége miatt elutasítja. A történethez általában a következő két tanulság egyikét fűzik hozzá. Ez vagy arra vonatkozik, hogy a szokás és a kritikai ortodoxia félrevezető volta miatt holmi értéktelen dolgot tisztelünk, vagy pedig arra: milyen könnyű valami értékesnek észrevétlen maradni azok előtt, akiknek az értékítélete ilyen vagy olyan kritikai divattól függ. Úgy tűnik, ezek a tanulságok egymásnak ellentmondanak, és egymással ellentétes álláspontokból következnek. Egy fontos szempontot illetően azonban a két álláspont alapjában véve azonos: bár különböző módon és eltérő hangsúllyal, de mindkettő az értéknek a professzionalista tekintély ágenseinek ítéletétől független mivoltát erősíti meg, akár az a véleményünk, hogy ezt az autoritást egy felül-nem-vizsgált hagyomány támasztja alá, akár az a véleményünk, hogy az pusztán az intézményes hatalomért folytatott harc legutóbbi győztesének pártoskodó nézetét képviseli. Az a moralista, aki úgy gondolja, hogy egy kevés belső értéket hordozó költeményt a körülbástyázott elit szerzett érdekeltisége tart felszínen, és az a moralista, aki úgy gondolja, hogy a nagy művészeti alkotásra az a veszély leselkedik, hogy az akadémikus opportunisták állandóan változó érdekeinek esik áldozatul, egyaránt pontosan ugyanazt a feltételezést követi egy társadalmilag szervezett tevékenység és figyelme tárgyainak viszonyát illetően; azt a feltételezést, mely szerint az érdem kérdéseinek alapjában véve semmi köze nincs a leírás és az ítéletalkotás aktusához, amely a professzionalista bürokráciák nagyrészt politikai gépezetéből fakad.

Ezt anti-professzionalista feltételezésnek nevezem, és az anti-professzionalizmust olyan hozzáállásként vagy érvelésként határozom meg, amely egyrészt a professzionalista, másrészt az igazat és az értékeset azonosító és támogató munkák közötti különbségtételt juttatja érvényre. Némely megfogalmazásban ez a különbségtétel nagyon határozott, egészen odáig elmegy, hogy egyenlőségjelet von a professzionalizmus és minden rossz és korrupt között. Ebben a szellemben zárja Burton Bledstein *A professzionalizmus kultúrája* című tanulmányát¹, amelyben felhívja olvasói figyelmét „azoknak a megvásárolható egyéneknek... az arroganciájára, sekélyességére és esetleges visszaéléseire...”, akik úgy igazolják sajátos eljárásmodjait és úgy árulják el a társadalom bizalmát, hogy a professzionalista előjogokat, megbízhatóságot és

1. BLENSTEIN, B.: *The Culture of Professionalism*. 1976.

titkos jelleget hívják segítségül.² Bledstein sok példájában ez az elárultatás abban nyilvánul meg, hogy a professzionalista szempontok túlnyomó fölénybe kerülhetnek az ügyfelek és a köz jólétének szempontjaival szemben. Ily módon idézi a késő XIX. századi „nőgyógyászt és pszichiátert”, „aki a női hisztériát olyan tudományos aetológiával határozta meg patológiai esetként, amely azt az egyén fizikai előéletével hozza összefüggésbe, ahelyett, hogy azzal ingerelje a nyilvánosságot, hogy ez a középosztálybeli kielégületlen nőkhez kapcsolódó kulturális probléma.”³ Körülbelül a következő elgondolás szolgál e kritika alapjául: szembekerülvén egy olyan helyzettel, ahol több magyarázat közül is választhattak, az orvosok azt a magyarázatot választották, ami az amerikai középosztály támogatásának megszilárdításával, nem pedig elidegenítésével megerősítette a már körülbástyázott érdekeiket. Ez teljesen ésszerű elgondolás, különösen az adott anti-professzionalista szempontból, csak hogy a választás természetéről és a választó ágens szabadságáról alkotott feltételezésnek van alárendelve, amit később vitatni fogok. Addig is megfigyelhetjük azonban, hogy az említett példában, amikor a professzionalista elárulja ügyfeleit, ugyanakkor az igazságot is elárulja. Ez különösen súlyos vád, mert amint azt M. S. Larson kifejti *A professzionalizmus keletkezésében*⁴, a szakmák jellemző módon úgy igazolják sajátos státusukat, hogy igényt támasztanak a „megismerés kizárólagosságára”,⁵ egy olyan tudásterület egyedüli hozzáférhetőségére, amelyet a társadalom jólétéhez elengedhetetlennek tartanak; csak hogy ez az igény kompromittálódik, amennyiben ezt a tudást a nyilvánosság elől elzárva tartják azért, hogy a szakma kivételezett helyzete biztosítva maradjon. A professzionalista visszaélésnek ezt a formáját a közgondolkodásban az ügyvédi magatartás képviseli; az ügyvédek az igazság megállapításával és védelmével vannak megbízva, de valójában szándékosan homályba vonják azt azáltal, hogy eljárásaikban fortélyokat vonultatnak fel, amelyek mesterségük és végül is elkötelezettségük magvát alkotják. Ebben a folyamatban, vagy legalábbis így folytatódik a történet, épp azokat az értékeket áldozzák fel, amelyekre a tevékenységük állítólag irányul — az igazságot és az általános jólét támogatását — az ügyvédi kar által egyszerre képviselt és megtestesített sajátos érdekek javára.

A professzionalizmus nyomán keletkezett veszteséglista gyarapodik — az ügyfél, a társadalom, az igazság, az érték; de az anti-professzionalista polémikban a leggyakrabban talán magának a professzionalistának az énje vagy lelke miatt sópáncodtak. Hiszen a fentiekből az következik, hogy ha egy szakma kiszolgáltatja magát az álszenvedésnek, a titkos jellegűségnek, az önmagáért való terjeszkedésnek, az értelmetlen szakosodásnak és hasonlóknak, akkor művelői szükségszerűen éppen ezeknek a hamis prioritásoknak rendelik alá értékeiket és eszméiket. Tulajdonképpen e nézet szerint nem mond túl sokat az — és ezt már sokan elmondták —, hogy az ember professzionalistává válásakor azt kockáztatja, hogy elveszíti emberségét. Ez a lényege például jó néhány jogász és jogi professzor nemrégiben megjelent könyvének,

2. Uo. 334.

3. Uo. 330.

4. LARSON, M. S.: *The Rise of Professionalism*. 1977.

5. Uo. 15.

amelyben elpanaszolják saját nevelődésük és szakmai gyakorlatuk beszűkítő hatásait. „Asszimilálódunk — írják — a jog és a jogászokodás szükségtelenül korlátozó módon való látásához és gyakorlatához, egy olyan módhoz, amely elszakítja a jogászokat (valamint a jogrendszer más szereplőit) emberségüktől és saját értékeiktől. Amikor ez a szakadás bekövetkezik, szakmájukat könnyen pusztán állásként avagy szerepként, az emberi problémákat jogi ügyként tapasztalják meg. A gondoskodás és a felelősség enged a kényszerhelyzeteknek és fortélyoknak; a jogi műveltség, ahelyett, hogy a jogot és a jogászokodást megtestesítő törekvést és felderítést tükrözné, túlságosan könnyen a megkísérelt hatalom és a növekvő cinizmus gyakorlatává válhat.”⁶

Ezekben a mondatokban a szerzők az anti-professionalista hozzáállás és érvelés lényegi, tömör kivonatát adják. A professzionalizmust, az emberséget és az értéket fenyegető veszélynek nyilvánítják; az elfogulatlan vizsgálódás nyíltságát felváltja a „hatalomra” vagy a manipulációra irányuló méltatlan cél, és a hatalom megszerzésének folyamatában magát a professzionalistát is hatalmába kerítik (azaz uralják) a megszorító „szerepek és sablonok”, amelyek egyszerre képezik fegyvertárát és börtönét.⁷ Röviden, a professzionalista saját maga áldozatául esik, ahogyan az általa gyakorolt cinizmus saját képére formálja, és számára egy üres és öncélú karrierizmus hitvány motivációit hagyja meg. Amellett, hogy ez a bekezdés erőteljesen és tömören bemutatja, hogy az anti-professzionalisták mi ellen szólnak, arra is módot ad, hogy következtessünk arra, hogy az anti-professzionalisták mi *mellett* szólnak. A gondoskodáson, a felelősségen, az emberségen, az értéken kívül a nyíltság, a szabadság és az őszinteség mellett szólnak — azaz az igazi én mellett, ami szemben áll a „szerepben” feloldódott és elveszett énnel. Amikor a szerzők a „jogrendszer szereplőiről” beszélnek, szóhasználatuk nem semleges; nyilvánvaló, hogy a szereplés vagy „szerepjátás” a viselkedés alacsonyabb rendű formája, nem utolsósorban azért, mert a szereplő személyt a „jogrendszer”⁸ motivációihoz köti, és megfosztja azoktól a motivációktól, amiket más esetben (és szabadon) választott volna. Röviden, egy rendszerben fogva tartott szereplő helytelen észokokból fakadóan cselekszik, nem azon észokokból, amik felkínálnák magukat, amennyiben ő maga nem lenne ennyire „megszorítva”, hanem azon észokokból, amelyek a szakmai tevékenység korlátozott és gyanús céljaihoz kötődnek. Az anti-professzionalista irodalomban gyakorta lehet találkozni ezzel a panasszal. Leggyakrabban talán az akadémikus professzionalistákkal összefüggésben, amikor is rendszerint amiatt keseregnek, hogy a tudósokat terleteikben behatárolja az a vágy, hogy előbbre jussanak, vagy a félelem, hogy ez nem történik meg. Következésképp azért írnak és publikálnak, hogy gyarapítsák bibliográfiájukat, és nem igaz meggyőződésből, egy függetlenül felismert szükséglet kielégítésére. Ebből fakadóan — (folytatódik a panasz) — folyóirataink olyan publikációkkal vannak tele, amik inkább valami újdonságot, mintsem az igazságot kínálnak, mivel ahogy Richard Levin metsző éllel megállapította, az egyetemi

6. *Becoming a Lawyer: A Humanistic Perspective on Legal Education and Professionalism.* Eds. E. Dworkin — J. Himmelstein — H. Lesnick. 1981. [Bevezetés.]

7. Uo.

8. Uo.

tanárok „tudatában vannak annak, hogy értelmezéseik valószínűleg nem kerülnek publikációra, hacsak nem állítanak valami olyasmit... amit még soha nem állítottak, ami... elég gyakran azt jelenti..., hogy valami nagyon meglepőt kell állítaniuk.”⁹ Bár Levin irodalmárookra gondol (vádjait W. J. Bate nemrégiben megismételte, Richard Ohmann, Mel Topf és sokan mások anticipálták¹⁰), érvei általános érvényűek: a szakmai élet nyomása olyan művek (kutatási tervek, publikációk stb.) elburjánzásához vezet, amik sehol máshol nem lelnek igazolásra, csak az üres és öncélú karrierizmus hamis kívánalmaiban.

Jellemző módon a karrierizmust nemcsak a motivációk megrontójának, hanem az ítélet meghamisítójának is tartják. Nemcsak arra csábítja ez a szakembert, hogy helytelen — azaz „pusztán professzionális” — okokból cselekedjen, hanem arra is, hogy a professzionális státus esetleges tényében nyerjen autoritást, a gondosan felsoportoztatott bizonyosságok és a nyilvánvalóan nyomós érvek igaz autoritása helyett. Frederick Crews szavaival: a valamely hivatalos vagy kvázi-hivatalos professzionális helyzetből fakadó autoritás inkább „megkaparintott”, mintsem „kiérdemelt”; hamis autoritás, amely nem az „ítélet független kritériumaitól”, hanem a „körülbástyázott vezérek” kezében lévő jutalomra vagy büntetésre való számításból fakad.¹¹ Következésképpen a fiatal szakemberek szolgálalkúen átveszik a bürokratikus feljebbvalóik véleményét, „utánozzák mesterkéltységüket, dicsőítik okosságukat, használják kedvenc jelégeiket.”¹² Olyan megfigyelők, mint E. D. Hirsch, attól tartanak, hogy amennyiben egy ilyen magatartás normatívvá válna, magát a közösségi tevékenységet az összeomlás veszélye fenyegetné, mivel a szellemi fejlődés előrehaladását a „szellemi divatáramlatok” minden „rezdülése” megszakítaná (ha nem teljes mértékben megállítaná).¹³

Hirsch apokaliptikus elgondolásában a „divat” egy még erősebb megfogalmazásban a „retorikának” nevezett ellenség, amit a „vizsgálódás logikai integritására”¹⁴ való legkomolyabb fenyegetésnek tart. „Nyilvánvaló — állítja —, hogy egy tudományágon belüli szilárd tudásnak közvetlenül semmi köze nincs a retorikához.”¹⁵ Nyilvánvaló, hogy ez nem egy egyszerű megjegyzés, hanem figyelmeztetés. Nem lenne szabad, hogy a retorikának köze legyen egy tudományágon belüli szilárd tudáshoz, és Hirsch tevékenységét éppen az abbéli félelem vezérli, hogy túlságosan is sok köze lehet hozzá. Hirsch ezzel egy Arisztotelésszel kezdődő hosszú sorba áll be, aki a *Retorika*¹⁶ harmadik könyvének nyitó bekezdésében zavarban lévőnek, sőt szegyéntelinek

9. LEVIN, R.: *New Readings vs. Old Plays*. 1979. 196.

10. BATE, W. J.: *The Crisis in English Studies*. = *Harvard Magazine* 1982. szept.—okt. 85., OHMANN, R.: *English in America*. 1976.; TOPF: *Specialization in Literary Criticism*. = *College English* 1977. 33.; CREWS: *Deconstructing a Discipline*. = *University Publishing* 1980. nyár. Bírálattakat vö. S. FISH: *Szakma, vesd meg magadat* c. cikkével, a *Helikon* jelen számában.

11. CREWS, i. m. 2.

12. Uo.

13. HIRSCH, E. D.: *Aims of Interpretation*. 1976. 155.

14. Uo.

15. Uo. 153.

16. *The Works of Aristotle*. Ed. W. D. Ross. *Rhetorica* 1924.

vallja magát, mert egy olyan mesterkélt téma tárgyalásába kell bocsátkoznia, mint a stílus. „Senki sem használ díszes nyelvezetet, amikor geometriát tanít”¹⁷ — jelenti ki sóvárogva. Arisztotelész arra mutat rá, hogy a geometriai bizonyítékok közvetlen és önmagukban is megálló erővel ragadják meg az értelmet, és éppen ezért szükséges, hogy azt holmi vonzó verbális csomagolásba bújtassuk. A központi vagy a lényegi és a felszínes vagy a mulandó ezen szembeállításával a retorika és a filozófia közötti hosszadalmas vita körvonalazódik, aminek során inkább a filozófia győzedelmeskedett, mivel a retorikát legtöbbször a jogosulatlan kérdés művészeteként, a fortélyok és a manipulációs technikák tárházaként azonosítják, aminek segítségével egy sajátos érdek vagy vélemény vagy múltó divat igazként szózza el magát. Így hát a retorika az, ami az igazság és miközöttünk áll, homályba vonja azt, meggátol minket abban, hogy kapcsolatba kerüljünk vele, és ehelyett valami hamis és részleges istenséghez utal minket. Pontosan ezeket a vádakat hozzák fel a professzionalizmus ellen, és nyilvánvalónak tűnik, hogy az anti-professzionalizmus alapján véve a hagyományos retorika-ellenesség egy modernizált, XX. századi formája.

Azzal, hogy az anti-professzionalizmust az anti-retorikussággal azonosítom, nem valami egyszerű vagy egyszerűen lefokozó dolgot cselekszem. Az anti-retorikus hozzáállás, ami egyúttal anti-professzionalista hozzáállás is, összetett és átfogó jellegű; ennek összetettségét a korábbi fejezetekben megkíséreltem felvázolni annak szemléltetésével, hogy polémiái háttérében egyfajta episztemológia, értékelmélet és énfelfogás áll. Az erre irányuló próbálkozások szempontjából Hirsch különösen nagy segítséget nyújt. Érvelése átgondoltabb, mint bárki másé, akit ez idáig megvizsgálunk, és lehetőséget nyújt arra, hogy pontosítsuk az anti-professzionalizmus összetevőit és azt a pozitív programot egyaránt, amihez képest a professzionalizmus negatív példa. Mindössze két oldal terjedelem elég neki, hogy azonosítsa a retorikát és a professzionális felelőtlenséget a „prókátorsággal”, a „hiábavalósággal”, az „ideológiával” és az „elkötelezettség hanyatlásával”¹⁸. Minden egyes szó vagy kifejezés az anti-professzionalista hozzáállás egy-egy fontos jellemzője felé irányít. A prókátorság és a hiábavalóság összekapcsolása különösen tanulságos, mivel az „igazi én” természetét határozza meg, aminek a nevében az anti-professzionalizmus vádat emel. „Érdekképviselőten” („prókátorságon”) Hirsch egy különös vagy pártos véleményt, egy sajátos érdek hangoztatását érti, amiből az következik, legalábbis az ő érvelésében, hogy aki „képvisel” valamit, azt a „hiábavalóság szellemében”¹⁹ teszi, mert az igazságra való érdek nélküli törekvéssel szemben olyan érdeket helyez előtérbe, amelyhez személyesen kötődik. Ez akkor válik érthetővé, amikor Hirsch az érdekképviselőtet és a hiábavalóságot (szerinte az elszabadult professzionalizmus összetevőit) egyaránt a „közösségi tevékenységnek való önzetlen önfeláldozással”²⁰ állítja szembe. Ebben a használatkörben az „önzetlen” önfeláldozást a szó szoros értelmében kell venni. A követelmények egy olyan ént igényelnek, amelynek nincs „saját” érdeke, vagy

17. Uo. 1404.

18. HIRSCH, a 13. jegyzetben i. m. 152 – 153.

19. Uo. 152.

20. Uo.

azt valami más előtérbehelyezésével háttérbe szorította, mivel csakis az önzetlen én képes arra, hogy a racionalitás vagy az igazság egy önmagában minden érdektől független darabkáját kifürkéssze és megragadja. Azért, hogy ilyen énnel rendelkezünk, ellen kell állni vagy vissza kell utasítani az „önérdek” vagy más részleges vagy pártos kérés csábításának, és egy érdek nélküli vagy feletti közösségi tevékenység mellett kell elkötelezettséget vállalni; azaz olyan cselekedetet kell kivitelezni, amely az ideológia ellenében az igazság melletti szándékos választásból fakad. Amennyiben ez a választás nem történik meg, „az összes ismert releváns bizonyossággal szemben a hipotézisek kritikai vizsgálata mellett való elkötelezettség hanyatlása”²¹ következik be, amint a „tudás előrehaladása megszűnik”²², a szkepticizmus „széles körben” elterjed, és a retorika győzedelmeskedik olyan tevékenységek formájában, amelyeknek alapja nem más, mint a „pusztán személyes előnyben részesítés”²³ és a tudomány intézményeinek önző kihasználása²⁴. Röviden, amint a „vizsgálódás logikáját”²⁵ felváltja az „anti-racionalizmus, a szeszélyesség és a szélsőséges relativizmus”²⁶, a professzionizmus győzedelmeskedik.

Ezek erős szavak, s feltárják, mi az anti-professzionalista polémiák tétje: egymással összefüggő és egyenlő akontextuális entitások egy csoportjának védelme és fenntartása. Először is van igazság, ami bármi ideiglenes vagy helyi szemponttól függetlenül létezik, aztán ott van az igazságnak az ismerete, a tudás, ami maga is független bármi sajátos szemponttól, de amelynek tárgya szintén ez a minden szempont felett álló igazság, és végül, de nem utolsósorban, van én vagy a tudást birtokló tudat, amely mindenféle részleges látásmód uralma fölött áll, következképp (a szó legerősebb értelmében) szabad, és szabadon áll előtte az út, hogy felismerje és megragadja az igazságot, amelyre az érdek nélküli tudás szükségszerűen irányul. Más oldalról viszont ezt az örömteli eshetőséget állandóan veszélyezteti az esetleges, a véletlenszerű, a pusztán divatos, a szűk politikai, a felszínes, a vak érdek, a lényegtelen, a pusztán történeti, a retorika. Minden, ami sokak számára a professzionizmus tartalmi lényegének tűnik, amennyiben ez már szakadt el, vagy feledkezett meg azokról a magasabb célokról és értékekről, amiket szolgálnia kellene.

Na már most, lehet vitatni a felvázoltakat, amint ezt én is megteszem az esszé befejezése előtt, ennek ellenére a maga megfogalmazásában mindez erőteljes és tökéletesen koherens. Azaz, amennyiben valaki arról az állásponttól indul, amit a lényeg ideológiájának — a transzcendens igazságok és értékek végső hozzáférhetősége és központisége melletti elkötelezettségnek — nevezhetünk, az illető szükségszerűen gyanakvással és félelemmel fogja szemlélni azokat a tevékenységeket és struktúrákat, amelyeket pártos szándék (az érdekképviselő és a hiábavalóság szelleme) hat át, és helyi és korlátozott (azaz történeti) célokra irányulnak. Röviden, az esszenci-

21. Uo. 153.

22. Uo.

23. Uo. 90.

24. Uo. 13.

25. Uo. 154.

26. Uo. 13.

alizmusból olyannyira szükségszerűen következik az anti-professzionizmus, hogy az az esszencialista, aki valamilyen értelemben igazságot akar szolgáltatni a professzionizmusnak, elkerülhetetlenül anti-professzionizmusra állásfoglalást tesz. Jó példa erre Stephen Toulmin, aki testes kötetet (aminek még két folytatását ígerte) szentelt egy olyan kutatási tervnek, ami első látásra az anti-professzionizmussal szembehehelyezkedőnek tűnik. Az *Emberi értelemben*²⁷ Toulmin azt állítja, hogy „tévedés a racionalitást és a logikusságot azonosítani egymással, azaz feltételezni, hogy bármiféle történetileg fejlődő intellektuális tevékenység racionális törekvéseit teljes mértékben meg lehet érteni azoknak a propozicionális vagy fogalmi rendszereknek a keretén belül, amelyekben azok intellektuális tartalma valamely időben kifejezhető.”²⁸ A racionális tevékenységet — folytatja — nem „az értelem »rögzített és univerzális« alapelveire” vagy az „észokok változatlan formáira» való hivatkozással kell megmagyarázni”²⁹, ez sokkalta inkább „intellektuális tevékenység, melynek »racionalitása« azokban a műveletekben rejlik, amelyek történeti fejlődését és kibontakozását irányítják.”³⁰ Konklúzióját érdemes teljes egészében idézni:

„Semmiféle fogalmi vagy propozicionális rendszer nem lehet „természetéből eredően” racionális, vagy nem követelhet meg szuverén és szükségszerű autoritást intellektuális hűségünk felett. Mostantól kezdve ehelyett kísérletet kell tennünk arra, hogy megértsük a történeti folyamatokat, amelyek által új fogalomcsaládok és hitek keletkeznek, kerülnek használatba és módosulnak intellektuális tevékenységeink fejlődése során...”³¹

Úgy tűnik, hogy aki ezeket a mondatokat írta, annak mentesnek kell lennie attól a hibától (amit ő maga nevez meg), hogy aláértékeli a történelmet és a történeti folyamatot; azonban éppen amikor ezt az érvet kifejti, Toulmin olyan egymással összefüggő különbségtrételeket hív segítségül és használ fel, amelyek végül aláaknázzák érvelését. Az első különbségtrétel az „észokok” és az „okok” közötti eltérésre vonatkozik. „Észokok” alatt az intellektuális tevékenység elemzését érti, amely „észokok, ... érvek és igazolások szerint — azaz »racionális« kategóriák szerint történik; míg „okok” alatt egy olyan elemzést ért, ami az „erőviszonyok, az okok, a kényszerek és a magyarázatok szerint — azaz »oksági« kategóriák szerint” történik.³² Mint kiderül, az oksági kategóriák olyan dolgokat foglalnak magukba, mint a professzionális befolyás centrumai (amit Toulmin „fennálló vonatkoztatási csoportoknak nevez), tudós társaságok, a „láthatatlan kollégák”, folyóiratok, amelyek „meghatározzák a versengés azon fórumait, amelyek keretein belül a hatékony tudományos versenyt irányítják”³³, a „szerepek, hivatalok, pozíciók”³⁴, amelyeket a terület kiemelkedő képviselői

27. TOULMIN, S.: Human Understanding. 1972.

28. Uo. 84.

29. Uo. 97.

30. Uo. 85.

31. Uo.

32. Uo. 76.

33. Uo.

34. Uo. 267.

birtokolnak, és a képviselők által termelt esszék és könyvek intézményes autoritása — röviden, mindazok a tényezők és megfontolások, amiket a „professzionizmus” fogalmán értünk.

Amikor az észokok és az okok közötti különbségtétellel találkozunk, az ártatlan-nak, sőt ígéretesnek tűnik, hiszen végül is Toulmin érve az, hogy az „oksági kategóriákat”, következőképp az értelmiségieknek mint *szakmabelieknek* a tevékenységét túl sokáig nem vették figyelembe, illetve elutasították, s ez visszavetette a szellemi változások megértését. Ezzel az egyszerű különbségtétellel azonban — azzal, hogy a racionális és az oksági kategóriákat két különálló dolognak tételezi — Toulmin azt állítja, hogy előbb vagy utóbb az utóbbit el kell venni, azzal összefüggésben, hogy valamilyen formában a lényeginek az esetlegessel való szembeállítását ismételtelen meg kell erősíteni. Ez azt jelenti, hogy hacsak nem bizonyítjuk (amint ezt végül én is teszem), hogy a racionális maga is történeti kategória — amelyet éppen azok az oksági erőviszonyok formálnak és formálnak át, amikre Toulmin felhívja a figyelmünk —, akkor a rációt szükségszerűen a történetiség feletti kategóriának fogjuk tartani, következőképp olyan kategóriának, amely végső soron független azoktól az „oksági” erőviszonyoktól, amelyek vagy fenntartják vagy veszélyeztetik.

Pontosan ez történik akkor, amikor az észokok és az okok közötti különbségtételből egy másik, a „tudományos” és a „professzionális” közötti különbségtétel bomlik ki, amelyben a „tudományos” egy tevékenység „racionális (és) igazolást adó”³⁵ aspektusára vonatkozik; a „professzionális” pedig a „szervezetekre, intézményekre és folyamatokra”³⁶, melyeknek segítségével a racionális történetesen felszínre került. Toulmin nyíltan annyit állít, hogy ezek az aspektusok egymást „kiegészítik”³⁷, és egymással „kölcsonhatásban állnak”³⁸. De igazi állítás azokból a kérdésekből bontakozik ki, amelyek egyre inkább uralják Toulmin vizsgálódását, és felfedik annak irányultságát:

„Milyen mértékben teszi képessé a professzionális intézmények struktúrája, teljesítménye és hatalmi megosztása ezeket arra, hogy azoknak a tudományágaknak a helyes igényeit elégítsék ki, melynek képviselőiben cselekszenek? ... Hogyan ... ismerjük fel azt, hogy bizonyos tényezők és megfontolások egy tudomány intellektuális tartalmára vonatkozóan relevánsak-e, mások pedig annak emberi cselekedeteire és intézményes szervezeti kereteire?”³⁹

Ezekben a kérdésekben tisztán kivehető az a néma „pusztán” az „emberi cselekedetek és az intézményes szervezeti keretek” előtt, és könnyen kikövetkeztethetjük a „nem helyes igények” listáját, amik szemben állnak és ellentmondanak a helyes igényeknek. A nem helyes igények azok az igények, melyeket a professzionális intézmények hoznak létre, azok az igények, amelyek megszüntetéssel fenyegetik az „eszmék természetéből eredő autoritást” — Toulmin nyilvánvalóan megelégedezik ar-

35. Uo. 311.

36. Uo. 142.

37. Uo. 311.

38. Uo. 268.

39. Uo. 281, 309.

ról, hogy a benső természetből eredő fogalmát már korábban kétségbe vonta — és a „könyvek, az emberek és az intézmények ellentmondást nem tűrő autoritása”⁴⁰ közötti döntő fontosságú különbségtételt. Ezzel a harmadik különbségtétellel, amely csatlakozik az észokok és az okok, illetve a tudományos és a professzionális közötti különbségtételhez, Toulmin a ráció függetlenségét és (eszményi) önállóságát alapozza meg, annak ellenére, hogy ő épp az ellenkezőjét állítja, és sorai az ismerős anti-professzionalista vádak kezdek visszhangozni. Az a megfigyelés, hogy „még a világ legjobb érvelése is csak akkor tudná elnyerni a saját belső intellektuális autoritása által érdemesített intézményes autoritást, ha a szakmai körökben kedvezőek a körülmények”⁴¹, rövid időn belül a professzionális hatalom „zsarnoksága” elleni panasza fordul, aminek következtében „elutasítják a dolgozatok publikálását, megtagadják a tudományos kinevezéseket, mellőzik a szakmai elismerést ... nem az értékes tudományos érvelések hiányában, hanem a szerkesztővel, a kutatásvezetővel vagy a befolyásos professzorral való egyet nem értésből eredően.”⁴² Feltehetően a „legjobb érvelést” fel kellene tudni ismerni bármiféle professzionális csoport által alkalmazott frételtalkorási kritériumoktól függetlenül, a kritériumoktól, amiken *keresztül kell látni*, amennyiben a legjobbat nem a „pusztán” befolyásos vagy az intézményesen autoritatív teszi a legjobbbá, sőt feltehetően a „szakmai egyet nem értésnek” kizárólag a pártfogás, az előnyben részesítés és a politikai belharc hirtvány ügyleteihez van köze, és csak véletlenül akadhat össze olyan racionális megfontolásokkal, amelyek egy tudományágban igazán központiak. Az ehhez hasonló kijelentésekben Toulmin írásának megfontolt és nyugodt felszíne mögül — ami a maga módján az értekezési illemszabályok modellje — Bate, Levin, Crews és Bledstein jellegzetes metsző hangvitele üt át, és az anti-professzionizmus telt hangja szól.⁴³

Ezt a véleményt éppen az az esszencialista episztemológia jegyzi, amelynek az anti-professzionizmus a manifesztációja, és ennek az episztemológiának a magvát abban fedezhetjük fel, amit Paul de Man a vakság és a meglátás mozzanatának nevez. A meglátás abban áll, hogy a nyugati történelem során az olyan szavakat, mint „erő”, „súly” és „hatalom”⁴⁴ mind a racionális érvelés, mind az intézményes és a pro-

40. Uo. 117.

41. Uo. 272–273.

42. Uo. 280.

43. Az anti-professzionizmus hangjának persze nem kell harsánynak lennie. Csak arra van szükség, hogy élesen megkülönböztessük a szakmai közösségek vagy szaktudományok által nyújtott tudást attól a jobbfajta tudástól, amely valamilyen akontextuális és maradandó forrásból származik. Ez a fajta anti-professzionizmus járja át A szakemberek tekintélye (The Authority of Experts. Ed. T. Haskell. 1984.) számos tanulmányát. Haskell például így ír az előszóban: „Ami hitemet alakítja, az éppannyira lélektani és szociológiai, mint logikai” (Előszó, XI.). Toulminhoz hasonlóan Haskell úgy gondolja, hogy megadja a lélektannak és a szociológiának, ami megilleti, de ezt ismét csak úgy teszi — Toulminnal együtt —, hogy feltételezi a logikai és a szociológiai közötti különbséget, s az előbbinek olyan prioritást tulajdonít, amely implicit módon csökkenti az utóbbi státuszát: vagy játszótrássa vagy ellenségévé fokozza le. A kötet más tanulmányai több-kevesebb tudatossággal ugyanezt a lépést teszik meg. A legborzalmasabb példát ld. a mű 239–240. oldalán, ahol Stephen Stich és Richard Nisbett szembeállítja a racionálisat a társadalmival, a személyessel és a történelmivel.

44. TOULMIN, a 27. jegyzetben i. m. 312.

fesszionális autoritástól eredő érvelés jellemzésére és értékelésére alkalmazták; azaz ugyanazokkal a szavakkal mérettettek meg azok az érvelések, „amelyek önmagukban is intellektuálisan »súlyosak«” és azok az érvelések, amelyek „egy tudományos vita tényleges résztvevői kapcsán »kapnak súlyt«”.⁴⁵ Azt gondolhatnánk, hogy ez a megfigyelés ahhoz a következtetéshez vezet — amit a hosszú gyakorlat bizonyítékai támasztanak alá —, hogy végeredményben a kétféle érvelést nem kellene megkülönböztetni, ami önmagában és minden további (retorikai) igazolás nélkül »súlyosnak« tűnik. Azért tűnik annak, mert az igazolás már korábban megtörtént, még hozzá olyan meggyőzően, hogy ami abból következik, magától értetődő következtetésnek tűnik. Másként megfogalmazva, azt gondolhatnánk, hogy Toulmin saját kutatási terve vezeti rá arra, hogy a természetéből eredően racionális érvelés sem több (sem kevesebb), mint retorikai vagy érdekekkel átitatott érvelés, ami már olyannyira elfogadottá vált, hogy igazsága — a vonatkozó közösség minden tagja számára — magától értetődő. Toulmin azonban valami mást észlel: zavart, a különbségek és a megkülönböztetések olyan összemosódását, amit nem hagyhat annyiban, mivel alapján véve ennek határai között gondolkozik. Ezeket a határokat biztonsággal és történetileg azonosíthatjuk akkor, amikor felsőhajt: „Semmi kétség, a »súlyos« érvelés méltó arra, hogy minden rájékozott gondolkodó számára »súlyt kapjon«, lehet azonban, hogy ennek nem sikerül megvalósulnia.”⁴⁶ Vagy más szavakkal, senki sem használ díszes nyelvezetet, amikor geometriát tanít.

II.

A megelőző észrevételek nem annyira Toulmin kritikájaként olvasandók, hanem annak bemutatásaként, hogy Toulmin legmélyebb meggyőződése eluralják és más irányba fordítják érvelését, mint amit ő hirdet. Még azt is mondhatnánk, hogy elismerőleg szólok Toulminről, mivel végül is hűen követi eredeti alapelveit; a történelem konstitutív hatalmát és a ráció kategóriáját formáló és átformáló képességét illető vaksága „természetesen” fakad abból a — véleményem szerint téves — meglátásából, mely szerint „a racionalitásnak... megvannak a maga »udvartartásai«, ahol minden éles látású ember... alkalmas a tevékenységre”, még akkor is, ha „a racionalitás” különböző „fennhatóságát” képviselik.”⁴⁷ Röviden, a szellemi „jobb-oldal” tagjaként — amit jelen esetben a lényegi és az alapvető melletti elkötelezettség határoz meg —, Toulmin őszintén előáll anti-historicizmusával és anti-professzionalizmusával.

Nem úgy a szellemi baloldal anti-professzionistái. „Szellemi baloldalon” értem mindazokat, akik hozzájárultak a fundacionalizmus elleni rámadáshoz, és akik más-más oldalról és különböző szándékkal amellet érveltek, hogy a dolgok jelenlegi elrendezettsége — a hatalom és a befolyás erővonalain kívül a tudás kategóriáit és

45. Uo.

46. Uo. 312–313.

47. Uo. 95.

a velük járó meghatározásokat vagy tényszerűséget vagy igazságot is beleértve — nem természetes vagy adott, hanem konvencionális, és a történeti és a politikai (az érdekekkel átitatott értelemben) erőviszonyok működése intézményesíti, még ha jelenleg a „józan ész” képét öltötte is. A szellemi baloldal magába foglalná többek között Marx, Vico, Foucault, Derrida, Barthes, Althusser, Gramsci, Jameson, Weber, Durkheim, Schutz, Kuhn, Hanson, Goffman, Rorty, Putnam és Wittgenstein követőit és olvasóit, akiknek a közös csatakiáltása „vissza (vagy előre) a történelemhez” lenne.

Ebből az következik, vagy látszólag következik az, hogy a baloldal meddő talaj lenne az anti-professzionizmus számára, hiszen az anti-professzionizmus nagyon mélyen abban a gondolkodásmódban gyökerezik, amely a történetit a pusztán véletlenszerűvel azonosítja. De épp a fordítottja az igaz. Az anti-professionalista vádak ugyanúgy megalálhatóak a bal, mint a jobb oldalon, sőt a baloldali változat talán még élesebb. Mi több, míg a jobboldali (vitatható) elkötelezettség magától értetődő — ennél fogva csaknem rejtélyes —, addig ez önellentmondás a baloldalon. Amikor egy baloldali értelmiségi az anti-professzionizmus felé fordul, ez a lépés szó szerint lélegzetelállító és magába foglalja a saját kinyilatkoztatott elvekről való megfélemlítést, ami bámulatra méltó (a „csodálat” eredeti értelmében).

Ennek látványos példaként vizsgáljuk meg Robert W. Gordon *A jogelmélet új fejleményei*⁴⁸ című esszéjét. Gordon a Kritikai Jogi Tanulmányok nevű mozgalom tagjaként ír, ami balra húzó jogászokból és jogi professzorokból álló csoport, akik arra a felfedezésre jutottak, hogy a jogi érvelés nem „mindenki számára elérhető semleges technikák rendszere”⁴⁹, hanem mindenütt áthatja a politika, és a jogi döntéshozatal az objektivitás és a semlegesség igénye ellenére „a lényegről, a felekről és az eset kontextusáról alkotott társadalmi és politikai ítéleteken...” nyugszik, „még abban az esetben is, ha ezek nem a döntés nyilvánvaló vagy tudatos alapjai.”⁵⁰ Röviden, arra a felfedezésre jutottak, hogy a jogi folyamat nem természetes és logikus szükségszerűségből fakad, hanem mindig valamely politikai vagy gazdasági program érdekeit vagy ügyét képviseli. Erről a felfedezéstől elmozdulnak egy olyan „kritikai gyakorlat irányába, amelynek az a lényege, hogy feloldja a józan ész számára többé-kevésbé objektíven meghatározott társadalmi viszonyrendszernek látszó világot, és megmutassa (hitünk szerinti) valódi arcát: a cselekvő, a vélekedő, a racionalizáló, az igazolást adó embereket.”⁵¹

Ez eléggé tradicionális kutatási terv — ilyen az egész tudásszociológia; ez az, amit az orosz formalisták elidegenítés alatt értek; amit az etnometodológusok a „ráépítés” szóval fejeznek ki; és pontosan ez a dekonstrukció programja, ha van egyáltalán. Gordon és csapatának írásaiban viszont ez olyan fordulatot vesz, amely megsérti azt a meglátást, amin alapul. Ez a fordulat részben a „felépített” szó használatának kétértelműsége felé tér el. Egyik értelemben ez annak az állításnak a része, mely szerint „az emberi lények a világot azon közös jelentésekből álló rendszerek együttes

48. GORDON: *New Developments in Legal Theory*. In: *The Politics of Law*. Ed. D. Kairys. 1982.

49. Uo. 284.

50. KAIRYS: *Introduction*. In: *The Politics of Law*. Ed. D. Kairys. 1982.

51. GORDON, a 48. jegyzetben i. m. 289.

felépítése és fenntartása által tapasztalják meg, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy egymás szavait és cselekedeteit értelmezzük.”⁵² Azaz, „a közös jelentésekben álló rendszerek” nem a különbségtételekből és a (cselekvési) lehetőségekből erednek, amelyek megelőzik és behatárolják az emberi tevékenységet, hanem mindig maga az emberi tevékenység az, ami azoknak a rendszereknek a felépítésével van elfoglalva, amelyekhez való viszonyában saját cselekedetei és azok jelentése azonnal lehetővé és érthetővé válnak; és „a jog csak egy azok közül a hasonló jelentésrendszerek közül, amit az emberek felépítenek.”⁵³ Az ehhez hasonló mondatokban az „építmény” fogalma elsősorban a természetes és az elkerülhetetlen fogalmának, a *nem* felépítettnek az ellentételezéséeként szolgál; nem utal semmi olyan sajátos vagy elővigyázatos közvetítői dologra, mint egy „felépítési terv” kivitelezése. Ennek ellenére éppen erre utalnak a későbbiekben, amikor az „építmény” filozófiai erőviszonyait a politikai vádaskodás váltja fel:

„Nyugaton a jogi hitrendszereket a gazdasági és a politikai rendszerekkel egyetemben azért építették ki, hogy megvalósítsák a kiválasztódást. A rendszerek természetesen az elítéltek hozták létre, akik úgy gondolták, érdekük fűződik a domináns hatalmi helyzetük racionalizálásához, ezért igyekeztek úgy meghatározni a jogokat, hogy a vagyon és az előjog már létező hierarchiáit erősítsék meg.”⁵⁴

Az „építmény” váratlanul „tákolmányt” vagy „koholmányt” kezd jelenteni, és a forogatókönyv szerint a felépítés aktusát olyan személyek hajtják végre, akik azért építenek ki „hitrendszereket”, hogy ezeket azokra kényszerítsék, akiken uralkodni akarnak. Ezzel az elgondolással az a gond, hogy kizárólag a semlegesség és a tiszta racionalitás feltételi keretein belül van értelme, amit Gordon fáradtságot nem kímélve tagad. Mert amint a tákolmány alapanyagaként azonosítjuk a hiteket — mint ebben az esetben is —, azokat hallgatólagosan (és negatívan) valami *nem* összerákolttal állítjuk szembe, valami olyasmivel, ami természetes és objektív. Azonban éppen a természetes és az objektív az — vagy legalábbis ezek előtételezése —, amit Gordon kiűzni szándékozik azoknak a történeti valóságoknak a kedvéért, amelyeket „a cselekvő, a vélekedő, a racionalizáló és az igazolást adó emberek” alkotnak, azaz azok az emberek, akik kivitelezik hitüket. Azáltal, hogy a hiteket az összeesküvés és a félrevezetés alkotórészévé teszi, tiokban éppen azt a — hitektől és a történelemtől független — kedvező helyzetet vezeti be ismét követelményként, amit állítólag elutasít. Ez az ismételt bevezetés akkor válik világossá és nyilvánvalóvá, amikor arra buzdít, hogy „küzdjünk saját konvencionális hitünk bénító hatásai ellen...”, hogy próbáljuk meg az intellektuális vizsgálódás közönséges racionális eszközeit felhasználni azoknak a hitrendszereknek a feltárására, amelyek azt állítják, hogy a dolgok szükségszerűen léteznek oly módon, ahogyan léteznek.”⁵⁵ Más szóval, szabadítsuk meg magunkat a partikuláris hitek behatároló szempontjaitól (még akkor is, ha azok sajátjaink), és az *akontextuális* és transzkulturális algoritmus („az intellektuális vizsgá-

52. Uo. 287.

53. Uo. 288.

54. Uo.

55. Uo. 289.

lódás közönséges racionális eszközei”)⁵⁶ segítségével lássuk úgy a dolgokat, ahogyan azok valóban vannak. Ez a tanács tökéletes (bár problematikus) értelmet nyerne, ha egy Hirsch vagy egy Toulmin adta volna, Gordontól azonban ennyit tesz: „Most, hogy megértettük, hogy a történelem és a konvenció, nem pedig a természet adja számunkra a világot, annak összes tényét, felfogásának és felépítésének összes módját, szabaduljunk meg a történelem terhétől és kezdjük újra.”

Az ellentmondás a következő bekezdésben válik teljességében világossá, amikor Gordon kijelenti, hogy az a „felfedezés”, mely szerint az „életünket uraló hitrendszerek nem lelhetőek fel a természetben, hanem azok történelem-függők”, „felszabadító”; de ez a felfedezés csak akkor lehet (a szó szoros értelmében) felszabadító, ha valami varázslat folytán annak meglátását, hogy történetileg vagyunk meghatározva, nem történeti megközelítésből értük volna el, és ha ez lehetővé tenné (feltehetően a legelső alkalommal), hogy a történelmen kívül kerüljünk. Gordon akkor adja meg magát végleg annak az esszencialista ideológiának, amivel ő szembehelyezkedik, amikor részletesen kifejti, mit ért felszabadító alatt: „Ez a felfedezés... felszabadító..., mert ezeknek a (hit)rendszereknek a leleplezése lehetővé teszi számunkra azt, hogy felismerjük, mennyire önkényesek meggraspálásunkat felszabdáló kategóriáink.”⁵⁷ „Önkényes” alatt Gordon csak nem természetből származót érthet, mivel saját állítás szerint, a szeszélyesség vagy a motiváció nélküliség értelmében nem önkényesek; sokkal inkább részei és alkotóelemei a társadalmi struktúrák kiépítése és az ezeken belüli létezés erősen motivált (azaz érdekekkel átitatott) módjainak, azoknak a módoknak, amelyek saját maguk intézményesítették más érdekekkel nem kevésbé átitatott és nem kevésbé történeti módok hátterével szemben. Gordon (bár saját elvei alapján nem akarhatna ilyesmit) érdektől mentes kategóriákat akar; továbbá a rendelkezésünkre álló módokat és kategóriákat csak abszolutista és esszencialista kívánalmak kontextusában lehet önkényesnek nevezni.

Pontosan ugyanezt az érvelést követi Gordon kollégája, Duncan Kennedy, aki abból az észrevételből, mely szerint a jogi érvelés hátterében mindenütt a politika áll, arra a következtetésre jut, hogy akik jogi érvelést tanítanak, „értelmetlenséget”, „kizárólag érvelési technikákat”, „politikát és nem egyebet” tanítanak.⁵⁸ A politikán alapuló érvek azonban csak akkor veszíthetik értéküket és értelmüket, ha feltételezzük a politikán túli értelmén alapuló érvek (amelyek igazándiból nem is érvek) létezését és elérhetőségét, egy olyan értelmet, amely — mivel apolitikus vagy politikán kívüli — olyan vonatkozási pontként szolgálhat, ahonnan a pusztán politikait azonosíthatjuk és megítélhetjük. Kennedynek igaza van abban, hogy azok a tanárok, akik a diákokat arról győzik meg, hogy „a jogi érvelés mint módszer... többnyire eltérő az etikai és a politikai diskurzustól”⁵⁹, valami tévesről győzték meg őket; de ez nem ugyanaz, mintha azt mondanánk, hogy értelmetlenséget tanítanak; egy érdekel erősen átitatott értelmet tanítanak úgy, mintha ezen kívül nem létezne más. Ez-

56. Uo.

57. Uo.

58. KENNEDY: *Legal Education a Training for Hierarchy*. A 48. és az 50. jegyzetben i. m. 47.

59. Uo.

zel szembehehelyezkedni valami más érdekekkel átíratott értelem, más etikai vagy politikai felfogás tanításával és hangoztatásával lehet, alternatív érvek segítségével, amelyek — ha eredményesek — a jogi érvelés új tartalmává válnak. Kennedy pontosan ezt teszi az esszéjében, ez azonban nem az, amit ő gondol, hogy tesz — ő azt gondolja, hogy a pusztá érvelés (az ő szavával) „homályát”⁶⁰ tünteti el, következőképp az értemterlent értelemmel cseréli fel; ezt azonban csak egy olyan értelem viszonylatában gondolhatja el, ami a politikától függetlenül kényszerítő érvényű, amit nem a politika hat át, hanem valami annál valóságosabb; és amint így kezd el gondolkodni, máris ellenlábasaiban történetietlen szemléletmódját érvényesíti, mely szerint a lényegi igazságokat mindig veszélyezteti az, hogy egy pártos érdek sajátos (azaz retorikai) álokoskodása homályba vonja.

Ezt a szemléletmódot veszi fel ismét, amikor kijelenti, hogy „a problémamentes, jogi ügy és a politika-orientált ügy közötti iskolás különbségtétel *pusztán művi termék*.”⁶¹ Kennedy szövegében a „művi termék” ugyanarra szolgál, mint Gordonnál az „épitmény”: „köztes” szó, ami egyensúlyt biztosít azon meglátás között, mely szerint az általunk ismert és belakott világ intézményes, következőképp „ember-alkotta”, valamint a (meglátásnak ellentmondó) természet-alkotta valóság iránti vágy között. Ez a vágy a „pusztá” szó tartalma, amely a (már korábban tárgyalt) átmenetet jelöli a megfigyeléstől — miszerint a problémamentes és a politika-orientált ügy közötti különbségtétel konvencionális — az ítélethez —, miszerint mivel konvencionális, nem valós. Ezzel az ítélettel Kennedy nemcsak a valóság konvencióin kívüli és történetietlen követelményét hívja segítségül, ami sokkal inkább az ellenfeleihez tartozik, hanem saját témájának természetét is elvét. Azt gondolja, hogy rá kell mutatnia a jogi érvelésben jelenleg kódolt különbségtételek „pusztán” érdekekkel átíratott és művi mivoltára; továbbá azt is gondolja, hogy amennyiben ez már megtörtént, lényegibb különbségtételek kerülnek felszínre és fejtik ki önmagukban is megálló (érdektől mentes) erejüket. Ténylegesen azonban az történik, hogy az érdekekkel átíratott különbségtételek egyik csoportját egy másik váltja fel. Azaz a problémamentes és a politika-orientált ügyek közötti különbségtétel nem az öntudatlan és a félrevezetett laikusok ellen alkalmazott ideológiai összeesküvés terméke, hanem sokkal inkább azokat a történetileg intézményesített körülményeket tükrözi, amelyek közül néhány kérdést elintéztettek, néhányat „megragadásra érdemesnek” tartanak; és ha Kennedynak sikerül megingatni azt, ami elintéztettek tűnik, azáltal, hogy a problémamentes és a politika-orientált közötti vonalat újra meghúzza, a pusztán művi terméket nem helyettesíti valós dologgal, hanem az egyik művi terméket — a megértés ember alkotta struktúrájának nem pejoratív értelmében — egy másik javára mozdítja el.

Az, hogy Kennedy képtelen ezt megérteni, egy tőről fakad azzal, hogy Gordon képtelen azt felfogni, hogy a „konvencionális hitek” alternatívája nem a „felszabadosulás”, hanem más konvencionális hitek; ezeket pedig nem egy nemrégiben megtisztított térben ösztönzi egy nemrégiben megtisztított látásmód, hanem abban az

60. Uo. 45.

61. Uo. 47. [Kiemelés tőlem.]

intézményes térben, ami mind a dolgok jelenlegi alakzatát, mind azokat a lehetséges cselekvési irányokat meghatározza, amelyek ezt az alakzatot esetleg megváltoztathatnák. Annak meglátásából, hogy a dolgokról nyert kép nem adott, hanem történeti, mindketten — szinte érthetetlen következtetések során — arra a következtetésre jutnak, hogy a történelmet el kell utasítani az azt transzcendentáló igazság ellenében.

Innen már csak egy lépés (nem is igazán az), hogy eljussunk az anti-professzionizmust jegyző akontextualítások ismételt felidézéséig: olyan én, amely képes a „retorika” ködösítésén átlátni és a látásmód független tisztaságát elérni; olyan igazság, amely a kizárólag homályosításra törekvő érveléstől függetlenül belátható; és olyan társadalom, ahol a tiszta érdemet veszik figyelembe, és az intézményes hierarchiák által ránk kényszerített gyűlöletes rangsorolás nem létezik többé. Amennyiben Kennedy sajátos célpontja az olyan intézményes gyakorlat, mint a minősítés és a ki-nevezés, a tulajdonképpeni célpont maga az intézményrendszer összes megvalósulási formájában a jogi egyetemtől a hivatalnokságig, a gyakornokságig, a teljes jogú üzletársiságig, a bírói állásig és így tovább; és esszéje — Gordonéhoz hasonlóan — a Kritikai Jogi Tanulmányok-mozgalom általános kutatási tervének része. Annak a harcos anti-professzionalista kutatási tervnek, amelynek célja, hogy „eltörölje... a hierarchiákat, egész életünk irányítása alá vonja és a valós emberi igények kielégítésére alakítsa azokat.”⁶² Az utolsó mondat kulcsszava a „valós” — amely Peter Gabel és Jay Feinman *A szerződésség mint ideológia* című esszéjéből származik —, mert ez kijelöli az anti-professzionizmus panaszát és programját egyaránt, ahol az csak felbukkan, és állításom szerint mindenütt felbukkan. A panasz az, hogy az egymással összefüggő és egyenlő entitások — valódi igazság, valódi értékek, valódi tudás, valódi autoritás, valódi motivációk, valódi igény, valódi érdem, a valódi én — folytonosan abban a veszélyben vannak, hogy a művi termékek (fikciók, rákolmányok, építmények), amelyeket pusztán professzionális vagy pusztán intézményes vagy pusztán konvencionális vagy pusztán retorikai vagy pusztán történeti erőviszonyok és szervezetek hoztak létre (erőltettek, gyártottak), legyűrik vagy homályba vonják vagy megsértik őket; a program pedig egyszerűen ezeknek a művi termékeknek és velük együtt a szakmáknak, az intézményeknek, a konvencióknak, a retorikáknak és a történelemnek a félresöpörése, azért, hogy a meg nem rontott és a nem megrontható lényegek egyszer ismét kivehetők és megragadhatók legyenek. Mint már említettem, az a meglepő, hogy mindez azoknak az értelmiségieknek a kinyilatkoztatott programja, akik baloldalinak tartják magukat, és akik következőképp a történelem és a konvenció konstitutív hatalmának határozott érzetével indítják vizsgálódásaikat; annak a szabálynak a megállapítására ösztönöz, ami már hallgatólagosan benne foglaltatott az elemzésben: abban a pillanatban, hogy egy baloldali értelmiségi anti-professzionistává válik, álcázott jobboldali értelmiségi lesz belőle.

Vizsgáljuk meg Richard Ohmann *Az irodalomtanítás Amerikában*⁶³ című idevágó művét, amely megterés-történet. Amint Ohmann elmondja, ő valaha többé-

62. GABEL — FEINMANN: *Contract Law as Ideology*. Az 50. jegyzetben i. m. 173.

63. OHMANN, a 10. jegyzetben i. m.

kevésbé tipikus liberális humanista volt, aki hitt „az irodalom megváltó erejében”, ami, mivel felülemelkedik a politikán, segítségünkre van abban, hogy kiépítsünk „egy olyan világot, amely elkülönül a haszonelvűtől, ahol a szavak és a formák pragmatikus érdekeket közvetítenek.”⁶⁴ Nem meglepő, hogy a szakmákat és szakmai struktúrákat (tanszékek, bizottságok, szervezett kutatások, intézményes hierarchiák stb.) nyilvánvalóan haszonelvűnek és pragmatikusnak, tehát a „közösségre ártalmasnak”⁶⁵ tartotta. Pontosabban az irodalmi élményre ártalmasnak, arra az élményre, amely összekötterést létesít közöttünk és „egy végtelenül bonyolult és nem egyszerűsíthető valóság”⁶⁶ között azáltal, hogy belehelyez minket egy „sajátos módon szervezett” nyelvbe: „Ez elszakad a jelen körülményeitől és a haszonelvű meggon-dolásoktól. Nem közvetít információt, nem támogat érvelést, nem foglal magában parancsot, nem ítélkezik.”⁶⁷ De természetesen az aktív szakmai életben állandóan ítéleteket hozunk, az érvelés és az ellenérvelés alkotja a tranzakció elsődleges formáját, és a legfőbb valuta (az összefüggésekről, életekről, sőt az intézményes történelemről szóló) információ. Nyilvánvaló tehát, hogy a szakma az általa állítólag szolgáltat értékekhez való negatív és korrumpáló viszonyban létezik, és pusztán „gépezetként” „gátat vet a szabad fejlődésnek”.⁶⁸ Ez a fejlődés csak akkor fog erőre kapni, ha „feladjuk... kategóriáink elme-kovácsolta béklyóit”⁶⁹, és felhagyunk a „több kutatás, több... cikk... , a figyelmen kívül hagyott művek fokozottabb felderítése... nagyobb terjedelem... minél aprólékosabb specializálódás” pusztán professzionális gyakorlatával — ezek mindegyike az „időkitöltéssel és a becsvággyal”⁷⁰ azonos.

Aligha szükséges megjegyezni, hogy mindez megegyezik a klasszikus anti-professzionista vádakkal; sőt van egy járulékos (ismertető) erénye, hogy nyíltan beszél feltételezéseiről és felszólításairól: a bürokráciák, a bizottságok, a hierarchiák, a támogatások stb. túlságosan is időleges kényszere fenyegető veszélyt jelent arra a nem időleges értékre nézve, amely képes az azt megragadó személyeket a transzcendencia kivitelezhető szintjére emelni. Ez az eset különösen tiszta, mert az irodalomra vonatkozik; míg más tudományágakban ugyanis az anti-professzionizmus tudatos erőfeszítést követel meg, hogy a szolgáltatást és az árucikket kiszakítsák azokból a társadalmi és kulturális kontextusokból, amelyekbe, úgy tűnik, kibogozhatatlanul beleágyazódnak; addig az irodalomtudományban (legalábbis ahogyan az a század túlnyomó részében gyakorlattá vált) az árucikket éppen ezektől a kontextusoktól való függetlensége *határozza meg*, maga az anti-professzionizmus adja a szakma tartalmát. Ohmann azonban azt állítja, hogy mindezen átlátott, illetve felismerte, hogy ebbe az irányba fordulva egyetértett a „feltételezésekkel... , amelyek olyannyira ismertek voltak irodalmi körökben az elmúlt 175 évben, hogy nem voltam tudatá-

64. Uo. 334.

65. Uo. 12.

66. Uo. 16.

67. Uo. 6.

68. Uo. 20.

69. Uo.

70. Uo. 17.

ban annak, hogy ezek virathatóak, és egyszerű tényként kezeltem őket.”⁷¹ Röviden, Ohmann felfedezte a történelmet, és ezáltal azt a tényt, hogy „az intézmények nem vákuumban vagy eszményeik tiszta légkörében léteznek”, csak „a társadalmi rend részeként.”⁷² Ezzel a meglátással felfegyverkezve az irodalomtanítás felülvizsgálatába kezd, olyan vizsgálatba, amelynek során feltehetően a felteendő kérdések és a remélt válaszok egyaránt az eddigiéktől nagyon különbözőek lesznek.

Ennek ellenére az derül ki, hogy minden ugyanaz. A cél még mindig az emberi lehetőségek „szabad kibontakoztatása”, és a cél elérését akadályozó tényezők még mindig a hamisítatlan értékekre felforgatónak és romboló hatásúnak nyilvánított professzionális és intézményes eljárásmodok.⁷³ Az igaz, hogy az elérendő szabadság nem azonos az arra irányuló korábbi szabadsággal, hogy az irodalom nagy alkotásával szemlélődő viszonyba lépünk, hanem arra irányuló szabadság, hogy igazságos és méltányos társadalmat építsünk ki; csak hogy ezt a társadalmat épp ugyanolyannak képzelet el, mint megtérése előtt: „olyan világ, amely elkülönül a haszonelvűtől, amelyben a szavak és a formák pragmatikus érdekeket közvetítenek,”⁷⁴ és az irodalom nagy alkotásai ismét közvetítőeszközök, amelyek a fogságban tartott ént felszabadítják a részleges szempontok hamis szemléletmódjai alól, és a megingathatatlan igazságok felé fordítják. Az irodalom (különösen a költészet) nem a közönséges és a hétköznapi fölé emel, hanem arra tesz minket képessé immár, hogy átlássunk a közönségesen és a hétköznapi („S alig fog látni változást / Ha majd most testekké leszünk”)⁷⁵, és ezáltal olyan helyzetet biztosít, hogy megváltoztassuk azt, amin átláttunk. „Minden jó vers, dráma vagy regény” — állítja Ohmann —, „forradalmi, abban az értelemben, hogy áthatol a megrögzött szokások bevett látásmódján és felfogásán”⁷⁶, és „a vers” ismét „megbontja a hétköznapi rutinszerű észlelését, és egy új szemszögből láttatja a világot.”⁷⁷

Csábító, hogy elidőzzünk eme állítólag forradalmi tézis nyilvánvalóan neoplatonista forrásainál, és kimutassuk azt, hogy ez mennyire tradicionális és romantikus irodalomfelfogás; de célunk érdekében elég annyit megjegyezni, hogy az egész program egy olyan én reményén (és lehetőségén) nyugszik, amely képes saját történeti helyzetén felülemelkedni egy olyan állapotba, ahol a pusztán intézményes formák hamis kényszereit azok az igaz kényszerek váltják fel, amiket egy újonnan letisztított szemszögből, azaz az újonnan felszabadított én képes felfedezni. Ohmann elemzésének nagy részét annak bemutatására szenteli, hogy az én mi módon és miért van bebörtönözve, nem szabad, mivel a professzionális struktúrák által rákényszerített látásmódokban létezik; és ezen struktúrák ellen a fő vád az, hogy választásokat

71. Uo. 20. [A kiemelést elhagytam.]

72. Uo. 22. [A kiemelést elhagytam.]

73. Uo. 30.

74. Uo. 334.

75. DONNE, JOHN: Önkívület. Ford. Vas István. = Donne, Milton és az angol barokk költői. Bp., 1989. 47.

76. OHMANN, a 10. jegyzetben i. m. 48.

77. Uo. 58.

kényszerítene az emberekre, akik másként választanának, ha igazán felszabadultak lennének. A fő bizonyítékot ehhez a Missouri Southern College angol tanszékének *Üresedések a főiskolai és egyetemi angol tanszékeken 1971 őszén*⁷⁸ című publikációjában közzétett felsorolás adja. A jegyzékben „új, terjeszkedő, 4 évfolyamos intézményként” írják le a Missouri Southern-t, és a meghirdetett üresedés a reneszánsz irodalom szakértőjének szól.⁷⁹ Ohmann azt a kérdést teszi fel a hirdetés kapcsán, hogy vajon kinek az igényeit fogja szolgálni egy reneszánsz irodalomszakértő jelenléte egy parányi főiskolán Joplinban, Missouriban. Azt az észrevételt teszi, hogy az állásra várható jelentkezők valószínűleg nem azon elvárásokkal vagy reményekkel kezdték hivatásukat, hogy „reneszánsz-tudósokká” váljanak; ehelyett valószínűleg „azért választották ezt a diplomamunkát, mert szeretik (-ték) az irodalmat”⁸⁰. Csak-hogy ez a választás nem élte túl a diploma megszerzéséhez szükséges oktatás kényszerítő nyomását; és az ötödik vagy hatodik év végére az irodalomkedvelőkből olyan szakembereket csináltak, akik a professzionális bürokrácia által kijelölt úrok betöltésére képesek. Még nagyobb kényszer alatt állnak a Missouri állambeli emberek és a Missouri Southern diákjai, akik minden bizonnyal maguk nem „érezték annak igényét, hogy ezt a területet is tanítsák Joplinban”⁸¹. De ha az a választás, hogy valaki reneszánsz tudós legyen vagy reneszánsz tudóst alkalmazzon, nem az államtól vagy a diákoktól vagy magától a tudóstól származik, akkor honnan ered? Ohmann válasza az, hogy ezek magának a szakmának a belső követelményeiből erednek, amiket azon intézményes vagy bürokratikus terek hálózataként kell felfogni, amelyek igényeket és az ezeket betöltő tevékenységeket hoznak létre függetlenül attól, amit bárki vagy bármiféle csoport „tényleg” akar. Röviden, a szakmai tevékenység autoritását nem valami lényegibb, hanem a szakmában rögzült, napirenden lévő szükségletek biztosítják: „A szakma azért létezik, hogy a szakmabeliek számára nem holmi belső szükségesszerűségből, és minden bizonnyal nem kulturális vagy az egyes tanárok igényeiből fakadó megbízás és előmenetel adva legyen.”⁸²

Számomra ez a válasz tűnik helyesnek; de Ohmann-nal ellentétben, számomra nem tűnik botrányosnak; ez pusztán annak a ténynek a felismerése, hogy igények és értékek nem léteznek a társadalmilag szervezett tevékenységektől függetlenül, hanem azon intézményes és konveccionális struktúrákkal egyszerre jelentkeznek, amelyekben belül érthetőek. Ohmann-nak igaza van, amikor a reneszánsz-tudóssá válásról és ennek alkalmaztatásáról beszél: „minden egyes választás olyan döntések hálózataiba ágyazódik, amelyek nem választások”⁸³; ezekről a döntésekről csak a társadalmilag szervezett tevékenység már meglévő formáinak viszonylatában lehet gondolkodni, amelyek választásként tüntetik fel azokat. Amikor azonban Ohmann ezt

78. Association of Departments of English. = Vacancies in College and University Departments of English for Fall 1971.

79. Uo.

80. OHMANN, a 10. jegyzetben i. m. 210.

81. Uo.

82. Uo. 40.

83. Uo. 211.

az észrevételt vádra és panaszra váltja, mely szerint ezek a választások — amelyekre a strukturális lehetőségek adnak módot, amik maguk sem tudatos választás eredményei — nem valódiak, abba a hibába esik, hogy a „valódi” jelzőt olyan választások számára tartja fenn, amelyek nem függenek semmi korábban intézményesített körülménytől; olyan választások számára, amelyek a szó szoros értelmében eredetiek. A probléma az, hogy még elképzelni is nehéz, milyenek lennének ezek a választások; milyen nem intézményesített követelmények szerint hoznák őket. Miféle — a magatartás konvencionális formáiba ágyazott alternatíváktól és érdekektől elvonatkoztatott, és ennek ellenére mégis *cselekvő* — emberek hoznák őket? A kérdésekre adott válasz lesújtóan ismerős: Ohmann teljes mértékben szabad választásokra vágyik, amelyekre bármi sajátos megközelítéshez vagy pártos szemléletmódhoz kötődő követelményeknél objektívabb követelmények szerint jutnak olyan személyek, akik a pártoskodáson felülemelkednek és minden érdektől mentesek. Az a tény, hogy ez a vágy egyszerűen ellentmond a „politikussabb”⁸⁴ magatartásra való felhívásnak, jelzi, hogy Ohmann folytatódó anti-professzionizmusa mennyiben tette semmissé a liberalizmus fő vonalától a radikális szocializmushoz való „megtérését”, és drámai bizonyítékát adja általános szabályomnak, mely szerint egy baloldali antiprofesszionalista minden esetben álcázott jobboldali értelmiségi.

Másként megfogalmazva, Ohmann új történetisége meglehetősen felületesnek bizonyul, és végeredményben a történetivel szemben valaha is tanúsított legteljesebb mérvű bizalmatlanságával ér fel. Tulajdonképpen ugyanazt a lélegzetelállító fordulatot teszi, amivel Gordon és Kennedy esetében találkoztunk. Valamikor — mondja — nem voltam a történelem erőviszonyainak tudatában, ártatlanul hittem a lényegi hatalmának elérhetőségében; most látom, hogy a történelem hordaléka mindenütt körülvesz minket, sőt még gondolkodásmódunkat is áthatja; ezért szánjuk el magunkat arra, hogy átgondoljuk a történelem mellett vagy azon át haladó utunkat azért, hogy még egyszer szabadok lehessünk. Ohmann lényegi esszencializmusa még akkor is kiütközik, amikor harcos historicista próbál lenni. „Egyszerűen nincs értelme annak — mondja —, hogy az irodalom funkcióit mérlegeljük anélkül, hogy az azt felhasználó tényleges társadalomhoz, ennek a társadalomnak a hatalmi központjaihoz, és az irodalom és az emberek között közvetítő intézményekhez ne viszonyítanánk azt.”⁸⁵ Mindez addig remekül hangzik, míg észre nem vesszük, hogy a mondatban az „azt” változatlanul marad, és egyszerűen a különböző érdekek helyezik különböző használatba. Röviden, az irodalom ugyanaz marad; csak a történeti szerencsecsillaga változik; sőt, annak ellenére, hogy funkciói a politikai feltételekkel egyszerre változhatnak, van egy igazi funkciója, hogy tekintélyromboló és forradalmi legyen. Úgy tűnik, Ohmann-nak egyáltalán nem jut eszébe, hogy nemcsak az irodalom használata, hanem a kategóriáiban benne foglaltatott tartalmak és minőségek is változhatnak; egyáltalán nem jut eszébe, hogy az irodalom nem esszenciális, ha-

84. Uo. 332.

85. Uo. 303.

nem konvencionális kategória, aminek a tartalma és a hatóköre állandóan vita és megítélés tárgya történetileg meghatározott személyek között.

Nem tulajdoníthatunk hasonló hibát Terry Eagleton meglátásának, aki nemrégiben megjelent *Irodalomelmélet: Bevezetés*⁸⁶ című művét annak történetivé tételével kezdi, amit Ohmann meghagyott esszenciálisnak. Az irodalom — érvel Eagleton — nem egy „meghatározott jelölt”⁸⁷, azaz a „tudás” egyedülálló és állandó tulajdonságokkal „pontosan körülhatárolható tárgya”⁸⁸; Eagleton (Barthes nyomán) azt állítja, hogy az irodalom inkább az, amit tanítanak⁸⁹ és amit tanítanak, egyszerre hihetetlenül eltérő és állandóan változó. Az irodalmi és nem irodalmi közötti határvonalat folyamatosan újra tárgyalják; a „poétikai dikcióhoz” hasonló kulcskifejezések folyamatosan vita tárgyai; és a „kánonnak” nevezett dolog tartalma nem marad fenn az egyik antológia kiadásától a következőig. Tulajdonképpen „az irodalom történeti értelmezésével nem foglalkozhatunk anélkül, hogy fel ne ismernénk, hogy maga az irodalom is egy nem régi történeti találmány.”⁹⁰ Továbbá, amennyiben ez igaz az irodalomra, még inkább igaz az irodalomelméletre, amely tevékenységnek nincsen állandó tárgya, amiről elmélkedni lehetne, ezért megkülönböztethetetlen a „történelemtől, a nyelvészettől, a pszichológiától, a kultúr- és társadalomelmélettől.”⁹¹ Ebből következik, hogy az irodalom teoretikusai, a kritikusok, az irodalomtanárok nem egy esszencia, hanem egy „diskurzus” védnökei, és feladatuk az, hogy „ezt a diskurzust szükség szerint megőrizték, kiterjesszék és kiműveljék, más diskurzusformáktól megvédjék, az újonnan érkezetteket beavassák, és megállapítsák, hogy sikeresen elsajátították-e.”⁹²

Abból a megközelítésből, amit végül javasolni fogok, mindez példászerű, mivel a mindent átható történetiségtől egyenes (és szerintem helyes) vonalon halad annak meglátásáig, hogy az irodalmi körkép intézményes és professzionális erőviszonyok terméke. Később azonban Eagleton megmagyarázhatatlan módon olyan következtetésre jut, ami Ohmann-nel, Gordonnal, Kennedyyel és az összes többivel azonos táborba helyezi. „Az irodalom — állítja — illúzió, sőt, az irodalomelmélet is illúzió.”⁹³ Az „illúzió” ugyanarra utaló szó, mint az „épitmény” Gordonnál, vagy a „művi termék” Kennedynél; az észrevételből az ítéletbe való átcsapást jelzi (amit a szerző nyilvánvalóan észre sem vesz), valaminek a konvencionálisként és történetiként való leírásából átvált annak az állításába, hogy következőképp az illúziókeltő. De nem állíthatjuk, hogy azért, mert az irodalom és az irodalomelmélet konvencionális — azaz, egy diskurzus eredményei —, illúziókeltő is, anélkül, hogy az illúzió standardja gyanánt ne hivatkoznánk egy konvenciótól független valóságra, egy essen-

86. EAGLETON, T.: *Literary Theory: An Introduction*. 1983.

87. Uo. 201.

88. Uo. 205.

89. Uo. 197.

90. Uo. 204.

91. Uo.

92. Uo. 201.

93. Uo. 204.

ciális valóságra; és ha ezt egyszer már megtettük (tudatosan vagy nem), akkor nem lehet messze az ismerős anti-professzionalista panasz a közénk és az igaz, értékes és őszinte közé álló struktúrákra és gyakorlatokra.

Eagleton esetében ez rögvest elérkezik. Miután (eléggé helyesen) rámutatott arra, hogy „az irodalomtudomány szakértőjének bizonyulni abból áll, hogy tudni kell bizonyos módokon írni és beszélni”, felháborodva teszi hozzá: „és ezt tanítják, ezt kéri számon a vizsgán és ezt minősítik, nem pedig azt, hogy valaki személy szerint mit gondol vagy hisz.”⁹⁴ Ez megegyezik Ohmann panaszával, mely szerint a fogalmazáskurzusokon a diákok célirányultsága sokkal inkább „a témamegjelölés mátrixából fakad”, mintsem abból, amit „az életből hoznak”.⁹⁵ Mindkét állítás háttérében az a feltételezés húzódik, hogy az igaz célok és a hamisítatlan hírek azokon a társadalmi és intézményes formákon kívül léteznek, amelyek a valódi ént megromító mesterséges vagy előregyártott motivációkat biztosítanak. Aligha meglepő, hogy néhány oldalal később Eagleton heves kifakadását nem lehet Bate, Toulmin, Hirsch és mások hangvételéről megkülönböztetni, amint az átgondolt elemzést felváltja a sematikus és metsző kirohanás az ellen „a jórészt elvesztegetett energia” ellen, „amit megkövetelnek a továbbképzős diákoktól, hogy ködös, gyakran csinált kutatási témákba öljék, hogy olyan disszertációkat gyártsanak, amelyek gyakorta csak steril akadémiai gyakorlatok, és amelyeket alig néhányan fognak valaha is elolvasni.”⁹⁶ Ilyesmi után az a következtetés, hogy „a professzionizmus... tevékenységének bármiféle társadalmi érvényesítésétől meg van fosztva”⁹⁷, egyszerre előre várható és felfoghatatlan; előre várható, mert már minden leírás/vádolás tartalma régen magába foglalja; felfoghatatlan, mert a „társadalmi érvényesítés” pontosan az a fajta érvényesítés, ami a szakmai tevékenység sajátja. Eagleton valódi panaszja voltaképpen az (bár ő ezt aligha ismerné el), hogy a szakmai tevékenység érvényesítése „pusztán” társadalmi.

Hogyan adjunk számot erről? Hogyan magyarázzunk egy olyan érvelést, amely oly ígéretesen kezdődik, aztán az utóbbi idézetekben bemutatott automatikus és zavaros gondolatvitellé korszakosul? A választ azonnal meg lehet találni, amint ki lehet mutatni a baloldali értelmiségiek műveit ösztönző központi fontosságú meglátásra adott két válasz egyikét. Arról a meglátásról van szó, amely szerint az az érzékünk, hogy mindaz, ami kötelező, rutinszerű, közönséges, ésszerű, tekintélyt parancsoló, magától értetődő, sőt, lehetséges, nem a természetből és nem a szükségszerűségből fakad, hanem azokból a háttér-körülményekből és feltételezésekből, amiket az érdekelt személyek helyeztek érvénybe. Az egyik válasz az, amelyet majdnem minden esetben adnak, a felháborodás és a borzalom, többé-kevésbé azonos azzal az élménnyel, amikor az almában felfedezzük a kukacot; és amint láttuk, az erre a válasza adott első reakció a vád, majd az arra a cselekedetre való felhívás, amely azoktól a kényszerrektől és megtrévesztésektől szándékozik megszabadítani minket, amelyeknek foglyai lettünk. A másik válasz kevésbé drámai, és egy tervezet, új kutatási program for-

94. Uo. 201.

95. OHMANN, a 10. jegyzetben i. m. 147.

96. EAGLETON, a 86. jegyzetben i. m. 213.

97. Uo. 214.

máját ölti, amelynek a célja az, hogy teljes és elemző feltérképezését adja annak, amit a „lehetőség feltételeinek” neveznek; ezek a feltételek az alapjai annak, amit egy társadalom vagy intézmény történelmének bármely időszakában a józan ész alkotóelemeinek tartanak.

Természetesen ez a két válasz nem zárja ki egymást. Foglalkozhat valaki ilyenfajta kutatással és szembehelyezkedhet azzal, amit az felfed. Ez viszont eléggé különbözik attól, hogy valaki a kezdet kezdetén feltételezi, hogy magával az intézményesítéssel és a professzionalizációval kell szembehelyezkedni, nem pedig annak ilyen vagy olyan formájával. Ez (az esszencializmustól megkülönböztethetetlen) feltételezés ugyanis eleve gátolni fogja az intézményes berendezkedés kitarató és komoly tanulmányozását, mivel a tanulmányozó siertve kezd abba, hogy helytelenítse az ilyen berendezkedések létének tényét. Pontosan ez a sietség jellemzi és teszi tönkre a GRIP kutatási tervhez tartozó írásokat. Aligha lehet kifogásolni a kutatási terv meghirdetett programját:

„Tanulmányozzuk a képzés és a szakmai élet teljes folyamatát, amely professzionális irodalomkritikust kialakítja. Megvizsgáljuk, hogy a professzionális miért csak bizonyos tárgyakat ismer el tanulmányozásra méltónak, például miért csak sajátosan meghatározott munkát tart elvégzésre jelentősnek; hogyan tanulja meg a szakmabeli társadalmi magatartás szabályait.”⁹⁸

A tézisek James Fantoról származnak, művének címe — *Küzdelem az autoritás ellen: a marginális* — viszont már előre jelzi, hogy ígéretei miért nem fognak beteljesedni. Az autoritás körvonalait és hatását nem azért szándékozik megvizsgálni, hogy megértse azokat vagy netán megváltoztatásukat javasolja, hanem azért, hogy felháborodását kifejezze, mely szerint ezeknek vagy bármi más körvonalaknak a megfelelő helyen kellene lenniük. Következésképp, amikor a szakma hierarchikus elrendezésének leírásához érkezik el, ezt kizárólag a nyilvánosság és az áldozatul esett beavatottak megtrévesztéseként tudja tekinteni: „A szakma felállít egy hierarchiát és bizonyos személyeket... és a nevükkel párosított szimbólumokat annak csúcsaira helyezi. A szakmában újak ezeket a szimbólumokat kapják kézhez — ezek formálják őket; ezek autoritásának vetik alá magukat.”⁹⁹ Itt hiányzik azonban a Fanto által „szimbólumnak” nevezett dolog *tartalmára* vonatkozó bármiféle megjegyzés; a kutatási eredmények, a metodológiai technikák, az erőteljes értelmezések, a pedagógiai újítások stb., amik néhány személyt a „csúcsra” visznek, és amik az autoritás alapját képezik, amelyben — Fanto elmondása szerint — varázslatos és mesterséges módon részesülnek (inkább megkaparintják, mintsem kiérdemlik). Már előzetesen olyannyira meg van győződve arról, hogy az intézményes feljebbvalóknak megadott tisztelet

98. A következőkben a GRIP Reportból idézek, az első kötet második füzetéből (1983. május 6–8.). A GRIP Report nem publikáció, hanem dolgozatok füzetére, amelyet azok között terjesztenek, akik kapcsolatban állnak a Group for Research in the Institutionalization and Professionalization of Literary Studies-zal („GRIP”); a csoportot támogatja a Society for Critical Exchange, Inc., székhelye pedig az Ohio állambeli Oxfordban, a Miami Egyetem angol tanszékén van. Az idézet forrása: FANTO: Contesting Authority: The Marginal. = GRIP Report 6. A lapszámozás az egyes kéziratok oldalszámozására vonatkozik.

99. FANTO, a 98. jegyzetben i. m. 17.

nem megalapozott, hogy egyáltalán nem törődik a feladatok, a régóta fennálló rejtélyek, a központi problémák felsorolásával, amelyeknek a leküzdése és a lezárása szakmai elismeréshez és előmenetelhez vezet. Igaz, vitatható, hogy ezekkel a feladatokkal, problémákkal, rejtélyekkel érdemes-e foglalkozni, és vannak olyanok, akik bármi hasonló teljesítménytől függetlenül „emelkednek fel”. Csakhogy mégis sokkal többet kell tenni a szakmai hatalom megszerzéséért, mint „a mester gyakori ünneplését különböző ismertetésekben”¹⁰⁰ és más szolgai gesztusokat, amelyek, úgy tűnik, Fanto probléma-megértésének összességét alkotják.

Fanto elismeréssel adózik a „marginális” alakoknak, férfiaknak vagy nőknek, akik állítólag a szakmától vagy bármiféle intézménytől függetlenül létező értékek nevében küzdenek a szakma hegemoniája ellen. Egy alkalommal azonban elismeri, hogy a szembehelyezkedő álláspont nem igazán „külső”, hanem „a szakma látásmódján belül marad, sőt talán épp a szakmába már bevéssődött álláspontba kerül.”¹⁰¹ Ezenkívül hozzáteszi, hogy „a saját szakmai tisztaságra való hivatkozás... gyakran a személyek vagy a csoportok szakmai hierarchián való feljebbjutásának stratégiájaként szolgálhat.”¹⁰² A meglátás pillanata azonban rövid ideig tart, és hamarosan az ismerős anti-professzionalista vakság váltja fel, amikor Fanto a következő bekezdésben „az intézményekkel és a társadalmi hálózatokkal” szembeni „ellenállásra” és „saját helyzetünk” állandó felülvizsgálatára buzdít „azért, hogy a saját diskurzusunkban és tevékenységünkben újra felbukkanó professzionális hatalomtól megóvjuk magunkat.”¹⁰³ Megállhatnánk, hogy megkérdézzük, milyen nem intézményes követelmények alapján, és milyen nem társadalmi helyzetből fejlődik majd ez az ellenállás, de bízom abban, hogy mostanra már a kérdések feleslegesek, és a válasz nyilvánvaló.

Úgy tűnik, hogy Fanto és a GRIP kutatási tervben részt vevő társai (annak ellenére, hogy mindannyian olvasták Foucault-t) sohasem látják át, hogy a hatalom nemcsak megszorításokat és kizárásokat hoz, hanem bizonyos lehetőségeket is nyújt; továbbá olyan intézményesen artikulált terek nélkül, ahol a tevékenységek lehetőségessé és az ítéletek kötelező voltuk miatt elkerülhetetlenné válnak, semmit sem tehetnénk, nem lennének fenntartandó és gyámolítandó értékek. David Shumway például a modern akadémia „tudományos uralmából” kizárólag a kizárás mechanizmusát és az önkényuralmat képes meglátni, és a fő mechanizmusok között a vizsgáztatást és az alkalmaztatás folyamatát említi meg:

„A kezdő egyetemi évek során letett vizsgákkal kezdődően a minősítő diploma-vizsgákon keresztül magáig a disszertációig és annak megvédéséig, a szaktudományok a vizsgáztatás segítségével szűrik és osztályozzák követőiket. Az alkalmaztatás folyamata önéletrajzaival, személyi aktáival és meghallgatásaival — amelyek

100. Uo.

101. Uo. 24.

102. Uo.

103. Uo. 25.

mind a szaktudomány instrumentumai — manapság talán a tudományos kizárás legerőteljesebb eszközei.”¹⁰⁴

Nehéz megérteni, hogy ez mi egyebet jelenthet azon kívül, hogy némely embert alkalmaznak, másokat nem, még nehezebb elképzelni egy alternatív berendezkedést, amely (feltehetően) az egyetemes akadémiai foglalkoztatás olyan formáját eredményezné, ahol mindannyian saját magunknak adományoznánk a megfelelő tudományos fokozatokat és címeket. (Bár lehet, hogy egy sem lenne, hiszen a címek a gyűlöletes megkülönböztetés tanúbizonyosságai.) Természetesen minden bizonnyal igaz az, hogy szükséges felülbírálni, sőt, teljes mértékben átvizsgálni azokat a műveleteket és kritériumokat, amelyek alapján az akadémia ítéletet hoz, teljesen kiszórni viszont nem lehet ezeket a műveleteket és kritériumokat vagy tartózkodni az ítélethozataltól anélkül, hogy fel ne számolnánk az átgondolásra és elismerésre egyaránt csupán megfelelő helyzerük miatt érdemes eredményeket. Shumway nem veszi észre, hogy éppen azok az értékek, amiket ő védelmez — igaz ítélet, igaz érdem, igaz autoritás —, azoknak az alakzatoknak és struktúráknak a függvényei, amiket veszélyesnek tart; és ezt azért nem veszi észre, mert — mint minden anti-professzionalista — ő is egy olyan esszencializmus elkötelezettje, amely *minden* formát és struktúrát automatikusan gyanú alá vesz, még akkor is, ha az saját kutatási tervének mozgatórugója. Ez ad magyarázatot arra, hogy Shumway hogyan képes egyszerre megfigyelni azt, hogy egy paradigmát akkor cserélnek fel mással, amikor az „intézményes autoritás” intézményes központjában azt „nem megfelelőnek” hiszik, és mégis panaszkodni amiatt, hogy még „nem bizonyult nem megfelelőnek”.¹⁰⁵ Mi mást jelenthet ez ismét, mint hogy Shumway a bizonyíték olyan követelménye mellett érvel, ami teljes mértékben független egy intézmény hatályban lévő követelményeitől? Mi mást jelenthet ez, mint hogy a tudományágak és a szakmák konstitutív hatalmáról szóló tanulmányának legelején arról tesz tanúbizonyosságot, hogy a hatalmat kizárólag az összeesküvés közvetítőjeként képes tekinteni, annak ellenére, hogy ő maga jelentette ki, hogy „az összeesküvés témája majdnem minden esetben csak elterelő hadmozdulat.”¹⁰⁶

Lehet, hogy elterelő hadmozdulat, mindenesetre az egész GRIP kutatási tervet oly módon vezeti tévútra, amit tömören James Sosnoski *A Magister Implicatus mint az intézményes autoritás képviselője* című művének három mondatával lehet szemléltetni.¹⁰⁷ Sosnoski azzal kezdi, hogy „vizsgálódásom tárgya az egyéneket az intézményekhez kötő »hivatalos« hitek”.¹⁰⁸ Aztán kijelenti, hogy „ezek a hitek meglehetősen erősek.” És azonnal hozzáfűzi, hogy „ezek miatt nem viselkedünk saját választásaink szerint.”¹⁰⁹ Ez a harmadik mondat egyszerűen azt állítja, hogy vizsgálódásának

104. SHUMWAY, D.: Interdisciplinarity and Authority in American Studies. = GRIP Report, a 98. jegyzetben i. m. 16.

105. Uo. 13–14.

106. Uo. 16–17.

107. SOSNOSKI, J.: The Magister Implicatus as an Institutionalized Authority Figure. = GRIP Report, a 98. jegyzetben i. m.

108. Uo. 5.

109. Uo.

„tárgya” már azelőtt kimerül, mielőtt ezt egyáltalán elkezdené. Hiszen ha Sosnoski már előre eldöntötte, hogy az intézmények hatása az egyénekre nézve bénító — megfosztja őket a választásokról és a viselkedés értelmes formáitól —, az magát Sosnoskit is képtelenné teszi arra, hogy azokat a módokat tekintetbe vegye, amelyekkel az intézmények az egyéni lehetőségeket *gazdagítják* azáltal, hogy a tevékenység alternatív irányait is hozzáférhetővé teszik, beleértve azokat a tevékenységeket, amelyek az észlelt elégtelenségek helyrehozatalára irányulnak és orvosolják a fenálló kórokat. Az eredmény egy olyan megnyilvánulás, amelyben azok a megfigyelések, amik alapját képezhetnék egy gazdag és kidolgozott elemzésnek, túl hamar vádakká alakulnak. Sosnoski például rámutat arra, hogy a kritikai diskurzust kérdések vezérlik, és mind a kérdéseknek, mind az elfogadható válaszoknak elsősorban „csak azon fogalmi keretek között van értelme, amelyek a problémát kijelölik.”¹¹⁰ Sőt, hozzáteszi, hogy az intézményes kérdések — mint például amikkel a tankönyvekben és a vizsgákon találkozunk — tulajdonképpen utasítások arra, hogy „egy bizonyos feladatot egy bizonyos módon hajtsunk végre”¹¹¹, és ezáltal „az irodalmi képzés alapvető eszközei.”¹¹² Egy pillanatig úgy tűnik, mintha ez a meglátás ezeknek a kérdéseknek a történelmében való vizsgálódást eredményezne, annak a történelemnek, amely aztán elvezetne az irodalomtudomány alakzata és a kultúra nagyobb intellektuális alakzatai közötti viszony feltárásához. Csakhogy míg Sosnoski tesz ugyan néhány lépést ebben az irányban, gyorsan visszatér korlátozott és (korlátozó) látásmódjához, és a tanítványi viszony eltompító hatásai feletti sajnálkozásba („a kritikai iskolázás kritikai iskolákat hoz létre”)¹¹³ és annak felpanaszolásába kezd, hogy az irodalmi képzés eredménye az, hogy pusztá professzionalista autoritással helyettesítjük azt az autoritást, amit az igaz „szakértelem” részére kellene fenntartani.¹¹⁴ Azzal, hogy Sosnoski megteszi ezt a különbségtételt, tagkönyves anti-professzionalistaként leplezi le magát, akit az intézmények tanulmányozása csak annyiban érdekel, hogy felhívja a figyelmet arra a tendenciára, mely szerint az „igaz” értékeket és „hamisítatlan” motivációkat olyan értékekkel és motivációkkal cserélik fel, amik kizárólag a manipulációra és az ellenőrzésre irányuló vágyból fakadnak; és (szükségszerűen) leleplezi azt is, hogy célja nem az intézmények és a szakmák újraszervezése, hanem egy olyan világ, amelyben a „szavatolt keretek” és a beavatás gyakorlatai, az irányító kérdések nincsenek többé hatályban.

Az, hogy ez a világ milyen lenne, az esszé utolsó oldalain válik világossá, amikor Sosnoski pozitív javaslataival áll elő. Azt tanácsolja, hogy „a jelenlegi »egyetértünk abban, hogy nem értünk egyet« vitázó protokollját helyettesítendő vezessük be az »egyetértünk abban, hogy egyetértünk« protokollját.”¹¹⁵ Ez a kijelentés több szempontból is figyelemre méltó, bár leginkább azért, mert arra utal, hogy az egyetértés

110. Uo. 10.

111. Uo. 12.

112. Uo. 14.

113. Uo.

114. Uo. 18.

115. Uo. 53–54.

és az egyet nem értés inkább az intellektuális viselkedés *stílusai*, mintsem a mélyről fakadó ellentétes avagy nem ellentétes hitek bizonyítéka. De ha belátjuk, hogy az egyet nem értés inkább az elkötelezettségbeli különbségeket, mintsem az intellektuális vizsgálódás merő divatját tükrözi, az a javaslat, mely szerint hagyjunk fel az egyet nem értéssel, meglehetősen furcsán fog hangzani, úgy fog hangzani, hogy tegyük félre hiteinket; és ennek a javaslatnak csak akkor van értelme, amennyiben úgy gondoljuk, hogy a hiteket ugyanúgy fel lehet venni és le lehet verni, mint egy ruhadarabot. Gordonhoz hasonlóan, Sosnoski úgy vélekedik hiteink kialakulásának módjáról és azok megváltoztatásának könnyedségéről (ami egyszerűen a működési folyamat egyik szabályának megváltoztatásával bekövetkezik), ami lehetővé teszi, hogy az „eszmék közösségében” egyetértő személyek hamisztatlan cselekedeteinek gátjaként tekintse azokat. De ha azonosítjuk ezt a véleményt, az néhány ismerős kérdést vet fel: milyenek lennének a hitüktől megvált emberek és honnan származnának közös eszmék, ha nem az érdektől hajtott (tehát vitázó) látásmódokból. És ha ezekből a látásmódokból származnak, hogyan lehetne azokat értelmesen megosztani egymással anélkül, hogy lenne mód megkülönböztetésükre; és ha lenne ilyen mód, ez mi egyéb lehetne, mint egy olyan eljárás, ami — mivel a politikát transzcendentálta — transzcendentálja a vitát is? Ezek a kérdések vagy megválaszolhatatlanok, mert nem lehetnek ilyen emberek, vagy ilyen eszmék, és mert nincs ilyen eljárás, vagy megválaszolásuk kizárólag azon akontextuális fikciók — viszonyokhoz nem kötődő ének, előtételezés nélküli eszmék, érdek nélküli cselekedetek, független kritériumok — segítségével és megerősítésével lehetséges, amiktől magának Sosnoskinak, aki olyannyira vitázó és politikus, undorodnia kellene. Ismételten láthatjuk, hogy a baloldali értelmiségi számára az anti-professzionalizmus egyszerre sorvasztó, mivel az utópikus szintet kivéve minden szinten eleve meggátolja a tevékenységet, és egyszerre ellentmondó, mert elkerülhetetlenül esszencializmushoz vezet, ami a jobboldali állásponthoz tartozik.

III.

Itt az ideje, hogy szemügyre vegyük érveinket, és megvizsgáljuk, hova vezettek el minket. Azt próbáltam meg kimutatni, hogy az anti-professzionalizmus — mint a hozzáállások és az érvek csoportja — bármilyen formában tarthatatlan: tarthatatlan a jobboldalon, mert helytelen feltételezésekkel indul (a szabad én lehetőségét illetően, aki független kritériumok segítségével az intézményesség keretein kívüli értékeket választ); és tarthatatlan a baloldalon, mert ellentmond a helyes (történeti és konvencionális) feltételeknek, amiből a meghatározásom szerinti baloldali értelmiségi kiindulnak. Annak ellenére, hogy mennyi mindenről és milyen hosszan beszéltem, még mindig megválaszolatlanul hagytam azt a kérdést, amit valószínűleg a legtöbb olvasó fel szeretne tenni. Először is, ha az anti-professzionalizmus olyannyira sebezhető (hogy ne mondjam: ostoba), mint ahogy én beállítottam, miért fordul elő

mégis ennyiszer? Másodsorban, ha az anti-professzionalizmust mint az intézményes életre adott válaszlehetőséget feladjuk, mi marad? Mi az alternatíva?

A második kérdést előrevéve, úgy tűnhet, hogy az anti-professzionalizmus kizárólagos alternatívája a kvietizmus vagy a status quo hallgatólagos tudomásulvétele, mert ennek kétségbevonásával felszámoltam azt az alapot, amiből kiindulva az ilyen vagy olyan szakmai gyakorlatot bírálni lehetne. Érvelésemből azonban tulajdonképpen csak egy dolog következik: egy bizonyos gyakorlatot nem lehet (vagy nem kellene) azért bírálni, mert szakmai, mert intézményesen meghatározott célok jegyzik, és mert intézmény-specifikus okok működtetik; mivel nincsenek olyan célok és okok, amik nem intézményesek, amik nem következnek a már helyén lévő feltételezésekből, a rögzített meghatározásokból, egy társadalmilag szervezett tevékenység felfogásának kategóriáiból, nincs értelme hibáztatni valakit azért, mert az egyetlen lehetséges módon cselekszik. Ez azonban nem zárja ki az ellentmondást, mivel mindig lehet valakit azért hibáztatni, mert olyan intézményes eljárásmodot követ cselekedeteiben, ami helyteleníthető következményekkel jár; és mindig lehet érvelni amellelt, hogy bizonyos intézményes eljárásmodot (és következményeket) meg kellene változtatni, vagy el kellene törölni, bár ezek az érvek maguk is egy másik intézményes eljárásmod és (ezek következményeinek) érdekében hatnak. Röviden: a (szerintem lehetetlen) anti-professzionalista magatartás alternatívája egy olyan magatartásmod, amely szerint máris cselekszünk. Mindezt a munka zavartalan menetének is nevezhetnénk, amennyiben a „munka zavartalan menete” alatt azt a megközelítést értjük, ami magába foglal egy olyan (intézmény-befolyásolta) vizsgálódást, ami (az igazságosság és az eredményesség intézményes meghatározása szerint) az igazságtalan és a nem eredményes (intézményesen elfogadott) feltételek megváltoztatására irányul, és magába foglalja a helyzetet javító orvoslási módok és változások indítványozását. Természetesen az, hogy mi a változás, mi az orvoslási mód, mi a javulás, a különböző prioritású és érdekeltsgű különböző szervezeti keretek közé tartozó személyek közötti vita tárgyát fogja képezni, de egyik vitázó fél sem fog tisztán cselekedni, azaz minden rejtett érdekeltsgtről mentesen; és senki sem fog olyan érdekeltsgtet képviselni, ami nem a tevékenység valamely racionálisan igazolható kiterjesztése.

Ebben az esetben viszont az anti-professzionalizmus megszüntetése oly kevésbé fontos, mint maga az anti-professzionalizmus; amennyiben az intézménytől független cselekedet lehetetlen, aligha számít, hogy érékképvisélet avagy gúnyolódás tárgya, ettől függetlenül még mindig lehetetlen marad. Az anti-professzionalizmus mégis erősödik, és itt visszakanyarodom az első kérdésemhez. Miért fordul elő ennyiszer? A válasz a professzionalizmus történelmében található, és kutatási tervként való önmeghatározásában. Amint M. S. Larson kimerítően összegzi, a professzionalizmus a „nagy átalakulás» tipikus terméke”¹¹⁶, átmenet a decentralizált, mezőgazdasági társadalomtól, ahol a státus a születés és a földrajzi helyzet függvénye, a modern urbanizált államhoz, ahol a területi és a professzionalista szervezetek által biztosít-

116. LARSON, a 4. jegyzetben i. m. 76.

tott létre megmászásával lehet státushoz jutni. Ebben az új világban a hatalmat, a befolyást, az autoritást nem osztályuk „velejáráiként”, hanem a velük született képességek erényével kitűnő egyének érdemeik bizonyításával tudják megszerezni. Akárhogyan is, ez az a történet, amit a felemelkedő vagy burzsoá osztály mondogat saját magának és azoknak, akik nem emelkednek fel, és akiket legnagyobb részben a szelekció és a diszkrimináció új mechanizmusai (vallás, etnikai háttér, vizsgák, tudományos minősítések stb.) még a létre megközelítésétől is el vannak vágva. Tehát a professzionalizmus, legalábbis saját véleménye szerint, támogatja és kiemeli az egyéni erőfeszítéseket; lehetőséget nyújt az embereknek arra, hogy „saját maguk boldoguljanak”, és lehetővé teszi azok számára, akik valóban maguk boldogultak, hogy azt higgyék, mindent, amiben részesülnek, megérdemelték, és lehetővé teszi, hogy azt is higgyék, hogy akiknek ez nem sikerült, egyszerűen nem dolgoztak elég keményen vagy alapjában véve nem rendelkeznek azzal, ami „szükségeltetik”.

Larson ezt a történetet a „professzionalizmus ideológiájának” nevezi és a demokratikus liberalizmussal azonosítja: „Az a gondolat, hogy »az egyén alapvetően tulajdonosa saját személyének és képességeinek, amelyekért semmivel sem tartozik a társadalomnak«, alappilléret képezi a demokratikus liberalizmus burzsoá elméletének.”¹¹⁷ Ideológia, mert bizonyos jól meghatározott érdekeket szolgál (annak ellenére, hogy semlegességet és egyenlő bejutást hirdet), és mert összeütközésben áll Larson felfogása szerint a ténnyel. Larson kimutatja, hogy a professzionális nem-hogy semmivel nem tartozik a társadalomnak, ellenkezőleg: mindent a társadalomnak köszönhet, beleértve az ént, aminek függetlensége a professzionális, a legerősebb állítása és igazolása. Azaz csak a professzionalista bürokrácia tagolódásának és hierarchiájának viszonylatában születik meg és válik megmérhetővé az én, annak értékei és érdemei. Az előrejutás létrája nem pusztán strukturális tény, hanem egy tény, amely arról informálja az azon helyet foglaló személyt, hogy kicsoda ő és mit ért el; a célok, a törekvések, az alternatív cselekvési folyamatok biztosításával, a létre az „önérvényesítés eszközt” biztosítja.¹¹⁸ „A karrier — fejezi be egy erősebb aforizmával — az én szerveződésének sémája”¹¹⁹, ami más szavakkal fejezi ki, hogy a professzionalista énjét épp azok a — társadalmi és intézményes — struktúrák hozzák létre és törvényesítik, amelyekről állítólag távol tartja magát.

Ezzel az elemzéssel (amely számomra teljesen meggyőzőnek tűnik), nyilvánvalóvá válik, hogy a professzionális élet arra irányuló folytonos kísérlet, hogy ezt a feszültséget közvetítse és enyhítse. A professzionalistának meg kell találnia azt a módot, hogy azon célok, motivációk és lehetőségek kontextusában működjön, amelyek őt megelőzik, sőt meghatározzák, és mégis fenntartsa azt a meggyőződést, hogy „alapvetően ő tulajdonosa saját személyének és képességeinek”. Ez a mód, amit fellel, az *anti-professzionizmus*. Amint már a korábbiakban többször megfigyeltük, az anti-professzionizmus egészében véve a professzionizmus azon oldalai elleni tiltakozás, amelyek az egyéni szabadság, az igaz érdem és a hamisíratlan autoritás elleni

117. Uo. 221–222. [A lábjegyzetet elhagytam.]

118. Uo. 199.

119. Uo. 229.

fenyegető veszélyt jelentenek. Következésképp a professzionális közösségen belül az adott közösség (ideológiai) formáját alkotó eszmények leghatározottabb kifejeződése. Az anti-professzionizmus távolról sem marginális vagy periférikus álláspont (ahogy Fanto nevezné), hanem a professzionista étosz középpontját alkotja, éppen ellentmondása erélyével hozza létre annak az igazi formáját, aminek ellentmond. A professzionizmus nem létezhet anti-professzionizmus nélkül, ez adja a professzionista ideológia fő támaszát és védelmét; jelenléte a professzionista szándékok tisztaságának állandó igazolása és jele. Röviden, az anti-professzionizmus ideológiája — a független én által szabadon választott lényegi és független értékeket illetően — nem több és nem kevesebb, mint a magát komolyan vevő professzionizmus ideológiája. (Minél komolyabban vesszük, az anti-professzionizmus annál rosszindulatúbb lesz; tehát az irodalmi anti-professzionizmus sajátos formája legtöbb esetben az irodalmi gyakorlat nyílt formája.)

Ez tehát a válasz arra a kérdésre, hogy miért fordul elő annyiszor az anti-professzionizmus, ha inkohereus. Az anti-professzionizmus magának a professzionizmusnak a legtisztább formája. Azt jelenti-e ez, hogy a professzionista élet középpontjában egy felismerésre és felszámolásra váró ordító ellentmondás áll? Egyáltalán nem, mert ha ez valamilyen értelemben ellentmondás is, az emberi élet szükségszerű feltételének a jelképe. Hadd magyarázzam meg: az esszé során egy határozott értelmezőnek vagy konvencionistának nevezhető véleményt hangoztattam, amely szerint a tények, az értékek, az szokok, a kritériumok stb. az értelmező történelem termékei, nem pedig függetlenek ettől a történelemtől. Elutasítottam viszont minden javaslatot azt illetően, hogy azok, akik ezeket a tényeket meghatározzák, vagy akik ezeket az értékeket fenntartják vagy az szokokat kidolgozzák, egy olyan tévhit szerint cselekszenek, amittől megszabadulnának, ha felismernék, hogy gondolkodás- és értékelés-módjuk inkább konvencionális, mintsem természetes. Ez a felismerés csak akkor juthatna ilyen eredményre, ha képessé tenné az egyént arra — akit a történeti és a kulturális erőviszonyok hoztak létre —, hogy „átlásson” ezeken az erőviszonyokon és saját meggyőződéseit és hiteit oldalára álljon. De éppen ez az, amit a történetileg meghatározott tudat képtelen megtenni — képtelen felülbírálni saját hiteit, racionális vizsgálódás tárgyává tenni saját meggyőződéseit; mivel a felülvizsgálathoz először is saját lehetőségeinek talajáról kellene elszabadulnia, és csak akkor tehetne így, ha nem lenne történetileg meghatározott, hanem akontextuális vagy körülményektől független entitás lenne, amelyet az értelmezői vagy a konvencionalista álláspont alapelve elérhetetlennek minősít.

Ez végül is azt jelenti, hogy még ha valaki (mint én) meg is van arról győződve, hogy az a világ, amit lát, és azok az értékek, amikért kiáll, építmények, vagy másként megfogalmazva „elbeszélés eredményei”, ez a meggyőződés semmiképp nem fogja azt a világot kevésbé ártekinthetőnek, vagy azokat az értékeket kevésbé követendőnek ábrázolni. Ez tehát az emberi élet feltétele, hogy a történetileg kontingens hitek és feltételezések kiterjesztéseként működjön, és mégis olyan kizárólagossággal tartsa fenn ezeket a hiteket és feltételezéseket, mely annak a kizárólagosságnak a szükségszerű következménye, ahogyan azok minket fogva tartanak — befolyásol-

nak, formálnak és létrehoznak. A professzionalizmus — mint mondtam — ennek a feltételnek a jelképe. A professzionalista, akit minden gondolatában és cselekedetében az intézmény „beszél el”, és mégis az intézményt transzcendentáló, annak kritikájához előnyös helyzetet teremtő lényegi dolgok nevében „beszél”, nem ellentétet él meg, hanem pusztán az emberi lények számára elérhető egyetlen módon cselekszik. Érvésem kezdettől fogva az volt, hogy az anti-professzionalizmus tarthatatlan, mert olyan — szabad, független, akontextuális — életformát képzel el, amit nem lehet élni. Ez az érvelés most az utolsó meglepő fordulatot teszi azzal, hogy azt állítom, hogy magát a professzionalizmust sem lehet hasonló képzelődés nélkül élni. Erőfeszítéssel, hogy rehabilitáljam a professzionalizmust, egy teljes kört jártam be, és végül oda jutottam, hogy az anti-professzionalizmust is rehabilitáltam.

(Fordította: Eszes Dóra)

(Stanley Fish: Anti-Professionalism. In: Stanley Fish: Doing What Comes Naturally. Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies. Oxford, Clarendon Press 1989. 215—246. Publ. by DUKE University Press, Durham 1989. Reprinted with permission of the publisher.)

MARTIN STEINMANN JR.

Mire jó a professzionális irodalomértelmezés?

Szabad országban az emberek — még az irodalomkritikusok is — azt állíthatják, amit csak akarnak. Késői korszakában Wittgenstein, majd Ryle, Quine, Feyerabend, Derrida, Kuhn, Sellars és nemrég Rorty majdnem meg is győzött minket arról, hogy nincs semleges vagy kitüntetett álláspont, kivéve talán azt az állítást, hogy nincs semleges vagy kitüntetett álláspont.

Álláspont az is, hogy sok irodalomkritikus mostanában egyes irodalmi alkotások értelmezésének szenteli magát. Többnyire szépirodalmi művekről van szó (*Átokföldje*, *Az aranytál*), de nagyrabecsült nem szépirodalmi jellegű műveket (Sir John Davies *Orchestráját* vagy Milton *Aeropagitiáját*), valamint szépirodalmi és nem szépirodalmi vonásokkal egyaránt jellemezhető keverékeket (*Elveszett Paradicsom*, *Háború és béke*) egyaránt értelmeznék.

Céлом e némileg elfogult, a kultúrantropológia tárgyában írt esszémmel nem az, hogy az efféle értelmezés semleges, kitüntetett, vagy jobb, netán egyszerűen eltérő módjait kijelöljem. Inkább arra vállalkozom, hogy magát az értelmezést tegyem vizsgálat tárgyává és felvessem a kérdést, mire jó?

Amerikában az irodalomkritika és -tudomány körülbelül a második világháborúig — ez például a PMLA cikkeiből és az egyetemi kiadók könyveiből is látszik — főleg történeti és elméleti diszciplína volt. Elsősorban arra törekedett, hogy hozzájáruljon az irodalom és kontextusának megismeréséhez. Ezt a célt számos módon igyekezett megvalósítani: számba vette egy szerzői *oeuvre* visszatérő témáit és motívumait, szabályokba foglalta egy műfaj konvencióit, az időmértékes verselés alapelveit, leírta a hasonló vonásokat és megállapította a különféle hatásokat, kritikai kiadásokat készített, melyek figyelembe vették a szerzők legvégső szándékait, megállapította egy szövegben a történetek egymásutániságát, meghatározta a keletkezés vagy a publikálás dátumait, végigkövette egy mű színrevitelének történetét, vagy föltérképezte egy regény kritikai fogadtatását, kimutatta egy mű szerzője, illetve a mű és korának kapcsolatát, nyomon követte egy irodalmi divat vagy ízlés vagy mozgalom kialakulását, elemezte egy szerző stílusát, és természetesen értelmezte az egyes irodalmi alkotásokat.

De az értelmezés nem játszott fontos szerepet. Ha értelmeztek, általában szinte kizárólag régi műveket vettek elő, a szerzővel kortárs olvasók vagy közönség értelmezőképességének történeti rekonstrukciójára vállalkoztak és inkább csak a művek bizonyos részeit értelmezték, mint magát az egész alkotást.

A kritikusok és a tudósok, akik ismerték a kor nyelvezetét, irodalmi és színpadi konvencióit, irodalmát, politikai, gazdasági vagy társadalomtörténetét, megpróbál-

tak válaszolni mind a szövegben, mind a művekben tükröződő valós vagy képzelt világra vonatkozó kérdésekre.

Mi a *gyakni* szó jelentése Chaucernél?¹ Mire vonatkozik a *Macskák hercege* kifejezés a *Rómeó és Júlia* második felvonásának harmadik jelenetében?² Mi a *csöndtette* ige alanya az *Elveszett Paradicsom* III. könyvének 347. sorában? És az *accusativu*-si tárgya? Hamlet monológjai annak a tünete-e, hogy befelé forduló személyiség? Orhello hite Jago Desdemonával kapcsolatos rágalmaiban azt jelzi-e, hogy könnyen rászedhető ember? Minek a szimbóluma, ha egyáltalán bármié, a *Szeget szeggel* hercege? Mi az oka, ha van egyáltalán, a *Velencei kalmár* első felvonásában Antonio melankóliájának?

A kritikusokat különösen foglalkoztatták a híres talányos vagy rejtélyes esetek. Mit jelent például a *Lycidas*-ban a „kérkarú gép az ajtónál”?³ Azzal ellentétben, hogy mit jelent egy szó vagy kifejezés vagy jelenet, azt a kérdést ritkán tették fel, hogy maga a vers vagy színdarab vagy regény mit jelent.

Különösen ritkán tették fel azt a kérdést, hogy mi a mű mögöttes vagy rejtett vagy valódi jelentése, ha van ilyen. A legkorábbi kivétel amelyre visszaemlékszem, Greenlaw kérdése (1917-ben), hogy mit fejez ki Milton az *Elveszett Paradicsom*-ban (vagy által). A főlészén, mondta, az eposz témája valóban az, amit Milton állít róla: „az Ember engedetlensége, s hogy ennek következményeképp miként vesztette el a Paradicsomot.”⁴ De az igazi mögöttes témája ész és szenvedély konfliktusa az emberben. A vers görög, nem pedig héber.⁵

Mára — kell-e bizonyítanom — mindez nagyot változott. A változás természetesen fokozatos volt, de a második világháború végére elég jól végbement. Talán I. A. Richards *Practical Criticism* (*Gyakorlati kritika*) című, mind Amerikában, mind Angliában nagy hatású művével kezdődött, 1929-ben, mely mű azon alapult, amit Richards fedezett föl, amikor megkérte diákjait, hogy *sub specie aeternitatis* úgy olvaszanak verseket hogy nem ismerik sem a szerzőt, sem a korszakot vagy műfajt, majd értékeljék és értelmezzék, amit olvastak.⁶ Talán a *Practical Criticism*-ből fejlődött ki az irodalmi szöveg önállóságának elmélete, melynek különféle változatait az új kritikusok néven ismertté vált csoport és követői hirdették a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a *Sewanee Review*-ban a *Southern Review*-ban és a *Kenyon Review*-ban megjelent cikkeikben, monográfiákban és tankönyvekben. Figyelemre

1. A magyar nyelvben kihalt, az angol *swyven* igének megfelelő *gyakni* szó azonban nem szerepel a Canterbury mesék puritán fordításában. Egy példa „A molnár meséje”-ből: „Thus swyved was the carpenteres wyf” (Miller’s Tale. 664.) — „Így mással hált az asztalos neje.” — Szász Imre fordítása. Bp., Európa 1961. 112. [A ford. jegyzete]

2. Mészöly Dezső fordításában: „kocaivó”. = Shakespeare összes drámái. Tragédiák. Bp., Európa 1988. 146. [A ford. jegyzete]

3. Tóth Árpád fordításában a „two-handed engine at the door” — „Ám az ajtón a Gép két karja vár.” = Donne. Milton és az angol barokk költői. Bp., Európa 1989. 227. [A ford. jegyzete]

4. Jánosy István fordítása. *Elveszett paradicsom*. = Magyar Helikon 1969. 10. [A ford. jegyzete]

5. GREENLAW, EDWIN: A Better Teacher than Aquinas. = *Studies in Philology* 1917. 14. 201.

6. RICHARDS, I. A.: *Practical Criticism*. London, Routledge and Kegan Paul 1929.

méltó volt Brooks és Warren könyvének, az *Understanding Poetry*-nek (A költészet megértése)⁷ megjelenése 1938-ban, Wimsatt és Beardsley *The Intentional Fallacy*-jéé (A szándék tévhite) 1946-ban,⁸ valamint Wellek és Warren *Az irodalom elmélete* című művéé⁹ 1949-ben.

A változásnak persze más okai is voltak, például a háború után a leszerelt katonák özönlése az egyetemi irodalomszakokra és továbbképzési programokra, s hozzájárult az is, hogy a háború előtti fűrészpórosan érdektelen irodalomkritika és tudományos-ság iránt sokan zsigerből elégedetlenséget tápláltak.

Bármilyen okozta is a változásokat, azok mibenléte világos.

Először is, abszolút és relatív értelemben egyaránt óriás mértékben megnőtt az egyes vers-, novella-, regény- és színdarabértelmezések száma. Többek közt új kritikusok, pszichoanalitikus kritikusok, marxista kritikusok, strukturalisták, befogadásra összpontosító kritikusok, dekonstrukcionalisták és feminista kritikusok vitarkoztak arról, hogy mi is az az értelmezés és mik a módszerei. Amiben szinte kivétel nélkül egyetértettek, az az volt, hogy az irodalomkritika legfontosabb, ha éppen nem egyetlen feladata az értelmezés. Ennek eredményeként született az a több ezer cikk és könyv, melyek az *Ancren Riwe*-ről Norman Mailerig „új olvasatát” nyújtották az irodalmi műveknek.

Másodszor is, megváltozott az értelmezés módja vagy módszere, s ezzel a változással a kritikusok nézetei is arról, hogy mely műveket kell értelmezni. A háború előtti kritikusok általában úgy gondolták, hogy egy irodalmi szöveg értelmezése hasonló feladat bármely más szöveg értelmezéséhez, s az volt a véleményük, hogy a bennszülöttekhez hasonlóan, akik nyelvüket anyanyelvként beszélik, vannak (vagy voltak) bennszülött olvasók és bennszülött színházlátogatók, akik annak folytán, hogy egy bizonyos korban éltek, egy bizonyos nyelvet beszéltek, egy bizonyos kultúrához tartoztak, s jó sokat olvastak vagy jártak színházba, mindent tudnak ahhoz, hogy képesek legyenek értelmezni mindazt, amit abban a korban, azon a nyelven és abban a kultúrában írtak. A háború előtti kritikusok tudták, hogy az emberek évszázadokon keresztül professzionális értelmezők segítségével olvasták (vagy közönségként nézték) az irodalmat (mint a *Fortune Theater* pártfogói, a *Lírai balladák* vagy a *Household Words* olvasói, a viktoriánus kölcsönkönyvtárak előfizetői). Különböző is, kevés volt a professzionális értelmező, aki segíthetett volna. Irodalomkritikusok ugyan mindig voltak (bár nem túl sokan), de az elmúlt ötven évet megelőzően kevesen szánták el magukat közülük az egyes művek értelmezésére. Nagy vonalakban, vagy leírták és értékelték az egyes művek retorikáját (például Thomas Rymer, aki az *Othellót* marasztalta el, Dr. Johnson *Kölők életrajza*, Addison Milton, Warnton és Coleridge Shakespeare-értékelése), vagy pedig úgy használták ezeket a műveket,

7. BROOKS, CLEANTH és WARREN, ROBERT PENN: *Understanding Poetry*. New York, Holt 1938.

8. WIMSATT, W. K., BEARDSLEY, MONROE C.: *The Intentional Fallacy*. = *Sewanee Review* 1946. 54. 468 – 488.

9. WELLEK, RENÉ és WARREN, AUSTIN: *Theory of Literature*. New York, Harcourt Brace 1949. (Magyarul 1972-ben jelent meg a Gondolat Kiadónál. Ford. Szili József.)

ahogy a tudósok a különleges esetek kísérleteit és megfigyeléseit, azaz általános tételek felállítására vagy megerősítésére (Arisztotelész, Sidney, Coleridge *Biographiája*). Maurice Morgan esszéje (1777), amelyben azt állította, hogy a hagyományos felfogással ellentétben Falstaff nem gyáva, ritka kivételnek számítt. (Hozzá kell tennem, hogy természetesen az emberek ma is a professzionális értelmezők segítségével értelmeznek, vagy csak nagyon kevés segítséget kapnak: ide sorolhatók például a sci-fi, a krimi, a bestseller-irodalom, valamint a modern romantikus történetek olvasói, a televíziós szappanoperák és a helyzetkomikumra épülő vígjátékok, de még a *Masterpiece Theater* nézői is. A háború előtti kritikusok, úgy látszik, azt hitték, hogy az olvasóknak és a közönségnek csak más kultúrák (nó dráma) vagy más korok irodalmának értelmezéséhez kell segítséget nyújtani (mondjuk, mint ma Spenser értelmezéséhez). A háború előtti professzionális értelmezők, azért, hogy ezt az igényt kielégítsék (és hogy l'art pour l'art tudás birtokába jussanak), először rekonstruálták a bennszülött olvasók és közönség nyelv- és irodalomismeretét, világképét, majd az így szerzett ismereteket alkalmazták az értelmezendő irodalomra. A háború előtti kritikusok számára tehát az értelmezés egy igen korlátozott terű történeti (és elméleti) diszciplína volt.

A legtöbb háború utáni kritikus számára viszont nem. Úgy vélik, hogy egy irodalmi szöveg értelmezése alapvetően különbözik a többi szövegfajtaétól, s úgy gondolják, hogy mindegyik kor mindegyik irodalmi szövege professzionális értelmezést igényel. Talán minden angol anyanyelvű személy, aki Amerikában született és nőtt föl, alkalmas arra, hogy elolvasson egy tudósítást a *Time*-ban, egy vezércikket a *Chicago Tribune*-ben, vagy elolvassa mondjuk Richard Nixon életrajzát, de arra már nem, hogy kortárs verseket, szépirodalmat vagy drámát olvasson. Egy profi értelmező — egy angoltól vagy összehasonlító irodalomtörténetből doktorált bölcész, de legalább is egy hű tanítvány vagy egy hívd — úgy értelmezi az irodalmi szöveget, ahogy egy professzionalista misét celebrál, komputert programoz, vádbeszédet mond a bíróságon vagy beteget dializál. Okunk van hinni, hogy a kereslet és a kínálat törvénye oly könyörtelen, hogy ma már valóban vannak olyan versek és elbeszélések, melyeket a professzionális értelmezés számára írtak. Sőt mi több, az irodalmi szöveg helyes értelmezéséhez már a bennszülött olvasók és közönség tudásának történeti rekonstrukciója is fölösleges, mivel nem is lenne mit rekonstruálni.

Mint már utaltam rá, a háború utáni kritikusok általában magukévá tették az autonóm irodalmi szöveg elméletének valamelyik változatát. Eme elmélet szerint, más szövegektől eltérően, az irodalmi szöveg bizonyos értelemben független saját kontextusától — szerzőjétől, korától, eredeti olvasóitól vagy közönségétől. Legszelídebb változata szerint (legutóbb Monroe Beardsley vette védelmébe ezt az álláspontot¹⁰), az irodalmi szöveg értelmezéséhez a nyelvi és az irodalmi konvenciókon vagy szabályokon kívül nem szükséges — és valóban nem kell — tudni semmit. Szükséges

10. BEARDSLEY, MONROE C.: *The Aesthetic Point of View: Selected Essays*. Szerk. Michael J. Wreen és Donald M. Callen. Ithaca, Cornell Univ. Press 1982. 188–207.

változata szerint (ezt a nézetet néhány amerikai dekonstrukcionista védelmezi), az értelmezőnek egyáltalán semmit sem szükséges tudnia — ami talán Derrida borúlátó megjegyzésének bocsánatos félreértéséből fakad, miszerint „Il n'y a pas de hors-texte”,¹¹ azaz „nincsen szövegen kívüli”. Paradox módon tehát, a kritikus megkövetelheti a tudás nélküli szakértelmet, mely szakértelemnek, úgy látszik, nincsen alapzata. Eszerint, ha egy kritikus éppen az *Átokföldjét* értelmezi, a szöveget nyugodtan felcserélhetné az *Odüsszeiá*val.

Végeredményben ez az elmélet — különösen szélsőséges változata — újraértelmezi a *szöveg* fogalmát. A szöveget hagyományos értelemben véve, az ember nem számolja meg, hány jel van egy oldalon, mivel azokat nem tekinti szövegnek (vagy a szöveg megvalósulásának), hacsak nincs oka rá, hogy feltételezze, valaki valamely konvenció vagy szabály, valamiféle kommunikatív vagy expresszív szándék alapján hozta létre őket. Ha azonban a szöveget autonómnak tekintik, legalább a szerző szándékaitól, a kortól, az olvasóktól és a közönségtől, de talán még a konvencióktól és a szabályoktól is leválasztják.

A legtöbb háború utáni kritikus szerint tehát az irodalmi szöveg magáért beszél, illetve (mivel ha egy szöveg magáért beszél, nincs szükség értelmezésre) az értelmezésnek szinte nem is kell más korlátot szabni, mint ami a kritikus eredetiségéből, illetve abból a vágyából következik, hogy érdekesnek találják. Olyan játékot játszanak a szöveggel — ez újabb paradoxon (ám szeretik a paradoxonokat) —, melynek nincsenek szabályai. Néhány kritikus — például Stanley Fish — felismerte ezt, és valóban szükségtelennek nyilvánította az előzetes tudást.¹² Többé nem lehet egyik vagy másik értelmezési mód alkalmazóinak sem igaza. Nincs, ami az értelmezésben helyes vagy helytelen lehetne: igazság vagy hamisság kérdése föl sem merül. Az egyetlen kérdés az, melyik értelmezés a legelméletesebb, legérdekesebb vagy legeredetibb, legizgalmasabb, legkarizmatikusabb vagy leginkább paradox.

Harmadszor is, a háború utáni értelmezés nemcsak, hogy nem különösen történeti vagy teoretikus vagy éppen kognitív elmélet: a szó háború előtti tartalmához, sőt még a hátgerincmasszázs vagy az asztrológia elméletéhez képest sem tekinthető elméletnek. Nincs egyetlen meghatározó paradigmája (a Kuhn által használt értelemben), hacsak az autonóm szöveg doktrínája iránt érzett ontológiai vagy metafizikai elkötelezettséget nem tekinthetjük annak. Legjobb esetben is paradigmák Bábele. A kaotikus helyzet azt mutatja, hogy a háború után értelmezéssel foglalkozó kritikusok inkább hasonlatosak a szabómesterekhez vagy kávéházi szvingtráncosokhoz, mint egy diszciplína komoly művelőjéhez. Tevékenykednek, de tudomány szak nélkül — van technológiájuk, de nincs mögötte tudomány.

Akkor hát mire jó az irodalom professzionális értelmezése?

Két válaszom van. Az egyik: a háború előtti értelmezéshez hasonlóan megvan mind az intellektuális, mind a társadalmi értelme, amennyiben megkísérli az iroda-

11. DERRIDA, JACQUES: *Of Grammatology*. Trans. *Gayatri Chakravorty Spivak*. Baltimore, John Hopkins University Press 1976. 158.

12. *Interpreting »Interpreting the Variorum«* . = *Critical Inquiry* 1976. 3. 195 – 196.

lom történeti rekonstrukcióját azoknak az olvasóknak vagy közönségnek a hasznára, akik számára a mű kora vagy a kultúra, amelyhez tartozik, ismeretlen. Másik válaszom az, hogy épp ellenkezőleg: nincs vagy alig van egyéb értelme, minthogy olyan kritikai vitákat provokáljon, melyeket elvileg nem lehet megoldani; tagokat toborozzon egy elitbe, dagassza a guruk mellét, *épater la bourgeoisie*, s hogy a kritikusokat előléptetéshez, kinevezéshez, fizetésemeléshez és jó állásajánlatokhoz juttassa.

(Fordította: Kádár Judit)

(Martin Steinmann Jr.: *What's the Point of Professional Interpretation of Literature?* = *Philosophy and Literature* 1984. 8. 266–270.)

GERALD GRAFF

A humanista mítosz

„Ha elégséges számú specialista gyűlik össze egy egyetemi oktatói karban, melynek tananyagából mindegyikük csak egy kis rész szakértője, akkor a fakultásról azt tartják, hogy a tanulmányok egészét felöleli, a tanszéket pedig, amelyhez a specialisták tartoznak, teljes létszámúnak tekintik. Az ősi Írországból, ha hinni lehet a legendának, volt egy torony, olyan magas, hogy két ember kellett hozzá, hogy fellássanak a tetjéig. Az egyik alul kezdte és olyan magasra nézett föl, ameddig csak a szem elláthat, a másik pedig ott kezdte, ahol az első abbahagyta, és megnézte, ami maradt.”

John Erskine

Nehéz az irodalmat megszervezni.

Irving Howe

A *Professing Literature* (Az irodalom oktatása) az Egyesült Államok-beli egyetemi irodalomtanítás története, nagyjából az 1828. évi Yale-jelentéstől — mely az amerikai egyetemeken újabb fél évszázadra biztosította a klasszikus nyelvek elsőbbségét az élő nyelvekkel szemben — az Új Kriticismus 1960-as években bekövetkezett hanyatlásáig, s a rákövetkező irodalomelméleti vitákig.

Valójában „tudományos irodalmi tanulmányokat” sem Amerikában, sem másutt nem folytattak a tizenkilencedik század utolsó negyedéig, a nyelvi és irodalmi tanszékek felállításáig. Az irodalom nevelési célzatú használata azonban régi időkre nyúlik vissza, s így Amerikában is a gyarmati kortól fogva tanulmányoztak görög és latin irodalmi szövegeket, angol nyelvtant, retorikát és szónoklást az egyetemi osztályokban. A kezdeti gyakorlat, mely azon az elméleten alapult, hogy az irodalomnak társadalmi funkciója van, később hatással volt az irodalom tanszékek kialakítására.

Ugyanakkor az elképzelés, hogy az irodalom nem csupán élvezet tárgya vagy a finomabb emberek általános nevelterésének része, teljesen új volt, s a vállalkozás megszervezéséhez semmiféle példa nem állt rendelkezésére.

Az „irodalom megszervezése” minden körülmények közt nehéz, de különösen nehéz, ha azt jelenti, hogy többé-kevésbé demokratikus körülmények közt tananyaggá kell újjászervezni valamit, ami korábban egy meghatározott osztály szocializációját szolgálta.

Beszámolóm felveti, hogy ezt a programot sohasem gondolták végig következtetesen, annak minden leágazását figyelembe véve, bár a hajdani oktatók még mindig inkább tudatában voltak a nehézségeknek, mint mi, mivel ők még rendelkeztek a történelmi perspektíva előnyével, ami elveszett, mióta az egyetemi irodalomoktatás

általános és önelégült gyakorlattá vált, s mióta többé nem emlékszünk a tudományos korszakot megelőző irodalmi kultúrára, mely összehasonlításul szolgálna.

E széles témakör egyköteres feldolgozásából néhány témát el kellett hagyni, másokat pedig vázlatossá csökkenteni. Bár általában hivatkozom „egyetemi irodalomoktatásra” és „irodalmi tanszékekre”, legnagyobb mértékben mégis a főbb egyetemek kutatás-orientált angol tanszékeinek adatait veszem alapul, s csak alkalmanként kísérlem meg, hogy az angol és más modern nyelvi tanszékek vagy összehasonlító irodalomtörténeti tanszékek sémái közti különbségeket kiemeljem. Talán „Az angol irodalmi tanulmányok története” alcímmel kellett volna a könyvet ellátnom, de úgy döntöttem, a lényeges vonások eléggé hasonlóak, hogy az általánosabb elnevezést indokolják.

Beszámolóm azonban nem igazolja a kis egyetemek tapasztalatait, s az a gyanúm, hogy néhány tény, melyet krónikus esetként tárgyalok, irigységet ébreszt majd olyan intézményekben, ahol az irodalom, mint a fogalmazástól különváló tárgy, hovatovább luxusnak számít. Csak futólag érintem a fogalmazástanítást, bár William Riley Parker, Wallace Douglas és Richard Ohmann úttörő munkája megmutatta, hogy nélküle az irodalomtanítás sohasem érte volna el jelenlegi, központi helyét, s így az általam tárgyalt kérdések sem lennének túlságosan fontosak. Brit egyetemekre, noha hatást gyakoroltak a hazai fejlődésre, csak alkalmanként hivatkozom.

A zárófejezet célja nem az, hogy részletesen elemezzem a jelen irodalomelméleti vitáit — ami némileg kívül esne az efféle könyv tárgyán —, hanem azt kívánom kimutatni, hogy e viták mennyiben visszhangozzák a régieket, egészen a szakma kezdeti időszakából.

További célom, hogy rámutassak: az irodalom elmélete a régi és az új konfliktusokra oly módon világíthat rá, hogy közben némi régóra kíváncsú öntudatosságot áramoltathat az irodalomoktatásba. Amilyen értelemben a teória, elmélet szót használom, minden irodalomtanár „teoretikus”, és érdekelt az elméleti vitákban. Ami azt illeti, bizonyos értelemben az irodalom tanszék (és a tananyag) is elméletnek tekinthető, bár nagyrészt inkoherens elmélet, s ez az inkoherencia éppen azt a benyomást erősíti, hogy a tanszéknek nincs is elmélete.

Az elmélet tananyagba áramoltatását hagyományos érvek alapján is megvédhetjük, vagyis azzal, hogy a diákoknak szükségük van elméleti koncepciókra, hogy képesek legyenek az irodalmat megérteni, s hogy értelmesen tudjanak róla beszélni. Látni fogjuk, hogy az „elmélet” szót valójában, egészen a közelmúltig, a tradicionális oktatás hívei használták előszeretettel, reakcióként a kutatás és a szövegmagyarázat atomizált empirizmusára, mely utóbbiak követői azt hitték, hogy az összehordott tények és értelmezések valahogy majd koherens egésszé állnak össze.

Ezzel nem azt állítom, hogy sok jelenlegi elmélet ne támadná radikálisan a hagyományos irodalmi humanizmus tételeit vagy értékeit. De ezek a támadások a hagyományos irodalmi humanizmus ellen olyan kérdések felvetéséhez vezetnek az irodalom természetét és kulturális funkcióját illetően, amelyeket a hagyományokhoz ragaszkodó humanisták szoktak korábban feltenni, bár e tradicionális humanista válaszokat, mint ma már nem kielégítő válaszokat, elvetik. A tradíció igazi ellensége az

irodalom tanulmányozásának az a fajta ortodox módja, mely elutasítja a célokra, az értékekre, a meghatározásokra vonatkozó elméleti kérdéseket, mert azt reméli, hogy ezek úgyis választ nyernek önmaguktól. Az e kérdéseket illető egyetértésnek (vagy látszólagos egyetértésnek) a csődje vezetett a jelenlegi elmélet-robbanáshoz, és úgy hiszem, ez a csőd az, mely biztosítékot jelent arra, hogy nem múltó divathóbortról van szó.

Amikor e téma kutatásába fogtam, abból a meg nem erősített feltételezésből indultam ki, hogy az egyetemi irodalomoktatás megalapítóinak bizonyára voltak olyan kölcsönösen osztott alapvető nézeteik, melyek valahogy az idők folyamán elvesztek.

Azt hittem, hogy ezeknek az általánosan elfogadott alapvető nézeteknek volt valami közülük az olyan fogalmakhoz, mint a „humanizmus” és a „kulturális tradíció”, többé-kevésbé a Matthew Arnold nevével kapcsolatba hozott értelemben. Arra jöttem rá azonban, hogy bár az irodalom tanszék hivatalos célja valóban a Matthew Arnold-i értelemben vett humanizmus és kulturális tradíció továbbadása volt, e cél elérését illetően alapvetően eltértek a vélemények. Hajdani oktatók, akik az irodalomról és a kultúráról Matthew Arnold nézeteit vallották, szenvedélyesen elleneztek azt a filológiai és történeti irodalomtudományt, mely az irodalmi tanulmányokat tanszéki rangra emelte az új, kutatói egyetemeken.

Az arnoldi humanizmus és a tudományos kutatás egyesülése, mely az egyetemi irodalomoktatást életre hívta, sohasem volt feszültségektől mentes. A tradicionalista humanisták azzal érveltek, hogy az irodalom felosztása szűk, specializált és egymással össze nem függő „területekre”, valamint a mennyiségi „termelés” dicsőítése a kutatásban, aláássa a széles körű, általános kultúra arnoldi eszményét, s az arnoldi irodalomfelfogást, miszerint az irodalom az élet átfogó kritikája. A kutatás fetisizálásában csak újabb példáját látrák annak, hogy a gyakorlati és a technikai „gépezet” győzedelmeskedett az erkölcsi és a kulturális célok felett. Ezt a modern világgal kapcsolatban már Arnold is sokszor panaszolta, s e folyamat különösen megállíthatatlannak tűnt az Egyesült Államokban.

Érdemes fontolóra vennünk, hogy azt a fajta tudományosságot, melyre most mint tradicionális humanista tudományosságra gondolunk, a korábbi korszak tradicionalistái, bár gyökerei a reneszánsz klasszikus humanizmusába nyúltak vissza, bomlasztó újításnak tartották.

Azt is érdemes fontolóra venni, hogy ugyanannak a korszaknak tradicionalista humanistái ugyanazokkal a bűnökkel vádolták a tudományos kutatói munkát, amivel későbbi tradicionalisták az Új Kriticismust, s a mai tradicionalisták az irodalom-elméletet, azaz, hogy ezoterikus, technokrata szakzsargont emelnek a humanista értékek fölébe, az irodalom és a diákok közé állnak, az irodalmat specialisták elitista időtöltésévé változtatják.

Ha a jelenkori elméletekben vannak is hibák, mindazok, akik a bölcsészettudomány — és az 1960-as évek utáni fejlemények — problémáiért e hibákat kárhoztatják, csak saját kedvelt szállóigéjüket illusztrálják, miszerint akik elfelejtik a múltat, arra vannak ítélve, hogy megismételjék. Javaslatuk — visszatérés a nagy tradíció-

hoz, annak kiderítése nélkül, hogy e tradíciót korábban miért kérdőjelezték meg — újra a sokszor megjárt körbe küld vissza.

A kutató tudósok, a kezdeti kritika céltáblái, persze másképp gondolkodtak, mint bírálói. Ők szintén Matthew Arnold törvényes örököseinek tekintették magukat, s azzal utasították el ócsárlóikat, hogy dilettánsok, a nosztalgia áldozatai, amint közülük sokan valóban azok is voltak.

Ennek ellenére e hajdani kutató tudósok közül meglepően sokan voltak kénytelenek egyetérteni bírálóikkal abban, hogy a tradicionális humanista eszmények és a saját szakmai tevékenységük közt valóban van valami zavaró diszkordancia. Idejük jó részét a Modern Language Association gyűlésein töltötték, ahol egymást buzdították, hogy tegyenek valamit ezzel a diszkordanciával szemben, bár alig néhányan jutottak túl annak hiábavaló erősítgetésén, amit azóta is egyvégtében hajtogatnak, hogy a tanítás újra váljék egyenrangúvá a kutatással, hogy az egyetemeken az egyetemi továbbképzők specializációjától eltérően újra érvényt kell szerezni az „általános műveltségnek”, és (mindenekelőtt), hogy az irodalomnak vissza kell nyernie elsőségét a tudományossággal és a módszertannal szemben. E diagnózisnak a természetéből következő, hogy a szakma bírálói fatalizmusba sülyedtek és a problémákért az amerikai demokráciával járó nyárspolgári gondolkodást, a modern kor vulgarizmusát és diákjaik reménytelen tehetségtelenségét okolják.

Az a panasz, hogy a kutatómunka és a publikálás vette át a tanítás szerepét, mindig is hasonlított ahhoz a panaszhoz, hogy a technológia vagy a bürokrácia vette át a humánusabb vagy közösségibb viszonyok helyét.

Bármilyen jogos is az ilyen panasz, nem jutunk vele semmire, mert nem veszi figyelembe a tudósok szakmai érdekeit, legfőljebb annyiban, hogy pusztulásra ítéli őket. A diagnózis, melyen e panasz alapul, az intézmény problémáiért magát a professzionalizálódás folyamatát kárhoztatja, és nem tesz különbséget a professzionalizmus mint olyan, és a professzionalizmus ama sajátos formái között, melyek az új egyetem sajátos körülményei közepette jöttek létre, s mely formák — és ezt hangsúlyozni kell — nem az egyedüli lehetséges formák. Bár e kritikusok a jelen számára nem jó iránymutatók, legalább attól a tévhittől megszabadítanak minket, hogy az egyetemi irodalomtanítás valaha is elpártolt volna az igazi arnoldi humanizmustól.

Ezt a humanista mítoszt támasztja alá azonban az a szokás, hogy az intézményeket úgy tekintik, mintha a jelentősebb személyek és mozgalmak értékeinek, módszereinek és ideológiájának közvetlen kivetülései volnának. Ez az eljárás kényelmes és látszólag összefér a józan ésszel, de nem vesz tudomást arról, hogy milyen alapvető változáson mehetnek át még a domináns kritikai értékek, módszerek és ideológiák is, ha kutatási területekként, tananyagként és pedagógiaként intézményesülnek. A „professzionalizáció” és az „egyetemi oktatásba emelés” a szervezésnek nem semleges elvei, hanem olyan tényezők, melyek a beléjük táplált kulturális és irodalmi-kritikai „izmusok” eredeti célját átalakítják; gyakran egészen odáig mennek, hogy e célokat felfogatják, vagy annyira elferdítik, hogy kívülálló számára gyakran felismerhetlenné válnak. Nem feltétlenül az a végeredmény, mint amit betáplálnak, s ez az

egyik oka annak, hogy míg a beavatottaknak világos, hogy mit képvisel az intézmény, a kívülállók számára nem mond semmit.

Midőn azt állítom, hogy ez a könyv az intézmény történetét tárgyalja, egyúttal hangsúlyozni szeretném, hogy célja nem csupán a különféle tudományos és kritikai gyakorlat bemutatása, hanem az is, mi történt e gyakorlattal, amint a modern egyetemre kerülve intézményesült — természetesen nem az egyetlen lehetséges előfordulási formájában. Más szóval, nem azt hangsúlyozom, hogy mit „táplálnak be” egyéni tudományos teljesítmények és irányzatok formájában, hanem azt, hogy mi a „végtermék” mint működőképes teljesség, valamint azt, hogy e teljességet a kívülállók hogyan értelmezik, hogyan értik félre, vagy nem is érzékelik. A legtöbb kritikátörténet teljesen figyelmen kívül hagyja a fentieket, a főbb személyekre és mozgalmakra koncentrálnak, s eredményeik épp ezért nem szolgáltatnak szilárd alapot egy intézmény-elemzés számára. Előfordul ugyanis, hogy még a jelentősebb személyiségek és mozgalmak sem képesek az intézmény arculatának nyilvánvaló megváltoztatására. Az arnoldi humanizmus egyes személyiségek szemléletmódja. Személyiségeké, akik máig élő hatást gyakoroltak diákokra és tanítványokra; személyiségeké, akik azonban ismételtelen kudarcot vallottak abban, hogy saját értékrendszerüket az egész felismerhető sajátosságává tegyék.

Anélkül, hogy a „humanizmus” kifejezés komplex történetének taglalásába bocsátkoznánk, annyit megjegyezhetünk, hogy a szó már a századfordulóra — Irving Babbitttel és körével kapcsolatban egy sajátos szakmai kisebbség, a sok „terület” közül egy, az elismertektől többé-kevésbé elkülönülő kisebbség elnevezésére szolgált. Nem véletlen, hogy Babbittől kezdve Walter Jackson Bate-ig, az irányadó arnoldi humanisták közül sokan végül a szakma keserű kritikusaként végezték.

Kudarcukat nem tartom szánalomraméltónak, mivel az egyetemi irodalomoktatás épp annak a ténynek következtében vált fokozatosan nyitottá a különféle egymással versengő, az irodalmat, a tudományt és a kultúrát illető nézetek előtt, hogy az arnoldi humanizmus képtelen volt eléggé hatékony védőernyőt biztosítani.

Nem az a tény elbátortalanító, hogy az efféle intézményi konfliktusok megoldatlanok maradtak — a demokratikus oktatási rendszernek éppen az ilyen megoldatlan konfliktusok segítségével kell virágoznia — hanem az, hogy e konfliktusok potenciális oktatási értékét milyen kevésbé tudta a professzionális rendszer saját kutatásai és a tanítás tárgyává tenni, aminek híján ezek bénító hatást gyakoroltak. Az irodalomoktatás nem minden konfliktusa olyan ezoterikus, hogy ne számíthatna a kívülállók érdeklődésére, s meglepő módon mint a kulturális konfliktusok általános példái, még azok is széles körű érdeklődésre tarthatnak számot, melyek meglehetősen ezoterikusak (mint például a jelenlegi hidegháború-teoretikusok és humanisták között). Az oktatási-kulturális háború jelenleg többnyire a színpalak mögött folyik, szaklapokban, szakszókincsekben és zártkörű kari gyűléseken. A tanszéken és a tananyagban inkább csak például szolgálnak, s így nem válhatnak az átlaghallgató tanulmányainak vagy az átlagtanár szakmai életének részévé.

Az ideológiai konfliktusok többek közt azért maradhattak a közvélemény figyelmén kívül, mert a látszat szerint a humanizmusnak és a kulturális tradíciónak el-

sőbbsége volt az irodalomtanítás különféle, szétszórt tevékenységeivel szemben. A másik alapvető ok pedig a tanszéki organizáció „terület-fedő” modellje, mely az irodalom tanszékeket olyan halmazatnak tekinti, amely a történeti és az általános irodalmi témák, területek sorát felöleli. A „terület-fedő” elv az oktatás modernizációjának és professzionalizációjának velejárója volt az 1870-es és 1880-as években, amikor az iskolák és egyetemek aszerint szerveződtek tanszékekké, hogy mit tartottak a legfontosabb tárgyaknak és kutatási területeknek. Különböző okokból, melyek egyaránt tekintetbe vették a humanista nevelés biztosítását és a speciális kutatás megkönnyítését, az irodalom tanszék magáévá tette a nézetet, hogy megfelelő létszámúnak tekintheti magát, ha elég tanárra tesz szert, akik a speciális tárgyak és témák szórásával képesek „befedni” az irodalmi korszakok és műfajok többé-kevésbé egyenletes kiterjedését.

A „terület-fedő” elv olyan ártalmatlannak tűnik, hogy szinte figyelmet sem érdemel, s oly régről fogva élünk együtt vele, hogy észre sem vesszük, pedig következményei messzire nyúlnak. Nagy előnye volt, hogy a tanszéket és a tananyagot szinte önszabályozóvá tette. Miután minden tanár számára kijelöltek egy, a köz által jóváhagyott feladatot — hogy egy előre meghatározott korszakot vagy területet tanítson —, az elv olyan rendszert hozott létre, melyben a tanítás úgy folytatható, mintha automata pilóta irányítana, ahol nincs szükség rá, hogy a tanárok megvitsák a célokat és módszereket. Feltételezve azt, hogy az egyes tanárok alapos képzést kaptak — amire az egyetemi továbbképzés rendszere, mely Amerikában az 1890-es éveket követően rohamos fejlődésnek indult, gondosan ügyelt —, a tanárokat magukra hagyhatták, hadd boldoguljanak egyedül a tanítással és a kutatással, s nem volt szükség gondos ellenőrzésre és irányításra.

A „terület-fedő” elv második előnye az volt, hogy az intézményt rendkívül rugalmasá tette az új eszmék, tárgyak és módszerek befogadására. A modern iskolát vagy egyetemet megelőző oktatási modellnél, melynek elsődleges célja a keresztény vallási és társadalmi ideológia erőszakos terjesztése volt, minden újítás, mely szembeszegült a dolgok fenálló rendjével, bomlasztónak számított, s tiltani vagy üldözni kellett. A területi modellnél viszont épp ellenkezőleg, minden újítást, még a veszélyeset is szívesen látottá tett, hogy mint újabb egységet, egyszerűen *hozzáadták* a tanítandó területek halmazához. Az újításoknak természetesen gyakran keményen ellenálltak, mivel azonban minden tanár a saját feje szerint dolgozott, az újítás befogadása nem járt a már lefektetett szokások szükségszerű megváltoztatásával, így hosszú távon — valójában ez egyre kevésbé volt ténylegesen hosszú táv — az ellenállás alábbhagyott. Egyedül a „terület-fedő” elv ad magyarázatot arra, miként sikerült az irodalom tanszékeknek elkerülni, hogy bénító ideológiai vitákba keveredjenek, abban az időszakban, amikor még megőrizték hajdani tradicionális orientációjuk jó részét, de már befogadtak olyan bomlasztó újdonságokat, mint a kortárs irodalom, a fekete irodalom, a feminizmus, a marxizmus és a dekonstrukcionizmus.

A „terület-fedő” elv tette a modern oktatási gépezet működését súrlódásmentessé, mivel azáltal, hogy feladatuk ellátásához az egyes személyeknek függetlenséget biztosított, megelőzte a konfliktusok kirobbanását, melyekkel máskülönben szembe

kellott volna nézniük, meg kellett volna vitatniuk és meg kellett volna oldaniuk. Egy láthatatlan kéz — melynek erejét az a hit növelte, hogy a tanszékeket és a szakmai tevékenységet a Matthew Arnold-i humanizmus szelleme hatja át — gondoskodott róla, hogy a részek koherens egésszé álljanak össze.

Csakhogyan ugyanaz volt a „terület-fedő” elv gyengéje, ami az erőssége is. Azáltal, hogy a tanszemélyzet és a tananyag önszervezővé vált, az elv lehetővé tette, hogy a tanárok hatékonyan és zavartalanul taníthassanak, ugyanakkor azonban nem tette szükségessé, hogy megvitassák, mit tesznek és miért teszik. A szervezeti struktúra nem ébresztette fel az egyetemi karban annak igényét, hogy alapvető dolgokról eszmét cseréljenek a saját vagy más tanszékeken dolgozó kollégáikkal.

Nem mintha hiányoztak volna a viták — természetesen épp elég volt belőlük —, de furcsa módon leplezték őket a diákok és a kívülállók előtt. A hallgatólagos feltevés az volt, hogy a diákokat csak a szakmai viták eredményével kell megismertetni, s nem magukkal a vitákkal, mert azok valószínűleg összezavarnák vagy demoralizálnák őket. A tananyagot a váltógazdálkodás szerint működő politika határozta meg, de az ütköző elveket, melyek e folyamatot legalább tanulságossá tették volna, eltávolították a látómezőből.

A területeknek a lehető legkevésbé vitatott elvek alapján történő szétválasztása a tanszéket könnyen irányíthatóvá tette, de elleplezte a legérdekesebb konfliktusokat és összefüggéseket. Más szóval, a „terület-fedő” elv képessé tette az adminisztratív szervezetet, hogy elfoglalja az elvi alapokon álló viták és gondolatok helyét. A teljes létszámú tanszemélyzettel ellátott területek sora szükségtelenné tette, hogy bárki elméleti elképzeléseket vessen föl a tanszék célkitűzéseiről, a közös fejlődésről. A katalógusba szedett korszakok, műfajok és témák sokasága eléggé világosan kifejezte, hogy mi a tanszék célja.

A bírálók a tanszékek részekre bontását kritizálták, mintha önmagában ez a tény volna a gond, pedig a munka felosztása minden bürokratizált rendszerben elengedhetetlen. Nem a részekre bontás okozta a bajt, hanem a köztük lévő kapcsolat hiánya, mivel így láthatatlanná váltak az összefüggések és az ellentétek, melyek pedig a tanszékek egyes divízióinak célját kidomborították volna. Mivel az egyes korszakokat és műfajokat taglaló kurzusok nem kapcsolódtak egymáshoz, a tanárok többnyire nem tették föl a kérdést, vajon a különböző korszakok vagy műfajok mennyiben függnek össze vagy mennyiben különböznek egymástól, mi értendő egy bizonyos periodizáción vagy a „korszakon” általában, vagy mit is jelenthet az irodalom történeti vagy generikus (később Új Kriticista) megközelítése. Mintha e kategóriák csak azért léteznének, hogy ne kelljen róluk elgondolkodni, s ne kelljen felismerni, hogy elméleti alapon hozott döntések termékei.

Mivel a tanszék a következetes kapcsolat nélkülség elve alapján szervezte meg önmagát, minden résztvevő hallgatólagosan egyetértett abban, hogy nem teszik fel a kérdést, mennyiben lehetne együttműködniük vagy éppen szembehehelyezkedniük egymással, s így a tanszék meggátolta, hogy a potenciónalisán tanulságos konfliktusok az irodalomoktatás körébe kerüljenek. Ennek következtében a diákokat (és a tanárokat) megfosztották az eszköztől, melynek segítségével maguk és koruk kultu-

rális kérdéseinek a viszonyát meghatározhatták volna. Mivel a diákok nem csak az egyes tanároktól tanulnak, hanem annak érzékelése által is, hogyan függ össze vagy válik szét a tanított aggregátum, e viszonyoknak a homályba burkolása elrabolja tőlük az egyik legfontosabb eszközt, melynek segítségével az oktatást és a kulturális világot értelmezhetnék.

Módszer és ideológia lappangó konfliktusát, mely az egyetemeket már a kezdektől megosztotta, nem kellett a világ elé tárni; az egyes tanároktól függött (egyre rugalmasabb korlátok mellett), hogy miként határozzák meg a módszert és az ideológiát, de anélkül, hogy a kettőt viszonyították volna egymáshoz. Így, bár a módszer és az ideológia közti konfliktusok a szakma fejlődésével sűrűsödtek és egyre feszültebbé váltak, a mítoszt, hogy mindenki e humanista értékeket és célokat vallja, mindvégig fenn tudták tartani. Nemcsak annak nem érezték szükségét, hogy felvessék, mi ezeknek az értékeknek az elméleti alapja, hanem azt az illúziót is fenn tudták tartani, hogy senkinek sincs elmélete.

A hatás horizontálisan és vertikálisan egyaránt érvényesült, mivel az irodalomoktatás módszertana elszakadt azoktól a kulturális alapoktól, melyektől eredetileg értelmét nyerte. Ez az elszakadási séma, ami által a módszerek elváltak a céloktól, először a pre-professionális korban jött létre, a professzionalizálódás pedig, melynek előrehaladtával a technikai módszerek megsokszorozódtak, még jobban felerősítette. Általában a metodológiát hibáztatják, mivel hajlamos rá, hogy az oktatást és a kritikát szétmorzsoló szörnyé váljon, anélkül, hogy művelői tudnák, mindezt miért teszik. Megintcsak le kell azonban szögezni, hogy ez a gyakorlat nem a metodológiának szükségszerű velejárója, hanem csak a rendszernak, mely a funkciók izolálása által elválasztja a metodológiát a kontextusoktól és elméletektől, melyek különben jogosultságát nyilvánvalóvá tennék.

A „terület-fedő” elv olyan hatást gyakorolt az adminisztratív szintre, mint a humanista mítosz az ideológia szintjére. A kettő, együttesen alkalmazva, arra a problémára, hogyan „szervezzük meg az irodalmat”, olyan megoldást kínált, mely a közös vitát elvetette. Miként az irodalom tanszék önszabályozó volt, amíg a periodizáció előre meghatározta az egyének feladatkörét, úgy az irodalom is önértelmező volt, amíg a humanizmus kifejezője maradt. Ezek következménye volt a tanterv, mely azt a hitet tükrözte, hogy a korszakok, a műfajok és a témák többé-kevésbé egyensúlyba hozott sora a diák elméjében a humanizmus és a kulturális értékek megbecsülésévé adódik össze. Röviden szólva, a humanista mítosz és a „terület-fedő” elv mögött az a feltételezés állt, hogy az *irodalom tanítja önmagát*. Mivel az irodalmi tradíció önmagában koherens, természetesen azt is meghatározza, miként kell a tanároknak testületileg megszervezni magukat. Az a feltételezés, hogy az irodalom önmagát tanítja, nem feltétlenül az egyes tanárok tudatos ideája volt (bár, mint látni fogjuk, sokan valóban így vélekedtek), hanem olyan valami, amit maga a struktúra előfeltételezett.

Sajnos a feltételezés sohasem bizonyult igaznak — de még mindig vannak, akik azt az álmod dédelgetik, hogy igaz lehet, ha a tudományosság, a kritika vagy az elmélet kerékkötőit valahogy el lehet az útból távolítani. A jelen történeti áttekintésben is folyton visszatérő motívum, hogy „magához az irodalomhoz” folyamodnak a szám-

talán irodalomról szóló kommentár helyett, mint ami megoldást jelenthet az intézmény dilemmáira. Abban reménykednek, hogy megtalálják az üdvözülés útját, ha a jelentős irodalmi alkotásokat megszabadítják az intézmény és a szakma által ráakott terhektől, melyek a diákok vagy a laikus érdeklődők és a mű hatása közé álltak. E nézetek céltáblája hosszú időn át a pozitivista tudomány, majd az analitikus kritika volt, helyüket mára az irodalomelmélet és az irodalom historizálására tett számtalan kísérlet vette át. Az *irodalmat magát*-érvelés fő formája azonban változatlan maradt, s arról a soha el nem múló hitről tanúskodik, miszerint ha az oktatás minősége jó és a megfelelő műveket tanítják, az majd megteszi a magáét.

Az irodalomoktatás egyelőre még nem találta meg a módját, hogy intézményesítse a közelmúlt irodalomtudományának azt a tanulságát, hogy egyetlen szöveg sem sziget, s hogy minden egyes irodalmi alkotás egy beszélgetés vagy dialógus viszonyválasza, olyan dialógusé, mely akár kifejezve, akár rejtve, a műben foglaltatik. Ennek a szellemében érvel nemrég megjelent könyvében, a *Textual Power*-ben (*A szöveg hatalom*) Robert Scholes, amikor az állítja, hogy az irodalmi szöveg tanításakor a „kulturális textust” is tanítani kell. Sok oktató már ma is így tesz, de egyéni pedagógiával csak korlátozott eredmény érhető el, ha az szembenáll az intézményi struktúrával. Az irodalom tanszékeket alkotó-szervező divíziók és az egyetem közti kapcsolatok hiánya többnyire homályba borítja a tágabb kulturális párbeszédet, melyhez maguk az irodalmi művek kapcsolódnak. A kulturális textus többnyire korszakokat, műfajokat és területeket, kritikát, kreatív írást és fogalmazást elválasztó töredékekre esik szét. Senki sem felelős érte, hiszen senkinek sem területe — azaz mindenki felelős érte, de csak mint a számos terület egyikéért.

Azt várhatnánk, hogy a tradicionalisták némi rokonszenvet táplálnak a fentihez hasonló konzervatív történeti érvelés iránt, az elképzelés azonban, hogy a diákokat legjobban úgy vezetik be az irodalomba, hogy minimális kontextuális beavatkozás mellett magával a szöveggel hozzák „közvetlen” kapcsolatba, még mindig erősen tartja magát. E nézethez hívei szívsósan ragaszkodnak, mivel azt hiszik, hogy szentesíti az elmúlt harminc vagy negyven év során szerzett történelmi tapasztalatuk. Még élénken emlékeznek a kontextualizálás katasztrofálisan mechanikus fajtáira, melynek a régi pozitivista irodalomtudomány szolgáltatva ki őket, s amikor olyan kifejezéseket hallanak, mint „kontextus”, „historizmus”, „elmélet”, lelki szemeikkel még annál is unottabb és közönyösebb diákokat látnak, mint amilyenek korábban voltak, mielőtt még az Új Kritika a régi historicizmust megszabadította volna nyomorúságától.

A rossz kontextualizálásnak nem a kontextualizáció elhagyása az orvossága, hanem a jobb kontextualizálás. Ami nem született meg az Új Kritika és a háttér-tanulmányok kompromisszumából, mely a második világháborút követően elsimította a tanterv ellentmondásait. Senki sem kételkedett abban, hogy akkoriban a „close reading” bevezetése hatalmas fejlődést jelentett, de rövidtávú megoldás volt csak, s ára ma már egyre nyilvánvalóbb. Azáltal, hogy az irodalmi kontextust, fontos, ám mégis külsődleges dolognak tartották, az új kritikai és történeti oktatás kompromisszuma, mely az elmúlt harminc vagy negyven évben megerősítette az irodalom tanszékek pozícióját, csak tovább szilárdította azt a megrögzött feltételezést, hogy a

kontextusok gondoskodnak magukról, ha a területeket egyenletesen szétterítik, s így nem kell azokat közösen kidolgozni vagy megszervezni. Azáltal, hogy az Új Kritika az irodalmi kontextusokat külsődlegesnek tekintette, méginkább feleslegesnek vélt minden aggodalmat azt illetően, hogy ezeket a kontextusokat hogyan lehet intézményesen megszervezni. Kontextus nélkül azonban a diák „közvetlen” tapasztalata az irodalomról vagy nagyon bizonytalan lesz, vagy az a vége, hogy könnyedén belenyugszik a megszerzett értelmezői rutinba.

Az egyetemi irodalomoktatás jelenlegi radikális kritikusai végül is magához az irodalomhoz utalták a „problémamentes” megközelítés mögött húzódó feltételezéseket, s elemzésem során gyakran hivatkozom rájuk. Egyetértek Terry Eagleton érvelésével a *Literary Theory (Irodalomelmélet)* című munkájából, miszerint az irodalomoktatás önkényesen leszűkítette az „irodalom” fogalmát, és célkitűzésével is, hogy az irodalom és a „többi kulturális és társadalmi gyakorlat” bénító szétदारaboltságát meg kell szüntetni. Foucault-val pedig abban értek egyet, hogy valójában a látszólag semleges diszciplináris osztályozási rendszerek és határok maguk alkotják a területeket, melyeket szerveznek. Néhány dekonstrukcionistahoz hasonlóan az foglalkoztat, hogy az idealizálás, mint például a „humanizmus” esetében, retorikai eszközként miképp szolgálta a célt, hogy elfedje az ellentmondásokat, melyekből az ideológia állt.

Ugyanakkor, a dekonstrukcionistaiktól eltérően, szerintem az idealizálásban nincs semmi indokolatlan vagy önromboló, s kétlem, hogy minden intézményi sémát az ideológia, a hatalom, a „logocentrizmus” vagy az alávetettség következményének lehetne tartani. Bírálatauk bár értékes, úgy látszik, nem tartalmaz olyan kritériumokat, melyek alapján különbséget tudnának tenni az intézményi és a retorikai hatalom helyénvaló vagy indokolatlan formái közt. Ráadásul hajlamosak ugyanazt az intézményi történeti modellt elfogadni, mint a tradicionalisták, egyszerűen csak vádló szavak kíséretében „vésik be újra”. Jobb- és baloldal egyaránt az intézményre jellemző ténynek vesz jámbor óhajokat. Példa rá Eagleton beszámolója az „angolnak” mint a „munkásosztályt ellenőrző és egyesítő” tárgynak a fejlődéséről a nemzeti irodalom konszolidációja során.

Van igazság abban az elméletben, hogy az egyetemi irodalomoktatás a „társadalmi ellenőrzés” eszköze: az alapító nemzedék számos tagja az oktatást nyíltan a kulturális uniformitás helyreállítására használta, mellyel a polgárháború után a felsőoktatásban első ízben megjelenő zabolátlan demokratikus elemeket tartották kézben. Amit Eagleton Angliáról ír, igaz az Egyesült Államokra nézve is: „az »angol« úttörők (köztük F. D. Maurice és Charles Kingsley) tevékenységének középpontjában a társadalmi osztályok közti szolidaritásra, »mélyebb együttérzésre«, nemzeti büszkeségre nevelés, és az »erkölcsi« értékek továbbadása állt.” A kérdés azonban továbbra is az, vajon az irodalomoktatás e nacionalista missziója mennyire volt sikeres? Az alapítók ideológiája valóban egészen máig meghatározta-e az irodalomoktatást, amint azt Eagleton állítja?

Ha vallomásaikat komolyan vehetjük, azok, akik leginkább óhajtották e misszió sikerét, már az első pillanattól fogva látták, hogy bukásra van ítélve. Reményük, hogy az angol irodalom tanulmányozása újra biztosítja a magas kultúra egyetemi öre-

inek nemzeti vezető szerepét, igen hamar szertefoszlott. Egyrészt a magas irodalmi kultúra a modern életet uraló kereskedelmi és területi érdekekhez képest egyre inkább marginálissá vált, s neveltségessé tette az irodalmi elit kulturális vezetésre irányuló törekvéseit; másrészt a régi elit magán az egyetem falain belül is elvesztette hatalmát — legalábbis keserűen panaszolták, hogy az új egyetemi professzionizmus a nemzet érdekei fölé helyezi a kutatási területekét. Sok hajdani arnöldianus humanista a professzionális kutató-ipar iránt táplált ellenséges érzületét azzal a nézettel támasztotta alá, hogy a kutatás feláldozza az irodalom szocializációs szerepét egy szűk szakmai klikk érdekeiért. Bár a századfordulón az angol irodalomra már egységes kánon nehezedett, a tradicionalisták még mindig arról panaszkodtak, hogy a tananyag eltékozolja a kánonban rejlő lehetőséget, azáltal, hogy egymással össze nem függő részekre forgácsolja, melynek következtében a diákok nem foghatják fel egységét. Az amerikai egyetemtől távol áll, hogy központosított logocentrikus modell szerint szerveződjék, sokkal inkább dekonstrukcionista: az egyes szaktárgyak olyan bőséges kifejezési eszközkészletet hoznak létre, hogy senki sem képes belőlük közös metanyelvet redukálni. Valójában ez az egyik oka annak, hogy ezeket az intézményeket miért olyan nehéz megváltoztatni.

Mindenesetre a feltárt tények arra engednek következtetni, hogy a professzionizmus az egyetemi irodalomoktatást nemcsak hogy nem tette a nacionalista ideológia hathatós eszközévé, amint azt néhány alapító remélte, hanem valami módon még alá is ásta ezt az ideológiát. Továbbá, az amerikai különbözött a franciaországi vagy az angliai helyzettől, mivel e két utóbbi országban a tradicionális társadalmi elit erősebb volt és hatékonyabban szembe tudott szegülni a professzionizálódással, mint az Egyesült Államok-beli. Az amerikai kulturális nacionalizmus frusztrációja különösen megnyilvánult abban, hogy Amerika nemzeti irodalmát milyen későn és mennyire vonakodva fogadta be az egyetem. Először azzal száműzték a tanszékekről, hogy nem tanulmányozhatók a használatos kutatási módszerekkel, aztán pedig, amikor végül tananyagba vették, annyira asszimilálódott a módszerekhez, hogy koherenciája, mely által a nemzeti szellem kifejeződött, láthatatlanná vált. A professzionális irodalomoktatás nem került volna szembe ily mértékben az identitás kérdésével, ha nem éppen akkor jött volna létre, amikor a nacionalizmus elve, mely a tizenkilencedik század legnagyobb részében az irodalomfelfogást jellemezte, elvesztette hatékonyságát.

A fenti szempontot figyelembe kell vennünk, ha a kánont mostanában érő bírálókat értékeljük. Vitathatatlan, hogy a feketék, a nők és más rendhagyó tradíciók kizárása a kánonból jelentős ideológiai következményekkel járt. Aminek a „bevitel” eleve megakadályozzák, az aligha lehet hatással a végtermékre. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a produktum ideológiailag egységes. Amikor Jane Tompkins és a hozzá hasonló kritikusok azzal érvelnek, hogy az amerikai irodalmi kánon átalakítása az egyetemeken „fogalmat adott az amerikai embereknek önmagukról és történelmükről”, elfelejtik feltenni a kérdést, vajon ezt a kánont elég egységesen vagy hatékonyan tanították-e valaha is ahhoz, hogy a diákoknak a nemzeti szellemről tiszta fogalmaik legyenek, az „amerikai népről” nem is beszélve. A kánon ide-

ológiai hatásának meghatározása érdekében többre lenne szükség annál, mintsem hogy a kanonizált szövegekből és a róluk született értelmezésekből következtetéseket vonunk le. Bár mostanában az olvasót középpontba állító kritika megtanított rá, hogy az olvasók az egyes szöveget eltérő módon közelítik meg, a leckét hajlamosak vagyunk elfeledni, ha a kánon ideológiájáról van szó.

Az irodalomoktatást kritizáló, illetve dicsérő nézetek — melyekről érdekes módon kiderül, hogy egyformák — vágyálmokon alapulnak. Az intézménynek nagyobb összetartó hatást tulajdonítanak, mint amekkorára az valaha is képes volt. A progresszív éra többi találmányához hasonlóan az egyetemi irodalomoktatás is összekapcsolta az osztály-, az etnikai- és a nemi előítéleteket az igazán demokratikus egyenlőség-eszménnyel, s ez tette lehetővé, hogy a radikális kritikusok otthonosan érezzék magukat benne. Az irodalomoktatás nem vált a politikai felvilágosodás fáklyájává, ám nem lett az uralkodó ideológia és a társadalmi irányítás eszköze sem, ha pedig mégis, akkor különösen csekély hatásfokú eszköz.

Mint említettem tehát, az amerikai egyetemi irodalomoktatás története nem a győzedelmes humanizmus, nacionalizmus vagy bármilyen professzionális modell története, hanem konfliktusok soráé, melyeket azonban épp az leplezett, hogy nem voltak képesek látható intézményes kifejeződési formát találni. A hangsúly a konfliktusokon van, s ez tükröződik a beszámoló szerkezetét meghatározó, egymást követő ellentétpárokban: a klasszika-filológusok és a modern nyelvek oktatói, az adatgyűjtő kutatók és az általános elméletek képviselői, a történeti kutatók és a kritikusok, az új humanisták és Új Kritikusok, a tudományos kritika képviselői és az irodalmi újságírók, illetve kulturális kritikusok, kritikusok, illetve tudósok és elméleti szakemberek között. Szememben ezek a viták sokkal gazdagabbak és élénkebbek voltak, mint az eredmény, amire vezettek, akár az irodalom mint tantárgy, akár az irodalom mint olyan természetéről. Nemcsak az irodalom és az irodalom mint tantárgy természete volt vita tárgya, hanem az is, hogy van-e, kell-e. Hogy legyen olyan „tantárgy”, hogy irodalom, egyáltalán „irodalom” valamiféle egységes értelemben; vagy pedig csak a konfliktusok által koherenssé vált különféle irodalmi és kritikai tevékenységek sokaságával számolhatunk. De ha beszámolómban van olyan konfliktus, ami a többit magában foglalja, akkor az a konfliktus az, amely a tudósokat és a kritikusokat egymásnak ugrasztotta. Könnyen elfeledkezünk róla, hogy e kifejezéseket a közelmúltig ellentétesen használtuk: a tudósok kutattak és igazolható tényekkel foglalkoztak, míg a kritikusok az értelmezés és az értékek fölött őrködtek, melyeknek állítólag nem volt objektív alapjuk, s így nem válhattak komoly egyetemi kutatás tárgyává. Ez az állapot oly gyorsan változott meg, hogy a következményeket idő sem volt észrevenni. Miközben a „tudományos kritika” önmagában való ellentmondássá vált, hirtelen mint „kritika” felesleges lett, mivel a nem kutató újságírók és irodalomírók feladatköre (fontos kivételekkel) valójában az egyetemi tanszékekhez került.

Tudósok és kritikusok régi konfliktusa viszont nem szűnt meg, csupán háttérbe szorult, mikor a második világháborút követő légkörben a metodológiai és a fogalmi (konceptuális) fejlődés kívánatosabbnak látszott az ideológiai konfrontációnál. Sok régi kérdés megint felszínre került, amikor a pártok újra felsorakozása során tudósok

és kritikusok egyazon oldalra álltak a teoretikusokkal szemben. E kérdések körébe tartozik az irodalom természete (illetve, hogy van-e természete egyáltalán), az irodalomértelmezés és -értékelés természete, az irodalom „belső” területe és a „külső” területekkel, azaz a történelemmel, a társadalommal, a filozófiával, a pszichológiával való kapcsolata, s mindenekelőtt az, hogy az irodalmat kell-e, és ha igen, milyen módon kell történeti felfogás szerint tárgyalni és a társadalmi és politikai kontextushoz igazítani.

Véleményem szerint igazuk van azoknak, akik szerint a bölcsészettudomány bénítón inkoherenssé vált, de sokan közülük nem látják, hogy a kíváncsi koherencia többé nem érhető el a konszenzus helyreállításával, alapuljon akár tradíción, akár gyökeresen új ideológiai kritikán vagy bármi másan. Véggkövetkeztetésem az, hogy az egyetemi irodalomoktatásnak nem egyetlen koherens kulturális tradícióval kell foglalkoznia, hanem konfliktusok sorával, melyek megoldatlanok, melyeket fel sem ismertek, illetve melyekről azt tartották, hogy kívül esnek az irodalomtanítás tárgyán. E konfliktusokat az oktatás körébe kell vonni, ami azt jelenti, hogy az irodalomtanítást olyan tágabb művelődéstörténet részének kell felfogni, mely más humán tárgyakat éppúgy magában foglal, mint a többi tudományt, miközben elismerjük, hogy az olyan kifejezések, mint „bölcsészettudomány”, „tudomány”, „kultúra” és „történelem” jelentése vitatható.

(Fordította: Kádár Judit)

(Gerald Graff: *Introduction: The Humanist Myth*. In: Gerald Graff: *Professing Literature*. Chicago, University of Chicago Press 1987. 1 – 15.)

2

.

VITA

STANLEY FISH

Szakma, vedd meg magadat

— *Félelem és önutálat az irodalomtudományban* —

1982. szeptemberében Peter S. Jay, a *Baltimore Sun* kolumnistája, akit eladdig a várospolitikai szövevényes ügyei foglalkoztattak, a tudományos élet abszurditásaihoz fordult témáért, vagy ő legalábbis abszurditásnak érzékelte ezeket.¹ Még pontosabban: célpontja az anglistika volt, s azzal a megfigyeléssel kezdte dolgozatát, hogy „a professzorok, s különösen az irodalomprofesszorok mindig is szabad prédának számítottak”. Céлом itt az, hogy megvizsgáljam, mi az oka annak, hogy ez így alakult, miért tárgyai az irodalomprofesszorok a bíráltnak és a nevetségnek, és miért van az, hogy a bírálat gyakorta éppen magából az irodalmi közösségből indul ki. Jay persze nem tagja ennek a közösségnek, de az általa emelt vádak ismerősek; mindannyian hallottuk már őket, sőt, némelyikünk maga hangoztatta e vádakát. A vádirat számos tételt tartalmaz, de az alapvető kifogás az, hogy az irodalomoktatók, s különösen az angoltanárok felhagytak voltaképpen tudományukkal, „az életnek magának a tanulmányozásával, ahogyan ezt az életet a tudással és látomással felvértezett írók látják”, s ehelyett olyan trivialitások vizsgálatára adták a fejüket, amelyek „a fékevesztetten tomboló specializációt” kísérik. Olyan témákra, mint például (Jay példái): „Leszbikus feminista költészet Texasban” és „A csaló alakja az amerikai mexikói és fekete irodalomban”, vagy „más tűnékeny jelenségek”. Ezek a férfiak és nők nem „a művelődéstörténet széles folyamához” kötelezték el magukat, hanem „a tudományos élet köpönyegforgatóivá váltak, akik szakterületüket oly homályossá, ennek nyelvét pedig oly titkossá igyekeznek tenni, hogy lehetőleg senki ne értse rajtuk és egy maroknyi beavatotton kívül”. Ennek eredményeképpen az angol tanszékek kliensek nélkül maradnak, s „most a futó hóbortok kerítőjévé szegődnek, olyannyira elkéseredetten próbálják magukhoz vonzani...a fizetőképes emberanyagot”.

Itt most megállhatunk egy pillanatra, hogy egy szembeötlő ellentmondásra hívjuk fel a figyelmet. Az egyik oldalról elmarasztalhatók tehát az irodalomtanárok, mert olyan specializáltakká váltak, hogy körükből a keveseken kívül mindenki kirekesztődik; a másik oldalról viszont eszelősen kapkodnak a tömegközönség után. De engem kevésbé érdekel az, hogy Jay érvelésének belső logikáját (ami olyan, amilyen) elemezzem; sokkal jobban foglalkoztat az, hogy az ezt az érvelést létrehozó feltevés-halmazt azonosítsam, mert éppen ezek a feltevések állnak azon tény mögött, hogy

1. Ld. JAY, PETER S. = *Baltimore Sun* 1982. szept. 5.

az irodalomprofesszorok mindig is szabad prédának számítottak. Az első feltevés az, hogy az irodalom kategóriája olyan művekből tevődik össze, amelyek meghaladják a különös idő és hely körülményeit: az ilyen művek, a definíció értelmében, szembenállnak a „tűnékeny jelenségekkel” és „a futó hóbertokkal”, viszont átjárják magának az életnek a tanulmányozását. Ebből következik tehát — s ez egy kiegészítő feltevés —, hogy azok a művek, amelyek különös magatartásformákat, stratégiákat, szektás elgondolásokat vagy politikai programokat hirdetnek vagy ezekből erednek, nem számítanak irodalomnak és az irodalomtudósoknak nem szabad irodalomként foglalkozni ezekkel.

Van két másik feltevés, amely első látásra ebből nem következik, pedig voltaképpen folyománya az eddigieknek. Az első az a feltevés, hogy rossz az, ha az irodalom tanárai és hallgatói a piacra függesztik tekintetüket, vagyis a potenciális fizető vásárlók igényeire és kívánságaira; a második meg az, hogy a tudományos élet piacszagú aspektusai — könyvkiadási, előmeneteli és szakmai hatalmi ügyek — kerülendők és helytelenítendőek. Bármit tegyen is az irodalom tanára, azt nem szabad pusztán azért tennie, hogy előremenetelt érjen el, hogy szakértőjévé váljon valamely kis témának, amit soha senki nem tekintett fontosnak, vagy hogy megmutassa képességeit valakivel szemben, akivel együtt munkálkodik az intézményes szőlőskertben. Meglehet, homályosnak látszik a kapcsolat ezen szigorú rendszabályok és az irodalomnak mint valami transzcendens dolognak a meghatározása között; de azonnal világossá válik, mihelyst ráébredünk, hogy az az igény, ami itt megfogalmazódik, az az eljárási tisztaság igénye, s ez megfelel az egész vállalkozás feltételezett tisztaságának — amennyiben ez utóbbival szemben felelős is. Vagyis: ha az irodalmi művek olyan birodalom szülöttei, amely messze eltávolodik a mindennapi élet nyomásától és kísértéseitől — a kereskedelem, a verseny és a politika világától — akkor az ezen művek méltatásának és magyarázatának ügye (ami egyáltalában nem üzlet) ugyancsak el kell, hogy távolodjon erről, olyan messzire, amennyire csak lehetséges.

Ha szem előtt tartjuk ezeket az egymással összefüggő feltevéseket, könnyű belátni, hogy miért szabad prédák az irodalomprofesszorok: csaknem bármi, amit tesznek, ellenük fordítható, mert mindig lehetséges valami hitvány vagy tisztátalan indítékot tulajdonítani nekik. Sőt, amennyiben szakmabeliekként viselkednek, indítékaik csakis hitványak és tisztátalanok lehetnek. Ehhez a végkövetkeztetéshez Jay nem jut ugyan el explicit módon, de bizonyára sugallja, amikor helyteleníti azt az „uralkodó nézetet”, hogy sokkal jobb volna „a texasi lesbikus-feminista költők legnagyobb szakértőjének lenni, mintsem komoly tudósnak, aki a szellemi élet történetének széles folyamát érti meg.” Ebben az összevetésben a legfontosabb éppen az a homály, amely Jay javasolt alternatíváját belengi — szemben az általa megrótt alternatíva meghatározottságával. Mit jelent az, hogy megérti valaki a szellemi élet történetének széles folyamát? A válasz az, hogy semmi különös — éppoly üres, mint Jay másik kitétele, „az életnek magának a tanulmányozása” —, de azt is jelenti egyben, hogy ha olyasvalami mellett kötelezzük el magunkat, ami különös, akkor megsértjük ezt (bármi legyen is ez). Vagyis: a texasi lesbikus-feminista költészet csak úgy fest, mint „a fékevesztetten tomboló specializáció” különösen szembeötlő esete; vol-

taképpen azonban a specializáció maga az, ami Jay bírálatának tárgya, s ha valami nyomásra el kellene mozdulnia álláspontjáról, akkor ez amellett kötelezné el őt, hogy szálljon szembe bármely, az ő általa ünnepezt nagyon tágas — voltaképpen tökéletesen parrtalan — fókusszal. Ha egyáltalában bárminek is a szakértői vagyunk — a tizenhetedik századi protestáns poétikának vagy a tizennyolcadik századi politikai szatírának vagy a tizenkilencedik századi filológiának —, akkor a fő vádpontban találtatunk bűnösnek: s ha maga a specializáció — nem pedig ennek valamely különös esete — Jay igazi célpontja, akkor valóságos kifogása az irodalmárság szakmája ellen van, ennek minden járulékos masinériájával, korszakaival, folyóirataival, közlönyeivel, cikkeivel, monográfiáival, kerekasztalaival, konferenciáival, közgyűléseivel, tankönyveivel, bibliográfiáival, tanszékeivel, bizottságaival, utánpótlás-politikájával, káderpolitikájával, támogatási rendszerével, díjaival és a hasonlóakkal.

Úgy tetszhet, hogy elvetjük a sulykot, ha arra következtetünk, hogy mindenki, aki a tudományos specializációt támadja, az magát a tudományos életet támadja, csakhogy ez a következtetés elkerülhetetlen, mert a tudományos élet dolga a specializáció, s ha eléggé végigvisszük a specializáció elleni érvet, akkor ez a dolog akkorácska területre húzódik vissza, hogy a tudományos életnek csaknem semmi dolga nem is lehet már. Példaként vegyünk elő egy másik szakmaellenes munkát, a Pulitzer-díjas újságíró, Jonathan Yardley írását a *Washington Post* egy 1982. novemberi számában.² Yardley-t felbosszantotta, hogy publikálták Virginia Woolf első regényének, az *Utazás kifelé*nek (*The Voyage Out*) kéziratban maradt változatát. Nézete szerint a szövegkiadás „a tudományos specializáció” szerencsétlen „mellékterméke”, s a „tudományos tevékenység túlzásának” mintapéldánya, csakis azokat érdekli, akik „Woolfra specializálódtak”, mert az ő számukra „minden új információfoslány örömlendő mag abban a malomban, amely disszertációkat és különlenyomatokat, dolgozatokat és szemináriumokat termel — az irodalom-tanszékek kipárolgásait.” Persze, ha elveszük a disszertációkat, a különlenyomatokat, a dolgozatokat és a szemináriumokat, akkor maguk az irodalom tanszékek lesznek a kipárolgások („romló anyagból távozó gázok”), mert éppen azt vesszük el, amit ezek tesznek.

Yardley érvei, csakúgy, mint Jay-éi, nagyobb célra irányulnak, mintsem retorikájuk sejteni engedni, hiszen ha már azonosítottuk az irodalomtudomány voltaképpeni tárgyát valami olyan általánossággal, mint magának az életnek a tanulmányozása, akkor nehéz belátni, hogy miért is van szükség specialisták hadseregeire, akik az irodalomról beszélnének nekünk. Hát végső soron nem mindenki szakértője az életnek magának, nem mindenki teljesen kompetens azon művek elolvasásában és megértésében, amelyeket azok írtak, akik az életet választották tárgyukul? Yardley úgy látja a dolgokat, hogy a szerző és az olvasóközönsége közötti tranzakciót a specialisták fölösleges erőfeszítései csak rövidre zárják és rúlbonyolítják; ezeknek a specialistáknak folyton ki kell találniuk mindenféle problémákat, hogy legyen mit csinálniuk, s így igazolják állásukat és fizetésüket. A specializáció (vagyis a professzionális irodalomtudomány) megsegényítő mind az olvasóra nézve — akit félelmetes masinériával

2. Ld. YARDLEY, JONATHAN = *Washington Post* 1982. nov. 8.

és idegen szókinccsel rekesztenek el a szövegtől — , és a szerzőre nézve is — aki nek széles értelemben felfogott szándékait a tudósok semmibe veszik vagy félreteszik, azért, hogy „szisztematikusan végigdarálhassák az irodalom piszlicsáré dolgait”. Ennek az az eredménye Yardley szerint, hogy elmozdul a fókusz: éspedig „a szerző alkotói hatalmától” a specialista „pusztán újraalkotói módszereihez”. A professzionális irodalomtudomány nem bővíti és nem gazdagítja „megértésünket az író életéről és pályájáról”, hanem „bővíti és gazdagítja...elismerésünket egy bizonyos tudós buzgalma és leleményessége iránt”.

Bizonyos mértékig Jay és Yardley azt a kettősséget tanúsítják, ahogyan társadalmunk a professzionalizmust szemléli. Egyrészt a „profi” megtisztelő cím, amely kiemelt szerephez jut a különböző tömegtrájekeztató eszközökben, mikor is arra hívnak fel bennünket, hogy bízzunk meg ebben vagy abban a termékben vagy szolgáltatásban, mert ezt profik, szakemberek nyújtják nekünk, olyan emberek, akik tudják, hogy mit tesznek, akik a „jelenleg legelfogadottabb” technikákban járatosak és minden módon „modernek”. A profi az a szakember, aki olyan kompetenciával bír, ami az utca embere számára nem hozzáférhető; s egy magasan iparosodott és technicizált társadalomban ez a kompetencia szükséges és értékes közkincs. Egy másik szövegösszefüggésben azonban a professzionalizmus sötétebb oldalát mutatja felénk, a manipuláció és az önös bírvány arcát. Ebben a szövegösszefüggésben a professzionalizmust csaknem mindig a „puszta” melléknév kíséri és olyan tevékenységet jelöl, amelynek keretében egy kicsiny és önmagát kiválasztott csoport konspirál a laikusok ellen oly módon, hogy kijelenti felsőbbrendűségét; ezt végső soron pedig semmi többre nem alapozza, mint a kábító szakszargonra és a termelés és elosztás mechanizmusa irányításának megragadására. Ebből a nézőpontból az egyéni szakember már nem a köz magas motívumokkal bíró szolgálja, hanem önző karrierista, akinek a horizontja nem terjed túl a számlálásra következő fokán. Amikor pedig nincsen már hely a létrán, akkor egy új specializáció bürokráciája adódik hozzá, s ezt a szakma tagjai azzal veszik védelmükbe, hogy ez a szakterület növekvő bonyolultságára adott szükséges válasz lenne; csak hogy a szakma bírálói ezt úgy látják, hogy ilyenkor a szakma uralmának kiterjesztését és előjogainak további biztosítását racionalizálják meg átlátszó módon. A professzionalizmus ezen képei közti látszólagos ellentétet általában úgy dolgozzák fel, hogy a professzionalizmusnak két fajtáját tételezik, egy jót meg egy rosszat. A jó profizmus csak olyan mértékben dolgozza ki szervezerét, amennyiben ezt központi és alapértékei megkövetelik; a rossz professzionalizmus viszont engedi, hogy ezeken az értékeken teljességgel felülkerekedjen a szervezet, a masinéria, ami azután öncéllá válik. Ahogyan az anti-professzionalista „hiszekegy” Richard Ohmann különlegesen tömör megfogalmazásában hangzik: amikor „a professzionalizmus éthosza” elhagyja őrhelyét, „az eljárások kiszorítják az értékeket és az emberek feloldódnak a struktúrákban”.³

Az irodalmi professzionalizmus-ellenesség, ahogyan ezt Jay és Yardley képviselik, nyilvánvalóan ennek az általános vádnak a változata. De — mint láttuk — részben

3. OHMANN, RICHARD: *English in America: A Radical View of the Profession*. New York, 1976. 30.

több is annál, mert a szívben melengetendő avagy legyűrendő érték oly módon határozódik meg itt, hogy a közötté és a kritikai tevékenység legtöbb formája közötti bármiféle legitim kapcsolat lehetősége eltűnésre van ítélve. Sőt, minthogy a kettős alapelv azt mondja ki, hogy az irodalom a mindennapi gyakorlattól független értéket testeszt meg és hogy az irodalmi mű befejezett, kész dolog, a kritikai tevékenység egyszerre válik fölöslegessé és veszedelmessé. Fölösleges, mert (talán a „definitív” szövegkiadások kivételével) nincs semmi tennivaló, nincs olyan gyakorlati feladat, ami a szakma élethez való jogát érvényesítené, nincs megtervezendő és felépítendő épület, nincs azonosítandó és orvoslandó társadalmi kör, nincs diagnosztizálendő és gyógyítandó betegség. És veszedelmes is: mert a lényeges feladatok hiányában a kritikusok kísértésbe esnek, hogy feladatokat (és problémákat és programokat és tanterveket) eszeljenek ki, ami pedig hamarosan elhomályosítja, sőt, elpusztítja azt az értéket vagy az értékeknek azt a tárházát, amit jobb lett volna magára hagyni. Ez a helyzet az, ami megmagyarázza az irodalmi szakmaellenesség ártalmasságát: míg a legtöbb szakmát azért bírálják, mert elárulják eszményeiket, ez a szakma azzal árulja el eszményeit, hogy egyáltalában gyakorolja; ahogyan egyszer egy orvosprofesszor mondta nekem, „élősködő az irodalom hulláján”. Ez magyarázza meg azt a tényt is, hogy míg a legtöbb esetben a szakmaellenes vádaskodások kívülről jönnek, az irodalmi szakmaellenesség magának a szakmának a jellegzetessége, sőt, ez a szakma alapgesztusa, amennyiben másodlagosnak és a világtól elszakadtnak kezdi önmagát gondolni. Az irodalmárok aligha védhetik meg magukat az irrelevancia és az önzés vádja ellen akkor, amikor e vádak forrása az, amit ők maguk gondolnak és írnak.

Vegyünk egy példát, Walter Jackson Bate tanulmányát a *Harvard Magazine*-ból (1982. szeptember-október), amelynek címe: *Az anglistika válsága* (*The Crisis in English Studies*). A tanulmányt újranyomták, széles körben terjedt, és mind Jay, mind pedig Yardley úgy idézi, mint saját próbálkozásuk legfőbb — ha nem az egyetlen — nemzójét. E tanulmány tehát komoly munkát vitt végbe ezen a földön, s a következőkben azt szeretném igazolni, hogy először is ez a munka végzetes, másodsor pedig, hogy politikai. Politikai munka még akkor is, ha (ahogyan a legtöbb anti-professzionalista vitairat) olyan programnak tünteti fel magát, mint ami egy olyan területnek a politikától és a politikai megfontolásoktól való elszakadását tűzi ki célul, amely területnek ezektől függetlennek kell maradnia. Előre látható, hogy Bate úgy harangozza be művét, hogy az vázlat „azon új műanyag-specializmus” ellen, amelynek hatására odahagyjuk „a szemlélet teljességét és általánosságát” a „korlátozott” és „kezelhető” területek és részterületek szűkebb kilátásainak kedvéért.⁴ Bate ennek a szerencsétlen helyzetnek a gyökereit a tizenkilencedik század végében leli föl, pontosabban az 1880-as években, amikor az angol tanszékek kialakultak. Csakhogy mivel ő maga is egy angol tanszéken dolgozik, aligha várhatjuk tőle, hogy — miként Jay és Yardley legalábbis burkoltan tették — úgy érvelne, hogy ne is lenne szükség ezekre. Bate csaknem explicit módon éppen azt bizonygatja, hogy csak egyre van szükség. Ez a magyarázata annak, ami első látásra Bate tanulmányának furcsa sajátosságának

4. BATE, W. JACKSON: *The Crisis in English Studies*. = *Harvard Magazine* 1982. 85. 49. (1982. szept.-okt.) [A későbbi hivatkozásokat a szövegben zárójelben adom.]

tetszik: a címben felemlített válság nem a piac válsága. Bár Bate (és az ő nyomán Jay) utalnak arra a tényre, hogy egy bizonyos ponton „az egyetemi munkahely-piac összeomlott”, szerinte az igazi válság nem gazdasági, hanem szellemi jellegű, s fő jele nem a hiány, hanem a túltermelés — olyannyira, hogy végső soron üdvözlí is a szerencsétlen piaci helyzetet, mert ez gátat vethet a terjeszkedés és a specializáció túlzásainak. Jóllehet Bate számára — állásából kifolyólag — nincsen lehetőség arra, hogy a szakma végét követelje, hatókörében olyannyira korlátozott szakmát követel, amelynek harárvonalai többé-kevésbé megegyeznek Cambridge határaival.

E követelés három, egymással összefüggő panasz alakjában tárul elénk. Először is, Bate arról panaszkodik, hogy túl sok a PhD fokozatot elnyert hallgató. Nem azért panaszkodik, mert túl kevés az állás, hanem mert ezek nem a megfelelő fajtajú PhD-k; azaz, alacsonyabb rendű intézmények bocsátják ki ezeket, s különösen olyan állami egyetemek, amelyek — mint Bate rámutat — valaha évi öt-hat PhD kibocsátásával szerénykedtek, de termelésük felfutott „hervenre vagy nyolcvanra” (50. o.). Bate második panasz: ahogyan az irodalomtudósok közössége terjeszkedik, tagjai kitérítik vizsgálódásuk látókörét olyan dokumentumokra és témákra is, amelyeket eddig egyáltalában nem tekintettek irodalmiaknak — úgyhogy a dolgok jelenlegi állása szerint éppen hogy túl sok dolgot kell ma tanítani. A nemkívánatos új kurzusok és specialitások példaként említi Bate a női (feminista), a homoszexuális és a kisebbségi tanulmányokat, valamint az üzletembereknek szóló irodalmat (ez utóbbi látszólag anomália a listán, de — mint mindjárt bemutatom — mégis tökéletesen ideillik). Ebből a két panaszból elkerülhetetlenül következik a harmadik: túl sokan tartanak előadásokat túl sok kerekasztal-megbeszélésen a Modern Language Association közgyűlésein. Itt találkozunk olyan előadásokkal, mint amilyeneket Bate megcsúszó célzattal említi: például „Leszbikus feminista költészet Texasban” és „A tréfacsínáló alakja a mexikói-amerikai és a fekete-amerikai irodalomban”; ő említi még kettőt, amit Jay viszont nem idéz, talán mert nem tudott eleget ahhoz, hogy felismerje, mi volt ezekben Bate számára oly nyilvánvalóan képtelen: „Dekonstrukció mint politika” és „A hiányzó apa az amerikai költők középnemzedékének tényeiben, metaforáiban és metafizikájában”.

Mármint, ha félreteresszük az álláshelyzetet, ahogyan Bate is félretereszti, különös egy válság ez, mert magán viseli a szaktudományi egészség minden jegyét: aktív kutatók hadai, feltárandó új területek, felfedezések és kutatási tervek megosztása egymással, rendszeres találkozók a magyarázat, a vita és a tértítés céljából — mi lenne hát a baj? A baj, paradox módon, éppen az a tény, hogy a szakma, legalábbis szellemi tekintetben, egészséges; mert ez azt jelenti, hogy nem marad vesztég, és hogy alakja és kutatási terveinek alakja folytonosan változik. A széles körű szaktudósi aktivitás egyszerre jele ezeknek a változásoknak, s egyben jelzése annak is, hogy ezek folytatódni fognak. Az ember úgy képzei, hogy részben az zavarhatja Bate-et az amerikai költők középnemzedékének hiányzó apájáról szóló kerekasztal-beszélgetésben, hogy lehetséges — mi több, bizonyos — , hogy valaki fel akarja majd tenni a kérdést: Na és mi van a hiányzó apával az amerikai költők korábbi nemzedékeinél? És ha van tréfacsínáló a mexikói-amerikai és a fekete-amerikai irodalomban, akkor bizto-

san van a jiddis irodalomban is és a Délen is és a Vadnyugaton is. Röviden: ennek soha nem lesz vége, az új kutatási programok, az új megkülönböztetések, az új specializációk horizontja folyton csak tágul, s ez, Edmund Spenser szavaival, „véghetlen munka”.

Ez a perspektíva az, ami elkésérti Bate-et, nem csak azért, mert ez még tovább forgácsolja szét azt a tevékenységet, amelynek koherenciáját Bate veszélyben érzi, hanem azért is, mert ez szétteríti azt a hatalmat és tekintélyt, ami valaha a Harvardon és testvérintézményeiben összpontosult. Mert a horizont nem csak nyúlik, szélesedik is. Nem csak, hogy túl sok szakember talál magának túl sok tennivalót, de ezek még csak nem is hajlandók a feltételezetten apolitikus mesterség nagy hagyományába bezárkózni („a legjobbba, amit gondoltak s mondtak volt”), s ehelyett olyan szövegeket hoznak be a kánonba (ami többé nem *a* kánon), amely szövegeket ez idáig kirekesztett csoportok hoztak létre — a homoszexuálisok, a mexikói-amerikaiak, a nők (akiket ráadásul nem George-nak hívnak, vagy nem zárkóznak be egész életükre hálószobájuk mélyére) és a filmesek. Az elkerülhetetlen következmény pedig az, hogy az irodalmi kultúra többé nem könnyen különböztethető meg azoktól a társadalmi és politikai kontextusoktól, amelyeket az irodalomnak — legalábbis a magas humanista hagyomány meghatározása szerint — meg kellene haladnia. A helyzet még rosszabb az „irodalom üzletembereknek” tantárgy esetében; első látásra furcsálkodhatunk, hogy miért éppen ez zárja a sort, amíg rá nem ébredünk, hogy ez a legeslegfelháborítóbb mind közül, ez képviseli az irodalomnak a megvetett kalmár-világ általi beszennyezését. Mint Bate maróan kifejti, ha valaki üzletembereknek szóló irodalmat tanul, kaphat állást egy menedzserképzőben, ahol — jegyzi meg Bate megvetően — „van pénz”. És persze ha filmet tanul valaki, akkor állást kaphat filmkritikusként, s megállapodhat egy olyan pályán, amely „alig többet igényel, mint passzív befogadóképességet, a sokféle címre való emlékezést és a zszurnaliszta szókinccsel való bánni tudást” (51. o.).

Már kezdjük látni, milyen drákói intézkedésekre volna szükség ahhoz, hogy a vállalkozást visszafordítsuk azon állapothoz, amelyet Bate a hajdani és boldogabb időkkel kapcsol össze; számtalan világot, számtalan tevékenységet kell kirekesztenünk. Nem lesznek feketék, homoszexuálisok, mexikóiak, filmesek, újságírók, nem lesznek nők, üzletemberek, sőt, egy bizonyos furcsa értelemben még állások sem. Csakhogy Bate ezt nem gondolhatja szó szerint. Éppúgy tudja, mint bárki más (bár ez része annak, ami miatt panaszkodik), hogy a második világháború vége óta a legkülönbözőbb vallási, nemzetiségi, etnikai és nemi meggyőződésű férfiak és nők minden lehetséges társadalmi osztályból találták meg útjukat az irodalom világába. Ami ellen Bate-nek kifogása van (és ezen körülmények közepette ez minden, ami ellen kifogása lehet), az az, hogy ezek a férfiak és nők *szívesen viselkednek* homoszexuális-ként, feketeként, mexikóiként, és így tovább, s nem pedig az íróembert játsszák, aki történetesen épp bizonyos fajú, nemű vagy bőrszínű.

Bate maga ezzel kapcsolatban nem fejt ki a nézeteit, de érvelésének hézagjait betölthetjük, ha Donald Davie tanulmányát megnézzük. Az írás a *Költő: hazafi: értelmező* (*Poet: Patriot: Interpreter*) címet viseli, és a *Critical Inquiry* 1982. szept-

temberi számában jelent meg. Ennek utóiratában Davie a professzionalizmus kérdésével foglalkozik, s a fejemre olvassa, hogy nem veszem észre: az irodalomtudomány egyáltalán nem szakma, hanem „elhivatottság” vagy „küldetés”. Ezek, mint mondja, „kevésbé könnyen intézményesíthető” fogalmak, s rámutatnak a valódi irodalmárok azon felelősségére, hogy „túllépijenek” az „MLA mikro-politikája” és az állam „makro-politikája” által kialakított hálózatokon, „ahogyan a valóban független és megvilágító erejű értelmezőknek mindig is tenniük kell.”⁵ Ez a nyilvánvalóan teológiai szókincs explicitté tesz valami olyat, amire Bate csak céloz: az anti-professzionalizmus alapvetően annak a hagyományos protestáns bizalmatlanságnak a megnyilvánulása, ami a formákkal szemben a szellemnek kedvez, amely szellemre fenyegetően leselkedik, hogy a formák megölik. A megvilágító erejű és független értelmezők, akikről Davie beszél, belülről nyerik megvilágosodásukat, és függetlenek mindazon horizontális korlátozásoktól, amelyek a pártoskodó és különös közösségek érdekeihez és érdeklődéséhez szorítanák őket. Amennyiben ők maguk is közösséget alkotnak, ez a megvilágosultak közössége, s az a képesség tartja össze, hogy mintegy közvetlenül ereszkedjenek bensőséges társalgásba „olyan dicső árnyakkal, mint Spenser.”⁶

Lényegét tekintve tehát az irodalmi szakmaellenesség az irodalomtudomány harcosan történetietlen felfogásából vezetődik le, egy olyan nézetből, amelyben a vizsgálódás tárgyai — költemények, drámák, regények, a kánon — készen állnak arra, hogy kérdéseket tegyenek fel nekik, a szakmai élet gépezete pedig — a tanszékek, a folyóiratok, az ösztöndíjak és így tovább — csak utunkban áll. Ez a nézet van Bate határozott megkülönböztetése mögött, midőn Bate elválasztja egymástól a „felhalmozó» tudományokat”, ahol az ismeret gyarapodása előrehaladó és ahol „gyakran építhetünk közvetlenül és logikus módon azokra a téglákra, melyeket elődeink tettek le”, valamint a szellemtudományok között, ahol „az emberi természettel foglalkozunk”, olyasvalamivel, ami megnyilvánulásait tekintve változik, lényegében azonban mindig ugyanaz (48. és 53. o.). A felhalmozó tudományok esetében van értelme a specializált kereteknek, mert az új tények és elvek felfedezése jutalmat nyer; az emberi természet tényei azonban mindig előttünk állnak, s elérhetőek annak a számára, amit Bate így nevez: „csodálatos minőségünk, a józan ész” (53. o.). Ezért azután az a szaktudományos apparátus vagy rendszer, ami pusztán a jelenlegi szakmai érdeklődés szűkösségét tükrözi, egyszerre szükségtelen és veszedelmes, mert olyan személyeket termel ki, akiknek mindössze az a szándékuk, hogy „valami új... vagy más mondanivalójuk lehessen — vagy egyszerűen, hogy olyasvalamit leljenek, amivel szembeszállhatnak” (49. o.). Mindez azt jelzi, hogy ezeknek a tevékenységeknek a „zabolátlan karrierizmushoz” van valami közük (ez a gyakorta kiátkozott „örjögő specializáció” közvetlen tükröződése), ahhoz a feladathoz azonban semmi közük, hogy az irodalomról pontos módon számot adjunk.

Az ezzel ellentétes nézet megtalálható cikkemben, amire Davie válaszol: „Elfogultság nélkül, érdem nélkül: Vizsgálat a vak engedelmesség ellen” (No Bias, No

5. DAVIE, DONALD A.: Poet: Patriot: Interpreter. = Critical Inquiry 1982. 9. 43.

6. Uo.

Merit: The Case against Blind Submission). Itt úgy érvelek, hogy bármi módon adunk is számot egy műről, egy korszakról vagy egy egész kánonról, ez csakis azon feltételezések közepette lesz lehetséges és érthető, amely a jelenlegi szakmai gyakorlatban testet ölt. A művek, korszakok és kánonok nem a mi próbálkozásainktól függetlenül állanak, hanem éppen erőfeszítéseink következtében öltik fel azt az alakot, amit felöltenek, ezért azután nincs olyan irodalomkritikai tett, bármilyen minimálisan legyen csak „deszkriptív” jellegű, amelyről azt mondhatnánk, hogy „túlhaladna” azon a hálózaton, amely őt lehetővé teszi. Kritikai szókinszünk változásait nem lehet pusztán divathullámmókként félresöpörni, mert az, akinek „új vagy más mondani-valója van”, és ezt meggyőzően mondja, már meg is változtatta figyelmünk tárgyait. Világos, ha végigvisszük ezt az érvelést (és itt nem viszem végig), akkor kétségbe kell majd vonnunk az irodalomkritika feltételezett másodlagosságát. Ugyancsak kétségbe kell vonnunk azt a megkülönböztetést, amely Bate maró bírálatában bennfoglaltatik, a felelősségteljes és a „pusztán” szakmai viselkedés között; az ésszerűnek vagy megfelelőnek tetsző viselkedés csak azoknak a szükségleteknek és céloknak a kontextusában tetszik ilyennek, amelyeket a szakma éppen elismer. Ez pedig azt jelenti, hogy noha az anti-professzionalizmus — ahogyan Bate bemutatja — olyan hozzáállás, amit valaki magáévá tehet, nem tevékenység, amit gyakorolni lehetne. Biztos, hogy mondhatunk szakmaellenes dolgokat, de nem lehetünk szakmaellenesek abban a szigorú értelemben, hogy a szakmától függetlenül működhetnénk. Azok a dolgok, amik mondhatók, csakis a szakma jelenlegi alakján belül válnak hozzáférhetővé, hatásuk pedig, ha odafigyelnek rájuk, nem abban áll, hogy felszámolják a szakmát, hanem abban, hogy a szakmának és tárgyainak egy másik, nem kevésbé szakmai alakot adnak. Másképpen: amennyiben a szakmaellenességnek egyáltalában vannak következményei (eltekintve attól a lehetetlen következménytől, hogy túlhaladjon a szakmán), az anti-professzionalizmus a professzionális viselkedés egy formája, amely valamilyen professzionális terv elősegítésén munkálkodik.

Itt ismét kézenfekvő példával szolgál Bate tanulmánya, amely — noha retorikáját tekintve erősen szakmaellenes —, voltaképpen tetőtől talpig profi, stratégiáját és célját tekintve is. Sőt, az egyetlen dolog, amit a szemére verhetünk, az az, hogy tudományát tekintve marad a szakma alatt. Bate megkísérel számot adni a dolgok jelenlegi sajnálatos állásáról, s felvázolja a hanyatlás történetét: 1980-at jelöli meg dátumként, amikor számos irodalomtanárban „erős benyomásokat” ébresztett a strukturalizmus (51. o.). Mármint Bate meg én különböző irodalmi körökben mozgunk, de én mintha úgy emlékeznék, hogy még a legtávolabbi távol-nyugati vidékeken, csakúgy, mint a középnyugat olyan végváraiban, mint Illinois, Iowa, Michigan és Chicago — hogy ne is említsük a Yale, a Columbia, a Cornell, a Johns Hopkins és a Brown erődtérmeit —, az irodalomtanárookra már a hatvanas évek elején-közepén „benyomásokat” tett a strukturalizmus, olyannyira, hogy megszámlálhatatlan mennyiségű konferenciát és kerekasztal-megbeszélést rendeztek, ezek eredményeit közreadták, ezekről meg recenziókat írtak és vitatkoztak. Körülbelül ugyanakkor vagy csak kicsit később az Atlanti-óceán mindkét partján számos szerző ajánlotta magát kalauznak: Jean Piaget, Edmund Leach, Robert Scholes, Edward

Said, Leo Bersani, Jonathan Culler, Geoffrey Hartman, Eugenio Donato, Seymour Chatman, Roman Jakobson, Roland Barthes, Edward Wasiolek, Serge Dubrovsky, Stephen Heath, Frank Kermode, J. Hillis Miller, Frederic Jameson és így tovább. A hatvanas évek végére és a hetvenes évek elejére már sokszor bejelentették, hogy a strukturalizmus meghalt, s mára a legtöbb irodalmár számára a szónak van némi történelmi korszak-fze.

Bate történetírásában ezek után ahhoz az irányzathoz fordul, amit így jellemez: „a strukturalizmus furcsa mostohagyermek, amelyet *dekonstrukciónak* ismerünk” (52. o.). Az ember meg sem lepődik azon, hogy Bate a dekonstrukció azon unalmas és hiteltelen jellemzésével azonosul, amely szerint a dekonstrukció „az irodalomnak, az emberi kommunikációnak, s az életnek magának nihilista szemlélete”. Azon viszont már meglepődünk, hogy kereken kijelenti: „Derrida...soha nem fordul az igazán nagy filozófusokhoz” (52. o.). Hát ez meg mit jelenthet? Vagy arról van szó, hogy Bate megtagadja a nagy filozófus címet Platónról, Arisztotelészről, Leibnizről, Rousseau-ról, Kanttól, Spinozától, Hegeltől, Freudtól, Husserltől, Nietzsche-től, Heideggertől, Austintól, s ez bizony a filozófiai hagyomány revizionista szemlélete volna, de akkor némi érveket is elvárhatnánk tőle — vagy pedig arról van szó, hogy Bate semmit nem olvasott Derridától, s csak pletykákból vagy a *Newsweek* lapjairól szerezte be értesüléseit.

Folyathatnánk ebben a szellemben, dokumentálhatnánk Bate szembeötlő ténybeli tévedéseit, de nem erről van szó. Bate célja ugyanis ebben a tanulmányban nem tudományos jellegű (bár a tudományosság némely paszománya jól látható), hanem politikai. Azaz Bate meg sem kísérel, hogy pontos leírást adjon a strukturalizmus-ról vagy Derridáról, hanem mindent elkövet, hogy hiteltelentse ezeket, s azért teszi ezt, mert azon bizonyíték alapján, amelyet ő maga mutat föl, a mostani nemzedék irodalmárait egyre jobban befolyásolják azok az elméleti perspektívák, amelyeket a strukturalizmus és Derrida képviselnek, s egyre kevésbé van annak a magas humanizmusnak az uralma alatt, amelynek intézményes megtestesülése csakis a Harvard Egyetem angol tanszéke. Ha teljes képet kívánnánk alkotni arról a kontextusról, amelyből Bate tanulmánya kikerekedett, ennek a tanszéknek a történetét kellene megírni, s én nem mondhatom el magamról, hogy meglepnének az e történet megírásához szükséges részletes ismereteim. Csakhogy a Harvard Egyetem angol tanszéke és a szakma többi része közötti kapcsolat bizonyos tényei még egy kívülálló számára is nyilvánvalók és félreérthetetlenek. Egykoron, nem is olyan régen (én még igen élénken emlékszem rá), a Harvardon volt az ország legbefolyásosabb irodalom tanszéke, nem csak azért, mert olyan értékeket ápolt, amelyekre a szakmából sokan felküldtek volna, hanem mert ennek a tanszéknek igen sok termékét befolyásos módon helyezték el más tanszékeken, aholis ők továbbvitték a Harvard hagyományt és továbbra is harvardiaknak vallották magukat. Sőt, ugyanezek az emberek, azokkal együtt, akik Cambridge-ben maradtak, hogy őrizzék a lángot, aktívan részt vettek a legkülönbözőbb szervezetek munkájában, olyan szervezetekében, amelyek révén az ismeretek szétterjedtek és a szakmai kutatási tervek végrehajtóit kiválogatták. Rö-

viden: a Harvard hatalma és befolyása szakmai hálózat révén valósult meg, amelyet nem hogy túlléptek volna, hanem éppenséggel nagyon is ápoltak, sőt, irányítottak.

Ez a helyzet most megváltozott. Részint két fejlemény eredményeképpen. Először is: az irodalmi kultúrának számos, egymással versengő változata alakult ki (Bate tanulmánya ennek a ténynek egyszerre dokumentálása és felpanaszolása). Másodszor pedig: a Harvard angol tanszékének reakciója ezekre a rivális ideológiákra az volt, hogy visszavonult és átengedte nekik a terepet. Ahelyett tehát, hogy a tanszék asszimilálta volna ezeket az „új doktrínákat” vagy aktívan felvette volna velük a harcot, többé-kevésbé semmibe vette őket, még akkor is, amikor ezek hívei egyre inkább magukhoz ragadták azokat a szakmai lehetőségeket — a folyóiratokban való megjelenést, a felszólalást a konferenciákon, a hittérítést az MLA-közyűlésen —, amelyek kínálkoztak. Ennek eredményeképpen a tanszék valamiféle történeti kuriózumává vált, az eltűnt idő egy megőrződött ereklyéjévé, s megszűnt aktív erőnek lenni a szakma világában.

A hanyatlásnak ez a melankóliája súlyosan üli meg Bate tanulmányát, amely szellemtörténeti műként kétes értékű, de teljes értékűnek tekinthető, ha úgy olvassuk, mint a tulajdonától megfosztott monopolistának kísérletét, hogy visszaszerezze azt a szakmai hatalmat és ellenőrzést, amit ő és kollégái régen elvesztettek. Ebben az értelemben tekinthető Bate anti-professzionalista érvelése azon professzionális viselkedés esetének, amely meghatározott professzionális célok biztosítása érdekében lép működésbe; s valóban, Bate teljesítménye olyannyira velejéig professzionális jellegű, hogy illusztrációként is szolgálhatna a professzionális tevékenység elveihez, ahogyan azokat Magali Sarfatti Larson fogalmazta meg kitűnő könyvében, *A professzionizmus kialakulásában* (*The Rise of Professionalism*). Az első, amit a szakmának tennie kell — mondja Larson —, hogy bejelentse igényét egy „felsőbbrendű szaktudásra”, olyanfajta ismeretre, amely „megkülönböztetett módon az övé.”⁷ Ennek a tudásnak egyszerre kell egyetemesnek lennie, abban az értelemben, hogy jótéteményeit az egész emberiség élvezi, és különösnek, abban az értelemben, hogy csak a kiválasztott kevesek bírnak hatalommal adományozása fölött. A veszély tehát az, hogy a tudás bázisa túlságosan széles lesz. Ezen veszély ellen Bate kétféleképpen lép föl: 1. ellenáll annak, hogy számos csoport — homoszexuálisok, mexikói-amerikaiak, nők, feketék — igényt támasszanak a professzionális szakértelemre; 2. egyenlőségjelet tesz a szaktudás és a szellem vagy a gondolkodás minősége — voltaképpen az érzékenység — közé, ahol az utóbbinak nincsenek látható jegyei, sőt, meghatározásának megfelelően nem is lehetnek. Ez természetesen azt jelenti, hogy a szellem ezen minősége azonosítására lennie kell valamilyen mechanizmusnak. Ezen a ponton pedig Bate bizonyosságot tesz arról, hogy jól megértette a szakmai vagy a piaci hatalomgyakorlás második követelményét is: korlátozni kell a kompetens tagok előállítására szolgáló masinériához való hozzájutást. A szakma azért szakma, mert nincs „valódi” áruja, hanem csak szolgáltatást ajánl fel; ezért legfontosabb tevékenysége, hogy bizonyítvánnyal lássa el azokat, akik felhatalmazást nyernek e szolgáltatás biztosítá-

7. LARSON, MAGALI SARFATTI: *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*. Berkeley, 1977. 13.

sára. Ezért esik kétségbe Bate a fokozatot nyújtó intézmények elburjánzása láttán, és ezért tapasztalja örömmel, hogy „a munkahely-helyzet rendkívüli kegyetlensége néhány esztendeje már fokozatosan sokakat lemorzsol a PhD-fokozatot nyújtó tanulmányokból, sokakat, akik korábban odasodródrak” (53. o.). Feltehetőleg, ha a lemorzsolódás bevégeztetett, akkor a fokozat-adás központja ismét a Harvard lesz majd, és ismét Harvard-uralta tanszékek lesznek, amelyeket a bíbor vérű urak vezetnek majd szerte az országban.

Ez persze nem lesz ilyen könnyű. Ahogyan Bate siralmai az elmúlt idők után megmutatják, nagyon sok minden történt az utóbbi években: a szakma egyre változatosabb lett, s a kopásnál — természetes és természetellenes elhasználódásnál — több kell ahhoz, hogy újra egyneművé váljon, s hogy a Harvard visszakерüljön abba a központi szerepbe, amelyet egykor élvezett. De Bate-nek vannak tartalékai, s ki is játssza utolsó kártyáját: felfedi, hogy milyen alaposan elsajátította azokat a technikákat, amelyek révén a szakmai ellenőrzés elérhető. Larson leírja, hogy ahhoz, hogy a csoport érvényre juttassa „a felsőbbrendű szaktudásra vonatkozó kizárólagos ellenőrzés” igényét, és így megszüntesse a versengést, szükségszerű, hogy keresse a szövetséget az állam tekintélyével. Ezt azzal igazolják, hogy ily módon tudják megvédeni a nagyközönséget az inkompetens szakemberektől — csak hogy a cél voltaképpen az, hogy szűk keresztmetszetet hozzanak létre, hogy a közönség csak egy irányba fordulhasson, amikor bizonyos szolgáltatásra vágyik, s ez történik meg akkor, amikor a jog vagy a törvénykezés kinyilvánítja, hogy annak a szolgáltatásnak csak egyetlen változata jogosult.

Tanulmányának záró bekezdéseiben, mikor a bírálattól és a panaszolkodástól az ajánlásokhoz fordul, Bate nem irodalomtanár-kollégáihoz fordul, akik láthatóan túl messzire mentek a józan ész szavának meghallásában, hanem „az egyetemek és a college-ok adminisztrációihoz”, s azt kéri számon rajtuk, hogy erősen avatkozzanak be az alkalmazási és az előléptetési ügyekbe (52. o.). Pontosabban pedig azt sürgeti, hogy „támogassák a pluralizmust”. Ezen viszont nem azt érti, teszi gyorsan hozzá, hogy a tanszékek különböző, de határozott nézetekkel bíró embereket nevezzenek ki, hanem ez a pluralizmus az „egyéni kinevezésekben” keresendő. Ez a tanács meglehetősen furcsának tetszik, mfg csak rá nem jövünk, hogy Bate olyanok kinevezését szeretné, akik semmi különös mellett nem kötelezték el magukat, s akik ezért máris amellet a testetlen általánosság mellett köteleződnek el, amelynek oltáránál Bate imához szólítana minket. Vagyis azt kéri az egyetemek irányítóitól, hogy ne küldjenek neki (vagy bárki másnak) feketéket, nőket, mexikóiakat, melegeket, filmkritikusokat és így tovább. Végő soron — mondja, s egy leleplező erejű analógiával él — „a háború túlságosan fontos ahhoz, hogy a rábornokokra hagyjuk” (53. o.). A paradoxon már nem is lehetne nagyobb: az a tanulmány, amely heves rohamot intéz a szellemtudományoknak specializált bürokrációkká váló „felszeletelése” ellen, azzal végződik, hogy a legspecializáltabb bürokrációhoz apellál: a professzionizmus túlkapásainak pocskondiázása csak bevezetőül szolgál a professzionális irányítás visszaszerzésének tervezetéhez: az a hanyatlás, amely állítólag az angol tanszékek megalkulásával kezdődött, nem úgy fordítható vissza, hogy megszüntetjük e tanszékeket,

hanem úgy, ha olyan tagokkal töltjük fel őket, akik elszegődnek a misztikus pluralizmus sajátos Bate-i változatának szószólóiként. Természetesen Bate semmi esetre sem ismeri el ajánlásainak politikai és professzionális hozadékait, s magának csakis a legkegyesebb indítékokat tulajdonítja. Az irodalom, mondja, kulturális örökség és meg kell védenünk: ez „mindannyiunkhoz tartozik” (53. o.). De hát őt éppen az a tény sarkallta tette, hogy az elmúlt években az irodalmi tekintély bázisa kiszélesedett, s Bate voltaképpen éppen azt akarja mondani, hogy az irodalomnak ismét hozzá kellene tartoznia.

Ezen a ponton úgy tűnhet, hogy ellentmondásba keveredtem: ha az anti-professzionizmus a profi viselkedés egy formája, s ha a profi viselkedés lefedi a területet (abban az értelemben, hogy bármi, amit megvalósítani szeretnénk, éppen ennek lesz a megnyilvánulása), akkor miért marasztalom el Bate-et abban, hogy professzionális tervének kivitelezéséhez anti-professzionista módon lép föl? Ha lerombolom azt a megkülönböztetést (amelyre egyébként az anti-professzionizmus támaszkodik), amely a professzionális indítékú tevékenység és az elvont vagy általános értékek melletti elkötelezettség motiválta tevékenység között húzódik, akkor vajon nem fosztottam-e meg magamat az ítékezés alapjától, mert hisz a tevékenység egy formája nem különbözik a másiktól, sem jobb, sem rosszabb amannál? A válasz: nem, mert ha mindent professzionizmussá alakítunk, akkor az értéket nem tagadjuk, hanem újraosztjuk. Az ellentétet nem úgy dekonstruáljuk, hogy megfordítjuk a pólusok hierarchiáját, hanem úgy, hogy mindkét pólustól megtagadjuk azt a függetlenséget, amely elsősorban lehetővé teszi a szembeállítást. Hogyha érven az, hogy nem lehet olyan irodalomkritika vagy -pedagógia, amely ne volna a professzionizmus egy formája, akkor az is az, hogy nincsen olyan formája a professzionizmusnak, amely ne volna valamilyen értéknek vagy értékrendnek a kiterjesztése. Míg ezelőtt arra kérhetek, hogy válasszunk a professzionizmus és a tiszta érték valamely kategóriája közül (amely utóbbi, jelentőségteljes módon, csakis a leghomályosabb módokon volt megnevezhető), addig most olyan választási lehetőség előtt állunk, hogy a professzionizmus különböző változatai közül kell választanunk, a hozzájuk tartozó járulékos értékekkel együtt. Ha azt állítjuk, hogy az anti-professzionizmus a professzionális viselkedés egy formája (s ezért filozófiai értelemben nem koherens), akkor nem zártuk le a megvitatást, hanem éppen azonosítottuk azt az alapot, amelyen a megvitatás folytatható úgy, hogy most megfogalmazhatók azok a kérdések, amelyeket fel kell tennünk: miféle professzionális viselkedés az anti-professzionizmus? És: mik a következményei? A válasz az, hogy — legalábbis irodalmi formájában — lehetetlen célokat tűz ki (a szakmai hálózathoz való kiszabadulást vagy az azon való túllépést), és ezért az a következménye, hogy az emberek szégyellik, amit tesznek. Az a lélektani szorongás, ami ezt a szakmát jellemzi, az a tény, hogy tagjai közül oly sokan szégyenkeznek azon kapcsolat miatt, ami őket a munkájukat lehetővé tevő masinériához fűzi, véleményem szerint részben az irodalmi anti-professzionizmusnak tulajdonítható, amely — mint a professzionális viselkedés egy formája — csaknem mindig veszedelmes.

Veszedelemes még akkor is, amikor a Bate-éhez képest homlokegyenest ellenkező írásművet hoz létre, amely határtalanul vonzóbb is a Bate-énél. Edward Said új tanulmánya, az *Ellenfelek, közönségek, választókerületek és közösség* (*Opponents, Audiences, Constituencies, and Community*), amely ugyancsak a *Critical Inquiry* 1982. szeptemberi számában jelent meg, mindaz, ami Bate nem: nagyvonalú, művelt, humánus, együttérző, felelősségteljes. Voltaképpen még azt is mondhatnánk, hogy Said Bate-nek válaszol (bár időrendileg ez lehetetlen), amikor elítéli az irodalom tanszékeket, mert azok tananyagát „csaknem kizárólag emlékművek alkotják, amelyeket merev dinasztikus alakzatokba kanonizálnak, s amelyek előtt monoton áldozatot mutat be újra meg újra az alázatos áldozárok egyre zsugorodó céhe.”⁸ Ahol Bate azt tanácsolja, hogy húzódjunk vissza egy egyre kisebb és szűken elit szakmai papság bástyái mögé, addig Said arra ösztökéli az értelmiséget, hogy törjön ki szaktudományos gertőjából és álljon be a nagyvilág társadalmi és politikai folyamataiba (ld. 25. o.). Mégis, mindazok ellenére, ami Bate-et és Saidot elválasztja, egy meggyőződés összekapcsolja őket: mert az intrikus a színdarabban — Said szavai szerint — „a szaktudás és a professzionalizmus kultusza” (2. o.). Ahol Bate úgy véli, hogy a professzionalizmus és a specializáció a fókusz elvesztéséhez és a közös kulturális örökség szétszóródásához vezetett, ott Said szerint ugyanezek a jelenségek az örökséget múzeumi tárgyakká tették, ehhez szerető szívvel asszisztált az egyre exkluzívabb céh, s így ezt az örökséget „marginálissá”, „ártalmatlanná” és „végső soron nem-politikussá” tette (19. o.).

Nyilvánvaló, hogy mindkét érvelés nem lehet helyes, s én azt hiszem, hogy voltaképpen mindkettő helytelen, és ugyanolyan módon helytelen. Bate és Said azt gondolják, hogy a választási lehetőség a professzionalizmus és valamilyen intézményen kívüli viselkedésforma között van (amelyről persze nagyonis különböző leírást adnának). Nekem viszont úgy tetszik, hogy (1) a választási lehetőség a professzionális élet által ölthető alakok között van, és hogy (2) az intézményen kívüli tevékenység fogalma nem koherens. Másként fogalmazva: egyetérthetünk Said afölötti elkésredésével (és én egyet is értek), hogy a szellemtudományok marginálissá váltak, de nem kell azzal egyetértenünk, hogy e marginalitásból úgy lehet kitörni, ha kitörünk az „elzáró intézményekből”. A marginalitás nem a professzionalizmus függvénye, hanem a professzionális élet sajátos fordulata, legalábbis a professzionális irodalmi életben. Olyan fordulat, amelyet ez a professzionális élet ebben a században vett. S ha azt szeretnénk (ahogyan Said és magam is szeretném), hogy megváltoztassuk e marginalitás feltételeit, akkor nem azon kell munkálkodnunk, hogy felszámoljuk a professzionalizmust, hanem azt kell nézni, hogyan vehetünk másik fordulatot. Ez természetesen nem egyszerű dolog. Feltehető, hogy az a tény (ha tény egyáltalán), hogy a szellemtudományok ma marginálisakká váltak, történelmi fejleményekben gyökerezik, a szellemtudományoknak más egyetemi tanszékekhez fűződő viszonyában az egyetemi szerkezeten belül, az egyetemnek az üzleti élethez és a kormányzathoz fűződő viszonyában, valamint az irodalomtudomány belső dinamikájában, annak

8. SAID, EDWARD W.: *Opponents, Audiences, Constituencies and Community*. = *Critical Inquiry* 1982. 9. 17. [A későbbi hivatkozásokat a szövegben zárójelben adom.]

meghatározásaival, feltételezett céljaival és szándékaival, autorizált és orthodox gyakorlataival és így tovább. Röviden: a jelenlegi helyzet tömören felsorakoztatott és súlyos haderők eredményeként jött létre; de ezekkel szemben nem úgy lehet felvenni a harcot, hogy valamely varázslatos erkölcsi pálcát meglóbálunk (akár azt a jelszót tűzzük ki rá, hogy „vissza a nagy hagyományhoz”, akár azt, hogy „előre a politikai ébredéshez”), hanem úgy, hogy más erőket hozunk mozgásba, ugyancsak intézményes és professzionális jellegű erőket, amelyek végül is, reméljük, újrastrukturálják majd a professzionális élet alakját.

Úgy tetszhet, hogy amire itt rámutatok, nem jelentős kérdés. Hiszen végül is egyetértek Saiddal abban, hogy a marginalitás feltételrendszere káros és megváltoztatandó, hát akkor meg miért érdekes egyáltalán az, hogy Said rosszul azonosítja ennek a helyzetnek az okát? Különösen akkor, hogyha — feltéve, hogy igazam van — bármilyen cselekvési terv, amit Said javasol, elkerülhetetlenül intézményes és professzionális lesz. Válaszom erre az, amit már az irodalmi szakmaellenesség fő következményeként felidéztem: hogy ez az embereket arra bírja, hogy szégyenkezzenek amiatt, amit tesznek; s ebben az összefüggésben Bate és Said érvei tükörképei egymásnak. Bate szakmaellenessége arra sarkall bennünket, hogy szidjuk magunkat azért, mert a világ túlságosan is velünk van, mert odahagytuk az általános és időtálló igazságokat a mindennapi politikai élet különös és efemer gondjai javára, melyeket a feketék, a mexikói-amerikaiak, a melegek s a többiek képviselnek. Said anti-professzionalizmusa pedig arra sarkall bennünket, hogy szidjuk magunkat azért, mert nem vagyunk eléggé e világból valók, mert úgy döntöttünk, hogy „Wordsworth-öt és Schlegelt magyarázzuk”, míg mások „az országot működtetik” (23. o.). Ha Saidra hallgatunk, azért vetjük meg magunkat, mert túlságosan marginálisak vagyunk; ha pedig Bate-re, akkor azért, mert nem vagyunk eléggé azok. Meggyőződésem, hogy egyikükre sem kell hallgatnunk (legalábbis ebben a tekintetben), s ehelyett a két tanulmány szembeállításával felvetett kérdéshez kell fordulnunk. Milyen értékek szolgálatába és milyen következmények reményében szeretnénk szakmai életünket berendezve látni? Nem egyszerű kérdés ez, s ha választ is adunk, az nem lesz egykönnyen átalakítható olyan célból, hogy egyik vagy másik célt megvalósíthassuk. De legalább olyan kérdést tettünk fel, amelyben előfeltételezésként nincs elrejtve az a vágy, hogy teljesen áldozzuk fel professzionális életünket valamely másvilági vagy még totálisabban evilági eszmény oltárán.

Ilyen választási lehetőségeket kínál fel a jobboldali és a baloldali szakmaellenesség. Amennyiben pedig ez az alternatíva megfelel számos irodalomtudós hiedelmeinek — egyfelől annak a hitnek, hogy az irodalom professzionális tanulmányozása az irodalom kiszigerelése, s másfelől annak, hogy az irodalom professzionális tanulmányozása saját felelősségünk elől való megfutamodás —, annyiban nagyon jól meg is magyarázza, hogy az irodalomtanárok miért számítanak szabad prédának. Szabad préda vagyunk, mert így intéztük a dolgainkat: behódoltunk a tevékenységünkönkről alkotott olyan nézetnek, amely szerint az, amit teszünk: vagy fölösleges vagy erkölcstelen („Hogyan foglalkozhatsz Miltonnal, amikor a harmadik világban éheznek?”). Egyre töltöttük élesre a fegyvert és álltunk elé készséges és jól látható célrálblaként;

s ha mi vagyunk — ahogyan Bate írja — „a bohócok az országos sajtóban” (52. o.), akkor ez nem azok miatt az okok miatt van így, amiket ő megnevez, hanem azon magatartás miatt, amelyet ő példáz, mikoris a sajtóban minket, kipellengérezőket még több munícióval látja el, mint amennyire szükségük lenne. Ha van valami olyasmi, amit „az anglisztika válságának” nevezhetünk, akkor ez a bizalom válsága, s ezt részben magunk teremtettük azzal, hogy túlságosan komolyan vettük magunkat mint egy már készen álló kultúra papságát, s nem vettük magunkat eléggé komolyan mint profikat, akiknek az a dolguk, hogy megcsinálják s újra megcsinálják ezt a kultúrát, még ha ünneplik is.

(Fordította: Kálmán C. György)

(Stanley Fish: *Profession Despise Thyselves: Fear and Self-Loathing in Literary Studies*. = *Critical Inquiry* 1983. 349 — 364.)

WALTER JACKSON BATE

A Critical Inquiry szerkesztőjének

Nagyvonalú gesztus a *Critical Inquiry* részéről, hogy felkértek: válaszoljak arra, amit Stanley Fish mond írásomról (*The Crisis in English Studies* = *Harvard Magazine* 1982. szept.-okt.). Sajnálom, hogy Fish nem ért egyet a cikkel vagy legalábbis néhány részletével, s azt is, hogy mások sem értenek egyet egyet vele, bár nem mindig ugyanazon okból. Meg tudom érteni, mert magam sem értek vele egyet, s egyre kevésbé azóta, hogy megjelent. Ostobaság volt beleegyezniem abba, hogy áttekintsem (bármely közönség előtt, de különösen a volt diákok egyetemi lapjában) azt, mi történt az irodalom oktatásában és kutatásában 1880 és 1980 között. Egy ilyen rövid vázlatban az ember nemcsak, hogy csakis felületes lehet — elkerülhetetlenül és radikálisan az —, de valamiféle ingerült és zsörtölődő hangulat ragadja fortélyosan magával, egyszerűen azért, mert oly gyorsan kell érinteni minden egyes tárgyat, odakenni néhány mondatot, aztán továbbhaladni.

De legyenek bármilyen fenntartásaim is azzal a cikkel kapcsolatban, s bárhogy is szeretném, hogy meg se írtam volna, nem tehetek róla, de az az érzésem, hogy Fish igencsak rosszul ábrázolja mindazt, amit írásomban kifogásol, s örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy ezt el is mondjam. Nehéz dolog úgy visszautasítani a bírálatot, hogy a megbírált mű maga nem az olvasó előtt van, hanem egy másik lapban, eldugva. Lényegét tekintve válaszom abból áll, hogy nem azt mondtam, amit Fish mond, hogy mondtam volna — ezt pedig csak úgy illusztrálhatom, ha részleteket idézek abból, amiből Fish néhány megjegyzést a szövegösszefüggésből kiragadva idézett.

De hadd próbáljam meg legalább néhány szóban összefoglalni írásom lényegét. Azzal kezdtem, hogy megkíséreltem a nem szakmai közönség számára leírni a *litterae humaniores* reneszánsz hagyományát, s ennek azt a törekvését, hogy egyesítse az irodalom tanulmányozását a történetírás és a filozófia mesterségével. Az alapvető premissza végig az volt — akár helyes, akár nem —, hogy ez a hagyomány sokáig a kerék tengelye volt, ez jelentette a specializáltabb megközelítések küllőinek számára a középpontot, amelyek nélkül elveszítették volna eredeti céljukat és funkciójukat. Abban, amit elgondoltam, egy sor közhely volt benne (legalábbis azok számára, akiket Fish „profí” közönségnek tekintene, ha nem is annak a csoportnak a számára, akikhez szóltam), felvázoltam, hogy mi történt az 1880-as és 1890-es években, amikor — és ez egybeesett az amerikai egyetemek tanszékeinek megalapításával — a német egyetemek presztíze (a filozófiában, a forrástanulmányozásban, a szövegkiadásban) a csúcspontján volt. Néhány lapot szenteltem annak a hatásnak, amelyet az irodalom tudományára a németországi és az amerikai tudományos specializálódás

gyakorolt; annak, hogy a szellemtudományok megkísérelték utánozni a felhalmozó tudományok sikerét a „tudományos” eljárások révén; valamint szoltam a filológiának és a forrástudományoknak az 1890-es évektől az 1930-as évekig tartó hosszú zsarnokságáról. Azután következik az egyetlen ellenséges kijelentés, amit bármilyen meghatározott egyetemről teszek — és pedig a Harvardról: idézem ezenközben William Allan Nielson megjegyzését az 1920-as évekből, hogy az egyiptomiaknak csak öt hétig tartott egy múmia elkészítése, a Harvard irodalom tanszékén viszont öt évbe telik, amíg valaki megkapja a PhD-fokozatot. A tanulmány ezután azzal foglalkozik, hogy a *litterae humaniores* eszménye egy sor módon folyamatosan szétforgácsolódott, s ez vezetett oda, amit most is az Új Kritika egészséges reakciójának érzek — noha ez is, mint a legtöbb megközelítés, bizonyos fókig rövidlátó volt, s idővel rutinossá és mechanikussá korcsosulhatott. A cikk fő témája mindvégig az volt, hogy milyen problémákat jelent az irodalomoktatás számára a *litterae humaniores* régi eszményének hosszú ideje tartó dezintegrálódása, ami akkor jelent meg tragikus formában, amikor összeomlott a munkaerőpiac és az angol főszakosok száma az 1960-as évek végén és az 1970-es években csökkent. Röviden taglaltam, hogyan lehet megoldani ezt a helyzetet: egyfelől kísérletet kell tenni arra, hogy népszerűségének növelésével szélesítsük a tárgyalt területeket (ahelyett, hogy olyan programokat indítanánk, amelyek az irodalom nemzeti kapcsolatait, történetét és filozófiáját általánosságban vizsgálják); másfelől pedig meg kell próbálni visszaszerezni a szellemi „szigorúságot” (pl. strukturalizmus és posztstrukturalizmus). A cikk befejezése arra hívott fel, hogy bővebben aknázzuk ki a szellemtudományokat tanuló egyetemisták és a továbbképzésben részt vevők oktatásában a történelmet és a filozófiát.

Meg vagyok lepve — s talán a *Critical Inquiry* más olvasói is meglepődtek rajta —, hogy Fish-nek, amikor álláspontját védelmezi, egy szalmabábot kellett eszközölnie, hogy legyen kit megtámadnia. Első reakcióm az volt, hogy talán úgy érezte: kifogyott az anyagból, s eszembe juttatta Samuel Johnson megjegyzését „a dühvel és kiabálással *megnagyobbított* kritikáról”. Talán csak kiindulópontokra volt szüksége; s ez érthető. De hát akkor miért nem választja ki támadása célpontjául sokkal átgondoltabb könyveim egyikét? Miért választja ehelyett rövid tanulmányomat, annak is csak részleteit, amelyet egyszerűen egy öregdiák-magazinnak írtam? Nyilvánvalóan kiemelkedőbb szerepet tulajdonít ennek, mint amennyit megérdemel: veszedelmes fenyegetésnek tekinti a „szakmára” nézve. Én nem gondoltam, hogy ez fenyegetés lenne. Fish azt mondaná, hogy azért nem, mert én provinciális vagyok (nem „mozgok” a megfelelő körökben, mondja, és nem találkozom a jobb emberekkel). De én egyszerűen azért nem gondoltam, hogy ez fenyegetés lenne, mert az írás nem egyéb, mint közhelyek összegereblyézése, s részben azért sem, mert pluralizmusra szólítottam fel benne — ez pedig olyasvalami, amiért Fish maga is gyakran kiállt. Amikor pedig a „kritikai elmélet” iránt megélnkülő új érdeklődésről beszél, eszembe jut, hogy hirdette: szükséges elem a kritikai elmélet „történetének” tanulmányozása. Teljesen egyetértek vele.

Amikor átolvastam Fish cikkét, és megpróbáltam felfedezni a közös nevezőt mindabban, amit elírtél, be kell vallanom, tanácstalan voltam. Talán nincs elég képzelő-

erőm ezen közös nevező felfedezéséhez. Mert az egyes bírálatok nekem kapcsolat nélkülieknek tetszenek. Hadd térjek ki tehát rájuk, mint külön-külön pontokra.

1. A leghangosabb ellenverés — s ezért az, aminek több helyet kell szentelnem, mint amennyit szeretnék — a magam (vagy inkább cikkem néhány mondatának) és a Harvard Egyetemnek az összekeverését érinti. Tudtam már, más megnyilvánulásai alapján, hogy Fish arca automatikusan megrándul, ha a „Harvard” szóval találkozik vagy azt használni kénytelen. Minthogy megjegyzéseiben ő maga is egy kissé *ad hominem*, az ember hajlamos elgondolkodni, *ad hominem* módon, hogy vajon honnan e harag, és a hely pusztá gondolata miért idegesíti fel ennyire. Nem tudom a választ. Bármilyen legyen is az ok, ez az ő magánügye. Csakhogy az a feltételezés, hogy én valamiféle szóvivője lennék a Harvard Egyetem angol tanszékének, fergeteges kacajra fakasztaná mindazokat, akik a tanszék utolsó negyven évének történetét ismerik, s azt, hogy hányszor szavaztak le zsinórban, egyik ügyben a másik után, amióta csak közöm van a tanszékhez.

Szó sincs arról, hogy a Harvard tanszéke inkább megőrizte volna a *litterae humaniores* reneszánsz eszményét, mint vagy húsz más tanszék; sokkal kevésbé, mint ahogyan a Chicagói Egyetem oly nemes módon megőrizte, amikor az beindította „nagy könyvek” programját — ez a tanszék megrögzött módon nem volt egységes csoport, amely bárminek is a pártján állt volna. Bliss Perry önéletrészében, az *És boldogan tanított* (*And Gladly Teach*) címűben felidézi első élményét a harvardi irodalom tanszékéről, amikor 1910-ben Princetontól ideérkezett. Az jutott eszébe, amit egy idős hölgy mondott Emerson egyik előadásának végeztével: „nincs köze semmihez, csak Istenhez”. A helyzet nem változott 1910 óta, bár az az elképzelés, hogy Isten végső soron egységet teremthet, elhalványodott; alakja pedig, ha van neki egyáltalán — mint ahogyan ez az alak Fish-nek „a szakmát általában” juttatja az eszébe — mindig a lukas közepű linzert vagy fánkot juttatta az eszembe. Az biztos, hogy azok közül, akik az 1930-as években vagy később, a háború után ott tanítottak engem, csak egyetlen tudós volt, aki kiállt és tett is azért, amire ma nosztalgikus sóhajjal tekintek vissza, s amit Fish nagyon nagyvonalúan örök harvardi fixációnak vél — ez a tudós a néhai Douglas Bush volt, aki nagyon magányos alak volt, amilyen előtte Werner Jaeger volt a görög és Irving Babbitt az összehasonlító irodalom tanszékén.

Sajnálatosan sokat időzök ennél a témánál, de csak azért, mert Fish maga csinál ügyet belőle: azt állítja, hogy a Harvard Egyetem angol tanszéke kegyvesztett lett és történelmi „ereklyévé” vált, s hogy az igazi mozgatórugója annak, amit írtam, az a neheztelés amiatt, hogy a Harvardon szerzett PhD-fokozatú tudósoknak nincsen már annyi pozíciójuk, mint hajdanán. Fish maga mondja, hogy „szabad prédák az irodalomprofesszorok: csaknem bármilyen, amit tesznek, ellenük fordítható, mert mindig lehetséges valami hitvány vagy tisztátalan indítékot tulajdonítani nekik.” Lehet, hogy Fish maga példázza ezt azzal, hogy oly hevesen ostromozza szerencsétlen írásomat? (...)

2. Anélkül, hogy említené, miről szól írásom nagy része, Fish kipécézi néhány megjegyzést egy kis darabjából, és azzal vádol, hogy feketeellenes, feministaellenes stb. vagyok. Miután Fish kiragad néhány mondatot kontextusából (ez megbocsátható

— valamennyien megteesszük ezt; van határa annak, hogy mennyit idézhetünk egy-szuszra), úgy látszik, három dolgot tesz: (1) úgy foglalja össze vagy úgy fogalmazza át ezeket a megjegyzéseket, hogy azok polemikus állításokká válnak; (2) ebből következtetéseket von le — csak éppen a sajátjait; és (3) aztán nekiront azoknak a következtetéseknek, amelyeket levont. Második bekezdésében, ahol elmarasztalja azt a régimódi reményt, hogy egyetemes értékeket keressünk, ezt állítja: „Ebből következik tehát..., hogy azok a művek, amelyek különös magatartásformákat, stratégiákat, szektás elgondolásokat vagy politikai programokat hirdetnek vagy ezekből erednek, nem számítanak irodalomnak és az irodalomtudósoknak nem szabad irodalomként foglalkozni ezekkel”. [Kiemelés tőlem.] Csakhogy semmi esetre sem „következik” ez, legfeljebb talán Fish gondolkodásában. Mindössze az következik, hogy ezek az érdeklődési körök — ha más kontextusokról elszigetelten foglalkoznak velük és propagandisztikus szellemben — önmagukban nem jelenthetik adekvát pótlását vagy helyettesítést olyan megközelítéseknek (széles értelemben történeti, szociológiai, morális, stilisztikai megközelítéseknek), amelyek a centrumot adhatják, ahonnan el lehet mozdulni mindazon tárgyakhoz, amelyeket Fish említ. Az biztos, hogy én nem akarom kirekeszteni ezeket a tárgyakat a tananyagból, sőt, valószínűleg ugyanannyit foglalkoztam némelyikükkel, amikor oktattam, különösen pedig a politikai irodalommal, mint Fish. Tudom, hogy maga Fish is úgy gondolja, hogy reakcióink az olvasásra elkerülhetetlenül szubjektívek, s hogy egyetlen szöveg sem tekinthető befejezett dolognak. De arra kell kérnem az olvasót, hogy mielőtt Fish megjegyzései miatt elítélne engem, az alapján ítéljen meg, amit mondtam, s nem az alapján, amire Fish következtetett vagy amit Fish kinagyított. Csak annyit mondtam, hogy a diákok számának csökkenésével szembekerülő irodalom tanszékek minden eddiginél nagyobb kísértést éreznek arra, hogy a nagyobb kontextusokból kiszakított tárgyakból indítsanak kurzusokat s ezeket elszigetelt módon tárgyalják, ahelyett, hogy a történelem, a filozófia, a szociológia vagy a pszichológia általánosabb tantárgyainak tanulását követelnék meg. Szeretném megismételni, hogy nem kárhoztatom ezért a tanszékeket. Úgy érzem, elég szomorú állapotban van az, amit Fish „piacnak” nevez, s az a lelkesedés, amelyet manapság olyan sok diák tanúsít a propagandisztikus megközelítések iránt, arra kell, hogy kényszerítsen bennünket, hogy szabaduljunk meg a szigorú, igényes, s ezért kevésbé népszerű tárgyak homokzsákjától.

3. Mint „specialista” (mert hisz mi másról is írtam, mint főként az 1750 és 1832 közötti korszakról, s valamiképp a kritikaelmélet történetéről), megboroztam attól a szillogizmustól, amelyet Fish alkotott: a „specializáció” egyenlő a „professzionálizmussal” (a „specializáció”, mondja, „a tudományos élet üzlete”); én rámadom a végletes specializációt; tehát szakmaellenes vagyok. Igaz, hogy idézem Francis Baconnak *A tanulás előmeneteléről* írott művét (*Advancement of Learning*), aholis a specializálódásnak ez a nagy barátja azt jósolja, hogy ha túlságosan kíméletlenül visszük végbe a specializálódást, akkor maga alá gyűrhet bennünket; én azt tettem hozzá, hogy ez egyre nyilvánvalóbbá vált a második világháború óta az irodalom megközelítéseinek egymást kölcsönösen kizáró alosztályai esetében. Einstein, aki semmi esetre sem tekinthető „szakmaellenesnek”, megismételte Bacon figyelmeztetését: „a

versenyrendszer túlhangsúlyozása és a korai specializáció megöli a szellemet, amelyről pedig az egész kulturális élet függ, beleértve a *specializált tudást* is.” De frásom későbbi részében azt próbálom hangsúlyozni, hogy semmiképpen sem ócsárlom én a „kreatív specializálódást”, amely „elkerülhetetlen a modern világban”, csak azt a közhelyet ismérlem, hogy „a speciális szaktudás mellett keresnünk kell az emberiségben és az emberiségen keresztül azt a skálát, amely abban fejeződik ki, amit még ma is szellemtudományoknak nevezünk — s ezt a szót joggal tesszük többes számba. Az egységet csak akkor érjük el, ha teljes őszinteséggel az emberi tapasztalat nagy kifejező szellemeit és nagy kifejező korszakait mutatjuk be.”

4. Fish kinevet tudatlanságomért, mert azt gondolja: azt mondom, hogy a strukturalizmusnak nem volt hatása a „szakmára” 1980-ig. Elfelejt, hogy Roman Jakobson, akivel láthatóan egyetért, harminc évvel ezelőtt lett kollégám. Rövid megjegyzéseim a strukturalizmusról ott bukannak fel, ahol általánosságban szólok az 1950 és 1980 közötti periódusról, s ebben a részben említtem azt, hogy ennek a harmincéves korszaknak a végére, 1980-ra, már a szakemberek sokaságára tett a strukturalizmus „erős benyomást”. Ebben semmi becsmérlő nem volt. Azt mondtam, hogy szerintem napjainkban ez a szellemi szigorúság újjáélesztésére tett legígéretesebb kísérlet, s hogy magam „szívem mélyén egyfajta strukturalista vagyok”. Azt is hozzátettem, hogy a strukturalizmusnak gondokkal kell szembenéznie, ahogyan minden más megközelítésnek is — a filológiának, a „régí vágású” irodalomtörténetnek, a „nagy alkotókra” való összpontosításnak —, sőt (ahogyan kis cikkem sorsa is bizonyítja) még az olyan kísérletnek is, amely a *litterae humaniores* hagyományát kívánja vissza. Fish továbbá azt sugallja, hogy a strukturalizmus kiment a divatból, s hogy „a legtöbb irodalomtanár számára van némi történelmi korszak-íze.” De tényleg így van ez? Igaz, hogy most nincsen sok aktívan *praktizáló* strukturalista Amerikában. Jonathan Culler azt mondta, s valószínűleg igaza van, hogy ez azért van így, mert a strukturalizmus soha nem volt képes rácsatlakozni az frók avantgarde mozgalmaira (ez természetesen igaz némely poszt-strukturalista elméletekre is és korlátozó tényezőt jelent). Szellemi értelemben azonban, abban a körben, amit Fish „szakmának” tekint, úgy tűnik nekem, hogy a strukturalizmus megőrizte a 70-es évek folyamán elmélyített respektusát. Rövid bekezdésem a dekonstrukcióról bevallottan kísérleti jellegű és tisztességtelen módon elutasító volt. Azt szerettem volna mondani, csak nem fogalmaztam meg elég világosan, hogy a jelenlegi irodalomelmélet iránti érdeklődést fel kellene váltania az Arisztotelésztől az 1940-es évekig tartó irodalomelmélet tanulmányozásának, mert úgy éreztem, hogy sok diák itt találkozik először bizonyos irodalmi és esztétikai elgondolásokkal, anélkül, hogy érzékelné a filozófiai alternatívákat. Sierek viszont hozzátenni, hogy Culler új könyveinek alapos tanulmányozása segített megváltoztatni elgondolásomat, s arra ösztönzött, hogy kevesebb előítélettel közeledjem ehhez a témához. Ennek megfelelően bánom már, hogy nem hagytam ki ezt a bekezdést, ahogyan terjedelmi okok miatt kihagytam egy másikat, ami az irodalom túlzásba vitt biográfiai szemléletű vizsgálatáról szólt (nem vagyok a „biográfia” ellen, magam is tettem néhány kísérletet e tárgyban.)

5. Ami az MLA programokat illeti, beismerem bűnömet, tényleg azt mondtam, amit Fish nekem tulajdonít. Azt hiszem, hogy az MLA-találkozókat már a 40-es és 50-es években agyonnyomta az alosztályok súlya, s ahelyett, hogy az általánosabb témájú, komoly segítséget jelentő nagy találkozók erősödtek volna meg, az ellenkező irányba haladtunk, és tökéletesen szétforgácsolódtunk a további alosztályokban. Fish nem téríthet meg ebben az ügyben: nem fogom úgy érezni, hogy a sok száz, önmagába zárt tárggyá való szétforgácsolódás — azzal, hogy ez egyben a korábbi, nagy találkozók végét is jelenti — helyes volna; azt sem fogom érezni, hogy ezt az eljárást igazolhatja, ha megkapja a „professzionalizmus” pecsétjét (sőt, ez maga lenne az egyedüli igaz professzionalizmus). Biztos, hogy Fish-nek ebben a véleményében a többség osztozik. Én kisebbségben vagyok. De akkor, amikor a kisebbségek hallathatják a hangjukat, egyszer talán meghallgatást nyer ez a kisebbség is.

(Fordította: Kálmán C. György)

(Walter Jackson Bate: *To the Editor of the Critical Inquiry*. = *Critical Inquiry* 1983. 365–370.)

EDWARD W. SAID

Válasz Stanley Fish-nek

Amit Stanley Fish ír, az legtöbbször érdekes, izgalmas és meggyőző. A *Szakma, vedd meg magadat* ugyancsak sokat tartalmaz ezekből az elemekből, noha úgy érzem, hogy Fish hajlamos arra, hogy összemossa azt a fontos különbséget, ami a szakma kritikája és azon vágy között van, hogy a szakma ne létezzen (amit én például nem teszek magamévá). Az igazi kérdés azonban, ami az anti-professzionalizmus ellen indított sziporkázó roham alatt végig megválaszolatlan marad, az az, hogy mit is védelmez. Térelezzük fel egy pillanatra, hogy Walter Jackson Bate és magam is a szakmát önmagáért tesszük gúny tárgyává, és nem pedig (ahogyan tanulmányomban, az *Ellenfelek, közönségek, választókerületek és közösség* címűben magam tettem, s amit Fish bizonyos mértékig egészen súlyosan félreért) azért, amivé a szakma vált. Tegyük fel, hogy míg Bate azt akarja, hogy a szakma legyen kevésbé politikus és humanisztikusabb, addig én azt akarom, hogy vagy politikusabb legyen, vagy kevésbé szakadjon el a világtól. Visszavágásként Fish egyszerűen azt mondja: ő azt akarja, hogy a szakma legyen — jöllehet sem Bate, sem én nem állítottuk az ellenkezőjét. Az egyetlen viszonylag hosszabb szövegrészben, ahol Fish arról ír, hogy mit is védelmez, Fish szól „az irodalmárság szakmájáról, ennek minden járulékos masinériájával, korszakaival, folyóirataival, közlönyeivel, cikkeivel, monográfiáival, kerekasztalaival, konferenciáival, közgyűléseivel, rankönyveivel, bibliográfiáival, tanszékeivel, bizottságaival, utánpótlás-politikájával, káderpolitikájával, támogatási rendszerével, díjjaival és a hasonlókkal.” Ez az „és a hasonlókkal” csodálatos. Vajon ide kell-e értenünk az apákat és anyákat, a kollégákat, az autókat, a parkolóhelyeket, a hierarchiákat? Hát persze, meg még egy csomó apró-cseprő dolgot, amelyeknek egyike sem ad igazán hozzá semmit az „irodalmárság szakmájának magának” a meghatározásához.

De voltaképpen mi különbözteti meg Fish homályos limlomos ládáját („az irodalmárság szakmája maga”) attól a homályos humanizmustól, amelyet Bate esetében támad és attól a sugalmazott intézményességen-kívüliségtől, amit én bennem talál? Nagyon kevés, persze, az az állítás, hogy van egy szakma, amelyet Fish történetesen kongeniálisnak talál. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy mindenki tudja, mi az „az irodalmárság szakmája”, s ezt például éppen Fish-nek egy megjegyzése tanúsítja: a *Baltimore Sun*-ba író Peter Jay-ról írva „Jay kedvenc alternatívájának homályosságáról” beszél. Jay nem homályosabb, mint Fish; az a történelmi és filozófiai alap, amiről ez utóbbi védelmezi a professzionalizmust, sajna, túlságosan könnyednek tesz szik olyasvalaki számára, aki makacs álláspontra helyezkedik.

Egy helyen Fish azt mondja, hogy a szakma nem termel „valódi” árut, csak szolgáltatást kínál. De bizonyos, hogy a szolgáltatások, sőt, az ismeretek tárgyasulása

ezeket áruvá is tette. Voltaképpen Fish-nek a professzionalizmusról vallott nézeteit éppen úgy terjeszthetjük ki logikusan, ha azt mondjuk: a professzionalizmus nem valami tett vagy átélt dolog, hanem megtermelt és újratermelt valami, noha újraelosztott és újrafelvonultatott értékekkel. Hogy mik ezek, azt Fish nem mondja meg. Tesz viszont egy sokatmondó megjegyzést: hogy „mindent professzionalizmussá alakít”. Ezzel túlságosan sokat állít és túlságosan is ragaszkodik valamihez akkor, amikor azt, ami mellett érvel, meg sem fogalmazta s meg sem védte világosan. Ha „minden” professzionalizmussá válik, akkor a professzionalizmust kivetkőztetjük minden jelenlétéből. Mert mindaddig, amíg nem határozzuk meg a professzionalizmust — és a hozzá fűződő sajátos értékeket — addig nagyon csekély értékkel bír az, hogy szétváljunk az anti-professzionalizmus inkoherenciáit. Fish a redukcionista hozzáállást hívja segítségül ahhoz, hogy elmondja: a professzionalizmus az, ami, s bármi legyen is az, ezért az többé-kevésbé helyesen van így. Ha csak kicsit is továbbvisszük ezt a logikát, akkor mindezt ugyanígy elmondhatnánk az anti-professzionalizmusról is.

Másfelől Fish azt is mondja, hogy a szakma megváltozott, hogy új módjai vannak, hogyan tesszük a dolgunkat, hogy értékek vonódnak kétségbe a szakmán belül és kívül. Ezeket a fajta észrevételeket azonban tovább kell vinni, konkrétabbá tenni, meghatározott történelmi kontextusba ágyazni, s ezek egyike az a tény volna, hogy a szakmák nem természeti képződmények, hanem olyan konkrét politikai, gazdasági és társadalmi alakulatok, amelyek nagyonis meghatározott — bár olykor alig látható — szerepeket töltenek be. Sajnos Fish a lobbizóknak azt a hibáját követi el, hogy egyszerre elhomályosítja azokat a társadalmi-politikai aktualitásokat, amelyekért lobbizik, és vak is marad velük szemben — még amikor létezésüket védi, akkor is. Fish szerint a romboló anti-professzionalizmusban keresendő annak az oka, hogy a legtöbb profi irodalomtudós „szégyelli magát azon kapcsolat miatt, amely őt a munkáját lehetővé tevő masinériához fűzi”. Csakhogy amikor Fish ezt állítja, akkor olyan megfigyelést tesz, amelynek formája állítás ugyan, de értelmére nézve tautologikus. Fish ugyanis sem a szakmát sem a professzionalizmust nem definiálja, sem a „masinériáról” vagy a „munkáról” nem ad semmiféle pontosabb meghatározást. Mert ha az ember megteszi a különleges lépést, hogy mindent a professzionalizmusra és az intézményességre redukál, ahogyan Fish teszi, akkor maga az a lehetőség szűnik meg, hogy értelmes módon szóljunk a szakmáról. Kevesen vitathatják Fish fontos megállapítását, hogy minden értelmező és társadalmi helyzet voltaképpen már kontextusba, intézményekbe, közösségekbe és így tovább van beágyazva. De nagy különbség van aközött, hogy ezt kimondjuk, és aközött, hogy ezek után azt mondjuk: az irodalom szakmáját tekintve „a szakma” az a kontextus, amihez „minden” kapcsolható.

Nem különösebben szeretnék most végigmenni tanulmányom érvelésén, amelyet Fish szándékának megfelelően olykor rosszul ad vissza, bár néhány pontot azért megismételhetek. Először is, semmi mondanivalóm nem volt a professzionalizmusról; én a tudás megosztásáról és specializálódásáról beszéltem. Ez a tény valószínűleg irrelevantná tesz jó pár dolgot abból, amit Fish rólam mond, de azért menjünk csak tovább. Különbséget kell tennünk a professzionalizmus és a professzionalizmus *kultusza* között — én erről az utóbbiról szóltam. Burton Bledstein könyve, *A professzi-*

onalizmus kultúrája. *A középosztály és a felsőoktatás fejlődése Amerikában* (*Culture of Professionalism: The Middle Class and the Development of Higher Education in America*) egy olyan rendszer krónikája, ahol a professzionális tekintély „a tárgy bonyolultságát hangsúlyozta, a laikusok számára félelmetes jellegét”, s leírja, ahogyan a „szakzsargon és a formalitások” jellemzik a „szakértők” rituális eljárásait. Felhívtam a figyelmet azokra a párhuzamosságokra, amelyek a technikai és az elméleti kritika területén, valamint az olyan területeken történő „profí” visszaélések között vannak, mint a külpolitika, mert úgy tekintem ezeket, mint a gyakorta álságos céhbeli-testületi szakértelem kultuszának megnyilatkozásait. Úgy érveltem, hogy ez a történetietlen formalizmus és önvédelem egy különös formájával függ össze, ami abban kulminál, ami ma a szemünk előtt lezajlik. Soha nem mondtam semmit a „politikai ébredésről” (amivel Fish szórakoztató módon állítja szembe jókedélyű professzionális elégedettségét: „semmi baj, Józsikám”).

Kevésbé érdekel az egyfajta jovialitással igenelt professzionizmus, mint a kritikai tudat, s ez, ahogyan sokszor mondtam már, nem zárhatja ki a szakmabeliek társadalmi és politikai státusát. De mindaddig, amíg Fish nem áll neki, hogy konkrétan megmondja, hogy ebben a bizonyos itt-ben és most-ban, ahol ő maga is található, mit védelmez „professzionizmusként”, addig biztosak lehetünk abban, hogy érvelése éppoly szűz marad a tartalomtól, mint jelenleg. Biztos, hogy ha valaki ilyen vagy olyan magatartást tanúsít a profeszionizmussal kapcsolatban, az nem helyettesítheti sem azt, hogy a szakmát űzze, mint űzésre érdemest, s azt sem, hogy a szakmát meghatározza, mint meghatározásra érdemest, s itt nagyonis egyetértek Fish-nek a professzionizmus fontosságáról vallott nézetei lényegével. Az viszont nem igaz, hogy Fish voltaképpen megvédte „a szakmát” bírálótól. Fish mindössze annyit tesz, hogy védelmébe vesz egy meglehetősen alakatlan status quót. Minthogy tudom, hogy dolgozik egy tanulmányon a szakmáról, biztos vagyok benne, hogy ott majd kapunk egy összefüggő leírást. Addig is: az anti-professzionizmus nem képes elviselni azt a nehéz súlyt, amit Fish a nyakába rakott.

(Fordította: Kálmán C. György)

(Edward W. Said: *Response to Stanley Fish*. = *Critical Inquiry* 1983. 371-373.)

SZOCIOLÓGIAI ÁLLÁSPONTOK

PIERRE BOURDIEU

*Homo Academicus**

„És ők nem akarják, hogy megírjuk a történészek történetét. Kihasz-
nálják a történeti részletek ingatagságát, de saját magukra nem vonat-
koztatják ezt a bizonytalanságot. Azt hiszik, hogy elkerülhetik a törté-
nelmet. Olyanok, mint az orvos, aki úgy véli, hogy ő nem lehet beteg
és nem halhat meg.”

Ch. Péguy: *A pénz*

Ha kutatásunk tárgya a társadalom, kénytelenek vagyunk jó néhány alapvető ismeretelméleti problémával számolni, amelyek drámai formájában jelennek meg és a gyakorlati, valamint az elméleti megismerés elkülönüléséből származnak. Sajátos bonyodalmat okoz az is, hogy végleg eltávolodtunk az őstapasztalattól. Bár igyekszünk visszaszerezni a tudást, amelyet éppen e távolság nyújtott nekünk, mégis jól láthatók a tudományos megismerés gátjai, a közeledés és a távolodás végpontjai. Keservesen próbáljuk újra megtalálni a tapasztalathoz vezető elveszett utat és verejtékes munkával kutatjuk a megismerés tárgyát és alanyát, mert csak így lehetséges átlátnunk mindazt, amit tudhatunk, hiszen mi is e tudás részei vagyunk, és mindazt, amit belülről soha nem ismerhetünk meg. Talán ennél is több erőfeszítést kíván tőlünk az, hogyan közvetítsük írásban a tárgyról szóló tudományos ismereteket, hogyan igazoljuk példákkal (exemplification) állításainkat: ezt a retorikai stratégiát használjuk akkor is, amikor „meg akarunk értetni” valamit, arra ösztönözzük az olvasót, hogy gondoljon saját tapasztalataira, s így becsempészünk olvasatába ellenőrizhetetlen információkat. Ezzel azonban óhatatlanul a mindennapi ismeretek szintjére szállítjuk le a tudományos elméleteket, amelyeknek éppen ezek ellen kellene harcolniuk.¹ Elég tulajdonneveket használunk — és ez elkerülhetetlen, amikor olyan közegbe lépünk, ahol a játék egyik lényeges eleme éppen az, hogy „megneveztetünk” —, ezzel bátorítjuk az olvasó hajlandóságát, hogy az elvont egyén fogalmát a szinkretizmus szintjén az egyes egyénnel azonosítsa. Az egyén elvontan azonban csak el-

*Részlet az *Égetnivaló* könyvből. Paris, Minuit 1985.

1. Tökéletesen megértettem ezt a problémát, amikor olvasóim azt kérték tőlem, hogy „adjak meg példákat” az elemzésekben, amelyekből kizártam minden „anekdotikus” információt, még azokat is, amelyeket a „mértékadó körök” jól ismertek, sőt azokat is, amelyeket pedig az újságírók és a szenzációra éhes esszéisták buzgón lepleztek le.

méleti alapon létezhet, ahol tulajdonságainak egyértelműen meghatározott halmaza és a tulajdonságok egyes halmazai között fennállnak az azonosság és a szétválasztás összefüggései. Ezeket a kapcsolatokat ugyanazon elvek szerint határozhatjuk meg és jellemezhetünk más egyéneket is.

De hiába minden végső erőfeszítés, hogy elhárítsuk a mindennapi logikával megírt plerýkát, rágalmazást vagy vádaskodást, gúnyiratot és pamfletet, ha főleg mostanában, elemzésnek álcázzák magukat és egyetlen anekdota, ecsetvonás, egyetlen szó ki nem maradhat belőlük, csak hogy sebezhessenek és brillírozhassanak. Így teljesen felesleges módszeresen küzdeni bizonyos ügyletek ellen, hiszen mindenki ismeri őket, ahogyan hiábavaló az a szándék is, hogy ne vegyünk tudomást az egyetemi emberek és a zsumalizmus nyilvánvaló meghitt viszonyáról, nem is beszélve a rejtett, családi vagy egyéb kapcsolatokról. A történészek úgyis becsületbeli ügynek tekintik, hogy leleplezzék őket. Mégsem húzhatjuk ki magunkat az áruslás gyanúja alól, amelyben persze az olvasó maga is vétkes. Hiszen ő egészíti ki akarva-akaratlanul az elemzés fehér foltjait, amikor olvas a sorok között, azaz, amikor a „saját történeteire gondol”, ahogyan mondani szokták. Átalakítja a tudományos kutatás szigorúan cenzúrázott szövegeit, megváltoztatja a jelentéseket és az értékeket. Mivel a szociológus képtelen mindent leírni, amit tud, és mivel a kijelentéseit leleplezni mindig kész olvasói mindent sokkal jobban tudnak nála, persze egy másik világról, arra kényszerül, hogy a vita, a sejtetés, az allúzió, a féligazság és a kétértelműség kipróbált stratégiához folyamodjon, olyan eljárásokhoz, amelyeket az egyetemi hivatalos retorika igen kedvel. A szociológus korlátozott, személynevek nélküli történelme azonban éppúgy nem nyújthatja a történelmi igazságot, mint az egyes híres vagy ismeretlen egyének gesztusairól, cselekedeteiről szóló anekdotikus szövegek, amelyekhez pedig szívesen fordul a régi és újkori történetírás. E terület szerkezeti felépítéséből eredő szükségszerű hatások azonban csak a személyes kapcsolatok látszólagos esetlegességén keresztül érvényesülhetnek. Az emberi kapcsolatok ugyanis a közös és rendszeres találkozások társadalmi véletlenszerűségén alapulnak, valamint a szimpátiaként és antipátiaként megélt érzelmi kötődéseken. Ezek után méltán sajnálhatjuk, hogy társadalmilag lehetetlen bizonyítani mindazt, amit én a történelmi folyamat valódi logikájának és a történelem igazi filozófiájának hiszek. Ha teljesen kihasználjuk azokat az előnyöket, amelyeket a társadalmi hovatartozás vizsgálata nyújthat, akkor a kutatás objektív eszközeivel és a belső, közvetlen intuíció segítségével összegyűjthetjük a megfelelő információkat.

A szociológiai megismerés ezért mindig ki van téve az „érdekelt” elsődleges olvasás veszélyének, amely még kötődik az anekdotához és az egyes részletekhez. Ahelyett, hogy megelégedne valamilyen elvont formalizmussal, a tudományos nyelvben és a köznyelvben egyaránt megtalálható főneveket mindennapi értelemben használja. Ez az óhatatlanul elfogult olvasat félreértésekhez vezet, mert nem vesz tudomást arról, ami önmagában meghatározza a tisztán tudományos megismerést, vagyis a magyarázó rendszer szerkezetét. Ez az olvasat lerombol mindent, amit a tudományos elmélet felépített, hiszen összemossa azt, amit egyszer már szétválasztottunk, nevezetesen az elvont egyént (egyes személy vagy intézmény), aki csak a tudomány ál-

tal kidolgozott kapcsolatrendszerben léteznek, és az empirikus egyént, aki közvetlenül adott a mindennapi intuíció számára. Mindent eltüntet, ami elkülöníti a tárgyszerű tudományosságról mind a társadalmi megismerést, mind pedig a félművelt megismerést, amely az értelmiségről szóló esszék nagy részében sokkal inkább szolgálja az ámítást, mint a leleplezést. Az ilyen ismeretek logikája Thersites nézőpontjából érthető meg leginkább Shakespeare *Troilus és Cressida* című drámájában. Thersites az irigy, felbőszült, egyszerű katona, rágalmazza a hatalmasokat. Vagy ha közelebbi történeti valóságból veszünk példát, említsük meg Marat nézőpontját, s nem szabad elfelejtenünk, hogy elsősorban rossz fizikus volt.² Ez a részleges tisztánlátás nehezítés szívtotta egyszerűsítési kényszerhez és egy naiv, finalista történelemszemlélethez vezet, s mivel képtelen a gyakorlat rejtett elvéig hatolni, ragaszkodik a látszólagos felelősök anekdotikus megnevezéséhez. Végül kiemeli a leleplezett „összeesküvés” feltételezett értelmi szerzőit és minden gyűlölt akció cinikus szereplőivé lépteti elő őket, hiszen méltók erre.³

Akik a tudományos és a társadalmi megismerés határmezsgyéjén ütötték fel táborukat, vagyis az esszéisták, a zurnaliszták, a zurnaliszta egyetemi emberek és az egyetemi zurnaliszták, arra törek, hogy összekuszálják, hogy ragadják és eltüntessék a tudományos elemzés és a felületes vizsgálódás között húzóódó határt. Egyes egyéneket vagy egy lobbyt okolnak az egész terület szerkezeti felépítéséből következő hatásokért. Ugyanezt tették egy bizonyos tévésorozat felelősével, valamint a Nouvel Observateur köréhez tartozó École des hautes études tagjaival. Egyszerűen azért olvasnak, mert kíváncsiak, s kíváncsiságukat kielégítik a mondén pletyka és az irodalmi pamflet logikájával felépített példázatok és az egyedi esetleírások. Így a rendszer összefüggéseit megvilágító tudományos magyarázatot a szűklátókörű vita leghétköznapiabb szintjére süllyeszti, ad hominem érvek segítségével adnak ad hoc magyarázatokat.

Az eljárás (vagy az ügy) függelékben található elemzése, amelynek a végén következik az újsághír, elsősorban arra törekszik, hogy kimutassa a vádaskodások naivitását. Ezek a személyeskedések azt a látszatot keltik, mintha lelepleznék a játszmát, pedig ők is részesei annyira, amennyire az elemzés látszat-megállapításait olyan érdeknek a szolgálatába állítják, amelyek a játékosok helyzetére utalnak. Az irodalmi slágerlista első helyezettje soha nem az egyes egyén (a szóban forgó Bernard Pivot például), akármilyen hatásos és ügyes, nem is valamilyen intézmény (tévéadás vagy folyóirat), még csak nem is sajtóorgánumok együttese, még ha képes is befolyásolni

2. GILLISPIE, C. C.: *Science and Policy in the End of the Old Regim*. Princeton, Princeton University Press 1980. 290–330.

3. Többek között idézhetném ennek az iránynak az utolsó képviselőjét, Hervé Couteau-Begarie-t, aki gyűlölködve vizsgálta az Annales Kör tevékenységét, azzal a lehető legnaivabb, elfojtott gyűlölettel, amelyet csak az érezhet, aki — vidéki lévén — kétszeresen kiszorult az intellektuális életből: „Az új történetészek tehát egy egységes tervvel állnak elő, melyet ideológiailag ahhoz a befogadó réteghez idomítanak, amelynek szánják. (...) Ez a kiterjesztés magyarázza a sikerüket. Ezek után szabad előttük az út, hogy meghódítsák a könyvkiadást és a tömegkommunikációt, s hogy — Régis Debray szavaival — magukra irányítsák a „közfilyelmet”. (COUTEAU-BEGARIE, H.: *Le phénomène nouvelle histoire*. Paris, Economica 1983. 247, 248.)

a kulturális életet, hanem a kulturális területet alkotó objektív összefüggések, vagyis azok, amelyek a gyártók és a nagyüzemi termelés között alakultak ki. A tudományos elemzés által feltárt gondolkodásmód nagyjából túlteszi magát a legvilágosabb és leghatékonyabb emberek egyéni és társadalmi (összeesküvések) törekvésein. Általában őket tartják „felelősnek”. Eszerint óriási hibát követnénk el, ha ezekből az elemzésekből merítenénk érveket, hiszen az objektív kapcsolatok által behálózott cselekvő egyéneket felmentenénk a felelősség alól. Fel kell hívnunk mindazok figyelmét, akik a társadalmi törvényeket egy fatalista vagy cinikus lemondás igazolására sorskérdésként tüntetik fel, hogy a tudományos magyarázat nem csupán a megértést szolgálja, hanem képes a viszonyok megváltoztatására is. Az értelmiségi köröket irányító erőkről túlterhelt megismerés nem feltétlenül (szándékosan beszélek kétértelműen) „menti fel a felelősség alól az egyént”, Jacques Bouveresse-nek nem kell ettől tartania.⁴ Ellenkezőleg, az a feladata, hogy a felelősökkel tudassa valóságos helyzetüket és szabadságukat, hogy következetesen elutasítsa a gyávaságot, a részletekben elvesző tunyaságot, mely a társadalmi szükségszerűséget erősíti, és hogy legyőzze saját magában és másokban is a megalkuvó közömbösséget vagy a kiábrándult beletörődést, hiszen ezek a társadalomnak csak azt nyújthatják, amit az elvár tőlük, a lemondás kétes örömét és az alázatos cinkosságot, apró semmiségeket.

Tudjuk, hogy az emberek nem szeretik azokat, akik „tisza vizet öntenek a pohárba”, főleg, ha túlkapás vagy az árulás legszentebb értékeire hivatkoznak. Ugyanazok, akik azonnal „bátornak” és „világosnak” ítélik a feltáró munkát, ha idegen és ellenséges csoportokra irányul, készek meggyanúsítani a világosságot hozó elemzőt, ha a saját csoportját vizsgálja. A boszorkánysegéd könnyen maga ellen fordíthatja a felszabadított erőket, ha saját földje féltisei és szertartásai iránt érdeklődik, ahelyett, hogy távoli vidékeken keresné egy egzotikus mágia varázslatait. Karl Kraus a megfelelő helyről nyilatkoztatta ki a törvényt, mely szerint a leleplezést annál „bátrabbnak” tarthatjuk és hirdethetjük „családi körben”, minél távolabb áll társadalmilag a vizsgált tárgytól. Folyóirata, a *Die Fackel* első számának vezércikkében arról írt, hogy akik a kívülálló kritika könnyed örömeiről és hasznáról lemondanak, mert közvetlen környezetük szentségeihez kötődnek, készüljenek fel a „szubjektív üldöztetésre”. Ezért választottam az *Égetnivaló könyv* címet, amelyet Li Zhi, a száműzetését megszegő mandarin adott az olyan önpusztító műveknek, amelyekben lelepleződnek a játékszabályok. Nem azért, mert párbajra szeretném hívni azokat, akik máglyára vetnének minden művet, mely istenkáromló merénylet szent hitük ellen, ámbár biztosan azonnal fellázadnának az autodafék ellen.⁵ Hanem azért, mert egyszerűen ki szeretném mutatni az ellentmondást, amely a vezetőket titkainak felfedezésében rejlik, és amely azért olyan fájdalmas, mert ha a magánélet nyilvánossá válik (még ha részlegesen is), felér egy ország-világ előtti gyónással.⁶

4. BOUVERESSE, JACQUES: *Le philosophe chez les autophages*. Paris, Éd. de Minuit 1984. 93.

5. Kétségtelen, hogy egyfajta boszorkányégetés volt, bár nem beszélték meg előre, hogy a bécsi lapok egy sort sem írtak a *Die Fackel*-ről Karl Kraus egész életében.

6. Ismerjük az álomfejtést, melyet Freud legfontosabb tudományos művének tartott, s melyben a nyilvánvalóan tudományos értekezés logikája mélyről jövő történeteket rejt. Freud személyes álmain keresztül

A szociológia nemigen törődik az illúzióval, így a szociológus egy pillanatig sem élheti bele magát a felszabadító hős szerepébe. Viszont a rendelkezésre álló tudományos ismeretek segítségével törekedhet arra, hogy tárgyilagosan vizsgálja a társadalmat, s ezzel lehetőséget teremtsen a szabadságra. Ugyanakkor távol áll tőle az egyszerűsítő erőszak és a totalitáriánus berendezkedés, jóllehet többször megvádolták ezzel, főleg, mikor olyanok vizsgálatánál alkalmazta tudását, akik elfogadták a tudományos kritikát, de csak akkor, ha rájuk nem vonatkozik. A szociológus legfeljebb reménykedhet abban, hogy az akadémiai szenvedélyekről szóló írását a többiek aszerint értelmezik, ahogyan érte, azaz egy társadalmelemzés eszközeként.

AZ ALKOTÓMUNKA ÉS HATÁSA

Óriási kihívás számunkra annak a társadalomnak a vizsgálata, amelyhez sajátos, elválaszthatatlanul intellektuális és „időleges” érdekek fűznek minket. Legelőször csak a menekülésre gondolhatunk, mivel attól félünk, hogy elfogultsággal vádolnak, s arra törekszünk, hogy eltüntessük alanyi érdekeinket, „kötődéseinket”, jó előre igyekszünk kivédeni a vádat, hogy egyéni érdekek szolgálatába állítjuk a tudományt. Ezzel azonban eltűnünk úgy is, mint megismerő alany, s a lehető legszemélytelenebb, legautomatikusabb eljárásokat alkalmazzuk, vagyis az úgynevezett „normális tudományosság” logikája szerint a legvitathatatlanabb módszereket. (Ebből a szempontból megérthetjük azt a lemondó magatartást, amely végül a hiperempirikus módszert választja és könnyen belátható — sajátos értelemben — a tisztán politikai becsvágy, mely e szcientista semlegesség mögött rejtőzik, s mely a tudományosság által és nevében véget akar vetni a zavaros vitáknak. Az ilyen politikusok a bíró és az esküdt szerepében tetszelegnek és kizárják elkötelezettségüket, hogy a „vitán felülemelkedve” kitűnjenek látszólagos objektív és elvont feddhetetlenségükkel.)

Nekünk vállalni kell a tárgyilagosságot és az ebből fakadó felelősséget. Minden tárgyhoz tartozik valamilyen nézőpont, még akkor is, ha olyan elvonatkoztatott tárgyról van szó, amelyet azzal a szándékkal hoztunk létre, hogy eltöröljük a nézőpontot, azaz a részrehajlást, hogy túllépjünk a vizsgált terület egy helyéhez tapadó részleges távlaton. A tudományos kutatás műveletei azonban kényszerítettek bennünket arra, hogy a hétköznapiakban rejlő tapasztalatokat felszínre hozzuk és formalizáljuk, és lehetőséget adnak saját előfeltevéseik logikus ellenőrzésére. Magától értetődik azonban, hogy a több éven át egymást követő választások egésze nem mutatkozik meg ismeretelméletileg tökéletesen árláthatóan és teljes elméleti világosságban. A társadalomtudományi fakultások és a bölcsészkarok hatalmi viszonyairól szóló 1967-es felmérések például megállapították a tanulmányozott egyének névsorát, behatárolták a rájuk jellemző megfelelő tulajdonságok körét, vagyis felsorolták

elemek kibogozhatatlanul összekuszálódott viszonyokat, az apjához, a politikához és az egyetemhez fűződő kapcsolatait. Ld. SCHORSKE, CARL EMIL: *Fin de siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, Alfred A. Knopf 1980. 181–207. — *Vienne fin de siècle. Politique et culture*. Ford. Yves Thoraval. Paris, Seuil 1983. 177–196.

a „leghatalmasabb”, „legfontosabb” egyetemi embereket.⁷ Nem volt soha szükség empirikus kutatásra ahhoz, hogy mindennek az ellenkezőjét higgyük vagy állítsuk. Sőt, talán az egymást követő műveletek homályossága (köztük az „intuíció”), azaz a közvetlenül szemlélt tárgyról szóló ismeret tudományelőtti, csak többé-kevésbé ellenőrizhető formája, és a tárgyak analógiás elemzése az empirikus módszer pótolhatatlan termékenységének valódi oka. Az öntudatlan cselekvés lehetőséget ad arra, hogy tevékenységünk közben felfedezzünk valami eddig ismeretlen dolgot.

Tudományos elmélet csak bizonyos jelzések lassú és nehézkes felhalmozásával alkotható meg, a különféle hatalmi pozíciók gyakorlati ismeretén keresztül (például a Tanácsadó testület vagy a versenybíróság). De figyelembe kell vennünk a „befolyásosnak” tartott embereket is, sőt azokat a tulajdonságokat, amelyeket mindenki a hatalom jelének tart. A „hatalmasok” és a hatalom „képe” általában és összességében félelmetes, s mint ilyen, egyre inkább átadja helyét a hatalom birtokosairól és a hatalom egyes formáiról kialakított megkülönböztető, analitikus jegyeknek. Ezek pedig a kutatás során nyerik el végső jelentésüket, súlyukat és körvonalukat, mégpedig az őket egyesítő statisztikai viszonylatok segítségével. Eltávolodtunk az „ismeretelméleti szakadás” bizonyos „beavatási” szertartásai által sugallt egyszerre kezdeti és végső aktustól. A közvetlen intuícióval való szakítás egy hosszú dialektikus fejlődés eredménye, amely során a tapasztalati módszerekben megvalósuló intuíció önmagát elemzi és ellenőrzi. Új, világosabb feltevéseket segít napvilágra, melyek felülemelkednek a nehézségeken, a hiányosságokon s az elvárásokon, melyeket előidézték.⁸ A kutatás kisebb-nagyobb nehézségek forgataga, s ezek minden pillanatban önellenzésre kényszerítik a kutatót. Kénytelen önmagát faggatni arról, amit éppen csinál, s így egyre határozottabban tudja, hogy mit keres. A kezdeti válaszoktól halad újabb, lényegibb és világosabb kérdésekig.

Végzetesen nagy hiba lenne azonban megelégednünk egy ilyen „tudatlan tudóssal”. Sőt, meg vagyok győződve arról, hogy a tudományos kutatás talán legfőbb eredménye, természetesen ha az eredményeit is tudjuk elemezni, hogy az objektív módszert is képes kutatási tárgyként felfogni, azaz objektívnálni. A tudatos kutató számára a kód, az elemzési eszköz maga is elemzendő tárggyá válik. A törvényalkotási folyamat tárgyasított végeredménye a tárgyalatközi művelet közvetlenül olvasható nyomává lesz, vagyis adatokat létrehozó, működő, az észlelés kategóriáit magában foglaló, többé-kevésbé koherens rendszerre alakul. Az észlelés kategóriái alkotják a tudományos elemzés tárgyát. Egyedi esetekben létrejön a „fontos egyetemi emberek” közege és formát öltenek az őket jellemző tulajdonságok. A kiemelkedő jellemvonások

7. A III. fejezetben található azoknak az elveknek a részletes leírása, melyek szerint meghatározható ez a csoport. A reprezentatív minta jellemzői a különböző karok együttes elemzésének alapjául szolgálnak (kivéve a gyógyszerészeti kart), és a II. fejezet tárgyalja őket. A két felméréshez felhasznált források az I. Függelékben találhatók.

8. Sajnálhatjuk, hogy nem vezettünk egy kutatási naplót, amely bármilyen szövegnél ékeesebben bizonyította volna a tapasztalati megismerés szerepét az első tapasztalatokkal való szakítást követő fejlődés során. A felhasznált források számbavétele (ld. az I. Függelék) azonban legalábbis felkeltheti érdeklődésünket az ellenőrzött gyűjtőmunka iránt, mely a társadalmi és a tudományos megismerés közötti különbség legfontosabb elve.

együttese felöleli egyfelől a feltételek (vagy tulajdonságok) egészét. Nem beszélve a *tulajdonnevekről*, melyek minden tulajdonság közül a legbecsesebbek, ha például egy híres ember nevééről van szó, s melyek valóban használhatók és használatosak a mindennapi gyakorlatban az egyetemi emberek azonosítására, sőt osztályozására. (Ezt használják lényeges információk igazolására vagy a bemutatkozó hivatalos feljegyzésekben.) Másfelől a tulajdonságok halmaza tartalmazza az egyetemi világ által gyakorlati szempontból megfelelőnek tartott és osztályozásra alkalmassá tett jellemvonásokat.

Ha tudatosan a kódolási művelet felé fordulunk, felfedezhetjük mindazt, ami a mindennapi észlelés rejtett és gyakorlati sémáit elválasztja a kész kódtól, mely általában csak újra felhasználja a társadalmilag igazolt törvényalkotást. Például az iskolai címek vagy az INSEE* által adott szocio-professzionális megnevezések esetében. A kódolás ezzel együtt lehetővé teszi a tudományos kutatásnak és tárgyának megfelelő megértését, mely a fenti különbséget tudatosítja bennünk. Ha igaz, hogy minden kód mind a kommunikáció-elméletben, mind pedig a jogalkotásban, a megfelelőnek értékelt tulajdonságok véges halmazára vonatkozó társadalmi megegyezésen alapul, akkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a különbséget bizonyos esetek között, ahol a tudományos kódolás a társadalmi életben már meglévő kódot használ, és azok között az esetek között, ahol eddig teljességgel ismeretlen jelzések szerepelnek. (A jogi formulák — mondja Weber — „kizárólag az általános, az adott ügynek megfeleltethető jellemzőket használják.”) Ezzel megoldottnak tekinthető a feltételek megfelelésének kérdése. Ez a jelrendszer kifejezheti a játszma konfliktusait, általánosságban megszüntetheti a törvényalkotás társadalmi adottságait és hatásait. A törvényesítés foka minden tulajdonság közül a legfontosabb, melyet azonban eltüntethetünk, ha összemoszuk a kutató által kidolgozott és a társadalom által jóváhagyott feltételrendszert, ahogyan egy terület legjelentősebb vonása is az, hogy milyen mértékben tárgyasítja a köznyelv szintjén a társadalmi viszonylatokat.

Nyilvánvaló, hogy az egyes egyetemi emberek személyazonosságát meghatározó különféle sajátosságokat egyenlőtlenül használják a mindennapok gyakorlatában, ahol ezeknek az embereknek az előre megalkotott egyéniségét akarják észlelni és felfogni. De egyenlőtlenül tárgyasítják is ezeket a jellemzőket, tehát rapszodikusan jelennek meg az írásokban. Az intézményes, tehát a hivatalos iratokban kimutatható tulajdonságok, illetve az alig, vagy egyáltalán nem tárgyasított tulajdonságok határa nehezen állapítható meg és mindig változik a körülményeknek és a korszaknak megfelelően (például a szocio-professzionális, tudományosan megragadható jellemzők bizonyos politikai viszonyok között gyakorlati tényezőkké válhatnak). Kiindulunk tehát a tárgyasítás fokozatai és a hivatalosság mértékének megfelelően a címek halmazából, és eljutunk olyan tulajdonságokig, amelyeket már ritkán alkalmaznak a mindennapokban, mivel hivatalosak. Az alig intézményesített rangokat emelik ki például a bemutatkozások alkalmával (hivatalos levelekben, személyi igazolványokban, névjegykártyákon stb.) vagy az egyetemi hovatartozás megjelölésekor

*Institut National des Statistiques et Études Économiques. [Országos Statisztikai Hivatal — a ford. jegyzete.]

(„a Sorbonne tanára”), a hatalmi pozícióknál („dékán”, „az Intézet munkatársa”), az egyetemi címekben („az École Normale Supérieure régi diákja”). A mindenki által ismert és elismert hivatalos hovatartozás megjelölései gyakran együtt járnak a címzésekben szereplő megszólításokkal („Professzor Úr”, „Dékán Úr” stb.). A hivatalos rangok — mint egy laboratórium vezetője vagy a legfelsőbb egyetemi tanács, esetleg a nagy versenyek zsűrijének tagja — és végül a külföldiek számára általában érthetetlen címek sokasága meghatározza azt, amit „presztizsnek” hívunk, azaz a tisztán értelmiségi vagy tudományos hierarchiában elfoglalt helyet. Ebben az esetben a kutató folyamatos választás elé kerül. Vagy mesterséges és önkényes (legalábbis csak önmagára vonatkozó) osztályozást vezet be, vagy eltekint a hierarchiától, amely viszont állandó problémát okoz az objektivitás szempontjából, még akkor is, ha objektíven, köztudottan és hivatalosan nem létezik. Tulajdonképpen ez minden ismertetőjegyre, még a „legbiztosabbra” nézve is igaz (például a tisztán „demográfiai” szempontokra), segítségükkel az elemző saját „tudományát” természettudományként foghatja fel.⁹ Az „értelmiségi presztizs” vagy a „tudományosság” jeleinek kiválasztásakor, azaz a megfelelő, legkevésbé tárgyiasított sajátosságok kiválasztásakor azonban felmerül a szempontok kérdése. Az elfogadott hovatartozás és értékelés elveiről van tehát szó, pontosabban a hatalomról, illetve a hatalmat meghatározó és értékelő elvekről, amelyekkel a kutató kénytelen szembesülni, s melyek a vizsgált tárgyban benne foglaltatnak.

A tárgyalkotás folyamata tehát behatárolja a megfelelő és intézményesített tulajdonságok körét, elégséges változatokat tételez, amelyek egybeesnek a vizsgált jelenség variánsaival. Ugyanakkor különböző szinteken meghatározza az elvont egyének csoportját, akik maguk is rendelkeznek ezekkel a tulajdonságokkal. E logikai műveletek hatáseggyütteseket hoznak létre, ezeket tényszerűen, bár öntudatlanul felszínre hozzák és elraktározzák (ez a pozitívizmus legnagyobb tévedése). A tárgy tudatosítása (például a tudományos presztizs) egyenértékű a már majdnem jogi intézményesítésével. Így a hivatkozások számán alapuló nemzetközi hírnév, vagy a zsummalisztikában való részvétel jelei s ezek osztályozása megfelel a vizsgált területen belül a díjkiosztók tevékenységének.¹⁰ Bizonyos esetekben ez a hatás akkor is jól észrevehető, ha a tulajdonságokat hivatalosan és hallgatólagosan kizárják az intézményesített, esetleg félhivatalos rendszerből, mint amilyen például a vallás és a szexualitás (heteroszexualitás/homoszexualitás), jóllehet nagyon is befolyásolhatják a gyakorlati ítéleteket és

9. Alaposan meg kéne vizsgálni ennek a természettudományosításnak a hatásait, főleg azokat, amelyek a demográfiában érhetők tetten, és amelyek bizonyos paraméterek (életkor, nem családi állapot) és az őket hasonló eljárásokkal működtető módszerek számára a tökéletes „objektivitás” látszatát nyújtják. Általánosabban szólva, s ezzel remélhetőleg nem tántorítjuk el a kutatókat attól, hogy időről időre a biológiai, földrajzi vagy egyéb természet szintjén elemezzék a történelmet, jó lenne leírni a társadalomtudományokat időtlenítő hatások formáját, kezdve az etnológiával, mely időnként a természettudományok verbális analógiáit használja, egészen magáig a történetírásig, amely a földrajzi terület és a klíma „mozdulatlan történelmében” keresi a lényegét, hiszen a történelmi események ehhez képest esetlegesek.

10. Nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a tudományos kutatás maga is hozzájárul tisztán elméletileg a vizsgált területről alkotott kép megváltoztatásához.

a vizsgált valóság látható változataihoz kötődhetnek (bizonyára ide tartoznak azok a bűnügyi információk is, amelyek a szociológiai felmérésekben szerepelnek).

Elegendő a létmódokat és fokozatokat a különböző szempontok szerint kialakított népcsoportokkal behelyettesítenünk ahhoz, hogy a tulajdonságokat kifejező s a valóságban egyenlőtlenül elfogadott státuszok tudományos törvényesítése és egyenmősítése folytán keletkezett hatások láthatóvá váljanak. A népesség csoportjai korosztály vagy — dacára a feminista öntudatra ébredésnek és mozgalomnak — nemek, végül két különböző közösséget meghatározó főiskolai és egyetemi végzettség szerint változnak. A főiskolai cím olyan érdekközösséget jelent, amelynek minimális az intézményes kerete (rég diákok szövetsége, évkönyv, évfolyamgyűlések). Az egyetemi végzettséghez nem kapcsolódik gyakorlati, közös tapasztalatokkal járó szolidaritás. Egy szervezet támogatja, az egyetemet végzettek Társasága, mely elsősorban a címet véd és mindazt, amihez érdek köti. Hatalommal bíró tagjai vannak, akiket felhatalmaztak arra, hogy az egész csoport nevében szóljanak vagy tevékenykedjenek, és hogy kifejezzék és megvédelmezzék a csoportérdekeket (például amikor a politikai hatalommal tárgyalnak).

Az intézményesítés és az egyenmősítés, mely a pusztá törvényalkotáson és az egyenlőtlenül felismert feltételek elemi és alaktalan elismerésén keresztül érvényesül, elsősorban a joggyakorlatra hat, még ha a kutató nincs is ennek tudatában. A hatások arra késztetik az elemzőt, hogy a tudomány nevében lezárjon olyan ügyeket, amelyek a valóságban még megoldatlanok. A különféle tulajdonságok elismerésének fokozatai nagyjából hordozóik cselekvésének megfelelően alakulnak (valamint a körülmények és a kor szerint). Bizonyos sajátosságokat, például azt, hogy valaki a *Nouvel Observateur*-ben publikál (a történet nagyon is valóságos), egyesek kinyilváníthatnak és nyilvánosan követelhetnek, mások viszont, akik az élet más területeihez kapcsolódnak, megbélyegzésként fogják fel, amely kirekeszti őket a társadalomból. A nemesi cím az ellenkező oldalon gyalázatossá, sértővé válhat. Eszerint az egyetemi emberek világa, ahogyan minden közösség, valójában *harcmező*, ahol azért folyik a küzdelem, hogy meghatározzák a hovatartozás és legitim értékelés feltételeit és szempontjait, vagyis a megfelelő jellemzőket, amelyek biztosítják ennek a közegnek a hatékonyságát és hasznát, mivel tökéken működnek. Bizonyos egyének különböző szempontok alapján meghatározott együttese (csak nagyjából alkotnak csoportokat) összejátszik az egyetemi emberekkel és követeli számukra az elismerést. Azt igényli, hogy legitim tulajdonságokkal és fontos megkülönböztető jegyekkel rendelkezzenek, megpróbálja megváltoztatni az egyetemi piacgazdaság árait alakító törvényszerűségeket, hogy növelhesse saját profitját.

Magában az objektivitásban is létezik tehát az egymással versengő elvek sokfélesége. Az elvek által meghatározott értékek összemérhetetlenek és összeegyeztethetetlenek egymással, mivel ellentétes érdekekhez kötődnek. Nem lehet összeadni — ahogy a rangok amatőrjei teszik — az egyetemi tanácsban vagy a vizsgabizottságban való részvételt és a tényt, hogy valaki a *Nouvel Observateur*-ben ír. A címek tudománytalan halmozása újratermeli azt a vitatható közeget, amelyben a „fejes” félművelt kifejezést szokták használni. Az objektív nézőpontok (életkor) száma is

összeütközésekre ad okot. Pedig a tudományos elmélet is ezeket alkalmazza ismeretelméleti és elemző eszközként, akármilyen semlegesek és „természettudományosak” látszólag, hiszen a mindennapi gyakorlatban ezek is csak osztályozó és értékelő elvek alapján működnek (gondoljunk csak a rendszerezést szolgáló, bizonytalan el-lentérpárokra: öreg/fiatal, paleo/neo, régi/új stb.). Mindez azt jelenti, hogy talán el-kerülhetjük, hogy az egyetemi területet valamilyen racionális formában ábrázoljuk, amely esetleg az osztályozással vívott harcból következne, talán megmenekülünk az egyetemi közeg áltudományos ábrázolásától is, melyet maguk az áltudományosan vizsgálódó egyetemi emberek alkalmaznak. Ehhez viszont a kutató által kialakított osztályozási műveletet kell kutatási tárggyá változtatni, valamint a kapcsolatokat, amelyek a módszer és az osztályokat alkotó számok között létesülnek, mivel ezekhez a számokhoz kötődnek a cselekvő egyének (sőt maga a kutató is, mihelyt elhagyja kutatási területét).

(Fordította: Ádám Anikó)

(Pierre Bourdieu: *Un livre à brûler?* In: Pierre Bourdieu: *Homo Academicus*. Paris, Mi-nuit 1985. 10–23.) [Részlet.]

PAUL HALMOS

Bevezető — Professzionizmus és társadalmi változás

...A vélemények mai klímája radikálisan és keserűen szakmaellenes...Ez a szakmael-lenesség a jelenkori radikalizmus egyik oldala és számos, egymással összefüggő elem-ből tevődik össze. Ezek az elemek pedig főként két tétel köré csoportosulnak; az egyik azt állítja, hogy az úgynevezett „szolgálat-etika” igénye, ami a szakemberek sajátja, nem más, mint a státusz-igény misztifikációja, s eszköz arra, hogy elhallgattassák a monopólium, az előjogok és a hatalom kritikussait, mert e tétel szerint a szakemberek éppen ezekbe kapaszkodnak. A szakemberek éppúgy vállalkozók és éppúgy önmagu-kat szolgálják, mint akárki más — feltehetőleg ide értve saját radikális bírálóikat is, akik gyakran maguk is tudományos körökben mozgó szakemberek... A második állítás szerint a szakemberek...igazságtalan rendszereket tesznek örökéletűekké, s a kizsákmányoló társadalmi rend *status quo*-ját őrzi meg. Társadalmi közömbösségü-ket politikai liberalizmusként találják, önzésüket pedig elitizmusként vagy politikai konzervativizmusként. Szakszervezet-ellenességük megtévesztés: saját előjogaik vé-delmében felhasználják mindazt a szervezeti hatalmat és lobbizó befolyást, amijük csak van. Társadalmi defetisták és fatalisták, mert az egyén szerencsétlenségeit vagy az egyéni pszichogenezis vagy pedig a genetikai vagy szervi biológia szempontjából értelmezik, és nem a megváltoztatható társadalmi struktúra tényezői szerint. A tár-

sadalmi problémákat klinikaiakká teszik, s még terepeutikus vagy pedagógiai beavatkozásaik módszereit is misztifikálják.

A szakma ellen forduló kritikusok több gyógyírt is ajánlanak. Számoljuk fel a professzionalista színlelést és előjogokat, „szakmátlanítsuk” a szakmákat. Tegyük ezt frontális támadás révén; vagy úgy érjük el, hogy paraprofesszionális vagy alprofesszionális körök létrehozásával gyengítsük meg a szakmabeliek monopóliumát, s e köröket egyre több hatalommal ruházzuk föl, hogy felvehessék a versenyt a törv. védett profikkal. Ezen kritikusok szerint a szakmabeliek ragadozó természete feljogosít bennünket arra, hogy mindezt úgy érjük el, hogy a szakmabeliek ügyfeleik ellenőrzése alá vonjuk, s hogy a szakembereket ügyfeleik egy körével szemben felelősségre vonhatóvá tegyük.

Csakhogy a nagyon radikálisan vádaskodó hadjárat együttjár annak a politikai követelésével, hogy a szolgáltatásokhoz bőségesebben lehessen hozzájutni, egyenlőbben legyenek elosztva, hozzáértéssel megoldott és ezért feltehetően profi személyi szolgáltatások legyenek. A nagy garraal támadó radikális kritika *j'accuse*-ében mindig benne rejlik radikális utópia „jó élete” elképzelhetetlen a meleg, humánus és önzetlen szolgálat nélkül, amelyet ebben az utópiában orvosok, tanárok és jóléti alkalmazottak visznek végbe, akár „profizmusnak” nevezzük hozzáértésüket, akár nem. Az a társadalom, ahol a humánusság éthosza uralkodik, s ahol hozzáértőkre bízatik az egészség, az oktatás és a szociális gondoskodás szolgálata, voltaképpen megmarad alapvető ígéretnek a radikális kritikuskál is. Világos, hogy a radikális bíráló érvelésének egész ereje nem a személyes szolgálatok eltüntetésére, hanem ezek egyenlő elosztásának biztosítására irányul. Márpedig ha ezek meghatározásuknál fogva kétszínűek, miért is lázítanánk egyenlőtlen megoszlásuk ellen? Ha pedig meghatározásuknál fogva nem kétszínűek, akkor mik meghatározásuknál fogva? A „meghatározások” itt lényegiek, hiszen ezek szabják meg a szerepeket és a szerep-játszók törekvéseit, még ha e törekvések ritkán mutatkoznak is meg, nem is szólva beteljesülésükről.

(Fordította: Kálmán C. György)

(Paul Halmos: Introduction. In: Paul Halmos: *Professionalism and social change. The Sociological Review Monograph 20. Keele, Staffordshire. The University of Keele 1973. 5–10.*) [Részlet.]

MARTIN LAFFIN

A professzionalizmus megközelítései

A szakmák szociológiájának konvencionális megközelítése arra a kérdésre összpontosít, hogy mely foglalkozások nem szakmák. Igen sok erőfeszítés történt arra, hogy egyetértés jöjjön létre a „szakma” meghatározásában, de kevés sikerrel. Ezeket az

erőfeszítéseket az jellemzi, hogy jellegzetességek vagy meghatározó elemek egy halmazát állítják össze; ha ezeket magára veszi a foglalkozás, akkor szert tesz a szakma státusára. A felsorolt attribútumok tartalmazni szokták a következők egynémelyikét vagy valamennyiüket: a rendszeres tudás megállapított mennyiségének birtoklása; az ügyfél önzetlen kiszolgálása melletti elkötelezettség; a foglalkozási szövetség megléte, s az ebben való tagság jogosít fel a foglalkozás gyakorlására; a foglalkozást űzők körében a végzettségi szint igen magas volta; és meglehetősen autonómia a munkában.¹

Ezt a megközelítést számos bíráló érte, nem utolsósorban azért, mert a társadalom konszenzuális és statikus képét előfeltételezi. Az az egyértelmű következtetés folyik ebből, hogy ha egy foglalkozás attribútumoknak egy adott halmazát megvalósítja, akkor automatikusan magára öltheti a „szakma” leplét. Csakhogy az a folyamat, amelynek révén a foglalkozás szakmává válik, sokkalta összetettebb és politikailag vitatottabb, mint ahogyan ez a megközelítés sugallja. Ebben a folyamatban a szakma és más társadalmi és politikai hatalmi központok kapcsolata alapvető fontosságú, nem pusztán a szakma belső jellegzetességeiről van tehát szó...²

A szakma központi és meghatározó célja az, hogy maximalizálja autonómiáját vagy a mások ellenőrzésétől való szabadságot mind a közvetlen munkakörnyezetben, mind pedig a szakemberek és a szolgáltatások fogyasztói közötti kapcsolat intézményes szabályozásában. Ezt a célt a szakmabeliek különleges kompetenciájának meglétével igazolják. A szakma más céljai — mint a jövedelem növekedése, a társadalmi státusz és a más foglalkozások irányítása — csak alárendelt jellegűek, amennyiben a várakozás szerint ezek a nagyobb autonómiából következnek. Ugyanakkor az, amit gyakran a professzionalizmus meghatározó jellegzetességének gondolnak, mint a képzésnek és a minősítés megszerzésének hosszú időszakai, úgy értelmezhetők, mint az autonómia elnyerése folyamatában felhasznált stratégiák.

A professzionalizmusnak ez a megközelítése figyelmünket a következő kérdésre irányítja: „melyek azok a körülmények, amelyek között az egy foglalkozást űző emberek megkísérlik, hogy ezt a foglalkozást szakmává tegyék, magukat pedig professzionistákká?”³ Más szóval: a profizmus érdekes kérdései éppen a professzionizálódás folyamatával kapcsolatosak. Ez a folyamat úgy határozható meg, mint aminek révén „egy szervezett foglalkozás, amely általában, de nem mindig azzal az igénnyel lép fel, hogy különös ezoterikus kompetencia szükségeltetik hozzá, s azzal, hogy munkája minősége és a társadalom jóléte szempontjából érdekes, kizárólagos jogot szerez egy bizonyos típusú munka elvégzésére, ellenőrizheti az ehhez a munkához való hozzáférést és ellenőrizheti a munka elvégzése módjának meghatározását és értékelését.”⁴ Így a professzionális státusz tipikus módon bizonyos kizárólagos kognitív és normatív kompetenciákra való jog formálása révén alapozódik meg, s ezeket az igényeket

1. Vö. MOORE, WILBERT E.: *The Profession. Roles and Rules*. New York, Russell Sage 1970. 6–22.

2. Ld. különösen JOHNSON, TERENCE: *Professions and Power*. London, Macmillan 1972. és LARSON, MAGALI SARFATTI: *The Rise of Professionalism*. Berkeley, University of California Press 1977.

3. HUGHES, EVERETT C.: *The Sociological Eye*. Chicago, Aldine Atherton 1971. 340.

4. FREIDSON, ELIOT: *Professions and the Occupational Principle*. In: *Professions and their Prospects*. Ed. Eliot Freidson. Beverly Hills, Sage 1974. 22.

más hatalommal bíró politikai és társadalmi érdekeknek is el kell fogadniuk. Eből következik, hogy azt a társadalmi valóságot, amelyben a szakma elhelyezkedik, a szakmai igényeknek ezen érdekek általi érzékelése, felfogása alkotja(...)

(Fordította: Kálmán C. György)

(Martin Laffin: *Professionalism in Government*. In: Martin Laffin: *Professionalism and Policy. The Role of Professionalism in the Central-Local Government Relationship*. Aldershot, Gower 1986. 18–35.) [Részletek.]

PHILIP ELLIOTT

A szakmák a társadalomban

A szakmák mindig is marginális helyzetet foglaltak el a társadalomban, periferiálisak voltak a fő osztály-, státusz-, hatalom- és érdekmegoszlásokhoz képest. Még ma is ez a helyzet, még akkor is, ha a szakmák immár nem a nemesség és a dzsentrik kiegészítői többé, hanem a modern társadalom foglalkoztatási elitjének részét képezik. A szakmák helyzetének változása az őket környező társadalom változásának függvénye. Az arisztokrácia hagyományos hatalom- és státusz-igénye érvényét veszítette az ipari, a kereskedelmi és a politikai elitek utilitárius igényeivel szemben. Ezen elitek körében a szakmák olyan csoportként válnak ki, amelynek tagjai közös társadalmi-gazdasági eredettel, oktatásbeli tapasztalatokkal és életstílussal bírnak, valamint közös a professzionális ideológiája is, még ha zűrzavaros is az. Ezzel szemben a többi jelenkori elit-csoport, bár belsőleg erősebb kapcsolatok fűzhetik őket össze — olyan hagyományos mechanizmusok, mint a rokonsági kapcsolat —, nem ilyen egységes csoportként tűnik fel.¹ A szakmák hasznát húzták abból a folyamatból, amelynek révén a foglalkozás a modern társadalomban a megkülönböztetés legfőbb alapjává vált. A szakmák mintha vákuumot töltenének be a tömegtársadalomban², de ez a látszat kétségbe vonható: azon az alapon is, hogy a szakmák nem alkotnak tudatos, koherens elit csoportot — meg azon az alapon is, korlátozott és bizonytalan, hogy a hatalmat meg tudják ragadni és hogy a társadalom jutalmazza őket.

A szakmák tárgya, hagyomány és státusz szerint oszlanak meg. A különböző szakmák között és ezeken belül is más és más képzési, szerveződési és alkalmazási helyzet található. Minden egyes szakmán belül elhatároló jelentőséggel bír a szakmai pálya individuális volta. Az, hogy a szakmák úzésének privát formája folyamatosan ha-

1. Az elitek egységéről ld. LUPTON, T. – WILSON, C. S.: *The Social Background and Connections of Top Decision Makers*. = Manchester school 1959. 27. 30–51.

2. Egy, a változó amerikai tudományos életéről szóló írás illusztrálja ezt a fejlődést egy területen: JENCKS, C. – RIESMAN, D.: *The Academic Revolution*. New York 1968.

nyatlóban van, olyan hatással járhat, hogy a szakmák közötti és a szakmákon belüli egyik alapvető választóvonal eltűnik, de még akkor is kérdés, hogy vajon az alkalmazotti státusz közös tapasztalata megváltoztatja-e a professzionalizmus alapértékeit.

A professzionalizmus maga egy sor ellentmondáson nyugszik. Ezek egyike az, ami az individualizmus és a közös érdekeknek egy céh-típusú szervezeten belüli védelme között van. Egy másik ellentét a státusz és a foglalkozási professzionalizmus között vagy — a képzést tekintve — a hivatásra és a nem-hivatásra oktatás között áll fenn. Nagy-Britanniában ebbe belevegyül az arisztokrácia és a hagyományos szakmák közötti szövetség. Ez a kapcsolat egy harmadik ellentmondáshoz vezet, ahhoz a próbálkozáshoz, hogy a jelenlegi professzionalizmust a kapitalista gazdaságfilozófia alternatívájaként tüntessék fel, holott a szakmák kifejlődése éppen ettől a gazdasági rendszertől függött. A szakmabeli továbbá ki van téve annak, hogy a professzionális munkavégzés szűk követelményeinek való megfelelés és a szakmai világtkép tágasabb implikációinak követése között kettészakadni kényszerüljön.

Gyakorlatibb szinten további ellentmondásokat találunk. A szakmai szolgáltatás elitista alapja és alkalmazhatóságának feltételezetten egyetemes mivolta ilyen ellentmondás: ez különböző formákban fejeződik ki más és más szakember-ügyfél kapcsolatokban. Ugyancsak gyakorlati nehézség a munkában tanúsított individualizmus és kreativitás összeköttetése a professzionális normákból és sztereotípiákból következő rutinszerűséggel. Könyvünkben főleg a professzionalizmusnak ezekkel az ellentmondásaival és paradoxonaival foglalkoztunk, mintegy kontrasztjaként azoknak a szokásosabb funkcionális megközelítéseknek, amelyek a szakmák és a társadalom integrációját hangsúlyozzák. A professzionalizmus nagy mértékben kulturális jelenség.

Ezen különféle ellentmondások mögött a szakmák alapvető problémája húzódik meg, a szakmák önállóságának hiánya. A professzionalizmus a foglalkozásoknak az az ideológiája, amely ezen cél felé halad.(...)Bármilyen legyen is azonban a különböző szakmák törekvése, a professzionális tudás nem elégséges alap a jövőbeli cselekvések felőli döntéshez, és a professzionális szervezet önmagában nem biztosíthatja a szakmai munka eszközeit.

Eredetileg az eszközöket a szakember családi vagyona és kapcsolatai nyújtották, vagy közvetlenül az ügyfél.(...)A szakmai szolgáltatások elosztása, a professzionalizmus változó erkölcsisége, a növekvő állami beavatkozás és a magánpraxis hanyatlása mind összefügg egymással. Bizonyos szakmák, amelyeknek nincs dolguk az ügyféllel mint egyénnel, a professzionalizmus mellett állnak ki, vagy legalábbis specializált szaktudásukból a legtöbbet próbálnak nyújtani(...)Bizonyos szakmák, különösen azok, amelyek tudást termelnek, azt állíthatják, hogy nincsenek ügyfeleik, kivéve az egészen tág értelemben vett társadalmat. Ez a problémák egy új csoportját hozza be a szakember–ügyfél viszonyba. Az az állítás, hogy ezek a foglalkozások a társadalom javát önmagukban képesek reprezentálni, a professzionalizmus ideológiájában benne rejlik. A vita ennek az állításnak a létjogosultsága körül folyik, valamint más csoportok és szervezetek állításai körül, főleg amelyek a kutatási eszközöket biztosítják, hogy ezek a társadalom érdekében fellépő ágensek-e. Amikor megváltozik az a mód, ahogyan a professzionális munka hozzájut a forrásokhoz, új problémák bu-

kannak fel és a szakmáknak új versenytársai jelennek meg a színen a foglalkozási hatalom utáni vadászatban(...)

Ha azt kívánjuk mérlegre tenni, hogyan képes a szakma foglalkozási hatalmat elérni, akkor fontos, hogy különbséget tegyünk a foglalkozás tagjai érdekeinek közvetlen védelme és azon átfogóbb jellegű próbálkozások között, amelyek a foglalkozásnak a társadalomban betöltött természetének és hatókörének meghatározására irányulnak. Ezeknek az átfogóbb próbálkozásoknak a gyakorló szakmabeliek közvetlen érdekei számára is bírhatnak implikációkkal(...) Mégis: ezeket hagyományosan a szakmai szervezet és szövetség céljaiként legitimebbeknek tekintik, mint az érdekek közvetlen védelmét(...)

A professzionalizmus egyidejűleg kifelé és befelé tekint, még különböző politikai rendszerekben is. A fizikai és a biológiai tudományokban például állandóan különbség volt azok között, akik megelégedtek azzal, hogy figyelmüket a tudományon belüli közvetlen problémákra összpontosítsák, s azok között, akik szerint a tudósok részét kell vennie a tudományos eredmények alkalmazását és felhasználását érintő döntések meghozatalában. A tudósok az orvosnál és az ügyvédnél nehezebb a dolga, amikor meg kell győznie másokat arról, hogy neki van valamilyen különös szava abban, hogyan használják fel a tudományt. Az ő általános felelőssége abban áll, hogy előrevigye a tudást, és ezt sokkal nyilvánvalóbban módosíthatják más célok, mint az egészségért vagy az igazságért való általános felelősséget.

A professzionális specializációnak és tekintélynek ezek a jellegzetességei az egyik oka annak, hogy a szakmák, míg a modern társadalom foglalkozási elitjét alkotják, csak korlátozottan jutnak hozzá a hatalomhoz és az ellenőrzéséhez. A funkció és a feladatok professzionalizációja és specializációja a társadalom felső létfokán levőket, akik a politikai és a gazdasági irányítást végzik, nem érintette annyira, mint a közvetlenül alattuk lévő populációt. Ha az irányító csoportot elitnek nevezzük, ez felveti azt a kérdést, hogy vajon elegendő kohéziót és a közös célok elegendő tudatosságát mutatja-e ez a csoport. Csakhogy ezt a csoportot kevésbé jellemzi a specializáció, mint inkább a különböző szerepeknek az a változatossága, amelyeket tagjai betöltenek valamint a csoportot összefogó keresztirányú kapcsolatok sokfélesége. Kevés túlzással azt mondhatnánk, hogy a szakember annál közelebb kerül a hatalom és a befolyás központjához, minél inkább lemond a sajátosan professzionális funkcióról. Mint láttuk, ez a folyamat beépül a szakember pályájába is, ahogyan a szakmai szerep kibővül, s magába foglalja az adminisztratív és egyéb feladatokat is.

Ezek az elgondolások a szakmáknak a modern társadalomban elfoglalt helyéről nem annyira azon alapulnak, hogy megpróbáljuk megérteni: hogyan illeszkednek bele a szakmák a társadalomba, vagy azon, hogy strukturális-funkcionális helyzetüket világítsuk meg — hanem inkább azon, hogy jelenlegi helyzetük bizonyos paradoxonjait és ellentmondásait megvizsgáljuk. Maga az, hogy mindenütt megtaláljuk a válságban lévő szakmák jelenségét, azt sugallja, hogy a jelenlegi helyzethez vezető, egymástól eltérő tényezők kombinációjának végigkövetése, az ezáltal nyújtott dinamikus perspektíva sokkal gyümölcsözőbbnek bizonyulhat, mint az a megközelítés, amely egyszerűen a helyzet jellegzetességeiből indul ki. Ekkor pedig el kell gondol-

kodnunk a fejlemények jövőbeni sorsáról is. Valószínűnek látszik, hogy a jövő attól függ: mekkora súlyt kap az *autoritás* három típusa, a *gazdasági*, a *politikai* és a *szakmai*; valamint attól, milyen mértékben válnak explicitté az ezek közötti konfliktusok, s mennyiben maradnak — mint a múltban maradtak — ezek a konfliktusok elfojtottak. Ez viszont azon múlik, hogy milyen mértékben maradnak életképesek a jelenlegi gazdasági és politikai rendszerek — ez a kérdés messze túlesik hatókörünkön, a szakmák szociológiájának tanulmányozásán(...)

A „válság” különösen a hagyományos szakmákban terjed járványként.³

(Fordította: Kálmán C. György)

(Philip Elliott: *The Professions in Society*. In: Philip Elliott: *The Sociology of the Professions*. London—Basingstoke, Macmillan 1972. 143—152.) [Részletek.]

POKOL BÉLA

*A professziótól a professzionális intézményrendszerig**

Az elméleti paradigmákat illetően a professzió-kutatásban ritka élességgel jelenik meg az, ami a modern társadalomtudományok egészében megfigyelhető: két élesen eltérő társadalomszemlélet szembenállása. Az egyik a társadalmat mint kollektív érdekekkel és akaratokkal rendelkező embercsoportok — rétegek és osztályok — együttesét szemléli, és az egyes társadalmi képződmények változásait, eseményeit a csoportok közötti érdek- és hatalmi küzdelmek hatásaiként fogja fel: a társadalom és egyes részei, az emberek közötti viszonyok összegződése, a társadalom története az osztályharcok története. A másik mint funkcionális imperatívuszokkal rendelkező és általuk mozgatótt képződményt/rendszert szemléli a társadalmat és egyes részeit. Az előbbi az eseményeket és összefüggéseiket mint a résztvevő csoportok érdekeiből és érdekvezérelte küzdelmeiből, törekvéseiből eredő történéseket tematizálja, az utóbbi viszont mint funkcionáló rendszert, amelynek egyes, alrendszerű képződményeit — a jogi szférát, a tudományt, a gazdaságot stb. — mint sajátos működési előfeltételekkel rendelkező és azok hatásait érvényesítő erőket közelíti meg. A legtisztábban e szembenállást a marxi, illetve a funkcionalista rendszerelméleti társadalomszemlélet példázza; bár kevésbé élesen, az egyes komponenseket keverve, minden társadalomelméleti elemzésben jelen van két megközelítés.

3. Erre felfigyelt KING, M. D. is: *Science and the Professional Dilemma*. In: Penguin Social Sciences Survey 1968. Ed. J. Gould. Harmondsworth, 1968.

*A Szociológiai Szemle 1991. 1. számából. Erősen rövidítve. Az eredeti tanulmány alcíme: A professziókat megalapozó átfogó struktúrákról.

A professzió-elméletben az „osztályharcos” paradigma a professziókat olyan érdekcsoportokként írja körül, amelyek a magas jövedelemért, a privilégiumokért kollektívan megszerveződnek, megszerzik az adott tevékenység kizárólagos monopóliumát, és hatékonyan kontrollálják az ahhoz való hozzájutást: a professzió gyakorlását lehetővé tevő egyetemi képzést. A strukturális funkcionalizmus szerint viszont a professziók a magasabb társadalmi fejlődés szintjén, az egyes funkcionális tevékenységeknek a mögöttes tudományterületekkel való összefonódásával jönnek létre. Az összefonódás a professzióon belül — szemben az egyszerű foglalkozási csoportokat létrehozó munkamegosztással — a rekrutációt, a szocializációt és az egyes tevékenységek motiválását, értékelését illetően sajátos struktúrákat termel ki. Ebben a tematizálásban a professziók a társadalomfejlődés magas fokán, a tevékenységek funkcionális specifikálódása és differenciálódása következtében jönnek létre(...) A jogos/jogtalan vagy az igaz/hamis értékduál például a legkülönbözőbb helyzetekben használatos, de ahhoz, hogy középponti helyzetbe kerüljön a valóság-faggatásnál vagy a jogi viták eldöntésekor — és ne más bináris kód szelektáljon helyette —, ahhoz a szerep-differenciálódáson túl olyan kényszerítő struktúrák megléte is szükséges, amelyek az adott tevékenységekben szükséges készségek szerint szelektálják, majd szocializálják és folyamatosan értékelik, jutalmazták a résztvevők teljesítményét az adott bináris kód, illetve az azt konkretizáló szemantikai, tematikus struktúrák szerint. Ezek pedig a laikus kommunikációkban résztvevőkkel szemben nem működnek. A professzionális kommunikációkra való szűkítés nyomán elengedhetlenné válik a diffúz, laikus kommunikációk tematizálása — a társadalmi alrendszeren túl. Ez teszi szükségessé a mindennapi élet kategóriájának beemelését.

A kutatás nagyjából egyetért a professziók Harold L. Wilensky által összegzett jellemzőiben, abban már kevésbé, hogy az így jellemzett professziókat milyen cél mozgatja. Így a professziókat az jellemzi, hogy (1) elkülönült képzési helyeik előbb-utóbb helyet kapnak az egyetemi képzésben; (2) a professzió egészét átfogó egyesületet alakítanak ki; (3) végül egységes etikai kódex jön létre egy-egy professzióon belül (Wilensky 1972. 202.). Larson ezt pontosítva kiemeli, hogy a professziók tevékenysége rendszerezett ismeretanyagot használ fel, és az azt továbbadó iskolák (orvosképzés, jogászképzés stb.) fölött felügyeletet gyakorolva az utánpótlás szabályozására is kiterjed. Ezt egészíti ki az, hogy az egyes professziók az általuk ellátott tevékenység fölött biztosítani igyekeznek monopóliumukat: ezt a tevékenységet csak az általuk felügyelt képzésben megfelelő diplomát mint „licenciát” nyert egyének láthatják el, az állami törvényhozás segítségével — büntetőjogi eszközökkel — rekesztve ki a „zugúgyvédeket”, a „zuggyógyászokat” stb. (Larson 1977. X.).

A hagyományos professzió-elméletek központi tételeivel szemben a professzionális intézményrendszerek elméletében egy-egy intézményrendszer kialakulása nem egy homogén közösség létrejöttét jelenti, hanem egy önálló értékelési dimenzió fokozatos kibomlását, amelynek középpontjában egy univerzális értékduál (vagy Luhmann kifejezésével: bináris kód) áll, és a társadalmi realitásnak ebben a dimenziójában való feldolgozására sajátos distinkciók, tipológiák, fogalmi készletek, eljárási módok alakulnak ki. Luhmanntól tehát át lehet venni a társadalmi alrendszerek „kódolására”

és „programozására” vonatkozó elemzéseket, ám kiegészítve a professziók egészében szerveződő, átfogó értékelési és jutalmazási mechanizmusok elemzésével, amelyeket Parsons professzió-elmélete hangsúlyozott (ld. Luhmann 1986a; 1986b). A professzionális intézményrendszer vizsgálatában a hangsúly áttevődik a zárt emberközösségről a homogenizált értékelési összefüggések rendszerére, amely egy-egy társadalmi alapfunktó ellátására irányuló tevékenységmezőben dominál, kialakítván a résztvevők rekrutálására, szocializálására, majd jutalmazására és értékelésére szolgáló mechanizmusokat. Ennek révén különül el mint professzionális intézményrendszer az adott tevékenységmező. Hogy ez megtörténjék, ahhoz éppen a feudális korporációkra jellemző zártság feloldása, eltűnése szükséges.

Ez az átformálás azonban módosítja a számba jövő professzionális rendszerek körét. Szervezeti rendszerképződés ugyan minden tevékenységnél megfigyelhető és formális szervezet minden tevékenységmezőben kialakítható, de átfogóbb professzionális intézményrendszer csak ott jöhet létre, ahol egy bináris kód önálló értékelési dimenziót alakít ki, illerve ahol ennek operacionalizálásához a realitásnak ebben a dimenzióban való feldolgozására megfelelő szemantika és a specializálódott tevékenységben résztvevők értékelésére és jutalmazására alkalmas mechanizmusok jönnek létre a tevékenységi rendszer egészében — és nemcsak egy-egy formalizált szervezeten belül.

Ebben az elméleti keretben a tudomány az igaz/hamis értékduáljával, az azt operacionalizáló tudományelméletekkel, speciális bizonyítási eljárásokkal, strukturáló logikákkal, valamint a tudomány egészében konszenzuális rekrutációs, értékelési és jutalmazási struktúrákkal jellemezhető, és beemelhető a professzionális intézményrendszerek közé (Luhmann — 1968.; Merton — 1973.; Hagstrom — 1965.). Az egyes professzionális intézményrendszereket a valóság meghatározott szempontú feldolgozására homogenizálódott értékelési dimenzió konstituálja. A tudomány esetében ez a legpregnansabban megmutatkozik. A hagyományos professzió-elméletek a tudományt azzal az indokkal hagyták ki a professziók közül, hogy itt személyes „szakértő” = „kliens” kapcsolatról nem lehet szó. Parsons professzió-elmélete pedig a tudomány egyes területeit a professziók központi szerveződési magjaiként vette számításba, ami kizárta a tudomány egyes professzióként való tematizálását.

A politikusok szintén kívül maradtak a professzió-elméletek keretein. A versengő pártrendszerekben a nyilvánosság előtt egymással harcoló politikus rétegek mint zárt közösség nem jöhetnek számításba. Ha viszont az átfogó bináris kódokat és az által létrejövő önálló értékelési dimenzióban működő valóság szemléletet tekintjük a professzionális rendszerek alapjának, akkor a kormány/ellenzék bináris kód mentén jól leírható a pluralista politikai rendszerek működése csakúgy, mint egyes fejlődési vonalai (ld. Luhmann — 1989.). A kompetitív pártrendszer logikájának nyomása alatt például az elmúlt másfél évszázadban az általános értelmiségi és felső rétegekbe ágyazott honorácior-pártok helyére a politikai konkurenciára jobban ráhangolt tömegpártok, majd néppártok léptek. Hasonlóképpen értelmezhető ebben az elméleti keretben az utóbbi évtizedekben megfigyelhető neokorporatizmus, illetve az új társadalmi mozgalmak fejlődése — mint a verseny hatására a meghatározott álláspont-

roktól és témáktól elszakadó, és a szavazattömbök véleményeltolódásaihoz igazodó néppártok intézményes korrekciója (Pokol – 1990a. 233-243.).

Ha nem is olyan formalizált, mint a jogrendszer, a művészet is professzionális intézményrendszernek tekinthető, amennyiben a „művészi szép” kellékeit tekintve konszenzus van az egyes művészeti ágakban; operacionalizálásával intézményesítetten esztétikák, zsűrizések, irodalmi, zenei és filmkritikák foglalkoznak, és a homogénizálódott művészi látásmód dimenziójában hatékony mechanizmusok biztosítják a teljesítmények értékelését, jutalmazását (Luhmann – 1981a).

Az oktatási rendszerben sem találni központi értékduált. Az utóbbi másfél évszázadban tömegessé és több szintűvé bővült oktatási rendszerben egy sor általánosított alapelv, értékelési szempont alakult ki, de univerzálisan ható értékduált — amely köré szerveződhetett volna a szelekció az oktatási tevékenységet folytatók rekrutációjánál és a kisselektáltak szocializációjánál csakúgy, mint az oktatók és az oktatottak értékelési, jutalmazási és szankcionálási mechanizmusai — ilyen univerzális értékduált nem találhatunk az oktatási alrendszerben. Az a hipotézisünk, hogy az olyan, társadalmi méretekben ellátandó alapfunkciók esetén, mint amilyen az oktatás, amennyiben nem tud kialakulni univerzális értékduál, akkor az adott tevékenységi szféra egy bizonyos komplexitási szinten túl csak több, külsődleges szervező elv sikeres kombinációjával fejlődhet. Az oktatásnál ilyen külső értékduál benyomulása lehet az oktatási rendszer csúcsain, az egyetemi szférán belül a tudomány értékelési mechanizmusának a behatolása. Az amerikai oktatási rendszerben jól látható ez a tendencia: az egyetemek, főiskolák rangsorát alapvetően a tudományos reputáció rangsora határozzák meg (legfelső mutatójuk: az adott egyetemen tanító Nobel-díjasok és más kiváló tudósok száma); és a legjobb egyetemek azáltal, hogy kijelölik, mely középiskolákból fogadnak el felvételt jelentkezőket, továbbítják az oktatás számára külsődleges értékelés rangsorát az oktatási rendszer közepébe. A kiváló pedagógusok rangsora hamar kialakul ugyan egy-egy oktatási egységben, de nincsen olyan univerzális értékduál, amely mentén összemérhetővé és értékelhetővé válna — az egyes iskolák falain túl — a kiváló pedagógusi teljesítmény. Az egyetemeken is ez látható. Lehet valaki az egyetem legsikeresebb ismeretátadó tanára évtizedekig, legfeljebb a nevét márványba vésik vagy képét kiakasztják az egyetem falára, de ezen túl ismeretlen marad, szemben a pedagógusként esetleg gyengébb, de kiváló tudományos teljesítményt nyújtó kollégájával. A tudomány értékduálja így, részben kívülről behatolva, pótolja az oktatási rendszer hiányzó értékduálját, és bár az oktatás alapfunkciójához képest külsődleges forrásból, mégis valamilyen univerzálisabb szempontú rangsor kialakulását teszi lehetővé az egyes oktatási egységek között.

A komplexitás növelését a káosz elkerülése mellett teszi lehetővé az oktatási rendszer számára az oktatási piac is. Amennyiben ugyanis a tudomány külső belemélyülése révén kialakul az oktatási rendszer egészében ható értékelés és rangsor, a diákok (és szüleik) szabad iskolaválasztása ezt a rangsort és ennek eltolódásait követik. Ha az oktatási egységeket nem közvetlenül az állami költségvetés finanszírozza és tartja el, hanem csak a diákok magas tandíjából képesek önmagukat eltartani, akkor a szabad iskolaválasztással és az iskoláknak a diákokért folyó versenyé-

vel összekapcsolódva olyan oktatási piac alakul ki, ahol a gazdaság rentábilis/nem rentábilis szempontja kiegészítőleg orientálja az oktatási rendszer egészében ható értékeléseket. A magas tandíjak szociális szempontú fedezésére — állami ösztöndíjak alakjában — lehet fordítani így azokat a milliárdokat, amelyek más megoldásban a közvetlen oktatásfinanszírozást és a tandíjmentesség biztosítását szolgálják. A humanitárius, szociális szempont tehát nem szenved sérelmet, de az iskolák ki vannak szolgáltatva a diákok iskolaválasztási döntéseinek, akik viszont elsősorban az iskolák közötti reputáció-rangsorhoz igazodnak. (Ezt pedig, mint láttuk, a tudományból kiinduló reputáció-rangsorok alakítják.)

Az oktatási alrendszerben tehát eddig nem alakult ki belső, univerzálisan ható értékduál, de a külsőlegesen értékduálók kombinációjával egy komplexitási szintig így is el tudott jutni. Mindamelllett ez a hiány magyarázatot adhat az oktatási alrendszeren belüli, erőteljesebb, hierarchikus szervezeti kiépültségre. A tudomány, a művészet, a jog, a gazdaság kialakult értékduáljai az egyes tevékenységekig lemenőleg orientálják a cselekvést, és ennek alapján itt a tevékenységeket az alrendszerek egészén belül értékelni, jutalmazni és szankcionálni lehet. Ám az egyes oktatási egységeken belül ilyen egyéni autonómia nem alakulhat ki. Hipotetikusan fel lehet talán állítani azt a tételt, hogy a „szervezeti fegyver” bevetésének erőssége attól függ, hogy a szelekciókat milyen mértékben szervezi egy-egy alrendszeren belül egy-egy univerzális értékduál; és ami ennek a másik oldala: amennyiben ilyen értékduál kialakult univerzális értékelési és jutalmazási mechanizmusokat az egész alrendszeren belül, annyiban a spontaneitás, a kompetíció és az ebből létrejövő specifikus „piacok” jobban biztosítják az evolúciót (a variációk termelését és szelektálását), mint a versenyt visszaszorító, szervezeti szintű rendszerképzések. Szervezet és piac, kooperáció és kompetíció fontossága és aránya így elméletileg feltárható egy-egy alrendszer központi értékduáljának elemzésével is.

A mindennapi élet átfogó gyakorlata fölött az egyes professzionális intézményrendszerek többé-kevésbé zárt résztvevői körben, önálló kommunikációs praxist alakítanak ki. E professzionális gyakorlatok lét-relevanciája azonban a mindennapi gyakorlat átfogó jellegéhez mérten — egy skálán elhelyezhető módon — csökkenő mértékű. Minél „szellemistettebb” — vagy Luhmann terminológiájával élve: minél inkább „Erleben” (élmény), és nem „Handeln” (cselekvés) típusú — kommunikációs termékek képezik az adott intézményrendszer gyakorlatát, annál inkább csökken termékei (szemantikai, norma-ajánlásai, distinkciói, látásmódjai) lét-relevanciája.

A tudománynak mint a leginkább szellemített professzionális intézményrendszer belső szocializációs, értékelési és jutalmazási mechanizmusainak a felépülésében jól látható, hogy a legmagasabb szintre az a tevékenység kerül, amelynek termékét fogalmilag is mint a lét-relevancia minimumát lehet körülírni. Tudományos terméknek ugyanis csak az originális, addig nem ismert összefüggés feltárása számít, és a publikálás vagy más közzététel után a második vagy sokadik ismétlődő tevékenysége tendenciaszerűen egyre kevésbé számít tudományos teljesítménynek, hanem csak popularizáló, ismeretterjesztő munkának (Merton — 1973. 290.; Hagstrom — 1965. 13.). Ennek az értékelési-jutalmazási mechanizmusnak az a hatása, hogy mivel az origina-

lírás csak az adott tudományterületen felhalmozott tudáskincs birtoklásán és esetleg ennek részleges cáfolásán alapulva nyeri el elismerését a tudományterület tudósközösségétől, egyre szűkebb területre specializáltan jelentkezhet. Az igazán originális tudományos termékek ezért csak egészen szűk tudósközösségek gyakorlatában ülednek le. A publikálás és a sokszoros megvitatás, korrigálás után itt válnak elismert tudományos igazsággá az originális állítások, és ez a kör orientálja a kommunikációs résztvevők megéléseit és cselekvéseit. Egy-egy ilyen szűk praxison belül klasszikusnak számítanak olyan tudósok és tudományos evidenciának olyan elméletek, amelyek a tudományterületük átfogóbb közösségében is éppen csak névről ismertek.

A tudós és az őt szocializáló, jutalmazó közösség számára az így létrehozott termékek teljes lét-relevanciát élveznek. A publikálás és a közösség kommunikációiban végbement viták, korrekciók, konkretizálások után a leülepedett elméletek által felvetett új problémák, új meglátások az adott tudóst és társait újabb originális meglátások és publikálások megvitatására hajtják. Luhmann erre kocentrálva ábrázolja a tudomány reprodukcióját tudományos állításról tudományos állításra haladó autopoietikus körfolyamatnak (Luhmann – 1981b). A létrehozott és a publikált termékek azonban transzformációs-szelekciós folyamaton mennek keresztül: az ismeretterjesztés és a formalizált oktatási rendszer lépcsőfokain lefelé haladva a mindennapi élet gyakorlata felé, de ugyanakkor a többi professzionális intézményrendszer felé is. A tudományos tudásnak az átfogóbb gyakorlatban való hasznosulását vizsgáló elemzések egy sor szempontból jelezték ezeket a közvetítő mechanizmusokat (összefoglalóan ld. Beck/Bonss – 1989.; Dewe – 1988.). Dewe a közvetítőképp vizsgálja fel a mindennapi élet, a professziók és a tudomány közötti kapcsolatok átfogó képét: „Noha ki lehet mutatni közvetlen átmeneteket is a tudománynak a mindennapi társadalmi gyakorlat felé áramlásában — amint ez például a társadalom diffúz „eltudományosítási” folyamataiban látható —, amikor is tudományos koncepciók és tudáskincsek többé-kevésbé rendszeres formában bejutnak a társadalmi gyakorlatba, ez rendszerint mégis inkább meghatározott professziók vagy intézmények közvetítésével megy végbe, ahogyan a tudományos ismereteket is továbbképzési intézmények közvetítik.” (Dewe – 1988. 4.).

Az egyik transzformációs-közvetítő szféra, amely a leülepedett tudományos termékeket „széthordja” a különböző professzionális intézményrendszerek gyakorlatába, az ideológiai szféra. A modern ideológiák új tételeiket és hozzá az alátámasztó empirikus anyagot — kardinális hittételeik szerint szelektálva — a tudományból vesz át (Gouldner – 1976.). Ám ennél az átvételnél már csak olyan tudományos elmélet vagy annak egy-egy aspektusa, állítása jöhet számításba, amely már biztosan leülepedett a szűkebb szakmákon (specialty) túli, átfogóbb tudományos közösségekben, már áthaladt a popularizáló, ismertető fázison. A standard kézikönyvekben rögzített, a bevett ismeretek és a szemantikai distinkciók nyelvén elmagyarázott, leülepedett, új tudományos állítások az ideológiai szférában tevékenykedők számára is kognitíve hozzáférhetők. A popularizáló kézikönyvek szerzői, noha tevékenységük a tudomány belső jutalmazási mechanizmusai szerint már csak nyomokban tudományos tevékenység, azáltal, hogy összegyűjtik és népszerűsítve ismertetik a szű-

kebb tudományos közösségek leülepedett termékeit, nagy mértékben hozzájárulnak a minimális lét-relevanciával rendelkező originális tudományos állítások, distinkciók, látásmódok ontológiai „feldúsításához”. Az így hozzáférhetővé tett tudományos termékek az ideológiai szféra belső gyakorlatában további transzformáción mennek keresztül. Az egy-egy ideológiai áramlat körül csoportosuló ideológusok kommunikációnak eredményeként a politikai intézményrendszer résztvevői számára didaktizáltabb formában új tételek, distinkciók és kifejezések, tételeik alátámasztására pedig már rendszerezett — és a parlamenti vitákban gyorsan lehívható — empirikus anyagok válnak hozzáférhetővé.

Az ideológus — legyen akár aktivista egyetemi professzor, publicista, ideológiai vitákban aktív író, égő szemű moralista stb. — a tudományból származó tételek ideológiai vitái és az így transzformált termékek publikálása után ismét a tudomány új, leülepedett áramlataira figyel, s igyekszik ideológiai következményeiket „leleplezni” vagy átformálni. Az így létrehozott és publikált termékek azonban önálló életet élnek, és az egyes politikai pártok szakértői, apparátusai ezekből válogatnak a napi politikai küzdelmek logikájára figyelve pártprogramjaik összeállításánál, egy-egy törvénytervezet parlamenti vitájában állásfoglalásuk kialakításakor, az ellenfél pártok érveinek megcáfolására törekedve. Ebben a többszörös szelekciós-transzformációs eljárásban a valamikori tudományos termékek egy része a szűk körű tudományos közösségben elért minimális lét-relevancia helyett a fokozatosan növekvő kommunikációs körökben élővé válik, irányítja vagy legalábbis részben orientálja a politikába aktívan bekapcsolódó, szélesebb kommunikációs körökön belül a megélések és cselekvések millióit. Tovább nő a lét-relevancia és még tovább terjed a mindennapi élet összgyakorlata felé ez a folyamat, ha állami politikává, majd — a hatályos joganyagot átalakítva — hatályos jogi előírássá válnak a transzformációs és a szelekciós folyamatok termékei. A közigazgatási és a jogszolgáltatási gyakorlat rövidebb-hosszabb idő alatt egy sor szempontból át tudja formálni a mindennapi élet átfogó gyakorlatának egy-egy aspektusát, a társadalom különböző intézményrendszerei és a mindennapi élet felé közvetítve az előbb jelzett folyamatok végeredményeit. Persze ez az átformálás csak több csatornán át, az egymással párhuzamosan közvetítő tömegkommunikációs szféra és oktatási rendszer révén hatásos, velük szemben az állami politika és a jog új szabályai mint nem realizált „lehetőségek” csak papíron maradnak. Vagyis a lét-relevancia minden növekedése ellenére sem érik el a mindennapi élet lét-relevanciáját.

A politikai intézményrendszernek a mindennapi élet fölötti szerveződése vagy közvetlenebb beleszólása attól függ elsősorban, hogy milyen mértékben uralják az ideológiák formálását a politikai pártok, vagy pedig hogy milyen erősen kapcsolódnak be a politikailag aktív rétegek a politikai mozgalmakba. Az utóbbi esetben a tömeges direkt politizálás az ideológiai tételeket és a bennük feldolgozott látásmódokat, szemantikákat, distinkciókat stb. tágabb folyamán terjeszti szét a mindennapi élet gyakorlatában. Ezzel szemben a politikai pártok ideológiai dominanciája esetén csak közvetetten, a tömegkommunikációs csatornákon keresztül „megszelídítve” jutnak el az ideológiai feldolgozások a mindennapi életbe.

Ezzel az átformálással tehát Parsonsnak a professziók és az egyes tudományterületek összefonódását kiemelő tétele helyébe a mindennapi élet gyakorlata fölé emelkedő professzionális intézményrendszerek tematizálása lép, amelyben a tudomány és a többi intézményrendszer között a mindennapi élet gyakorlatához képest sűrűbben szőtt kapcsolatrendszer jelenik meg közvetítő szféráival, transzformáló tevékenységével és termékeivel együtt. Vagyis a professziók nem tudományos alapon tevékenykednek — a tudomány termékei többszörös transzformációval, szelekcióval kerülnek át tevékenységükbe —, de a mindennapi életből kiszakadva közelebb állnak a tudományhoz, mint a mindennapi élet diffúzabb és nehezebben változó gyakorlata.

Irodalom

- BECK, ULRICH – BONSS, S.: Strukturwandel der Theorie und Praxis. = Soziale Welt 1989. Sonderheft.
- BEN-DAVID, JOSEPH: Science as a Profession and Scientific Professionalism. In: Explorations in General Theory in Social Science. 2. Ed. F. J. Loubser. Glencoe, 1976. 874–889.
- DEWE, BERND: Wissensverwendung in der Fort- und Weiterbildung. Zur Transformation wissenschaftlicher Informationen in Praxisdeutungen. Baden-Baden, 1988.
- FRIEDSON, ELIOT: The Theory of Profession: State of the Art. In: The Sociology of the Professions. Ed. Robert Dingwall. New York, 1983. 19–38.
- GOULDNER, ALVIN W.: The Dialectic of Ideology and Technology. London, 1976.
- HAGSTROM, WARREN O.: The Scientific Community. New York–London, 1965.
- LARSON, M.S.: The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis. Berkeley, 1977.
- LUHMANN, NIKLAS: Soziologische Aufklärung 2. Opladen, 1975.
- The Legal Profession. Comments on the Situation in the Federal Republic of Germany. In: Lawyers in their Social Settings. Ed. D. N. McCormick. Edinburgh, 1976. 98–114.
- 1981 a: Ist Kunst kodierbar? In: Soziologische Aufklärung 3. Opladen, 1981.
- 1981 b: Die Ausdifferenzierung von Erkenntnisgewinn: Zur Genese von Wissenschaft. = Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 22. 102–139.
- Theorie der politischen Opposition. = Zeitschrift für Politik 1989. 13–26.
- MERTON, ROBERT K.: The Sociology of Science. Chicago–London, 1973.
- PARSONS, TALCOTT: A Sociologist Looks at the Legal Profession (1952). In: Essays in Sociological Theory. New York, 1954. 370–386.
- Professions. In: International Encyclopedia of the Social Sciences. 2. New York, 1968. 536–547.
- PARSONS, T. – G. PLATT: The American University. Boston, 1973.

- POKOL BÉLA: 1990 a: Professionelle Institutionensysteme oder Teilsysteme der Gesellschaft? Reformulierungsvorschläge zu Niklas Luhmanns Systemtypologie. = Zeitschrift für Soziologie 1990. 21–34.
1990 b: Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien. Bochum, 1990.
1990 c: Law as Professional System of Institutions. = Rechtstheorie 1990. 23–37.
- WILENSKY, HAROLD W.: Jeder Beruf eine Profession? In: Berufssoziologie. Hrsg. Th. Luchmann—W. M. Sprondel. Köln, 1972. 198–216.

MŰHELY

DAVID R. SHUMWAY

A GRIP-ről

Míg a társadalmak, a kultúrák, sőt, az irodalmak története gyakorta van súlyos támadásoknak kitéve, az irodalomkritika és az irodalomelmélet története, csakúgy, mint az akadémiai szakterületek legtöbbjéé, a közelmúltig kívül tudott maradni a csatamezőn. Miért is érdekelne a szakterület története a valódi világ története helyett? Pontosan ezt a szembeállítást szeretné lebontani a GRIP munkaprogramja. A szembeállítás feltételezi, hogy létezik odakünt egy tárgyi világ, amelyet a tudományos szakterületek ismeretként szeretnének többé vagy kevésbé ábrázolni. Az irodalomtudós tanulmányainak valóságos tárgya tehát az irodalmi mű. Csakhogy ilyenfajta tárgyhoz soha nem juthatunk el függetlenül attól az irodalomelmélettől és kritikai gyakorlattól, amelyet az akadémiai diszciplína tagjaiként megtanultunk. Megfordíthatjuk hát a köznapi álláspontot, és kijelenthetjük, hogy az irodalomtudomány úgy alkotja meg saját vizsgálati tárgyát, hogy korlátozza és felépíti azokat a jegyeket, amelyekkel a szövegnek rendelkeznie kell. Ha a dolog így áll, a kritika és az elmélet története létfontosságúvá válik, mert elmondhatja nekünk, hogyan alkották meg ezt a tárgyat a múltban és a jelenben, s hogy miért így.

Az e számunkban közölt tanulmányok erőteljesen bizonyítják az ilyen történetírás fontosságát. Ezeket egy olyan kör tagjai írták, amely az Egyesült Államok irodalomtudományának mai gyakorlatát irányító feltételek vizsgálatára alakult. A GRIP, az irodalomtudomány intézményesülésének és professzionalizálódásának kutatására alakult csoport (Group for Research into the Institutionalization and Professionalization of literary studies) az Ohio állambeli Oxfordban, a Miami Egyetemen jött létre, 1981-ben. A kör öt alapító tagja a következő volt: James Fanto és Larysa Mykyta, akik képzettségükre nézve franciások voltak, Steve Nimis, klasszika-filológus, David Shumway, angolos és amerikanista, és James Sosnoski, angolos. A kutatási terv ötletét James Sosnoski adta, aki azt javasolta, hogy öten írjunk tanulmányt a tekintély szerkezetéről az irodalomtudomány szakmájában. A tanulmányoknak mindegyikőnk saját szakterületére kellett összpontosítaniuk, de végül is a közös elmélet és a történeti olvasmányok megtárgyalásához kellett eljutnunk. A még készülődőfélben lévő írásokat köröztük volna, s így a végtermék, noha egyetlen szerző neve alatt szerepel, voltaképpen közös munka eredménye. A közös kutatás eszmája a tanulmányok kezdetén éppoly fontos volt, mint a tekintély kérdése, amellyel foglalkozni szerettünk volna.

(...)1982-ben(...) blikkfangos címet kerestünk a tervnek, s ekkor álltam elő a GRIP névvel (a.m. marok, szorítás). Ez tükrözi, hogy a szakmát úgy fogjuk fel, mint amit a tekintély megcsontosodott és illegitim struktúrái szorítanak vasmarkukban. Mivel úgy láttuk, hogy ezen struktúrák két történeti folyamat termékei — a professzionalizmus ideológiává válásáé egyfelől, az irodalomtudománynak a felsőoktatás intézményeibe való behozataláé másfelől —, a rövidítés mögött álló megnevezésbe bevettük az „intézményesülés” és a „professzionalizálódás” kifejezéseket is.(...)

1983. júniusában meg tudtuk tartani első kis kutatási találkozónkat, a GRIP-avató találkozót a Miami Egyetemen. Az öt alapító tag mellett részt vettek olyan foucault-isták, mint Jonathan Arac, Paul Bové és Karlis Racevskis; olvasáselméleti szakemberek, mint David Bleich, Patricia Harkin és Steve Mailloux; az amerikai irodalomtudomány történetének két kutatója, Phyllis Franklin és Henry Schmidt; Burton Bledstein, aki a professzionalizmus történetével foglalkozik; az amerikai történetírás és az amerikanisztika elméleti szakembere, Gene Wise; és a feminista Peggy Kamuf és Jane Gallop. Ősszel egy újabb kutatói ülés után megtartottuk első nyilvános találkozónkat az Indiana Egyetem, a következő címmel: „Döntsük el, mit is kell tudni. Az ismeretek intézményes tekintélye a humán tudományokban”. Ezen Bleich, Bové, Arac és Racevskis mellett részt vett Stanley Fish, Richard Ohmann, Jeffrey Peck, Paul Smith, Richard Spuller és Jane Tompkins.(...)

Ha most a GRIP elméleti alátámasztásaihoz fordulunk, fontos megjegyeznünk, hogy a kutatási terv kezdetben nem rendelkezett sem közös elméleti irányultsággal, világos módszertannal, sem pedig meghatározott politikai programmal. A terv kialakulásában inkább az a homályos érzés játszott szerepet, hogy valami baj van a mai irodalomtudománnyal; azt reméltük, hogy a történeti és az elméleti elemzés révén meg is értjük a problémákat, s megoldásokat is tudunk javasolni. Mindössze annyi volt közös bennünk, hogy valamennyien átéltük és tapasztaltuk, hogy az elmélet szerepe megnövekedett az utóbbi időkben az irodalomtudományban, különösen a poszt-strukturalista elméleté, de mi mind különböző elméleti háttérrel rendelkezünk: az angol–amerikai tudományfilozófiától, szemiotikától és fenomenológiától Foucault és Derrida ettől egészen eltérő poszt-strukturalista munkásságáig.

Azok az olvasmányok és megbeszélések, amelyekkel az első évet töltöttük, segítettek bennünket abban, hogy világosabban lássuk tárgyunkat, és hogy döntsünk a megközelítésében alkalmazandó módszer felől. Célunk az volt, hogy az irodalomtudomány intézményes és szakmai feltételeinek kritikáját nyújtsuk. Noha a történelem kezdettől fogva fontos aspektusa volt munkánknak, ekkor meghatározó jellegzetességgé vált. Mikor azt a döntést hoztuk, hogy meghatározott történeti eseményekre összpontosító tanulmányokat fogunk írni, az öt alapító tag egyike, Mykyta úgy vélte, neki a kommentátor szerepe felel meg. Az a történetíró nézőpont, amit mi, többiek, magunkévá tettünk, a marxizmusban gyökerezett, de a GRIP közelebbről azokból a kutatásokból nőtt ki, amelyek közvetlenül a tudás kialakulásának történetével foglalkoztak. Foucault vált ugyan a legfontosabb elméletiróvá, de Thomas Kuhn és Stephen Toulmin — akik a tudományok történetével foglalkoztak — ugyancsak hatottak ránk. Ezen elméletírók nyomán próbáltuk meg végiggondolni

azt, hogy mit jelent az irodalomtudomány számára egy történetileg meghatározott formának, a szaktudománynak a kialakítása. A hatások egy másik csoportja olyan történészekből és szociológusokból állt, akik a professzionalizmussal és az egyetemmel foglalkoztak, különösen Bledstein, Laurence Veysey, Margali Sarfatti Larson és Pierre Bourdieu neve kíváncsodik ide.

A GRIP tehát nekilátott annak, amit Foucault genealógiának nevez, hogy megvizsgálhassa — Foucault (1977. 150.) szavaival — „az uralmak ismétlődő játékát” az irodalomtudomány-történetében. Az ilyen vizsgálódás nem maradhat a szaktudomány tartalmán belül, ahol az elmélet- és a kritikátörténet — csakúgy mint más szaktudományok történetei — hagyományosan megmaradnak. A tudást termelő és terjesztő szakmákat és intézményeket úgy tekintjük, hogy ezek tökéletesen kívül esnek a tudáson magán. A szaktudomány-történetek tehát, legyenek bár természet- vagy humán tudomány-történetek, általában eszmék fejlődéstörténeteit mesélik el. Az egyik elmélet eszerint azért váltja fel a másikat a természettudományokban, mert ez pontosabban ábrázolja a világot; a humán tudományokban meg azért, mert esztétikailag, ismeretelméletileg vagy erkölcsileg jobb amannál. Ezek a történetek olykor elismerik ugyan intézményes vagy kulturális események befolyását, az ilyen külső erők csak felgyorsítják vagy lelassítják a tudományon belüli változás folyamatát — soha nem lehetnek meghatározó tényezők ebben a változásban. Ebben a felfogásban a művelődéstörténetnek és az intézménytörténetnek nem lehet lényegi kapcsolata a szaktudomány-történettel. A szaktudomány-történet önmagában, lényegét tekintve irreleváns a szaktudomány művelésére nézve. Egyetlen célja, hogy igazolja a területen jelenleg folyó munkát. Ezért azután a természettudományok hajlottak arra, hogy lenyeljék saját történetüket. Itt a történelem volt a legkevésbé érdekes, mert hisz ilyen igazolásra kevésbé volt szükség. A humán tudományokban a szaktudomány-történet fontosabb volt, mert egymással versengő elméleti és gyakorlati iskolák álláspontjuk legitimálására használhatták föl. Az irodalomkritika vagy irodalomelmélet történetével foglalkozó kurzusok mégis marginálisak a felsőoktatásban, s egészen napjainkig nem volt nagy hatásuk azoknak a könyveknek sem, amelyek ezzel a történettel foglalkoztak.

Kezdetben a GRIP tagjainak történeti tanulmányai arra összpontosítottak, hogy milyen intézményi és szakmai feltételek között úzik az irodalomtudományt. Tehát nem az foglalkoztatott bennünket, hogy a szaktudomány belső története körüli vitákba kapcsolódjunk bele, hanem az, hogy megmutassuk: az eddig külsődlegesnek tekintett dolgok mi módon meghatározó tényezői ennek a történetnek. Álláspontunk fő indoka a paradigma-irányította természettudományok Thomas Kuhn-féle leírása volt, úgy láttuk viszont, hogy ezt a modellt nem lehet aggálytalanul alkalmazni az irodalomtudományra. Sőt, amikor felfedeztük, hogy miféle különbségek vannak a paradigmák irányította természettudományi diszciplínák és a humán tudományok között, az irodalomtudomány történetének és szervezetének másféle magyarázatát kezdtük keresni. Ráébredtünk, hogy az irodalomtudományt egy uralkodó és seregnyi alárendelt elmélet és gyakorlat jellemzi. Kutatásaink során arra szerettünk volna választ kapni, hogy mi módon jutott uralomra és tartotta meg hatalmát az iroda-

lomtudomány egy bizonyos modellje. Minthogy nem mutatható ki, hogy az elmélet, tény vagy értelmezés körüli racionális érvek és ellenérvek figyelembevétele meghatározná egy modell sikerét vagy kudarcát, a területen érvényesülő voltaképpeni *tekintély* forrásait szerettük volna feltárni. Először is megállapítottuk, hogy intézmények, folyóiratok, kiadók és szakemberek hierarchiája biztosítja bizonyos modellek tekintélyét, más modellekkel szemben. Anélkül azonban, hogy ezt a leírást elvetettük volna, vizsgálatunk gyújtópontja a tekintélyről a *hatalomra* tevődött át. Ezt a váltást Pierre Bourdieu felfogása tette lehetővé, akinél a tekintély a szimbólumok előírására való hatalom (1977. 21.). Ahogyan a tekintélyt a hatalom egy formájaként kezdtük felfogni, Foucault egyre fontosabbá vált vállalkozásunk számára.

Kezdetben arra hajlottunk, hogy a hierarchiakat és a csúcson levők által előírt szimbólumokat *szakmaiaknak* tekintsük, s így még mindig külsődlegesnek ahhoz képest, ami voltaképpen szaktudományos. Célunk e ponton az volt, hogy gondolkodni kezdjünk azon: hogyan szabaddítható meg a szaktudományosság a professzionalista előírásoktól úgy, hogy az elmélet és az értelmezés kérdései immár saját érdemük szerint legyenek eldönthetők. Foucault-tól meggranultuk — mind A nyelv szövegvilágából, annak a diskurzus alakulásáról szóló fejtegetéseiből, mind pedig a *Diszciplína és büntetésből*, ahol a diszciplínát „a hatalom különös technikájaként” írja le —, hogy magukat a szaktudományokat is át- meg átjárják a hatalmi viszonyok (1978. 170.). Az akadémiai diszciplínák jelenlegi formájukban éppen akkor alakultak ki, amikor a nyugati kultúrában elterjedtek a diszciplínáló (fegyelmező) stratégiák és technikák, s a hatalomnak ez az alakja így a diszciplínáknak mint kutatók közösségeinek a megszerveződését is jellemezte. A „diszciplína” nem tekinthető már belsőnek és a „szakma” külsőnek a tudáshoz képest: két, különböző történelmi alakulat ez, amely a tudást struktúrálja.

Foucault és más posztstrukturalisták a történelem hagyományos felfogásai ellen is kihívást intéztek. Marx és a többi tizenkilencedik századi történetíró a történelemnek olyan modelljét hagyományozta ránk, amelyben e történelem egyetlen, mindent magába foglaló elbeszélés, s ez az elbeszélés — különösen a tudomány- vagy tudástörténet esetében — fejlődéstörténetről számol be. Foucault felülvizsgálja Nietzsche genealógia-fogalmát és olyan modellel szolgál, amelyben a történelem szétszóródás, s nem organikus növekedés. Ezért azután nem arra törekedtünk, hogy az irodalomtudomány történetét egyetlen történetként meséljük el, hanem egyes epizódokra összpontosítottunk, amelyek nagyobb kérdéseket vagy problémákat illusztrálhatnak. Van persze egy privilegizált koncepciónk a történelemről magáról — ti. a történelemnek mint uralmak ismétlődő játékanak koncepciója —; ez a felfogás azonban nem totális érvényű, amennyiben implikál más meta-elbeszéléseket is, mint például az osztályharc marxista vagy a professzionalizmusnak mint saját etiológiával bíró társadalmi struktúrának a meta-elbeszélését.

Azok a GRIP-tanulmányok, amelyek az e kötetben közöltek előtt keletkeztek, az irodalomtudomány intézményes és szakmai kontextusának különféle aspektusaira összpontosítottak. Sosnoski írása (*A Magister Implicatus*) azt a szerepet taglalta, amelyet Cleanth Brooks és Robert Penn Warren *Understanding Literature*-

kézikönyvei játszottak az Új Kritika elterjesztésében. Nimis a lábjegyzettel foglalkozott, ami a klasszika-filológiában a főhajtás rituáléja. Fanto arról írt, hogy hogyan marginalizálta Peggy-t, a francia kritikust kora akadémiaja. Schmidt azt vizsgálta, milyen hatással volt az első világháború a német professzorokra és tudományukra. Harkin az irodalmi válság retorikáját elemezte és azt nézte meg, hogyan hatott ez az angol-oktatásra, különösen pedig a fogalmazás-tanításra. Az én tanulmányom (*Interdiszciplináritás és tekintély az amerikanisztikában*) azt mutatta be, hogy az interdiszciplinaritás eszménye hogyan segített győzelemre egy, a társadalomtudományokból levezetett új elméletet egy másik, az irodalomkritikára építő elmélet fölött. Mindezen tanulmányok legalább egy-egy módját mutatják be annak, ahogyan a hatalom az irodalomtudományban működik. Nem kívánják elmondani az egész tárgyalta szaktudomány történetét, s arra sem törekszenek, hogy lényegesen átirják ezen tudományok eszmetörténetét.

Nyomatásban két fontos bíráló látott napvilágot a GRIP munkájáról, egy harmadik pedig egy GRIP Reportsban közzétett és terjesztett kommentárban fogalmazódott meg. Jonathan Culler (*Az irodalomkritika történetének néhány problémája*) felveti, hogy az első GRIP-tanulmányok a diszciplínát túlságosan is az elnyomó színeiben tüntették fel. Szerinte ezek a tanulmányok az uralkodó csoportok és intézmények kiereszkolta alkalmazkodást hangsúlyozták, a szakterület ezzel szemben Culler szerint csaknem anarchikus, olyannyira nyitott a legkülönbébb elméletekre és megközelítésekre. Rámutat, hogy a fiatalabb tudósok gyakran úgy tesznek szert elismertségre, hogy megtámadják — nem pedig majmolják — a vezető tudósokat. Stanley Fish (*Anti-professzionizmus*) a GRIP-et mint „baloldali szakmaellenességet” írja le, s ezen azt érti, hogy a kör tagjai anti-fundacionalista álláspontot fejtenek ki — Fish-hez hasonlóan —, de amikor a professzionizmust taglalják, visszatérnek az alapzatelvűséghez. Fish tehát úgy gondolja, hogy a GRIP tanulmányírói nem tudták kikerülni azt a feltételezést, hogy létezik egy tiszta szaktudomány, amelyet meg kell védeni a pusztán szakmai törekvések rombolásától. Larysa Mykyta pedig felteszi a kérdést: vajon az irodalomtudománynak mint intézménynek és szakmának a vizsgálata nem jár-e olyan hatással, hogy maguk a vizsgálódók sikeresebb játékosai lesznek ugyanakkor a régi játéknak. Mykyta azt panaszolja, hogy a GRIP kutatásai nem gyökereznek elég mélyen a szélesebb értelemben vett kultúra marxista és feminista kritikájában. A GRIP elismerő megjegyzéseket is kapott, ezek között említendő a *Profession* 85, a Modern Language Association of America kiadványa (Peck 1985. 50.), valamint legutóbb Jim Merod könyve (1987. 261.) (...)

(Fordította: Kálmán C. György)

(David R. Shumway: *Introduction*. = *Poetics Today* 1988. 9:4. 687–698.) [Részletek.]

Jegyzetek

- BLEDSTEIN, BURTON: *The Culture of Professionalism: The Middle Class and the Development of Higher Education in America*. New York, Norton 1976.
- BOURDIEU, PIERRE: *Outline of a Theory of Practice*. Trans. *Richard Nice*. Cambridge, Cambridge U.P. 1977.
- BOVÉ, PAUL: *The Political and Critical Need for Collective Research in the Humanities*. = GRIP 2. 1984.
- CULLER, JONATHAN: *Problems in the 'History' of Literary Scholarship*. = *Journal of the Midwest Modern Language Association* 1984. 17. 3–15.
- FANTO, JAMES: *Contesting Authority: The Marginal*. = GRIP 1. 1983.
- FISH, STANLEY: *Anti-Professionalism*. = *Cardoza Law Review* 1986. 7. 645–677.
- FOUCAULT, MICHEL: *The Discourse on Language*. In: M. Foucault: *The Archeology of Knowledge*. Trans. A. *Sheridan Smith*. New York, Random House 1972.
- Nietzsche, *Genealogy, History*. In: M. Foucault: *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. Trans. *Donald F. Bouchard, Sherry Simon*. Ithaca, Cornell U.P. 1977.
- Discipline and Punish: *The Birth of the Prison*. Trans. *Alan Sheridan*. New York, Random House 1978.
- Group for Research into the Institutionalization of Professionalization of Literary Studies (GRIP), 1983–1984. = *The GRIP Report*. 1–4. The GRIP Project. Dept. of English, Carnegie Mellon U.
- HARKIN, PATRICIA: *Institutionalizing the Literary Crisis: Composition Studies and the Department of English*. = GRIP 4. 1984.
- KUHN, THOMAS S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. *Bíró Dániel*. Budapest, Gondolat 1984. [1962.]
- LARSON, MAGALI SARFATTI: *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*. Berkeley, U. of California P. 1977.
- MEROD, JIM: *The Political Responsibility of the Critic*. Ithaca, Cornell U.P. 1987.
- MYKYTA, LARYSA: *A Case for Caution*. = GRIP 2. 1984.
- NIMIS, STEVE: *Fussnoten: Das Fundament der Wissenschaft*. = GRIP 1. 1983.
- PECK, JEFFREY M.: *Advanced Literary Study as Cultural Study: A Redefinition of the Discipline*. = *Profession* 1985. 85. 49–54.
- SHUMWAY, DAVID R.: *Interdisciplinarity and Authority in American Studies*. = GRIP 1. 1983.
- SOSNOSKI, JAMES J.: *The Magister Implicatus: A Configuration of Orthodoxy*. = GRIP 1. 1983.
- TOULMIN, STEPHEN: *Human Understanding: The Collective Use and Evolution of Concepts*. Princeton, Princeton U.P. 1972.

SZEMLE

ANGYALOSI GERGELY

Az immanens kritika Roland Barthes felfogásában

Barthes cikke a „két kritikáról” 1963-ban, külföldi felkérésre született. A *Kritikai* esszéiben foglalt (azóra sok esetben klasszikussá vált) tanulmányok között eléggé észrevétlen maradt ez a kis írás; pedig megérdemli a figyelmet, két okból is. Egyrészt felvillantja annak a két évvel későbbi nagy polémiaának az alapvonalait, amely sok szempontból sorsdöntő volt a *Új Kritika* számára. Mint tudjuk, a vita Barthes *Racine*-ről című kötete kapcsán robbant ki; az vált központi kérdéssé, hogy megengedhető-e a klasszikus szerzők megközelítése pszichoanalitikus módszerrel, illetve tágabb értelemben: megvonhatók-e az interpretáció legitimitásának határai? Amely határok között maradv a kritikus vagy irodalomtörténész (mint egy szakma művelője és képviselője) maga mögött érezheti valamely intézmény (főleg a Sorbonne) támogatását; ha ellenben átlépi ezeket a határokat, vállalnia kell a kiközösítés kockázatát, az „imposztorság” bélyegét.

A másik ok, amely miatt Barthes cikke figyelemre méltó, az általa kifejtettek ambivalenciája. Termékeny ambivalencia ez; Barthes, mint annyiszor életművében, itt is mintegy mellékesen közli azt, ami számára a legfontosabb. Mondanivalója látszólag igen egyértelmű. A pozitivist kritika erőnyeit elismeri, de nyilvánvalóan ellene voksol. Egyfelől azért, mert szerinte a pozitivizmus az objektivitás álarca mögé rejt nagyon is agresszív ideológiáját. Másfelől, mert ez a rejtett ideológia egy hatalmi helyzet alapját képezi. Barthes véleménye láthatóan az, hogy az ideológia elől nincs menekvés; az irodalmi mű értelmezése mindig interpretáció, és minden interpretáció mögött meghúzódik valamilyen ideológia. A *nyíltan bevallott* ideológia pedig (amely nem álcázza magát *természetesnek*, tehát „magától értetődőnek”) sokkalta elfogadhatóbb számára a hazug objektivitásnál.

Lehetetlen azonban nem észrevennünk, hogy ebben az írásban a címmel ellentétben a kritikának nem két, hanem három típusáról esik szó. Barthes ugyanis egyértelműen jelzi a távolságot saját pozíciói és az „interpretáló” vagy az „ideologikus” kritika alapelemei között. Az utóbbi ugyanis módszerét tekintve az „egyetemi” kritikához igen hasonlóan jár el: valami *máshoz* viszonyítva igyekszik az irodalmi művet megérteni, az *analógia* posztulátuma szerint. Voltaképpen csak azért elfogadhatóbb, mint a pozitivist módszer, mert nyíltan kifejti saját értelmezői pozíciójának *másuttját*, és — remélhetőleg — elfogadja más pozíciók létjogosultságát is.

Barthes-nak azonban éppen ezzel a „másuttal” van problémája. Az irodalmi interpretációt, legalábbis első lépésben, szeretné rövidre zárni. Mivel az interpretáció önmagában véve is külsővé tétel (ha nem teremtek az irodalmi műhöz képest külsőleges, interpretáló diskurzust, akkor szó szerint el kell ismételni a művet), meg kell találni e külsővé tétel kulcsszavát. Méppedig olyan kulcsszót, amely magában foglalja az analógiától való eltávolodást. Ezért választja a *homológia* terminusát. Az immanens interpretáció az ő felfogásában a minimalizált külsővé-tétel eszménye. (Amely csak megközelíthető, de *par principe* el nem érhető.) Ez a tétel kimondatlanul is óriási szerepet szán a befogadónak: ha a mű „önmaga modellje”, úgy ez a modell csak *utólag*, a befogadó aktivitásának köszönhetően bontakozik ki az interpretáció során. A második lépésben (a mű és a világ kapcsolatait vizsgálva) már maga sem tartja elkerülhetőnek az értelmező ideológia explikálását.

Hogy miért az immanencia elve a vörös posztó az „egyetemi kritika” szemében, arra Barthes szociológiai jellegű választ ad: az egyetem kisajátított egy szakmát, és megteremtette azt a követelményrendszert, amely e kisajátítás eszköze. Az irodalmi mű pluralista megközelítésének elve tehát végső soron tudásszociológiai, professzionális, azaz — hatalmi kérdés.

Az alábbiakban közöljük Roland Barthes esszéjét Angyalosi Gergely fordításában.

ROLAND BARTHES: A KÉT KRITIKA

Franciaországban jelenleg kétféle kritika létezik: az egyiket az egyszerűség kedvéért nevezzük *egyetemi* kritikának; ez lényegében a Lansontól örökölt pozitivistára módszerrel dolgozik. A másik típus az interpretáló kritika, amelynek képviselői igencsak különböznek egymástól: ide sorolhatjuk J.-P. Sartre-ot, G. Bachelard-t, L. Goldmannt, G. Poulet-t, J. Starobinskit, J.-P. Webert, R. Girard-t, J.-P. Richard-t. A közös vonás bennük az, hogy az irodalmi műhöz többé-kevésbé, de mindenesetre tudatosan a jelenkor valamelyik nagy ideológiájából kiindulva közelednek, legyen szó az egzisztencializmusról, a marxizmusról, a pszichoanalízisről vagy a fenomenológiáról. Ezért ezt a kritikát *ideologikusnak* is nevezhetnénk, szemben az előzővel, amely minden ideológiát elutasít, és kizárólag egy objektívnak mondott módszerre támaszkodik. Természetesen vannak kapcsolatok e kétféle kritika között. Egyfelől az ideológiai kritikát túlnyomórészt egyetemi oktatók művelik, mivel Franciaországban, mint tudjuk, tradicionális és professzionális okokból könnyen összekeveredik az intellektuel státusza az egyetemi státusszal; másfelől az is előfordul, hogy az Egyetem elismeri az interpretáló kritikát, hiszen néhány ilyenfajta mű doktori disszertációként születik (igaz, a jelek szerint a filozófiai bizottságok liberálisabban kezelik ezeket, mint az irodalmi zsűrik). Mindazonáltal, ha konfliktusról nem is beszélhetünk, a két kritika szétválása nagyon is valóságos tény. Vajon miért?

Ha az egyetemi kritika nem volna más, mint amit célkitűzésként meghirdet, vagyis az életrajzi vagy irodalmi tények szigorú rekonstruálása, igazság szerint nehezen lenne érthető, miért van feszültség közte és az ideologikus kritika között. A pozitívizmus eredményei vitathatatlanok, követelményei nem kevésbé. Bármely filozófiát

vall is magáénak valaki, aligha jut eszébe kétségbevonni az erudíció hasznosságát, a történelmi tények tisztázásának jelentőségét, az irodalmi „körülmények” finom elemzéséből adódó előnyöket, és ha az a nagy fontosság, amelyet az egyetemi kritika a forrásoknak tulajdonít, feltételezi is az irodalmi mű egy bizonyos koncepcióját (erre még visszatérünk), annak semmi nem mond ellene, hogy a problémát, ha már egyszer felvetettük, szigorú pontossággal kezeljük; első pillantásra tehát semmi sem indokolja, hogy a két kritika ne ismerje el egymást és ne működjék együtt: a pozitivistá kritika feltárná és rendszerezné a „tényeket” (hiszen ezt tűzte ki célul), és hagyná, hogy a másik kritika szabadon interpretálja, pontosabban „jelentesse” (*faire signifier*) azokat, kibontsa jelentésüket valamely ideológiai rendszerre hivatkozva.

Ha ez a békés távlat jelenleg utópikus, annak az az oka, hogy az egyetemi és az interpretáló kritika között valójában nem munkamegosztás, módszertani és filozófiai különbség áll fenn, hanem két ideológia közötti konkurrencia. Mint Mannheim rámutatott, a pozitívizmus szintén egy ideológia a többi között (ami nem befolyásolja hasznosságát). Ha pedig az irodalmi kritikát hatja át, a pozitívizmus ideologikus természete két ponton tűnik elő (hogy csak a lényegről szóljunk).

A pozitivistá kritika, midőn szándékosan a mű „körülményeire” korlátozza kutatásait (még ha esetleg belső körülményekről van is szó) mindenekelőtt tökéletesen egyoldalú képet alkot az irodalomról; mert ha nem vagyunk hajlandók kérdéseket feltenni az irodalom léteire vonatkozóan, ez annyit jelent, hogy ezt a létet örökkévalónak, vagy ha úgy tetszik, természetesnek minősítjük, vagyis hogy az irodalom szerintünk *magától értetődik*. De hát mi is az irodalom? Miért írunk? Racine ugyanazért írt, mint Proust? Ha nem vetjük fel ezeket a kérdéseket, már válaszoltunk is rájuk, mivel magunkévá tesszük a józan ész (*sens commun*) hagyományos eszméjét (amely nem feltétlenül azonos a történelmi ésszel [*sens historique*]), tudniillik azt, hogy az író *önmagát kifejezendő* írt, ahogy az irodalom léte az érzelmek és a szenvedélyek „lefordításában” leledzik. Ám ha az emberi intencionalitás problémáját érintjük (és hogyan is beszélhetnénk enélkül az irodalomról), a pozitivistá pszichológia, sajnos nem bizonyul kielégítőnek: nem csupán kezdetlegessége miatt, hanem azért is, mert tökéletesen korhoz kötött determinista filozófiát feltételez. Az a paradox a dogmában, hogy a történelmi kritika ezen a ponton elutasítja a történelmet; a történelem arra tanít, hogy az irodalomnak nincs időtlen lényege, hanem az irodalom elnevezés alatt (amely maga sem túl régi) a formák, a funkciók, az intézmények, az ésszerűségek, a célkitűzések rendkívül eltérő alakulása rejlik, melynek viszonylagosságát kimutatni éppen a történetész feladata; ennek híján pontosan a „tények” magyarázatára lesz képtelen: amennyiben a kritika tartózkodik attól, hogy megmondja nekünk, miért írt Racine (hogy mi lehetett az irodalom korának embere számára), akkor azt sem lesz képes felfedni, hogy egy bizonyos időszakban (a *Phédra* után) miért nem írt többé. Minden mindennel összefügg: a legapróbb anekdotikus irodalmi problémának is az adott kor mentális keretei között leljük a kulcsát; és ezek a keretek nem azonosak a mieinkkel. A kritikának be kell látnia, hogy maga az a tárgy fejt ki ellenállást vagy csúszik ki a kezéből, amellyel foglalkozik: a legáltalánosabb értelemben vett irodalom, nem pedig a szerző életrajzi „titka”.

A másik pont, ahol az egyetemi kritika ideológiai elkötelezettsége jól megfigyelhető, az analógia posztulátumának nevezhető sajátossága. Mint tudjuk, e kritika fő tevékenysége a „források” kutatása: mindig arról van szó, hogy a tanulmányozott művet valami *mással* hozzák kapcsolatba: valamivel, ami *másutt* van, mint az irodalmi mű; ez a *másutt* lehet egy másik (korábbi) mű, egy életrajzi körülmény vagy a szerző valóságosan átélt „szenvedélye”, amelyet művében „kifejez” (a „kifejezés” visszatérő motívum) — Oresztész maga a szerelmes és féltékeny Racine huszonhat éves korában stb; a kapcsolat második tagja egyébként jóval kevesebbet nyom a latban, mint magának a kapcsolatnak a jellege, amely állandó minden objektív kritikában: mindig *analogikus* összefüggésről van szó; az a meggyőződés lakozik a mélyén, hogy az írás sosem egyéb, mint *reprodukálás*, *másolás*, *valamiől való ihletődés* stb; a modell és a mű között levő eltérések (amelyek létét nehéz lenne vitatni) mindig a „lángelme” számlájára íródnak, amely fogalom előtt a legkitartóbb, legindiszkrétebb kritikus is rögtön leteszi a fegyvert, lemond a beszéd jogáról, és a legaggályosabb racionalista is hiszékeny lélekéből változik át, aki tiszteletben tartja az alkotás rejtélyes alkímiáját, s mindezt pontosan attól a pillanattól, amikor az analógia eltűnik: így a mű *hasonlatosságai* a legszigorúbb pozitivizmus hatáskörébe tartoznak, *különbözőségei* viszont (mily különös engedékenység) a mágiahoz. Ez viszont karakterisztikus posztulátum; hasonló joggal állíthatjuk, hogy az irodalmi mű éppen ott kezdődik, ahol deformálja a modellt (vagy kicsit óvatosabban fogalmazva: kiindulópontját); Bachelard kimutatta, hogy a költői képzelet nem képek *formálását*, hanem éppen *ellenkezőleg, deformálását* jelenti; és a pszichológiában, amely az analógiás magyarázatok kiváltságos területe) úgy látszik, mintha a leírt szenvedélynek mindig a megélt szenvedélyből kellene előlépnie), nos, a pszichológiában ma már jól tudják, hogy a *tagadás*on alapuló jelenségek legalább olyan fontosak, mint azok, amelyek a megfelelésre épülnek: a vágy, a szenvedély, a frusztráció nagyon is könnyen idézhet elő éppen *ellenítétes* reprezentációt; egy valóságos indíték *átfordulhat* egy, őt meghazudtoló alibivé; maga a mű lehet az a fantázia-termék, amely kompenzálja az élet negatív oldalát: a Hermioné-ba szerelmes Oresztész talán maga Racine, akinek titokban elege van Duparcból: az alkotás és a valóság kapcsolatának egyáltalán nem a hasonlóság a kitüntetett formája. Az *imitáció* (a szónak abban a rág értelmében, amelyet Marthe Robert adott neki nemrégiben *A régiről és az újról* írott tanulmányában), nos az imitáció útjai tekervényesek; akár hegelianus, akár pszichoanalitikus vagy egzisztenciális fogalmak segítségével határozzuk meg, hatalmas erejű dialektika csavar egyet folytonosan a mű modelljén, aláveti a fasczináció, a kompenzáció, a gúny, az agresszió erőinek, amelyeknek meg kell állapítanunk az *értékét* (vagyis azt, hogy *minek felelnek meg [valant-pour]*), nem magához a modellhez viszonyítva, hanem a mű általános szervezettségében betöltött helyüket tekintve. Az egyetemi kritika egyik legsúlyosabb felelősségét érintjük itt: mivel az irodalom részösszefüggéseinek genetikájára összpontosít, azt kockáztatja, hogy elvéti a funkcionális értelmét, ami az igazsága: találékonyan, köverkezetesen és kitartóan kutatni azt, hogy Oresztész Racine volt-e vagy Charlus báró Montesquiou gróf volt-e, voltaképpen annak tagadását jelenti, hogy e hősök egy figurákból szőtt funkcionális háló *csomópontjai* (*termes*), egy

olyan hálóé, amelyet teljes *kiterülésében* csak a művön belül lehet megragadni, belső összefüggéseiben, nem pedig a gyökerei felől; az Oresztésszel homológ figura nem Racine, hanem Pyrrhus (egy nyilvánvalóan differenciákra épülő logika szerint); Charlus megfelelője nem Montesquiou, hanem a narrátor, pontosan annyiban, amennyiben a narrátor *nem* Proust. Összességében tekintve a mű önmaga modellje; igazságát nem mélyre ásva, hanem kiterjedésében kell keresnünk; és ha van összeefüggés a szerző és műve között (ki tagadná? a mű nem az égből pottyán le: ma már csak a pozitivisták hisz a Műszában), ez az összefüggés nem pointillista, vagyis diszkontinuus és „mély” összefüggések összeadódása, hanem éppen ellenkezőleg, az *egész* szerző és az *egész* mű közötti kapcsolat, a *kapcsolatok kapcsolata*, homologikus, nem pedig analogikus megfelelés.

A jelek szerint közeledünk a kérdés lényegéhez. Mert ha most szemügyre vesszük, honnét ered az a kimondatlan elutasítás, amelyet az egyetemi kritika a másik kritikával szembeszegez, rögvést kiderül, hogy ez az elutasító magatartás egyáltalán nem a közhelyszerű félelem az újtól; az egyetemi kritika nem retrográd és nem is idejétmúlt (legfeljebb kissé nehézkes): tökéletesen tud alkalmazkodni. Így például annak ellenére, hogy a normális ember konformista pszichológiájának alapján működött éveken át (amelyet Lanson kortársától, Théodule Ribot-tól örökölt), a közelmúltban „elismerte” a pszichoanalízist, egy különösen kedvezően fogadott doktorátussal szentesítve Ch. Mauron szigorúan freudi elkötelezettségű kritikai munkásságát. Ám még ebben a szentesítésben is az egyetemi kritika ellenállása nyilvánul meg: mert a pszichoanalitikus kritika *még mindig* egyfajta pszichológia, a műveknek valamilyen *másutját* posztulálja (amely nem más, mint az író gyermekkor), vagyis a szerző titkát, megfejtendő rejtélyt, amely továbbra is az emberi lélek, ha új szóhasználattal élnek is a kutatók: mégiscsak jobb az író pszichopatológiája, mint a pszichológia teljes hiánya; amikor a pszichoanalitikus kritika összefüggésbe hozza egy mű és egy élet részleteit, voltaképpen olyan motiváció-esztétika gyakorlatát folytatja, amely teljes egészében külsőleges kapcsolatokon alapszik: Racine darabjaiban azért szerepel annyi atya, mert maga is árva volt: az élettrajzi transzcendencia sértetlen marad, mindig vannak és lesznek „feltárandó” írói életek. Mindezt összegezve, amit az egyetemi kritika (fokozatosan és sorozatos ellenállási akciók után) hajlamos elfogadni, az paradox módon éppen az interpretáló, vagy ha úgy tetszik (noha e szótól még sokan ódzkodnak) az ideologikus kritika alapelve; amit viszont elutasít: az, hogy az interpretáció és az ideológia dönthessen úgy, hogy tisztán a művön belüli területre szorítkozik; magyarul az *immanens analízis* ütközik elutasításba: minden elfogadható, feltéve, ha a mű kapcsolatba hozható *valami* mással, mint önmaga, tehát valami mással, mint az irodalom: a történelem (még akkor is, ha marxista módra interpretálják), a pszichológia (még ha pszichoanalitikussá válik is), a műnek ezek a *másutjai* lassacskán elfogadásra találhatnak; nem így az olyan kritikai munka, amely a művön *belül* helyezkedik el és a világgal való kapcsolatának problémáját mindaddig fel sem veti, amíg teljesen le nem írta belülről, funkcióit, vagy ahogy manapság mondjuk, struktúráját tekintve; amit tehát elvetnek, az nagyjából a fenomenológiai kritika (amely *explicitté* teszi a művet ahelyett, hogy *explikálná*), a tematikus kritika (amely rekonst-

ruálja a mű belső metaforáit) és a strukturális kritika (amely funkciók rendszereként kezeli a művet).

Mivel magyarázható az immanencia elutasítása (amelynek alapelvét egyébként gyakran félreértik)? Pillanatnyilag csak esetleges válaszokat adhatunk erre a kérdésre; talán a dereterminista ideológia kitartó uralmának tulajdoníthatjuk, mely szerint a mű valamely „oknak” a „következménye”, és a külső okok „okabbak” a többinél; talán azzal is magyarázhatjuk, hogy a meghatározottságok kritikájából a funkciók és a jelentések kritikájába való átlépés a tudás normáinak mélyreható átalakítását feltételezné, tehát a tudás technikájának, tehát éppen az egyetemi oktató szakmájának az átalakítását. Ne feledjük, hogy mivel a tudás még nincs elválasztva az oktatástól, az egyetem nem csupán a munkáját végzi, hanem diplomák odaítélésével is foglalkozik; következésképp ideológiára van szüksége, amely olyan technika kialakításában nyilvánul meg, amely kellőképpen nehéz ahhoz, hogy a szelektálás eszközüül szolgáljon; a pozitívizmus szolgáltatja neki az alapos, sok türelem árán, nehezen megszerezhető tudás kötelezettségét; az immanens kritika — az Egyetemen legalább így vélik — csupán a műre való *rácsodálkozás* képességét igényli, amely nehezen mérhető: érthető tehát, hogy az egyetemi kritika nemigen óhajtja átalakítani követelményrendszerét.

Profizmus? — Távol (áll) Moszkvától

Az irodalmi mű azáltal nyeri el valóságos létét, hogy a befogadás során az olvasó dekódolja, magáévá teszi az író rejtjelezett üzenetét, amit a szöveg hordoz. A kommunikáció-elmélet és a receptív esztétika újra felfedezte és az utóbbi időben széleskörűen elterjesztette ezt az örökérvényű igazságot, amelyet már az ókorban is ismertek. Nem véletlenül vált szállóigévé Terentianus Maurus megállapítása, amelyet gyakorta idéznek (igaz, töredékesen): „Pro captu lectoris habeant sua fata libelli”, azaz „amilyen az olvasók fogadtatása, olyan a könyvek sorsa”. Maguk az írók is tisztában voltak ezzel a körülménnyel és tudatosan számoltak vele. Álljon itt bizonyoságul Lev Tolsztoj megjegyzése: „Ahhoz, hogy egzakt módon meghatározhassuk a művészetet, mindenekelőtt ne tekintsük az élvezet eszközének, hanem tekintsük az emberi élet egyik feltételének. Ha viszont így tekintjük, látnunk kell, hogy a művészet az emberek egymás közti érintkezésének egyik eszköze.

Minden műalkotás esetében az történik, hogy a műélvező bizonyos fajta kapcsolatba kerül az alkotóval és mindazokkal, akik vele egyidőben, előtte vagy utána ugyanazt a művészi benyomást érezték vagy érzik.”¹ Márpedig, ha a mű közvetítésével kialakuló, általa inspirált párbeszéd az alkotó és a befogadók között elengedhetetlen velejárója a művészet létmódjának, akkor kézenfekvőnek tűnik a következtetés, amelyet Ny. A. Rubakin vont le: „az irodalom története nemcsak a társadalomba ilyen vagy olyan eszméket plántáló írók és műveik története, hanem ezen művek olvasóié is.”²

Nem valószínű, hogy a századforduló neves bibliopszichológusának nézetei ismeretlenek maradtak volna azok előtt, akik az 1917-es októberi forradalom után kezükbe vették az ország kormányzását, hiszen tudományos-népszerűsítő munkái addig 20 millió példányban keltek el, és mellesleg kölcsönkönyvtárt tartott fenn Svájcban az emigrációban élő szociáldemokraták számára, ahova Lenin is járt.

De még ha azt feltételezzük is, hogy — mint annyiszor — ezúttal sem valósult meg az elmélet és a gyakorlat számtalanszor felmagasztalt egysége, akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy milyen óriási jelentőséget tulajdonított a szovjethatalom az írott szó erejének. Valóban hősies erőfeszítések árán rövid időn belül felszámolták az analfabetizmust, és így megteremtették a néptömegek körében a szocialista eszmék befogadásának előfeltételét. Természetesen ügyeltek arra is, hogy

1. Толстой, Л. Н.: Что такое искусство? — In: Л. Н. Т.: Литература, искусство. М., Современник 1978. 37.

2. РУБАКИН, Н. А.: Этюды о русской читающей публике. СПб., 1895. 1.

másfajta eszmék terjedésének gátat vessenek, ezért a Népbiztosok Tanácsa Lenin élettársát, Nagyezsda Krupszkaját nevezte ki a könyvtárügyek élére. A két nemzeti kultúra koncepciójának megfelelően a múlt klasszikus örökségéből csak az maradhatott közforgalomban, ami haladó hagyománynak minősült. A szűkkeblű szelektálás ideológiai szempontok alapján folyt és nem kímélte még Dosztojevszkijt sem, akinek neve hosszú időre feledésbe merült, mi több, Illyés Gyulával 1934-ben megpróbálták elhíditni, hogy nem is orosz volt, hanem lengyel.³

Ugyanakkor politikai érdek fűződött egy olyan irodalom létrehozásához, amelyik a fennálló rendszert szolgálja. A NEP-korszak végeztével megszűntek a magánkiadók, és hivatalos támogatásra csak azok a szerzők számíthattak, akik felvállalták az „új ember kovácsá”-nak feladatát. Az írott szó értékét ugyanis azzal mérték, hogy mennyire hatékony agitációs és propaganda-eszköznek bizonyul. Rendelgetése csak arra korlátozódott, hogy elősegítse a „homo sovieticus” tudatának kialakítását. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között az esztétikai kritériumok háttérbe szorultak, hiszen maga Lenin magyarázta el Clara Zetkinnek, hogy nem szabad egy kisebbséget ínyencségekkel traktálni, amíg a munkás- és paraszttömegeknek még fekete kenyérből sem jut elég.⁴

A művészi követelmények lesüllyesztése a potenciális befogadók szintjére maga után vonta a sematizmus elburjánzását. A közérthetőségre törekvés egysíkjú jellemeket, konfliktus nélküli cselekményt, színtelen előadásmódot eredményezett. A szocializmus építésének diadalmas munkasikereiről himnikus hangnemben áradázó termelési regények divatja idején a művészi igényesség bárminemű látszata is könnyen gyanúba keverhette az embert. Az írók egymással versengve igyekeztek hitet tenni elkötelezettségükről, bebizonyítani, hogy „másfajta anyagból vannak gyúrva”, mint elefántcsonttoronyból szemlélődő dekadens elődeik, akiket — mint tudjuk — hidegen hagytak a társadalmi kérdések és a munkásosztály sorsproblémái. A különbség érzékeltetésére előszeretettel nevezték magukat *irodalmárnak*. (Köztudott, hogy Lenin rendszerint ezt a megnevezést írta be a kérdőívek foglalkozási rovatába.)⁵

Ha belegondolunk, milyen irodalmat műveltek, akkor el kell ismernünk, hogy a különbségtétel helyénvaló. Először is: ahhoz, hogy valaki verset vagy prózát írjon, nem kellett tehetséggel születnie, alkotó fantáziára, sőt még fejtezésre sem volt szükség, hiszen az eszmei mondanivalót készen kapta az újságok vezércikkeiből. Má-

3. LD. ILLYÉS GYULA: Szíves kalauz. Bp., Szépirodalmi Kiadó 1974. 109.

4. ZETKIN, CLARA: Visszaemlékezések Leninre. Bp., Kossuth 1983. 17.

5. LD. a LENIN Összes Művei 40., 43., 44. kötetében szereplő mellékletek orosz nyelvű eredetijét. Érdekes transzformációnak vagyunk itt tanúi. Puskin a múlt században joggal sérelmezte, hogy „kritikával nálunk többnyire zsumaliszták, vagyis *entpreneurs* foglalkoznak, olyan emberek, akik értik ugyan a dolgukat, de nemcsak hogy nem kritikusok, de még csak nem is irodalmárok”. (PUSKIN: Cikkek, tanulmányok, napló. Bp., Európa 1981. 52.) Lenin viszont a párt elméleti szakíróit és publicistáit jelöli ezzel a német nyelvből vett (Literaten, Literatentum) kifejezéssel, „amely nemcsak az írókat, hanem általában a művelt embereket, a szabadfoglalkozásúakat, a szellemi munkásokat (brain worker, ahogy az angolok mondják) foglalja magában, megkülönböztetésül a fizikai munkásoktól.” (LENIN Összes Művei. 8. köt. 300. old. Lábjegyzet.) A szovjet íróársadalom ez utóbbi jelentést tette magáévá — megelégedve a hagyományosról —, amikor felvállalva a hivatalos néptribun szerepét, büszkén vallotta magát irodalmárnak.

sodszor: az ideológiai tartalom formába öntésének mesterségbeli fortélyait el lehetett sajátítani, meg lehetett tanulni. Ilyen megfontolásból hozták létre 1933-ban a Gorkij Irodalmi Főiskolát, ahol — a világon egyedülálló módon — diplomás írókat képeztek több-kevesebb sikerrel. Legalábbis a végzettek névsora alapján nehéz egyértelmű ítéletet mondani, mivel Konsztantyin Szimonovot és Raszul Gamzatovot ugyanúgy megaláljuk közöttük, mint Szergej Mihalkovot vagy Vaszilij Akszajevet. Miközben a toll újszerű „mesterei” elárasztották a párt megrendelésére írott termékeikkel az országot, addig Ahmatova, Mandelstam, Bulgakov és Andrej Platonov — publikálási lehetőség híján — fokozatosan kiszorult az irodalomból.

A Szovjet Írók Szövetségének megalakítása intézményesítette ezt az állapotot. A privilégiumokért cserébe, amelyekkel a hatalom elhalmozta hűséges kiszolgálóit, az írószövetségi apparátcsikok rövid pórásra fogták a szellemi szabadságot és minden egyéni kezdeményezést a szocialista realizmus gettójába zártak. A „lélek mérnökeire” — ahogy Sztálin nevezte őket a Jurij Olesától kölcsönzött és értelméből cinikusan kiforgatott kifejezéssel — csupán az a feladat hárult, hogy eleget tegyenek azoknak a követelményeknek, amelyeket az aktuális párthatározatok írtak elő. Ilyen körülmények közepette magától értetődően megváltozott az irodalom fogalma és funkciója is. Miközben immanens fejlődésének gátat vetettek és meghatározott irányba terelték, olyan közmegegyezést erőltettek a társadalomra, amelyik művészi szövegek egész sorát rekesztette ki az irodalomból, és a fogalom terjedelmét mesterséges kritériumoknak megfelelő — tartalmában szocialista, formájában népi — irományokra korlátozta.

Mégsem állíthatjuk, hogy ez az esztétikai értéket nélkülöző betűhalmaz nem volt irodalom. Az volt, mert létezett egy jelentékeny számú befogadói réteg, amelyik annak tekintette. Bármilyen primitív szinten is, de megvalósult a szövegek közvetítésével a párbeszéd szerzőjük és az olvasók között. Ráadásul, mivel ezt a kommunikációs csatornát éppen hogy nem a mélyebb megértésre méretezték, a befogadó egyenrangú félnek érezhette magát és ettől felbátorodva jogot formált arra, hogy beleavatkozzon az alkotás folyamatába.

A szovjet emberek elhitték, hogy a szocialista államban minden az ő érdekükben történik és ezért tevélegesen részt kértek a nekik tetsző irodalom kialakításának munkálataiból. Illyés Gyula csaknem meghatottan szemlélte az üzemi faliújság irodalmi különszámát, „a gyár munkásainak hosszú bírálataival Szolovjov, Gorkij, Csumandrin új könyveiről”.⁶ Aligha tudta elképzelni, milyen érzés orosz kollégáinak bőrében lenni, amikor a napilapok hasábjain olvasói levelek tífzezei látják el őket megfellebezhetetlen tanácsokkal, amelyeket korántsem mindig a jobbító szándék diktált. Nem is beszélve arról, hogy a kifogásokból nagyon könnyű politikai vádat fabrikálni, hiszen a nép szava — szent. Majakovszkij önkézével vetett véget életének, amikor már nem bírta elviselni, hogy lépten-nyomon felhánytorgatták neki, bármit is ír, a munkások nem értik.

6. ILLYÉS GYULA: i. m. 134.

„Akkortájt csak a halott mosolygott,
mert örült, hogy békeessége lel”

— Így jellemezte Anna Ahmatova *Rekviemjében* a kísérteties légkört, ami eluralkodott. Bizony, voltaképpen szerencsésnek tarthatta magát az az író, akit hallgatásra kárhoztattak, mert legalább a közvélemény terrorjának nem volt kitéve. Márpedig a befogadói visszajelzésekkel folytatott tisztességtelen manipuláció sorsokat volt képes derékba törni. Ily módon vált a passzív műélvezőből csaknem társszerzővé avanzsált, új típusú olvasó a szovjet irodalom mechanizmusának szerves és nélkülözhetetlen alkotórészévé.

Mindezt előre kellett bocsátani, mert az így kialakult szituáció determinálta elsődlegesen az irodalom értékelésével és értelmezésével hivatásszerűen foglalkozók mozgásterét. A különböző megközelítések dilettantizmusáról vagy szakszerűségéről csak akkor mondhatunk véleményt, ha tudomásul vesszük, hogy az adott kontextusban — Tinyanov szóhasználatával élve — mi minősült irodalmi ténynek. A kritika és az irodalomtudomány rendeltetéséről és önmeghatározásáról lefolyt viták a Szovjetunióban messzemenően a vizsgált tárgy társadalmi presztízséről, minőségi jellemzőitől és a hozzá kapcsolódó hiedelmektől függnék. Ez az oka, hogy sokan eleve megkérdőjelezték az interpretáció létjogosultságát és — különösen az írók körében — hosszú ideig tartotta magát a nézet, miszerint a művek nem szorulnak magyarázatra, mert bármiféle külső beavatkozás megbontja az egységes egész utánozhatatlan harmóniáját és megakadályozza annak érzékelését. Alekszej Tolsztoj például meggyőződéssel hangoztatta: „Vannak, akik tagadják a kritika jelentőségét és értelmét. Ebben rejlik némi igazság, mert a kritikus sokszor az író és az olvasó közé áll és megghiúsítja a közvetlen befogadást, ami a művészetben a legértékesebb.”⁷

Csak hogy az előítéletektől mentes recepció még egyáltalán nem szavatolja a helyes megértést. Nem hiába panaszkolta Mandelstam, hogy minden költemény óhatatlanul eltorzul az olvasói tudatban, és amennyire fáradságos, olyannyira haszontalan is szembeszállni ezzel a társadalmi jelenséggel. Véleménye szerint könnyebb az országot villamosítani, mint az írni-olvasni tudókat rávenni arra, hogy Puskit ne lelki szükségleteiknek megfelelően vagy saját szellemi képességeikhez igazítva értsék, hanem ahogyan írva vagyon. Kedvező változást attól a fordulattól várt, amikor az önkényes értelmezésekkel szolgáló kritika átadja a helyét az objektív tudományos vizsgálódásnak — a költészettannak.⁸

A kritikával szemben támasztott tudományosság-igény nem újeletű gondolat. Puskin — akinek álláspontjára napjainkban is gyakran hivatkoznak — nem is válsztotta el a kettőt, mikor leszögezte: „A kritika a művészi és az irodalmi alko-

7. Толстой, А. Н.: Писатель-критик-читатель. — In: А. Н. Т.: О литературе. М., 1956. 70. Persze amikor a helyzet úgy hozta, állította az ellenkezőjét is: „A kritikát kell az élre állítani. A kritika — a művészet céltudatos agya, megfeszített húrja... Az olvasóközönség esztétikai fejlődését, elvárásait és szimpátiáit kell tökéletesen kifejezésre juttatnia a kritikusnak.” Uo. 182.

8. МАНДЕЛЬШТАМ, О. Э.: Выпад. — In: О. Э. М.: Слово и культура. М., Сов. писатель 1987. 46–47.

tások szépségeinek és fogyatékoságainak feltárására szolgáló tudomány. Alapja 1. azoknak a szabályoknak a tökéletes ismerete, melyek a művészt vagy az író-t alkotásában vezérik, 2. a mintaképek elmélyült tanulmányozása és napjaink figyelemre méltó jelenségeinek aktív megfigyelése.”⁹ Ugyancsak Puskin volt az, aki elsőként meghatározta — Belinszkij példáján — e tevékenység szakmai jellemzőit: tehetség, független véleményalkotás, éles elme, valamint tudás, olvasottság, a hagyományok tisztelete, körültekintés, ami együttvéve az érettség jele. Nem rajta múltott, hogy a későbbi nemzedékek már megfélemedeztek ezekről az elengedhetetlen előfeltételekről és — Belinszkij tételéből kiindulva, miszerint a kritika nem más, mint „mozgékony esztétika” — a napi irodalmi produkcióra való gyors reagálás érdekében lejjebb szállították a mércét.

Ennek tudható be, hogy a XX. század elején V. Ny. Peretc már megpróbálta élesen elhatárolni az irodalommal hivatásszerűen foglalkozók két típusát. Mint írja: „Tudományunk története igazolja, hogy a kutatás primitív formáját az irodalomkritika képezte. A kritikustól nem várunk és nem követelhetünk tudományosan megalapozott ítéleteket, amelyek bármilyen csekély mértékben is kötelező érvénnyel bírnának azok számára, akik cikkeit olvassák. Feladata abban áll, hogy egyéni ízlése szerint vagy csoportérdekeknek és áramlatoknak megfelelően esztétikai, erkölcsi, társadalmi szempontból megmagyarázza az irodalmi műveket. A kritikus, mikor megosztja élményét az olvasóval, nem irodalomtörténész és nem is kell, hogy az legyen. Maga is alkotó, aki a maga módján feleleveníti a költő által teremtettt eszméket és képeket, értelmezi azokat, arra törekszik, hogy megértse és megérttesse őket az olvasóval saját személyes ízlése és világnézete alapján és keretei között.”¹⁰

A szovjet irodalom létrejöttével a szakadék tovább mélyült. Nem csoda, hiszen a laikus befogadó szabadon nyilváníthatott véleményt — és azt közölték. A Puskin által emlegetett szakmai szempontok végképp háttérbe szorultak, az értékelés elsődleges kritériumát az jelentette, mennyiben felel meg a tárgyalt mű a marxista — leninista esztétika kánonjának. Azt, hogy mit és hogyan kell érteni, a „hivatásos olvasók” döntötték el az agit.-prop. bizottságokban, a kiadókban és a folyóiratszerkesztőségekben. Az irodalomkritika csak közvetítette a megfellebbezhetetlen verdiktet. Vállalkozókban, természetesen, nem volt hiány. Kétes hírnévre tett szert például Vlagyimir Jermilov, aki mindig jó előre megtudakolta, mielőtt még a könyvet kézbe vette volna, hogy dicsérő vagy ledorongoló recenziót várnak-e tőle. Csintalan kezek ki is egészítették a peregyelkinói dácsájának kerítésén díszelgő táblát, amelyik hírrül adja, hogy „Vigyázat! Harapós kutya!”, a következő felirattal: „És ráadásul elvtelen!”

Sztálin halála után némileg ugyan javult a helyzet, de nem következett be gyökeres változás, amit Vlagyimir Laksin 1968-as diagnózisa is tanúsít: „Bármit mondjunk is, a kritikát még mindig nem tekintjük más irodalmi alkotó tevékenységgel egyrangúnak. És ez — többek között — azért van így, mert a költészetben és a prózában

9. PUSKIN: Cikkek, tanulmányok, napló. Bp., Európa 1981. 49.

10. ПЕРЕТЦ, В. Х.: Краткий очерк методологии истории русской литературы. Пг. 1922. §1. Необходимость методологии. 7–8.

szemléletesebben és élesebben elkülönül az alkotástól a műkedvelőség, a dilettantizmus és a grafománia, mint a kritikában. (...) Visszatekintve nyugodtan állíthatjuk, hogy az utóbbi tíz-tizenöt év alatt kritikánk színvonala jelentősen emelkedett. Lehetőségei azonban most is sokkal gazdagabbak valós eredményeinél. Az írók és az olvasók körében még mindig súlyos kárt okoz a kritika tekintélyének, hogy erőtlennézeteket hangoztat, elvtelenül változékony, ítéletei konzervatívak, a műveket külsődleges „ismérvek” és „jegyek” alapján értékeli; valamint az a körülmény, hogy ma is kísérti a „protokoll-lista”; egyik esetben aprólékosan kötözködik, a másikban mértéktelenül lelkesedik, s főképp — legfőképpen! — pedig az, hogy a kritikában nem találunk önálló és mély gondolatot arról az életről, amely az újabban megjelent jó művek figyelmes olvasása és elemzése során tárul fel előttünk.”¹¹

Az általános erkölcsi és szakmai válságból Borisz Burszov úgy próbált kiutat találni, hogy nyíltan meglegte a szubjektívizmus lobogóját. 1973-ban megjelent, *A kritika mint irodalom* című írásában deklarálja, hogy „csak az olyan kritika, amelyik egyszersmind irodalom is, képes megragadni az irodalmi folyamatot, miközben egyenként feltárja mindegyik író személyiségének lényegét.”¹² Az alapötlet voltaképpen Jurij Tinyanovtól származik, aki 1924-ben Borisz Eichenbaum tudomány-centrikus koncepciójával szegelte szembe a maga elképzelését, miszerint „a kritikának irodalmi műfajként kell öntudatra ébrednie”.¹³

A régi vita tehát újraéledt és azóta is gyűrűzik tovább. G. Ny. Poszpelov abból indul ki, hogy az irodalomtudomány feladata az elemzés, a kritikáé pedig az interpretáció, ezért tiltakozik összemosásuk ellen.¹⁴ Mások mellett kardoskodnak, hogy az irodalomkritika ugyanolyan szerves és egyenrangú része az irodalomtudománynak, mint az irodalomtörténet és az irodalomelmélet. Az objektivitást és a szubjektivitást Valerij Tyupa úgy próbálja összebékíteni, hogy a kritikus ténykedését a professzionális olvasóéval azonosítja: „A nem professzionális olvasás fázisában, amelyet a kritikus sem ugorhat át, a befogadás tárgyát a szöveg beszéd-megformáltsága képezi a műalkorás tőle elválaszthatatlan „belső világával” egyetemben, amelyet az olvasói képzelet rekonstruál. A professzionizmus mozzanata introspektív reflexióként hatja át az olvasást azoknak az erőfeszítéseknek következtében, amelyeket a „játék” szabályait önként elfogadó olvasó fejt ki, hogy társalkotóként újraterejtse ezt a világot. Végezetül — saját szubjektivitása helyébe a szociumnak mint kollektív olvasónak a szubjektivitását állítva — olvasóból kritikussá válik... A „professzionális olvasó” minden bizonnyal a társadalom irodalmi öntudatának kifejezője.”¹⁵

11. LAKSIN, VLADYIMIR: A kritika ma és holnap. — In: V. L.: A siker fiziológiája. Bp., Európa 1978. 5, 11.

12. БУРСОВ, Б. И.: Критика как литература. Л., 1976. 7.

13. ТЫНЯНОВ, Ю. Н.: Журнал, критик, читатель и писатель. — In: Поэтика. История литературы. Кино. М., Наука 1977. 148.

14. ПОСПЕЛОВ, Г. Н.: Литературоведение и литературная критика. — In: Проблемы теории литературной критики. М., „МГУ” 1980. 35.

15. ТЮПА, В. И.: Художественная реальность как предмет литературно-критического рассмотрения. — In: Uo. 101, 105.

Hasonló metamorfózison esett át az irodalomtudomány is. Miközben kényszerből olyan mondvacinált kategóriák elméleti megalapozásával bajlódott, mint a pártosság, a népiség, az alkotó módszer, a pozitív hős stb. — szép csendesen újságírássá silányult. Igaz, nem is vártak el többet tőle, mint hogy meghatározott elvek alapján szerzőket és műveket rangsoroljon, bizonyítva az egyenesíví, töretlen fejlődést, amely a szocialista realizmusban csúcsosodott ki. Diszciplínák egész sorát szüntették meg, kutatási területek váltak kihalttá. A nagy hagyományokra visszatekintő összehasonlító irodalomtörténetet kozmopolitának bélyegezték, a poétikát formalizmusban marasztalták el. Félművelt emberek kezébe került a szakmai irányítás. Volt olyan, aki attól sem riadt vissza, hogy „az jó hírért névért” Nyekraszov-verseket hamisítson és azokról írjon elemző tanulmányokat. Teljes pompájában kibontakozott a szellemi degradáció, amitől óva intett Dosztojevszkij az *Ördögökben*: „... a féltudomány, az emberiség legszörnyűbb átká — rosszabb a dögvésnél meg a háborúnál —, amely a jelen század előtt ismeretlen volt. A féltudomány olyan zsarnok, amilyen eddig még sohase ült a nyakunkra. Zsarnok, amelynek megvannak a maga papjai és rabszolgái, zsarnok, amely előtt mindenki fejet hajr szeretettel, és mind- eddig elképzelhetetlen babonával; amely előtt még maga a tudomány is reszket, és szégyenletesen mindent ráhagy neki.”¹⁶

A kívülálló ebből lelkesen csak annyit vett észre, hogy „az írók és a művészek a tudósokkal együtt a szovjet társadalomban a létra legfelső fokán állnak, néha még a pártvezérek előtt.”¹⁷ Pedig érdemes elgondolkodni azon, kiknek jutott ki elsősorban a megbecsülésből. 1939-ben választotta rendes tagjai sorába a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Andrej Visinszkijt, a koncepciós perek hírhedt vérbíráját és Trofim Lisenkót, aki — igaz — csak később tette ismertté nevét az áltudománynak nyilvánított genetika híveinek megsemmisítésével. (Meggyőzőbb példát azért nem tudok felhozni, mert Sztálin elhárította a megriszteltetést.) Nem lehet azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy az akadémikus írók közül ketten is — Mihail Solohov és Szergejev-Censzkij — a plágium gyanújába keveredtek, az utóbbi, ma már tudjuk, bizonyítottan. (A *Csendes Don* szerzőjének személye körül még tart a vita.)¹⁸

Amíg azonban az ember él — remél. Legalábbis Borisz Eichenbaum szavai erről tanúskodnak: „Az irodalomtudomány jelenlegi állapotát maguk az irodalomtudósok úgy fogják fel, hogy felemás, nem felel meg korunk követelményeinek. Ugyanakkor ezt a helyzetet már aligha lehet mostaninak nevezni: az irodalomtörténészek és a kritikusok tudatában (néha munkáiban is) már kikristályosodott az elképzelés, az új fejlődési szakasról, amely következő lépésként szükségszerűen előttünk áll.”¹⁹

Ez az optimizmust sugárzó jóslat 1945. október 13-án jelent meg a *Lityeraturmaja gazeta*-ban. Érdekes, hogy a csodaváró orosz lélek a világtörténelem sorsdöntő fordulatainak hatására javíthatatlanul bizakodással telítődik meg. Ahogy a napóleoni háborúk sikeres befejezése a cári zsarnokság összeomlásának és az Európához való csat-

16. DOSZTOJEVSKIJ: *Ördögök*. Bp., Európa 1983. 304.

17. ILYÉS GYULA: i. m. 243.

18. Ld. *Вопросы литературы* 1991. 2.

19. ЭЙХЕНБАУМ, Б.: *О литературе*. М., Сов. писатель 1987. 454.

lakozásnak az illúziójával kecsegtetett, ugyanúgy a fasizmus felett aratott győzelem is azt sugallta, hogy elérkezett az elodázhatatlan változások ideje, amelyek segítenek megszabadulni a kényszerű szellemi béklyóktól. Ám az irodalom „dekabristái” nem sejtették, hogy a jaltai egyezménynek köszönhetően még a Szent Szövetségnél is rosszabb status quo elébe néznek, és az ún. marxista szemlélet tovább erősíti pozícióit, mi több, a földkerekség egyhatodán túlra kiterjeszti befolyását, megajándékozva a felszabadított országokat is Kelet-Európában a zsdanovi kultúrpolitika áldásaival.

A dialektikus materialista világnézet alapján tulajdonképpen nem alakult ki az irodalomra vonatkozó nézeteknek olyan összessége, amelyet egységes, összefüggő rendszernek nevezhetnénk. Nem beszélhetünk kidolgozott módszertani alapelvekről sem, amelyek útbaigazításul szolgáltak volna a kutatásban és garantálták volna szakmai színvonalát. Ugyanakkor — tetszik vagy nem — tudomásul kell vennünk, hogy utólag nem ikrathatjuk ki a tudománytörténetből azt a jó néhány évtizedre terjedő időszakot, amikor az irodalomnak mint ideológiai képződménynek a tanulmányozása a marxizmus hegemoniájának jegyében folyt.

Más kérdés, milyen haszon származott ebből, hiszen a marxista irodalomtudomány megteremtésének igénye eleve kudarcra volt kárhozthatva. A visszatükrözés gnoszeológiai dogmája, az osztályjellegű szociologizálás, a haladó és a reakciós nemzeti kultúra összeférhetetlenségéről szóló tanítás, a realista alkotómódszer felsőbbrendűségébe vetett hit képezte — a klasszikus gondolkodók elejtett, ám gondosan szöveggyűjteményekbe foglalt megjegyzései mellett — azt az elméleti bázist, amelyre támaszkodni illt annak, aki esztétikai véleményt akart nyilvánítani a kortárs műalkotásokról. Sőt, ez az esztétikai követelményeket háttérbe szorító szemlélet visszamenőleges hatállyal a múlt örökségének ártértelmezésében is kötelezően érvényesült. A megszabott irányelvekhez való engedelmes alkalmazkodás gyakorlata természetesen nélkülözte mind a tudományosság, mind az egyéni invenció ismérveit, ahol pedig a másként gondolkodás mégis igazi eredményeket mutatott fel, annak nem volt semmi köze a marxizmushoz. Nem véletlen, hogy éppen az orosz formalista iskola és Mihail Bahtyin munkássága gyakorolt nagy hatást a nyugati irodalomelmélet fejlődésére.

A fából vaskarika fabrikálásának kísérlete nem is végződhetett másként, hiszen a marxista irodalomtudomány módszertani próbálkozásait eleve gúzsba kötötte a Lenintől származó ismeretelméleti tétel, amely bármiféle elfogulatlanságra törekvést gyanúba kevert: „Az objektivista, amikor azt bizonyítja, hogy a tények valamely adott sora szükségszerű, mindig abban a veszélyben forog, hogy lecsúszik e tények védelmezőjének álláspontjára; a materialista feltárja az osztályellentéteket és ezzel meghatározza álláspontját. (...) Másrészt a materializmus, hogy úgy mondjuk, magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésében közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk.”²⁰

Magától értetődőnek vehetjük tehát, hogy az SZKP XX. kongresszusa után beköszöntött enyhülés légkörében az irodalom kutatását hivatásszerűen űző szakemberek elsőként az ideológiai önkény elnyomásától igyekeztek megszabadulni. Másrészt meg akarták cáfolni azt a széleskörűen elterjedt közmondást, miszerint meg kell különböztetni a természettudományokat olyanoktól, mint a filológia, amelyet természetellenes dolog tudománynak nevezni.

Nem először merült fel az igény, hogy az irodalom tanulmányozását az egzakt kutatás rangjára emeljék. Roman Jakobson a megoldást attól várta, ha kitüntetett szerepet biztosítanak a „művészi eljárás” vizsgálatának.²¹ Borisz Jarho 1925-ben — pozitivistá előfeltételek és biológiai analógiák alapján — körvonalazott egy olyan elképzelést, „amely kielégíti a logikai bizonyíthatóság, a rendszeresség és az objektívítás követelményeit”.²²

A kisebbrendűségi érzés leküzdése érdekében a megváltozott körülmények között az irodalomtudósok ismét a természettudomány módszertanát vették mintául, emlékezve Kant szavaira, aki a szó szoros értelmében vett tudományos tartalmat a matematika alkalmazásával mérte. Döntő súllyal mégsem a német filozófus tekintélye esett latba, hanem az a tény, hogy véleményét Marx is osztotta, akiről Paul Lafargue visszaemlékezése nyomán közismert, hogy „a felsőbb matematikában ő a dialektikus mozgást a leglogikusabb, de ugyanakkor legegyszerűbb formájában lelte meg. Azt is mondta, hogy egy tudomány akkor éri el a tökéletességet, amikor sikerül felhasználnia a matematikát”.²³ Ráadásul 1956-ban jelentek meg orosz nyelven Marx korai kéziratai, ahol az olvasható, hogy „a későbbiekben a természettudomány ugyanolyan mértékben magába foglalja a humán tudományokat, mint fordítva, mert mindez egyetlen tudománnyá lesz”.²⁴

Ha figyelembe vesszük, hogy a szovjet úrsikerek milyen óriási visszhangot váltottak ki, akkor el tudjuk képzelni a lelkesedést, amellyel az emberek a jóslat beteljesedését várták, abban a meggyőződésben, hogy a tudományos-technikai forradalom eredményei a társadalmi megújulással párhuzamosan új, boldog korszak kezdetét jelentik a világtörténelemben. A korábban „burzsoá áltudománynak” bélyegzett kibernetika egyik napról a másikra vált megbecsült tudományággá és ennek a hitnek szimbólumává. Külön könyvsorozat indult azzal a címmel: „Kibernetikát — a kommunizmus szolgálatába!”

Az egzaktság érvényre juttatása azonban nem korlátozódhatott a mérhető elemek számbavételére, bármilyen pontosan történt is az — ki kellett dolgozni egy szabatos terminológiával rendelkező, formalizálható nyelvet, amellyel a vizsgált tárgy összes kölcsönviszonya leírható. Ilyen strukturális poétika megalkotását tűzte ki Jurij Lotman, mikor programadó tanulmányában meghirdette, hogy „az irodalomkutatásnak tudománnyá kell válnia” és részletesen felsorolta az ehhez nélkülözhetetlen szak-

21. ЯКОВСОН, Р.: Новейшая русская поэзия. Набросок первый. Прага, 1921. 11.

22. Ld. JARHO, BORISZ: A tudományosság határai az irodalomtudományban. = Helikon. Világirodalmi Figyelő 1978. 1–2. 22.

23. ЛАФАРГ, ПОЛЬ: Воспоминания о Марксе. М., Госполитиздат 1938. 8.

24. МАРКС, К. и ЭНГЕЛЬС, Ф.: Из ранних произведений. М., 1956. 596.

mai követelményeket: „Az új típusú irodalomkutatónak feltérlelnül egyesíteni kell az önállóan feltárt tapasztalati anyag biztos kezelését az egzakt tudományok által kidolgozott deduktív gondolkodásban való jártassággal. Nyelvésznek is kell lennie (mivel az utóbbi időben a nyelvtudomány a humán tudományoktól „előre szaladt”: gyakran a tudományok összességére érvényes módszereket dolgoz ki), más modelláló rendszerek munkáját is ismerni kell, kövennie a lélektan fejlődését, s állandóan finomítania tudományos módszerét a kibernetika és a szemiotika közös problémáit figyelembe véve. Hozzá kell szoknia ahhoz, hogy együttműködjék a matematikusokkal és mint ideális követelmény vele szemben: irodalomkutató, nyelvész és matematikus is legyen egyszemélyben.”²⁵

A strukturalizmus körül kirobbant vita azonban jól szemlélteti, milyen ellenállásba ütközött az irodalomtudomány megújítása. Ismételtlen beigazolódott, hogy a pokolba vezető út jószándékkal van kikövezeve. A számtalan támadás közül még mértéktartóbbnak lehet nevezni Pjotr Palijevskij elutasító magatartását: „A strukturalizmus alkalmatlan az irodalom megmagyarázására, mert az általa választott módszer semmiben sem azonos az irodaloméval. Az irodalomból nem azt ragadja ki, ami központi jelentőségű, és ebből a külsőségből alkot oda nem tartozó sémákat.”²⁶ Mások tovább mentek és a politikai feljelentéstől sem riadtak vissza, amikor arra emlékeztettek, hogy a *Materializmus és empiriokriticismus*ban Lenin a matematikai szellem behatolását tartotta a „fizikai” idealizmus első okának.²⁷

Jóllehet a strukturalizmus hívei túlzott reményeket tápláltak a szemiotika mindenhatóságával kapcsolatban, mégis elévülhetetlen érdemük, hogy szakmai követelményeket próbáltak felállítani az irodalom kutatásában. Nem rajtuk múltott, hogy máig helytálló Tarle akadémikus *bonmot*-ja, aki egy Puskin-emlékülésről kivonulva égnék emelte karját: „Én természetesen tisztában vagyok vele, hogy ez a Tudományos Akadémia, de akik a teremben ülnek, mégiscsak diplomás emberek!” Szakmai szempontból ugyanis aligha lehet maradéktalanul örülni Pjotr Nyikolajev kijelentésének, amit már a peresztrojka idején tett: „A pártkongresszuson az irodalomtudományt a társadalomtudományok sorába emelték. Ez a megtiszteltetés az irodalomtudomány és a kritika ideológiai természetének, társadalmi kritériumainak még elmélyültebb tudatosítására sarkall. Ilyen körülmények között különösen fontos a marxizmus — leninizmus szellemét és betűjét követni. Egyébként a korábbiakhoz hasonlóan hibás értelmezések jelentkezhettek a történeti és szépirodalmi anyagról és elsierett megállapítások velük kapcsolatban.”²⁸

25. LOTMAN, J. M.: Az irodalomkutatásnak tudománnyá kell válnia! = Helikon. Világirodalmi Figyelő 1967. 3–4. 403–404.

26. ПАЛИЕВСКИЙ, П. В.: Мера научности. — In: П. В. П. Пути реализма. М., Современник 1974. 66.

27. LENIN Összes Művei. 18. köt. 288.

28. НИКОЛАЕВ, П. А.: В системе общественных наук. — In: П. А. Н.: Советское литературоведение и современный литературный процесс. М., Худ. лит. 1987. 195–196.

KÖNYVEK

Stanley Fish: Doing what Comes Naturally. Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies. Oxford, 1989. Clarendon Press, X+613.

Ez a könyv, a *Helikon* jelen számának titkos főhőse, máris széles körű kritikai visszhangot váltott ki. Rövid ismertetésünk nem vállalkozhat arra, hogy ehhez csatlakozzon: komoly ellenvetések a terjedelmes tanulmánygyűjteménnyel kapcsolatban nagyobb teret igényelnének — nem is szólva arról, hogy az irodalomelmélet kitűnő művelője rendkívül szerteágazó témákat érint, s ezúttal többször is kitér a jogelmélet mezejére.

A könyv négy fejezetből áll: „Jelentés és korlátozás”; „Professzionizmus”; „Következmények”; „Retorika”. A tanulmányok többsége rövidebb formában már napvilágot látott, a szerző a jelen kötet számára kibővítette, átdolgozta őket. Három írás jelenik meg első ízben ezeken a hasábkokon: a „Bevezető: Végig az anti-formalista úton”; a „Kritikai öntudat, avagy tudhatjuk-e, mit teszünk?”, és a „Retorika” címűek.

Meg kell mondanunk: sok az ismétlés. A tanulmányok át- meg átveszik egymás gondolatmenetét, olykor mondatait is, egymás után olvasva őket gyakran nem tudunk visszaemlékezni, melyikben találkoztunk először egy érveléssel, s melyikük tűzte tovább. Persze gyűjteményes kötetről van szó: a gondosabb összedolgozás azzal a veszéllyel járt volna, hogy egyes írásokból hosszú gondolatmeneteket kellett volna kihagyni. Fish inkább azt az utat választotta, hogy minden tanulmány önmagában is megáll, de átfed másokat. Ugyancsak a szerkesztést érintő kérdés, hogy Fish sokat ismertet: hosszan idézi azokat, akiket bírál vagy méltat, s ez kétségkívül méltányos, de olykor lassú eljárás. Az ismertető-elemző módszer egyébként integráns része Fish debattóri szerepének. Vannak cikkei, amelyek nem is igen állnak másból, mint hogy a

szemfüles szerző ráveti magát egy félresikerült vagy félresiklott elgondolásra, s áldozatát addig nem eresztí, míg az utolsó csepp ellentmondást vagy csúsztatást ki nem préseli belőle. Meglehet, az olvasó már régen tudja, hogy a harc kimenetelen nem lehet kétséges, Fish azonban kíméletlenül végigpróbálja legélesebb fegyvereit.

Mindezt teszi a mindennapok nyelvének laza, közvetlen modora, a szóviccek és a szófacsarások, valamint a jogászai nyelv szárazsága és a dekonstrukciók filozófikus nyelve között cikázva. Ennek a színjátész, s ezért érdekes — bár néha fárasztó — nyelvi mutatványnak mintegy hüperboléja a kötet szerkezete is: a jogfilozófus Dworkinnal vitázó, a Derridát elemző írások közé beékelődik egy sláger ironikus vagy nem-ironikus voltát feszegető írás („Nincs értelme, hogy az alacsony emberek éljenek”); a magasröptű, elvont gondolatmenetek és a földhözragadt, szórakoztató példák jól megférnek egymással.

Szóljunk a profizmus-vitákról, amelyekkel ez a szám foglalkozik. Fish egy, az 1970-es évek végén írt cikkéhez 1988-ban kiegészítést fűz: felsorolja azon keveseket, akik hevesen részt vettek a cikkei körüli polémiaikban (pl. Gerald Graff, Samuel Weber, Steven Mailloux), s néhány nagy nevet (Foucault-tól Bourdieu-n át Bovégis és Terry Eagletonig), akik ugyancsak a vita akart-akaratlan résztvevői voltak. Mint írja, ma már sokkal ismerősebb a kérdésfeltevés maga, s a téma nagyobb respektussal bír, mint 1979-ben (177.). Fel kell figyelnünk azonban arra az új fejleményre, hogy nem a konzervatív, az irodalom autonómiáját hirdető anti-professzionizmus tört előre, hanem a „politikus”, a „tulajdonképpeni életet” zászla alá tűző irányzat. A kettő között nagyon sok a különbség, „egy dolog azonban ugyanaz marad: az irodalomnak és az irodalomtudománynak igazi és voltaképpeni szemlélete az akadémiai politikával

szemben határozza meg magát: ezt az esztétikát úgy tekintik, mint ami túlságosan is közel van a 'tulajdonképpeni élet' politikájához, az új-historicisták pedig úgy, hogy nem eléggé olyan, mint a 'valódi élet' politikája. A panasz más, de a célpont ismerős..." (178.) Fish úgy véli, ezzel az irányzattal, amely meglepően hasonló terminológiát és érrendszerrel használ, mint ellenlábas, ugyancsak fel kell venni a harcot: „1979-ben (és korábban is) a politikáért vitáztam, és a transzcendencia ellen; most a politikáért vitázom, és a Politika (az új transzcendencia) ellen” (179.).

Az ebben a kötetben először közölt tanulmányok közül a bevezető számít a programadónak. Azzal foglalkozik, hogy mi a következetes magatartás a formalizmussal szemben; hogy mik a formalizmus jellegzetes elgondolásai (tizenhatot sorol fel); hogyan függ össze a (nyelvészeti és jelentéseméleti) formalizmus a fundacionalizmussal; s miután több példán, jogi, értelmezéseméleti és irodalmi illusztráción át mindezt könyve fejezeteivel kapcsolja össze, az utolsó részben könyve végkövetkeztetésére is rátér. Ezt az eddig ugyancsak közzé nem tett „Retorika” című tanulmány fejt ki: azaz, „retorikus világban élünk” (25.). Nincs szó szerinti jelentés, az értelmezés korlátait a szándékba kell áthelyeznünk, amit viszont interszubjektíve, értelmezés és meggyőzés útján alapozunk meg. Ezek az első belátások, azok a lépések, amelyekből szükségképpen következik a többi. Maga a „Retorika” című írás azt az álláspontot teszi félreérthetetlené, amely a korábbi Fish-írásokból is kibontakozott már: ha két irányzat állítható szembe egymással, s az egyiket lehet akár „racionális episztemológiának” nevezni (Scholes nyomán) vagy fundacionalizmusnak, amely a szilárd világot közvetlenül és pontosan felfogó teljes énnel számol, a másikat meg retorikus, kulturális relativista álláspontnak, akkor Fish az utóbbi mellett áll ki. (Az előbbi álláspont képviselői közül Fish-nek ezeken a lapokon éppen Habermas-szal van vírája.) Csillagot nevekből áll az a lista, amelyet a „retorikusok” jellemzésére állít össze: szerepel itt Kenneth Burke, Bahtyin, Wayne Booth, Roland Barthes, Chaim Perelman, az etimológusok, a befogadásesztétika művelői, Frederic Jameson és Hayden White. Persze nem mindig és nem mindegyikük vonja le saját alapállásának végső konklúzióit.

Fish könyve többek között az amerikai szellemi élet egyfajta krónikája is, amennyiben tükröződnek benne az elmúlt évek vitái, szellemi áramlatai, erősödő-gyengülő iskolái. Ez avulóvá, tűnékenyvé, kordokumentummá is tehetné — de éppen ebből

okulhatunk is a legtöbbet —, s valószínű, hogy az újra meg újra visszatérő, felelevenedő polémiaiak életben is tartják majd a művet.

A kötetet impozáns mutató egészíti ki, amely önmagában is olvasmány.

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Jim Merod: The Political Responsibility of the Critic. Ithaca—London, Cornell University Press 1987. XII+267.

Ha a recensens nem szűkölködik az elismertő szavakkal Fish 1989-es könyvének méltatásakor, akkor különös helyzetbe kerül, amikor Merod művét kell ismertetnie. Merod ahhoz a táborhoz tartozik, amelyet Fish „baloldali” anti-professionalistának nevez; azok közé, akik a politika és a mindennapok életének nagyobb súlyát szeretnék látni a tudomány berkein belül.

Mindenekelőtt fussunk át a könyv fejezetein és főszereplőin. (Ezúttal nem lazán összeszerkesztett tanulmányokról, hanem valódi könyvről van szó.) Az első fejezet az „Úton a munkához: Bevezetés” címet viseli: itt Jameson, Poulantzas és Derrida neve szerepel sűrűn. „A kritikus értelmiségi szerepe” című fejezet az értelmiségkutató szociológus Alvin Gouldner nézeteit ismerteti hosszán (többek között arról, hogy az értelmiségben miért is van rossz érzés a tudósi hozzáértéssel és a kritikai tekintéllyel kapcsolatban), majd Rorty nézeteit bírálja a szerző; végül Chomsky írásai vezetnek át a következő, az „Értelmiségi (szellemi?) autoritás (tekintély?) és az államhatalom” című fejezethez. Ez Ohmann-nak Fish által hevesen bírált könyvéből indul ki, és Gramscihoz jut el. (Persze Gramsci neve már az első lapon felbukkan, s végig hivatkozási alap marad.) A „Szellemi territóriumok” cím alatt az állam, a nemzet, az intézmények és a közösség fogalmait fejtegeti, s az értelmezői közösségek kategóriájánál horgonyoz le. Ezek Merod szerint „szilárdan az államhatalom logikájában és hatókörében helyezkednek el” (105.): a fejezet pedig azzal zárul, hogy Merod megfogalmazza a kritikus egyik fő feladatát, miszerint „pontosan mérlegre kell tennie, az értelmiségi szerepét az államhatalomhoz képest. Ezt a szerepet számos territórium bonyolult átfedése közvetíti, sőt, szűri; ezek elhomályosítják az információnak s az olyan meghatározott gyakorlatok hatását, mint amilyen az irodalomkritika és a kritikai elmélet” (106.). S hogy mi is ez az értelmezői közösség — amely kérdést Merod utolsó mondatában föltesz — azt az ötödik fejezet van hivatva megvilágítani („Elmélet és értelmezői kö-

zösség"). Ez elsősorban Fish-bírálat: Fish „nem helyezi el a szélesebb emberi világban” az értelmezői közösségek — valamint a professzionalizmus, az intézmények stb. — problémáját. A „Szellemi identitás” című fejezet az irodalomoktatásra (az iskolára, a tanárra) összpontosít, központjában pedig Jameson áll; az utolsó, a leghosszabb

fejezet egyértelmű főszereplője pedig Foucault („A kritikai tudat politikai felhasználásáról”). A jegyzetek igen alaposak és terjedelmesek (több, mint 60 lap!); a kötetet névmutató zárja.

Mármint Merod könyvének olvasója már az első oldalak után — főként pedig, ha a fejezetvégi és könyvzáró programmatikus megfogalmazásokat szemelgeti ki — könnyen azon kaphatja magát, hogy elnéző, megbocsátó, a kurióznak kijáró félmosollyal próbálja megérteni a nyugati baloldal eme termékét. Ez a magatartás azonban semmiképpen nem helyénvaló. Mindenekelőtt azért nem, mert ezzel magunk is éppolyan mélyen ideologikus, elítélletekkel és hatalmi függőségekkel terhelt viselkedést mutatnánk, amelyek Merod elemzésének tárgyai: magunkon érezhetjük Merod szigorú tekintetét, amely az anti-professionalista baloldal elutasítását nyilván megfelelően megítéli. Ez azonban még nem érv. Két további fontos szempontot is figyelembe kell vennünk, amikor nem toljuk könnyedén félre a könyvet.

Először is: nem tagadható, hogy Merod élő, valóságos gondokat fogalmaz meg — már amennyire innen az amerikai kultúra belátható. Az értelmiség, a kultúrákőzvetítők és a potenciális olvasók közötti szakadék megléte, a politikai és társadalmi problémák felvetésének és megtárgyalásának gondos kerülgetése, az értelmezők önreflexiójának hiánya, a művészetnek, az értelmiségnek és a szövegnek a hatalomhoz való viszonya — mindez elegendő kérdést jelent, amelyeket megfontoltan meg kell válaszolni, ha tudjuk.

Másodszor pedig: Merod elképesztő mennyiségű anyagot olvasott át és mozgat meg, dolgoz fel. Ez olykor határozottan bosszanthatja az olvasót: egy félmondat Habermas tornyosuló életművéről, egy zárójelbe utalás Nietzsche-re, néha meglepetjük Gramsci zászlaját — hát lehet így? Lehet, mert egy-egy elkapkodott hivatkozás ellenére a könyv bizonyos részei egyenesen kézikönyvként olvashatók, olyan alapos összefoglalások, a viták és a lehetséges vitakérdések olyan jól dokumentált leírásai találhatók bennük. Akkor is így van ez, ha az értelmezéssel nem értenénk egyet. Merod az európai hagyományban is ismerősen mozog, s — talán

épp ezért — filozófiai átgondoltság dolgában mint-ha túltenne Fish-en. Megint csak: még ha kevésbé hiszünk is neki.

Merod könyvében persze sok a naivnak látszó utópia, a megbélyegző stílusú marxista zsargon, a rövidrezárás. Akkor is: van benne annyi érték, hogy komolyan vegyük.

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Causal Theories of Mind. Action, Knowledge, Memory, Perception, and Reference. Ed. Steven Davis. Berlin—New York, Walter de Gruyter 1983. XII+421.;

On believing. Ed. Herman Parrett. Berlin—New York, Walter de Gruyter 1983. VIII+356.;

Meaning, Use and Interpretation of Language. Eds. Rainer Bauerle—Christoph Schwarze—Arnim Stechow. Berlin—New York, Walter de Gruyter 1983. IX+490.;

Meaning and Understanding. Eds. Jacques Bouveresse—Herman Parrett. Berlin—New York, Walter de Gruyter 1981. X+442.;

Speech Acts, Meaning, and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John Searle. Ed. Armin Burkhardt. Berlin—New York, Walter de Gruyter 1990. 407.

A Grundlagen der Kommunikation/Fundations of communication című sorozat, melynek most új kötetről és négy korábbi darabjáról szólnak, éppen 15 éve, 1976-ban indult. Kezdetben Roland Posner egyedül szerkesztette, majd — 1983-tól — csatlakozott hozzá az ugyancsak kiváló Georg Meggle. A sorozat úgynevezett „könyvtári kiadása”, amely kemény zöld vászonkötésben és igencsak borsos áron kerül az olvasókhoz — s minden bizonnyal főleg a tudományos könyvtárakba — egy-két kivétellel gyűjteményes kötetekből áll. S mi is lenne megfelelőbb módja a gyűjtemények összeállításának, ha nem egy-egy speciális konferencia anyagának közreadása? A négy korábbi kötet közül három konferenciákra épül (bár kihagyásokkal és kiegészítésekkel közli az ott elhangzottakat); ezek a kötetek háromnyelvűek, az angol mellett francia és német közlemények is szerepelnek bennük. A negyedik kötet szöveggyűjtemény, s kissé ki is lóg a sorozat koncepciójából: korábban már megjelent, s nem is ismeretlen írásokat tartalmaz.

Ami mármint a sorozat (véltető) tartalmi koncepcióját illeti, a szerkesztők minden olyan terület iránt érdeklődést mutatnak, amely a kommunikáció elméletével, ezen belül az emberi, a társadalmi közlés sajátosságaival kapcsolatban áll. Ebbe beletartozik magának a kommunikáció-elméletnek és

a nyelvészetnek a története is (egy korábbi kötet, Herman Parret szerkesztésében, erről szolt), a nyelvészet elmélete, az argumentáció filozófiája és a logika (ezek egy-egy kötetet kaptak 1978 és 1982 között). A sorozat arra törekszik, hogy amilyen reference-könyveket nyújtson az érdeklődő szakembereknek: ugyan nem enciklopédiákat vagy végleges megoldásokat célzó összefoglalókat tesz közzé, de feltétlenül a tudomány mai állását hűen tükröző válogatásokat. Az egyes köteteket nem a sorozatszerkesztők, hanem a kérdések kitűnő szakértői gondozzák.

Rátérve az egyes kötetekre, kezdjük azzal, amelyik nem illeszkedik tökéletesen a *Grundlagen der Kommunikation* formai kereteibe. Steven Davis, az ismert nyelvész – logikus – pragmatikus szerkesztette az 1983-ban közreadott *Causal Theories of Mind. Action, Knowledge, Memory, Perception and Reference* (A szellem oksági elméletei: Cselekvés, tudás, emlékezés, érzékelés és referenciák) című kötetet. Ez a kötet, mint korábban utaltunk rá, kizárólag régebben már közreadott írásokat gyűjt össze, tematikai csoportosításban. Davis hosszú és igen alapos előszava magyarázatot ad a címre: az analitikus iskolához tartozó filozófusokat régóta izgatja az okság elmélete, ha a legkülönbözőbb, hagyományos filozófiai tárgyakat taglalják is. Ilyen tárgy a cselekvés, az ismeret vagy megismerés, az emlékezés, az érzékelés és a referálás, ennek a kötetnek öt témája, amelynek megfelelően a könyv tagolódik. Az okság vagy okszerűség elmélete a legáltalánosabb és a legegyszerűbben megfogalmazva azt mondja ki, hogy egy szellemi tárgy és egy nem szellemi tárgy között oksági viszony áll fenn: egy cselekvésnek a cselekvő vágyai és hiedelmei az okai, egy ismeretnek oka egy esemény, az érzékelés akkor jön létre, ha az érzékelőben az anyagi tárgy érzékelési adatokat okoz. Ez az értelmezés kiábrándítóan primitívnek hathat, de az olvasó mérhetetlenül bonyolult fejtegetések sorát találja az 1956 és 1978 között keletkezett írásokban.

A szöveggyűjtemény abszolút főszereplője A. I. Goldman, akinek öt írása van a kötetben, rajta kívül minden szerző csak egy-egy cikk erejéig kapott helyet. A legismertebbek közülük Donald Davidson, A. J. Ayer, H. P. Grice, J. R. Searle és Saul Kripke. Az öt témakör közül a cselekvés és a megismerés oksági elmélete kapja a legnagyobb teret a könyvben, s hasonló súllyal szerepel az irodalmár talán legjobban érdeklő referálás is. Ezt a fejezetet Searle tulajdonnév-cikke (1958.) nyitja, Kripke, Donellan és Gareth Evans írása szerepel benne; de Steven Davis bevezető tanulmánya, amely a név

és a referálás kapcsolatán jóval túl, a közlés és az okság kapcsolatait is explicit módon elemzi, talán olvasmányosabb.

A második, az irodalomtudománytól még mindig kissé távol eső kötet alapját egy 1981-ben, a Franciaországi Albiban rendezett konferencia képezi. Herman Parrett, a neves belga kommunikáció-elméleti szakértő (akinek szűkebb szakterülete a pragmatika), az Albiban elhangzott előadások egy részét egészítette ki más írásokkal, s így alakult ki a neves szerzőket felvonultató *On believing* (A hívésről? Hitről? Hídelemről? Meggyőzésről? Vélekedésről?) szülő kötet (1983.). Már a cím (és kínkeserves magyar fordítása) is jelzi, hogy az emberi kommunikáció olyan tudományai kapnak helyet a könyvben, mint a lélektan, a logika, a hermeneutika, a filozófia, a nyelvészet. Sajnos a francia és az angol nyelvű tanulmányok egyetlen rendező elve a szerzők betűrendje, bár Parret rövid bevezetője jól jelzi a vitakérdéseket és érintkezéseket.

A jó nevű tudósokat felvonultató kötetben találva mindenekelőtt Greimas cikke tűnik fel, melyben a kitűnő szemiotikus úgy érvel, hogy a hit és a tudás egyazon kognitív univerzumhoz tartozik, s a közöttük lévő kategóriális különbség nem kezelendő dichotómiaként. Közben érdekes kitérőt tesz a figuratív szövegegyüttes (*discours*), valamint az allegória és a parabola kérdéseire. Ricoeur rövid cikke a platóni *dóxa*, a karteziánus *assentiment* és a keresztény hit pre-kantiánus fogalmainak szemléjével kezdődik, majd ezek kanti, husserli és szöveg szemiotikai integrálásával foglalkozik. A beszédtevékenységet állítja a középpontba az Austin-tanítvány Marina Sbisa; Wittgenstein és Grice nézeteit Goffman szociológiai elemzésének fényében vizsgálja.

Ígéretes címe ellenére ennél a kötetnél kevésbé olvasmányos az irodalmár számára s kevesebb ismert névvel szolgál az 1981-es konstanzi „Jelentés, használat és nyelvi értelmezés”-konferencia anyaga, melyet Rainer Bäuerle, Christoph Schwarze és Arnim von Stechow szerkesztett (*Meaning, Use, and Interpretation of Language*). A kötet színvonalának átlaga magas, de tanulmányonként hullámzó. Itt is a szerzők betűrendje a rendező elv, s még a bevezető tanulmány is hiányzik; a főként németországi szerzők sok német nyelvi problémát tárgyalnak, és két írás is a sztoikus hagyományt taglalja. Két pszicholingvisztikai cikk a megértés és a pupillamozgás, illetve az agyi lateralitás kérdéseivel foglalkozik.

A nyelvészeti, a logikai és a logikatörténeti részletkérdésekkel foglalkozó cikkek némelyike azért

távolabbi tanulságokkal is szolgálhat. Olyan nevek szerepelnek a szerzők sorában, mint Barbara Partee, Walther Kindt, Dieter Wunderlich. Ha ezeket átlapozzuk, élvezettel forgatjuk majd M. J. Cresswell „lehetetlen jelenetekkel”, pontosabban az elképzelhetetlent ábrázoló képekkel (Escherrel és társaival) foglalkozó írását, amely a lehetséges világok, értelmezésük és jelentésszerkezetük problémáira is kitér. Hans Kamp és Christian Rohrer írása a szövegben előforduló igeidőkről (a francia *passé simple* és *imparfait* különbségeiről) bőven idéz Flaubert-től.

Érdeklődésre tarthat számot továbbá Manfred Pinkal (logikai apparátussal alátámasztott) fejtegetése a lexikai jelentés határainról, és Eike von Savigny tanulmánya a mondat-jelentés és a megnyilatkozás-jelentés viszonyáról. A fordítás-elmélet iránt érdeklődők haszonnal olvashatják Eberhard Pause Kontextus és fordítás című írását. Ennek fő tétele, hogy a fordítást szövegegyüttes (discourse) ábrázolásaként kell leírni, s így a fordítás aktusán belül a szövegegyüttes megértése központi szerephez jut.

Egy 1979-ben a normandiai Cerisy-la-Salle-ban rendezett nemzetközi konferencia anyagát foglalja össze a *Meaning and Understanding / Jelentés és megértés* című kötet (1981.). Szerkesztette Jacques Bouveresse és a már említett Parret, akik előszavukban önkritikusan „heterogénnek, sőt, eklektikusnak, de a tárgyat nem kimerítőnek” nevezik a gyűjteményt.

Pedig ebben a kötetben igazán csemegézhet az irodalmár vagy a megértés-elmélet iránt érdeklődő olvasó. A szerkesztők által jegyzett, kitűnően eligazító bevezető tanulmány után a következő hat rémákor köré csoportosulnak a tanulmányok: Hogyan értsük meg a megértést?; A 'jelentés és megértés' magyarázata és megértése; Tudás, gondolkodás, igazság és értelmezés; Fregén túl; Szemantikai elmélet és a megértés pragmatikai működése; A formalizmusok formális és pragmatikai megértése. A kötetet impozáns bibliográfia és névmutató egészíti ki. A szerzők között olyan „nagyágynúk” is vannak, mint Karl-Otto Apel, Stephen Schiffer és Marcelo Dascal, de a szakértőknek sokat mond David Holdcroft neve is. Lássuk most közelebbről a kötet néhány írását.

Jay F. Rosenberg amellel érvel, hogy amikor arról beszélünk: valaki megért valamit, akkor nem leírjuk az illető valamely tulajdonságát vagy cselekvését, hanem a jogok és a felelőségek rendszerén belül egy bizonyos pozíciót tulajdonítunk az illetőnek; „a megértés így az etikához és nem a meg-

ismerés tanához tartozik”. „A 'megértés' valami olyasféle, mint a 'tekintély’” (41.). „Mert a megértés, ennél fogva nem jelenség, amelyet valaki tanúsít, hanem státus, amelyet az illető kiérdemel” (43.), és pedig egy normatív közösség ítélete révén. Beatrice de Gelder ugyancsak úgy véli, hogy a megértés és a tudás alapvetően különböző dolgok. „Radikális” és „programmatikus” végkövetkeztetése így hangzik: „A cselekvés megértése olyanfajta tevékenység, hogy mikor pszichológiai szubjektumok egymásra irányítják, ez a tevékenység cselekedet-eik szándékainak kifejezéséhez és megvalósításához vezet”. A szerző szerint ez a felfogás segíthet a pszichoanalízis és a tanítási helyzet elméleti kérdéseinek tisztázásában.

Egészen más utat jár Denis Zaslavsky, aki a „megértés”, az „értelmezés” és a „jelentés” nyelvi elemzésén keresztül közelíti meg a kérdést. Karl-Otto Apel pedig arra vállalkozik, hogy a hermeneutika és az analitikus filozófia olyannyira eltérő „filozófiai horizontjait hozza össze”. Hosszú és gondolatokban elképesztően gazdag írása Grice, Searle és Gadamer továbbgondolására épül, de nem nélkülözi a tudománytörténeti kitekintéseket sem; végkövetkeztetése szerint a jelentés megértéséhez egyforma súllyal kell számba venni a szubjektív szándékot, a nyelvi konvenciót és a dolgokra való utalást. Ha a nyelv előzetes ismeretét adottnak vesszük, írja, elvileg a három sarokpont bármelyikétől elindulhatunk, csakhogy az is szükségszerű, hogy ezen „nézőpontok és szabályozó elvek között oszcilláljunk is, hogy jelentés-vélelmeinket korrigáljuk és elmélyítsük” (110.).

Végül hadd szóljunk röviden a hozzánk legfrissebben eljutott kötetről. Armin Burkhardt szerkesztésében és bevezetőjével jelent meg (immár a Foundations of communication and cognition/Grundlagen der Kommunikation und Kognition címet viselő sorozatban!) a Searle-féle beszédaktus-elmélettel foglalkozó *Speech Acts, Meaning and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John Searle* (Beszéddaktusok, jelentés és szándék. John Searle filozófiájának kritikai megközelítései) című könyv (1990.).

A szerkesztő igen alapos bevezető tanulmánya után hat fejezet következik. Az első a beszédaktus-elmélet történeti gyökereivel foglalkozik; egy írás az elmélet történetéről, egy másik meg a fenomenológiához fűződő viszonyáról szól. A következő fejezetek pedig a szemantika, a pragmatika és a beszédaktus-elmélet kapcsolatáról, az intencionalitásról, a jelentésről, a metaforáról és a fiktív beszédéről, valamint a megismeréstudomány-

ról szólnak. Bár ezekben olyan vonzó és jól ismert nevek is szerepelnek, mint Manfred Bierwisch-é (a nyelv és a tudat viszonyáról), Searle híres kínai szoba-példázatáról), Jerrold J. Katzé (a szó szerinti jelentésről és a logikai elméletéről) vagy Robert Harnisch-é (a beszédaktusokról és az intencionalitásról), most szorítkozunk csak az irodalmárt közelről foglalkoztató néhány tanulmányra.

Ezek egy fejezetben találhatók: a metafora-elméletéről és a fikcionalitásról szólóban. A szerkesztő Armin Burkhardt (aki különben még egy tanulmánnyal szerepel a kötetben) Searle metafora-koncepcióját szedi fekre. Ez a felfogás nem egyéb, mondja, mint a „helyettesítéses” metafora-elképzelés egy változata. Searle feltételez egy „eredeti” kifejezést, amelyet egy másik kifejezéssel helyettesít a metafora; s így visszakérül a képbe az igazságérték fogalma is, amennyiben Searle szerint megadhatjuk az előfeltételezett eredeti megnyilatkozás és a helyettesítő hasonlóságának igazságfeltételeit. Szó sincs erről — állítja Burkhardt —, a metaforikus megnyilatkozások nem lehetnek igazak vagy hamisak. A maga részéről Lakoff és Johnson elméletét találja gyümölcsözőbbnek, ahol az igazság a megfelelő fogalmi rendszerhez képest viszonylagos, ezt pedig nagy mértékben éppen a metaforikus rendszerek határozzák meg.

Anne Reboul Searle sokszor kritizált és nagy hatású 1975-ös cikkét (*Az irodalmi beszédmű logikai státusa* címűt) elemzi és bírálja. Egyik fő támadási pontja az, hogy Searle képtelen elég pontosan számot adni arról: mi tesz egy bizonyos beszédművet érzékelhetően nem-komollyá. Az amerikai nyelvfilozófus természetesen a szándék grice-i felfogását teszi meg elemzése alapjául, ez azonban nem sokra vezet: Reboul felveti, hogy ha külön nyelvi konvenciói volnának a aktivitásnak, akkor a fikció külön illokúciós aktus volna, s akkor külön nyelve volna a fikciónak — márpedig ezt Searle korábban már elvetette. Reboul mégis valami hasonló eredményre jut, amikor kijelenti: vegyük komolyan Searle-nek azt a megjegyzését, hogy „a fikció tényleg külön nyelvjáték”, amely sajátos konvencióknak van alávetve. Csakhogy akkor, mondja Reboul, „ha meg akarjuk menteni Searle elméletét, úgy meg kell javítanunk, hogy rá sem lehet ismerni” (358).

A nagyszabású és igen magas színvonalú Searle-kötettel kapcsolatban meg lehet persze kérdezni, hogy ér-e, érdemel-e ennyit ez az amerikai gondolkodó. Ízlesek különbözhetnek, Burkhardt vállalkozását két tényező azonban mégiscsak igazolni látszik. Egyrészt bármit gondoljunk is Searle jelen-

tőségéről, nagy hatású, befolyásos filozófusról van szó, aki nélkül a század utolsó három évtizedének szellemtörténete aligha képzelhető el. Másrészt pedig ennek az életműnek éppen arra a kontinentális kitekintésű, a német — osztrák filozófiai-nyelvészeti hagyományokat tudatosító háttérre van szüksége, amely oly fájdalmasan hiányzik belőle.

Összefoglalásként talán fölösleges is ideírni, hogy a Walter de Gruyter könyvsorozata minden elismerést megérdemel; ha a szakembereknek nem is, legalább a tehetősebb könyvtáraknak minél több kötetét be kellene szerezniük.

KÁLMÁN C. GYÖRGY

*

Earl Miner: Comparative Poetics. An Intercultural Essay on Theories of Literature. Princeton — New Jersey, Princeton University Press 1990. 259.

A szerző különbséget tesz implicit és explicit poétika között. Implicitnek nevezi azokat a költészettanokat, amelyek az egyes kultúrákban az irodalmat a megismerés sajátos formájaként értékelik. Explicit poétikán originatív (foundational) poétikát ért, ez egy bizonyos kultúrkörre szorítkozik és mindig az ott és akkor legfontosabbnak tartott műnemer alapozva ítélik az irodalom egészéről. A szerző különböző kultúrákból származó explicit poétikákat hasonlít össze.

Különbséget tesz az irodalom általános vonásait tárgyaló irodalomesztétika (theory of literature), valamint a forma, a műnem és a stílus kérdéseivel is foglalkozó irodalomelmélet (literary theory) között. Könyvében mintha a kettő elválaszthatatlanságát igazolná, műnem és forma kérdései közvetlenül kapcsolódnak az általa vizsgált esztétikai problémákhoz.

A könyv öt fő fejezetre tagolódik. Az első fejezet a címet magyarázza, majd a műértelmezés tényezőit veszi sorra; szerző, mű, szöveg, vers, olvasó, jelentés és jelentőség viszonyát tárgyalja.

A következő három fejezet címét a három műnem adja. Miner először a drámával foglalkozik. Érdekesnek találja, hogy más kultúrák lírai alapozású esztétikájával szemben csak a nyugati esztétika támaszkodik a dráma elméletére (Arisztotelész). A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy egyes népek irodalmából a dráma teljesen hiányzik (pl. héber).

A színpadi látvány keltette illúzió és a befogadó közötti távolság a drámai műnem esetében a legnagyobb, ezért gyakran nevezték ellenzői Pla-

tón nyomán tudatos hazugságnak. A dráma a legjátékosabb műnem, amelyben különösen fontos szerepet kap a látottakkal való azonosulás (engagement) és a szereplők által megjelenített fiktív világról való eltávolodás (estrangement).

Fiktív és virtuális jelentés különbségét a szerző úgy érzékelteti, hogy Pygmalion történetét egy XVIII. századi japán legendával veti össze, amelyben a hősnő kiábrándul az imádotjáról készített halott szoborból. A szobor a virtuális jelentés szintjén létezik, míg a drámában a virtuális jelentés változatai mind fikcionálisak. Teljes fikcionalitás azonban csak a drámát jellemzi, hiszen az epika tényszerű is lehet. A kettőt Brecht epikus színháza köti össze (Erzählen auf der Bühne). Miner szerint a mítoszt elhallgattató Beckett a nyelv kifejező funkciójára támaszkodó líra romjaira építi drámáit, amelyek antimimetikusak.

A harmadik fejezet a lírával foglalkozik, amelyet Miner a drámától való különbözősége alapján definiál. A líra nem képes más műnemet magába olvasztani és megtartani, mert azokat önmaga kiterjesztésére használja, a líra lényege az intenció. A szerző a no-dráma lírizálását említi példaként a japán Csurajuki affektív-expresszív poétikájában. Költészet és fikció kapcsolatát a japán líra fejlődéstörténetén keresztül vizsgálja, amelyben a költő és a beszélő szerepe kezdetben azonos volt, tényszerű és nem fikcionális. Amikor a költők költői versenyeken kezdték összemérni tudásukat, kialakult a szereplíra, és előtérbe került a fikcionalitás. A Tendai buddhizmus hatására Sunzei és fia, Teika a lírát újra első személyűvé és tényszerűvé tették. Munkásságuk nyomán megszületett a meditatív-gondolati költészet, amelynek egyneműsége lehetővé tette a költői teljesítmény példákval való összevetését (Királyi Gyűjtemény). Miner kitűnő példával érzékelteti a nyugati költészettani irodalom változását: míg Horatius a líra szempontjából a kifejezést és a befolyásolást egyaránt fontosnak tartotta, a romantika (Wordsworth) már csak a kifejező funkciót ismeri el, az Új Kritika pedig még ezt sem.

A negyedik fejezet az epikát tárgyalja. Epikai alapozású poétikával egyetlen kultúrkörben sem találkozott a szerző, ilyesmihez legközelebb szerint a *Genji meséje* című japán elbeszélés-gyűjtemény áll, amelynek egyik fejezete a helyes narráció ismerveit gyűjti össze.

A relativizmus című utolsó fejezetben a műnemek egymáshoz való viszonyáról szól. Relativizmuson azt az elvet érti, amely szerint minden kor a maga ízlése szerint interpretálja az őt megelőző

korok irodalmát. Ismét Horatius és Arisztotelész poétikájának különbözőségére utal. Horatius az arisztotelészi mimézis fogalmát pusztán formai utánzasként értelmezi.

A szerző könyvének kitűnő példaanyagát különböző korok és nemzetek irodalmából válogatta össze. A könyvet különösen jól használhatóvá teszi a részletes tárgymutató és a gazdag bibliográfia.

KATONA GÁBOR

World of Theatre 1988–1990. Szerk. Mihail Shvydkoi és a Nemzetközi Színházi Intézet Kommunikációs Bizottsága. ITI 1991. 172.

1991. május 26-a és június 2-a között a Nemzetközi Színházi Intézet (ismert rövidítése: ITI) Isztambulban tartotta kongresszusát. Már a két évvel korábbi helsinki kongresszuson, amely egyben az ITI megalakulásának 40. évfordulóját ünnepelte, nagy sikert aratott egy kék könyv. A kötet a világ színházainak 1986 és 1988 közötti időszakát tekintette át. A Kommunikációs bizottság (melynek a magyar központ titkára, Gábor Júlia is tagja) az idén folytatta vállalkozását, és megjelentette a legutóbbi két esztendő szintézisét.

Az előző kötet színesebb palettát vonultatott fel, hiszen sok érdekes információt nyújtott például az afrikai, az uruguay-i, az ugandabeli színházról is, és ebben az évben szintén kíváncsiak lettünk volna a franciaországi, az olaszországi, a holland, a kínai, esetleg a már az előző könyvből is kimaradt egyiptomi, izraeli, izlandi színházi életre vagy Jugoszlávia népeinek teátrumaira. Ám mégsem az a lényeg, ami hiányzik, hanem örülnünk kell annak a skálának, amely a XX. század történelmét tekintve talán a legizgalmasabb időszak színházi eredményeit tartalmazza.

Az egyes kultúrákat, színháztörténeti egységeket az előszókat író élő klasszikusok gondolatai is színesítik. Peter Brook, Elizabeth LeCompte, Tadusi Suzuki, Franco Zeffirelli vagy Mark Zaharov ismerői összehasonlíthatják véleményüket, írói stílusukat a színpadokon képviselt vagy papírra vetett munkáikkal. Hasonlóképpen következetes egységbe olvadnak az egyes nemzetek történelem-szabta hagyományai az elmúlt évadok színházi-színháztörténeti fejlődésével. Nem meglepő Svájc egyenletes színházi színvonala; Svédország viszonya a „világszínház”-hoz Ingmar Bergman „birtokában”, és nem véletlenül formálódottak Sierra Leone próbálkozásai és néprajzi gyökerei, vagy Norvégia Ibsen-központúsága és Eugenio Barba gondolatainak köre sem.

A legizgalmasabbnak azonban azoknak az országoknak a színházi életét boncolgató írások látszanak, amelyek a történelmi változásokat előidéző kelet-, közép-európai térségről szólnak. A két esztendő szintézisei már a szövegek szempontjából is sokkal szabadabbak, mint az előző kötetben. Ráadásul az összes művészeti ág közül talán a színház az, amely a való életet, a politikai helyzetet a legkézzelfoghatóbban tükrözi. Az említett országokban az elmúlt időszak diktatúrákat, gyilkos cenzúrát, nemegyszer visszavetett művészi életet, értelmiségi létet eredményezett. Nem véletlen, hogy a színház egyik legfontosabb ellenzéki fórumává vált Közép- és Kelet-Európában, és a legszebb művészi előadások is politikai aktualitást, elfojtott — ki nem mondható — kritikát fogalmaztak meg a művész ekkor egy nyelven beszélő, értő és ráértő közönség számára a fennálló rendszerről. Sajnos igaz az a paradox közhely, hogy az elnyomatás kedvez a színházaknak, míg a forradalmak nem. Hiszen a színészek és a rendezők, valamint a közönség között csak addig áll fenn harmonikus kapcsolat, amíg a színház többet képes „sugározni”, mint a való élet, míg az esztétikum és a politikai elégedetlenség összefonódása többletet jelent. (A forradalmak idején a valóságos élet válik igazán fontossá és érdekessé.)

A cseh színházi kultúra például azért is nagyon jelentős ebben az időszakban, mert — talán egyetlen más kelet-európai forradalomban sem volt — annyira jelentős a színházi szakemberek tényleges politikai tette, mint éppen Prágában. (Legjobb példa: a jelenlegi köztársasági elnök, Václav Havel irodalmi munkássága.) A romániai eseményekben is szerepet kaptak a színészek mindaddig, míg a politikai képlet meg nem változott. (A bukaresti stúdióból emlékezhetünk a legkitűnőbb művészek, Ion Caramitru vagy Victor Rebengiuc ismert alakjára.) Marian Popescu részletesen elemzi hazája, Románia színházi eredményeit a választvonalat jelentő 1989 decembere előtti és utáni időszakból. Nem feledkezik meg a korábbi időszak kitűnő rendezőjéről, Harag Györgyről, de a Kolozsvári Magyar Színház jelenlegi igazgatójáról, Tompa Gáborról sem. Felsorolja azokat a világszínházi életet meghatározó, emigrációban élő román nagyságokat is, akik visszatérnek dolgozni Romániába, s egyben előrevetíti, mennyire érdemes odafigyelni az eddig torzoként létező, de most újra kiteljedő, izgalmas román színjátszásra.

Ugyanígy érdekes képet láthatunk, ha az Andrzej Wajdát magáénak mondható lengyel színházakról szóló fejezetet olvassuk, de nem szé-

gyenkezhetsz a magyar színjátszás sem Tarján Tamás szakírása nyomán. Különösen figyelemre méltó az egyesített Németország helyzete, melyben például Peter Stein úgy érzi, hogy Berlinben, a határok megszűnése után nyugodtan be lehet zárni minden volt nyugat-berlini színházat, mert semmi különlegesen nem csináltak, hiszen már korábban is a kelet-német hatás érvényesült színházaikban. A szovjet színházakról a kötet felelős szerkesztője, Mikhail Shvydkoi ír igen érdekesen.

A kötetet olvasva újra ráébredhetünk, hogy a kelet-európai „vasfüggöny” eltávolítása milyen változásokat idézett elő és mennyire hatott például Finnország, Nagy-Britannia, sőt az Egyesült Államok színházi életére.

Az angol nyelvű kötetnek mind egyes fejezetei, mind egésze nem csak a színházzal foglalkozó szakember számára jelentős, de az érdeklődő laikus számára is élvezetes „színházi kalauzul” szolgál. Várjuk a folytatást, az 1990–1992-es évadok tanúságait tartalmazó újabb kötet megjelenését az 1993-as müncheni kongresszuson.

DARVAY NAGY ADRIENNE

Annemarie und Wolfgang van Rinsum: Lexikon literarischer Gestalten. Fremdsprachige Literatur. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1990. 676. (Kröners Taschenausgabe, Band 421.)

A szerzőpáros 1988-ban megjelent azonos című lexikonját folytatja, pontosabban teljesíti ki: a német nyelvterület után most az idegen nyelvű, azaz a nem német irodalmi művek alakjait dolgozza fel négyezer címszóban. Miután a kötet a német olvasóknak készült (akiknek száma meghaladja a százmilliót), elsősorban azokat az alkotásokat dolgozták fel, amelyek megjelentek németül, hatottak a német nyelvterület íróira, a német irodalmi vitákhoz kapcsolódtak, illetve amelyek a német olvasók körében fogalommmá váltak. A fenti szempontok magyarázzák az angol, illetve a francia és az orosz írók túlsúlyát a kötetben. A felsoroltakon kívül még az ókori írók, elsősorban a görögök szerepelnek a legtöbbet.

A szigorú válogatást a terjedelmi korlátok követelték meg. Azok a művek maradhattak fent a rostán, amelyek lexikonokban, irodalomtörténetekben vagy egyéb kézikönyvekben kiemelten szerepelnek, valamint amelyekkel jelentős monográfiák foglalkoznak. A címszavak tartalmazzák az irodalmi alak forrását, a szövegösszefüggésben elfoglalt helyét és a vele kapcsolatba hozható egyéb

írói művet. Történelmi alakok és a mítoszokban, a mondákban, a legendákban élő figurák esetében a címszó röviden kitér az irodalmon kívüli előzményekre, a történésekre és a mintául szolgáló személyre. A címszavakban a német fordításokban meghonosodott névformák az irányadók. A világosan fogalmazott és tömör előszó jól eligazítja az olvasót a hasznos kis kézikönyv használatánál.

A lexikon a német nyelvterület olvasóinak készült, természetesen segíti a nem német nyelvű olvasót, és akinek ezen túl még néhány tanulsággal is szolgál. Azok, akiknek a nyelve, a magyar, nem tartoznak az említett nyelvcsaládok közé, ismét szembesülnek a tudott, de mégsem eléggé realizált ténnyel, hogy milyen kevésbé él irodalmunk az európai köztudatban. Még abban az országban sem ismerik eléggé íróinkat, amelyben pedig történelmi és egyéb okok miatt a legtöbb fordítás jelent meg műveikből, és amely ország legtöbb egykori honfitársunknak adott otthont, például a XX. századra már kétnyelvűvé lett magyarországi németeknek. A lexikon kétséget kizáróan mutatja, hogy mely íróink és mely alkotásaik kaptak helyet német kézikönyvekben vagy lexikonokban, vagyis a német köztudatban. Nem vigasz számunkra, hogy a velünk szomszédos országok sem jártak jobban nálunk. A nyugati világ irodalmunk iránti érdeklenségét — vagy talán a külföldnek szánt propagandánk ügytelenségét — mutatja, hogy a magyar irodalomnak a Nobel-díj történetének kilencven éve alatt sem akadt Nobel-díjasa. Mindezek *köztől* bizonyítéka az, hogy ennek a lexikonnak mennyi regisztrálni valója van a magyar irodalomról. De hol vannak a korábban jól ismertek? Jókai, Mikszáth, Kosztolányi, Babits vagy Márai jellegzetes regényalakjai? (Az is kiderül, hogy még a régebben sokat fordított Jókai vagy Mikszáth népszerűsége sem volt elég arra, hogy regényalakjaik vagy Katona József *Bánk bánja* bekerüljenek a német kézikönyvekbe.) És hol van a drámaíró Illyés? Az az Illyés Gyula, akit annyit foglalkoztatott irodalmunk illetően való elszigeteltsége, és aki annyit tett megismertetésünk érdekében? Ő talán csak egy francia lexikonban kapna helyet? Vagy tán éppen ezért büntetik őt? Hiányzik Füst Milán is, bár a *Feleségem története* igazi nagy siker volt épp Németországban. Irodalmunkat a következők képviselik: Arany János (*Toldi*), Déry Tibor, Madách Imre, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Németh László, Szabó Magda. Összehasonlításként: a cseh irodalom itt szereplő írói: Čapek, Hašek, Havel, Hrabal és Kundera. A románok közül Caragiale, P. Dumitriu (egy 1962-es politikai regényével), C. V.

Gheorghiu, P. Istrati és L. Rebreanu egy-egy műve szerepel.

A szerzőpáros kötete jól eligazító és jól használható kézikönyv. Egyetlen megjegyzésünket azonban nem hallgatjuk el. A szerkesztők szándékosan hagyták el a német vonatkozásokat, előző könyvükhöz utasítva az olvasót. Ennek ellenére is hiányoljuk a német utalásokat, mert például ha az Angliai Erzsébetről készült irodalmi művek közül kimarad Schiller vagy Ferdinand Bruckner színdarabja és csak Walter Scott regénye kap helyet a címszóban, akkor az az olvasó, aki nem veszi kézbe az előző kötetet, nem kap megfelelő tájékoztatást. A Kömer kiadó népszerű zsebkönyv-sorozata újabb hasznos és jól forgatható, az előzőkhöz hasonlóan magas színvonalú kötetet adott olvasói kezébe.

T. ERDÉLYI ILONA

Lexikon der biblischen Personen. Mit ihrem Fortleben in Judentum, Christentum, Islam, Dichtung, Musik und Kunst von Martin Bocian unter Mitarbeit von Ursula Krau und Iris Lenz. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1989. (Kröners Taschenausgabe, Band 460.)

A Kröner kiadó kitűnő zsebkönyvei közül kiemelkedően fontos a mai olvasó számára Martin Bocian és munkatársai lexikona, amely a *Biblia* legfontosabb személyeiből válogatta össze mintegy kétszáz címszavát. Korábban a *Biblia* őseink mindennapi olvasmányai közé tartozott. Még a laicizálódó vagy már laicizálódott századokban sem szorultak elődeink mankóra ahhoz, hogy megértésük az írók, a muzsikuskok és a képzőművészek bibliai alakjait, a hozzájuk kapcsolódó utalásokat, a bennük rejtőző szimbólumokat, s ezáltal a művészek mondandóit. Időközben azonban nagyot változott a világ, ma jól jönnek a mankók.

A lexikon címszavai egységes rendet követnek. Először a név etimológiai magyarázatát kapjuk, majd a személyek rövid jellemzését, amely lehetővé teszi az azonosítást. Ugyanitt tüntetettük fel a magyarázandó személy bibliai előfordulásának pontos megjelölése és a *Bibliában* foglaltak rövid ismeretése. Ezután következik a zsidó, a keresztény és az iszlám hagyományokban való továbbélésük, végezetül pedig utóéletük az irodalomban, a zenében és a képzőművészetben. Felmerül a kérdés: a szerzők milyen szövegből dolgoztak: a lutheri *Biblia* 1984-ben megjelent német nyelvű szövegére támaszkodtak, az írásmódban és a forrásokat tekintve is. (A Luther-féle *Bibliából* hiányzik több,

a katolikus bibliában hitelesnek elfogadott szöveg, miután azokat a protestánsok apokrifoknak minősítették.) A *Biblia*, a *Talmud* és a *Korán* könyvei mellett a szájhagyományban, a legendákban továbbélt hagyományról is számot adnak, miután az alkotók gyakran ez utóbbiak alapján formálták meg alakjaikat az irodalomban, a zenében, a képzőművészetben. A címszó a bibliai alakok e három művészeti ágba való utóéletének ismertetésével, összefoglalásával zárul.

A szerző és munkatársai maguk is tisztában vannak azzal, hogy kötetük a *Biblia* hatástörténetének csak egy kis szeletét öleli fel, hiszen az számos szaktudomány illetékességi körébe tartozik, nem szólva az esetleges teljességre törekvő terjedelmi lehetetlenségről. A kötet mégis nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a hiányos bibliai műveltséggel rendelkezők is megérthessék a bibliai utalásokat, és ezáltal élvezhessék a művészeti alkotások előttük korábban rejtve maradt mondanivalóját. A képzőművészeti, zenei részekkel pedig kedvet csinálnak az olvasóknak ahhoz, hogy az említett műveket újra megnézzék vagy meghallgassák, immár az újabb összefüggések ismeretében.

T. ERDÉLYI ILONA

Szemiotikai szövegtan. Szerk. Petőfi S. János – Békési Imre. 1–3. köt. Szeged, JGYTF Kiadó 1990–1991. 133, 237, 268.

A szövegtani kutatások magyar szakirodalmának bemutatására és az alapvető elvi kérdések tárgyalására vállalkoztak e kötetek szerkesztői. Az első kötet a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke által 1988-ban rendezett tanácskozási anyagán alapul. Középpontjában a Petőfi S. János által szemiotikai textológiának nevezett terület áll, amelynek célja „a dominánsan verbális szövegek/konverzációk valamennyi — nyelvi rendszerre és kommunikáció-szituációra vonatkozó — aspektusának egységes elméleti keretben való vizsgálata”. Békési Imre egy nyelvi konstrukció-típus logikai összefüggéseit elemzi. Nagy L. János élőnyelvi példákra alkalmazza a szemiotikai interpretáció modelljét. Csúri Károly a lehetséges világok elmélete alapján létrehozható műértelmezésről, Vass László pedig a stilisztikum szövegtani meghatározásáról értekezik. A szemiotikai szövegtan fogalmainak szótárát Vass László állította össze; elsősorban a szemiotikai textológiára terjed ki a közel kétszáz szócikk. A nagyon hasznos szójegyzék tartalmazza többek között az *apperceptum*, az *evocatum*, az interpretáció-

folyamatok, a kommunikációs szituáció, a modell, a pragmatika, a strukturális interpretáció, a szövegtipológia és a vizuális figura meghatározását, esetenként a grafikai ábrázolás segítségével.

A második és a harmadik kötet a magyar szövegtani kutatásokat mutatja be azonos szerkezeti felépítésben. Mindkét kötet első része tanulmányokat közöl alapvető szövegelméleti problémákról, majd összefoglaló ismertetések következnek a magyar szakirodalom legfontosabb munkáiról, a záró részben pedig repertóriumok, tárgy- és névmutatók találhatók. A tanulmányok közül kiemelendő Petőfi S. János írása a szövetségznifikáció fogalmáról és Békési Imre A kettős szillogizmus című elemzése nyelvhasználati alakulatok jelentésszerkezetéről. Több tanulmány foglalkozik a szövegtani modellek alkalmazásával irodalmi, illetve köznyelvi szövegekre, így Vass László: Nagy László: *Inkarnáció ezüstben* és Bencze Lóránt: *Ladik Katalin: Négy fekete ló mögöttem repül* című versét elemezte. Az összefoglaló áttekintések élén Máté Jakab rendkívül alapos munkája áll, amely a magyar szövegtani kutatásokat összegzi. A nyelvészeti és az irodalomtudományi alapozási vizsgálatokra egyaránt kitér, kiemelve az integráló hatású műveket. A rövid recenziókat a szakterület ismert kutatói írták, s többek között az alábbi kötetekkel foglalkoznak: Fónagy Iván – Magdics Klára: *A magyar beszéd dallama*, Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elmélete*, Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*, Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*.

A Szemiotikai Szövegtan kézikönyv-jellegét erősítik a legújabb kutatásokat felölelő repertóriumok, az összefoglaló bibliográfiák és az egyes tanulmányokat külön is jellemző szakirodalom-jegyzékek.

A szerkesztők tájékoztatása szerint a sorozat negyedik kötete várhatóan 1992-ben jelenik meg és a határterületek — például a logikai, a pszichológiai és a fordításelméleti alapozási szövegkutatások — ismertetésével válhat teljessé a magyar szemiotikai szövegtan bemutatása.

VARGA LÁSZLÓ

Almuth Grésillon – Jean-Louis Lebrave – Catherine Viollet: Proust à la lettre. Les intermittences de l'écriture. Tuisson, Éditions Du Lérot 1990. 210.

A három nyelvész-genetikus — Almuth Grésillon, Jean-Louis Lebrave és Catherine Viollet — tanulmánygyűjteménye hat fejezetre és egy ezeket kiegészítő függelékre tagolódik. A négy első fejezet önálló tanulmányként már korábban meg-

jelent különböző nyelvészeti folyóiratokban, illetve a *Bulletin d'Informations proustiennes*-ben. A két utolsó fejezet, valamint az érdeklődést talán a leginkább felkeltő függelék e kötetben kerül először az olvasóközönség elé.

A tanulmányok tárgya ismét nem magának a prousti fő műnek, Az elűnt idő nyomában-nak a szövege, hanem az ezt megelőző, a jegyzetfüzetekben kibontakozó, burjánzó kéziratok előszövegei alapján az alkotó írásfolyamat. Az első fejezet az irodalmi kéziratok nyelvészeti szempontból való vizsgálatáról nyújt módszertani áttekintést és egyben elméleti bevezetéssel szolgál az avatatlanok számára. Az elemzések alapját az első jegyzetfüzetek, az ún. Contre Sainte-Beuve füzetek szövege, ezek közül is elsősorban az időrendben legelső, hármasszámú füzet tartalma képezi. Ebben a füzetben a regény bevezető passzusának fejlődésfolyamata követhető végig. A hosszasan alakítgatott és sokszor megváltoztatott szövegrész a szerző végül elvetette a híres incipit kedvéért (Longtemps, je me suis couché de bonne heure.), töredékei azonban a regény különböző részein fel-felbukkannak.

Almuth Grésillon, aki a kötet két másik szerzőjéhez hasonlóan főleg német irodalmi kéziratokkal foglalkozik és Heine szövegeit kutatja, tanulmányában ezen első, kiemelkedő fontosságú szövegrészlet előszövegeiben a prousti központi kérdéskör, az időbeliség tematikáját vizsgálja az időaspektus nyelvészeti területén.

Az elűnt idő nyomában kézíratainak alapján a következő tanulmányban a szerzőhármass az irodalmi befejezetlenség jellegzetesen prousti vonásait rajzolja fel. Azok a jelek, amelyek alapján egy adott szövegtöredék befejezetlenségnek minősíthető, lehetnek grafikai, nyelvi és textuális jelek: ezeket a szerzők a hármass füzet kézírataiból merített példákkal szemléltetik. Megállapítják, hogy Proustnál alapjában véve semmi nem vész el, egy-egy elvetett, már kihúzott szövegrészhez a szerző újra és újra visszatér. Ennek következtében befejezetlenség helyett Proust esetében inkább megszakításról, az írás felfüggesztéséről lehet beszélni.

Az „alvó” közismert motívumának különböző megfogalmazásait elemzi a negyedik fejezet. Központi fontosságú a szövegrészlet alanyának kialakulásában megfigyelhető ingadozás: a szerző egyazon szövegvariánsban belül is keveri az egyes szám első személy és az általános alany használatát. Az alvó és a hozzákapcsolt reggeli újságolvasás motívumának genetikai elemzését továbbkövethetjük az ötödik fejezetben, ahol az alany átalakulásai bővebben kerülnek tárgyalásra.

A bevezetőben említett, kiemelkedő figyelmet érdemlő függelékben a tanulmányokban elemzett hármass notesz 1–18. lapjának számítógép segítségével előállított genetikus kiadása található. (A számítógépes kiadás rejtelmeibe a kiadó a hatodik fejezetben enged betekintést.) A különleges figyelmet az indokolja, hogy ehhez hasonló, a teljességet célzó, tudományos kiadás még nem készült Proust művének előszövegeiből. Az 1908-as notesz (*Carnet de 1908*. Ed. Philip Kolb. Gallimard 1976.), mint ismeretes, csak ötletek jegyzéke, a művet előkészítő folyamatos szöveg még nem fordul elő benne. A jelen kötetben megjelent genetikus kiadás szándékához talán csak a *Matinée chez la Princesse de Guermantes* című, a Gallimard-nál 1982-ben megjelent *Megtalált idő* előszövegeiből készült kiadás céljai hasonlíthatók, ámde ott a genetikai szempont csak annyiban volt jelen, hogy egész oldalas, kereszttel törölt szövegek még bekerültek. Ezzel szemben a kiadók — kissé önkényesen — az egyes kihúzott szavakat, sorokat kihagyták. A szerző figyelmetlenségéből adódó helyesírási és egyéb hibák szintén kimaradtak az akkori kiadásból. A Proust à la lettre mellékletében viszont a kézirat a maga teljességében jelenik meg, természetesen megfelelő átírással, amely ugyancsak eltér a hagyományostól, újszerű, és megkönnyíti az értelmezést. A kiadó Jean-Louis Lebrave szük-ségesnek látta — az olvasó nem kis öröme — az eredeti jegyzetlapot a páratlan oldalon fakszimile megjeleníteni, így a bal oldali, magas szintű, tudományos kutatás alapjául szolgáló számítógépes szöveget a jobb oldalon található, Proust kezétől származó, kockás noteszlapra írt eredeti egészíti ki és teszi tanulmányozását élvezetesebbé.

KOVÁCS Zs. ANNA

Cahiers Francophones d'Europe Centre-Orientale. Revue annuelle de pluriculturalisme. 1. köt. Mots du Québec. Bécs—Pécs 1991. 191.

Kultúrák: nyelvek, etnikumok, szokások, vallások találkozásáról, ütközéseiről, egymásra és egymásba rétegződéséről rengeteget hallottunk már Európa e sarkában. A Kelet-Közép-Európai Francok Füzetek induló száma az eddig (még Franciaországban is) csak partikulárisan ismert, anyaországon kívüli francia nyelvű kultúrák távlatának megnyitásával és hozzáférhetővé tételével elgondolkodtathat azon, elég-e ez a „rengeteg” egymás türelmes elviseléséhez, mely a kölcsönös megismerésen alapulna. Ha olyasmikről olvashatunk, hogy Kanadában is voltak „ártatlannak korántsem ne-

vezethető áttelepítések", vagy hogy e messi, gazdag országban a kisebbségi francia nyelv létjogosultságáért küzd, felmerülhet bennünk a kérdés, vajon Kelet-Közép-Európa privilégiuma-e, hogy múltbéli és jelenlegi konfliktusainak okaként kultúrájának sajátos, sokrétű összetételével takarózzék.

A *Cahiers Francophones* szerkesztőségi szobái Bécsben és Pécsen találhatók; az első szám kiadója és terjesztője is a két egyetem francia tanszékének vezetője, Franz Peter Kirsch és Vigh Árpád. A második számtól előreláthatólag Peter Lang New Yorktól Zürichig és Párizstól Münchenig terjedő hálózata veszi át a kiadói feladatokat.

A szerkesztők szándéka szerint az egyes kiadványszámok tematikusan követik egymást, egy-egy földrész, ország francia nyelvű kultúrájának legfrissebb termését mutatják be. A tanulmányok szerzői, mint a québeci szám is jelzi, a tárgyalt országot, tartományt, kultúregységet kutatói szerte a világból. A *Québeci Szavak* alcímű viselő füzettszám történeti, nyelvtörténeti visszatekintését a kanadai Pierre Martel és Jacques Maurais írta ugyan, de a francia nyelvnek az angol hatások elleni harcáról az oktatásban (például éppen az újonnan betelepültek kultúrája elismerésének fegyverével) már a lengyel József Kwaterko szól, a Jean-Claude Gagnoné-tól eltérő aspektusban, és Bors Edit (sajnos) jó magyar összehasonlítási alappal rendelkezik annak tanulmányozására: hogyan szentségelnek a québeciek. A nyelvi norma megállapítása, a franciaországi franciához való viszonyítás legitim vagy szükségtelen mivolta, a nyelvi regionalizmus fonetikai, lexikai fejlődése Jean-Claude Corbeil (Kanada) és Sörös Anna témája. A drámairodalom utolsó harminc évének főbb vonalait a párizsi Dany Toubiana helyezi nemzet-, sőt földrészközi kontextusba; Kürtösi Katalin (Szeged) a darabok kétnyelvűségét elemzi. Podoski Eszter a huszadik századi embert különböző szinteken és különböző eszközökkel elárasztó kultúrhatások (tévé, zene, mozi stb.) irodalmi integrálásáról rajzolt vázlatot tanulmányában. Jacques Ferronról, erről a mifelénk szinte teljesen ismeretlen klasszikusról, mítikus (anya)földhözragadtságáról, a québeci katolikus mögül kikukucskáló frank pogányról Vigh Árpád és az osztrák Reinhart Hosch értekezik.

A kelet-közép-európai franciás szellemiségű és érdeklődésű olvasó azonban nem csupán nívós másodkézből kap képet a francia nyelvű kanadai irodalomról és nyelvi-társadalmi közegéről — a kiadvány elején tanulmányok, végén recenziók formájában —, hanem Jean Marcel (Paquette) regényrészlete révén is. A *Triptyque des temps perdus*

utolsó, eddig kiadatlan tablójának e fejezete a római birodalom bukásának pillanatát állítja meg, tágtítja ironikus panorámává. A mű még részletként is lebilincselő hangulatú, láttató erejű, s mellesleg megenged egy-két összekacsintást — korok és földrészek fölött — a szerzővel.

A szellemes című *La francophonie dans tous ces Etats* rovatban rövid összefoglalókban olvashatunk a francia nyelvűség lengyel, magyar, német, osztrák műhelyeiről, kutatási irányairól és eddigi eredményeiről. A kiadvány felhívással zárul a frankofónia bolgár, cseh, délszláv, lengyel, magyar, osztrák, román, szovjet művelőéhez a kelet-közép-európai kutatások bibliográfiájának megteremtésére.

TAM E.

Hanák, Tibor: *Geschichte der Philosophie in Ungarn. Ein Grundriß.* München, Dr. Rudolf Trofenik Verlag 1990. 258. (Studia Hungarica 36.)

A magyarországi filozófia története elhanyagolt terület. Léteznek ugyan publikációk, amelyek egyes időszakokkal vagy személyekkel foglalkoznak, és visszanyúlnak a forrásokhoz. Más azonban a részkutatások eredményeinek summája, és más az a kép, amelyet egy összefoglaló áttekintés nyújt(hat). Ezért érdemel megkülönböztetett figyelmet a recenzelt könyv.

Sajátságos kritériumok alkalmazandók azonban az olyan ismertetésekre, amelyek nem a hazai szakmai vagy laikus közönséget célozzák meg, hanem a külföld tájékoztatását szolgálják. (Kitűnő áttekintést nyújt erről Larry Steindler *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung* című könyve [München 1988.] 299–380. oldalán.) Bennük figyelembe kell venni a nem magyar nyelvűek történelmi tájékozatlanságát a periodizáció esetében, előnyben kell részesíteni az alapvető bemutatást az elemzéssel és a bírálattal szemben, valamint többségében másodlagos irodalomra kell támaszkodni a forráskutatással szemben. Mindezeknek a megszorításoknak tudatában van az ismertetett könyv szerzője, aki mindjárt az előszóban és a bevezetőben is pontosan behatárolja kiindulópontjait, a megírás okait és céljait, valamint az alapvető módszertani elveket.

Ezzel a fellevezetéssel már elárultuk, hogy Hanák Tibor könyve hova sorolandó. Megfogalmazott célja az 1928-as Ueberweg-féle filozófiatörténet magyar vonatkozású anyagának felfrissítése és egy modern szellemű áttekintés nyújtása a művelt német olvasó számára.

A szerző a tartalmi periodizációnál nem az itthon bevett időhatárokat veszi át, hanem az évszázadok adta kronológiai beosztásból indul ki. Az adott kor és a téma jellegéből is érthető, hogy az első fejezetek (Középkor; Humanizmus és reneszánsz; Reformáció) meglehetősen röviddek. A XVII. század tárgyalása már bővebb, mert itt európai szintű gondolkodókkal is dicsekedhettünk. A XVIII. századi rész foglalkozik a janzenizmus és a pietizmus magyarországi jelenlétével, a piaristák hatásával, valamint a neoskolaszticizmus lassú háttérbe szorulásával. 1848 előtt (a XIX. sz. első fele) címet viseli a következő fejezet, amely a reformkor néhány fő irányzatát (kantianizmus, Hegel-vita, schellingianusok, az ún. egyezményes filozófia) tárgyalja. A szabadságharcról a kiegyezésig című fejezet Eötvös József és Erdélyi János gondolatrendszerével, a késői hegelianusokkal, valamint a pszichológizáló nézetek előretörésével foglalkozik. A kiegyezéstől a századvégig című fejezet magába foglalja a materializmus-vitát, az első pozitivisták ismertetését, a filozófia-történetírói és a történetfilozófiai törekvéseket, valamint Böhm Károly bölcséleti rendszerét. A XX. század első fele címet viselő fejezetben Hanák sorba veszi a létező filozófiai irányzatokat (hegelianizmus, kantianizmus, pozitivizmus, marxizmus, Schopenhauer- és Nietzsche-követők, egzisztencializmus, újskolaszticizmus), majd a filozófiai diszciplínákon belül nevezi meg a legjelentősebb gondolkodókat. Külön foglalkozik a rendszerteremtőkkel, Pauleer Ákossal és Brandenstein Bélával. A könyv utolsó fejezete a XIX. század második fele. Marxista filozófia – történeti áttekintés címet kapta. A központi alak itt természetszerűleg Lukács György.

Összegezőként megállapítható, hogy Hanák Tibor összefoglalása figyelembe veszi a szakirodalomban eddig felgyűlt anyagot, és azon nem tesz erőszakot. A kisszámú tartalmi hiátus magyarázható azzal, hogy ott a magyar történetírás is adós a válasszal. A beosztás és az egyes filozófusoknak vagy irányzatoknak szentelt figyelem arányai kérdésében — mivel általánosan elfogadott kritériumaink nincsenek — Hanák megoldásait, nem mondom, hogy jobb, de más hiányában el kell fogadnunk.

A könyvnek van mondanivalója számunkra is. Németeknek íródott, de bennünket szólít meg: beszéljünk arról, amit helyettünk nem mond el senki!

MÉSZÁROS ANDRÁS
(Pozsony)

Iohannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Poetica. 1–2. Ed. Franciscus Csonka. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Budapest, Akadémiai Kiadó 1990. 1117. (Series Nova. Tomus XII/1–2.)

Bocatius (Bock, Bogáthy) Jánosról mit sem tud a *Magyar Irodalmi Lexikon* 1963-ban megjelent első kötete. Az egy esztendővel később napvilágot látott *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig* című kötet is visszafogottan és szűkszavúan emlékezik meg róla. Érthető ezzel szemben a szerzőnk életútját kutató és alkotásainak tekintélyes corpusát összeállító Csonka Ferenc elfoglultnak tetszhető kijelentése: „A magyar irodalom latin nyelvű költészetének két tartópillére van: Janus Pannonius és Joannes Bocatius” — majd alább: „A két említett költő közül (...) nálunk jóformán senki sem törődött vele (...) Az MTA Irodalomtudományi Intézete ezért határozta el, hogy összegyűjti és kiadja Bocatius összes művét” (ItK 1989. 1–2. sz. 126.). Ki volt tehát Bocatius János? Az 1569-ben született, alsó-lausitzi származású fiatalember 1590-ben járt első ízben a korabeli Magyarországon, 1593-ban pedig tanárként telepedett meg Eperjesen, s a következő év elején már ugyanott iskolaigazgató. 1599-ben a kassai tanács hívta meg a megüresedett iskolaigazgatói szék betöltésére. Ezt hamarosan fölcserélte a városi jegyző tisztségével, 1601-ben már szenátor volt, 1603–1604-ben pedig bíró. Ebben a minőségében került összeütközésbe az ellenreformációt fegyverrel is támogató királyi hatalommal, aminek következménye ötéves prágai fogság lett (1606–1610). Szökése után visszatért Kassára, ott azonban a város vezető testületeiben nem foglalhatott többé helyet; viszont 1613-tól 1619-ig ismét az iskolát igazgathatta. A harmincéves háború kitörése után a Kassára bevonuló Bethlen Gábor szolgálatába állt udvari történetíróként; a fejedelem magyar-bródi táborában hunyt el 1621. november 12-én.

Ez rövid foglalat annak az életútnak, amelyet Csonka Ferenc bevezető tanulmányából részletesen is megismerhetünk, s amelynek nem egy homályos részletét vagy éppen félreértett, félremagyarázott adatát ő fejtette meg végleges érvénnyel. Miközben Bocatius költői művének vaskos kettős kötetén dolgozott, több tanulmányban igyekezett a fölmerülő problémákat megoldani (MKsz 1983. 2. sz. 171–181.; Bocatius János: *Öt év börtönben*. [Fordítás és kísérő tanulmány.] Bp., Európa Kiadó 1985.; ItK 1989. 1–2. sz. 126–135.; *Collectanea*

Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szeged 1990. 241–251.). Külön érdeme Csonkának, hogy kutatásaiba bevonta a szlovák nyelvű szakirodalmat is. Így bízást feltételezhető, hogy irodalomtörténetileg és — tekintetbe véve a minuciózusan gondos kritikai apparátust — filológiailag hiánytalan kiadás van a kezünkben. Ami hátravan: a költő életművének esztétikai értékelése; ez egy ilyen mintaszerű szöveg birtokában remélhetőleg már nem sokáig várat magára.

Egy-két esetben támad csupán kétség a közölt szöveg helyességét vagy pontosságát illetően. Az 1100. sz. párvers második sorában a görög betűkkel írt latin szó helyesen nyilván *doukete* formában irandó (vö. *Coll. Tiburt.* 242.), nem *douzete* formában. Az 1101. sz. darab 9. sorában *aethrae* a helyes olvasat, vagy *aethrae*? (Uott. 243.). Ugyannak a darabnak 16. sorában *esse* a megfelelő kiegészítés, vagy *estne*? Az 1105. sz. darab 2. sorában *flagrant* alakot fogadjunk-e el a kiadással, vagy *flagrant*-ot? (Uott. 244.). Található, még egy-két kisebb eltérés a tanulmány és a kiadás között: szöveg között, ami tisztázásra szorulna, ám ezek nem jelentősek. Egészében az a benyomásom erről a hatalmas volumenű kiadásról, hogy igen gondos és szakszerű munka eredménye; ráadásul olyan gazdag és jól használható index-együttes egészíti ki, amely önmagában véve is tiszteletet kelt.

BORONKAI IVÁN

Marcello Gigante: Classico e mediazione. Contributi alla storia della filologia antica. Roma, La Nuova Italia Scientifica 1989. 243.

Irigylésre méltó fáziskészen született M. Gigante könyve. Másutt az európai kultúra eltávolodása saját gyökereitől, így a klasszikus ókor hagyományától, úgy tűnik, megállíthatatlanul halad előre. A klasszikus művek egyre kevesebb művészt ösztönöznek versengő utánzásra. Az olvasókban pedig bizonytalan emlékekben él a tradíció, ami sokszor a művek közvetlen esztétikai hatását is lehetetlenné teszi. Ehhez képest Gigante azokkal vitatkozik, akik szerint a Homérosz világról való találkozáshoz pusztán esztétikai érzékre és fizlésre van szükség, és azokkal, akik az antik kultúra kizárólagos klasszicitásában hisznek.

Ezzel együtt az ókori művészetekkel való kapcsolatteremtésről a modern hermeneutikához hasonló módon gondolkodik. Szerinte az esztétikai érzék a művek nyelvi, stilisztikai, világnézeti stb. különbözőségeinek pontos megragadása nélkül

sem mire sem juthat. Ráadásul annak is tudatában kell lennie, hogy ezek a történeti ismeretek különböző korok értelmezéseinek az eredményei, ezért a művek jelentését interpretációikkal együtt kell fölfedezni. Aki aztán képes a műveket történeti egységükben látni és saját környezetükben megítélni, annak számára meglevenedhetik „a múlt beszéde”, és ami végképp megismételhetetlen, az mégis érvényessé és példászerűvé válhatik a jelenben. Nem kell akarni az antikok szemével látni a világot, de föl kell ismerni, hogy mi az, ami csak az antikvitásban jöhetett létre és aminek ma is megvan az érvénye. A klasszikus kultúra így elveszti ugyan kizárólagos helyét az „első osztályban”, de Gigantében föl sem merül, hogy a szövegek és a tárgyi emlékek felelősségteljes értékelése ne találna valami eszményt bennük.

A könyv tíz olyan tanulmányt tartalmaz, amelyek azt vizsgálják, hogy miként formálódtak ezek az elvek és követelmények a XIX–XX. századi klasszika-filológiában. Nézőpontja speciális, mert szinte csak az olasz és a német filológiai fejleményeit kíséri figyelemmel. Ez utóbbit részben súlyos indokolja, részben az a tény, hogy az olasz kutatás elsősorban német hatás alatt állt.

A historicizmus nélkülözhetetlenségét és korlátait a Wilamowitz – Nietzsche ellentét segítségével mutatja be. Gigante filológia és filozófia sajnálatos szétválását látja abban is, ahogy Nietzsche Tragédia-könyve megíródott, és abban is, ahogy ezt a könyvet Wilamowitz elutasította. Ez az értékelés W. Calder és F. Serpa elemzéseit folytatja, és ahogy velük kapcsolatban, úgy vele kapcsolatban is fölmerül a kérdés, hogy vajon miért lenne a két tudományágnak feladata a másik követelményei szerint is egyszerűt alkotni. Ha jól értem azonban, Gigante filozófia alatt nem gondol többre, mint hogy minden tárgyi vagy szövegmélték jelként, azaz valamilyen szellem kifejeződéséként van csak értelme vizsgálni. Így már sokkal könnyebb filozófusnak is lenni (vö. 12.). Mindenesetre szellemesek azok az észrevételei, ahol a két egykori pórtói diák kétféle ágazó életútjában a közös vonásokra is felhívja a figyelmet. Nietzsche intuitív kombinációit éppúgy megelőzték kritikai vizsgálódások (ha nem alapozták is meg teljesen), mint ahogy Wilamowitz is támaszkodott az átszellemülésre való képességére történeti rekonstrukciójánál.

A legfontosabb azonban az, hogy egyikük életművének sincs központi magja, nincs „fő művük”, helyette újabb és újabb problémák vezették őket szerteágazón. Nietzsche „egy vallás nélküli valóság és egy filozófia nélküli filozófia prófétája” lett.

Wilamowitznak a „tudományos igazság védelmét parancsolta meg démona” (138.).

Wilamowitznak az olasz klasszika-filológia európai szintűre emelésében is óriási szerepe volt: az ő nyomdokain indult el G. Pasquali szövegtörténeti kutatásaiban, az olasz papirologia megeremtőjét, G. Vitellit pedig fél-Wilamowitznak nevezi Gigante. És ezt a tényt az sem befolyásolhatja, hogy — részben Thomas Mann és Kerényi Károly levelezésének közreadásával — Nietzsche hatása erősebb lett, és volt, aki a porosz államot szolgáló iskolamestert igyekezett Wilamowitzból faragni, és volt, aki a náciizmus szálláscsinálóját látta benne látszólagos politikai semlegessége miatt. Gigante levelezésével és személyes visszaemlékezésekkel hitelesíteti ezeket a portrékat.

Az egyik filológus, akinek tevékenységében érdeklődik Nietzsche ihlete, M. Valgimigli volt. Számára a filológia a fordításban éri el saját lehetőségeinek egyik határát, amely ideális esetben egyszerre képes földélni az eredeti mű szépségét, magában hordozza a szövegről szerzett filológiai tudást és kifejezi a fordító egyéniségét is saját korának környezetével együtt. Gigante e gondolat mögött Nietzsche szellemét véli fölfedezni, aki szerint egy kor történeti érzékét a másik iránt a fordítások milyensége minősíti, és az, hogy miként próbálja azt magához hasonlítani.

Valgimigli példája a magyar fordítás-vita miatt is érdekes. A fentebb említett hármas cél érdekében ugyanis az olasz filológus-költő mindenféle kötöttséget elvet. Elhagyja a lírai metrumokat és helyette prózában fordít, Carducci jellemző ritmust és szókincset választ, bizonyos kifejezéseinek használatát pedig tudományos cikkei igazolhatják. Úgy tűnik tehát, hogy fordítási elvei és gyakorlata mintha Vas István és Devecseri Gábor legszélsőségesebb követelményeit valósítaná meg egyszerre.

BOLONYAI GÁBOR

Beiträge zur Aufnahme der italienischen und spanischen Literatur in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von Alberto Martino. Amsterdam — Atlanta, Rodopi Verlag 1990. 397. (Chloe Beihefte zum Daphnis, Bd. 9.)

A Chloe-sorozat egyes kötetei egyre szélesebb körben keltetik figyelmet és váltanak ki elismerést a kora-újkor irodalom és művelődés kutatói körében. A rangos sorozat 9. darabja az olasz és a spanyol irodalom német nyelvterületén végbemennyő recepciójának tüzetes vizsgálatát tűzte ki céljául. Noha az összeállítás nem monografikus igényvel

készült, a közreadott 12 tanulmány mégis átfogja a vizsgált recepciótörténet fontosabb mozzanatait és jelenségeit.

Az első hat értekezés az olasz reneszánsz és barokk irodalom németországi megismerésének útjait és formáit veszi számba. A szerzők közt német, osztrák és olasz kutató egyaránt található. Klaus Ley (Bonn) Baldassare Castiglione Cortegiano-jának fordításait elemzi Laurentz Kratzer (1565) eléggé szövegű német áttünetéről kezdve a latin fordításokon (Turler, Bartholomaeus Clerke, Joannes Ricius) át egészen addig, míg az udvariság kánonjaként kezelt mű a „galantéria barokk kori tankönyvévé” nem válik (1685.). A hű fordítástól a szabad átköltésig ível szerinte az a fejlődési vonal, amelynek mentén a mindig aktualizálható kézikönyv recepciója haladt. A tanulmányhoz egy szövegközlés is csatlakozik: Hieronymus Turler latin nyelvű értekezése 1561-ben készült, s arról tanúskodik, hogy a drezdai születésű, de Padovában doktorált protestáns jogtanár igen nagyra becsülte a Cortegiano erkölcsstanát s az általa propagált viselkedési normarendszert.

Hasonló módszerű, de már jóval kisebb terjedelmű a következő tanulmány, amelyben Roberto De Pol (Genova) azt vizsgálja, hogy Traiano Boccalini híres szatirikus víziója, a *Raggugli di Parnaso* milyen utat járt be a német irodalomban. Ezt követi Italo Michele Battafarano (Trneta) értekezése, amely egy sajátos olasz költői műfajnak, a tréfas epitáfiumnak („epitaffio giocoso”) németországi meghonosodását mutatja be, főként Gian Francesco Loredano, s az ő műveit fordító Johann Christian Hallmann kapcsolat alapján. Az ugyancsak itáliai példák nyomán járó német opera-librettókról Gerald Gillespie (Stanford) értekezik, s több ponton megvilágítja a műfaj reneszánsz és barokk kori jellegzetességeit. Két osztrák szerző tanulmánya zárja a sort: Erika Kanduth (Wien) a XVIII. századi bécsi udvarban virágzó olasz költészetet tárgyalja, igazolva ezúttal is azt a tételt, amely szerint a barokk korban az olasz nyelv és irodalom erősen jelen volt a Habsburg császári székhelyen, ahol az itáliai poézis reneszánsz motívumai az uralkodói reprezentáció eszközeivé váltak, Theophil Antonicek (Wien) pedig a III. Frigyes császár korabeli olasz — osztrák zenei kapcsolatokat elemzi.

A kötet másik fele, a „spanyol blokk”, ugyan csak hat értekezést tartalmaz. Gerhart Hoffmeister (Santa Barbara) a „novela sentimental” németországi útját követi nyomon, Sebastian Neumeister (Berlin) Calderón és Lohenstein drámáinak szerelemfelfogását veti össze, Hans Gerd Rötzt-

er (Gießen) pedig a spanyol tanmesék (nevelas ejemplares) német adaptációját vizsgálja Harsdörffer munkásságában.

A reneszánsz és a barokk kor európai irodalmának komparatív vizsgálata előtt jól ismert tény a spanyol vallásos misztika és asketika kisugárzódása. Ennek szem előtt tartásával készült két tanulmány. Guillaume van Gemert (Nijmegen) Ludovicus Granatensis (Luis de Granada) műveinek németországi recepciójáról ad áttekintést, s ez magyar szempontból sem érdektelen, hiszen a spanyol dominikánus teológus asketikus írásai Magyarországon is elterjedtek, megvoltak a jezsuita könyvtárakban, Pázmány is ismerte őket. Herbert Walz (Darmstadt) a „Siglo de Oro” egyik legjelentősebb egyházi prózaszerzőjének, Pedro de Ribadeneyra jezsuita írónak a német barokk kegyességi irodalomra gyakorolt intenzív hatását tárja fel.

A német hispanisztika korai történetének egy szakaszáról, Kaspar von Barth (1587 – 1658) ilyen irányú munkásságáról Dietrich Briesemeister (Berlin) ad összefoglalást, amelyben megállapítja, hogy a lutheránus polihisztor épp akkor volt úttörője a spanyol filológiának, amikor Németországban politikai és vallási okokból a „spanyol” név éppen nem csengett jól.

A kötet előszavában Alberto Martino a közreadott írásokat olyan építőköveknek nevezi, amelyek beépülnek majd a neolatín irodalmak németországi recepciójáról szóló, tervezett monográfiába. Mi mást is kívánhatnánk, mint hogy mielőbb elkészüljön ez a munka, amely a közép-európai komparatív irodalomtörténetnek minden bizonnyal fontos kézikönyve lesz, s a magyarországi jelenségek magyarázatában is bizonyára hathatós segítséget fog jelenteni.

BRITSKEY ISTVÁN

John Loftis: Renaissance Drama in England and Spain (Topical Allusion and History Plays.) Princeton – New Jersey, Princeton University Press 1987. 281.

A könyv, mely elsősorban a spanyol darabokkal foglalkozik, bevezetésében felvázolja a történelmi hátteret: a spanyol–angol háborút, melynek alapvető oka a protestáns Anglia és a katolikus Spanyolország közötti ellentétben rejlik. II. Fülöp uralkodása idején a németalföldi háború és a felkelés a fő téma. Lope de Vega számos drámája krónikás hűséggel, bár számos fiktív szereplővel követi a történelmi eseményeket.

Shakespeare a reformáció utáni időkről nem ír,

bár középkori témájú darabjaiban egyes helyeztetek az aktuális eseményekre utalnak. A János királyban az időbeli távolság tette számára lehetővé, hogy érzékeny elvi és politikai problémákról írhasson. Mások idegen országokról írva utalnak saját történelmükre: Marlowe és Chapman a francia, Fletcher és Massinger a németalföldi történelemhez fordul témáért.

Az 1604-ben kötött egyezmény a háború végét jelentette Spanyolország és Anglia között. A húsz évig tartó béke volt a spanyol dráma aranykora. Lope de Vega *La nueva victoria de Don Gonzalo de Córdoba* című darabja a dramatizált történelmi „újság” szerepét töltötte be. Tirso de Molina *La prudencia en la mujer* című drámája XVII. századi problémákat vet fel középkori témába rejtve. A szerző középkori forrásokat, krónikákat dolgoz fel, hogy az új rezsimről (IV. Fülöp uralmáról) írhasson kritikát.

I. Jakab újra felvette a diplomáciai kapcsolatot a spanyolokkal, Károly herceg pedig inkognitóban járt Spanyolországban. A titkos és a megíúsult házasság kedvelt témája lett a drámaíróknak. Jonson és Inigo Jones, Middleton, Massinger allegorikus darabjai kritikával, szatirikusan ábrázolták a spanyol–angol viszonyt. A legmerészebb közülük Middleton *A Game of Chess* című darabja, amely IV. Fülöp koráról, a spanyolok világuralomra törekéséről szól, és egészében ellenséges a spanyolokkal és a katolikus egyházzal szemben.

A háború újra kezdődött és az 1625-ben Breddánál aratott győzelem ismét témát adott a drámaíróknak: Calderón például kritikusan ír arról, hogy a győzelemnek sok ember szenvedése volt az ára.

A kötet utolsó fejezetében Loftis a spanyol hatást elemzi az angol darabokban. Fletcher, Massinger és Shirley tudtak spanyolul, és ezért műveik spanyol forrásait is érdemes megvizsgálni. A könyv a két nemzet reneszánsz drámáinak általános összehasonlításával zárul.

BORSOS ZSUZSANNA

Charles de Brosses: Lettres familières. Texte établi par Giuseppina Cafasso. Introduction, notes et bibliographie par Letizia Norci Cagiano de Azevedo. Préface de Giovanni Macchia. 1–3. köt. Naples, Centre Jean Bérard 1991.

Charles de Brosses (1709–1777), a dijoni parlament elnöke, a francia felvilágosodás egyik érdekes képviselője, aki mindenekelőtt *Itáliai leveleivel* kelti fel ma is az érdeklődést. 1739–40-ben látogatta meg Itáliát s az ország főleg azért érdekelte,

mert látni akarta a római emlékeket, de azért is, mert szerette az építészetet, a képzőművészetet és a zenét; és mind ezt itt, ebben az időben, gazdag választékban lehetett élvezni. A *Levelek „családi”* levelek abban az értelemben, hogy eredetileg barátainak küldött tényleges missílisek. Már ezekben is különböző frott forrásokra támaszkodott, így mindenekelőtt olyan kipróbált kalauzokra, mint amilyen a hugenotta Missoné volt, amelyet itáliai útja során, sőt a bécsújhelyi börtönben Rákóczi is forgatott. Az említett levelek kéziratban terjedtek, barátai unszolására összegyűjtötte azokat, és jegyzetei, valamint olvasmányai alapján kiegészítette. Így a leveleknek van egy olyan rétege, amely az utazó közvetlen élményeit tükrözi, egy olyan második rétege, amely ezeket mindenekelőtt régészeti és művészettörténeti szempontból kiegészíti, és egy harmadik, amely lényegében nem más, mint inventárium, a látott képek és szobrok jegyzékét tartalmazza. Nem kizárt, hogy Mikes Kelemen is hasonlóképpen dolgozott, naplójegyzeteit később egészítette ki és alakította át fiktív levelekkel.

De Brosse elnök *Itáliai levelei* leírják a korabeli Olaszország legfontosabb városait és azokon belül a régiségeket és a műemlékeket, de leírják azt az olasz társadalmat is, amelyet megismerhetett, tehát mindenekelőtt az arisztokrácia világát és a tudósokét. Egy Sallustius-kiadást készít elő s ennek érdekében felkeresi a könyvtárakat és találkozik Itália legjobb tudós embereivel, akik a könyvtárak kincseiről tájékoztatják. Különösen érdekes Milánó, Velence, Róma és Nápoly leírása, amelyek esetében nem elégszik meg csak a szociológiai vagy a művészettörténeti megfigyelésekkel, hanem szól a gazdasági és a politikai körülményekről is. Aki a korabeli Itáliát meg akarja ismerni, annak számára alapvető forrás De Brosse munkája. Még inkább az régészek és művészettörténészek részére, akik a régiségek, a templomok, a múzeumok akkori állapotáról hihetetlenül részletes adatokat kapnak. Mindemellett a *Levelek* egy része mulatságos olvasmány, hiszen nem egyszerűen ismereteket közöl, hanem úti élményeket, emberekkel való kapcsolatokat, atmoszférákat rögzít. Az Itáliáért rajongó Stendhal nem hiába tartotta kedves olvasmányának és írt az egyik kiadáshoz olyan előszót, amely nem jelent ugyan meg, de azért az irodalomtörténet egyik érdekessége. Címe: *La comédie est impossible en 1836*, tehát „A komédia lehetetlen 1836-ban.” Az előszó nem jelent meg, mert igazán nem tartozott a tárgyhoz, legfeljebb csak nagyon távolról. Jelentőségét nem lehet lebecsülni, hiszen Stendhal ebben az érzelmek, a szenvedélyek, a

szép dolgok mellett áll ki, a saint-simonizmus utilitarizmusával szemben. Erre hívja fel a figyelmet az olaszországi francia stúdiumok doyenje, a római egyetem nyugugalomba vonult professzora, Giovanni Macchia.

És ezzel el is érkeztünk a kiadás kérdéséhez. Olaszországi francia irodalomszakértők vállalkoztak a szövegkritikai kiadás megjelentetésére, s erre nemcsak azért érdemes felhívni a figyelmet, mert rendkívül lelkiismeretes munkáról van szó, hanem azért is, mert külföldön kevesen ismerik az itáliai francia-stúdiumokat. Márpedig rendkívül széles körű, hosszú idő óta folyó tevékenységről van szó, amely nem kizárólag kommentátorokkal vagy az olasz – francia kapcsolatokat kutató tanulmányokkal gazdagít, hanem szintéziseket hoz létre és ugyanakkor filológiai aprómunkát végez. Elég, ha csak a római egyetem *Istituto di Studi Francesi* által irányított és támogatott munkákra gondolunk és az ott dolgozó Massimo Colesanti és Luigi de Nardis professzorok kiemelkedő tevékenységére.

Az *Itáliai levelek* első kiadása 1799-ben jelent meg és azóta különböző változatok kerültek kiadásra. A sajtó alá rendező a legteljesebb kéziratot jelenteti meg, jelezve a variánsokat. Nem modernizálja a helyesírást, de javítja a központosítást és egységesíti a nagy és a kis betűk használatát. A teljes szöveg közlése azt is jelenti, hogy megjelenteti azokat a listákat is, amelyek a templomok vagy a múzeumok műtárgyainak részletes leírását tartalmazzák. A jegyzetkészítő De Brosse minden fontosabb adatát és utalását igyekszik megmagyarázni, tévedéseit helyesbíteni, sőt azt is megállapítani, hogy a képek vagy a szobrok ma hol találhatóak. Könnyű elképzelni, milyen széles körű tájékozódásra volt szükség, és hogy ilyen körülmények között egyáltalán nem felesleges egy olyan harmadik kötet, amely csak a bibliográfiát, a név- és helynévmutatót adja, mégpedig az utóbbi esetben városok szerint is. Sok évi munkát kívánó, pontos és gazdagon kommentált szövegkritikai kiadásról van tehát szó, amelynek megjelentetését még akkor is örömmel üdvözljük, ha a dijoni elnök *Itáliai levelei* ma már inkább csak kuriózumot jelentenek.

KÓPECZI BÉLA

Erik Svarny: 'The Men of 1914'. T. S. Eliot and early Modernism. Philadelphia, Open University Press, Milton Keynes 1988. 268.

Monográfiájának címét Erik Svarny Wyndham Lewistől kölcsönzi, aki önéletrajzában (*Blasting and Bombarding*. 1937) a „háború előtti és alatti ifjú,

új írócsoportról, Eliotról, Poundról, Joyce-ról és önmagáról beszél".

A monográfia tárgya Eliot költői fejlődése 1914 és 1922 között. Eliot 1914-ben érkezett meg Angliába. 1922-ben az újonnan alapított *Criterion* című folyóiratában kiadta a *The Waste Landet*. E költemény volt Pound és Eliot költői és kritikai együttműködésének végső gyümölcse. Pound 1920-ban elhagyta Angliát, és Eliot Bloomsbury-kör megbecsült tagja lett, amellyel Pound (és Lewis) mindvégig szemben állt. Pound Eliottal való közös tevékenységét úgy írta le mint ellentámadást a szabad vers áradata ellen. Az orvosságot Théophile Gautier *Emaux et Camées*-jában, a szabályos strófájú rímes versben találta meg.

Svarny T. S. Eliot műveit a kor intellektuális, kulturális és történelmi összefüggéseiben vizsgálja. Idéz Lewis önéletrajzából: „negyven éven keresztül Shaw és Wells elsősorban fábíánusok voltak, és csak azután művészek. Még Wilde is csupán számkivettként volt nagy, és sohasem volt több, mint minor poet.” 1914 emberei a „romantikus művészettől a klasszikus művészethez, a politikai propagandától az igazi irodalomhoz” kívánczok, éppen úgy, mint ahogy „Picasso képviselte a vágyát, hogy véget vessen a festészet és a természettudomány XIX. századi szövetségének”.

Svarny, aki kifejezi adósságát Sartre-nak és Barthes-nak, előbb a Blast-tal, a Vorticisták propagandafüzetével foglalkozik, és elemzi mind T. E. Hulme anti-humanista filozófiáját, mind a futurizmus angliai visszhangját. Eliot majd a *Criterion*-ban, 1924-ben Hulme-ot az „új szellem előfutárának” tekintheti, amely a XX. századi szellemnek is tekinthető, ha a huszadik századnak van egyáltalán szelleme. Hulme klasszikus, reakciós és forradalmár,

ellentét a századvég demokratikus, toleráns és eklektikus szellemének”. (18.) Svarny szerint 1914 emberei közül csupán Joyce maradt meg demokratának, liberálisnak és toleránsnak. A Blast alkalom Poundnak arra, hogy támadja az angol kulturális establishmentet, melynek nem egészen egy évtized múlva Eliot egyik vezéralakja lesz.

1914 augusztusában az európai tanulmányútját a háború kitörése miatt megszakító és Angliában megtelepedő Eliot a *The Love Song of Alfred Prufrock* című versének kéziratát hozta magával. Emiatt a könyv második fejezetében Svarny részletesen elemzi Jules Laforgue Eliotra (és közvetítésével Poundra) gyakorolt hatását. Eliot 1908-ban figyelt fel Laforgue-ra Symons *The Symbolist Movement in Literature* című könyve nyomán. Laforgue hatása, melyet maga Eliot egy erősebb személyiséggel való rokonságot tulajdonított, többféle szinten érvényesült: szabad vers, cinikus, lakonikus hangvétel, ön-paródia.

A magyar irodalomtörténet szempontjából Svarny könyvének talán a negyedik fejezete a legérdekesebb, amelyben Eliot és Gautier kapcsolatával foglalkozik. Eliot 1917 és 1919 között tanulmányozta és követte Gautier módszerét. Eliot és Pound figyelme tanúsítja, hogy Babits és Kosztolányi nem voltak korszerűtlenek, amikor Gautier-t költőnek tartották. Ugyanebben az időben André Gide szinte képmutatással vádolja Baudelaire-t, amiért mesterének tekintette Gautier-t.

Svarny könyve mind esztétorténti, mind mikrofilológiai szempontból fontos mű. A szerző azok közé az újabb angolszász irodalomtörténészek közé tartozik, akik Eliot költészetét nagyra becsülve megkérdőjelezik a „személytelenség” elvét.

FERENCZI LÁSZLÓ

KRÓNIKA

Hungarológiai Tanszék a krakkói Jagelló Egyetemen

A felsőfokú oktatási intézményeken belül kiépülő szellemi műhelyek létrehozása közös kulturális örökségünk ápolásának kézzelfogható jele. A varsói Tudományegyetem Magyar Filológiai Tanszéke (Katedra Filologii Węgierskiej) lassan negyven éves múltra tekinthet vissza. A hazai polonisztika fejlesztésére később történtek hathatós intézkedések. Egy évtizede alakult a budapesti ELTE Lengyel Filológiai Tanszéke; majd öt év múlva a debreceni KLTE tanszéki csoportja alakult át önálló Lengyel Nyelvi és Irodalmi Tanszékké. Ezek az oktatói és kutatói műhelyek elsőrendű szerepet játszanak egymás kultúrájának, múltjának és jelenének kölcsönös megismerésében, a hungarológiai és polonisztikai, összehasonlító kutatások fejlesztésében. Nehéz időszakban, a szükséges anyagi, személyi, oktatási feltételek szerény biztosításával sikerült a már régebben fölmerült közös óhaj, a Jagelló Egyetem Magyar Tanszékének felállítására és eredményes beindítása.

Irodalmi kultúránkat, a magyarországi művelődést sok évszázados hagyományláncolat fűzi össze Krakkó városával. A lengyel királyság egykori fővárosában 1364-ben alapított Egyetem, közép-európai Universitas magyarországi diákjainak száma ezrekre nőtt a régi századok folyamán. A külföldiek között a legnagyobb számban magyarországi diákok voltak. A humanista művelődés eme közép-kelet-európai központja sokáig meghatározó volt Polonia és Hungaria hagyományos érintkezéseiben, a kancelláriai összeköttetések és diplomáciai levelezések fenntartásában, udvari értelmiségi feladatkörök betöltésében, a nemzeti közösségi tudat ápolásában. Generációk őrizték, formálták, gazdagították azt a közös hagyományt, amelynek forrásaiból is eredeztetjük az 1989 őszén létesült, immár második lengyelországi egyetemi magyar nyelvi és irodalmi tanszék alapításának gondolatát.

A krakkói Hungarológiai Tanszék megszervezésével kapcsolatos feladatok elvégzésére, az oktatómunka előkészítésére, a tanterv kidolgozására Stanisław Stachowski nyelvész professzor, krakkói egyetemi tanár kapott megbízást tanszékvezető feladatkörrel. Az egyelőre szerényebb keretben megindult oktatás egy szakos képzésre irányul, s az egy-két státuszra kinevezett tanerőre és megbízott előadókra hárul. A magyar irodalomtörténeti oktatásban komoly részt vállalt Etelka Kamocka, aki a Wydawnictwo Literackie szerkesztőségének egyik vezető munkatársa volt. Egyik szívügye a tanszéki hungarológiai könyvtár alapját alkotó kis gyűjtemény fejlesztése. Most már egyetemi tanszéki keretben folytathatja a magyar nyelvi lektor munkáját Dósa Márta, aki eddig is eredményes lektori tevékenységet fejtett ki. A nemrég nyugdíjba vonult, a Tanszék ügyének felkarolásában rendkívüli érdemeket szerző Wacław Felczak professzor két tanítványa az első két szemeszterben folyó magyar történelem oktatását vállalta. Hazai vendégtanárok közreműködésére is nagy szükség volna, hiszen a jelenlegi három évfolyamon kb. 25 magyar szakos hallgató végzi tanulmányait a Visztula dél-lengyelországi partján is, a Wawel tornyaival átellenben, nem messze az egykori „magyar burza” s az ulica Bracka és Grodzka ódon és patinás épületeitől, a Collegium Maius szomszédságában.

A lengyel-magyar hagyomány ápolásának folyamatában kulturális érintkezéseink gazdagodni fognak. Az új és kölcsönös igények színvonalas kielégítésére szolgáló felsőoktatási intézményrendszer bővülése valóban baráti együttműködés és őszinte szándék megnyilvánulása; példaértékű a szomszédos országok relációjában is.

Hopp Lajos

TARTALOM

Profizmus az irodalomtudományban

TANULMÁNYOK

Kálmán C. György: Profizmus az irodalomtudományban	163
Stanley Fish: Anti-professzionizmus (Fordította: Eszes Dóra)	171
Martin Steinmann Jr.: Mire jó a professzionális irodalomértelmezés? (Fordította: Kádár Judit)	201
Gerald Graff: A humanista mítosz (Fordította: Kádár Judit)	207

VITA

Stanley Fish: Szakma, vedd meg magadat. Félelem és önutálat az irodalomtudományban (Fordította: Kálmán C. György)	221
Walter Jackson Bate: A Critical Inquiry szerkesztőjének (Fordította: Kálmán C. György)	237
Edward W. Said: Válasz Stanley Fish-nek (Fordította: Kálmán C. György)	243

SZOCIOLÓGIAI ÁLLÁSPONTOK

Pierre Bourdieu: Homo Academicus (Fordította: Ádám Anikó)	247
Paul Halmos: Bevezető — Professzionizmus és társadalmi változás (Fordította: Kálmán C. György)	256
Martin Laffin: A professzionizmus megközelítései (Fordította: Kálmán C. György)	257
Philip Elliott: A szakmák a társadalomban (Fordította: Kálmán C. György)	259
Pokol Béla: A professziótól a professzionális intézményrendszerig	262

MŰHELY

David R. Shumway: A GRIP-ről (Fordította: Kálmán C. György)	271
---	-----

SZEMLE

Angyalosi Gergely: Az immanens kritika Roland Barthes felfogásában	277
Gránicz István: Profizmus? — Távol (áll) Moszkvától	283

KÖNYVEK

<i>Stanley Fish: Doing what Comes Naturally. Change, Rhetoric, and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies / Kálmán C. György</i>	293
<i>Jim Merod: The Political Responsibility of the Critic / Kálmán C. György</i>	294
<i>Causal Theories of Mind. Action, Knowledge, Memory, Perception, and Reference. Ed. Steven Davis; On believing. Ed. Herman Parrett; Meaning, Use and Interpretation of Language. Eds. Rainer Bauerle – Christoph Schwarze – Armin Stechow; Meaning and Understanding. Eds. Jacques Bouveresse – Herman Parrett; Speech Acts, Meaning and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John Searle. Ed. Armin Burkhardt / Kálmán C. György</i>	295

*

<i>Earl Miner: Comparative Poetics. An Intercultural Essay on Theories of Literature / Katona Gábor</i>	298
<i>World of Theatre 1988 – 1990. Szerk. Mikhail Shvydkoi és a Nemzetközi Színházi Intézet Kommunikációs Bizottsága / Darvay Nagy Adrienne</i>	299
<i>Annemarie und Wolfgang van Rinsum: Lexikon literarischer Gestalten. Fremdsprachige Literatur / T. Erdélyi Ilona</i>	300
<i>Lexikon der biblischen Personen. Mit ihrem Fortleben in Judentum, Christentum, Islam, Dichtung, Musik und Kunst von Martin Bocian unter Mitarbeit von Ursula Krau und Iris Lenz / T. Erdélyi Ilona</i>	301
<i>Szemiotikai szövegtan. Szerk. Petőfi S. János – Békési Imre. 1–3. köt. / Varga László</i>	302
<i>Almuth Grésillon – Jean-Louis Lebrave – Catherine Viollet: Proust à la lettre. Les intermittences de l'écriture / Kovács Zs. Anna</i>	302
<i>Cahiers Francophones d'Europe Centre-Orientale. Revue annuelle de pluriculturalisme. 1. köt. Mots du Québec / Tám E.</i>	303
<i>Hanák Tibor: Geschichte der Philosophie in Ungarn. Ein Grundriß / Mészáros András</i>	304
<i>Iohannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Poetica. 1–2. Ed. Franciscus Csonka. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum / Boronkai Iván</i>	305
<i>Marcello Gigante: Classico e mediazione. Contributi alla storia della filologia antica / Bolonyai Gábor</i>	306
<i>Beiträge zur Aufnahme der italienischen und spanischen Literatur in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von Alberto Martino / Bitskey István</i>	307
<i>John Lofius: Renaissance Drama in England and Spain (Topical Allusion and History Plays) / Borsos Zsuzsanna</i>	308

TARTALOM

<i>Charles de Brosse</i> : Lettres familières. Texte établi par Giusseppina Cafasso. Introduction, notes et bibliographie par <i>Letizia Norci Cagiano de Azevedo</i> . Préface de <i>Giovanni Macchia</i> . 1 – 3. köt. / <i>Köpeczi Béla</i>	308
<i>Erik Svarny</i> : 'The Men of 1914'. T. S. Eliot and early Modernism / <i>Ferenczi László</i>	309

KRÓNIKA

Hungarológiai Tanszék a krakkói Jagelló Egyetemen (<i>Hopp Lajos</i>)	311
---	-----

CONTENTS

Professionalism in literary studies

STUDIES

György C. Kálmán: Professionalism in Literary Studies	163
Stanley Fish: Anti-Professionalism (Trans. by Dóra Eszes)	171
Martin Steinmann, Jr.: What's the Point of Professional Interpretation of Literature? (Trans. by Judit Kádár)	201
Gerald Graff: The Humanist Myth (Trans. by Judit Kádár)	207

DISCUSSION

Stanley Fish: Profession Despise Thyself. Fear and Self-Loathing in Literary Studies (Trans. by György C. Kálmán)	221
Walter Jackson Bate: To the Editor of Critical Inquiry (Trans. by György C. Kálmán)	237
Edward W. Said: Reply to Stanley Fish (Trans. by György C. Kálmán)	243

SOCIOLOGICAL POSITIONS

Pierre Bourdieu: Homo Academicus (Excerpts) (Trans. by Anikó Ádám)	247
Paul Halmos: Introduction to Professionalism and Social Change (Trans. by György C. Kálmán)	256
Martin Laffin: Approaches to Professionalism (Trans. by György C. Kálmán)	257
Philip Elliott: The Professions in Society (Trans. by György C. Kálmán)	259
Béla Pokol: From Profession to the System of Professional Institutions	262

WORKSHOP

D. R. Shumway: On the GRIP. Introduction (Excerpts) (Trans. by György C. Kálmán)	271
--	-----

REVIEW

Gergely Angyalosi: The Immanent Criticism in Roland Barthes' Conception	277
István Gránicz: Professionalism? Far from Moscow	283

BOOKS

CHRONICLE

СОДЕРЖАНИЕ

Профессионализм в литературоведении

СТАТЬИ

<i>Дьёрдь Ц.Кальман</i> :Профессионализм в литературоведении	163
<i>Стэнли Фиш</i> :Антипрофессионализм (Перевод: <i>Дора Эсеш</i>)	171
<i>Мартин Штейнман мл.</i> :Для чего нужна профессиональная интерпретация литературы? (Перевод: <i>Юдит Кадар</i>)	201
<i>Джеральд Графф</i> :Гуманистический миф (Перевод: <i>Юдит Кадар</i>)	207

ДИСКУССИЯ

<i>Стэнли Фиш</i> :Профессия, презирай себя! Страх и самоотвращение в литературоведении (Перевод: <i>Дьёрдь Ц.Кальман</i>)	221
<i>Уолтер Джексон Бэйт</i> :Редактору журнала „Критикэл Инквайери” (Перевод: <i>Дьёрдь Ц. Кальман</i>)	237
<i>Эдвард В. Саид</i> :Ответ Стэнли Фишу (Перевод: <i>Дьёрдь Ц.Кальман</i>)	243

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

<i>Пьер Бурдьё</i> :Хомо академикус (Перевод: <i>Анико Адам</i>)	247
<i>Пол Халмош</i> :Введение: профессионализм и общественные перемены (Перевод: <i>Дьёрдь Ц. Кальман</i>)	256
<i>Мартин Леффин</i> :Взгляды на профессионализм (Перевод: <i>Дьёрдь Ц.Кальман</i>)	257
<i>Филип Элиот</i> :Профессии в обществе (Перевод: <i>Дьёрдь Ц.Кальман</i>)	259
<i>Бела Покол</i> :От специальности к профессиональным институтам	262

МАСТЕРСКАЯ

<i>Дэвид Р. Шамвей</i> :Об объединении ГРИП (Перевод: <i>Дьёрдь Ц.Кальман</i>)	271
---	-----

ОБЗОР

<i>Гергей Андялоши</i> :Имманентная критика в трактовке Ролана Барта	277
<i>Иштван Границ</i> :Профессионализм? Далеко от Москвы	283

КНИГИ

ХРОНИКА

HELIKON IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955 — 1962 vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. A Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp. 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 — 3. sz. A kelet-európai avantgard
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség — utánczás — hatás fogalmi (Az AILC IV. Kongresszusa. — Fribourg, 1964. — előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1 — 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920 — 30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 — 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa. — Belgrád 1967. — anyagából)
- 3 — 4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet — tömegkultúra — irodalom
- 3 — 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 — 4. sz. Modern stilisztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 — 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3 — 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

1973.

1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
- 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma

1974.

1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
- 3 – 4. sz. Modern poétika

1975.

1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
- 3 – 4. sz. Az európai romantika

1976.

1. sz. Szubkultúra és Underground
- 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?

1977.

1. sz. A retorika újjászületése
2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp. 1976.)
3. sz. Irodalomelmélet – összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777 – 1848) konferencia anyaga

1978.

- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
3. sz. Érték és társadalom
4. sz. Világirodalomtörténet

1979.

- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
3. sz. A jugoszláv népek irodalma
4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban
(FILLM XIV. Kongresszus, 1978. Aix-en-Provence)

1980.

- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
- 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus

1981.

1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek –
A regény fejlődése
- 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
4. sz. Irodalom és felvilágosodás

1982.

1. sz. A Vornácz irodalom és néhány magyar vonatkozása
- 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa

1983.

1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
- 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2–4. sz. Svájci népeinek irodalma — svájci irodalom?

1985.

1. sz. FILLM kongresszus — A polonisztika Magyarországon
- 2–4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1–2. sz. A fordítás távlatai
- 3–4. sz. Szájhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1–3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgárd

1988.

- 1–2. sz. A kanadai irodalom
- 3–4. sz. A modern stílisztika

1989.

1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3–4. sz. A modern textológia

1990.

1. sz. A mai nemzetközi folklórisztika
- 2–3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1–2. sz. A biedermeier kora — nálunk és Európában
- 3–4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992.

1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbcsítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban, továbbá az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.).

Előfizetési díj 1992-re: 416 Ft

Egy szám ára: 104 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Terjedelem: 14,65 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája
Nyomta László András és Társa Bt. nyomdája

Felelős vezető: László András

ISSN 0017-999x

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

AZ MTA IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Az 1991. évi 5–6. szám tartalmából

Borbély Szilárd: Herder hatása Kölcsey Vanitatum vanitasára

Kádár Judit: Jókai regényei angolul

Zágonyi Ervin: Kosztolányi kínai versfordításai

Vita

Zemplényi Ferenc: Trubadúrok Magyarországon
(Vita Falvy Zoltán könyvével)

Szemle

Fodor István: Oláh Miklós Hungariája (Bartók István)

Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia
(Szabó András)

Szenci Molnár Albert: Dictionarivum latinovngaricvm...
item vngaricolatinvm (Heltai János)

Biblia Kazinczy Ferenc szavaival (Mezei Márta)

Ára: 104 Ft

Előfizetés egy évre: 416 Ft

ARGUMENTUM KIADÓ

307204

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A Név hatalma

33

1992

3-4

HELIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI	REVUE DE LITTÉRATURE
SZEMLE	GÉNÉRALE ET COMPARÉE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA	DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK	DE L'ACADÉMIE HONGROISE
FOLYÓIRATA	DES SCIENCES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

BODNÁR György

CsÁSZTVAY Tünde

T. ERDÉLYI Ilona

társszerkesztő / rédacteur associé

GRÁNICZ István

HOPP Lajos

társszerkesztő / rédacteur associé

KARAFIÁTH Judit

könyvrovat / livres

KÖPECZI Béla

főszerkesztő / directeur de la revue

ODORICS Ferenc

SZILI József

VARGA László

felelős szerkesztő / rédacteur en chef

SZ. ZEHERY Éva

szerkesztőségi titkár / secrétaire

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Tel. 166–4819/12 Fax 1853–876

1992/3–4. — XXXVIII. évfolyam	1992/3–4. — XXXVIII. année
Megjelenik negyedévenként	Revue trimestrielle

Klaniczay Tibor emlékének

A Név hatalma

Összeállításunkkal az irodalom nyelvi megközelítésének olyan aspektusára szeretnénk felhívni olvasóink figyelmét, mely az utóbbi évtizedekben más szakterületek kutatási eredményeitől felfrissülve határainkon kívül látványos és ugyanakkor megalapozott teljesítményeket tudott felmutatni.

Az itt közölt szövegek egyszerre szolgálnak tehát illusztrációként e teljesítmények megismertetéséhez és nyújtanak néhány rámpontot az említett szaktudományok megközelítési módjainak felhasználásához.

Az első részben áttekintést adunk Kratülosztól napjainkig. Itt azt a kiemelkedő szerepet kívánjuk megvilágítani, amelyet a tulajdonnév a reflexió és a produkció embereinek munkásságában kivívott magának. A második részben századunk szaktudományaiból vett példákkal bizonyítjuk, hogy a névről lényegbevágó mondanivalója van a filozófiának, a klasszika-filológiának, a nyelvtudománynak, a lélektannak, a kulturális antropológiának és természetesen a hagyományos és az újabb irodalomtudománynak.

Szűkre szabott terjedelmünk miatt nem törekedhattünk a teljességre. Tudatában vagyunk annak is, hogy több alapvető szöveg hiányolható összeállításunkból. Talán javára írható viszont, hogy jól ismert külföldi szerzők helyett inkább nehezen hozzáférhető régebbi magyar szövegeket közlünk, amelyek a magyar kutatók horizontjából méltatlanul kimaradtak, például Hornyánszky Gyula és Zlinszky Aladár tanulmányait. Kovalovszky Miklós félévszázados írása pedig, úgy érezzük, az irodalmi név hagyományos tárgyalásának szintetikus érvényű teljesítménye.

Számunk az írói névadás magyar bibliográfiájával és a névtudományi folyóiratok és évkönyvek repertóriumával egészül ki.

Köretünk onomasztikai szövegeit KARAFIÁTH Judit és TVERDOTA György szerkesztette.

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

La force du Nom

Notre but est d'attirer l'attention de nos lecteurs à un aspect de l'approche linguistique de la littérature qui, enrichi des recherches dans d'autres domaines des sciences humaines, a produit ces dernières décennies des résultats à la fois spectaculaires et solides. Les textes que nous publions ici servent donc d'illustration à la présentation de ces travaux et, en même temps, indiquent quelques points de repère pour l'emploi des approches interdisciplinaires.

Nous présentons, de Cratyle jusqu'à nos jours, des témoignages sur le rôle éminent que le nom propre s'est acquis dans l'activité des hommes de la réflexion et de la création. Dans la deuxième partie des exemples pris dans des disciplines différentes prouvent que la philosophie, la philologie classique, la linguistique, la psychologie, l'anthropologie culturelle et, bien entendu, les études littéraires traditionnelles et modernes ont leur mot à dire au sujet des noms.

Nous sommes conscients des lacunes de notre recueil; dans le cadre restreint de ce numéro nous avons dû renoncer à des textes très importants. Par contre, nous pensons avoir le mérite de publier des textes regrettamment peu connus de savants hongrois de ce siècle, ainsi les écrits de Gyula Hornyánszky et Aladár Zlinszky. En ce qui concerne l'étude de Miklós Kovalovszky, rédigée il y a plus d'un demi-siècle, nous la considérons comme une synthèse précieuse de la recherche traditionnelle des noms littéraires. Notre recueil se termine par la bibliographie hongroise des noms littéraires et la répertoire des revues et annales d'onomastique.

Les textes de ce numéro ont été réunis par JUDIT KARAFIÁTH et GYÖRGY TVERDOTA.

LE COMITÉ DE RÉDACTION

Власть Имени

Настоящей подборкой мы хотим обратить внимание наших читателей к тому аспекту лингвистического подхода к литературе, который в последние десятилетия за рубежом под влиянием результатов исследований в других научных областях смог добиться ярких и в то же время обоснованных успехов.

Таким образом, публикуемые материалы служат иллюстрацией для ознакомления с этими достижениями и одновременно представляют собой образцы использования исследовательских методов упомянутых научных дисциплин.

Вначале мы предлагаем обзор от платоновского диалога „Кратил” до наших дней, где стремимся показать ту выдающуюся роль, которую имя собственное играло на протяжении веков в созерцательной и творческой деятельности человечества. Вторая часть номера содержит отдельные примеры из современной науки, демонстрирующие отношение к проблеме имени в философии, классической филологии, лингвистике, психологии, культурной антропологии и, разумеется, в традиционном и новейшем литературоведении.

Рамки объема ограничивали нас в стремлении к полноте охвата, мы также осознаем, что многие основополагающие работы не вошли в нашу подборку, в то же время к ее достоинствам, пожалуй, следует отнести то, что вместо хорошо известных зарубежных авторов мы публикуем старые венгерские материалы, незаслуженно обойденные вниманием отечественных исследователей, такие, как, например, статьи Дюлы Хорнянски и Аладара Злински. А работа Миклоша Коваловски, написанная полвека назад, на наш взгляд, представляет синтез традиционной интерпретации литературного имени.

Данный номер завершают библиография на венгерском языке об именовании в литературе и каталог журналов и ежегодников по онимастике.

Номер подготовили Юдит Карафиат и Дьёрдь Твердота.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Irodalom és onomasztika

— BEVEZETÉS —

Nincs ősibb nyelvi cselekedet, mint a névadás. A lexikonok „név” címszavai a Genezisenél, illetve Ádámnál, az első embernél kezdik tárgyalását: a Teremtés során Isten nevet ad a dolgoknak, az élőlények elnevezését pedig Ádámra bízta. A *Biblia* egyébként is gazdag kincsesbánya mindazoknak, akik a nevekkal akár gyakorlati okokból foglalkoznak, akár pedig azért, mert a nevek varázsa rabul ejtette őket. A név hatalmát bizonyítják a beszédes névváltozások: hogy a bibliai példáknál maradjunk, Simonból Péter, Saulusból Paulus lesz.

És kevés olyan ősi nyelvfilozófiai probléma van, mint a nevek jelentésének kérdése, a jelölt és a jelölő viszonyának önkényes vagy motivált volta: erről vitatkozik Platonnál a böcs Szókratész ravasz irányítása mellett Hermogenész és Kratüosz. Némi túlzással ugyan, de elmondható, hogy a vita az ókortól a középkori nominalizmus-realizmus vitán keresztül századunkig folytatódik, egészen Saussure-ig, aki a nyelvi jel önkényes mivoltának deklarálásával pontot tett volna a végére, ha ugyanő a *Nibelung-ének*kel kapcsolatban nem nyitotta volna ki újra az ősi kérdést rejtő szelencét.

Tovább szélesítette mind a művészek, mind a tudósok horizontját a keleti népek kultúrája iránti megnövekedett érdeklődés, mely a romantika korában vett új lendületet: az arab, a szanszkrit, az indiai — az ókori keleti, főleg az egyiptomi hiedelemvilág megismerése, amely a hieroglifák megfejtését követte, vetette föl bőséggel az elemzésre váró onomasztikai problémákat. A XIX. század második felétől kezdve pedig a kortárs, de „történelem előtti” szinten élő „természeti” népek kultúrájának közkinccsé válása — és ezzel párhuzamosan a primitivizmus kultusza a különböző művészeti irányokban — a névadás újabb aspektusaival szembesítette korunk emberét. Elég, ha itt Max Müller, Lévy-Bruhl, Usener, Frazer, Cassirer vagy Victor Larock műveire utalunk, s ennek a sornak egyik legutóbbi nagy képviselőjére, Lévi-Strauss-ra.

A név témája tehát ősi és örök. Ehhez az ősi témához nyúl vissza az az új kutatási irány, mely a hatvanas évek óta „irodalmi onomasztika” névvel önállóságra tör. Az irodalmi név kutatásának van ugyan egy hagyományos vetülete, az úgynevezett „beszélő nevek” vizsgálata. Ezen a területen a magyar irodalomkritika sem marad el az egyetemes irodalomtudomány eredményeitől. Az írói névadásnak ez az önmagában véve teljesen indokoltan vizsgált metszete arra csábítja a kutatókat, hogy a névválasztásban ne lássanak egyebet egyszerű stilisztikai műveletnél, felületes fogásnál;

hogy ne keressenek benne mást, mint valamiféle technikai eljárást, kiiktatva annak lehetőségét, hogy a szerzőnek a nevekhez való, merőben gyakorlati viszonya mögött mélyebb megfontolások rejlenének, hogy a névadás gyakorlata szervesen összefügg-ne az alkotó nyelvszemléletével, hogy a név szervesen és szorosan integrálódni-ék a mű poétikai rendszerébe.

Az efféle megközelítés ma is szokásos, de maguk az alkotók és az alkotók gyakorlatát elemző nyugati kutatók már túlléptek azon, hogy megelégedjenek a jelölők többé-kevésbé titkos motivációjának felkutatásával és a „kulcsok” keresésével. Az alkotóknál sohasem hiányzott ugyanis az elmélyültebb névtani tájékozódás: Kosztolányi és József Attila név szemlélete ékesszóló bizonyíték erre. Annál szembeötlőbb azonban a hazai kutatás tanácstalansága és passzivitása e két alkotó kratülizmusának megnyilvánulásai előtt.

A kutató figyelme ilyen esetekben önkéntelenül a külföld felé fordul. Nyugati irányba tekintve Roland Barthes munkásságára figyel fel legelőször, akinek Proust neveiről szóló cikke (1967.) új korszakot nyitott a Proust-kutatásban és visszahozta a kratülizmust a kritikai diszkurzusba, valamint Gérard Genette-ére, aki a *Proust et le langage indirect* című tanulmányában tovább folytatta Barthes gondolatait (1969.). Az eleinte csak Prousthoz kötődő onomasztikai vizsgálódás Genette *Mimologiques* című kötetében (1976.) — melynek sokatmondó alcíme: *Voyage en Cratylie* — az egész kultúrtörténetre nézve termékenynek bizonyult. Az irodalmi onomasztikai kutatás klasszikusai között tartjuk számon Starobinskit és Rigolot-t is. Aki pedig Kelet felé tekintett, az az igen fejlett orosz irodalmi névtan művelőitől tanulhatott: Potyebnyától Hlebnjikovon és Szergej Bulgakovon át Loszevig.

E szellemi kalandozást követően azonban hazánk földjén is meglepő felfedezéseket tehetünk. Néhány évtizedre visszatekintve olyan dokumentumokra bukkanunk, amelyek azt mutatják, hogy a névtan alkalmazásának a magyar irodalomtudományban is megvoltak a lehetőségei, hiszen Hornyánszky Gyula, Zlinszky Aladár vagy Solymossy Sándor frásai tálcán kínálták az elemzési szempontokat. Kovalovszky Miklós fél évszázados szintetikus munkája a példa arra, hogy az irodalomkritikai gondolkodás élt is ezzel a lehetőséggel. Elsőrendű feladatunknak véltük, hogy erre a hagyományra felhívjuk a figyelmet, annál is inkább, mert enélkül a művek elmélyültebb névtani megközelítése pusztán szellemi importnak tűnhetett volna fel.

A külföldi példák, a hazai hagyományok és a magyarázatot kívánó irodalmi onomasztikai jelenségek egyaránt arra bátorítják a mai kutatót, hogy maga is kísérletet tegyen a névtani szempontok és módszerek alkalmazására a művek vagy életművek elemzésében. Nem értük be tehát a névtan klasszikus vagy modern nagyjainak felvonultatásával, ezért szerepel gyűjteményünkben néhány olyan elemzés, amelyeket azok a kortárs szakemberek készítettek, akik a kérdéskörrel működésük során érintkezésbe kerültek.

Az író az a személy, aki él a nyelv kínálta lehetőségekkel, aki kiaknázza a nyelv kincsestárát, de ő maga ritkán műveli és tanulmányozza a leíró nyelvtant. Ha a név kulturális élményként érdeklődése horizontjába kerül, ez a lélektan, a néprajz, az antropológia, a szociológia, a filozófia vagy a klasszika-filológia közverítésével törté-

nik, amelyek inkább a név életét, a névvel való élés gyakorlatát vizsgálják, s nem annak formális leírásával foglalkoznak. A gyűjteményünkben szereplő írások között nagy számban találhatunk olyan szövegeket, amelyek ténylegesen vagy lehetőségként épp az említett módon játszhatták az ihletforrás szerepét írók-költők-kritikusok számára.

A felsorolt megfontolások rajzolták ki nagy vonalakban a feladatot: egy folyóirat-számban fölírni a nevek világát, a tulajdonnevek rendszerének univerzum-jellegét, ráirányítani a figyelmet arra, hogy nem a nyelv valamely csonka részletéről, önmagában meg nem álló töredékéről van szó. A tulajdonnév szókincsünknek igen eleven, emberközeli, aktív életet élő része, amelynek ebből eredően az irodalmi szöveg megszervezésében is döntő jelentősége van.

Amikor a feladat megvalósításába kezdünk, nyomban számos gyakorlati nehézség merült föl. E sok és sokféle nehézség közös forrása a terjedelmi korlát volt: a bemutatandó terület nagyságához mérten a rendelkezésünkre álló kiállítási pavilon ijesztő szűkössége. A folyóiratszám arculatát a helyért folytatott küzdelem lefolyása és kimenetele magyarázza. Hogy mi kap helyet, mi hiányzik, s a jelenlét milyen formát ölt, az közös munkánk történetéből érthető csak igazán meg. A mérlegkészítés megkönnyítése kedvéért előrebocsátjuk a beválogatott anyagok elrendezésének két szempontját. Az első ciklusban az egyes írások a szemlélettörténet időrendjében követik egymást, a második ciklus darabjai pedig a névtannak a különböző szaktudományokkal való kereszteződési pontjain helyezkednek el.

Kezdetben vala Platón *Kratülosza*. Mi mással is lehetne indítani a névadás problémakörét taglaló olvasókönyvet, mint Platón klasszikus párbeszédével? Eleinte rövidítéssel kísérleteztünk. Hamarosan világossá vált azonban számunkra, hogy a klasszikus és viszonylag könnyen hozzáférhető alapművek közléséről terjedelmi okokból le kell mondanunk. Első áldozatunk éppen Platón lett, akinek párbeszéde helyett a róla szóló kései és a mai olvasó számára sokkal nagyobb revelációt nyújtó Ficino-kommentárt részesítettük előnyben.

A másik megoldhatatlan nehézséget az a tény okozta, hogy a név eminensen nyelvtudományi kategória. Nem hiányozhatnak tehát, gondoltuk, a magyar névadási szokásokról s a magyar tulajdonnevekről lévén szó, a hazai névtan jeles művelői, például Gombocz Zoltán vagy Pais Dezső írásai. Éppúgy nélkülözhetetlen az összkép teljességéhez mindaz, amit névtanunk mai művelői, J. Soltész Katalin, Kálmán Béla vagy Büky Béla nyújtottak. A második akadály a gyakorlati megvalósítás felé vezető úton akkor hárult el, amikor letettünk a professzionista névtan klasszikus és mai művelőinek bemutatásáról.

Fontosságukat, kompetenciájukat, elsőbbségüket egy pillanatra sem vontuk kétségbe. Sőt, az elhagyásnak, *Kratülosz* mintájára, épp az a körülmény biztosította a lehetőségét, hogy nemigen akadhat olvasónk, aki ebből arra következtethetne, hogy megkérdőjelezzük a nyelvészek szakmai prioritását. Tudomásunk szerint ezen a téren nincs lemaradás, s ha lenne is, semmiképp sem annyira drámai, mint az irodalmi művek elemzésében való alkalmazás terén. A névtani szempont a nyelvtudományban nem került háttérbe: kongresszusok témája, kiadványsorozatok foglalkoznak vele,

monográfiák születnek róla. Albert Dauzat-nak megvannak a maga magyar kortársai és utódai, Barthes-nak vagy Genette-nek azonban még nem találhatók méltó hazai megfelelői. Annak a szakembernek a zarándokútja, aki nem-nyelvészként nyúl a név kérdéséhez, szükségképpen ezen a területen keresztül vezet. A magyar szakembernek tisztába kell jönnie a névnek mint nyelvtani kategóriának alapkérdéseivel, ismernie kell a magyar tulajdonnév rendszerét, a hazai névadási szokásokat.

Miután a válogatás nehézségein túljutottunk, a radikális rövidítésnek még egy harmadik bevált módszerét is alkalmaznunk kellett. Jónéhány olyan írást teszünk közzé, mely átfogó képet nyújt egy hosszabb időszak — például a középkor — névtani felfogásáról, illetve olyan tanulmányokat közlünk, melyek betekintést engednek egy-egy tudományszaknak — például a beszédaktus-elméletnek — a tulajdonnévvel kapcsolatos jellegzetes elgondolásaiba.

El kell ismernünk, hogy a legérzékenyebb veszteségek ezeken a pontokon érték a vállalkozást. Különösen fájjaljuk, hogy felkért szerzőink nemleges válasza miatt a klasszikus pszichoanalízis, a freudizmus névszemléletét nem mutathatjuk be kellő részletességgel, hanem csak közvetve, érintőlegesen, József Attila, Kosztolányi és bizonyos mértékig Proust kapcsán. Egy kitűnő dolgozat nagy terjedelme és meg nem rövidíthető gondolatmenete a lacan-i névfelfogás bemutatását akadályozta meg. A lélektani szempont így kissé féloldalasán Piaget gyermeklélektana, a hagyományos kísérleti pszichológia egyik válfaja révén van jelen gyűjteményünkben. Az így létrejött hiány azért fájó, mert ezzel épp a XX. századi magyar irodalom névszemléletének egyik legfontosabb ihletforrását nem tudtuk kellőképpen megvilágítani. Efféle hiátus az első rész kronológiájában is van, hiszen a reneszánsz és a modern kor közötti évszázadok névszemlélete között is szakadék húzódik. Csak taláломra említve néhány nevet: nem szerepel — többek között — Shakespeare, Goethe, illetve Vico és Herder sem, főleg pedig hiányolható a romantika korának névtani bemutatása. Ha nem is pótolja a hiányokat, de a tájékoztatás folytonosságában esett csorbát részint kiköszörüli az összeállítás harmadik ciklusa, amely a hazai irodalmi onomasztikáról tartalmaz alapos bibliográfiát és a külföldi névtudomány műhelyeiről közöl repertórium keretében hasznos áttekintést.

Az összeállítás historikumának és a hiányok felsorolásának végére érven, talán mégis elmondhatjuk, hogy vállalt feladatunknak eleget tettünk. A szinekdoché szabályai szerint a rész helytáll az egészért, és ez éppúgy érvényes szöveggyűjteményünkre, mint tárgyra. Vajon a kratüloszi szemléletben a névadás nem tekinthető-e a nyelvteremtés par excellence gesztusának, s a költészetet, az irodalmi művet nem anyaga, a nyelv, a szó felől közelíthetjük-e meg a legjobban, és vajon a szónak nem a név-e a prototípusa?

Kiválasztott szövegeink mindegyike e szemlélet, a *Név* hatalmába vetett hit felé vezeti az olvasót.

A NEVEK TÜNDÖKLÉSE (ÉS BUKÁSA)

Marsilio Ficino Kratülosz-argumentuma

Az onomasztikai ismereteket önálló műben összefoglaló legrégebbi forrást, Platón *Kratülosz* című dialógusát a reneszánsz platonizmus megreformátója, Marsilio Ficino (1433–1499) indította el újkori hódító útján. Az olasz humanista nemcsak saját keresztény-platonikus filozófiai rendszerének megalkotásával érdemelte ki a neki adott „alter Plato” (második Platón) nevet, hanem Platón-közvetítő munkásságával is, melynek eredményeként a nyugati világban a teljes platóni életmű közkinccsé vált. Cosimo de' Medici ösztönzésére és grandiózus támogatásával a Firenze melletti Careggiben 1463–1468 között Ficino latinra fordította Platón összes művét, majd valamennyihez értelmezést, magyarázatot készített. Öt dialógust öt terjedelmes könyvben kommentált (közéjük tartozik legnépszerűbb műve, a szerelemről szóló *Szimposzion-kommentár*, melynek első redakcióját a szerző 1469-ben Janus Pannoniusnak ajánlotta),¹ emellett minden egyes műhöz rövid értelmező-magyarázó tanulmányt, ún. argumentumot is írt, hogy ezeket később az egyes Platón-fordítások elé helyezve publikálja. Az argumentumaival ellátott teljes Platón-fordítás, mely 1484-től kezdve 1600-ig legalább húsz nyomdai kiadásban jelent meg,² felmérhetetlen hatást gyakorolt a reneszánsz kori Európára. Néhány Platón-művet már Ficino humanista elődei latinra fordítottak Itáliában, de ezek szélesebb körökben nem váltak ismertté. Ficino ezeket is újrafordította, és számos Platón-művet — a *Kratülosz* ezek közé tartozott — a reneszánsz korban ő tolmácsolt először latinul. A reneszánsz kori olvasók³ a *Kratülosz* mellett Ficinónak a hozzá írt argumentumát is tanulmányozták, és új, korszerű ideológiai bázist, inspiráló gondolatokat találtak benne saját onomasztikai alkotómunkájukhoz, valamint további elméleteik megfogalmazásához.

Az argumentumokat Ficino a Platón-fordításokkal párhuzamosan fogalmazta meg, később bővítette, csiszolta őket.⁴ A *Kratülosz*-fordítás 1466-ban készült,⁴ argumentuma — legalábbis végső állapotában — 1474 utáni, mivel a szerző — más, korábbi művei mellett — említi benne saját főművét, a *Platóni teológiát* (*Theologia Platonica*).

1. FICIN, MARSILE: *Commentaire sur le Banquet de Platon*. Texte du manuscrit autographe présenté et traduit par Raymond Marcel. Paris, 1956. 265–266. — Ficino és a firenzei akadémia magyarországi kapcsolatairól ld. HUSZTI JÓZSEF: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában*. Minerva 1924–1925. — Klny. is.

2. Ficino műveinek kéziratait és kiadásait ld. *Supplementum Ficinianum*. Vol. 1. Ed. Paulus Oskar Kristeller. Florentiae 1937. Rist. 1973. V–CLXVII.

3. Uo. CXVII.

4. MARCEL, RAYMOND: *Marsile Ficino (1433–1499)*. Paris, 1958. 322.

ca. 1469–1474.), valamint apologetikus könyvét, *A keresztény vallást (De religione Christiana. 1474.)*.

Kratülosz-magyarázatához a szerző — a teljes platóni életmű mellett — elsősorban ókori költőket, írókat, filozófusokat használt fel forrásul; Platón mellett legtöbbször neoplatonikus szerzőket idéz. Mondhatni, az összes neoplatonikus forrást ismerte, jó részüket később latinra is lefordította és kommentálta. Sokat idéz a Platón előtti, homályos kilétű szerzőktől is, például Pszeudo-Orpheusztól, Hermész Trismegisztosztól, Zoroasztértől stb., akiket ő „prisci theologi”-nak, vagyis régi teológusoknak nevezett. A nevük alatt fennmaradt művek, gondolatok népszerűsítésében, fordításaival és magyarázataival, ugyancsak elől járt. Őket is, mint a többi „teológus”-t, vagyis Platont és az ókori neoplatonikus filozófusokat, a kereszténység előfutárainak tekintette, és úgy vélte, hogy — más formában és köntösben — ugyanazt az isteni igazságot nyilatkoztatták ki, mint a *Biblia* és a keresztény források. Ficino vallásos keresztény, az egyházi rend tagja volt, és minden művében azon fáradozott, hogy a Hermész Trismegisztosztól a késő-ókori neoplatonikusokig terjedő „pia philosophia” (vallásos érületű bölcselkedés) tanait a keresztény igazságokkal összhangba hozza. Argumentumát a késő-középkori keresztény gondolkodás hatja át. A keresztény tanokra vonatkozóan számára is, mint a többi humanista számára a *Biblia* igazságai és a kora-keresztény szerzők írásai voltak a mérvadók. Ficino különösen Szent Pált kedvelte — argumentumában idézi —, akinek kommentálta a leveleit. Neki szentelte egy másik művét is, melyben az Apostol elragadtatásáról írt (*De raptu S. Pauli*).

Ficino nem idéz skolasztikus szerzőt, de argumentumának terminológiája és értekező módszere, mint más korai műveiei is,⁵ feltűnően skolasztikus jellegű. Szent Tamást természetesen ismerte, de a skolasztikus szerzők tanulmányozása nem volt jellemző rá. Érvelési módszerét inkább azok a viták alakították ki, melyeket kora skolasztikus bölcselkedőivel volt kénytelen folytatni.⁶ Teológiai és filozófiai kérdésekről tárgyalt maga is, és új eszméinek kifejtésében kora — sok évszázad folyamán kialakult és rögzült — terminusaitól és módszereitől még nem tudott megszabadulni.

A *Kratülosz*on kívül Ficino kiválóan ismert egy másik önálló névelméleti írást is, melynek szerzőjét, Dionüsziosz Areopagitát argumentumában is idézi. Pszeudo-Dionüsziosz (Areopagitész, V. sz. vége–VI. sz. eleje) Ficino szellemi elődének tekinthető; eklektikus gondolkodásában a keresztény eszmék örvözödték a neoplatonikusakkal. Az isteni nevekről írt műve, melynek fő forrása a neoplatonikus Proklosznak (V. sz.) a *Kratülosz*-kommentárja volt, a középkor folyamán mindvégig nagy népszerűségnek örvendett. Reneszánsz kori népszerűsítéséről maga Ficino is gondoskodott, *De divinis nominibus* (Az isteni nevek) címmel latinra fordítva a művet. Lefordította Dionüsziosz Areopagitának egy másik könyvét is (*De mystica theologia*). Ez a két interpretációja együtt, előszavaival és argumentumaival kísérve, először 1496-ban jelent meg nyomtatásban, majd a XVI. században még jó néhányszor napvilágot látott.

5. Vö. FICINO, MARILIO: *The Philebus Commentary. A Critical Edition and Translation by Michael J. B. Allen*. Berkeley—Los Angeles—London, 1975. 22.

6. Uo.; KRISTELLER, PAUL OSKAR: *Studies in Renaissance Thought and Letters*. Rome, 1956. 42, 55.

Ficino argumentuma az első humanista nyelvfilozófiai és onomasztikai tanulmány, melynek *Kratülosz*-értelmezése, úgy véljük, a legújabb kor gazdag szakirodalma⁷ mellett is érdekes és tanulságos. Korunk filológiai módszereit, kritikai szemléletét, tudományos ismereteit nem érdemes számon kérni a szerzőn (pl. Platón alkotásának tekintve, hivatkozik az *Alkibiadész* című műre — ezt természetesen fordításgyűjteményébe is felvette —, melyről a nála jóval későbbi kutatás állapította meg, hogy nem tartozik a görög filozófus oeuvre-jébe). Az argumentum elsősorban mint kortörténeti dokumentum jelentős. A késő-középkorban fogant új, humanista filozófiai műveltséget és gondolkodásmódot tükrözi, melynek birtokában Ficino elsőként vázolta fel a középkorét felváltó új „név”-elmélet igazodási szempontjait és alapelveit.

Az utóbbi időkben Ficino több műve jelent meg modern kiadásban, nyugat-európai nyelvű fordítással kísérve. A *Kratülosz*-argumentumnak nincs modern kiadása, ezért a fordítás alapjául az egyik XVI. századi Platón-kiadás (ld. lejjebb) szövegét választottam ki. Nem törekedtem arra, hogy a fordítást az eredetinelő gördülékényebbé tegyem; Ficino mondatárátait és -központoszásait, fordulatait és mondatfűzőszavait általában megtartottam, a szöveget viszont szakaszokra bontottam (az eredetije bekezdések nélküli, folyamatos szedésű). A szerző egyes terminusait nem mindig lehet egyetlen és pontos szóval visszaadni. Ilyen például a *mens* szó,⁸ melyet észén kívül értelemnek, gondolkodó értelemnek, elmének fordítottam. A mű címének *argumentum* szavára nem sikerült megfelelő magyar szót találnom. A humanisták általában egy mű cselekményének, gondolatainak stb. rövid ismertetését értik rajta, de Ficinónál műértelmezést, további érvekkel alátámasztott igazolást, magyarázatot is jelent, és — úgy látszik — műfaji megjelölése annak a rövid értekezésnek is, mely a szerző görögből való fordításait előzi meg. Végül ez utóbbi jelentése volt leginkább az oka annak, hogy nem helyettesítettem magyar szóval, annak ellenére sem, hogy az argumentum szó, eredeti jelentéseinek egyikével (érv), általánosan használt nyelvünkben. Problémát jelentett számomra, hogy egyes terminusoknak nincs stabilan használt vagy pontos magyar megfelelője (pl. *actus*, *actio*, *passio*, *status*, *esse*, *essentia* stb.). Az *essentia* szót (ez Arisztotelész uszia terminusának a fordítása, mely Szent Tamás nyomán vált közkeletűvé a középkori tudományos irodalomban⁹) gyakran használt magyar megfelelőjével (lényeg, lényegi meghatározottság) fordítottam, de érdemes megjegyezni róla, hogy a szó görög eredetijét, az arisztotelészitől némileg eltérő jelentéssel, Platón is használta,¹⁰ és a Platón-fordító Ficino *essentia*-fogalmának tartalmát bizonyára ez az utóbbi jelentés is alakította, színezte. Végül megjegyzem, hogy Ficino egyes szavakat nem mindig pontos jelentéssel használ, így például hang és betű, valamint szó, megnevezés és név között — Platónhoz hasonlóan — többnyire nem tesz különbséget.

7. DERBOLAV, JOSEF: *Kratylosbibliographie*. In ID.: *Platons Sprachphilosophie im Kratylos und in den späteren Schriften*. Darmstadt, 1972. 234–308.

8. FICINO: *The Philebus Commentary*. — i. m. 58.

9. Uo.

10. DERBOLAV: *Platons Sprachphilosophie*. — i. m. 81. 4. jegyzet.

MARSILIO FICINO

Kratülosz, vagy A nevek valódi értelme

— A PLATÓN-DIALÓGUS ARGUMENTUMA* —

A platóni bölcsesség mindig felnéz a kimagasló dolgokra, és soha nem nézi le a mindennaposakat — ám a valódi nevek tudománya, különösen az isteni neveké, nem mindennapi, sőt inkább kimagasló. A zsidó bölcsek ezt annyira becsülték, hogy nemcsak az összes többi tudománynak, hanem az írott törvénynek is elébe helyezték, ugyanis azt állították, hogy ezt Isten adta a pátriárkáknak és Mózesnek. Mondom, Mózesnek; hogy ő ezt ne a betűkbe, hanem a szentek elméjébe írja be. Az utána következő prófétáknak, mondom, az elméjébe, később pedig azoknak az elméjébe, akik elődeiket egyfajta hosszú láncban követve továbbterjesztik az isteni nevek bölcsességét. E nevek hatóerejével az ő őseik csodálatos tetteket hajtottak végre. Ezenkívül e nevek közül néhányat az írásaikba is beleszórtek, de többnyire elszórtan vagy homályosan. Ha ezeket valaki felismeri, összegyűjti, és hibátlanul, az értelemnek ugyanazzal a tisztaságával ejti ki, mint amilyennel elődje nyerte el őket, akkor hasonlóan csodás tetteket fog végbeinni. Főképp az Isten első nevében, mely négy betűvel, ezzel a négy, hangzást jelölő betűvel csodálatosan van megalkotva, s kétségtelen, hogy ezeket senki sem tudja helyesen kiejteni, hacsak nem isteni sugallattal. Ezért kénytelenek elismerni, hogy Jézus, akit ők „A názáreti”-nek hívnak, Istentől való volt. Elismerik ugyanis, hogy Jézus ennek a tetragramnak az igazi megértésével és tökéletes kiejtésével csodákat művelt. De erről már eleget beszéltem *A vallás* (*De religione*) című könyvemben.

Origenész is, az isteni nevek és leírt beszédek csodatévő erején elmélkedve, azt mondta Kelszosz ellen írt művében (*Contra Celsum*), hogy egyes szent nevekben csodálni való hatóerő van, ezért ezeket héberül nem kell más nyelvre lefordítani, hanem meg kell tartani a saját karakterükben. Mert amint a megfelelő módon alkotott testben az élet megmarad, a másképp alkotottban és a megváltoztatottban pedig nem, úgy az isteni sugallattal helyesen alkotott isteni nevekben — úgy vélik — bizonyos isteni erő van. És a helyes mértékkel alkotott szobrok belsejében — amint ezt kezdettől fogva Mercurius Trismegistus, majd jóval később Plótinosz és Iamblichosz tanította — valamiképpen bizonyosfajta démonok vannak bezárva. Az égi hasonlóságra alkotott szavakban pedig bizonyos isteni ajándékok vannak szétosztva,

*Eredeti szövegét ld. *Omnia Divini Platonis Opera, tralatione Marsilii Ficini*. [Ed.] *Simon Grynaeus*. Basileae Froben 1551. 302 — 306. Eredeti címe: *Argumentum Marsilii Ficini Florentini in Cratylum, vel De recta nominum ratione*.

mégpedig Isten előrelátó gondoskodásával, hogy Istent illően tudjuk segítségül hívni, ahányszor csak maga az ügy megkívánja. A hagyomány az, hogy ezt maga Phoibosz és Püthagórasz is figyelembe vette, akikről azt mondják, hogy pusztán bizonyos isteni szavakkal mind a lélek, mind a test betegségeit csodálatos módon meggyógyították. Biztosan tudjuk, hogy éppen ebben a dologban állt Zoroaszter egész tudománya, melyet Platón az *Alkibiadész*ben isteninek, a *Kharmidész*ben pedig testi és lelki bajok orvoslójának nevez.

Nem részletezem, hogy Isten saját nevét minden nép és minden nyelv csak négy betűvel mondja ki, ugyanis erről bővebben értekezem a *Philébosz*hoz írt kommentárjaimban. Ott azt is bizonyítom, hogy ebben az egyben az összes nép másképp nem tudott volna egy véleményre jutni, mint isteni sugallatot követve. Ezért az egyiptomiak „Theut”-nak nevezik azt, akit mi „deus”-nak hívunk; a perzsáknál „Sýre”, a mágusoknál „Orsi” a neve — ez utóbbiból van az „Oromasis” —, a zsidók ezt a négy hangból álló kimondhatatlan nevet, amikor csak tudják, az Adonajjal helyettesítik, a görögök „Theos”-nak, az arabok „Alla”-nak mondják, Mohamed „Abdi”-nak nevezte, mi meg a Jézus nevet („Jesu”) kaptuk az Angyaltól.

De miért akarja Isten, hogy mindenhol négy betűvel hívják őt? Talán azért, mert ő maga is négy fokozattal oszt fel mindent, mikor alkot: tudniillik lényeggel (essentia), léttel (esse), hatóerővel és cselekvőerővel. Ugyanígy van felosztva az égi hármasságok négy jele is, a tűz-, a levegő-, a víz- és a földjel, valamint a négy elem. Valójában senki sem fogja csodálni, hogy akkora erő rejlik az igazi neveken, ha megfontolta, hogy amikor helyesen ismerünk meg, akkor a dolognak az a természeti ereje a tárgyaktól először az érzékekhez, azoktól a képzelethez, majd onnan valamiképp az észhez jut el. Azután pedig először megfogam az észben, majd hangokkal kipréseljük, mintegy megszüljük. És abban a szótagokkal létrehozott szóban a jelentésforma alatt a dolognak az az ereje mintegy életként benne rejlik. Életként, mondom, melyet az ész először megfogam a dolgok magjaitól, azután a hangok kiadnak, végül pedig az írások megőriznek. És ha a többi név megőrzi valamiképp a dolgok erejét, s így rajtuk keresztül, mintegy a dolgok képmásain keresztül maguk a dolgok ismerhetők fel, akkor az Istentől átadott isteni nevek sokkal inkább megőrzik mindig az erejüket. Nem véletlenül. Ugyanis az igazi név, ahogy Platón véli, nem más, mint magának a dolognak valamilyen ereje, melyet — mint már mondtam — az ész először megfogam, aztán a hang kiad, végül pedig a betűk jelölnek. Szükséges, hogy isteni dolognak isteni hatóereje legyen. Mivel azokban isteni erő van, Platón a *Kratülosz*ban és a *Philébosz*ban azt parancsolja, hogy az istenneveket tiszteljük, és ahogy a *Törvények*ben hirdeti, ezeket sokkal jobban kell tisztelni, mint a szentélyeket és az istenszobrokat. Isten képmása ugyanis tisztábban van belenyomva az értelem mesterművébe, különösen pedig az Istentől ihletett értelem mesterművébe, mint ahogyan a kezek alkotásai őrzik azt. Úgy ítéli meg, hogy az istenek első és minden hamisítástól mentes nevei a felsőbb és égi értelmeknél vannak, akik — mint már mondtam — az Istent tisztábban fogják fel. A második nevük a tisztább démonokban vannak. A harmadik az emberek lelkében, és Istentől ihletett hajdani emberek — mintegy Isten harsonáiként — mondták ki őket először.

A régiektől és a szentektől nekünk továbbadott istennevek tehát mintegy az Isten sugarainak és képmásainak látszanak, melyek a felsőbb hatalmakon és az emberek lelkein keresztül áthatolnak. Aki pedig csodálja a napot, amint ez illendő is, az a nap fényét is méltán tiszteli. Ezért kell legelőször Istent tisztelni, és vele együtt Isten sugarait, hatóerőit is, a szent nevek jelentésében rejlő istenképmásokat. Hallgassuk csak Szókratészt, aki a *Phileboszban* így kiált föl: az istenek neve iránti tisztelet nem emberi félelem bennem, hanem a legnagyobb rettegést is felülmúlja. Hallgassuk ismét őt a *Phaidroszban*, ahol úgy engeszteli ki Amort önmaga iránt, hogy a nevét, róla vitatkozva, nem mondja ki. Hallgassuk magát Platón a *Törvények* tizenegyedik könyvében, aki mindazokat, akik az istenek nevét hazugságokkal vagy hamis esküvésekkel bemocskolják, szentségtörőknek tartja, és azt parancsolja, hogy bárki büntetlenül ölje meg őket. Azt pedig, aki hallja és nem bosszulja meg a vétet, mintegy a törvények árulójaként, szigorú büntetésre ítéli.

Ne zavarjon bennünket, hogy gyakran több istenről beszél. Ő maga adja elő ugyanis a *Parmenidészban* és a *Timaiosban*, hogy egy isten van, és amikor Istennek a többi angyalát és égi szolgálóit isteneknek nevezi, akkor azokon nem annyira isteneket, mint inkább isteni lényeket ért. Miután pedig a *Parmenidészban* mindent az egy istenhez hasonlított, úgy vélte, hogy annak a neveit nem kell lebecsülni, hiszen azokban Isten csodálatos ajándékai rejlenek. Jogosan kereste az az isteni teológus, Dionüsziosz Areopagita a teológia összes misztériumát az isteni nevekben. És miért is mellőznénk hallgatásunkkal az igazságnak azt a sugárzó fényét, Pál apostolt, aki azt mondja, hogy Isten szava eleven és hatékony, és minden bizonytalankodó kardnál biztosabban jár át. Ezt is ő mondta: Isten nevet ajándékozott neki, mely minden név fölött áll, s Jézus nevére az égiek, a földiek és minden pokolbeliek térde meghajlik.

De most már térjünk rá a dialógusra. Hermogenész, Parmenidész tanítványa és követője, valamint Kratülosz, aki Hérakleitosz híve, a nevek valódiságáról vitatkozik. Az úgy véli, hogy a neveknek csak önkényes megítélésünk által, ez pedig úgy véli, hogy valamilyen természetes módon van erejük. Végül Szókratész ítéletére bízzák magukat. Itt az elején milyen szépen összejönnek Platón tanítói! Azt mondják ugyanis, hogy Szókratésztől az erkölcsfilozófiát, Kratülosztól a természetfilozófiát, Hermogenésztől meg a metafizikát kapta, azokon kívül, amiket ő maga fedezett fel. Kratülosz tehát Hérakleitoszt követi, valamint azokat a régi filozófusokat, akik már sok évszázaddal Hérakleitosz előtt bölcsekedtek, s úgy vélték, hogy semmi sem állandó, hanem minden örökös mozgásban van. Ezért ők a dolgok nevét is többnyire magából a mozgásból adták. Hermogenész szerint viszont, aki Parmenidésznek és a püthagoreusoknak a tisztelője, minden csak a vélekedőktől való. Szókratész és Platón a Hermogenész és Kratülosz közti vitát úgy oldja meg, hogy Hérakleitosz véleményét a természetfilozófiában, Parmenidészét pedig a metafizikában tartja érvényesnek. Szerintük nagyon rosszul jár el az, aki az állást (status) átviszi a természeti jelenségekre, vagy a mozgást az isteni dolgokra. De erről már mellőzöm a többi.

Ami a neveket illeti, úgy látszik, Szókratész inkább Kratülosz álláspontja felé hajlik. Ezt így bizonyítja. A beszédek egy része igaz, másik része hamis. Az igazi beszédnek a részei is igazak, a hamis beszédnek pedig a részei is hamisak. A beszédnek

pedig részei a nevek, így van tehát az, hogy egyes nevek igazak, mások meg hamisak. Az igaz beszéd az, mely a dolgokat úgy mondja, ahogy azok vannak; a hamis pedig az, mely ezzel ellentétes. Ezért azok a nevek is igazak, melyek a dolgokat inkább úgy mondják ki, ahogy azok vannak, mintsem úgy, ahogy ez az önkényes megítélésnek tetszik. Mivel pedig Prótagorasz úgy véli, hogy azok olyanok is, mint amilyeneknek akárki látja őket, olyannyira, hogy egyetlen dolognak sincs saját lényegi meghatározottsága (essentia), hanem mindennek mértéke az emberi vélekedés, Szókratész ezért Prótagorasszal szemben felveti, hogy egyes emberek egészen jók, tudniillik bölcsesek, mások meg egészen rosszak, mivel igen távol vannak a bölcsességtől. De ha valakinek — mint Prótagorasz gondolja — az az igaz, amit bárki annak vél, akkor valójában nem lesz semmi különbség bölcs és ostoba között. Prótagorasz azonban alaposan meg van cáfolva A tudomány című könyvben [= *Theaitétosz*]. De röviden itt is cáfolni kellett, hogy Hermogenész véleményét, mely a Prótagoraszéhoz valamiképp hasonló, vissza lehessen utasítani. Hermogenész valójában korántsem hisz a dolgokról értekező Prótagorasznak, de amikor azt vallja, hogy a dolgok nevének igazsága az emberek ítéletében van, titokban Prótagorasznak a véleménye felé hajlik. Rejtetten Euthüdemosz véleménye felé is, aki azt mondja, hogy minden mindenben mindig hasonlóan jelen van. Ezt pedig röviden azzal verik vissza, hogy akkor bizony egyesek nem jók, mások meg rosszak, ha az erény és a bűn egyformán mindenben benne van. Te meg eközben jegyezd meg a mi Platónunk igen keserű mondasát, hogy az erény minden ereje a bölcsességben, a bűné pedig a tudatlanságban van.

Miután megtárgyalták Prótagorasz és Euthüdemosz véleményét, bebizonyul, hogy maguk a dolgok nem a mi vélekedésünk szerint, hanem természetük szerint léteznek ilyenként vagy olyanként a dolgok rendjében. Mert ha természetesen vannak a lényegeket (essentiae), akkor a cselekvések és a passzív eltérések is természetiek. Ha tehát arra törekszünk, hogy valamit részekre osszunk vagy elégezzünk, akkor ezt nem annyira a véleményünk, hanem inkább a dolog természete szerint tesszük, hogy úgy és olyan eszközzel osszuk fel, mellyel ezt tenni megfelelőbben lehet, és hasonlóképpen égezzük. De mondani és megnevezni, az valamiféle cselekvésnek látszik, és ezért saját természete kell hogy legyen, hogy ne úgy nevezzünk, ahogy nekünk tetszik, hanem úgy, ahogy a dolog természete megkívánja. A név ugyanis bizonyosfajta eszköz, mellyel a megnevezett dolgot a többitől elválasztjuk. Ahogy pedig más dologban is rendelkezésre áll ilyen eszköz a saját feladatára, úgy azt nem vaktában, nem kényünk-kedvünk szerint kell alkalmaznunk, hanem művészettel, úgy, hogy a művészi eszme által az a forma jöjjön létre, mely a legalkalmasabban vezet a célhoz, a megkülönböztetéshez és az elkülönítéshez. Ilyenfajta eszközt pedig, vagyis nevet, részben a dolgok elkülönítésére, részben pedig a hallgatók tanítására alkalmazva, nem alkothat akárki, hanem csak a névalkotó művész, aki az összes művész között a legtrikább. Ez oly módon alkotja a neveket, ahogy a művész, aki majd használni akarja a neveket, alkot és teremt. Platón azt akarja, hogy ilyen legyen a dialektikus. Ő pedig, aki alkot, elméjével a dolog ideájára gondol, melyben benne van a név valódi értelme, s így alkotja a nevet, mely valamilyen meghatározott jelentéssel van ellátva. És ez az ideának megfelelő értelem és jelentés az igazi név, és ez

ugyanarra a dologra vonatkozóan ugyanaz marad bármelyik népnél, bármilyen betű anyagába is kerül, hogy megkülönböztetve tanítsa, micsoda maga a dolog. Vond le a következtetést, hogy a neveket, ha igazak és helyesen adottak, bölcs névalkotó kell hogy létrehozza. Bizony, arra figyelmeztet a dialektikus, hogy olyan formában kell létrehozni őket, mellyel erejük szerint utánozzák és kifejtik a dolgok tulajdonságait. Ezután szorgosan megvizsgálva, hogy kiktől kell tanulni a nevek valódiságát, vagyis azt a sajátságos eljárást, mellyel létre lehet hozni őket, kineveti a szofistákat, és inkább a költőkhöz vezet bennünket. Nem akármilyenekhez, hanem az isteniekhez, akik a dolgok igazi neveit az istenektől kapták, azoktól, akiknél a dolgok valódi nevei vannak. Közben rámutat, hogy Homérosz költészete allegorikus, ott is, ahol úgy látszik, hogy történelmet ad elő, mint ahogy ez az allegorikusan kitalált nevekből kitűnik. Sok Homérosznál található hős nevérol megállapítja, hogy az az allegória helyes alkalmazásmódjával van adva. Azután pedig felemelkedik az istenek nevéhez, melyeknek az értelmét a tiszteletre méltó teológusoktól kapta.

A nevek első helyzetében Coelius a csillagszféra lelkét, Saturnus a második, Iuppiter pedig a harmadik szféra lelkét jelenti. Második helyzetben Coelius az Istent, Saturnus az anyagi értelmet, Iuppiter a világ lelkét és az égi lelket jelenti. A harmadikban Coelius az Isten termékenységét, Saturnus Isten gondolkodótevékenységét, Iuppiter pedig az ő mindenről előrelátóan gondoskodó jóakarát jelenti. A negyedikben Coelius bármely szellemben a fentebb levőkre való figyelmet, Saturnus az önönmagára való figyelmet, Iuppiter pedig az alacsonyabban levőkre irányuló gondoskodó előrefigyelmet jelenti. Ha az egyes isteneket itt teológiai értelemben akarám megvilágítani, kénytelen lennék hosszadalmasabban beszélni. Erről a témáról bővebben a szerelemről szóló (*De amore*) és a *Theologia* című könyvemben értekeztem.

Minthogy az istenekről nem annak kell beszélnie, aki mindig azt mondja, hogy semmit sem tud, Szókratész, mélyebben elmélkedve az isteni dolgokon, illendően azt mondja, hogy őt a bölcsesség a minap, nem tudja, honnan, beragyogta, ezzel jelezve azt, hogy az isteni nevek helyes felfogásához inspirációra van szükség. Ezt állítja a *Timaios*szban, a *Lakomában* és a *Phaidros*szban, és ezt az episztoláiban is igazolja. Az pedig ironikus értelmű, hogy az isteni nevek szemléletét, mi t ő mondja, Euthüphrónról kapta, és kineveti Euthüphrón, valamint az isteni igazság hasonlóan ambiciózus tanítóit. Ebből adódik, hogy azokat, melyekről — nem ok nélkül — azt színeleli, hogy Euthüphrónról hallott, kevésbé utóbb elvetendőnek nyilvánítja ki, miközben arra figyelmeztet, hogy nem kell hitelt adni a nagyra törők elméleteinek, különösen akkor nem, mikor isteni dolgokról nyilatkoznak, melyekről a legigazabb ember sem tud soha emberként beszélni, hanem csak ritkán, Isten hasonlajaként. Ehhez némiképp hasonlít az, amit Plutarkhosz mond, tudniillik hogy a görögöknél törvény parancsolja, hogy a bűnös embereknek még a jó könyveit is semmisítsék meg, hogy a szerzőknek emléke se maradjon. Ezenkívül azt is jelenti, hogy az ókoriak megszokták, hogy azt, akit szent áldozatok bemutatása közben a démon elragadott, kevésbé utóbb, hogy tovább ne győtrődjék, bizonyos könyörgések és szent áldozatok hatására a démon elengedte. Azt is tanítja, hogy nem kell hosszú időt tölteni a nevekkal. Ezért megrója azokat, akik csak a világ szféráit és

a csillagokat vélik istenieknek. Mert azoktól, melyek természetük következtében a mi szemléletünk számára közelebbiek és mozgékonyak, nagyobb kiválóságuk miatt a fentebb levő hatalmakhoz kell felszállnunk, melyek a mi érzékeink számára ismeretlenek és állandóak. Ezenkívül elbeszéli, hogy az istenek nevét nem véletlenül, hanem részben emberi ésszel, részben isteni inspirációval találták ki. Mivel pedig a hőroszoknak és az embereknek a nevét gyakran az ősök melléknevéből vagy kívánságból adták, ezért a nevek valódi értelmét inkább az isteni nevekben kell keresni, mintsem másokban. Ezután leereszkedik a démonokhoz, s Hésziodosz, valamint a régiek véleményével erősíti meg, hogy a legigazabb férfiak lelkei felszállnak a levegőbeli démonokhoz, akik a dolgok bölcsességével tűnnek ki, és gondoskodnak az emberekről. Te pedig itt lásd meg, hogy minden jó egyszersmind bölcs is, és viszont. Azért jó és bölcs egyszerre, mert a jó ember megtisztított és derült elméjét Isten az ő bölcsességének fényével tölti be. A bölcs azért is jó, mert a célról nem tévelyedik el, s azoknak a kiválasztásában sem téved, amik a célhoz visznek. Figyeld meg, hogy ezeket hőroszoknak és félisteneknek is vélik, s azt gondolják róluk, hogy Isten és ember közötti kölcsönös szerelemből születnek. Innen a mondás: De istenektől születtek. Ebben megmutatkozik az isteni és az emberi nem közötti rokonság.

Figyelj azután arra, hogy az embernek nem az a dolga, hogy érezzen, hanem az, hogy az értelmével gondolja át azt, amit érez. Továbbá figyelj arra, hogy a léleknek a testben való állapota nem azt jelenti, hogy a test tartja össze, hanem azt, hogy a lélek tartja össze a test természetét. Orpheusz pedig a testet a lélek börtönének és sírjának mondja, nem másért, mint azért, hogy azt, ami a testben van, halottnak tartsák az emberek. Emlékezz arra, hogy Anaxagorasz is úgy vélte, hogy a világ gépezetének, minden más előtt, lelke van, és egy értelem is áll fölötte. Innen ez: A szellem belül táplál, és a tagokon át szétáradva az értelem mozgatja az egész terhet. Azután fontold meg Platón istenfélő szerénységét is, mikor ezt mondja: Bárki, aki bölcselkedik, belátja, hogy az isteneket és az istenek egymás között használt nevét nem ismeri. Hozzáteszi, hogy imádkozni kell, hogy Isten nyilatkoztassa ki nekünk a saját nevét, még azt is mondja, hogy azt kell gondolni, hogy azok a nevek, melyeket mi az Istennek adunk, nem az Istennek a természetét jelentik, hanem a mi érzéseinket és ismeretünket az Istenről. Ezért kérni kell Istent, hogy amikor megnevezzük őt, ne váltsuk ki a nemtetszését. Ugyanezt írja a *Philéboszban*, a *Parmenidészban*, a *Phaidroszban* és a *Timaios*ban.

Azután istenneveket értelmez. Először azok véleményét mondja el, akik úgy vélték, hogy minden folyik, és ezt végül elutasítja. Emlékezz ennél arra, hogy Vesta istennő valójában az egymástól elválasztott formák lényegét és az isteni dolgok szilárd alapját jelenti, ezért szoktak a régiek Vestának áldozatot bemutatni minden más isten előtt. Azok a nevek, melyek az isteni dolgokban az állást (status) jelölik, az istenek szubsztanciájára vonatkoznak, azok pedig, amelyek a mozgást jelölik, a cselekvésre — nem speciálisan az intellektuális cselekvésre, speciálisan pedig az élőlényhez tartozó cselekvésre. Az istenek hímnemű nevei az isteni dolgokban a létrehozó cselekvést, a nőneműek pedig az elfogadóképesseget jelentik. Ezenkívül, mivel az ég a mozgásával teremti a fogyasztó időt, és folyton fogyasztja, bizonyos

képmások Coelius istenre vonatkoznak és Rheára, valamint Saturnusra, aki a fia-
it nyeli el. Ezekben pedig Coelius maga az isteni lényeg, Rhea az isteni lényegnek
az élete, Saturnus pedig ugyanannak a gondolkodó értelme. Saturnus fiai a dolgok
ideái, melyeket magán belül az isteni értelem nemz, s ahogy ezek előjönnek az érte-
lemből, vissza is kerülnek az értelembe, mely azokat — mint mondtam — önmagába
nyeli el. A világ különféle részei körül szétszórt istenek sokasága ugyanazoknak a
részeknek az ideáiban is benne van, továbbá az ideákat mindenfelől figyelő angyali
értelmekben, valamint a világ szféráit és a csillagokat irányító lelkekben is. Jegyezd
meg mindenekelezt, hogy Pluto itt főképp az elválasztott lelkekre kiterjedő isteni
gondviselést jelenti, mely a tiszta lelkeket javainak állandó csábítóerejével annyira
elragadja és magánál tartja, hogy azok többé nem akarnak hozzánk visszatérni. Mert
bizony Plótinosz és Proklosz lelkeinek végtelen periódusával nem ért egyet. Elisme-
ri, hogy a lelkek Plutónál azért vannak valamely szoros és kinyithatatlan bilincssel
összezárva, mert szerelmi érzés van bennük. Megerősíti azt a *Lakomában*, a *Tör-
vényekben* és máshol is kimondott platóni gondolatot, hogy a szerelmi és önkéntes
kötelék minden másnál hatalmasabb. Bizony, nem ok nélkül: mivel az, aki a vágy
által ragad meg, részben nagyobb erővel ragad meg, részben erősebben is tart, mint
az, aki másfajta erővel próbál magához vonni bennünket. Mivel az előző nemannyi-
ra kívülről ragad meg, hanem inkább belülről. Azonkívül ami így van elragadva,
az nemcsak hogy nem törekszik eloldódni, de még hozzá is tapad megköötőzőjéhez,
hogy a kötelék minél szorosabban reá csavarodjék. Mellőzöm, hogy más rabló na-
gyobbnak és idegennek látszik. A szerelmi rabló ugyanis — nyíltan és titokban —
mintegy egyenlőként és családtagként hatol be hozzánk. Ezért helyesli Boethius Pló-
tinosz gondolkodásából azt, hogy Isten mindent a leghatalmasabban, egyszersmind a
legédesebben ragad magához, tudniillik szerelem gyullad bennünk jósága iránt, me-
lyet csalétekként húz előtünk. Ezt a platonikus Philo is megerősíti. Isten kezdettől
fogva az idők végezetéig mindent hatalmasan érint és édesen rendez el. Ezt az egé-
szet pedig a *Törvények* negyedik könyvéből vette, ahogy ezt majd máshol ki fogjuk
mutatni.

Phoiboszról pedig, aki Orpheusznál éltető fényt jelent, sok nagyszerű dolog olvas-
ható Apollón orphikus himnuszában, az *Állam* hatodik könyvében és a platonikus
Iulianosz írásában, valamint az én fényről szóló kis művemben (*De lumine*). Itt pedig
röviden elmagyarázzuk Apollón nevét. Háromszor is napot jelöl: isteni, angyali és
égi napot. Az elsőben az intellektusnál magasabb fény. A másodikban a látás felet-
ti intellektuális fény. A harmadikban a látható fény. A másodikat a platonikusok az
első fiának nevezik. A harmadikat mindkettő képmásának gondolják. De hogy sum-
mázva mondjam, Apollón először az isteni és az angyali szubsztancia egyszerűségét
jelenti; másodszer erőt, mellyel az isten és az angyal a lelkeket megmossa és megtisz-
títja az alantasabb érzésektől; harmadszor jótéteményt, mellyel a kevésbé jóktól elol-
danak és a jobbakkal összekapcsolnak; negyedszer, hogy úgy mondjam, nyilazó erőt,
mellyel mindenén áthaladva messze kilövellődnek az ő ajándékai, s nyílhegyeikkel a
gonoszokat leterítik. Ötödször mindent kiegyenlítő és zenei ritmusokkal létrehozott
hatékonyságot. Ezekben jelenik meg Apollón jóstehetsége, mely miatt egyszerűnek,

valamint tisztítva mosónak és oldónak mondják őt. Ugyanott megjelenik az orvostudomány is, továbbá a nyilazásban és az éneklésben való jártasság, ahol az erejét minden hatalmasan szétárasztja, és ugyanazzal az erővel mindent édesen, kölcsönösen megfelelő arányban vegyít, és szerencsésen magához fordít. Hasonló ajándékok és affektusok látszanak a napban és a napnál, harmadszor pedig az égiben is.

Közben Szókratész azt mondja, hogy ő tréfál az istenek nevének kimondásában, tudniillik felismeri, hogy ezekkel a nevekkal az isteni szubsztanciát nem érinti, hanem vagy azoknak az affektusait beszéli el, vagy a mi róluk szóló affektusainkat fejt ki ereje szerint. Hozzáteszi, hogy közben az istenek is tréfálnak és játszanak. Bizony, tréfálunk az isteni dolgokban, s az istenek is tréfálnak a mi dolgainkban, minthogy az, amit mi róluk tudunk, minimális, ők viszont ezeket minden fáradtság nélkül, mérhetetlen könnyedséggel irányítják. Most mellőzöm azt a platóni gondolatot, hogy az ember az istenek tréfája és játéka. Ezt ugyanis majd ott fejtem ki, ahol ezt a tárgy megkívánja.

Ezután ez a kivételesen istenfélő férfiú harmadszor mondja, hogy szégyell tovább az istenekről vitatkozni. Természetesen a disputáció elején is félni kell, hogy véletlenül ne Isten nélkül beszéljünk Istenről, a disputáció közepén ismét, hogy ne méricskéljünk vaktában mérhetetleneket, s a vége körül ismét, hogy ne beszéljünk tovább a nevekről, mint ameddig az istenek akarata kedvez nekünk.

A továbbiak során jegyezd meg, hogy Mercurius minden ereje a beszéd körül forog, s megérted, hogy a gondolkodás ereje inkább Saturnusra terjed ki. Fontold meg azt is, amit még hozzátesz, hogy Mercurius fia, Pan kettős alakú, tudniillik a kettős, vagyis az igaz és a hamis beszéd miatt. Vésd emlékezetedbe, hogy ahol Pant embernek ábrázolják, ott az igaz beszédet jelenti, ahol pedig bárgyú lénynek, a hamisat, mindezt azért, hogy óvakodj hamisat beszélni, nehogy hamisat beszélve hamis ember légy, és valóban bárgyú. Emiatt nevet ki Platón sok régi filozófust, akik maguk szenvedték el a mozgást, s közben azt gondolták, hogy minden mozog, és arra figyelmeztet, hogy ne mérjünk örök dolgokat a természet szerint, s különösen ne időleges természet szerint. Ugyanígy, mikor azt mondja, hogy az önmérséklet az egészségnek és az okosságnak a használata, rámutat, hogy a test zavaraitól elkábult lélek nem képes felfogni a dolgok igazságát, különösen nem a test nélküli dolgokét.

Ahol pedig a jó megnevezését magyarázza, megmutatja, hogy a jót három dolog jellemzi: csodálatra méltó, szeretni való és édes. Csodálatra méltó, mikor felizgat bennünket, elfordít más dolgoktól, magához fordít. Szeretni való, mikor hozzá megyünk és rajta csüngünk. Édes, mikor kielégít bennünket. Kevéssel később kifejtve az igazság nevét, azt tanítja, hogy az isteni judicium mindenén áthatol. Ezt énekelte Orpheusz is. Ezután megmagyarázza az igazság jelentését, mondván, hogy Anaxagorasz követőinél ez mindennek az isteni rendező értelme. Ezt bizony Szókratész sem megerősíteni, sem tagadni nem tudja. Nem tagadja, mert az igazság Istenre tartozik. Nem erősíti meg, mert találóbban mondják azt az igazságról, hogy az az isteni akarat, mely egyes dolgokat természeti vagy akaratok szerint oszt szét. Lásd, hogy a jó értelme egy bizonyosfajta természetre terjed ki, mely mindenén áthatol. A szép

értelme pedig a bölcsességre és a rendre, onnan árad ki, és a többbit magához hívja. Végül a szerelem ereje bizonyos hatás, mely a szemből, a szemén keresztül hatol át.

A továbbiakban még sokat beszél a nevekről, melyek a fentebbiekből eléggé fel-foghatók. Érinti azt a véleményt, hogy a nevek eredete háromféle: vagy az, hogy egykor az istenektől, vagy az, hogy a barbároktól kaptuk őket, vagy pedig az, hogy létrejöttük óta sok idő elteltével annyira megváltoztak, hogy első jelentésük már alig-alig különíthető el. Majd kineveti azokat, akik az utódok tudományát vallják, anélkül, hogy tudnák, mi volt azok előtt.

Te pedig figyelmezz az ez után következő aranymondásra: Minden csalás közül az a legnagyobb, mellyel az ember önmagát csalja meg. Abban ugyanis a csaló és a megcsalt egy és ugyanaz. Mivel pedig Kratülosz Euthüdeosz tanához hajlik, mely úgy véli, hogy senki nem mond hamisat, mivel akárki is beszél, azt mondja, ami van, tehát egyben igazat is mond, Szókratész ezt így cáfolja. Gyakran mondjuk valakinek, hogy egyes dolgok jelen vannak, melyek távol vannak, és fordítva, hogy távol vannak, pedig jelen vannak. Ez pedig nem más, mint hamisat beszélni. Hasonlóképpen névvel és betűkkel jelölt hangokkal kiprélve valami módon képesek vagyunk a dolog természetét, cselekvő vagy tűrő jellegét megfelelően megnevezni, és ellenkezőképp, nem megfelelően megnevezni. Azután mikor a számokat és a tulajdonságokat említi meg, azt mondja, hogy a számok rendjében egy egység hozzáadásával vagy elvevésével a szám fajtája megváltozik, milyenség esetén viszont ez nincs így. Ez pedig, úgy vélem, azért van így, mert a szám egész értelme az egységében és felosztásában áll. A tulajdonságban viszont, mivel az egységén és ismételésén kívül még más természet is van, egy fokot vagy akár többet is hozzáadva vagy elvéve a tulajdonság fajtája érdemileg nem változik meg. Hasonlóképpen van ez a képmásban. Annyiban képmás ugyanis valami, amennyiben jelöl, s többé vagy kevésbé képes visszaadni valamit. Ugyanez történik a neveknél. Ugyanis azok maguknak a dolgoknak bizonyosfajta képmásai. Ezenkívül mivel a névnek az a célja, hogy magát a dolgot adja vissza, a név a dologhoz való hasonlóságával, és nem emberi megegyezéssel adja vissza a dolgot. Másrészt viszont, mivel a név betűkből áll, a dolgot nem képes megfelelően kipréselni, hacsak nem akkor, mikor a dolgot jellemzően kipréselő betűkből és szótagokból van megalkotva. És mivel fáradságos dolog betűket, szótagokat és neveket úgy alkotni, hogy azok az egyes dolgoknak teljesen megfeleljenek, sőt ezt számokban nem is lehet tenni, ezért a szokást a természettel kell keverni, hogy amennyire lehet, a nevek igazsága a dolgok természetének igazsága legyen. Ahol pedig ezt semmiképpen, vagy igen nehezen lehet megtenni valamilyen természeti tulajdonság alapján, ott tegyük ezt vagy csak emberi szokás és megegyezés szerint, vagy olyan szokás és megegyezés szerint, mely a természethez kapcsolódik.

Ezután figyelj arra, hogy igen nagy gondot kell fordítani az alapelvekre; akkor kell a legtöbb kérdést tisztázni, mikor lefekterjük őket. Hamis úton halad a tudományhoz az — figyelmeztet Kratülosz — , aki a nevek sajátosságai révén a dolgok sajátosságaira törekszik. Mivel a névalkotó nem olyan neveket hozott létre, amilyenek maguk a dolgok, hanem olyanokat, amilyeneknek ő gondolta őket, és így tévedhetett is. Vedd ehhez hozzá, hogy egy és ugyanazon neveket egyesek másképp tudnak

magyarázni, és hasonló hitelességgel ellenkező dolgok jelölésére is képesek átvinni őket. Valóban vannak nevek, melyeket úgy adtak, mintha a dolgok folynának, sok név viszont úgy keletkezett, mintha a dolgok egy helyben állnának. Igen megtévesztő tehát a nevek alapján ítélni meg a dolgokat. Majd fontold meg, hogy az, aki először nevezte meg a dolgokat, előbb megismerte azokat, amiket megnevezett. Tűnődj el azon a régi vélekedésen is, mely azt állítja, hogy kezdettől fogva állandóan valamilyen isteni hatóerő építette az embert, és tanította neki a neveket. Ez egybecseng azzal, amit a *Prótagoraszban* és az *Államban* olvasunk. Hogy az emberi nem, akár kezdettől fogva, akár hatalmas vízőzönök után állandóan segítve épül, az nem lehet másképp, mint isteni módon.

Amit meg Szókratész mond, hogy ő állandóan az ideákról álmodozik, azt megvilágítja egyrészt az, hogy őt emiatt a népből valók és a vígjátéktírók kinevelték, másrészt pedig az, hogy az ideáknak értelmi elkülönítéssel való ismeretét az álomjóláshoz hasonlónak tartják. Ezután bizonyítja, hogy vannak ideák, mivel a tökéletlen formák fölött tökéletesek is kell hogy legyenek. Hasonlóképpen vannak nem változó ideák, mivel a dolgok minőségei és definíciói mindig ugyanúgy léteznek. Hozzáteszi, hogy ha a dolgokat minden állástól megfosztjuk, akkor ebből az következik, hogy valójában egyetlen dolog sem lesz ilyenvalami vagy olyanvalami, és nem lehet megismerni sem, ugyanis minden pillanatban megcsalja majd a róla véleményt mondót, aki így szükségszerűen maga fog csalni. Ehhez még azt is hozzáteszi, hogy akkor nem lesz megismerés sem, tudniillik a megismerésnek az a sajátos ideája, amely mindig ugyanolyan módon létezik. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a dolgok tudását nem a nevekben, hanem az ideákban kell keresni. Az ideák belénk helyezett ismeretei a dolgok első és igazi nevei. Végül figyelmezteti az ifjakat, hogy ne ítéelkezzenek könnyen nehéz dolgokról, hanem tanuljanak sokáig, s várják ki az érettebb kort, mielőtt véleményt mondanak.

(Fordította: Pajorin Klára)

FRANÇOIS RIGOLOT
Poétika és onomasztika

— BEVEZETÉS —

A. Definíciók

Az onomasztika a lexikológia azon ága, amely a tulajdonneveket kutatja. Ha né- melykor leszűkítették is ezt a tudományt a személynévek vizsgálatára,¹ a nyelvészek jelenleg arra törekszenek, hogy ezen elnevezés alatt egyesítsék mind a *személyné- vek* (antroponímák), mind a *hely/ség/névek* (toponímák) kutatását.² Mi ebben az át- fogóbb jelentésben használjuk ezt a kifejezést, és tágabb értelemben ide sorolunk mindenfajta megfontolást a tulajdonnevek appellatív eredetéről. Ugyanakkor, aho- gyan létezik tudományos és népi etimológia, ugyanúgy beszélhetünk *tudományos és poétikai onomasztikáról*. Az előbbi a szakemberek kutatási területe, érveléseket és dedukciókat alkalmaz, hogy egy nyelv vagy régió appellatív rendszerét rekonstruál- ja. Az utóbbi a képzelőerőre épül, hangok és képek egybevetéseinek véletlenjéből születik, és figyelmen kívül hagyja a nyelvi transzformációk törvényszerűségeit. Fe- lesleges emlitenünk, hogy a tudományos kutatás elveti az egyszerű és megtévesztő magyarázatokat a szavak eredetéről.³ De ha a hely/ség/név kutatónak el is kell utasít- tania azt a magyarázatot, amely szerint például „Bonneuil” úgy értendő, mint „bon” és „oeil” összekapcsolása, a költőnek minden lehetősége megvan arra, hogy szöve- gének rendszerében a jelentéskomponenseket társítsa. Ami a tudós számára kerü- lendő „szörnyűség”, az a tulajdonnevet a költemény sémájába beépítő író szemében felhasználható „csoda” lehet.

Ha azt mondhatjuk, hogy a nyelvi megnyilatkozások a *denotáció* (a szó kapcsolata a tárgyhoz) és a *jelentés* (a jelölő kapcsolata a jelölthöz) kettős viszonyának tárgyai, addig a köznyelv általában a tulajdonnevek számára csak a denotációs kapcsolatot

1. BRUNOT, FERDINAND: *La Pensée et la langue*. 3. kiad. Paris, 1936. 40.

2. MAROUZEAU, J.: *Lexique de la terminologie linguistique*. 2. kiad. Paris, 1943.: „onomastique” szó- cikk. E szakkifejezések furcsa módon nem találhatók meg DUCROT, OSWALD — TODOROV, TZVETAN: *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage* (Paris, Éd. du Seuil) c. művében.

3. ROSTAING, CHARLES: *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France* (Larousse 1963.) c. műhöz írt előszavának végén szót emel a szemantika ingatag talaján álló, és az „ésszerűség” határát túl- lépő fantáziadús magyarázatok ellen. (VIII.) A kétfajta onomasztika közötti oppozíció az etimológusokat nemrégiben megosztó meddő vitára emlékeztet. Vö. ULLMANN, S.: *Précis de sémantique française*. 4. kiad. (Bern, 1969.), amely Vossler szavait idézi; „ez a 'mágikusok' és a 'misztikusok' közötti összetűzés volt...” (3.)

tartja fenn.⁴ „A tulajdonneveknek nincsen *értelmük* <sens> — írja S. Ullmann — következésképpen a jelentés <signification> fogalmát nem lehet alkalmazni rájuk. A tulajdonnév funkciója a pusztá *identifikáció*: egy személy vagy dolog speciális megjelölés segítségével történő megkülönböztetése és individualizálása.”⁵ Az irodalomban viszont a tulajdonnév, legyen az hely/ség/név vagy személynév, ugyanazon a jogcímen, mint a szöveg többi szava, feltölthető jelentéssel; ilyenkor a referens háttérbe szorul, hogy a jelölőnek a jelölthöz való viszonya hangsúlyozódjék. A szöveg „irodalmisságának” részeként, úgy tűnik, a tulajdonnév egy hang- vagy írásbeli „újrarmotiváltság” elérésére törekszik, amelynek semmi köze nincsen appellatív eredetéhez.

A költői nyelv jellemzője, hogy motivált, „finalizált”, vagyis a jelölő és a jelölt önkényes komplementaritását szükségszerű szolidaritással és szolidaritással váltja fel. A tulajdonnév átláthatatlan jel, amely maximális ellenállást tanúsít a morfoszemantikai asszimilációval szemben. A költő kísérli majd meg kihívásával megtörni a névnek a jelentéssel szembeni ellenállását, és a költészetnek van esélye arra, hogy kompenzálja a köznyelvnek ezt a hiányát, „fogatékosságát”, amint Gérard Genette mondja.⁶ Ez a szemantizációt célzó kísérlet azonban nehézségekbe ütközik. Hiszen a teljes áttetszőség csupán szójáték, a referens zárójelbe tétele és anarchikus jelöltek ellenőrizetlen létrehozása. A költészeti eljárás tehát nem lehet az átláthatatlan jelölő pusztá újrarmotiválása; kell egy szabályozó elem, amely ellenőrzi a jelöltek kialakítását, és azt beágyazza a szöveg globális rendszerébe. E megfontolások alapján a tulajdonnév szemantizációját nem érezhetjük pusztá „eltérésnek”, egyszerű „normamegszegésnek”.⁷ Vagy ha annak érezzük, annak az az oka, hogy a szöveg rendszere kezességet vállal ezen kihágásért és megszervezi azt. Példa erre Rabelais esete, amikor is a Pokol úgy kívánja, hogy „Tarquin”-ból „tacquin” és „Piso”-ból „paisant” váljék. A rendszer lényege az, hogy az előkelő neveket lefokozza, megfosztva őket a nagy kezdőbetűtől; így a szabályok áthágása lesz a norma.

A tulajdonnév jelentését általában mint „kerülőt” értelmezik, azaz, hogy a szöveg ideológiáját kerülő úton ragadják meg. Kiaknázzák a név hang- vagy írásképet, hogy megerősítsék a globális jelentését a szövegnek, melybe az beépül. A paronómázia és az anagramma egy, a költészetre jellemző kratilikus eljárással igyekeznek igazolni az elnevezés pontosságát. Meg kell tehát vizsgálni a név viszonyát azzal, amit jelöl (a jelen belüli viszonyt) a denotáció és a jelentés szempontjából: ez a szemant-

4. TODOROV, T.: Introduction à la symbolique c. munkájának terminológiájára utalunk a Poétique XI.-ben (1972.), 273–308. Említésre méltónak tartjuk — elsősorban alapvetően operatőrikus értéke miatt — a *denotáció* és a *szignifikáció* kettős összefüggését, amely a jelölő, jelölt és referens között alakul ki a jel hármas struktúrájában. Ld. még Poétique et onomastique c. cikkünket a Poétique XVIII. (1974.) kötetében, 194–203., amelynek lényegét összefoglaljuk a Clément Marot-ról szóló fejezetben.

5. ULLMANN, S.: i. m. 24. — „A verbális nyelv ténylegesen tartalmaz kizárólag a denotációt szolgáló elemeket: ilyenek — ideális formában — a tulajdonnevek.” TODOROV, T.: i. m. 278.

6. Figures II. Paris, Ed. du Seuil 1969. 144 sköv.

7. Az impertinencia-kritériumot ugyancsak nem tudjuk megjelölni. Vö. COHEN, JEAN: Structure du langage poétique (Flammariion 1966.) és MESCHONNIC, H. erről szóló kritikáját a Pour la Poétique (Gallimard 1970.)-ben, *passim*.

tika tárgya lesz. Abban az esetben, amikor a szöveg több tulajdonnevet sorakoztat fel, azt vizsgáljuk, milyen típusú kapcsolatban állnak egymással ezek a nevek (jelek közötti kapcsolat): ez a *szintaxis* tárgya. A szemantika és a szintaxis lehetővé teszi, hogy egy adott szövegben felfedjük a tulajdonnevek *diagrammatikai tulajdonságait*, vagyis, hogy felmérjük az *analógiát*, illetve az *arányt*, amely az általuk jelöltek és a szöveg jelöltjeinek összessége között áll fenn.⁸ „Kölcsönzött” tulajdonnevek (”already existing proper names”) és „kitalált tulajdonnevek” (”those which the author freely invents”) között csak pusztán leíró szempontból teszünk különbséget, mivel legtöbbször nehéz ellenőrizni a „kölcsönzést” vagy a *reminiscenciát*.⁹ Amit fontos meghatároznunk, az a *tulajdonnév szemiotikai értéke*, vagyis „jelentési (intervenciós) képessége azon (irodalmi) mezőn belül, amelyben megjelenik”.¹⁰ Ahogyan Roland Barthes mondja, a „prousti név”-vel kapcsolatban, „minden névnek megvan a maga széma-spektruma”, és ennek analizálásáról, „katalizálásáról” van szó.¹¹ Az onomasztikus olvasás tehát nem *referenciális* lesz; nem azoknak a külső tényezőknek az életrajzi vagy történelmi-földrajzi, *szövegen kívüli* rendszerében fog vizsgálandni, amelyek a személy-, illetve a helynév beiktatását racionálisan megmagyarázzák. Az irodalmi szöveg <discours littéraire> szintjére helyezkedik, és leggyakrabban annak a szövegnek a zárt mezejére határolódik, melynek a poétikai funkcióját a tulajdonnév maximálni igyekszik. Tudjuk, hogy — amint Roman Jakobson definiálta — a nyelv *poétikai funkciója* a szöveg önmagára való összpontosítására törekszik, izolálva azt egy nyelvi jelekből álló kvázi-autonóm rendszerbe.¹² Így minden, az *üzeneten kívüli* realitásra utaló referencia, ha nem is tűnik el teljesen, legalábbis többértelművé válik; ez a többértelműség a „költészet szükségszerű velejárója”.¹³ Ha elfogadjuk ezeket a manapság már klasszikusnak számító előfeltételezéseket, azt mondhatjuk, hogy egy poétikai szöveg jelentése számtalan interferenciát hoz létre a jelölők között a vizsgálatra kiválasztott korpuszrészleten belül. A tulajdonnév — a szöveg kiváltságos jelölője — ezen interferenciák alapján megpróbál *újramotiválódni*, speciális morfológiai modell alapján szervezve meg létrejöttüket. Így a hasonló hangzású szavakat egybefűző paranomázia a hangok pusztán keverésével váratlan jelentéstálalkozásokat hoz létre. A „laurier” („babér, borostyán”), amely fel-felbukkanva végigkíséri Petrar-

8. Vö. TODOROV, T.: i. m. 288.

9. Vö. KRATZ, H.: A Methodological Critique of W. R. Maurer's Names from The Magic Mountain. = Names XI. 1963. 20–25. és a válasz: MAURER, W. R.: Another View of Literary Onomastics. = Names XI. 1963. 106–114.

10. GRIVEL, CHARLES: Production de l'intérêt romanesque. Mouton 1973. 2.54: Système du nom propre. 131.

11. BARTHES, ROLAND: Proust et les noms. = Nouveaux Essais Critiques. Ed. du Seuil 1972. 127.

12. Essais de linguistique générale. Ford. és az előszót írta: Nicolas Ruwet. (Ed. de Minuit 1963. 209–248.) — A tulajdonnév tehát nem a szöveghez toldott egyszerű „díszítés”; a mű komponenseit — mivel részt vesz a mű poétikai funkciójában — teljes ártérítékelődésre készíti. Ilyen lesz a „szemantikai ráismerések” esete, amikor a tulajdonnév visszanyeri azt a köznévi jelentést, amelyből ered. N. Ruwet, aki egy francia példát vizsgált, Villon Ballade des Dames du Temps jadis-jának híres verssorát idézi szemléltetésül: „La reyne Blanche comme lis...” (274.).

13. Uo. 240.

ca szerelmes verseinek tájait, formai áttetszőségével a *Donna*, „Laura” visszhangját sugallja. A tulajdonnév, akár jelen van a szövegben, akár nincs, kötődik a szemantikai rendszerhez, amelynek része, mintegy *szingularizálva* némely azonos hangzású köznevet. Igyekszik tehát megsokszorozni a nyelv *mimetikai eljárásait*, hogy jobban megszabadulhasson átláthatatlanságától.

A jelentésvizsgálat, amely révén a tulajdonnév a motivációit keresi, két koordináta alapján tevéődhet össze:

— a szemasziológiai tengely, amely a jelből indul ki, hogy kifejtse jelentését. Így Marot híres epigrammájában „Samblançay”-t olvashatnánk szinkron módon „Semb-lance est”-nek. A szóbanforgó személynév predikatív értékét a hangzásbeli hasonlóság sugallja.

— az onomasziológiai tengely, amely a szöveg globális jelentéséből indul ki, hogy találjon egy, a jelentést a lehető legjobban kifejező jelet. Ezt teszi a népi fejtegetés, amikor valamely általa csodált személy mitologizálására törekedvén, annak nevét diakrón módon írja át, hogy szimbolikus formát adjon neki. Az eredeti jel, „Samblançay”, eltűnik a kiadásokból, és „Saint Blançay”-ként jelenik meg újra.

Ezek a kettős — szinkrón és diakrón — szemantikából eredő tengelyek jól érzékelterik a jelölő és a jelölt közötti ide-oda történő vándorlást, amely a poétikai szöveg írása-olvasása során megy végbe. Magától értetődik, hogy az onomaturg nem sokat törődik a jelölő apellatív eredetével. A „Samblançay” személynév, mondják a tudósok, konkrét helynévre utal, egy Indre-et-Loire megyei helységnévre: a „Semblançay”-re; ez a település pedig egy XI–XII. századi személynévnek, a „Simpliciacio”-nak köszönheti nevét, amely viszont az „-acum” képzővel ellátott „Simplicius”-ból ered.¹⁴ Ez az egész származtatás igen kevésbé érdekli az irodalmi tevékenységet, amely hátrat fordítván a tudományos onomasztikának, saját transzformációs törvényeit alakítja ki, és szervezi meg levezetései szükséges világát. Hogy Jean Ricardou szavaival éljünk, a toponíma *mondott hely* (lieu-dit)*, méghozzá egy *helyesen mondott hely* (lieu justement dit) lesz.¹⁵

B. Szituációk

Az onomasztika és a költészet minden korban és minden irodalomban közel áll egymáshoz, sőt átmegy egymásba; de talán soha nem fonódtak olyan szorosan egybe,

14. *Dauzat és Rostaing szótára* (Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France, Larousse 1963.) ezt írja: Semblançay, I. és L. (Simpliciacio-ból, XI–XII. szd): férfinév, a latin Simplicius és az -acum suffix. Tudomásunk szerint nincs olyan eset, ahol a helynév a *saint* és a *blanc* összetevőkből állana. A név hang- és írásalakjának változása tehát alapvetően az epigramma és a 'complainte' sajátos dinamikájának terméke.

15. Vö. Les lieux-dits. Petit Guide d'un Voyage dans le livre. (Gallimard 1969.) — Ld. még BONNEFIS, PHILIPPE: L'Activité littéraire. = Revue des Sciences Humaines XXXVI. 142. (1971. ápr. — máj.) 166.

**Lieu-dit*: olyan földrajzi hely, mely hagyományos, topográfiai vagy történelmi jellegzetességről kapta a nevét. — Le Petit Robert (1982.) meghatározása.

mint a reneszánszban. Soha máskor nem gondolkodtak ennyit a nevek hatalmáról. Rabelais „prognosztizáltatja” varázslóját „onomatonomie” révén, Nostradamus pedig közzétesz egy *onomantie*-t, melynek jósnyelve megkettőzi és kiegészíti a *Prophéties*-jét. Lexikailag az „onomastic” szó a XVI. században kerül be a francia nyelvbe. Míg Huguet furcsa módon nem nyilatkozik e kérdésben, Godefroy a szónak a „tulajdonnevek listája” jelentést adja, von Wartburg pedig — a már tudományosabb — „a nevek jelentésének magyarázata” definíciót javasolja, Agrippa d'Aubignétől említvén példát. Az onomasztikának ez a franciásodása jól mutatja, hogy a nevekről való filozófiai gondolkodás szekularizálódott és vulgarizálódott. Nagy számban születtek a XVI. században e problémáknak szentelt művek; bemutatásukra és elemzésükre nem vállalkozunk, éppen csak megemlíjük azokat a legfőbb eszmeáramlatokat, melyek megmagyarázzák, vagy legalábbis megvilágítják a reneszánsz francia íróinak e téren végzett tevékenységét.¹⁶

B. I. Az etimológiai hagyomány

Az etimológia, ahogyan a középkor végén értelmezték, egyszerre kapcsolódik a teológiához, a filozófiához, a retorikához és az irodalomhoz. Csak akkor válik érthetővé, ha visszahelyezzük a skolasztika óriási szimbolikus és realista rendszerébe. Robert Guiette kimutatja, hogy az *etimologie* szó a *symbole* szinonimája.¹⁷ A dolgok mély jelentése a szavak ősi erejében található. Egy szónak az *etymon*-jába való átkerülése lehetővé teszi, hogy átjussunk valamely fogalomból egy, a dolgok eredendő nyomához közelebb álló másikba, vagyis hogy bejárjuk a hasonlóságok nagy körét, köverkezésükkel megértsük a világ értelmét. A tulajdonnevek — a megfejtésükkel szemben tanúsított ellenállásuk és az általuk jelölt személyek mitológiáját övező mágikus dicsfény révén — teljes természetességgel kínálnak fel az etimológiai kutatásra. E. R. Curtius kimutatta a tulajdonnevek etimológiájának a görög-római antikvitás óta az egyes irodalmakban fellelhető leíró és magyarázó jellegét.¹⁸

Az egyházatyák számára az etimológia olyan szövegmagyarázó eljárás, amely segít megtalálni a Szent Könyv szavai között rejlő jelentéskapcsolatokat. Sevillai Izidor a középkor folyamán az effajta spekulációk fő forrása lesz: de a korszak *onomastica sacra*-jában még fellelhető a reneszánsz emberére jellemző világi öröm, amint azt tudós szómagyarázatainak jelenléte tanúsítja Pontus de Tyard-nál.¹⁹ Izidor azt tanítja, hogy a nevek ismerete szükséges a dolgok megismeréséhez: „nam dum videris unde ortum

16. Több francia értekezés címét is tartalmazza DUBOIS, CLAUDE-GILBERT: *Mythe et Langage au seizième siècle c.* művének bibliográfiája. (Bordeaux, Ed. Ducros 1970. 145 sköv.)

17. *Symbolisme et 'sénéfiance'* au Moyen Âge. = C.A.I.E.F. VI. (1954. júl.) 112.

18. *La littérature européenne et le Moyen Âge latin*. Ford. Jean Bréjoux. (P.U.F. 1956. 600—606.)

19. *De Recta nominum impositione*. Lyon, 1603. — Vö. a Petrusz, petrához kapcsolódó szójátékkal: 96—98.

est nomen, citius vim eius intellegis”.²⁰ Miután a névadásokat eredetileg a lények természete határozta meg, ez az út joggal megtehető visszafelé is, és megpróbálhatjuk a név jelentését a különböző morfológiai analógiák kapcsolatba állítása révén megvilágítani. Etienne Gilson a tulajdonnevek magyarázó gyakorlatának különleges formáját vizsgálta. A „fordítás általi érvelés”-ről van szó, amelynek az a lényege, hogy az idegen szót úgy használjuk, hogy kifejtjük a lefordított jelentésből kiinduló gondolatot. Röviden megemlíti itt a Gilson által megkülönböztetett három interpretálási módot.²¹ A fordítás lehet *explicit*: a „Jakob” fordítása „luctator” [lutter = küzdeni — A ford.]; ebből egy képi kifejtés következik: a keresztény az ő példájára küzd majd a Démon ellen. A fordítás lehet *lätens*: „Hebraeus” a „transitus” gondolatát foglalja magában, de a szöveg ezt nem fejt ki; ahhoz, hogy megértsük a vallásos célzatú leckét, pótolnunk kell egy hiányzó láncszemet („transeamus ad Deum”). Végül egy le nem fordított szó jelenléte befolyást gyakorolhat a szöveg kifejtésére. Ha „Jeruzsálem” fordítása „békelátomás”, akkor Szent Ferenc számára a jeruzsálemi polgár az lesz, aki az extrázis isteni békéje után áhítozik. Ez a fordítás általi érvelés kombinálódik egyébként más fejtegetési módokkal, mint a bibliai koncordancia, a gondolatársítás, az allegória stb. A szövegmagyarázatoknak e sokfélesége nagy vonzerőt jelent majd az olyan nagy névfejtegetők számára, mint a retorikusok. Nem kell más, mint kiterjeszteni profán területre az érveléseket, és kezdettől fogva világivá tenni a szövegeket.

A középkori irodalomban egyébként találunk példát olyan retorikai alakzatra, melynek éppen az a lényege, hogy egyes jellemeket vagy szituációkat az őket jelölő nevek hang- vagy írásképből kiindulva képzelünk el. Ez az ún. *figura etymologica*. Michel Leirist és Raymond Rousselt megelőzően a jelölő teljhatalma motiválja a jelölt szemantikai tartalmát. „Róma” magyarázatát nem a tudományos helynév adja, hanem a görög „rôme”, és hogy az „amor” anagrammája. A nyelv hagyományos funkciója a visszajára fordul, „a szavak szülik a mesét ott, ahol a valóságnak kellene szülnie a szavakat”.²² Villon használja ezt az invencióra épülő eljárást, és vissza is él vele, mivel, ha hihetünk Pierre Guiraud-nak, a *Testamentum* végrendeleti örököseit a nevük alakja miatt választotta; és a művet „egy olyan hagyomány szerint értelmezték, amely a *trobar clus*-ra vezethető vissza, és tovább élt a nagy retorikusoknál is.”²³

Ha ennek az eljárásnak az a lényege, hogy az azonos alakú, de különböző jelentésű szavakat párosítják, akkor általában *annomination*nak vagy *paranomasiának* nevezik; ilyenkor a retorika „könnyű díszei” között foglal helyet. Edmond Faral azt

20. Etymologiarum sive originum libri. XX. Kiad. W. M. Lindsay. Oxford, 1911. I. 29. „Etymologia est origo vocabulorum, cum vis verbi vel nominis per interpretationem colligitur (...) Omnis enim rei inspectio etymologia cognita, planior est”. — Uo.

21. De quelques raisonnements scripturaires usités au moyen âge. = Les Idées et les Lettres. (J. Vrin) 1932. 161–162.

22. GUIRAUD, PIERRE: Etymologie et *etymologia* (Motivation et rétro-motivation). = Poétique XI. (1972.) 406.

23. Le Testament de Villon. (Gallimard 1970.) 51, 129. — Ld. még GUIETTE, R.: L'invention étymologique dans les lettres françaises au Moyen Âge. = C.A.I.E.F. XI. (1959. máj.) 276–277.

vizsgálta, hogyan használták ezt az alakzatot a XII. és a XIII. században.²⁴ A retorikai színekre vonatkozó doktrína már ebben a korban sem „absztrakciós játék”, de nem is pusztán „teoretikusok ujjgyakorlata”, hanem olyan „tanítás, amely gyakorlati hasznosságra törekszik, és recepteket nyújt az íróknak”.²⁵ A reneszánsz kori onomasztikai kutatás jól emlékszik a *figura etymologica*-ra, melyről a szófejtési eljárásait kölcsönzi, különösen az anagrammát és a paranomáziát; „dinamizálja” a jelölőt, hogy felszínre hozza rejtett és mély jelentését, Erazmusnál a kéreg alatti nedvet, Rabelais-nál a csont alatti velőt. Az etimológiai fejtegetést magára az e tudományt jelölő szóra alkalmazván Guillaume Postel odáig jut, hogy az „etymologia” szóban az első és szent nyelv „emithologie” szavának hangátvetéses torzulását látja, amelynek a gyökere, az „Emeth”, *Igazságot* jelent. Ez a hagyományos próféciáktól irrasult ember a latin „veritas” szót éppígy, *emitologikusan* a héber tövű *Berritas* alapszóval magyarázza, amely „kút”-at jelent, ahonnan az igazságot merítjük. Ezt az illuminátus, prófétikus és exegetikai nyelvet később Loyolai Ignác fogja elítélni.²⁶

B.2. A neoplatonikus misztika

A Marsilio Ficino által megújított és keresztényesített platonizmus a reneszánsz emberei előtt új misztikumként jelenik meg. A szeretet olyan könnyedséggel hatol be a dolgok mélyébe, amely szembeszáll a regula fogalmával, és nincs szüksége propeudeutikára.²⁷ Az arisztotelizmus háttérbe kerülésével, különösen 1450 után, üres teret hagyott maga után, amelyet az új platonista lelkesedés siertve igyekszik betölteni. A hierarchizált és szabályozott világ elutasítása a rendszerező szellem meggyengülésében és egy új világnézet kialakulásában mutatkozik meg. A saját túlélésén mesterkedő ember többé nem a túlvilágon keresi végső kiteljesedését. A középkort jellemző transzcendencia misztikáját fokozatosan az *immanencia misztikája*, a költőhős halhatatlanságának mítosza váltja fel.²⁸ A nyelv szintjén egy párhuzamos visszafordulás figyelhető meg. Az a név, amely az Én-t, vagy az idealizált Másik-at jelöli, a szövegben és a szöveg által keres magának halhatatlanságot. Az új értékek túl-

24. Les Arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècles. Recherches et documents sur la technique littéraire du Moyen Âge. (H. Champion, 1924. 1971.) „Paranomasia est dictionum in principio vel in fine convenientium cognata denominatio”. Matthieu de Vendôme, *Ars versificatoria* (1175? el.) III. 9. 169. „Anominatio est quando plures dictiones sibi assimilantur in litteris, vel in syllabis. In litteris ut hic: Currere currenti vetuit violentia venti. In syllabis, ut »forma deformis«. Geoffroy de Vinsauf, *Summa de coloribus rhetoricis* (XIII. sz. eleje?), 323.

25. Uo. 90.

26. SECRET, FRANÇOIS: L'Emithologie de Guillaume Postel. = Umanesimo e esoterismo. (Padua, 1960.) 404–405., Ego illas inspirationes ... credo esse tentationes. = Uo. 95. jegyz., 405.

27. BALMAS, ENEA: La Renaissance. II. Arthaud 1973. 132. A szerző emlékeztet arra, hogy 1540-től Arisztotelészt számos vád éri. 1542-től 1567-ig Pomponazzi tanítványa, Vicomercato kerül a Francia Királyi Kollégium filozófia tanszékének élére; 1543-ban RAMUS publikálja híres művét, az Aristotelicae animadversiones-t, amelyben nyíltan istentelenséggel vádolja Arisztotelészt.

28. Uo. 62.

ságosan bizonytalanok ahhoz, hogy termékeny kötődést tegyenek lehetővé; a külső káoszban nincs üdvözülés. A szöveghez való visszatéréssel valósul meg a megálmodott új rend. Ennek szentelterik a tulajdonnév, mely átnyújtja megbízólevelét az egyénnek; helyettesíti Isten és Mária nevét, és magyarázatát a legintenzívebb *költői szenvedély* adja. Ha „Eros” egyesítő és összekapcsoló erő a *Lakoma Kommentárjában* <Commentaire du Banquet>, akkor meg kell találnia a költőnek azt a varázsförmulát, amely — átláthatatlansága és a szövegben elfoglalt kivételezett helye által — ezt a szerelmes kisugárzást a leginkább sugallhatja. Mert a neoplatonizmus mindekelőtt szinkretizmus. Az Isteni Gondviselés ihlette meg Hermészt, Zarathusztrát, Püthagorasz és néhány másik nagy előfutárt; ez idézte elő az „isteni Platón” eljövételét. Ha *Theologia platonicájában* Ficino rácsodálkozott az antik bölcs Hermész, a keresztény Origenész, a muzulmán Avicenna és a pogány Platón közötti egyezésekre, az azért történetelt, mert létezik egyfajta episztemológiai folytonosság, amelyet az írás szintjén leginkább egy *jelentéssel bíró hieroglifával* tudunk szemléltetni.²⁹ Az egyházatyák egyes kereszténység előtti dokumentumokban némely kinyilatkoztatott igazságok nyomaira bukkantak: *Hermetica*, *Orphica*, szibillai prófécia, a pythagoreusok *Carmina aurea*ja. Nos, a reneszánsz írói ugyancsak olvasták ezeket a szövegeket és megkísérelték annak bemutatását, hogyan harmonizál ez a „prisca theologia” az ő saját keresztény neo-platonikus koncepciójukkal.³⁰ Nem meglepő tehát, hogy a költők onomasztikája ugyanezeket a szinkretikus törekvéseket tükrözi.

B.3. A kabalisztikus olvasás

A XVI. század egyben a keresztény Kabala arany százada is. François Secret felhívja a figyelmet arra, hogy a „Kabala” („Cabbale” vagy „Kabbale”) szó annyi spekulációnak és interpretációnak lett a tárgya, hogy ma már csak igen távoli kapcsolatban áll a valódi zsidó exegetikai tudománnyal.³¹ Amit a reneszánsz gondolkodói a kabalisztikus elvekből leginkább átvesznek, az a héber ábécé, a kozmikus építészlet és az Isten természete közötti titkos megfelelések fogalma. A világ lényegét akkor ismerjük meg, ha ki tudjuk olvasni néhány alapvető név szimbolikus konfigurációját. A kiválasztott nyelv mítosza, amely a XVI. században igen közkedvelt, a kabalisztikus olvasás alapelveinek történelmi és nyelvészeti megalapozására szolgál.³² Van valamilyen kapcsolat a Természet mélyreható interpretációja és az ősnelv elsőszülöttségi joga között. Jean Bodin a görög *Heptaplomeris* cím alatt ismert érdekes vitairatában lemond a politikai filozófiáról, és helyette az ezoterizmus területére lép, önmagát a

29. Vö. KLEIN, ROBERT: *L'Enfer de Ficin*. = *Umanesimo e esoterismo*. Padova, 1960. 61.

30. Vö. WALKER, D. P. tanulmányaival, különösen figyelmet érdemlő művével: *The Ancient Theology: Studies in Christian Platonism from the XVth to the XVIIIth Century*. Ithaca, N. Y., Cornell Univ. Press 1972.

31. *Le Zóhar chez les Kabbalistes chrétiens de la Renaissance*. Paris, 1958. és *L'Herméneutique de Guillaume Postel*. = *Umanesimo e ermeneutica*. Padova, 1963. 94 sköv.

32. DUBOIS, CL.-G.: *Mythe et Langage...* = i. m. 67–68.

világ misztériumába *beavató papjának* tekintve. Azt fejtegeti, hogy a közvetlenül Isten által írott *Biblia* teljes és tökéletes üzenetet közvetít a héberek szent nyelvén. Az összes többi nyelvet önkényesen és emberi konvenciók alapján alkották; egyedül a héber nyelv az a természetes nyelv, amely a lényeket és a dolgokat igazi természetüknek megfelelő névvel ruházta fel.³³

Tudvalevő, hogy a Bibliában a név szent jelleget ölt. Bensőséges kapcsolat alakul ki az elnevezés és az általa jelölt személy természete között. „Nabal a neve és „nabal” (‘közönséges’) a szelleme.” Julius Caesar Scaliger emlékeztet majd a névadás mágijára, hogy bírálata tárgyává tegye azt 1557-es *De Subtilitate* című művében.³⁴ A misztikus spekulációit Isten nevére összpontosító *Zóhar* tanítását az olasz humanisták keresztényesítették. A Kabala által lenyűgözött Pico della Mirandola *Kilencszáz tézisében* megvédte azt az álláspontot, amely szerint a *Zóhar* Krisztus istenségét bizonyító érvekkel szolgál. A világ teremtésének magyarázatát adó *Heptaplus* című filozófiai munkájában kabalisztikus eljárást alkalmaz a katolicizmus egyik legfontosabb formulájának bizonyítására. Megfelelő nevek betűit újra elosztva egy sor héber szót kaphatunk, melyek, latinra fordítva, varázslatos módon megmagyarázzák a hit misztériumát. Ez a módszer ámulatot kelthet a *Discours sur la dignité humaine* szerzőjénél. Ennek ellenére szépen beleillik a XV. század legnagyobb firenzei bölcseinek gondolkodásmódjába. Minden szent szöveget, a Bibliától kezdve Hermész Trismegisztozig, hasonló módon, mégpedig egy törvényesen elfogadott gyakorlat szerint fogtak vallatóra. A zsidó ezoterizmusból kiinduló áramlatokat — melyeket keresztényesített az alexandriai hellenizmus — a reneszánsz humanizmus keltette tehát ismét életre: modellként szolgálnak a költők számára, akik a jelölők betű szerintiiségéből kiindulva szövegeikkel az írásnak olyan titkos jelentést adnak, amelynek ismerete a beavatottak maroknyi csoportjának kiváltságává válik. A nagy retorika nyomdokaiban Maurice Scève költészete nem idegen a gnosztikus szövegmagyarázat és a számfejtegetés számára.³⁵

B.4. A tulajdonnév jogi helyzete

Ejtsünk néhány szót a politikai és a jogi fejlődésről, amely ugyan távolról sem tükrözi teljességében a század *épistémé*-jét, mindazonáltal érdekes párhuzamok felállítást és elméletek kidolgozását teszi lehetővé. A XVI. században a világi és az egyházi törvényhozás a név *rögzítésére* törekszik. I. Ferenc a Villers-Cotterêts-i Rendeletben (1539.) az egyházközségi papok számára előírja az anyakönyvezést. A tridenti zsinat

33. Colloquium Heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis [A rejtett titkok kollokviuma.] Ford. R. Chauviré. (Paris, L. Tenin 1914.) PIERRE MESNARD megjegyzi a Heptaplomeres kapcsán, hogy Bodint „gyakran megkísértette egyfajta keresztény kabala”. = *Oeuvres philosophiques*. (P.U.F. 1951.) XX.

34. *Exotericarum exercitationum liber quintus decimus, de subtilitate, ad Hieronymum Cardanum*. Paris, 1557. B.N.R. 8514, f° 337 v°.

35. Vö. SCHMIDT, A.-M.: *Études sur le XVIe siècle*. Albin Michel, 1967. 127 – 138.

pedig a papságnak elrendeli — a vérrokonok közötti házasságot elkerülendő — az anyakönyvek rendszeres vezetését; ezekben az újszülöttek neveit a liturgikus naptár szerint regisztrálják (1545 – 1563).³⁶

A XVI. század eszerint olyan korszak, amikor írásban *rögzíteni* kezdik a személy nevének öröklődését. Ezentúl egyre inkább érzékelhető a személy és a neve összekapcsolásának véletlenszerűsége. De a név mágikus hatalmában való hit, amely elvész az intézmények szintjén, az irodalmi szöveg síkján kezdi visszanyerni erejét. Ha egyre kevésbé hisznek — mint például Scaliger — a tulajdonnévhez szorosan hozzátartozó, attól *elválaszthatatlan értékben* a mindennapi életben, a poétikai szöveg, a valóságos élet transzpozíciója, igyekszik felújítani az elnevezés szent jellegét. A rögzítő jellegű törvény kétségkívül nagyrészt nem tesz mást, mint *megállapítja* ezt a fejlődést, és ratifikálja azáltal, hogy kötelezővé teszi. De ez csupán egyik jele annak az epiztemológiai változásnak, amely a polgári ragadványnevek öröklődő családnevekké való átalakulását magával hozó társadalmi és gazdasági felfordulás miatt következett be. Az antroponíma és a toponíma felügyelő hatalmának meggyengülését — mondhatnánk úgy is — ellensúlyozza a szentírási onomasztika lelkes újrainterpretálása az utópikus és ősi, egyetlen megengedett térben, amely nem más, mint a költemény zárt szövege.

B.5. A helyesírási bizonytalanság

Egy olyan korban, amelyben a helyesírás mindenekelőtt műhelyhagyomány, az írási norma pedig nem definiálható másként, csak mint „többségi variáns”, a homályos vagy kevésbé használatos szavak alakja átformálódhat, hogy jobban alkalmazkodjék a jelentéshez, amelyet vélhetően hordoz.³⁷ Másként kifejezve, a kodifikálás hiánya a szerzőknél és a nyomdászoknál elősegíti a morfológiailag motivált újraírási folyamatot. Mivel a beszéd még nem a helyesírás törvényhozói által jóváhagyott kizárólagos formákban fródik le, minden betűelrendezés virtuálisan magában hordja egy *projektív szimbolikának* a nyomát. Egy szó kiejtése és leírása Rabelais kortársai számára még két könnyen összekeverhető művelet volt. A „megfagyott beszéd” <„la parole gelée”> az öt megvilágító szövegbe rendezve mindig készen áll arra, hogy felolvadjon, és valóban <„realement”> hallhatóvá váljék. (Negyedik Könyv, 56. fejezet)

Az új ismeretek áramlása magával hozza a homályos tulajdonnevek gyors elterjedését, például az ókori panteon neveit, amit a művelt olvasó nem mindig képes megemésztetni. A forma *hozzáférhetővé tétele* lehetővé teszi minden olyan „hangzásbeli összeeskábálást”, amely csökkenti a furcsa jelölők idegenségükből fakadó átláthatatlanságát. Látjuk majd, hogy Clément Marot *Műveinek* a XVI. századi kiadásai néhol formai — egyszerre hang- és írásbeli — újításokat tartalmaznak, amelyek a

36. Vö. VROONEN, EUGENE: Les noms de personnes dans le monde. Anthroponymie universelle comparée. Bruxelles, 1967. 51 – 59.

37. Vö. CATACH, N.: L'orthographe française à l'époque de la Renaissance. Genève, Droz 1968. 143 – 153.

szöveg bizonyos redukáló elemeiből kiinduló új szemantika szükségességével magyarázhatók.³⁸ A helyesírásbeli változatosság és különbözőség egyazon szándékot igazolják, az onomaturgét, aki megmunkálja a hangok anyagát, és azoknak — a szöveg által megkívánt jelentésnek megfelelő — betű szerinti lenyomatát adja meg.

Ez a kratilikus módszer, melynek az a célja, hogy *költői mítoszt* teremtsen a fikatív vagy létező személynek a neve által, egyszerre érhető tetten szinkrón módon magában a szöveg felépítésében, és diakrón módon, amikor a szöveg behatol az írástudók berkeibe és a nyomdász-műhelyekbe. Hiszen az írás már a szöveg onomasztikájában kódolt jelentés olvasata. Nem szabad csodálkoznunk azon, hogy ez a hajlékony és árnyalt helyesírási újramotiváció eredeti megformálásra talál egy olyan korban, amelyben a jelölők szabadságát féld, hogy különös módon megcsorbítták a nyomdászat kényszerűségei.

C. Kitekintés

„A XVI. század minden költője szívesen eljátszik majd a tulajdonnevekkel” — írta Henri Chamard az *Origines de la poésie française de la Renaissance* című művében.³⁹ Ezzel szemben mi inkább arra szeretnénk rámutatni, hogy a reneszánsz embereinek onomasztikai gondolkodása korántsem egyszerű játszadozás vagy pusztá gondolati játék, hanem beépül abba a filozófiai és irodalmi kontextusba, amely megadja értelmét. A „játék” nem jelent feltétlenül ürességet, felszínességet. Voltaképpen minden költői tevékenység játéknak mondható, és a reneszánsz ennek, ha szükséges, szemléletes megerősítését nyújtja.⁴⁰ De a *sub specie ludi* értelmezett mű összegyűjti a gazdáratlanul heverő neveket és az üres kifejezéseket, hogy egy „magasabb jelentés” szerint újramotiválja őket. Így talán nem is „rosszkor” — mint azt állították — ajánlja a híres kiáltvány, a *Deffence et Illustration* az igazi költőknek az olyan látszólag „gyermeteg” eljárások, mint az anagramma és az akrostichon felhasználását.⁴¹

Kiválasztottuk annak az időszaknak néhány kiemelkedő alakját, amely nagyjából 1480-tól 1580-ig terjed, de talán még korábbra is visszanyúlunk Petrarccal, és túl is mutat rajta Montaigne-nyal, hogy bemutassunk egy láncolatot, vagy érzékeltessünk egy olyan fejlődést, melyek szükségesek a jelzett korszak megértéséhez. Néhány kivételtől eltekintve példáinkat a francia irodalomból merítettük, olykor azonban az olasz példa kínálkozott elemzésre. Természetesen sok mindent el lehetne mondani a spanyol és az angol onomasztikáról is. Morus Tamás utópikus hely/ség/nevei már számos mélyreható tanulmány tárgyául szolgáltak, így feleslegesnek tartottuk meg-

38. 'Semblançay' motivációjáról a diakróniában a II. D. 1.3. részben van szó (73.)

39. Paris, E. de Boccard 1932. 141.

40. Vö. HUIZINGA, J.: *Homo ludens*. Boston, Beacon Press 1950. 30., 116.

41. „Du Bellay áltatja magát: számunkra nagyon helytelennek <mal à propos> tűnik, hogy egy olyan műben, mint a *Deffence*, amely ékesszólóan védi a nagy és valódi költészetet, szükségesnek vélte egy fejezet felét az *anagramma* és az *akrostichon*, — e gyermekes szójátékok — antik nemességének dicséretére szánni.” CHAMARD, H. *Deffence* kiadásában, Didier 1948. 1. jegyz., 154.

említeni őket.⁴² Azt is tudjuk, hogy Garcilaso de la Vega például Elisa visszhangjaival tölti be szövegét, akit Laurához hasonlóan, az ekloga pásztorvilágába helyez. Elsősorban azonban a „Siglo de Oro”-ban mutatkozik meg leginkább a tulajdonnév szemantizációja iránti vonzalom, és Gracian írja majd az *Agudeza y arte de ingenio*-ban, hogy téves az a hiedelem, miszerint az onomasztika könnyed időtöltés lenne: az átlagos elmék csak ritkán bocsátkoznak bele.⁴³

Minden költészet tudatos vagy tudattalan kódosítás a szerző részéről, és a szövegben belüli vagy azon túlmutató megfejtés az olvasó részéről. Ilyen értelemben a poétikai olvasás *anagrammák* és *paragrammák* olvasása. A tulajdonnév köré épülő szövegben minden úgy történik, mintha az olvasás pályáját a Saussure-i értelemben vett *téma*-szó jelölné ki, egész alakjában megismételve, vagy fonémáinak szétszórása által.⁴⁴ Hogy egy híres zenei analógiát említsünk, a Bach név („BACH”) azon darab téma-szavaként jelenik meg, melynek expresszív formáját a basszus aláírást kirajzoló hangjegyei adják. Felmerül tehát az a probléma, hogy meg kell határoznunk az onomasztika *gyakorlási feltételeit*, mint a költői szöveg *basso continuo*ját.

C.1. Szöveg és szövegen kívüli

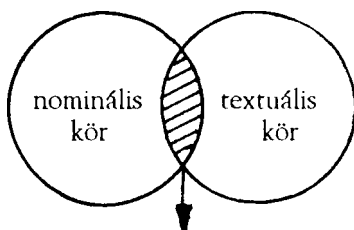
Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a pusztán nyelvi ujjgyakorlat és annak egy irodalmi műbe való beillesztése között. Az *anagrammatizmus* például nem érdekli a kritikát, ha az minden irodalmi horizonton kívül eső szellemi játék. Ezért a „Pierre de Ronsard” átalakítása „Rose de Pindare”-rá, vagy „Remi Belleau” kiforgatása „Abreuvé de miel”-lé, bármilyen szuggesztívek is a munka vagy a képzelet síkján, mégsem izgalmasak az irodalom számára, mert a szövegen kívüli szférában találhatók. Ebből adódik annak szükségessége, hogy definiáljuk, mit értünk „szöveg”-en. A szöveget *koherenciája* határozza meg. Akárcsak Scève Yraigne-e; úgy szövi vásznát, hogy vigyáz, egyetlen jelölő se csússzon ki belőle. Ilyen Montaigne méhecskéje is, aki a legkínokabb nevekből *saját mézét* készíti. Az effajta koherencia már meghatározásánál fogva abszolút, de csak az olvasó számára: nincsen „szöveg” olvasó nélkül. Ez utóbbi fűzi egybe a jelölőket, hogy újramotiválja őket, döntvén a szóba jöhető paragrammatikus lehetőségekről. A „nyitott mű — ahogy Umberto Eco mondja — várja a megfejtőt, aki majd kipótolja a hézagokat” a jelentésben (*Theory of gaps*), vagy felismeri ennek lehetetlenségét. Itt olyan hermeneutikai kérdésekhez érkeztünk, melyek túlmutatnak írásunk célkitűzésein. Ezért egyszerűen annyit mondunk, hogy ha a szövegen kívüli kulcsszó újramotivációs lehetőségeinek összességét

42. Vö. PONS, E.: *Revue de littérature comparée*. IX. (1931.) 185–218., és újabban: SIMMONDS, J. D.: *More's Use of Names in Book II of Utopia*. = *Die Neueren Sprachen* (N. F.) VI. (Juni 1961.), 282–284. Híresek Shakespeare anagrammái.

43. Vö. N. BÉRSHAS, HENRI: *Puns on Proper Names in Spanish*. Detroit, Wayne State Univ. Press 1961. 3.

44. Vö. STAROBINSKI, J.: *Les Mots sous les mots*. (Gallimard 1971.) és KRISTEVA, J. cikke a paragrammatikáról az *Essais de sémiotique poétique*-ban (Larousse 1972.).

egy körrel ábrázoljuk (nominális kör), a szöveg által kiválasztott jelöltek összességét pedig egy másik körrel (textuális kör), akkor ennek a két körnek a közös metszete mutatja majd meg a kulcsszó *irodalmi jelentésének* pontos kiterjedését.

az irodalmi jelentés területe

Az olvasó feladata lesz, hogy kiszűrje a kívüleső újramotivációkat, és csak azokat tartsa meg, amelyek erősítik a szöveg globális jelentésének *koherenciáját*. Pontosítanunk kell tehát azokat a kritériumokat, amelyek lehetővé teszik az olvasás szöveg-dinamizációra való összpontosítását, vagyis a *poétika és onomasztika* egyeztetését.

C.2. A percipálhatóság kritériuma

A „francia formalizmus”-ról szóló kritikájában Michael Riffaterre a *percipálhatóságot* az olvasó és a szöveg közötti kapcsolatként definiálja.⁴⁵ Ez a kritérium olyan határt szab a nominális újramotivációnak, melyet nem lehet átlépni. Ez az olvasás *terminus a quo*-ja. Egyértelműen el kell utasítanunk az isteni megszállottságot, amely megkísérelné „fölülértelmezni” az olyan jelölőket, amelyek észrevétlenül kerülnek át olyan objektív okok miatt, amelyek nem a szövegből, hanem a nyelv szerkezetéből fakadnak a XVI. században. A reneszánsz episztemológiájába teljes természetességgel beépülő *latencia* – fogalmat óvatosan kell kezelnünk; annál is inkább, mert a kor költői és filozófusai előszeretettel használják: ilyen Erazmusnál a kéreg és a növényi nedv, Rabelais-nál a csont és a velő. A kritikus feladata tehát azon objektíven megjelölt tények megtalálása, melyek biztosítják a pontos dekódolás lehetőségét. A „túlreagálás”, amellyel Riffaterre M. Pleynet-t és Ph. Sollers-t vádolja, nagy kísértést jelent egy olyan irodalomban, amely kiváltságos módon kezeli az onomanciát, és a kabalisztikus szinkretizmusból táplálkozik.⁴⁶ Már a XVI. században La Croix du Maine talán a „túlreagálás” bűnét követte el, amikor „Delie”-ben a „L’Idée” anagrammáját látta. De mégsem verhetünk el egy olvasatot azzal az ürüggyel, hogy projektív. Ha a „Delie”/„L’Idée” asszociáció egy *a posteriori* egymásra vetítésből fakad, eléggé jól egyeztethető a kötet oplatóni tematikájával (még részleteivel is) ahhoz, hogy a „figyelmes olvasók” többsége („archilecteur”) elfogadja. Nincsenek jó

45. Le formalisme français. = Essais de stylistique structurale. Flammarion 1971. 276. *passim*

46. Uo. 280.

és rossz projektív szimbolikák; vannak, amelyek nehezítik a szöveg megértését és vannak, amelyek megerősítik *kohéziós prospektíváját*.

C. 3. A kontextualitás kritériuma

Ha a percipiálhatósági kritérium egy „felülről” meghúzott határ, *terminus a quo*, akkor a kontextualitási kritérium egy „lenti” határ, *terminus ad quem*. A szöveg jelölőinek felhasználási feltételeit az irodalmi, biográfiai és történelmi kontextus határozza meg. Henri Meschonnic szavaival élve, kétségtávol „a mű ad jelentést a szónak a műben”, de a szövegnek a kontextus révén kell megmagyaráznia a már nem érzékelhető, de elfogadható jelentést.⁴⁷ A Történelem referenciális síkjához kell tehát folyamodnunk, még akkor is, ha később háttérbe szorítjuk. Lehetséges, hogy Du Bellay beleszeretett Olive-ba, Baïf pedig Francine-ba; de ezeknek a személyes okoknak új igazolást kell találniuk mind a hagyományban (a Laurájába szerelmes Petrarca), mind az onomasztikus jelölőnek a szöveg általi újramotiválásában. A referensek és a szerző életének közös pontjai, valamint a történelmi háttér szükséges tehát, de korántsem elégséges. Arra is szükség van, hogy a nevek alakja alkalmas legyen a szimbolikus projekcióra, másként kifejezve: a *szignifikatív szintaxis* átadja helyét a *denotatív szintaxisnak*.

A jelentés „szétszórásának” tehát megvannak a maga korlátai. Mivel — hogy Jacques Derrida szavaival éljünk — ha „minden egyes szó vetőmag”, a szemantikai csírázásnak is megvannak a határai egy olyan irodalmi szövegen belül, amely történelmileg kijelölhető, továbbá egységben, illetve egyetemességben gazdag.⁴⁸ Az onomarchia nem anarchia; és az irodalmi tevékenység nem keverhető össze a betűkkel való ténykedéssel, a Vágy pusztá fantáziájában való jelentésburjánzással. A jelölő dinamizációjának megvannak a maga szabályai, és mi megkíséreltük ezek feltárását egy olyan kor néhány reprezentatív szövegét vizsgálva, amely szenvedélyesen szerette a nevek tiszta vagy homályos eredetét és lényegét. Talán a mi onomasztikánknak is szemére vetik majd, hogy egy modern ideológia projekciója. Mégis, éppen ez írsunk szerencséje, mivel mai érzékenységünk jobban képes megérteni és interpretálni a reneszánsz nagy szövegeit Petrarcától Montaigne-ig, mint a XIX. századé. Még ellen is kell állnunk az aktualizálásukat megkönnyítő modernizálás élvezetének.

(Fordította: Sári Andrea)

(François Rigolot: *Poétique et onomastique*. Genève, Librairie Droz 1977. 11–24.)
[Részlet.]

47. Pour la poétique. Gallimard 1970. 20.

48. La Dissémination I. = Critique XXV. 261. (1969. febr.) 113.

A nevek szimbolikus jelentései a középkorban

A középkori emberek gondolkodását egyfajta *kettős* látásmód határozta meg, melynek értelmében a valóságban észlelt dolgokat és jelenségeket nem csupán önmagukban szemlélték, hanem valamilyen rejtett, transzcendens jelentés hordozóinak is tekintették azokat.

Ez a kettős látásmód, s különösképpen a látható és érzékelhető tárgyak, lények és jelenségek szimbolikus vagy allegorikus értelmének keresése és megvilágítása szorosán összefüggött a vallásos érülettel s a keresztény exegetika elveivel és módszereivel, melyeket az egyházatyák és a kora-középkori hittudósok dolgoztak ki, midőn megalapozták a *Szentírás* morális és szimbolikus értelmezésének tradícióját.¹ A XIII–XV. századi skolasztika teológusai és filozófusai e szimbolikus látás- és értelmezésmódot tovább mélyítették, s a *Bibliában* bőven található parabolákból, képes beszédekből, analógiákból és allegóriákból kiindulva egy koherens ismeretelméleti rendszert hoztak létre a láthatatlan „spirituális valóság” magyarázása végett.²

S minthogy ez a „spirituális valóság láthatatlan, titokzatos és természetfeletti”³, a középkori filozófusok szerint mind a *Szentírásban*, mind a világi irodalomban a leírt szavaknak többféle jelentésük van: egy elsődleges, köznapi jelentésük a „beavatatlanok” (az egyszerű emberek) számára, és egy elvontabb, transzcendens jelentésük a „beavattottak” (a mélyebb értelmet felfogni képes, tanultabb emberek) számára. A szimbólumoknak és allegóriáknak pedig éppen az volt a rendeltetésük, hogy elérhetővé, felfoghatóvá és értelmezhetővé tegyék a köznapi tudat számára nehezen megközelíthető, rejtett és mélyebb jelentéseket.

A közönséges, mindennapi dolgok mélyebb jelentésének eszméje olyannyira áthatotta a középkori gondolkodást, hogy — mint J. Huizinga írja: „A középkor sohasem felejtette el, hogy minden dolog abszurd volna, ha értelme kimerülne a jelenségvilágban betöltött funkciójában és helyében, ha lényege által nem nyúlna át egy másik, a miénken túli világba.(...) Így alakul ki az a meggyőződés, hogy mindennek transzcendens jelentése van. Isten körül mellékalakok felséges rendszere jelenik meg, akik mind kapcsolatban vannak vele, hiszen minden dolog tőle nyeri értelmét. A világ egyetlen hatalmas jelképrendszer, mintegy eszmékből épült székesegyház.”⁴ Ily

1. Ld. GUIETTE, R.: Symbolisme et „senefiance” au Moyen Âge. = R. G.: *Forme et Senefiance*. Genève, Droz 1978. 29.

2. DE BRUYNE, E.: *Études d'Esthétique médiévale*. Brugge, 1946. II. 304–306.

3. GUIETTE: i. m. 30.

4. HUIZINGA, J.: *A középkor alkonya*. Bp., Magyar Helikon 1976. 151–152.

módon, abból következően, hogy a „középkorban a szimbolikus megközelítés sokkal kézenfekvőbb volt, mint az oksági vagy a fejlődésen alapuló világkép”⁵, a középkori emberek minden valóságos tárgyban és jelenségben szimbólumot láttak és kerestek, mégpedig a köznapi tudat számára láthatatlan, rejtett lényeg szimbólumát.

A szimbolikus látás- és gondolkodásmód két vagy több dolog kapcsolatát nem ok és okozat viszonyában, hanem a két dolog között feltételezett és egy közös, elvont és általános értékre vonatkoztatott lényegi hasonlóságban találta meg. Ez a szimbolikus látásmód, amely a középkori művészi és költői gyakorlatban is lépten-nyomon érvényesült, szervesen összefüggött a XII–XIII. század alapvető filozófiai irányzatával, az újplatonista idealizmussal. A platonizmus és újplatonizmus — amely főként Plótinosz, Szent Ágoston és Dionüsziosz Areopagita tanításai és elméletei révén épült be a keresztény gondolkodásba⁶ — mindenekelőtt a „realizmus”-nak nevezett középkori világszemléletben érvényesült, mely a nominalizmussal szemben „az *universalia ante rem* tételét hirdette, vagyis azt, hogy az általános fogalmak lényegileg, azaz a dolgok előtt léteznek...”⁷ Az újplatonista filozófiai tanokon alapuló középkori világszemlélet és gondolkodásmód lényegét — annak a nézetnek megfelelően, hogy a való világ dolgai csak visszfényei, halvány utánzatai az elvont és tökéletes eszméknek, az ideáknak — úgy fogalmazhatjuk meg, hogy minden láthatót és érzékelhető földi dolog önmagán túl egy másik, rejtettebb és mélyebb jelentést is hordoz, amely az elsődleges, köznapi megközelítés számára elérhetetlen és megfoghatatlan. Ennek értelmében a valóság tárgyai egyszersmind bizonyos láthatatlan és tökéletes dolgoknak a jelképei, s fordítva, az elvont és mélyebb jelentésű fogalmak és eszmék a látható, földi dolgokban konkretizálódnak. Ezeknek az összefüggéseknek a leírására, a mélyebb jelentéstartalmak közérthetővé tételére a szimbolikus látásmód és megközelítés, s egy szimbolikus nyelvezet volt a legalkalmasabb annál is inkább, minthogy „ez a szimbolikus írásmód egy allegorikus cél szolgálatában” állt.⁸

A szimbólumoknak a XII–XIII. századi gondolkodásban játszott szerepét illetően, M.-M. Davy találó meghatározását idézhetjük: „A szimbólumot jelként foghatjuk fel, a láthatatlan, a rejtett és a távoli dolgok jeleként. A szimbólum felfedi a titkot, miközben megóvjá azt a tapintatlan tekintetektől. Mintegy lepelként borul rá, s mindazonáltal kijelöli a megközelítés útját. Megnyílvá az érzékelni képes tekintet s az őt felfogni képes értelem előtt, felkínálja jelentését, miközben megfeythetetlen titok marad azok számára, akik nem rendelkezvén a szükséges fogékonysággal, vakok és süketek ahhoz, hogy felismerjék benne a látomást és meghallják hívó szavát. (...) A szimbólumoknak az a funkciójuk, hogy összekössék a fentit és a lentit, hogy olyan kapcsolatot teremtsenek az isteni és az emberi szféra között, amely egyesíti őket egymással. (...) A szimbólum szakrális jellegénél fogva kívül esik a profán vi-

5. Uo. 152.

6. Erről bővebben ld. Az égi és földi szépről. Szerk.: Redl Károly. Bp., Gondolat 1989. 12–21.

7. HUIZINGA: i. m. 154.

8. RIBARD, J.: Le Moyen âge. Littérature et symbolisme. Paris, Honoré Champion 1984. 11.

lág határain. Mindig egyfajta közverítőként jelenik meg a láthatót a láthatatlannal összekötő úton.”⁹

A szimbolikus látás- és gondolkodásmód illusztrálására Huizinga egyik szemléletes példáját említhetjük. A fehér és a piros rózsák látványa a tövises ágak között óhatatlanul az üldözőktől körülvelt, de dicsfényben ragyogó szüzek és mártírok képzetét keltette a középkori emberek tudatában. Ezt az asszociációt a szimbólumként értelmezett fehér és piros virágok és a szimbolizált, ártatlanul üldözött emberek közös attribútumai tették lehetővé: a szépség, a tisztaság, a gyengédség, s nem utolsósorban az ártatlanság és a kiszolgáltatottság.¹⁰

A középkori vallásos és költői tudat kétféle módon kísérelte meg érzékeltetni a dolgok és a jelenségek rejtett, jelképes értelmét. Egyrészt az említett szimbólumok és szimbolikus látásmód segítségével, másrészt pedig a szimbólumoknál sokkal „kötörtebb” és szűkebb jelentésértékű allegóriák által. Ez utóbbiakat az elvont fogalmaknak és eszméknek valóságos létet tulajdonító középkori „realizmus” alkotta meg, amikor az eszméket és a gondolatokat megszemélyesítéssel igyekezett láthatóvá és érzékelhetővé tenni. Az allegória azonban, midőn látható formába öltöztette a két dolog vagy eszme titokzatos kapcsolatáról alkotott elképzelést, egyben leszűkítette és korlátozta a szimbolikus gondolkodás lehetőségeit, sőt veszélyeztette is azt, mert az „élő” eszme helyébe egy képmást állított.¹¹ A szimbólumok viszont sokkal szabadabb, változatosabb, s ugyanakkor misztikusabb és mélyebbre ható értelmezésre adtak alkalmat, mint az allegóriák. Chrétien de Troyes udvari regényeinek rejtett jelentését („sen”) elemezve, R. R. Bezzola az alábbi módon határozta meg az allegóriák és a szimbólumok különbözőségét: „Az allegória valójában csak egyetlen, pontos és korlátozott értelmezést tesz lehetővé, minthogy a logikán alapszik. A szimbolikus műalkotás viszont több értelmezésre nyújt lehetőséget, mivelhogy a szimbólum minden egyes olvasóból különböző reakciókat vált ki: a szimbólum intuitív.”¹²

Mindazonáltal az allegorikus valóság szemlélet és költői ábrázolásmód több évszázadon keresztül döntően meghatározta a középkori mentalitást és irodalmi tevékenységet. A legegyszerűbb didaktikus, moralizáló történetektől és meséktől a bestiáriumokon és lapidáriumokon, út- és álomleírásokon, víziókon (*songe*) át egészen a *Divina Commedia* transzcendens magaslatáig minden irodalmi alkotásban elengedhetetlen poétikai és retorikai eszközként szerepelt az allegória,¹³ mivelhogy az egyértelmű, konvencionális és könnyen felfogható behelyettesítés vagy azonosítás volt a funkciója.

*

9. DAVY, M.-M.: Initiation à la symbolique romane. Paris, Flammarion 1985. 97–99.

10. I. m. 153.

11. Uo. 154.

12. BEZZOLA, R. R.: Le Sens de l'Aventure et de l'Amour. Paris, Honoré Champion 1968. 8.

13. GUIETTE: i. m. 37–38.; BEZZOLA: i. m. 7–8.

A skolasztika által rendszerezett szimbolikus és allegorikus gondolkodásmód különlegesen fontos szerepet szánt az etimológiáknak, a szavak és a nevek mögött rejtőző titokzatos jelentéseknek. Mint R. Guiette rámutatott, a középkorban az etimológia szó a szimbólum szinonímája volt.¹⁴ A nevek, mindenekelőtt a tulajdonnevek nehezen megközelíthető, nem áttetsző és „mágikus jelentései” természetes módon ébresztették fel a középkori emberek etimologizáló hajlamait. Az egyházatyák exegetikai eljárásait folytatva, Sevillai Isidorus nemcsak a *Szentírás* szavainak rejtett értelmét igyekezett kimutatni *Etymologiarum sive Originum libri* című főművében,¹⁵ hanem magukban a nevekben, az elnevezésekben — az „etimológiákban” — vélte megtalálni a dolgok és a jelenségek lényegi tulajdonságait annak a meggyőződésnek az alapján, hogy a dolgok és a lények természete eredendően meghatározza az azokat jelölő neveket. Azt hangsúlyozta, hogy a dolgok megismeréséhez elsősorban a nevek ismerete szükséges: „Etymologia est origo vocabulorum, cum vis verbi vel nominis per interpretationem colligitur(...) Nam dum videris unde ortum est nomen, citius vim eius intelligis. Omnis enim rei inspectio etymologia cognita planior est.”¹⁶ A középkori emberek tudatában a kimondott vagy leírt szavak és nevek ugyanolyan magától értetődő módon vertek fel szimbolikus vagy allegorikus jelentést, mint a valóság bármely tárgya vagy jelensége. A szimbolikus szemlélet alapján úgy vélték, hogy egyes különleges jelentéstartalmú tárgyak, személyek vagy fogalmak megnevezésével közvetlenül feltárul, érzékelhetővé válik azok láthatatlan minősége, vagy rejtett, szimbolikus értelme. A középkori emberek ugyanis szoros összefüggést éreztek a nevek és a megnevezett dolgok vagy személyek között, s meg voltak győződve arról, hogy a tulajdonnevek explicit módon képesek kifejezésre juttatni azokat a belső, rejtett tulajdonságokat, amelyek csak arra az egy személyre vagy dologra vonatkoznak, mint megkülönböztető jegyei. A nevek különleges megjelenítő erejével, a névadás fontosságával a középkori alkotók is tökéletesen tisztában voltak, s végeredményben azt a régi, antik hagyományt elevenítették fel, „amely a tulajdonnévben a név viselőjének kvintesszenciáját látja — ezzel magyarázható például a totemnevek fontossága.”¹⁷

Mindamellert a tulajdonnevek „áttetsző jelentéséről” tett fenti megállapítások elmentmondani látszanak a jelentésről általános törvényszerűségének, mely szerint a szójel és a jelölt tárgy, személy vagy fogalom közti viszony önkényes. Másként fogalmazva: a jelölés (*dénouation*) és a jelentés (*signification*) viszonyát illetően, a mindennapi nyelvhasználatban a tulajdonnevek egyedüli funkciója a jelölés.¹⁸ Miként S. Ullmann meghatározta: „A tulajdonneveknek nincs értelmük, s következésképpen a jelentés fogalma nem alkalmazható rájuk. A tulajdonnév funkciója a pusztá

14. I. m. 38.

15. Isidori Hispalensis Episcopi *Etymologiarum sive Originum libri XX*. Ed. W. M. Lindsay, Oxford, 1911. I–II.

16. Uo. I. 29.

17. RIBARD: i. m. 73.

18. RIGOLOT, F: *Poétique et onomastique*. Genève, Droz 1977. 11.

azonosítás: egy személy vagy egy dolog megkülönböztetése és egyénítése egy speciális jel segítségével.”¹⁹

A költői nyelvben azonban a tulajdonnevek, személy- vagy helynevek a szöveg „költőisége” („littérarité”) köverkeztében azonosító funkciójukat meghaladva motiváltsággá válhatnak: bizonyos hangzásbeli, morfológiai vagy szemantikai tényezők hatására — a mindennapi nyelvhasználattól eltérően — a költői szándéknak megfelelő „jelentések” vehetnek fel.²⁰ Természetesen a tulajdonnevek önmagukban nem válhatnak teljesen motiváltsá, áttetszővé a költői nyelvben. A legtöbb esetben a költői szöveg globális jelentése, összhatása idézi elő a nevek motiváltságát. Ennélfogva a tulajdonnevek jelentéssel való felruházása nem tekinthető egyszerű „eltérésnek” az általános nyelvi, szemantikai normáktól.

A költői szöveg sajátos fonetikai, morfológiai és szemantikai interferenciái²¹ elősegítik a nevek motiválódását, amelynek egyik jellegzetes, a középkori költészetben rendkívül gyakori példája a hasonló hangzáson alapuló paronómázia (*annominatio*). A Petrarca szerelmi szonettjeiben igen gyakran előforduló „lauro” (‘babérfa’) szó mindannyiszor a költő Donnájának, Laurának a nevét idézi fel.²² A Roland-ének hőséne hű fegyvertársa, Olivier a józanságot, megfontoltságot és bölcsességet képviseli a bátor és rettenthetetlen, de meggondolatlan és heves természetű Roland-nal szemben. Olivier e tulajdonságait nemcsak a neve tette világossá a *chanson de geste* közönsége számára — nevének legvalószínűbb etimonja, az *olivier* (‘olajfa’) a bibliai hagyományoktól a késő középkorig a józanságot, a bölcsességet, a békés szándékot és a kompromisszumkésztséget jelképezte²³ —, hanem a lovagi eposzban gyakran felbukkanó *olive* (‘olajág’) szó is.

*

A középkori irodalmi művekben sűrűn előforduló szemantikailag motivált, ún. *beszélő nevek* az egyszerűbb névszimbolikai megoldások közé tartoztak, a nevek szimbolikus jelentéseinek elsődleges síkját alkották. Poétikai jelentőségük mindamelllett nem elhanyagolható, minthogy közérthető módon érvényesítettek egy nermeneutikai eljárást²⁴, melynek során — azonosító funkciójuk mellett — az adott kontextusnak megfelelően, mintegy önmaguk magyarázatát adva, egy mélyebb, mögöttes jelentéstartalmat hoztak felszínre.

A középkori költészetben — a *Chanson de Roland*-tól Wolfram von Eschenbach *Parzival*jáig vagy az allegorikus *Rózsaregényig* — feltűnően sok motivált tulajdonnévvel találkozunk. Ezek közül mutatunk be néhányat.

19. ULLMANN, S.: Précis de sémantique française. Berne, A. Francke 1969. 24.

20. RIGLOT: i. m. 12. — Ld. még GENETTE, G.: Figures II. Paris, le Seuil 1969. 144–145.

21. Ld. JAKOBSON, R.: Essais de linguistique générale. Paris, Minuit 1963. 209–248.

22. Idézi RIGLOT: i. m. 13–14.

23. Vö. RIBARD: i. m. 67–68.

24. Uo. 80.

Nem lehet véletlen, hogy a *Roland-ének*ben a keresztény lovagok szaracén ellenfelei olyan helyekről származnak, amelyeket *Val Tenebrus*-nak és *Val Penuse*-nak, azaz Sötét Völgynek vagy Keserves Völgynek neveznek. Számos szaracén harcos neve a *bűn*, *rossz*, *gonosz* konnotációjú *Mal*-szótaggal kezdődik: Malun, Malduit, Maltraien, Malpramis, Malprose stb. Ugyanide tartoznak a *Mar*- szótaggal kezdődő szaracén személy- és helynevek is, amelyek első szótagja önálló szóként balsorsot, szerencsétlenséget, átkot jelent az ófranciában. Például Nagy Károly, majd Roland ellenfele, Marsile király, s a többi pogány hadvezér és harcos: Marganices, Margariz, Marsune, Marcules stb., illetve a Marbrise és Marbrose helynevek.²⁵

A XII. századi udvari regények szintén gazdag lelőhelyei a motivált neveknek. Chrétien de Troyes *Chevalier de la Charrette* című regényében a Guinevrát elrabló Mélégant-t üldöző Lancelot-nak és Gauvain-nek két veszélyes hídon kell áthaladnia: *Pont Evage* — *por ce que soz eve est li ponz* (657.) — és *Pont de l'Espee* — *qu'il est com espee tranchanz* (671.). Mindkét hídnak jelképes funkciója van a regényben. Egyrészt a földi világ (Logres királyság) és a kelta túlvilág (Gorre királyság) határát jelzik, másrészt a víz alatt húzódó *Pont Evage* a Gauvain által választott könnyebbik, de téves utat, a félelmetes, éles kardokkal teleűzdelt *Pont de l'Espee* — ezt választja Lancelot — pedig a *Gorre* királyságba vezető, megpróbáltatásokkal és szenvedésekkel járó nehezebb utat szimbolizálja. Chrétien másik regényében, a *Chevalier au lion*-ban a főhősre a *Chastel de Pesme Aventure*-ben, a Legrosszabb Kaland Kastélyában vár a legveszélyesebb és legnehezebb próbatétel, amikor két *netunna*l, ördögfattyúval kell megküzdenie, hogy kiszabadítsa háromszáz rabságban tartott ifjú leányt. A *Conte du Graal* elején megtudjuk, hogy Perceval a *Gaste Forest*-ben, a Lakatlan Erdőben töltötte gyermekkorát, mert özvegy anyja így akarta megóvni a lovagi élet csábításától. Ezzel ellentétes szimbolikus jelentést fed fel *Biaurepaire* (Szép Menedék) várkastélya, ahol Perceval az ifjú várúr nő, *Blancheflor* (Fehér Virág) személyében először ismerte meg a szerelmet. Ismeretes, hogy a fehér szín közérthetően és konvencionálisan a tisztaságot, romlatlanságot jelképezte a középkori költészetben. J. Ribard egyébként helyesen mutat rá, hogy a vár és a várúr nő nevét ontologikus kapcsolat köti össze.²⁶ Hasonlóképpen „áttetsző” nevet viselnek Perceval és Gauvain ellenfelei, akikkel kemény párviadalokat kell vívniuk: *Orgueilleus de la Lande* (a Pusztaság Kevélye) és *Orgueilleus de la Roche a l'Estroite Voie* (a Keskeny Úti Szikla Kevélye). Az *Erec és Enide* elején Chrétien felsorolja a Kerek Asztal lovagjait, akik közül többen szintén motivált, beszélő neve van: *Biax Coarz* (Szép Gyáva), *Lez Hardiz* (Csúf Bátor), *Mauduit li Sage* (Bölcs Mauduit), *Ydiers del Mont Delereus* (Fájdalmas Hegyi Ydiers), *Sagremor le Desreé* (Féktelen Sagremor).

A trubadúrok, hogy titokban tartsák hölgyük igazi nevét, egy jelképes értelmű, „áttetsző” álnevet („*senhal*”) adtak nekik. Az első trubadúr, IX. Vilmos aquitániai herceg *Bon Vèzi*-nek (Szép Szomszéd) nevezte el *domnáját*. A boldogtalan szerelmes

25. Uo.

26. I. m. 78.

Bernart de Ventadorn a *Tristan* nevet adta hölgyének; Rigaut de Berbezilh hölgye viszont a *Mielhs-de-Domna* (Hölgyek Legjobbika) „*senhalt*” kapta hódolójától.

Dante Beatrice-jének a neve ugyancsak szimbolikus értelmű: 'aki boldogt, boldogságot ad'.

Feltűnő, hogy Chrétien de Troyes több regényében a főhősöket hosszabb-rövidebb ideig csak köznévvel szerepelteti, mint akármelyik közönséges lovagot vagy hölgyet. A *Chevalier de la Charrette* közepén az addig csak a pejoratív színezetű Kordés Lovagként ismert hős igazi *Lancelot du Lac* nevét akkor fedi fel Guinevra királyné, amikor az állhatatos lovag, számtalan nehéz próbát teljesítve, megvív érte a nőabló Méléagant-nal. Így válik egyértelművé a regény egy kiváltságos pillanatában, hogy a Lancelot du Lac név valójában a lovag identitását, s igazi természetét, valóságos lényét szimbolizálja.

Hasonlóképpen a *Conte du Graal* ifjú hősnének sincs igazi személyisége mindaddig, amíg át nem éli élete legnagyobb, szellemi kalandját a Grál-Kastély látomásszerű, misztikus epizódjában. Ebből köverkezően Perceval neve is titokban marad egészen addig, amíg meg nem pillantja a Grált. Csak miután a testi és szellemi érettség, a tökéletesség megfelelő szintjére emelkedett, akkor „találhatja ki” valódi nevét (*Perceval li Galois*).

Chrétien de Troyes teljes mértékben tudatában volt a nevek rendkívül fontos jelképes értelmének és személyiségjelölő tulajdonságának. Ezt közvetve tudunkra is adja a *Conte du Graal* elején, ahol a világ megismerésére induló ifjú Percevalt anyja többek között azzal a tanáccsal látja el, hogy soha ne feledje el megkérdezni azoknak a nevét, akikkel útja közben találkozik, „mert, mint mondja, a nevekről lehet megismerni az embereket” („Car par le nom conuist an l'ome”).²⁷

A középkori „irodalmi alkotásokban előforduló tulajdonnevek szimbolikus jelentésének elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a középkori gondolkodás szemantikai oldalának egy sajátos vonását. A saussure-i nyelvi jel önkényességéről mit sem tudván, az akkori emberek ugyanis szoros, organikus kapcsolatot éreztek a szó-jel és a *denotátum*, jelen esetben a szimbolikus értelmű nevek és viselőik között. Más szóval a neveket a megnevezett személyekkel, tárgyakkal vagy fogalmakkal azonosították. Felfogásuk szerint a kimondott szó (...) konkrét megjelenítő erővel bírt, s úgy idézte fel a jelölt személyeket vagy tárgyakat, mintha azok valóságos formájukban vagy szimbolikus értelmükkel jelennének meg a beszédaktus folyamatában. Mindez természetesen kapcsolatba hozható a szómágiával, s azzal a különleges, intenzív megjelenítő hatással, mellyel a kiejtett szó, a Verbum rendelkezett a középkori tudat számára.”²⁸

27. Les Romans de Chrétien de Troyes V. Le Conte du Graal (Perceval) I. Pub. par F. Lecoy. Paris, Honoré Champion 1975. 22.

28. SZABICS IMRE: A nevek szimbolikája Chrétien de Troyes regényeiben. = Filológiai Közöny 1989. XXXV. 183.

Nomen est omen

Megismerhető-e a létező a nevéből? Igen, feleli az antik retorika.¹ Ez a kijelentés persze retorikus, valódi episztemológiai súly nélküli; úgy kell értelmeznünk, hogy az *ars rhetoricae* minden lehetséges olyan eszközt megragad, mely kellő formára hozva alkalmassá lesz a szóbanforgó tárgy bizonyítására és/vagy a beszéd felékesítésére. Arisztotelész a bizonyítás 28. toposzaként említi a szavak jelentéséből adódó érvet:

„...például Szophoklész ezt mondja: bizony, valót jelent Szidérió vad neve ezt az érvet gyakran szokták alkalmazni az istenek magasztalására. Eszerint nevezte Kanón Thraszübuloszt vakmerő tanácsadónak; Hérodikosz pedig azt mondta Thraszümakhosznak, hogy mindig vakmerő harcos vagy, Phólosznak pedig te mindig csikó vagy, és Drakónnak, a törvényhozónak: hogy törvényei nem is emberi törvények, hanem sárkány törvények, olyan szigorúak. És ahogy Euripidész Hekabéja mondja Aphroditéről: Jól kezdik ám az istennő nevét, hisz esztelen. És ahogy Kháirémon: Pentheusz, jövődő sorsodról kaptál nevet.”²

Cicerónál *notatio* néven szerepel a tulajdonnevek kapcsán.³ Quintilianus retorikája is a személyekről vett argumentumok (*loci a persona*)⁴ között említi, figyelmeztetően hozzátéve: „Igaz, hogy minden személynek szokott lenni neve, de ez csak ritkán alkalmas bizonyításra, legfeljebb akkor, ha valami különös okból adták például Bölcs, Nagy, Jámbor vagy ha maga a név sugallt valakinek valamely ötletet...”. Fanyalogva folytatja: „Mert az sem valami szellemes megjegyzés, amelyet Euripidesnél Polynices nevére tesz ennek testvére, mintha már ez is mutatná az ő természetét.”⁵

Ugyan Quintilianus a józslás nevében figyelmeztet a név érvként való felhasználásának korlátaira, ennek ellenére az *argumentum ad hominem* eme típusa — hol a *laus*-t, hol a *vituperatio*-t szolgálván — a gyakorlatban mindig nagy népszerűségnek örvendett. Hiába, az a nézet, miszerint a név tükrözi tulajdonosa igazi természetét, megjósolja viselőjének sorsát, mélyebben gyökerezik az emberi gondolkodásban, mintsem gondolnánk. Az archaikus tudat a szónak önálló létezést és hatalmat tulajdonít,⁶ így érthető, ha a mágikus praxis megkülönböztetett figyelmet fordít a nevek-

1. CURTIUS, E. R.: L'étymologie comme forme de pensée. = La Littérature européenne et le Moyen-Âge latin. II. Trad. Jean Bréjoux. (1956.) Paris, 1986. 320.

2. ARISZTOTELÉSZ: Retorika. Ford. Adamik Tamás. Bp., 1963. 57.

3. CURTIUS: i. m. 318.

4. Vö. LAUSBERG, HEINRICH: Handbuch der literarischen Rhetorik. I–II. München, 1960. 376. §.

5. QUINTILIANUS: Szónoklattan. Ford. Prácser Albert. Bp., Franklin 1913. 5. 10. 3–31.

6. HORNYÁNSZKY GYULA: A szó hatalma. = EPhK 1914. 633.

ben rejlő varázserők koordinálásának tudományára. A név ugyanis szoros, mondhatni lényegi kapcsolatban van a lélekkel,⁷ amelynek védőpajzsa vagy épp ellenkezőleg, Achilles-sarka lehet. A mágia talajából szfíja tehát erejét ez az argumentum, ebben rejlik kivédhetetlensége, ezért orv minden ilyen típusú érvelés, ha becsmélés a szándéka.

Abban az esetben, ha egy név nem akar magától beszélni vagy esetleg félre akar vezetni, hasznosnak bizonyulhat az etimológiai „átvilágítás”, melynek segítségével kinyomozható az elhomályosult vagy szándékosan elrejtett eredeti, igazi jelentés. (A kabbalista technikai fegyvertár ebben a tekintetben egész egyszerűen lenyűgöző.)

Számos példával szolgál az irodalomtörténet annak alátámasztására, hogy a költők mindig nagy kedvvel aknázták ki a nevekben szunnyadó lehetőségeket: Az *Iliász*tól az *Aeneis*ig, az *Ótestamentum*tól *Augustinus*ig.⁸ A középkorban, amikor a szófejtésnek különösen nagy tekintélyt tulajdonítottak, a nevek érvelő felhasználása (amelyet az iskolai szóhasználat *figura etymologica*-nak nevez⁹) szinte kötelező dísszé vált, hiszen az etimológia a korabeli felfogás szerint a grammatika és a retorika alapjainak egyike, a költészet pedig ez utóbbinak része.¹⁰

Bár az etimologizálási szokások, s a mögöttes ideológiák változtak a kultúrtörténet folyamán, a név napjainkig megőrizte retorikai hatóerejét.

1.

Vannak olyan nevek, amelyek minden átalakítás nélkül is alkalmasak bizonyításra, ezek az úgynevezett *beszélő nevek*. Janus Pannonius csípős epigrammaiban, a kiváló Martialis példájára gyakran nyúl eme fegyverhez:

„Cum tu, Grylle, sonas, reticent per tesqua cicadae, / Malo sonent illae, dummodo tu taceas. — Gryllus, amíg te zengesz, hallgatnak a tücskök a pusztán / Némulnál te el és zengene künn a tücsök!”¹¹ Ford. Hegedűs István) — „Centum convivas, tam pauper, Anelle, vocasti, / Cum te non pascas, pascis, Anelle, canes. — Száz asztaltársat hívtál, ínséges Anellus, / nem laksz jól, s lakatod jól a kutyák seregét.”¹² (Ford. Kurcz Ágnes.)

A Szép magyar Comoediában Galathea emígyen kesereg:

„Ah Sylvanus, ki méltán viseled az neved, tudniillik az vadember nevet, mert nem csak szódrul s dolgaidrul, hanem nevedről is megtetszik az te vad természetnek kegyetlen volta.”¹³

7. SOLYMOSSY SÁNDOR: Névmágia. = A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. Bp., Akadémiai Kiadó 1991. 25.

8. CURTIUS: i. m. 317–319.

9. ZUMTHOR, PAUL: Étymologies. = Langue, texte, énigme. Paris, Seuil 1975. 149.

10. CURTIUS: i. m. 320.

11. JANUS PANNONIUS: In Gryllum (Gryllusra). = J. P. összes munkái. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp., Tankönyvkiadó 1987. 32–33. [Gryllus = tücsök]

12. Ad anellum. (A halott Anellushoz.) = Uo. 156–157. [Anellus = számár]

13. BALASSI BÁLINT: Szép magyar Comoedia. = B. B. összes versei... Bp., Helikon 1974. 198.

Az ismeretlen szerző Báthori Gábor halotti búcsúztatójában így rímel: „Szen-telt uiteszemisz, jó / Loniaf Farkas, / Kész uelem megh halny, minth / egy eros farkas.”¹⁴

Mindjárt érdekesebbé válik a szigeti hősről, Zrínyi Miklósról szóló epigramma, ha tudjuk, hogy a Hector névnek jelentése: 'aki megtart, véd, oltalmaz.' „Mint Hektor Trójának, / Úgy én Szigetvárnak / Erős őrzője voltam.”¹⁵

Gyöngyösi sem mulasztja el, hogy párhuzamba állítsa a nevet a személyiséggel, kiváltképp, ha ez oly annyira evidens, mint a következő eserben:

„A kemény Kemény-is illy állapottyában, / Mint tengeri kő-szál habok csapásában, / Avagy az erős tölgy szelek ostromában, / Nem hajol s változik szíve nagy voltában.”¹⁶

2.

Igen gyakran fordul azonban elő az, hogy több-kevesebb machináció szükségeltetik a hatásos névargumentációhoz. Ekkor fordulnak az etimológia tekintélyéhez, melynek segítségével a valódinak, az eredetinek, az igaznak vélt jelentés feltárható. (A következő fejezetekben tulajdonképpen különböző retorikai *alakzatokról* lesz szó.)

Az etimológia és az irodalmi ars kapcsolatának vizsgálatakor Horváth János a következőkre hívja fel a figyelmet:

„Anonymus az álmod nem hagyhatta ki elbeszéléséből, mivel ennek segítségével fejt meg Álmos vezér nevét. Ez a régi etimológia azonban, amely a régi forrásban is benne lehetett, Anonymust nem elégti ki, s ezért a latin *Almus* »kegyes« szóval is kapcsolatba hozza Álmos nevét.”¹⁷

Jól ismert a krónika szövegében többek között a magyar nép(név) eredeztetése Magógtól(-ból), vagy a pejoratív Magyarország-nyomorország származtatás.¹⁸ (Egyébként a latin *ars*-nak ezt a részét alkalmazták először a magyar nyelvre.)¹⁹

Az *Érdy-kódex*ben is találkozhatunk a névfejtésben rejlő lehetőségek megragadásával:

„Myert az dychöseghes zent gergelnek ew neue bewtwzerent magyarazatyk predicatornak, awag hyrdetonek, awagy nemes es dragalatos predicatornak es doctornak, awagy vygyazonak. Mert yol vygazza myg eele...”²⁰

14. RMKT XVII/I. 458.

15. Szigeti Csaba szóbeli közlése. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Szigeti Csabának és Ötvös Péternek, akiknek a dolgozat szerzője igen sokat köszönhet.

16. GYÖNGYÖSI ISTVÁN: Kemény János emlékezete. = RMKT XVII. Gyöngyösi István összes költeményei. II. Szerk. *Badics Ferenc*. Bp., 1921. 89.

17. HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., Akadémiai Kiadó 1954. 16.

18. TARNAI ANDOR: „A magyar nyelvet írni kezdik.” Bp., Akadémiai Kiadó 1984. 20. (41.); 24.

19. Uo. 19.

20. Nyelveléktár. Régi magyar codexek. IV–V., *Érdy-codex*. I. Bp., 1876. 347.

Az Ének Pannónia megvételeéről szerzője Dézs nevét egyenest Istennel hozza összefüggésbe:

„Istent ők ott imádnak, / Háromszor Deust kiáltának; / Arról nevezték ott az várast, / Szamos mentében az nemes Dézsnek.”²¹

Farkas András jó érzékkel mutat rá a Pannónia elnevezés eredetére.²²

„Béjövének ah jó Magyarországon, / Kit neveznek vala bő Pannóniának, / Mert ím az kenyérnek dejákol neve panis: / Ah panistól híják jó Magyarországot / Bő Pannóniának, bő kenyérő országnak.”²³

Igen szemléletes Batizi András etimológiája a török nép nevééről: „Töröknek mondatnak, mert ők mindent törnek.”²⁴

Balassi Zsófi nevére frott költeményében udvarlásra használja fel a szófejtést:

„Igazán görögöl nevet keresztségből / adtak szép személyére, / Méltán Zsófi neve azért, mert bölcs esze / vagyon neki mindenre, / Tud fedni szerelmet, noha igen szeret, / nincsen gonosz híre.”²⁵

Eurialus azzal győzi meg Lucretiat, aki nem hajlandó kedvesétől elválni, hogyha elragadná magával, megbecstelenítené szerelme nevét:

„Kik téged ismernek, gondold meg, mit mondnak / felőled az városban: ... Nem illik, hogy légyen Lucretia neve, / hanem inkább Medea, ...”²⁶

Ilosvai Péter etimológizáló alkalmi versezetében pedig arra figyelmeztet mindenkít, hogy a név kötelez:

„Lám az Péter, erős, indulhatatlan köszikla, / Azért kérek minden Pétert, magát ahhoz tartsa, / Az úr Krisztus köszikláját erős hittel vallja, / Ha nem vallja, az ő nevét bátor megragadja (...) Vedd eszedben András kérlek, néked most mit szólok, / András, erős, kemény férfi, nevedről olvasok, / Az mennyei erős király hadnagyok Andrások, / Hittel, reménységgel azért melléte vijjatok. (...) Régi beszéd, beszélj néki, mert Benedek neve, / Úr áldotta, jó Benedek azért az ő neve; / Meghallgassa minden ember kinek Bencze neve, / Neved mit tart úgy élj, átkot ne hozz fejedre.”²⁷

Geleji Katona István sajnálkozva jegyzi meg, hogy sokan vannak, akik „minden bizonyos értelem és tanács nélkül” kereszteltetik meg gyermekeiket, „ingyen csak nem is nézván semmit a neveknek jegyzésekre, hogy tudniillik csak azokval is intetttnének az ő magzatik az ő tisztekre és imez vagy amaz jószágos cselekedetekre.”²⁸

21. RMKT XVII/I. Szerk. Szilády. Bp., Akadémiai Kiadó 1877. 6. (240.)

22. Vö. KERÉNYI KÁROLY: Pannonia. = NNy 1932. 280–290.

23. RMKT XVI/II. 17.

24. RMKT XVI/II. 105.

25. BALASSI BALINT énekei. Bp., Szépirodalmi Kiadó 1986. 144.

26. Eurialusnak és Lucretiának szép históriája. = Magyar széphistóriák. Bp., Magvető Kiadó 1955. 129.

27. RMKT XVI/IV. 258–263.

28. RMKT XVI/II. 385.

3.

A megfelelő helyen és időben bevetett *szójáték* szintén igen hatásos érvnek bizonyulhat, hiszen az összecsengő szavak óhatatlanul mindig több-kevesebb (valódi vagy ál-) rokonságba kerülnek egymással egy (*pseudo*-) etimologizáló játék²⁹ révén. Cicero szerint „a finom elmeéllel szónoklónak kerülnie kell a betűk cserélgetésével rögtönzött, szinte mesterkélt szójátékokat”, ugyanakkor ragyogóan ékesíti a beszédet például, ha valaki „több ízben is azonos szót alkalmaz, de nem azonos értelemben”.³⁰ Ő maga is gyakran fűszerezi velük beszédeit.) A szójátékról Quintilianus a következőket mondja:

„az alakzatok harmadik fajtájába azok tartoznak, amelyek hasonló hangzású vagy hasonló vagy ellentétes jelentésű szavakkal vonják magukra a figyelmet és iparkodnak hatást elérni. Ide tartozik a *παρονομασία*, az ún. *annominatio* (szójáték).”³¹

A nevetés fejezetcím alatt továbbá azt is megtudhatjuk, hogy a kétértelmű szavak és a szójátékok használata „ritkán felel meg a józólésnek, hacsak maga a tárgy is nem olyan, hogy mintegy magától kínálkozik erre.”³² Lehet ugyan szellemesen, tréfásan is művelni, mint például Cicero, de „a nevek elferdítése, betűk hozzátevése, elvétele, cserélése által”³³ bizony elég ízetlen tréfa.

A klasszikus retorikák inkább korlátozó és nem túl hízelgő minősítése ellenére a szójáték közkedveltsége töretlen a későbbi századok folyamán is.

Anonymus, Hugo Bononiensis stílusitanító műve hatására sokszor fordul az *adnominatio* (ld. *annominatio*) figurájához, mely alá tartozik (bizonyos felfogásban) az etimológia, az alliteráció, a szóhalmazás is.³⁴ A csípős epigrammákat módfelett kedvelő Janus Pannonius szinte mindig él vele, ahol csak alkalom kívánczik, hol támadva, hol az ilyen jellegű támadásokat mesterien kivédve:

„Quod te Conradam Germania terra vocavit, / A conradendo nominis istud habes. — Gertrúdnak hívott téged Germánia földje — / mert rúdnak szívnós mestertere vagy — csak ezért”³⁵ (Ford. Kurcz Ágnes). — „Barbara me mater quod protulit, obiicis, Ugo; / De Phrygia nati sunt genitrice Dei. — Barbara volt az anyám. — Barbár anya szült csúfolódol. — / Istenek anyja ki volt? Nemde a Frügiai?”³⁶ (Ford. Kardos Tibor.)

29. LAUSBERG: i. m. 637. §

30. CICERO: A szónok. Ford. Kárpáti Csilla. = Cicero válogatott művei. Bp., Európa Kiadó 1987. 229.

31. QUINTILIANUS 9. 3. 66.

32. Uo. 6. 3. 48.

33. Uo. 6. 3. 53.

34. HORVÁTH JÁNOS: i. m. 202.

35. JANUS PANNONIUS: Ad Conradam. (Gertrúdhhoz) i. m. 54–55. [Conradare = kidörzsölni, „radírozni”.]

36. In Ugonem. (Hugóra.) — i. m. 50–51.

Miskolczi Csulyak István névnapi üdvözlő verséből megtudhatjuk: „Borbalat, azt mondgiác, hogy az bornac laba, / ... Borbala nélkül is van az bornac laba / mert az részeg embert nem bírja a laba / hanem mint a diszno úgy fekszi a sarba / ez illien rosz embert adgiuc chiac a vamba.”³⁷ (A szójáték egyben tökéletes anagramma.)

Különleges státuszú a rímhelyzetbe vitt név, hiszen a hangzásbeli hasonlóság, a vers kitüntetett pontjain mélyebb rokonságot sugall: „Itt niugszik Rakoczi Lajos / Ki volt sok Töröknek bajos.”³⁸ — írja Miskolczi Csulyak (Lajos, azaz bajos, legalábbis a török számára). Gyöngyösinél is találhatunk hasonló párhuzamot:

„Tövisset nevele Rósát várt reményem, / Váratlan éczakát hajnalt nyu(j)tó fényem, / El-húnya Keményem, el-múla reményem, / Én minden reményem te valál, Keményem!”³⁹

A dicső hadvezér és erényes férfiú nevében is hordozza legfőbb tulajdonságát, amint ezt a következő *figura etymologica* is kidomborítja: „Kemény-is már magát keménnyen készíti, / Bátorittya szívét, karját erőssíti, / Remélvén, Istene véle van s'-segíti, / A' rá gyövnő erőt rontya, szégyeníti.”⁴⁰

A magyar Ovid költői oevre-je azonban egyébként sem szűkölködik szójátékokban:

„Nem csak *Hadadig* kell az ilyenért menni, / Hanem méltó érte *hadaknak*-is lenni: / *Járást*, nem csak *várast*, fáradozva tenni, / *Viván*, nem csak *hiván*, másoktól el-elvenni. / Nagy *Kincs*, jól rá *tekincs*, el nem *kel(l)* / *vért*, nem más ócsóbb *bért*, *kel(l)* ezért fizetni, / *Törrel*, hogy sem *pörrel*, érte ellent vetni. / *Ohajtod*: *ohatod* hozzá nem sietni?”⁴¹ „Nagy győzödelmednek azomban örülvén, / Le-borúlt orczával elődben ki-gyövnén, / Most fogott foglyaid nem mind *foglyok* lévén, / Azok közt törödben *Sólyom* is kerülén.”⁴² „Hogy az praedáló Chám, mondgyam inkább Kánya, / Ki sok falut s' várost éh gyomrában hánya, / De az olyan lévén, mint égő mész bánya, / Ujabb martalékját immár-is kívánnya.”⁴³

4.

Vannak azonban valóságos virágkorai az elokúció-központúságnak, a rafinált, mesterkedő költői játékoknak, azaz amikor ezek válnak a poétai mesterség igazi próbakövévé. Lássuk, mit tanítottak erről a kérdésről a XVII. századi irodalomelméleti kézikönyvek.

37. RMKT XVII/2. 78.

38. RMKT XVII/2. 29.

39. RMKT XVII. Gyöngyösi István összes költeményei. II. 62.

40. Uo.

41. Uo. 47.

42. Uo. 77.

43. Uo. 112.

A gyulafehérvári Piscator 1642-ben megjelent poétikája részletesen leírja a *technopaegnium poeticum* fajtáit,⁴⁴ melyek közül talán a két legnépszerűbb játékká az *anagramma* és az *echo* válik. Andreas Graff munkájának az ornatusról szóló fejezete kizárólag ezekről beszél, ő is a mesterkedő költői játékokat tartván az igazi költői ékességeknek.⁴⁵ Érdekesnek bizonyul ebből a szempontból Molnár Gergely először 1556-ban megjelent latin grammatikájának története is. Több ízben szabták az éppen aktuális igényekhez, így például a XVII. század első felében *De Poetici* címmel külön függelék kerül bele, mely többek közt a *technopaegniumot* is tárgyalja.⁴⁶

Ismeretes, hogy Szenci Molnár egy egész kötetet szentel *Lusus poetici* címmel a *poesis artificialis*-nak, melynek dominanciája egyébként a kor iskolai gyakorlatában a XVIII. század végéig töretlen.⁴⁷

Maga Pázmány Péter is, aki ugyan több helyen elítéli a manierizmus spekulatív dekorativitását, sokszor ékesíti prózáját hasonlókkal, lévén hogy beszédeinek egyik legfontosabb középkori forrása nem más, mint a „doctor mellifluus”, a kiváló rétor, virtuóz szójátékairól híres stílművész, Clairvaux-i Szent Bernát.⁴⁸ (A magyarországi latin nyelvű költészet egyik képviselője, Johannes Baptista Adolph munkássága is jó képet nyújt a korabeli formalisták költői gyakorlatáról, amelyben az *epigramma musicumtól* *silonianumig* mindent megtalálunk.)⁴⁹

A magyar jezsuita kontra protestáns hitvitában az anagramma stratégiai szerepe rendkívüli mértékben megnő, s leszerelhetetlenül bekerül a vitázók fegyvertárába. Jól szemléltethetjük ezt azzal a kis pengeváltással, amely még a polemizáló irodalom hőskorából származik. A kezdeményező állítólag Alvinci volt, akinek Pázmány ellen írt munkájában megtalálható gúnyversére a címzett hasonlóképpen válaszol az *Igazságnak győzedelmében*.⁵⁰ A harcias kedvű Zvonarich Imre evangélikus esperes és Nagy Benedek kőszegi iskolamester válaszul megírja a *Pazman Peter pironasági* gúnyvers-sorozatát, melynek magyar nyelvű darabjaiban Pázmány nevének betűiből ilyen anagrammákat gyártottak: RVSNIÁ PAP EZ, MINAPI TERPE, Kalauzát pedig így gúnyolták: ZU-ALAK, A KAZUL.⁵¹

Pázmány ezek után már alantasnak érzi, hogy a maga részéről folytassa a mocskolódást. Így indokolja visszavonulását, egyben megfogalmazva az anagrammatikus névdestrukció alapelvét is:

44. BÁN IMRE: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században. Bp., Akadémiai Kiadó 1971. 33, 36–37.

45. Uo. 41.

46. BARTÓK ISTVÁN: XVII. századi grammatikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai. Bp., 1991. [Kézirat.]

47. BÁN IMRE: i. m. 36.

48. BITSKEY ISTVÁN: Humanista erudíció és barokk világkép. Bp., Akadémiai Kiadó 1979. 50, 80.

49. KORZENSZKY MIKLÓS RICHÁRD: A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph. = ItK 1979. 499–528.

50. PÁZMÁNY PÉTER összes művei. Bp., 1894–1905. V. 92.

51. RMKT XVII/8. 215–216.

„Azt nevettem magamban, hogy mint az Aesopus kuvasza az koncot elszalasztván, az árnyékon kapdosott: úgy ezek is az én nevemen akadoznak és mintha ezen akarnának az hóhérságban apród esztendő tölteni, csigázzák, darabolják, rombollyák nevemet. Petrus Terpus. Az Pázmányból nem tudván szitkot faragni, sokképpen töldezzák, föltozzák nevemet, hogy ebből szitkot fondálhassanak. De bár igen verjék árnyékomat, csak magam legyek békével. Fogadást részek, hogy effélével meg nem haragítanak, sem arra nem visznek, hogy morgó társok légyek és fántumfánt az kölcsönt megadgyam.”⁵²

Helyette jezsuita részről Balásfy Tamás száll be a tromfosdiba:

„NAGI BENEDEK. / Anagramma. / EGI KAD BENNE. / EGI KAD BENNE
talám BENEDEKben, potroha mely nagy? / No vagy KAD, vagy sák de ghane
KAD, ghane sák. / Azért van ghane KAD, ghane sák, írásiban ennyi, / Dögh
lehet, ez, kinek mindene döghleletes.”⁵³

Balásfy költeményeihez írt előszavából azt is megtudhatjuk, hogy miképp vélekedtek az anagrammák poétikájáról:

„Nem szidalomra való kedueből írta..., hanem...lassa, nallunkis nagy köniü voltat, az szo szedegheresnek;...es az ő neue, es neme, iol ki feszeghetésének... csak egygy ighaz Anagrammat sem tudott, az Pazmany Peter Vram neucből ki facsarni,...Az Z. berüt, S berüüé csinallya, az y á ki egygy berü, asztis ket berüue ij: hunn fenn hadgya az Z., hun aszt ki lopuan belölle, mást teszen helyeben, S. hun csak egygy. i. berüt vét, az N. vrann, hun kettöt ij... hogy ne véllye az nagy, balgatagh Ember, maghát, tudosnak lenni...”⁵⁴

Ebből a kis részletből is kitűnik, hogy az igényes anagramma-gyártás komoly intellektuális felkészültséget igényel, amint ezt a korabeli retorikák is kiemelik.⁵⁵

Bár Pázmány magasabb színtről tekintve nevetségesnek és megvetendőnek tartja a szavakkal való efféle hadviselés háttérében álló ideológiát, mégis mélyen sértve érzi magát, hiszen a név viselőjének egyik legsebezhetőbb pontja. Jól tudják, a névnek oka van, és ezt a tromfot mindig az épp kíváncsú cél érdekében használják fel:

„Neved vagyon? ugy: kicsoda? Bernárd. Nem ok-nélkül? / Nem: Mond-meg tehát micsoda ez? Bernárd. Jó nárdus. / Miért nárdus? mert illatozom: micsoda illattal? édessel. / Kinek illatozol és holott? az olvasónak, a' Szent Bibliában.”⁵⁶

A másik kedvelt játék az *echo*, mely a manierista, barokk verselés egyik igen népszerű formája. Rímaj, Zrínyi, Gyöngyösi is előszeretettel alkalmazza, de korábban is kedvelték, így például Balassi, kellemes asszociációt társítva a rímhívó szóhoz:

„Mi az, mire lelkem vágy, / ECHO: ÁGY. / Igazán ki neve, kit jómnak felette / lelkem oda kívánna? / ECHO: ANNA”⁵⁷, mely név Gyöngyösinél szemérmesebb párhuzamot lel Kemény János és Echo párbeszédében:

52. PÁZMÁNY PÉTER: Csepregi szégyenvallás. = P. P. művei. Bp., 1983. 359.

53. RMKT XVII/8. 216.

54. RMKT XVII/8. 541.

55. KORZENSZKY MIKLÓS RICHÁRD: i. m. 523.

56. MADARÁSZ MÁRTON: RMKT XVII/9. 55.

57. BALASSI BÁLINT énekei. Bp., Szépirodalmi Kiadó 1986. 130.

„De ki volna az, ki meg-váltana / (Echo) Anna”.⁵⁸

Vannak azonban igazi barokkos, rafinált megoldások is, mint például Zrínyi rejtett, talán csak a sűrű erdőben — vagy remélhetőleg, az olvasó tudatában is — visszhangzó ríme:⁵⁹

„Radivoj visszanez, s nem látja az társát; / Gondold meg az ő rettenetes bánatját. / 'Juranics! Juranics!' sűrű erdőn kiált, / De nem más, csak echo néki bus választ ad.”⁶⁰

A név persze nem csak arra alkalmas, hogy elfedje vagy megmutassa viselőjének valódi természetét. *Nomen est omen*; útmutatás, sors, végzet. Amikor Tótfalusi Kis Miklós az enyedi kollégiumban anagrammát csinált saját nevéből (NICOLAUS ALSÓ THOTTFALUSI → SOLA TOTA LAUS IN HOC FULSIT), még nem sejtette, milyen hatással lesz majd ez az ártatlan mondat egész későbbi életére:

„Ez noha tsak játék volt akkor; mindazáltal nagy stimulust adott az oldalomba, hogy valaha annak valamiben megfelelhessenek.”⁶¹

Irғыei azonban később többek között névjelmondatán keresztül is megpróbálták kikezdeni: „nem... Sola tota laus; hanem, Sola tota fraus.”⁶² A kiváló nyomdász érthető érzékenységgel reagált a személyiségét igen közvetlenül érintő betűcserére. (L → FR):

„Ha semmit sem szóltak volna-is ellenem nagy volna ez, és méltó megtromfolásra... Méltán kívánhatom emberi törvény szerint-is, hogy bizonyítsa-meg, a' mit betsületem ellen mondott.”⁶³

A név-személyiség-sors összefonódása egy másik nevet is eszünkbe juttathat. Közismert, hogy Zrínyi Miklós költői öntudatát a nevezetes pozitív előjelű SERINSYREN anagrammával⁶⁴ is kinyilvánította. Különös, hogy híres jelmondata (SORS BONA NI(HI)L ALIUD) is majdnem tökéletes anagramma, mégpedig történetesen a NICOLAUS ZRINI névnek.⁶⁵ (Nem véletlen, hogy ki milyen jelmondatot választ élete mottójául.)

Mindezek izgalmassá tehetik egy Schott nevű jezsuita Ferdinánd bajor választófejedelemhez intézett jókívánságát: „SORS BONA, nil aliud; COMITIS sunt verba SERINI, / Sit, FERDINANDE, tuum, MORS BONA, nil aliud.”⁶⁶

58. RMKT XVI. Gyöngyösi összes művei. II. 98.

59. Ld. HORVÁTH IVÁN előadását = Az idő és hírnév. Szerk. Kecskés András. Bp. 1984. 48–49.

60. ZRÍNYI MIKLÓS: Szigeti veszedelem. Bp., Szépirodalmi Kiadó 1984. 191.

61. M. TÓTFALUSI K. MIKLÓSNak mentsége. Gyoma, Kner 1940. 64.

62. Uo.

63. Uo.

64. KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bp., Akadémiai Kiadó 1964. 353.

65. Szigeti Csaba ötlete; szóbeli közlés.

66. Az epigrammát Vadai István fedezte fel. P. GASPARUS SCHOTT: Schola steganographica. Herbipolis 1665. művének bevezetőjében. A teljes szöveg a következő: „Ludimus in terris: Servum hic, Regem exhibet ille; / Ut fortuna favet prospera, lusum abito. / SORS BONA, nil aliud; COMITIS sunt verba SERINI, / Sit, FERNANDE, tuum, MORS BONA, nil aliud. / Haec TUA (ni fallor!) LUSORIA TESSERA monstrat. / Cum satis in terris luseris, astra petas.”

A SORS-MORS csúsztatás, bár önmagában is igazán szellemes, ám a kiinduló névjelmondat felől szemlélve, különös jelentőségre tesz szert.

„Az ember az egész életét úgy rendelje el, hogy jól halhasson meg, mert finis coronat opus. Ez mindennemű rendbéli embernek generalis sententiája, de legfőképpen a vitéz embernek vagyon legnagyobb particularitassa ebben”⁶⁷ — írja Zrínyi Miklós, s valóban szinte minden tette és sora ezzel volt s van átítatva. Lehet, hogy a szigeti hős dédunokájának autentikusabb élet-mottóját olvashatjuk a bajor jezsuita játékos epigrammájában? Kevésbé perfekt anagramma, de annál tökéletesebb jelmondat.

Mindez persze félig fikció, az azonban kétségtelen, s talán ennyi példa is jól érzékelteti, hogy a költők előszeretettel használják ki az etimológia, a szójáték és más hasonló eljárásmodok és alakzatok nyújtotta lehetőségeket. Ha *tulajdonnév* a műveletek célpontja, a tét rendkívüli mértékben megnővekedhet. A név szétdarabolása a nevezett megsemmisítését eredményezheti. Egyes esetekben azonban mindez nem csupán retorika, néha valódi élet-halál kérdés.

67. ZRÍNYI MIKLÓS prózai művei. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., Zrínyi Kiadó 1985. 175.

A szó belső formája Potyebnya nyelvészeti poétikájában

Napjainkban is elevenen él az a platónikus hagyományból táplálkozó nézet, amely a költészetben látja, abból eredezteti az emberiség ősnyelvét. Martin Heidegger, például, így fogalmaz:

„Először ez adódott: A költészet műsférája a nyelv. A költészet lényegét tehát a nyelv lényegéből kell megérteni. Ezután azonban világossá vált: A költészet a létnek és minden dolog lényegének alapító megnevezése — nem tetszés szerinti beszéd, hanem olyan, amely által először nyílik meg mindaz, amit mi azután a köznapi beszédben megbeszélünk. Ebből következően: a költészet sohasem úgy veszi fel a nyelvet, mint valami meglévő munkaanyagot, hanem maga a költészet teszi először lehetővé a nyelvet. A költészet egy történeti nép ősnyelve, tehát — épp fordítva —: a nyelv lényegét a költészet lényegéből kell megérteni”.¹

A nyelvalkotó gondolkodást a költői tevékenység analógiájaként tárgyaló kratülista felfogás széleskörűen főként a német romantikusoknak köszönhetően terjedt el a múlt században. Az előzmények között azonban ritkán szokták emlegetni az álláspont egyik legeredetibb és rendkívül nagy hatású oroszországi képviselőjét. Amikor ezt a hiányosságot szóvá tesszük, akkor a harkovi nyelvészeti iskola vezéralakjára, Olekszandr Opanaszovics Potyebnyára gondolunk.

A kitűnő ukrán tudós 1835-ben született és 1856-ban végezte el az egyetemet, ahol — magiszteri disszertációjának megvédése után — 1860-tól 1891-ben bekövetkezett haláláig tanított. Noha 1877-ben tagjává választotta a szentpétervári Tudományos Akadémia és számos kitüntetésben részesült, a vidéki elszigeteltség miatt munkásságát csak szűk körben ismerték. Műveit csak elvétve és kis példányszámban tudta megjelentetni, amiben közrejátszott, hogy politikailag megbízhatatlannak számított, mivel öccse az 1863-as lengyel felkelésben vesztette életét. Elgondolásait évtizedeken át egyetemi előadások formájában tette közzé. A hozzájuk készített vázlatokat özvegye és tanítványai rendezték sajtó alá a századfordulón, amelyek valószínűleg Potyebnya-reneszánszt idéztek elő a korabeli szimbolista költők körében, de nagy hatást gyakoroltak Velimir Hlebnikovra is. Ám mindmáig rengeteg dolgozat és feljegyzés maradt még kéziratban. Ezért nagyon nehéz megalapozott véleményt alkotni a rendkívül szerteágazó életmű egészéről, amely a nyelvészeti és irodalomelméleti stúdiumok mellett kiterjedt a filozófiára, a pszichológiára és a néprajztudományra. Ráadásul a kifejtés módja is nélkülözi a rendszerességet, tele van példákkal, amelyeket újabb példák magyaráznak, gyakoriak az ismétlések és szép számmal for-

1. Idézi HORVÁTH IVÁN: A vers. Budapest, Gondolat 1991. 29–30.

dulnak elő egymásnak ellentmondó állítások. Joggal észrevételezi Alekszandr Csu-dakov, hogy nem lehet pontosan megállapítani, miben áll Potyebnya koncepciója, hiszen összefoglaló munkáját a poétikáról — *Az irodalomelméleti értekezésekből* — nem fejezte be, töredékei viszont arról tanúskodnak, hogy ifjúkori nézeteit az évek során felülvizsgálta és olykor lényegbe vágóan módosította.²

Ami a kezdeti nyelvfilozófiai alapvetést illeti, azt az 1862-ben napvilágot látott *Gondolat és nyelv* tartalmazza, amely nagy mértékben Humboldt elméletére támaszkodik. A német tudós szerint a nyelv szüntelen szellemi tevékenység, mely nem arra szolgál, hogy készen kapott igazságokat fejezzon ki, hanem a rendeltetése abban áll, hogy feltárja a még nem ismerteket. A gondolkodás és a nyelv elválaszthatatlan egységet alkot, de utóbbit nem szabad úgy felfogni, mint a mentális folyamatok végtermékét, hanem maga jelenti a teremtő erőt, mely a gondolatot létrehozza. Potyebnya is egyetért ezzel, amikor leszögezi: „a nyelvet csak olyan eszközként (jobban mondva: eszközrendszerként) fogjuk fel, amely befolyásolja a gondolatalkotást, de kész gondolat kifejeződéseként lehetetlenség lenne értelmezni”.³ Ezért a több nyelven beszélő ember, amikor egyikről a másikra vált, egyszersmind gondolatmenetének irányát és jellegét is megváltoztatja, de közvetlen akarata a továbbiakban már nem érvényesül. Ellenben, ha a különböző nyelvek csupán szavakba foglalják és rögzíténe a gondolatot, akkor mindegy lenne, melyiket használjuk. Potyebnya példaként Tyutcsvet említi, aki orosz nyelvű költészetével párhuzamosan politikusként és diplomataként franciául gondolkodott.

Az eleven megismerő tevékenység folyton új gondolatokat szül a megnevezendő dolgoknak a már megszokottakkal való metaforikus összehasonlítása révén: „A fogalmak világa tudatunk kútjának mélyéről kerül felszínre. Csupán a szó képes ezt a műveletet elvégezni”.⁴

Vajon nem azt sugallja-e ez a megállapítás, hogy az egész környező világ csupán képzeletünk terméke? Jóllehet rendkívül nehéz az ukrán tudós nyelvfilozófiai elgondolásait a materializmus és az idealizmus ellentétpárjának kategóriáiban szemléltetni, mégis határozott nemmel válaszolhatunk. Távol áll ugyanis tőle a dolgok objektív létezésének tagadása, és elismeri a valóság primátusát. Csak azt hangsúlyozza, hogy mindenről, ami körülvesz bennünket, érzékeink segítségével szerezhetünk tudomást.

„Az almát — írja —, amit látok, kezemben tartok, szagolok, eszem, nem én találtam ki, viszont számomra csupán annyiban és olyan formában létezik, amennyiben és ahogyan érzékelem, illetve amennyire az érzékelés képes korábbi vagy hasonló érzeteket és gondolatokat felidézni”.⁵

Majd a továbbiakban így folytatja:

„Tulajdonképpen mindaz, amit világnak, természetnek nevezünk, amit magunkon kívülre helyezünk, mint a dolgok összességét, a valóságot, és saját „én”-ünk

2. ТЫНЯНОВ, Ю. Н.: Поэтика. История литературы. Кино. М., „Наука” 1977. с.503.

3. ПОТЕБНЯ, А. А.: Из записок по теории словесности. Харьков, 1905. с.27.

4. Idézi ВЕТУХОВ, А.: Язык, поэзия и наука. Харьков, 1894. с.10.

5. ПОТЕБНЯ, А. А.: Эстетика и поэтика. М., „Искусство” 1976. с.338.

nem más, mint lelki folyamataink összefonódása, amely azonban nem önkényes, hanem rajtunk kívüli erő kényszerítésének eredménye. Ilyen értelemben a lélek egész tartalmát ideálisnak nevezhetjük. De ebben a mindent felölelő idealításban meg kell különböztetnünk alsóbbrendű és felsőbbrendű áramlatokat: nyersanyagokat és a különböző koncentrációjú termékeket. A szó szoros értelmében véve csak ezeket a leginkább szubjektív, legkevésbé kifejezhető nyersanyagokat mondhatjuk reálisnak, a gondolatot pedig — ideálisnak. Már ebben benne foglaltatik, hogy a gondolat — legyen az akár tudományos, akár művészi — ugyanúgy nem lehet azonos a valósággal, mint az alkohol és a cukor a gabonával, burgonyával vagy répával, amiből készül”.⁶

Potyebnya nézeteinek erősen lélektani irányultsága abból fakad, hogy az érzéki befogadást tartotta minden ismeret forrásának. Különleges jelentőséget tulajdonított az egyéni élménynek, mert úgy vélte, hogy ami közverlenül nem érzékelhető, az is a lélek által sajátosan feldolgozott érzetektől fakad. Ugyanakkor hiba lenne a szubjektivizmus bűnében elmarasztalni, hiszen mindig hangsúlyozta, hogy a tudat csak újratерemti a már létezőt, de nem képes bármit is létrehozni, alkotni a semmiből. Vagyis a szó és a gondolat csupán annak kifejezésére szolgál, ami természetből fogva adva van. Ennek következtében a szubjektív képzetek a szavak révén tesznek szert objektivitásra a nyelv közegében, amely — ahogy Humboldt feltételezte — a legmagasabb fokú egységnek, a népnek világnézeteként közvetít az ember és a reáható természet között. „A nyelv elengedhetetlen feltétele az egyes ember gondolatának még teljes magányban is, mert fogalmat csak a szó segítségével képezhetünk, fogalom nélkül pedig nem lehetséges igazi gondolkodás”.⁷

Potyebnya a nyelvet „gondolatkotó” mechanizmusnak tartja, amelynek nem a végterméke a fontos, hanem állandó működőképessége. Ugyanakkor tisztában van vele, hogy bármennyire individuális természetű is ez a szellemi tevékenység, „valójában azonban a nyelv csak társadalomban fejlődik, mégpedig nemcsak azért, mert az ember valamilyen egésznek a részét képezi, amihez tartozik... hanem azért is, mert saját magát úgy értheti meg, ha másokon kipróbálja szavainak érthetőségét”.⁸

A nyelvi rendszer egésze, amelyben a gondolatteremtő megismerés szellemi eredményei objektiválódnak, túlságosan tág és elvont fogalom ahhoz, semhogy a lezajló mentális folyamat konkrét eseteire érvényes következtetéseket vonhatnánk le belőle. Potyebnya is más utat választ, amikor a nyelvhasználatra összpontosítja figyelmét.

Számára a nyelv a nemzeti lét közösségi kontextusába ágyazott alkotótevékenység, amely noha szüntelenül mozgásban van és állandóan változik, mégis megőrzi a gondolkodásnak és kifejezési formáinak strukturális egységét, miközben elemeinek kölcsönös összefüggése és megformáltsága révén lehetővé teszi és szabályozott mederben tartja a beszédet. Nem árt azonban megjegyezni, hogy amikor általában a beszédről értekezik, akkor — mai terminológiával élve — az egyedi megnyilatkozásra gondol.

6. Uo.

7. Uo. 57.

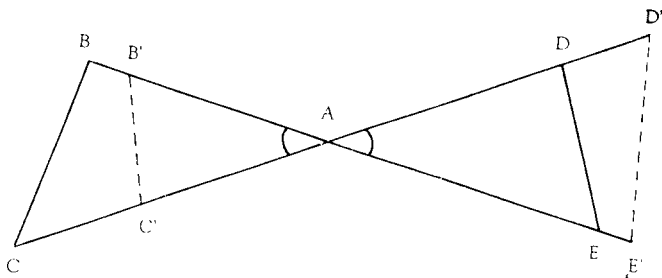
8. Uo. 57–58.

„A szónak csak a beszédben lehet értelme” — szögezi le. — „A kapcsolataitól megfosztott szó halott, nem funkcionál, nem tárja fel sem lexikai, még kevésbé — formális sajátosságait, mert nincsenek neki”.⁹ „Eleven” szónak csak az tekinthető, amelyik alkotórészét képezi a beszédnek, ahol realizálódik. Véleménye szerint „a szó a beszédben minden egyes alkalommal csupán egy mentális aktusnak felel meg, azaz — amikor kimondják vagy meghallják — egy jelentésnél többel nem rendelkezik”.¹⁰ Ebből következően tagadja a polyszemiát: „valójában csak különböző szavak azonos hangzásáról beszélhetünk, vagyis arról a tulajdonságukról, hogy különböző szavak ugyanazokból a hangokból állhatnak”.¹¹ Ily módon a nyelv homonímák tömkelegét tartalmazza, mert Potyebnya úgy véli, hogy minden szóhasználat egy új szót eredményez.

A beszédaktus megismételhetetlen egyediségének eltúlzása azzal jár, hogy megkérdőjelezi a megnyilatkozás közérthetőségét.

Lássuk az okfejtést!

A beszéd nem alkalmas arra, hogy gondolatot közöljön. Erről még tökéletesnek tűnő megértés esetén is csak átvitt értelemben lehet szó, hiszen a beszélő és a hallgató szubjektív gondolati tartalma, amely egy adott szóhoz társul, annyira különbözik, hogy semmiképpen sem gondolhatják ugyanazt. A két gondolat csak a hallott szóban — jobban mondva: a szó változatlan részében — találkozik, amit két inkongruens háromszöggel lehet grafikailag szemléltetni:

A közös csúcsnál fekvő szögek egybevágnak, de a behatárolt terület nagysága különböző módon változhat. Ha ott áll a szemük előtt a tárgy, amiről beszélnek, a partnerek még akkor sem egyformán látják. A külső körülmények által előidézett eltérés az érzéki képzetek vonatkozásában csak fokozódik, mivel a látvány mindkét alany lelkében más érzetekhez társul, más korábbi emlékképekkel alkot új kombinációkat. Ezért minden megértés egyúttal félreértés is; minden egyetértés voltaképpen egyet nem értést jelent. Nem véletlen tehát, hogy Potyebnyát a modern *hermeneutika* előfutárai között tartják számon.

9. ПОТЕБНЯ, А. А.: Из записок по русской грамматике. Т.1–2. М., 1958. с. 42.

10. Уо. 15.

11. Уо. 15–16.

A szó közvetítésével felfogott gondolati tartalom csak viszonylagosan adekvát: ha ugyanazt gondolnánk egy szó hallatán, mint a másik, elvesztenénk saját magunkat és annak a bőrébe bújnánk. Ezért a megnyilatkozás szó szerinti megértése ugyanolyan illúzió, mintha feltételeznénk, hogy magukkal a tárgyakkal van dolgunk, nem pedig azzal a benyomással, amelyet bennünk keltenek. Ily módon „a megértés során a beszélő nem adja át gondolatát a hallgatónak; utóbbi — megértve a szót — kialakítja saját gondolatát, amely a nyelv által meghatározott rendszerben hasonló helyet foglal el, mint a beszélő”.¹²

Potyebnya a későbbiekben sem módosított az adekvát emberi kommunikáció lehetőségét ragadó álláspontján. Irodalomelméleti előadásaiban újfent kifejti:

„Csak azért értenek meg bennünket, mert a hallgatóság képes saját gondolati anyagával valami hasonlót csinálni, mint mi, amikor beszélünk. Beszélni nem azt jelenti, hogy átadjuk másnak a gondolatunkat, hanem ráébresztjük saját gondolataira. Tehát a megértés gondolatközvetítésként elképzelhetetlen”.¹³

Felmerül viszont a kérdés: mire szolgál akkor a beszéd? A tudós nem hagy kétséget afelől, hogy a gyakorlatias szempontok nem érdeklik:

„A szó oly mértékben számít egy másik ember megértésének eszközéül, amennyire önmagunk megértését elősegíti. Azért közvetíthet az emberek között és hozhat létre értelmes kapcsolatot köztük, mert az a rendeltetése, hogy minden egyes személy esetében összekösse az új érzékletet (és mindazt, ami adott pillanatban a tudatban található) a tudatból kiszorult korábbi gondolkészlettel. Az emberi gondolat ereje nem abban rejlik, hogy a szó felidézi a tudatban a korábbi benyomásokat (ez a szó nélkül is megoldható), hanem arra kényszeríti az embert, hogy használja tapasztalatának kincsesládát”.¹⁴

Mivel spontrán önmegismerésre — Potyebnya szerint — nincs lehetőség, ezért fontos szerep jut a kimondott szónak. A hangzás felidézése ugyanis elősegíti az elilllant gondolat rekonstruálását, mégha pontatlanul is. A hangalak jelként, utalásként funkcionál. Ilyen értelemben állíthatjuk, hogy a gondolat a szóban nyeri el objektív létét.

Hogyan megy végbe a megértés folyamata? A beszélő, miközben kiejti a szót — például: szarvas — arra gondol, hogy amit lát, az szarvakat hord. Az új, teljesen személyes benyomást tehát egy korábbról ismert képzet segítségével értelmezi. A hallgató, aki, tegyük fel, háttal áll, az egész szituációból csak a szó hangalakját érzékeli, amely eszébe juttatja hasonló módon objektívvá tett saját gondolatát. Így azután kézenfekvő számára a következtetés, mikor megérti a hallottakat, hogy a szó olyasmit jelent, aminek szarva van.

A nyelvi jel önkényes voltát és konvencionalitását hangsúlyozó saussure-i elmélet ismeretében mulatságosnak tűnhet ez az elképzelés egy beszélgetés lefolyásáról, ám emlékeztetnünk kell, hogy Potyebnya hatalmas nyelvtörténeti anyagon bizonyította, miszerint a szavak eredendően a megnevezett tárgy valamelyik ismertetőjegyének a

12. ПОТЕБНЯ, А.А.: Эстетика и поэтика. М., „Искусство” 1976. с. 307.

13. Уо. 541.

14. Уо. 143.

képzetéhez kötődnek. Jóllehet később a szemléletesség elhalványult és csak a fogalmi jelentés maradt fenn a köznapi érintkezésben, a költészet gyakorlata tanúsítja, hogy a tertium comparationis elve nem merült feledésbe.

„A szóval történő megnevezés új gondolat születését vonja maga után olyan értelemben, hogy a korábbi gondolatkészletet a friss élmény hatására újra csoportosítja, átalakítja. Ennek megfelelően a szót nem foghatjuk fel úgy, mint kész gondolat közlésének kifejeződését és eszközét, hiszen éppen a gondolat szikrája kényszeríti ki az emberből, és elsősorban neki van rá szüksége, hiszen benne hajt végre változtatást”.¹⁵

Mint az idézett kijelentésből kiderül, szerzőjének az a véleménye, hogy a szóhasználat minden egyes alkalommal feleleveníti a nyelvalkotás ősi teremő aktusát, minek eredményeképpen folyton új szó születik. Ahogy nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni, úgy nincs két azonos szó sem, hiszen minden kontextus és beszéd-szituáció különböző. „Az előző jelentés nem annyira azé a szóé, amelyet vizsgálunk, hanem egy másiké. Mindegyik szójelentés önálló és — látókörünk határain belül — egyszersmind származtatott, jóllehet nem ismeretes számunkra, miből fakad.”¹⁶

Vagyis nem a társadalmi közmegegyezés által hitelesített szavak révén megvalósuló emberi érintkezés problémája foglalkoztatja Potyebnyát, hanem a születő gondolat egyszeri s utánozhatatlan kifejeződése a beszédben. Ez August Wilhelm Schlegel szerint költői aktus, hiszen „a képesség, amely szépművészetként létrehozza a költészetet, azonos azzal — csak magasabb fokon —, ami a nyelvet megteremtette”.¹⁷

Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy oroszországi követőjének okfejtése szervesen kapcsolódik az ún. „kratülista” vonulathoz, egyenlőségjelet feltételezve a szóalkotás és a költői tevékenység között: „A szót nem tekinthetjük egy kész gondolat kifejezésére és közlésére szolgáló eszköznek. A szót a gondolkodás folyamata kényszeríti ki az emberből, lévén nélkülözhetetlen eszköz a gondolkodó ember számára, hogy új érzeteiből a korábban érzékeltettségével gondolatot teremtsen.

Ha az argumentatio e contrario alapján feltételezzük, hogy a költészet (és általában a szó) nem a gondolat megteremtésének, hanem csupán a kész gondolat kifejezésének az eszköze,¹⁸ akkor két egyformán valószínűtlen következtetésre jutunk:

a./ »Ha az ember beérné a kép (obraz) helyett annak jelentésével, vagyis a kép által keltett gondolatokkal, akkor a művésznek, aki kész jelentés birtokában van, nem lenne szüksége rá, hogy azt képben fejezze ki, a műalkotásnak pedig semmi jelentősége sem lenne alkotója számára.«¹⁹ Ily módon a művészetnek az emberiség életében betöltött szerepét semmi sem indokolná.

15. Уо. 540.

16. ПОТЕБНЯ, А. А.: Из записок по русской грамматике. Т.1-2. М., 1958. с.18.

17. SCHLEGEL, A. W.: Kritische Schriften und Briefe. Stuttgart, Kohlhammer 1963. Bd. 2. 80.

18. Az ún. „közösen használt” nyelv legjobb esetben is csak technikai nyelv lehet, mivel kész gondolatot feltételez, melynek megfogalmazására nem szolgál eszközzel. Lényegét tekintve — prózai nyelv (képzetek nélkül). Márpedig próza költészet nélkül nem létezhet, hiszen állandóan a költészetből keletkezik.

19. ТЮТЧЕВ, Ф. И.: Стихотворения. Письма. М., 1957. с. 159.

b./ Ha a kész jelentést képen fejeznénk ki, akkor ezt nyilván csak azért ten-
nénk, hogy a többi emberrel közöljük, egyébként mindegy lenne számunkra, hogy
tartalmazza-e a kép a jelentést, avagy sem. Kész gondolat közvetítése azonban le-
heretlen. Következésképpen céltalan lenne a művészet léte.

A szóról elmondottak a költői műalkotásra is érvényesek.²⁰

És bármilyen bonyolult is, a következőkben foglalható össze: Valami (x), amit a
szerző csak kapiskál, kérdésként motoszkál benne. Választ rá csak a lélek múltjában
találhat, abban a tartalomban (A), amelyre már szert tett vagy most készakarva ki-
egészít. Ebben az A-ban, metaforikusan szólva — bár lehet, hogy nem is járunk túl
messze az igazságtól —, az „x” (mi?) kérdés hatására bizonyos nyugtalanság, mozgás,
izgalom keletkezik; x elkülönít A-ból minden neki meg nem felelőt és maga köré
gyűjti mindazt, amivel rokon. Ez utóbbi kristályosodik ki az elemekből az erjedés
végén összeálló a képen.

Így jön létre az „x est a” ítélet (a eleme A-nak), és egyszersmind bekövetkezik a
megnyugvás, mely lezárja a reakciót.²¹

A generatív principiumok közül (x, a és A) csak a tekinthető objektívnek és hoz-
záférhetőnek a kívülálló számára, mint a külső és a belső forma, a szó és a kép
(obraz) együttese. Minden szó ugyanis három összetevőből áll: egy artikulált hang-
sorból, mely a jelentés *külső jele*, a jelentés *belső jeleként* funkcionáló képzetből és
magából a *jelentésből*. A dupla jelölés megszűntekor, amikor a hozzá társuló képzet
elhalványul, a szó ugyan nem semmisül meg, hiszen a hangalak és a jelentés biztosít-
ja fennmaradását, de elveszíti életerejét és — az orosz formalizmus szakkifejezésével
élve — automatizálódik, vagyis fogalommal válik. Márpedig a nyelv alapvető tulaj-
donsága abban rejlik, hogy kialakulásának pillanatában — a költészethez hasonlóan
— képes beszédként jön létre. Jól szemléltetik ezt az ősalapot az olyan szavak,
mint a napraforgó, a tűzhely, a hóvirág, a kétfallás stb. De újabb keletű példák-
kal is igazolható, hogy a nyelv kreatív mechanizmusa a jelölt tárgyak megjelenítésére
törekszik: ld. kerékpár, csillagszóró, porszívó stb.

Egy-egy megnevezés költőisége a belső formán múlik, amely azonban nem azonos
a denotátum képzetével, hiszen bármilyen fogalmat — legyen az ház, ember vagy
szekrény — gondolatban eddigi tapasztalatunkra támaszkodva el tudunk képzelni.
Többről van szó: a dolgoknak olyan nevet kell adni, amely érzékeltesen a lényegük
valamilyen tulajdonságát ragadja meg.

Ily módon a belső forma különbözik a Humboldt által használt *Vorstellung*től, mi-
vel nem annyira képzet, mint inkább egy jellemző sajátosság, ismérv, ami szemléletes
ugyan, de jelként funkcionál. Ugyanakkor, lévén egy denotátum képzetének repre-
zentánsa, mégsem lehet önkényes, hanem ikonikus hasonlóságon alapszik. Ennek
illusztrálására említi meg Potyebnya azt az esetet, amikor egy kisgyerek a lámpabúrá-
ra mutatva „абажур” így kiáltott fel: „абыз” (dinnye). Vagyis a két tárgy közös

20. Mutatis mutandis minden szépirodalmi és tudományos műre, sőt bármelyik ügypírra érvényes.

21. POTYEBNYA, ALEKSZANDR: A költői műalkotás jelentése az alkotó számára. = Helikon. Világíro-
dalmi Figyelő 1981. 2–3. 208.

ismertetőjegye — a gömbölyű forma — ragadta meg képzeletét, amikor névadásra vállalkozott.

Anélkül, hogy vitatnánk a megfigyelés magyarázatának pontosságát, meg kell jegeznünk: nem tartható kizártnak, hogy az alaki megfelelésen túl a fonetikai összecsengés (a, y, p) is szerepet játszott a nominációban.

Lev Jakubinszkij, az orosz formalizmus korai képviselője ugyanis a gyerekszaj elszólásaiból eredezteti a költészetet,²² és nem véletlenül, hiszen a XX. századi orosz költői gyakorlat egyik legkedveltebb poétikai műfogása az egymástól szemantikailag távol eső szavakat a hangzásbeli hasonlóság alapján összekapcsoló *paronimikus attrakció*²³. Nem is beszélve arról, hogy az *oberiutok* — Danyil Harmsz, Nyikolaj Zabolockij, Alekszandr Vvegyenszkij, Nyikolaj Olejnyikov — a gyermeki fantázia imitációjával alkottak felnőtteknek szóló modern költészetet.²⁴

Minden szót akusztikailag fogunk fel, a hangzás viszont — mint külső forma — felidézi emlékezetünkben a belsőt, amelynek köszönhetően a spontán érzéklet elraktározódik tudatunkban. Noha a képzetnek önmagában nincs jelentése, mégis elvezet a gondolat tartalmához. Összekötő kapocsként szolgál tehát, mivel egyaránt rendelkezik mind formai, mind tartalmi jegyekkel. Úgy keletkezik, hogy az ember, amikor egy számára ismeretlen új jelenséggel — (X) — találja magát szemben és meg akarja nevezni, akkor egész élettapasztalatát — (A) — hívja segítségül és összehasonlítja vele. Az összevetés eredményeként kialakul benne egy kép (*a*), amely egyedi és általánosított formában reprezentálja X mibenlétét.

Ily módon — mint Pavel Florenszkij írja *A szó szerkezetében*, tovább fejlesztve az elméletet — „az etimon, vagy ahogy Potyebnya nevezi »a szó legközelebbi etimológiai jelentése«, mindig csak egy ismertetőjegyet foglal magában és ezért — a hanghoz hasonlóan — a szó, jobban mondva a szónak ez az alapjelentése közös minden ember számára, aki az adott nyelvet beszéli...”²⁵ A szubjektív tartalom, természetesen, számtalan egyéni vonatkozást ölelhet fel. A döntő mégis az előbbi, amelyik egyfajta jelként, szimbólumként helyettesíti az individuális szóhasználat szemantikai sokféleségét.

Ennek alapján vonta le Potyebnya a következtetést, hogy „a nyelv szimbolizmusát valószínűleg költőiségeivel azonosíthatjuk. Vice versa: a belső forma feledésbe merülése a szó prózaiságának tűnik. Ha ez a hasonlat helytálló, akkor a szó belső formájának megváltozása a nyelvnek a költészethez és a prózához, vagyis általában az irodalmi formához való viszonyát érinti.”²⁶

22. ЯКУБИНСКИЙ, Л. П.: Откуда берутся стихи. = Книжный угол 1921. 7.с.21–25.

23. Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль. М., „Наука” 1990.

24. Лд. НИКУЛИНА, НАДЕЖДА: Детский поэт или поэт-ребенок? /К вопросу детской темы в творчестве обериутов/ In: Nemzetközi Szlavisztikai Napok. IV. Szombathely, 1991. 535–542.

25. FLORENZSKIJ, P. A.: A szó szerkezete. = Helikon. Világirodalmi Figyelő 1973. 2–3. 325.

26. ПОТЕБНЯ, А. А.: Эстетика и поэтика. М., „Искусство” 1976. с.174.

A költői szóalkotás problémája ugyanakkor szervesen kötődik ahhoz a neoplatónikus hagyományhoz, amelyik a dolgok néven nevezését megismerésükkel hozza összefüggésbe. Ahogy a kitűnő svéd botanikus, Karl von Linné megjegyezte: „No-mina si nescis, perit et cognitio rerum”. Valószínűleg hasonló meggondolás vezérelhetette Hlebnikovot is, mikor kísérletet tett egy „imaginárius filológia” kidolgozására. Majakovszkij tanúsága szerint:

„...számára a szó az érzelmek és gondolatok anyagát szervező, autonóm erőt jelentette. Ebből fakadt az az igyekezete, hogy visszanyúljon a gyökerekhez, a szó eredetéig, abba az időbe, amikor a megnevezés még fedte a dolgok mivoltát. Amikor létrejött a talán tucatnyi gyökérszó, amelyekből azután — a szótól különböző eseteiként („szógyökragozással”, ahogy Hlebnikov mondta) — kialakultak az új szavak: például, a bika az, *ami* bök; a borda — *ahová* bök.”²⁷

A szubsztanciát kifejező megnevezés igényének érdekes példájával találkozhatunk Mihail Bulgakov *Kutyaszív* című kisregényében, amikor a „főhős” azon méltatlankodik, hogy az utcán mellette elhaladó lány Gömböcnek szólította:

„Ugyan miféle "Gömböc"? Gömböc — ez azt jelenti, hogy kerek, jól táplált, buta, zabkását zabál, előkelő szülők ivadéka, ő pedig borzas, nyeszlett, tépett, zörgő csontú, kóbor kutya.”²⁸

A megfelelő névadásnak az irodalomban is óriási jelentősége van. Emlékezzünk csak vissza, milyen megkönnyebbülten sóhajt fel Puskin a *Jevgenyij Anyégin*-ban:

„Meg is terveztem már regényem,
És elneveztem hőszömet;
Útjára indult költeményem,
Kész lett az első fejezet...”²⁹

(Galgóczy Árpád fordítása)

A problémát természetesen nem szabad leegyszerűsíteni az ún. beszélő nevek használatára. Ilyenekkel gyakran él az irodalom. Mészöly Gedeon is segítségükkel próbálta megoldani Puskin verses regényének fordításában a Tatjana névnapján összegyűlt vendégek jellemzését:

„Testes nejével egybevágva
Megjött a vastag Parlagov
S' szegény muzsikok urasága,
A mintagazda, Marhakov.
Szamárkovék jönnek sereggel,
Mindennemű s korú gyerekekkel,
(Harminc és három év között).
Kakaskov is, a dandy, jött
S kivel rokonságban is állok:

27. MAJAKOVSZKIJ, VLACIMIR: V. V. Hlebnikov. = Helikon. Világirodalmi Figyelő 1987. 4. 420.

28. BULGAKOV, MIHAIL: *Kutyaszív*. Bp., Európa 1988. 148.

29. PUSKIN, ALEKSZANDR: *Jevgenyij Anyégin*. Bp., Ikon Kiadó 1992. 35.

Talkov, fején ernyős satyak,
De hisz közismert egy alak —
S Hamiskov, nyugdíjas tanácsnok,
Baksis-lovag, vicc mestere,
Pletykás, lator, falánk here.”³⁰

A kérdés azonban jóval bonyolultabb. Előfordulhat — és *Nevek* című könyvében Pavel Florenszkij példák sorával illusztrálja —, hogy a műalkotás szervező elve egyik vagy másik szereplő neve, amely mintegy szellemi lényegként amplifikálódik és hatja át a szöveg minden szintjét a cselekményszövéstől kezdve a hangszerelésig.³¹ Tulajdonképpen ezt a lehetőséget már Potyebnya is feltételezte, mikor párhuzamot vont a nyelvtերemծő és a művészi alkotótevékenység között, és leszögezte, hogy az irodalmi mű a szó mintájára épül fel, vagyis van benne „*tartalom* (vagy eszme), amely megfelel az érzékletes képnek vagy a belőle kifejlődött fogalomnak; *belső forma, kép*, amely erre a tartalomra vonatkozik, annak a képzete (és csupán bizonyos érzéki benyomások halmazának vagy valamilyen fogalomnak a szimbólumaként, utalásaként bír jelentéssel); és végül a *külső forma*, amely a művészi kép objektívációjára szolgál”.³²

Potyebnyának a szemantikát középpontba állító elmélete, amely a névadást összekötötte a megismeréssel, főként a jelenségek mögött a lényegyet kutató szimbolista költők tevékenységére gyakorolt óriási hatást (amit Han Anna vizsgált nagy körültekintéssel³³), de a belső forma általa felvetett problémája nem hagyta érintetlenül — Gusztav Spet személyében³⁴ — a fenomenológiai hermeneutikát sem, akárcsak *A név filozófiájának* ontológiai megalapozását különböző időben megkísérlő Alekszej Loszevet³⁵ és Szergej Bulgakovot.³⁶

30. Idézi KOVÁCS ENDRE: Puskin és a magyar szellemi élet. In: K. E.: Népek országútján. Bp., Magvető 1972. 395.

31. ФЛОРЕНСКИЙ, П. А.: О литературе. = „Вопросы литературы” 1988. 1. c. 146–176.

32. ПОТЕБНЯ, А.А.: Эстетика и поэтика. М., „Искусство” 1976. c. 179.

33. ХАН, АННА.: Теория словесности А. Потебни и некоторые вопросы философии творчества русского символизма. = Материалы и сообщения по славяноведению. XVII. Szeged, 1985. c. 167–196.

34. Вд. СПЕТ, ГУСТАВ: А белső költői forma. = Helikon. Világirodalmi Figyelő 1978. 1–2. 65–82.

35. ЛОСЕВ, А. Ф.: Философия имени. М., 1927.

36. БУЛГАКОВ, С. Н.: Философия имени. Paris, 1953.

ÁDÁM ANIKÓ
Kosztolányi a nevekről

— ÖSSZEÁLLÍTÁS KOSZTOLÁNYI ÍRÁSAIBÓL —

Kosztolányi Dezső alkotói módszerének a névadás mintegy a sűrítménye, mely összegzi a művész életfilozófiáját és nyelvszemléletét. A nyelv és az élet néma jelenségei között a legkönnyebben nyitható kapu a név.

A nevek s különösen a tulajdonnevek érzékletes módon fejezik ki az ember és a természeti valóság paradox viszonyát, mely a platóni dilemma alapján feloldhatatlan: a dolog neve a dolog lényegét fejezi ki, vagy előzetes, önkényes közösségi megállapodás eredménye a névalkotás? Kosztolányi számára, aki a nyelvet magát is szervesen fejlődő, állandóan születő és pusztuló élőlénynek tekintí, természetesen adódik a válasz.

A nyelv és az azt alkotó szavak ugyanolyan kettősségben élnek, mint az ember. Ugyanolyan homályos az eredetük, misztikus a teremtésük, bizonytalan a lélektani meghatározottságuk. Az ember és a nyelv egyszerre egyedi és társadalmi, az egyén élete és az egyes nemzeti nyelvek sorsa analóg, s mindkettőt áthatja a történelem. A nyelvben elemezhetően, sejthetően, egyszerre térben és időben, lélektanilag és erkölcsileg egyaránt megragadható a történelem misztériuma, mely az érzékeket és az észet egymással párhuzamosan működteti.

Ebben a nyelvfilozófiában, melyben a szó úgy működik, mint valamiféle monász, a nyelvnek ismeretelméleti szerepe van. Kosztolányi nyelvészeti vizsgálódásai soha nem öncélúak. A költő egyetlen törekvése, hogy az emberi lélek mélyére hatoljon. Szenvedélyesen indul el az úton, régmúlt időkbe és elsüllyedt országokba, ahol talán feltárul előtte az emberi lét titka, s a nyelvtörténet és a lélektan szegődnek mellé útítárásként.

Kosztolányi azonban nem nyelvész, nem pszichológus, hanem utazó, aki szemlélődik; művész, aki közvetlenül érzékeli és értékeli az élet jelenségeit, alkotó, aki világokat épít. Író, költő, aki stilizál, varázsló, aki a nyelv és a szavak segítségével az illúziót valósággá változtatja.

A költő képzelete és nyelve intuitív módon működik. A szimbolista művész számára a szó önmagát jelenti, nem kapcsolódik közvetlenül a való világ dolgaihoz. Ily módon lehetséges, hogy Kosztolányi szerint a nyelv maga az élet, sőt az élet szimbóluma, s a szó mestere könnyedén behelyettesítheti költészetével az életet.

Kosztolányi két, a század első felében igen divatos és olvasott szerző gondolatmenetére alapozza a névmágiáról és a névvarázslásról szóló írásait. A két tudós

felfogása alapvetően eltér egymástól. Lévy-Bruhl különválasztja az emberiség prelogikus, misztikus és logikus, kritikus korszakát, a kettőt összeegyeztethetetlennek tartja. Sigmund Freud *Totem és Tabu*¹ című könyvében a pszichoanalízis nevében, mely maga is felhasználja a szavak mágikus erejét a tudományos kutatás és gyógyítás módszereként, rekonstruálja az emberi civilizáció történetét, melyben együtt él múlt és jelen, a primitív népek a neurotikussal, a gyermekkor a totemizmussal, az álom a valósággal.

Kosztolányi a két gondolatot egyeztetni össze, amikor elfogadja a mágia etnológiai és pszichológiai értelmezését, amikor az ember prelogikus történetét az egyes ember gyerekkorába vetíti.

Az emberiség mitikus mélységekbe vesző történetében a nyelv még érzéki csoda, a vers az ember természetes, elsődleges és őseredeti kifejezőeszköze dallamosságával, ritmusával, érzékelhető zeneiségével.

Ugyanilyen természetes adottság a gyermek számára is a nyelvi világ érzékisége, a nyelv, a szó s ezeken túl a név, mivel hangzóságuk folytán élénk hangulatkeltő hatásuk van. Ugyanakkor a gyermek él leginkább az elnevezés rítusával, hiszen a névadás aktusa egyszerre ismeretelméleti és alkotási folyamat. A gyermek képes egyedül arra, hogy a nevekben rejlő varázserőt átélje.

„Mindnyájan csak egy-két évtizedig élünk igazán, életünk első évtizedeiben. Akkor rakódnak lelkünkbe a kincsek, mély rétegekben. Ezeket egy életen át sem tudjuk kibányászni.

Nekem az élet mindörökre a gyermekségem.”²

„Minden költő elsősorban a szóvarázsban hisz, a szavak csodatékony, rontó és áldó hatásában. Ebben a tekintetben hasonlítanak az ősnépekhez és a gyermekekhez, akik a szavakat még feltétlen valóságnak tekintik s nem tudnak különbséget tenni a tárgyak és azok nevei között. Amit a költők leírnak, az él, pusztán azáltal, hogy leírják. E mágiájuk segítségével kerteket bűvölnek elő a papíron, pedig mindössze néhány virág nevét említik. Ezek a virágok nőnek és illatoznak... Vannak kedvenc szavaik, melyeket unos-untalan ismételnék. Van azonban egy tabu-szavuk is, egy tilalmas, szent és rettenetes szavuk. Ezt sohasem árulják el. Voltaképp egész alkotásuk abban áll, hogy ezt kerülgetik, kacskaringós melléku-

1. FREUD, SIGMUND: Totem és tabu. Budapest, Göncöl Kiadó [é. n.]

2. K. D. összes novellái. 2. köt. Esti Kornél. Barckochba. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1981. 344. (A gyermekkorral mint esztétikai, alkotói elvvel már a romantikus művészet is mélyen átitatódott, a szimbolisták a romantikusoktól örökölték az élet ilyen felfogását. BAUDELAIRE írja Edgar Poe-ról szóló tanulmányában: „Tous ceux qui ont réfléchi sur leur propre vie, ... savent quelle part immense l'adolescence tient dans le génie définitif d'un homme. C'est alors que les objets enfoncent profondément leurs empreintes dans l'esprit tendre et facile; c'est alors que les couleurs sont voyantes, et que les sons parlent une langue mystérieuse.” [Akik elgondolkodnak saját életükről, ... jól tudják, hogy az érett férfi szellemét mily nagy mértékben határozza meg az ifjúkor. A tárgyak ekkor még mély nyomokat hagynak a nyitott és képlékeny tudatban, a színek ekkor még varázslatosak és a szavak sejtelmesen szólnak. — A szerző fordítása.] — BAUDELAIRE: Oeuvres Complètes. II. Paris, Editions Gallimard 1976. 253.

takon, más, tetszetős, bűbajoskodó szavakkal. Mert ha egyszer valóban kimondanák a tabu-szavakat és rájönnének igazi titkukra, mely vallani hajtja őket, meggyógyulnának, sohase írnának többé, nem volnának többé költők... Számukra a név se közönyös. A név maga az ember. Ők is azt hiszik, amit a talampu nevű vad törzs. Mihelyt tudják valakinek a nevét, birtokukban van az illető, bűbájt árasztanak rá, „kivehetik a lelkét”. Ha például leírják egy költőtársuk nevét és megállapítják róla, hogy „nem költő”, akkor megölték őt, „kivették a lelkét”. Épp ezért sok költő szeretné eltírtkolni a nevét, akár a talampu-k, hogy ne érhesse ilyenféle varázslat.”³

„Természetesen az ősnépek s a kisgyermek, akik a maguk kezdetleges fejlettségi fokán a mindenkori ősnépeket példázzák, mindenkor rímelték. Ősemberi és kisgyermeki kedvtelés ez. A felnőttek is tudtak felőle, de „elfelejtették”, mert nem akartak, nem mertek rá emlékezni...

A költőknek kellett újra fölfedezni, akik annyira emberek, hogy egyszerre felnőttek és gyermekek is s mindkét állapotot vállalják ... A rímet nem lehet kiirtani a költészetből és az emberi lélekből. Gyökerei mélyre nyúlnak, csecsemőkorunk bűvös világába s a tudatalatti végtelen televényéből táplálkoznak...

A költészet még ma is atyafiságot tart az ősnépek vallásával, s a költők mestersege egy a varázslók mesterségével.”⁴

„Az írói álnév ravaszdi rejtezkedés, őseemberi bűjösdi. Aki több nevet vesz föl, megsokszorozza egyéniségét, egyszerre több életet él, tárgyiasítja és függetleníti egymástól a benne lakozó különböző hajlamokat, mentesíti magát múltjától, bűbújik a kíváncsi szemek elől, korlátlan szabadságra és titkos hatalomra tesz szert. Ezt már az egyiptomiak is tudták. Az eszkimók öreg korukban leteszik régi nevüket, újat választanak, hogy ne találjon rájuk a halál. Néhány írónak, aki álnevébe takarózott, sikerült is ez. Jean Baptiste Poquelin például Molière-nek nevezte magát. Jean Baptiste Poquelin meghalt, ötvenegy éves korában. Molière ma is él. Nem találta meg a halál.”⁵

Íme a módszer, amellyel Kosztolányi a névvarázslást egyszerre képes ontogenetikus és filogenetikus szempontból átélni. A gyermek-költő ugyanúgy varázsol, bűvöl, akár az őseember, éppen azért birtokolhatja ezt az archaikus képességet, mert sohasem vált civilizált felnőtté.

Kosztolányi nyelvszemléletéből megvilágosodhat számunkra, hogy az író-költő a nyelvet átélhető, tehát megismerhető titokként fogta fel, akár az életet, hogy ebben a látomásban a valóság dolgait és az őket jelölő nyelvi elemeket valamiféle misztikus kapcsolat fűzi egymáshoz, amelyet csakis intuitív módon, szubjektív asszociációkon

3. K. D.: Ábécé. 3. kiad. Budapest, Gondolat Kiadó 1957. 117.

4. Ábécé. 128–130–132.

5. Ábécé. 118.

keresztül lehet érzékelni, időben és térben egyaránt, sőt az egyéni és társadalmi elemények egymásbajátságával több idősíkban és egyszerre több helyen.

Ez a nyelvfilozófia tehát a neveket sem az azonosítás vagy a definiálás, esetleg a megismerés pusztá eszközeként használja, hanem rajtuk keresztül az egyén és a külvilág között állandóan alakuló és változó kapcsolatot ragadja meg, az emberi lélek titkait fűrkészi. A név egyszerre tipikus egyedi képzet és elvont szimbólum, a tulajdonneveknél az elmosódott eredeti jelentés miatt a legerősebb a hangok immanens hangulatkeltő hatása. A hangokkal való szimbolista játék és a név teremtő ereje elevenedik meg a közismert *Ilona* című versben.

„... Csupa l,/ csupa i,/ csupa o,/ csupa a,
csupa tej,/ csupa kék,/ csupa jaj,/ Ilona./
/ És nekem/ szfn is ez,/ halovány/ kék-lila,
halovány/ anilin,/ ibolya,/ Ilona. ...”⁶

Így érthetővé válik, hogy Kosztolányi kitalált nevei miért jelentéssel bíró köznevek, és hogy miért töltötte el az író gyermekes örömmel, hogy saját nevének is van jelentése, s hogy a névadás számára elsősorban teremtés, amely során a szereplő a nevével együtt születik, s a teremtés aktusa után az írótól szinte független, önálló életet él. A név így a születés pillanatától kezdve meghatározza viselője sorsát.

„Számára [tudniillik az író számára] döntők a nevek is. Ezek együtt jelennek meg alakjaikkal. Ha van nevük, akkor már élnek is. Téves azt hinni, hogy a regényíró neveket keresgél nekik s tetszése szerint ennek vagy annak hívja őket. Csak az életben lehet miniszteri engedéllyel nevet változtatni. A képzelet birodalmában ez még sohase sikerült. Egy regényem írása közben felötlött bennem a gyanú, hogy a főszereplő neve a csengésében hasonlít egy ismert emberéhez s esetleg azt a hitet keltheti, mintha rá céloznék. Elhatároztam, hogy a nevet megváltoztatom. Miután jócskán előrehaladtam, körülbelül száz oldalon kellett visszamenőleg kitörölnöm az eredetileg önként kínálkozó nevet s egy másikkal helyettesítenem. Erre megbénult a tollam. Hetekig hevert ott kéziratom, anélkül, hogy hozzányúltam volna. Undorodtam tőle. Nem volt kedvem folytatni. Végre cselhez folyamodtam, újra visszaállítottam mind a száz oldalon az eredeti nevet s akkor megint úgy ment minden, mint a karikacsapás. Közben azzal áltattam magam, hogy hősiemet majd akkor keresztelem más névre, ha kéziratomat nyomdába adom. Természetesen erre se került sor. Ezekkel az álomfigurákkal nem lehet tréfálni; bosszút állnak rajtunk.

Édes Anna neve is ilyen hallucináció. Jólesett mondogatnom, leírnom. Talán azért tudtam vele annyi szeretettel foglalkozni. Én az Anna nevet régóta szerettem. Mindig a mannát hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies föltételes módot is. A vezetéknev, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb,

mint e hódolatom kifejezése. A kettő együtt — vezeték- és keresztnév — a maga lágy zeneiségében egy másik, ősi és végzetes szókapcsolatot idézett föl bennem: az édesanyát. Most miután időben eltávolodtam regényemtől, így elemzem a szóvarázst, mely mindjárt a kezdetben megbabonázott, de amíg dolgoztam, nem is sejtettem, hogy mi tart rabul.”⁷

Kosztolányi Dezső nemcsak írói és művészi módszerként alkalmazta a névvarázslást, szereplők, hús-vér emberek teremtetésekor, hanem személyes élményként is átélte. Feleségéből költőnőt faragott úgy, hogy megváltoztatta nevét, apja, Kosztolányi Árpád, ugyancsak átértézte a név teremtő varázsát, költőként új nevet választott magának. A név mágikus ereje így Kosztolányi mindennapjait is áthatotta, a névadás művészete nem általában az élet lényegét tette áttetszővé, hanem saját, egyéni létét is. Felesége erre így emlékezik:

„Átnézi fordításomat, kijavítja, ő választja számomra a Görög Ilona nevet is, azt mondja, olyan szép gömbölyű név, illik hozzám. Igazi nevemet a Harmos nevet, nem szereti. — Semmi értelme — mondja. Valósággal dühös érte.”⁸

„596 verset ír apuska. ... Apuska nem akar saját nevén szerepelni, nem akarja a maga nevét írni a versek alá. Azon gondolkodnak, milyen álnevet válasszon. (Végre is megállapodnak a Filáczy Árpád névben.) Édes fiam — írja fiának —, akarom mondani, azaz írni: kedves keresztapám! Így jár az ember, ha megöregszik: a saját fia lesz a keresztapja. Tehát kedves keresztapa, gondoltál-e már valami alkalmas nevet ennek a hatvanhat éves pólyás babának? Igaz ugyan, hogy az újszülöttet nem szokták megkérdezni, hogy milyen nevet akar — hisz ezt hiába is tennék, nem tud szegényke beszélni —, én azonban, a még megkeresztetlen, ősz hajjú baba, mégis gondolok egy névre, s ez a Phönix: azért motoszkál ez az én fejecskémbe, mert az idén húsvétkor majdnem meghaltam ...”⁹

„Úgy bámultam őt, mintha a Teremtőt láttam volna sárból embereket gyúrni és lelkeket lehelni beléjük. ... Édes Annáról, magáról a névről a manna, az anna (=adna) s az édesanya szavak rokonságát vallotta ő maga. Névből, minden névből őskori, babonás varázst érzett, és reggelente, ha az újságot kinyitotta, először a halálozás és házasság rovatot nézte, hátha valami különös és érdekes, sokatmondó névre bukkan. A temetőkben is mindig kereste a furcsa neveket. Jegyzőkönyvébe is bejegyezte, beragasztotta a felőrlő neveket: „Keserű Zsuzsanna, Lassú Katalin, Kása Ilona, Csecs Böske, Nyers Szidónia, Eper Erzsike”. ... Esti Kornél? Hogy hogyan támadt ez a név? Igazán magam sem tudnám megmondani. Talán a pesti polgár alakjából, aki nem derűs, világos, egyszerű, mint a nappal, de baljós, kétes, akár az este, keresztnéve Kornél, tehát polgár, akár Víz Kornél, Édes Anna Víz Kornélja, de sokkal-sokkal bonyolultabb és veszélyes, furcsán ön-

7. Ábécé. 124–125.

8. KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ: Kosztolányi Dezső. Budapest, Holnap Kiadó 1990. 165.

9. KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ: i. m. 212.

és közveszélyes, kissé az elmebaj határán, irracionális, mint maga az emberi élet. Tetszett neki ez a név, de sohasem elemezte keletkezését.”¹⁰

Egészen különös, ahogyan Kosztolányi költőársak nevééről szól. A költőiséget, a költői nagyságot és öröklétet eleve meghatározza a név. Valahogy úgy, ahogyan az archaikus népek képzeltek a homeopatikus mágiában: a hasonló hasonlót hoz létre.

„— Arany János — mondotta a költő —, Arany János. Micsoda bűvös név. Milyen szerény és milyen önérzetes. Milyen tartalmas és milyen tündöklő is. Milyen komoly és milyen dallamos. Van-e ennél gyönyörűbb név?

— Nincs név mely versenyezhetne véle — tette hozzá. — Maga ez a név, pusztá megjelenésében, külső idomában, zenei összetételében is csodája az aránnak, a kellemnek, a tiszta egyszerűségnek és bátor eredetiségnek. Nem az a fény téveszt meg engem és kápráztat el, mely mögötte ragyog, nem az a dicsőség, mely hozzátapad. ... Lágyan fénylik, mint az őszi verőfény nehéz aranya, s amikor leejtem, egyéni, utánozhatatlan hangján cseng, mint a fémek királya, minden korok bálványa, a pompa, a tökély, a gazdagság jelképe, melyet nem fog rozsda. Hódító nemességében úgy beszél, mint az érettség, bölcsesség és igazság. Rozsdátlan, ősrégi, királyi név, melyet az irodalmi tőzsdék árszökése és árbukása, a papírbankók ingadozása nem érintett soha. Üdülés hallani a fülnek. Aki hallja, megnyugszik, elpihen, mosolyog, mintha titokban kincset kapott volna. Balzsam és gyógyulás kimondani is. A száj nyomban érzi édességét és zamatát, mely a tokaji aszú szőlőjéhez hasonlít, s addig mondja-mondogatja, míg maga is aranyos nem lesz tőle, mint annak a szája, aki sok arany végű egyiptomi szivarkát szívott el.”¹¹

Az alaki hasonlóság elvéből kiinduló varázslás akkor működik a legjobban, amikor valakinek köszömből áll a neve. A szó-név rávetül viselőjére. Kosztolányi azonban fordított logikával, Lévy-Bruhl szavaival „prelogikával”, nem a költő Aranyt minősíti nevével, hanem a közzszo ad jelentést a névnek, mely a következő idézetben éppen a költőóriás nevével kapja fényét.

„Engem keresve találtátok meg az utat az igaz tudomány és élet felé. Nem is alias fullajtárjaim tömjénezésére vagyok büszke, hanem erre. Meg arra, hogy egy költőt, aki maga a tökéletesség, az, ami én a nemesfémek között, rólam neveztek el.”¹²

Shakespeare neve is szimbólummá alakul. Csak önmagát jelenti, semmi mást, csak önmaga nagyságát. A nagy emberek családneve többé nem alkalmas arra, hogy viselőjüket azonosítsa. A nagyságot és a tökéletességet szimbolizálja, szemben a ke-

10. KOSZTOLÁNYI DEZSŐNÉ: i. m. 229–230.

11. K. D.: Látjátok, feleim. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1976. 146–147.

12. K. D.: Sötét bűjóska. (Hírlapi cikkek 1933–1936.) Ásványok beszéde. Arany. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1976. 537.

resztnévvel, mely időleges, mint az egyes ember élete. (Kosztolányi ezért gondolja úgy, hogy sokkal ésszerűbb a magyar jelzőmódja, mert először a családnevet ejti.)

„Mivel érvelnek ellenünk? Némelyek váltig csodálkoznak és hasukat fogják röhögtükben, hogy e szerint Shakespeare-t Shakespeare Vilmosnak hívják. Hát ez csakugyan furcsa, hogy egy ilyen lángelme, aki egyedülálló fogalomná tette családnevét, egyáltalán keresztnévet is használt, mint valami sajtkereskedő vagy borügynök, akinek szüksége van a közelebbi megkülönböztetésre s egyformán furcsa, akár Vilmosnak nevezzük őt, akár Wiliamnak. A mi meghökkenésünk talán onnan származik, hogy sok Vilmost ismerünk, aki igénytelen boltiszolga volt vagy féleszű részeges. De az angolok is sok ilyen Wiliamet ismertek. A keresztnévben mindig van valamilyen bizalmaskodó, komázó. Ezt a használat valósággal összegyűri, bepiszkítja, mint azokat a kártyákat, melyekkel családi körben orronverőcskét játszanak. Goethe Farkas János éppoly nevétséges, mint Johann Wolfgang Goethe. Ő csak Goethe, mint Shakespeare is csak Shakespeare és nem Vilmos, de nem is Wiliam.”¹³

Kovalovszky Miklós¹⁴ szerint az irodalmi névadás két alapvető problémája az író tudatosságának mértéke, illetve az író ösztönössége, mely hősnének elnevezéséhez vezet. Kosztolányi Dezső esetében a két kérdéskört nem választhatjuk el egymástól. Azt is mondhatnánk, hogy Kosztolányi tudatában volt annak, hogy a névadás során szubjektív megfontolások játszanak szerepet, melyek olyan emberekhez, alakokhoz fűződnek, akiket előzőleg ismert, így ezek jelleme befolyásolja a név által sugallt jelentést. Ugyanakkor a név újdonsült tulajdonosa tovább módosítja azokat a homályos és meghatározatlan asszociációkat, melyek az íróban a név hallatán keletkeznek. Kosztolányi tudatában van annak is, hogy a névadás az illúziókeltés és a jellemzés legalapvetőbb eszköze, s bármennyire is ösztönös folyamat a művész tudatában, a valószerűség érdekében az írónak alkalmazkodnia kell bizonyos törvényszerűségekhez, melyek az író által alkotott világ és a való világ összefüggéseiből következnek.

„Szinte tegnap történt, most, a legjelenebb jelenben, fiatal barátommal, Jancsi Jánossal.

Tessék? Kifogásoljátok a nevét? Kersettnek találjátok? Sajnálom, de csakugyan így hívják. Az élet valószínűtlen. A nevei is azok. Figyelmeztetek benneteket, akik regényeket és elbeszéléseket írtok, hogy sohase nevezzetek egy nyárs-polgárt Kovács Jánosnak s egy világhírű gordonkaművészt Timoránszky Titusznak. Az olvasó ezt nem hiszi el nektek, mert a valószínűség valószínűtlenségét érzi benne. Megfordítva talán inkább elhiszi, mert abban a valószínűtlenség valószínűségét érzi.”¹⁵

13. K. D.: Erős várunk, a nyelv. Budapest, Nyugat [é. n.] 297.

14. KOVALOVSKY MIKLÓS: Az irodalmi névadás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest, 34. sz. 62 l.

15. Esti Kornél. Barkochba. 345.

Kosztolányi Ádám József Attiláról szóló visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az imént idézett *Barkochba* című novella József Attiláról és Szántó Juditról szól. Ebből a cikkből kiderül az is, hogy Kosztolányi Dezsőt milyen csodálattal töltötte el, hogy két azonos név jelölhet a véletlen játékszabálya szerint két különböző egyént.

„A neve is, „József” szóba került. „Érdekes lehet — mondtam — egy olyan nevű embernek lenni, mint Sándor Sándor vagy Gábor Gábor.” „Az csak más számra lehet érdekes, neki inkább kínos” — felelte [József Attila]. Azután idézte apámat, aki a Cobden-szövetségben tartott egyik előadásában elmesélt egy esetet, annak illusztrálására, hogy az életben ilyesmik a csodák. „Itt lakik József József?” — kérdezte a házmestertől. „Igen, de melyik?” Abban a házban ugyanis két József József lakott és semmi közük nem volt egymáshoz. Az egyik szegény volt, a másik gazdag.”¹⁶

„Hősöm neve ez: Kovács János ... A lak- és címjegyzékben legalább kétszáz embert találunk hasonló névvel. Ha elgondoljuk, hogy ezeknek az embereknek semmi közük már a pörölyhöz, üllőhöz, s a kovácsmesterség egyéb kellékeihez, nem értjük miért ragaszkodnak így a nevükhöz, melyben valami végtelen szomorúság, a nyelv fantáziaszegénysége nyilvánul meg.”¹⁷

Minél több egyedet jelöl tehát egy név, annál inkább átveszi a köznévi szerepét, annál inkább veszít jellemző erejéből és annál önkényesebb kapcsolata a jelölt valósággal.

„Sokszor egymásután kimondta a nevét, halkan a fal felé fordulva, belesúgva a vízbe, a csapokba, a szobát megtöltötte vele. Nagyon elcsodálkozott, hogy neve is van, és hogy éppen így hívják Krakauer H. Henrik. Nem előkelő név, de van benne valami szomorú muzsika. Alapjában az is furcsa, hogy néhány betű jelent egy embert.”¹⁸

A fikción belüli névadást érhetjük tetten a *Hazugék* című novellában, ahol Kosztolányi egymásbajátssza a novellát és a verset. Az *Ásványok beszédét*, ezeket a parnasszista prózaverseket idézi fel egy villanásra az elbeszélésben, s a köznevekből egy-csapásra tulajdonnév válik, mely újabb és újabb értelmet nyer, hiszen a csodált Arany Jánost juttatja eszünkbe.

„A négy kicsiny szobában rengeteg ember volt, ... ismeretlen ősz nénik, nagymamák és rokonok, ... Magukhoz intettek és szenvedélyesen, kitörő örömmel

16. KOSZTOLÁNYI ÁDÁM: Néhány emlék József Attiláról. = Új Írás 1966. 5. sz. 113.

17. K. D.: Vakbélgyulladás. Kínai Kancsó. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1972. 25.

18. K. D. novellái. Borotva. Budapest, Révai 1943.

szájon csókolnak, úgyhogy elfulladt a lélegzetem. — Aranyvirág — mondták —, gyémánt —, és lapos mellükhöz szorítottak.”¹⁹

A névadás során Kosztolányi sokkal mélyebbre hatol, mint az egyszerű megnevezés. A név lényegesen többet jelent azonosításnál vagy pusztán megjelölésnél. A valamilyen dologra való vonatkozás a köznevek legfőbb sajátossága, míg a tulajdonnevek felidéznek, megidéznek, teremtenek.

„Fenyves erdők és hegyek között él egy elmélyedő, szorgalmas nép ... Szóval nagyra becsültem a németeket... Senkit se kellett megkérdeznem hol a tenger. A söpört, tiszta utcácskákon, pontosan minden tíz méterre csinos oszlop állott, azon fehér zománctráblán mutató kéz, alatta szöveg: Út a tengerhez. Lehetetlen lett volna jobban kalauzolni az idegent. Kiertem a tengerhez. Ott azonban kissé lehültem. A fővenyparton, a víztől egy méternyire, egy valamivel magasabb, de a többihez teljesen hasonló oszlop keltette föl figyelmem, s azon egy valamivel nagyobb, de a többihez teljesen hasonló fehér zománctrábla, ezzel a szöveggel: A tenger... Éppen ebben volt a németek igazi nagysága. Ez maga volt a tökéletesség. Bölcséleti hajlamuk követelte, hogy lezárják a tételt, s az eredményre rámutassanak, amint a számtantudós is gyakran írja egy levezetés közben $1 = 1$ -gyel vagy a logikai bizonyításban is gyakran megállapítják, hogy Péter = Péter (és nem Pál).”²⁰

A név és a viselője tökéletesen elválaszthatatlanok egymástól, azonosak. A halottaknak a neve sem él. Mivel azonban a név hordozója által kap értelmet és létet, a név feltámasztásával a költői tudat életet lehelhet a halottba.

„Nagy úr már évekkel ezelőtt meghalt... Legalább tizenöt esztendeje annak, hogy egy újságban halálhírt olvastam... Csodálatos szerszám a képzelet. Egy pillanat alatt öl... Ez történt szegény Nagy úrral is, azon a reggelen, amikor kávézás közben újságomat lapozgattam, és megpillantottam nevét az elhunytak hosszú névsorában. ... Nagy úr máris halott volt. ... Most pedig itt van; érzékelhető és tapintható valóságban, rám néz, kíváncsian és hamiskásan fölvonja szemöldökét. Ha van a világon csoda, ez az. Tudom, hogy pusztán félreértésről lehet szó. Valakiével összetévesztettem a nevét és azt az alakot, egyéniséget, amelyet a név takar ... Ahogy elkészülök ezzel, azon töprengök, hogy fordulhatott elő a fölöttébb sajnálatos tévedés. Már értem. Nagy urat hajdanában együtt mutatták be nekem Kis úrral, egy társaságban. Valamicskét hasonlítottak egymáshoz. Gyakran megessett, hogy összetévesztettem őket. Nyilván akkor is összetévesztettem őket az ellentétes, tehát hasonló nevűket, amikor azon a reggelen megbocsátható szórakozottsággal az újságot böngésztem. Ennélfogva, ha Nagy úr ma él, akkor Kis úr

19. K. D. összes novellái. 1. köt. A léggömb elrepül. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1977. 726.

20. Esti Kornél. 173.

valószínűleg nem él. Már tizenöt éve nem él. Viszont ő ez idő alatt illetéktelenül bitorolta az élők kiváltságát.”²¹

Kosztolányi Dezső művészetében az irodalmi névadás folyamata nemcsak az író és a maga teremtette szereplők viszonyát határozza meg, hanem (nyilvánvalóan műfaji törvényszerűségekből következően) főképp az elbeszélő prózában a szereplők is érzékenyek a nevek keltette asszociációkra. Egy-egy név eleve meghatározhatja a mű dramaturgiai szerkezetét. A *Pacsirta* című regényben éppen a név kiüresedése okozza a melankolikus hangulatot és pontosan kifejezi Pacsirta és szülei szorongásokkal teli kapcsolatát és életét.

„Most erősebben kiabáltak.

— Pacsirta.

És még erősebben.

— Pacsirta.

A leány a veranda felé nézett, melynek legfelső lépcsőfokán állt apa és anya. Őt nevezték el így régen, Pacsirtának, nagyon régen, mikor még énekelt. Azóta a név rajta ragadt, és viselte, mint kinőtt gyermekruhát.”²²

Az *Édes Annában* Vizyné vonzalma Anna iránt mélylélektani okokkal magyarázható, a szimpátia okát az író csupán sejteti, s a személy és a név azonosítása nyugtalanító hatást kelt. Ugyanakkor — érdekes módon — Kosztolányi egész ismeretelméleti és művészi felfogása tetten érhető Vizyné és Anna első találkozásakor: az illúzió, a véletlen, az intuíció s a már-már gyerekes vonzalmak és következtetések sorozata.

„És amikor már nem is vizsgálta, csak hatni engedte magára, amit tapasztalt, egyszerre érezte, hogy ez az, akit évekig keresett mindhiába. Belső sugallatot hallott, mint élete döntő fordulataikor, azt a gyámolító, biztató hangot, mely annyiszor szólamlott meg benne, valami parancsfélét, hogy ne sokat okoskodjék, hanem fogadja föl, tartsa meg, s vágy fogta el, hogy azonnal itt marassza, hogy birtokolja, és karját máris kinyújtotta feléje, mintha meg akarná ragadni, hogy többé sohase engedje el.

— A könyvet parancsolja? — kérdezte Ficsor.

— Igen — mondta Vizyné, aki uralkodván magán félreértett mozdulatát szerencsésen átjátszotta egy alsóbb síkba. — Nézzük a könyvét.

Szemöldökét magasba vonta.

— Édes? — szólt. — Édes?

Úgy hívják. Édes Annának.

Vizyné félhangosan olvasta a cselédkönyvet...

21. K. D. összes novellái. 3. köt. Hét kövér esztendő. Nagy úr Kis úr. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1981. 391–392–393.

22. K. D.: *Aranysárkány — Pacsirta*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1989. 12.

— Igen — mondta, és rejtélyesen mosolygott, talán azon, hogy Édes, és hogy szakálla nincs.”²³

Kosztolányi Dezső végül a névmágia teremtő erejével nem csupán regényvilágokat és alakokat hozott létre, hanem a névadás felismert ösztönösségével és a névkapas véletlenszerűségével sikerült azonosítania a valóságot és a fikciót.

„Már a földszintre értem. Ott eszembe jutott valami.

— Kornél — kiabáltam föl —, és ki jegyezze majd a kötetünket?

— Mindegy! — kiabált le. — Talán jegyezd te. Te tedd rá a neved. Viszont az én nevem legyen a címe. A címet nagyobb betűvel nyomtatják.”²⁴

23. K. D.: Édes Anna. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1977. 307 — 308.

24. Esti Kornél. 22 — 23.

KARAFIÁTH JUDIT

A megtalált Nevek

„A Nevek felfedezése volt az a poétikai esemény, mely döntő lökést adott az *Eltűnt idő*nek — írta Roland Barthes¹ 1967-ben —: kétségtelen, hogy Proust már a *Contre Sainte-Beuve* óta birtokában volt egyes neveknek (Combray, Guermantes), de úgy tűnik, hogy csak 1907 és 1909 között alkotta meg egészében Az *eltűnt idő* nyomában onomasztikai rendszerét. Mihelyt ez a rendszer létrejött, a mű is nyomban »megírta magát«.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a fenti sorok — és maga a cikk, *Proust és a nevek*, melyből idéztük őket — éppannyira döntő lökést adtak a Proust-kutatásoknak, mint amilyen hatással Barthes szerint a nevek rendszerének megteremtése magára a regényre volt. Nem mintha a prousti nevek elkerülték volna a kutatók figyelmét. Az első Proust-monográfia szerzője, Léon Pierre-Quint² már 1925-ben felveti az onomasztika szerepét a regényben, J. Vendryès pedig 1940-ben *Proust és a tulajdonnevek* címmel közöl tanulmányt,³ melyben pedáns nyelvészként a regénybeli Brichot figuráját és olykor hibás etimológiáit bírálja. A tudós Brichot ugyanis egymás után cáfolja a narrátor hiedelmeit a szép hangzású és titokzatos normandiai és bretagne-i helységnevekkel kapcsolatban, mikor feltárja az eredetüket: a költői *-fleur* végződés például a *fjord* (kikötő) szóból származik és semmi köze a virághoz, s Briqueboeuf furcsán hangzó nevében sincs okunk az ökröt keresni, annál inkább a *budh*-ot, mely kunyhót jelent. Különös módon az első kritikus, aki felfigyel az *Eltűnt idő*ben felbukkanó kratülizmusra, nem annak poétikai értékkeremtő erejére, hanem a szerző, Marcel Proust dilettáns etimologizáló szenvedélyére helyez nagyobb súlyt: „Hitt az etimológiában, mint olyan racionális módszerben, mellyel behatolhatunk a nevek rejtett jelentésébe és ezután információt nyerhetünk a dolgok lényegéről. Olyan koncepció ez, mely Platónhoz nyúlik vissza, de melyet ma már egy tudós sem fogadna el...” Vendryès szerint regénybeli tudóstársának, Brichot-nak magyarázatai „érdektelenek, jelentőség nélküliek, minthogy valójában semmit sem magyaráznak meg”.

Vendryès tanulmányának kétségtelen érdeme, hogy ha elítélő formában is, de felhívta a figyelmet arra, milyen nagy szerepet játszik a kratülizmus Proust alkotói

1. BARTHES, ROLAND: Proust et les noms. = To honour Roman Jakobson. Mouton, La Haye 1957. — Újra közölve: Nouveaux essais critiques. Paris, Seuil 1972. 121–134.

2. PIERRE-QUINT, LÉON: Marcel Proust, sa vie, son oeuvre. Paris, Sagittaire 1925.

3. VENDRYÈS, J.: Marcel Proust et les noms propres. = Mélanges offerts à Eduard Huguet 1940. — Újra nyomva: Genève, Slatkine Reprints 1972. 119–127.

módszerében. Eugène Nicole szerint pedig Barthes érdeme — többek között — az, hogy a Proust neveiről szóló cikkében visszahelyezte korunk kritikai diszkurzusába a kratülizmus fogalmát.⁴

Proust narrátora valóban Kratülosz legjobb tanítványaként ábrázolódik ismeretlen városokról. A legismertebb példák Firenze és Párma nevével kapcsolatosak, és számtalan szöveggyűjtemény szinte kötelező darabjaivá váltak. Kevésbé ismeretes ugyanakkor, hogy hasonló eszmefuttatásokat más szerzőknél is találunk. Théophile Gautier *Voyage en Russie*-jében Nizsnij-Novgorod nevének ellenállhatatlan varázsról olvashatunk: „Egyetlen dallam sem zengett édesebben fülünk számára, mint e bizonytalan és távoli név: litániaként ismételtgettük, anélkül, hogy odafigyeltünk volna; megmagyarázhatatlan gyönyörűséggel nézegettük a térképeken: írásképe mint egy különös rajz arabeszkje nyerte el tetszésünket”. A különös varázs a hangzásból és az írásképből együttesen adódik: a (francia írásmód) Nijni három pontjából, s a v és a g hatalmat és határozottságot sugalló látványából.⁵

Még nagyobb hasonlóságot mutat Proust regényével Karl Philipp Moritz XVIII. századi német író *Anton Reiser* című műve, melyre Fernand Baldensperger 1948-ban publikált írása hívta fel a figyelmet.⁶ A gyermek Anton is a városok névalakjából kiindulva alakított ki magának festői képeket: Hannover magánhangzóinak hallatán magas házak, tornyok, tiszta és világos képzetek tűntek fel lelki szemei előtt, míg Braunschweig nevéhez hosszában elnyújtott, sötétebb és tágasabb város képe fűződött.

Proust narrátorának kratülista álmodozását is táplálják hasonló hangszimbolikai elképzelések, melyeknek, éppen úgy, mint a szinesztéziának általában, nagy hagyománya van a francia irodalomban (douce France, Rabelais megfagyott szavai), de a legnagyobb jelentőségre a romantikában (Hugo, Gautier) és főleg a szimbolizmusban tesz szert. Elég, ha csak Baudelaire *Correspondances*-jára, Rimbaud színes magánhangzóira, Huysmans likőrökkel működő szájorgonájára, vagy éppen a költő és dandy Robert de Montesquiou-ra gondolunk, akinek Proust így írt hódolatát kifejezve: ön az, „akinél a színek és a hangok válaszolnak egymásnak”.

De nemcsak a név hangalakjának szimbolikája és jelentése motiválja a prousti onomasztikai ábrándozásokat, hanem a nyelven kívüli kulturális tényezők, például az olvasmányélmények hatására a névhez fűződő asszociációk is. Így alakul ki, hogy Párma neve nem a tényleges referensre utal és „nem egy Emilia-beli várost jelöl, mely a Po partján fekszik, melyet az etruszkok alapítottak és 138 000 lakosa van”,⁷ hanem egy másik városra vonatkozik, melyben a szilárdság, a simaság, a mályvaszín és a gyöngédség dominál.

4. NICOLE, EUGÈNE: L'onomastique littéraire. = Poétique 54. 1983. 242.

5. GAUTIER, THÉOPHILE: Voyage en Russie (1866). Paris — Genève, Ressources 1979. 368.

6. BALDENSBERGER, FERNAND: La 'couleur des noms propres' selon K. Pn. Moritz et M. Proust. = Revue de Littérature Comparée XXII. [1948.] 329–333. — Minthogy a közvetlen hatás teljesen valószínűtlen, Baldensperger a közös forrást keresve a Fénelon köréhez tartozó kvietista Madame de la Motte Guyon-ig megy vissza, akinek gondolatai a romantikában váltak közkinccsé.

7. BARTHES, ROLAND: i. m. 127.

A *Helynevek*: a névben a narrátor így ír erről a városról: „A Párma nevet, azt a várost, ahova a Chartreuse de Parme olvasása óta vágytam eljutni, szilárdnak, simának, mályvaszínűnek és gyengédnek éreztem; és ha Párma egy házáról beszéltek nekem, ahol lakni fogok, örömmel gondoltam arra, hogy egy szilárd, sima, mályvaszínű és szelíd házban lesz lakásom, amelynek semmi köze sincsen Itália bármely más városának házához, mivel én ezt a Párma szót súlyos és levegőtlen szótagjával képzeltem el, meg azzal, amit belesűrítettem a stendhali gyöngédségből és az ibolyák visszfényéből...”⁸

„A név szemantikai elemzését maga Proust végzi el — mondja Genette⁹ —, aki a szilárd (compact) és valószínűleg a sima (lisse) tulajdonságokat egyértelműen a név hatásának tulajdonítja, a mályvaszínt (mauve) az ibolyák hallomásból való ismeretének, s a gyöngédséget (douceur) a *Pármai kolostor* emlékének: a jelölő (vagyis a hangalak) hat a jelöltre, hogy Marcelle olyan várost képzeltesse el, amelyben minden sima és szilárd, de a jelölt is hat a jelölőre, hogy ennek a városnak a nevét mályvaszínűnek és gyöngédnek érzékelje”. — Hasonló mechanizmus működik a tulajdonnevek többségénél: egyrészt magának a névnek a hangalakja tartalmaz jelentést, vagy magához a névhez fűzhető hangszimbolikai spekulációk, másrészt pedig egy külső szférából kristályosodnak hozzá különféle konnotációk.

Proust elbeszélőjének névhiedelmeit nemcsak a kratülizmus táplálja. Megtalálhatók bennük a „mentalité primitive” egyes elemei is, mint például a névtabu (az ifjú elbeszélő számára Swann nevének kiejtése bűnös dolognak tűnik) vagy a név mágikus hatalmába vetett hit (a hős irigyli Gilberte barátnőt, hogy azok kiejthetik a lány nevét, mintha a név birtoklása már a személy feletti hatalmat is jelentené). Ezen kívül, mint azt Claude Vincenot sokat idézett tanulmánya¹⁰ bizonyítja, igen sok analógia található a gyermeki gondolkodás struktúrájával. Vincenot Piaget munkásságára támaszkodva mutat rá a névrealizmus, az animizmus és az artificializmus szerepére az ifjú képalkotásának logikájában; például a „Benoder, alig odarögzített név, amelyet mintha magával vinne vízínövényei közé a folyó” jó példa arra a stádiumra, melyben a gyermek úgy gondolja, a név benne van magában a dologban.

Proust azonban nemcsak rajongója, de kritikusa is a neveknek: nemcsak névte-remtő, de névromboló is. A nevek korának ifjú lelkesedését hamarosan felváltja az érettebb kor rezignált szemlélete. A szavak korszaka a kiábrándulás ideje: az ifjúkori illúziók, a városokról és személyekről alkotott hamis képek sorra összeroppannak a tapasztalatok súlya alatt.

A nevek az első részek ihletett magaslatairól fokozatosan csúsznak lefelé, hamiságuk egyre inkább szembeötlő. Hozzá kell azonban rögtön tennünk, hogy leleplezésük már az ifjúkori ábrándozások idején megkezdődik. Guermantes hercegnő nagy orra, éles kék szemei és a csöpp pattanás az orrahegyén már a combray-i templom-

8. PROUST, MARCEL: Az eltűnt idő nyomában. I. Swann. Ford. Gyergyai Albert. Budapest, Európa 1983. 454.

9. GENETTE, GÉRARD: Proust et le langage indirect. = Figures II. Paris, Seuil 1969. 236.

10. VINCENOT, CLAUDE: Les procédés littéraires de Marcel Proust et la représentation du monde chez l'enfant. = Revue des Sciences Humaines 129. 1968. 5–28.

ban figyelmezteti az elbeszélőt, hogy a szép név nem azonos viselőjével. „Ma déception était grande” — nagy volt a csalódásom —, találjuk a prousti hömpölygő mondatfolyamok között ezt az oly szignifikánsan rövid kis sóhajt.¹¹

A szalonok világában azután felgyorsul a kiábrándulás folyamata. A fenségesen hangzó arisztokrata nevek és birtokosaik köznapisága, sőt olykor közönségessége között óriási az ellentmondás. Erről tanúskodik, szigorúan a nevek szintjén, a gyönyörű vezetéknev és a nevetséges becenév közötti kontraszt is: Agrigente herceg csak Gri-Gri, Bréauté-Consalvi márkai Babal, Charlus báró Mémé, Châtelleraut Bibi. Charlus genealógiai előadásai felvilágosítják az elbeszélőt arról, hogy a nevek amúgy is vándorolnak: az arisztokraták „a neveket úgy cserélik, mint az ingüket”, az újjazdagok pedig igyekeznek minél szebb neveket megkaparintani. A *Megtalált idő* végén a nagy fogadást adó Princesse de Guermantes-ről — az olvasó nem csekély meglepetésére — kiderül, hogy nem más, mint a hajdani Madame Verdurin, a nagy ambíciójú polgárasszony.

A „Princesse de Guermantes”: egy név, egymás után több személy birtokában. A fordítottja is gyakori: egy személy, változó nevek. Oderte előbb Madame de Crécý, majd Madame Swann, azután Madame de Forcheville. Lánya, Gilberte előbb Mademoiselle Swann, majd Mademoiselle Forcheville, hogy végül házassága révén Madame de Saint-Loup legyen belőle.

A *Megtalált idő* nagy fogadásán, mely afféle haláltánc a szalonok világában, nem kevés olyan név fordul elő, melynek viselője ugyanaz, mint régen, csak hogy az idők során megöregedett, megváltozott, szinte mumifikálódott, s így nem látszik azonosnak régebbi személyével. A név ebben az esetben teljesen eltávolodott viselőjétől, vagy inkább fordítva: a név viselője vált alkalmatlanná arra, hogy a régi nevet megőrizze: a jelölő és a jelölt teljesen elszakadni látszik egymástól.

Minél inkább előrehaladunk a regényben, annál jobban szembeötlik, hogy sokkal több szó esik a nevek és birtokosaik kudarcairól, mint a nevek poétikai érdemeiről. Maguk a nevek is sérülékennyé válnak. Az elbeszélő nevét szinte eltorzítja, hogy az inas harsogva kiáltja be a vendégek közé,¹² s a dicsőséges Guermantes név betűi mintha önálló életre kelnének a meghívón, és az ismerős név hirtelen idegenül hat számára.¹³

A nevek bizonytalanságát, sérülékenységét és álságát szinte mániákusan ismételtető Proust regényírói, névteremtő tevékenységében a kratüloszi onomaturgosz szerepét játssza. Barthes cikke óra ismeretes, hogy a narrátor a helynevekben, Kratülosz szellemében, a jelölt és a jelölő közötti összhangot keresi: megpróbálja a neveket „dekódolni”. A fiktív (bár reális elemekből építkező) nevek, például Balbec esetében már a név megalkotása is kratüloszi ihletésű. Proust úgy alakítja ki a nevet, hogy narrátora a dekódoló munkát elvégezhesse. Míg tehát a regény hőse dekódoló tevékenységet folytat (décodage), az író szerepe a kódolás (encodage). Ez természe-

11. PROUST, MARCEL: *A la recherche du temps perdu*. I. Édition publiée sous la direction de Jean-Yves Tadié. Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade 1987. 172.

12. PROUST, MARCEL: i. m. III. 1988. 38.

13. PROUST, MARCEL: i. m. IV. 1989. 435.

tesen csak a „csinált” nevekre vonatkozik, mert a valódi nevek esetében Proust és elbeszélője elvileg párhuzamosan ugyanazt az értelmező tevékenységet folytatja.¹⁴

Ha csak szépen csengő, patinás személynevekről, furcsa normandiai falunevéről vagy egy-két olasz város nevének költői magyarázatáról lenne szó, ha mindössze kratüloszi szóteremtés és szófejtés vagy névtabu és egyéb névmágia hirdetné a név hatalmát Proust művében, már akkor is elég anyag gyűlne össze a „Proust és a nevek” kérdéskör tanulmányozásához.

Proust hosszas előkészületei, névlistái nemcsak egy-egy név, hanem a nevek egész hadának megtalálására illetve megalkotására, túlmutatnak azon a névadói igyekezeten, melyről oly sok fró beszámol feljegyzéseiben. „Hőseim csak akkor élnek, ha már elkereszteltem őket” — írja Gide *A pénzhamisítók naplójában*, Kosztolányi szerint az fró számára „döntők a nevek is. Ezek együtt élnek alakjaikkal. Ha van nevük, akkor már élnek is”, és bőségesen hozhatnánk hasonló példákat más szerzőktől is.¹⁵

Roland Barthes onomasztikai rendszerről és nem csupán nevekről beszélt korszakalkotó tanulmányában, s ő maga rögtön fel is állított egy sémát, melyet aztán mások számos ponton módosítottak, illetve gyarapítottak. A barthes-i rendszer a szóvégződések alapján kétfajta: arisztokrata és polgári (roturier) nevet különböztet meg, a ki nem ejtett szótagra végződőt (a francia verstanban nőfím) — *Guermantes*, *Agri-gente*, *Laumes*, illetve a hímrívre végződőt, mely általában rövidebb, pattogóbb: *Cottard*, *Bloch*, *Brichot*, *Morel*. E dichotómiának nemcsak az a szépséghibája, hogy sok kivétel van alóla, például *Bouillon*, *Condé*, *Châtelleraut* hercegek, *Molé* hercegnő, hanem az is, hogy túlságosan rövidre zárja a nevek szisztemáját a szociológiai megfontolások körül.

Vannak azonban más rendszerszervező tényezők is. Az egyes nevek körül kialakult álmoképek nem kizárólag a hangszimbolikából és a kulturális konnotációkból táplálkoztak. Igen gyakran a közös szótagok, gyökök, homofóniák és asszonáncok alkotta lexikai asszociációkról van szó. A *Guermantes* névhez például azért társulhat egyszerre az *orangé* (narancsszín) és az *amaranthe* (napvirágszín) jelző, mert a két jelzőt a jelzett szóval a közös *-an* gyök fűzi egységbe.¹⁶

Az ilyen lexikai asszociációk alapján, a szintagmák szintjén állapít meg rendszereket Jean Milly,¹⁷ aki a *Guermantes* névnél például a fenti szinesztéziákon kívül a név szóveggörnyezetében is felfedez *-an*, *-ant*, *-antes-ra* végződő szavakat (*descendante de Geneviève de Brabant*, *terres immenses* (a kiejtés itt is *-an*), *cités puissantes*, *intelligente*, *intéressante* és megállapítja, hogy ugyanaz a szótag, a kratülista eljárás szerint, tartalmazni tudja a hercegnő morális figurájának összes vonásait, a képzeletbelit, a feudálist, az intelligens és érdekes klikk tagját stb. Az *-an* gyöknél is átfogóbb az az onomasztikai szervező elv, mely kétségtelenül áthatja az egész regényt. Tulajdonképpen először is nem is gyök, hanem egy hang, az R, mely feltűnően gyakran

14. GENETTE, GÉRARD: *Mimologiques*. Paris, Seuil 1976. 317.

15. GIDE, ANDRÉ: *A pénzhamisítók. A pénzhamisítók naplója*. Ford. Réz Pál. Budapest, Európa 1981. 391. — Kosztolányi Dezső: *Ábécé*. Budapest, Gondolat 1957. 124.

16. GENETTE, GÉRARD: *Proust et le langage indirect*. 238.

17. MILLY, JEAN: *La phrase de Proust*. Paris, Larousse 1975. 73–79.

van jelen a prousti nevekben, sokszor a B, P vagy V mássalhangzókkal kombinálva. Alain Roger¹⁸ szerint az ER gyök az általános mátrix (a címben is kétszer szerepel: A la rechERche du temps pERdu), minden szeretett nő nevében benne van: AlbERtine, GilbERte, GuERmantes — és a teljesség kedvéért ideveszi az epizód szereplő StERmaria kisasszonyt is, aki az utolsó pillanatban lemondta a randevút. S mint-hogy Alain Roger is osztja Philippe Lejeune¹⁹ teóriáját a másodlagos kratülizmusról — két jelölő hasonlóságából arra lehet következtetni, hogy hasonlóság áll fenn a jelöltek között is —, a közös gyököket tartalmazó neveket, melyek azonos morális arculatú egyénekre vonatkoznak, egy nagy kapcsolathálóba, a vágy hálójába illeszti be. A hálón pedig sorozatokat állít fel, Gilberte, Albertine, Guermantes hercegnő és Charlus köré szervezve, s mindegyikhez kerítők és közvetítők (művészek) is tartoznak. Egyetlen név nem illeszkedik bele egyik hálóba sem, ez pedig Swanné, aki Roger szerint a titkos végső mozgató, az esztétikai és szerelmi paradigma, s mi több: az apa figurája a narrátor-hős számára.

Mások viszont a BER gyököt tartják a leglényegesebb onomasztikai építőkövnek, nemcsak GilbERte és ALbERtine neve miatt, de BERgotte, BERma, RoBERt de Saint-Loup, és a meroving nevek — ChildeBERt, DagoBERt, ThéodaBERt, GilBERt le Mauvais — okán is. Feltűnően sok a BR mássalhangzó összetétel is: BRézé, BRicqueboeuf, BRéauté, BRichot, ComBRay, CamBREmer.

A BER gyök uralmának magyarázatára az anyai nagyanya, Adèle BERncastel nevét szokták említeni. Ez a feltevés nem feltétlenül zárja ki, hogy szolidabb és nem pszichoanalitikus módon a meroving nevek közös gyökét (is) a BER forrásának tekinthessük: ezekről Proust Augustin Thierry-nél olvashatott.²⁰

Ennél a pontnál menthetetlenül belekeveredik a műelemzésbe a szerző életrajza és pszichoanalízise. Egyes kritikusok²¹ szerint az R és a PR túltengése tulajdonképpen kárpótlás az apának (AdRien PRoust) azért, hogy a regényben oly kevésbé aktív szereplő, de ezt a feltevést az „anyai” BER gyököt mátrixnak tekintők természetesen nem fogadják el.

Kétségtelen viszont a nőuralom az *Eltűnt időben*, s ennek előzményei már a sikertelen és félretett első megfogalmazásban, a *Jean Santeuil*-ben is érezhetők. Itt ugyanis az apa neve Santeuil, az anya leánykori neve Sandré, aki házassága révén csak a nevének egyik felét veszti el. A *-teuil* végződésben viszont eleve az anyai ágra utal az Auteuil-jel való összezsengés, ahol a Weil nagybácsi nyaralója állt.²² Alain Buisine²³

18. ROGER, ALAIN: Proust. Les plaisirs et les noms. Paris, Denoël 1985.

19. LEJEUNE, PHILIPPE: Les carafes de la Vivonne. = Recherche de Proust. Paris, Seuil 1980. 163–196.

20. MILLY, JEAN: Sur quelques noms proustiens. = Littérature 14. 1974. 73.

21. PARIS, JEAN: Rabelais au futur. Paris, Seuil, „Change” 1970. 43; RICHARD, JEAN-PIERRE: Proust et le monde sensible. Paris, Seuil 1974. 97. — Idézi BUISINE, ALAIN: Matronymies. = Littérature 54. 1984. 62.

22. GAUBERT, SERGE: Le jeu de l'Alphabet. = Recherche de Proust. Paris, Seuil 1980. 73.

23. BUISINE, ALAIN: i. m. 58.

megállapítja, hogy a Santeuil név az első matronímiai győzelem Proustnál, s ettől kezdve a nevekkal kapcsolatos minden manipuláció az anyai ág javára dolgozik.

Amúgy is a nők képviselik a regényben a nyelv erejét és szépségét. A legszebb franciasággal Oriane és François beszél, míg számos férfi brutálisan jár el a nyelvvel szemben: a balbeci szállodaigazgató, Cottard doktor, Basin, Oriane férje és persze Brichot, aki nem látja a téves etimológiák szépségét. A férfiak, mint Brichot, csak koriggálni tudnak, az igazán kreatív nyelvhasználók a nők.

A Vivonne partján sétálgatva Oriane megmondja az elbeszélőnek az egyes virágok neveit (tehát szimbolikusan nevet ad nekik), s ezáltal a Genézisben Ádámra ruházott névadási funkciót veszi át. Léonie néni és Françoise pedig a combray-i ablakból kitekintve minden járókelőt meg tudnak nevezni. A névadás az anyai funkciót betöltő nők privilégiuma tehát.²⁴

Az apa nevének el kell tűnnie ahhoz, hogy a narrátor nekiláthasson a matronímia köré szerveződő írásnak, állítják a pszichoanalitikus-kritikusok, Hiroshi Iwasaki²⁵ és Alain Buisine, most már a regénybeli figurára visszatérve. A hős akkor kezdi el komolyan tervezgetni a könyvét, amikor a hercegi könyvtárban Georges Sand regényére pillantva felidézett magában egy döntő éjszakát Combray-ben. Emlékszünk a nagy jelenetre: az elmaradt esti anyai csók miatt magán kívül zokogó gyereket végül is nem szidják meg, sőt ellenkezőleg: a szigorú apa önként visszavonul, s az anyát a gyerek szobájába küldi, hogy megnyugtassa. Az anya pedig a nagymama ajándékát, a *François le Champit* olvassa fel a fiúnak. Georges Sand hőse „champi” = talált gyerek, akinek nincs apai neve, tehát apja sem. A bájos történet úgy végződik, hogy François felnőttré érve feleségül veszi jószágos nevelőanyját, Madeleine-t. Megteheti azt — legfeljebb onomasztikai incesztust követve el —, amit Freud óta minden fiúgyermek ödipális vágyának ismerünk.

A kritika már oly sokszor hangsúlyozta az *Eltűnt idő* névteremtő aktivitását és krautizmusát, hogy nem érdektelen hangsúlyozni: az egész regény egy *anonimia* dicsőítésével kezdődik, mondja Buisine, és megjegyzi, hogy az apa hiánya egyáltalán nem tette boldogtalanná a felolvasást hallgató gyereket, éppen ellenkezőleg: „ce nom inconnu et si doux de 'champi' qui mettait sur l'enfant qui le portait sans que je susse pourquoi, la couleur vive, empourprée et charmante”.²⁶

S vajon nem az *anonimia* egyik esete az, hogy az *Eltűnt idő* narrátorának nincs vezetékneve, vagyis apai neve, s a nevekről álmodozó ember a névtelenség légüres teréből fantáziál? A nem pszichoanalitikus elemzők (például Jean-Yves Tadié) ezt a tényt úgy magyarázzák, hogy az elbeszélés érvényességének egyetemességét célozza ez az *anonimia*: a narrátor mintegy átlátszóvá, transzparenssé válik annak érdekében, hogy az olvasók a magukénak érezhessék cselekedeteit és eszmélkedéseit. A

24. BUISINE, ALAIN: i. m. 59–61.

25. IWASAKI, HIROSHI: Le côté de Madeleine. 'François le Champi' dans 'A la recherche du temps perdu'. = Littérature 37. 1980. 86–99.

26. PROUST, MARCEL: A la recherche... i. m. — I. 41. magyarul: „... ebben a kedves és ismeretlen 'Champi' névben található, ebben a névben, amely, nem tudom miért, de a fiút eleven, bíboros és vonzó színbe vonta”. = i. m. I. 52.

Megtalált idő végén számos utalás történik arra, hogy az elbeszélő azt szeretné: a jövőendő olvasók önmagukat lássák és olvassák majd a könyvében. Háttha ez volt Marcel Proust, a regényíró szándéka is, amikor tüntetően kivonult a regény onomasztikai rendszeréből, legfeljebb csak — ahogyan Serge Doubrovsky feltételezi²⁷ —, nevének kezdőbetűit hagyva ott a sokat emlegetett kis süteményeknél: *Petites Madeleines*?

„Van benne egy úr, aki mesél és azt mondja: én” — így írt Proust 1913-ban egyik barátjának születő regényéről.²⁸ Buisine²⁹ szerint a név helyettesítése az én-nel (emlékszünk: az első változatban volt keresztnév is, vezetéknev is, Jean Santeuil, és az elbeszélés egyes szám harmadik személyben történt) az 1905–1908-as évekre tehető. Ekkor keletkeznek a *Contre Sainte-Beuve* írásai, melyek első formája az anyával folytatott beszélgetés: az hívja magát én-nek, aki az anyjához szól. Ily módon az én az anyával való összefüggésben, az apai rész tagadásaként jelenik meg, s az onomasztikai rendszer az anyai név, a matronímia jegyében fog megszületni.

Az anyai oldal győzelmének tudják be a pszichoanalitikusok azt is, hogy az apa nevének eltűnése mellett az elbeszélőnek van keresztnéve — ez viszont az anyától jön. Míg a Név a törvény, az intézmény oldalát, egyszóval az Apát képviseli, a keresztnév intímebb, érzelmibb: egyszóval anyaiabb.

Csak hogy az elbeszélő nemcsak névtelen, de majdnem keresztnév-telen is. Ezért van az, hogy a Proust-kutatók jó része le sem írja a Marcelt, inkább választja a körülmenyes „a narrátor”, „az elbeszélő” terminust.

Az *Eltűnt idő* háromezer oldalán mindössze két helyen, összesen ötször fordul elő a Marcel. Csekély győzelem ez az anyai keresztnév ünneplőinek, különösen akkor, ha még ez az elenyésző említés is furcsán jön létre.

Az 1988-as új Pléiade-kiadás kritikai apparátusában a szöveget gondozó Pierre-Edmond Robert³⁰ megállapítja, hogy a keresztnévek egyedül a *La Prisonnière*-ben (A fogoly) fordulnak elő. Nem egy megelőző állapot maradványai, ahogyan régebben feltételezték, mondván, hogy a beteg Proustnak már nem volt se kellő figyelme, se ideje az összes Marcelt kihúzni, mert a *Contre Sainte-Beuve*-ben még fellelhető Marcelek addigra már rég eltűntek az *Eltűnt idő* kéziratfüzeteiből.

Későbbi hozzáadás tehát Albertine levelében a három Marcel, és az a két másik is, melyet Albertine álmából felébredve kedveskedve az elbeszélőnek sug. Csak hogy az utóbbi esetben a gépelt változatban Proust mégis visszalépett valamelyest a kéziratához képest, s a feltételes mód múlt idejének használatával ravaszul oldotta meg a megszólítást: „...[Albertine] felébredt és így szólt: Én...én drága...s e szavakat mindkét esetben keresztnévem követte, ami, ha az elbeszélőnek ugyanazt a nevet adnánk, amelyet e könyv szerzője visel, így hangzott volna: én Marcelelem, én drága Marcelelem...”³¹ Más helyen viszont teljesen kimaradt a Marcel. Ugyancsak a *La*

27. DOUBROVSKY, SERGE: *La Place de la madeleine*. Paris, Plon 1976. 121.

28. PROUST, MARCEL: *Correspondance*. Texte établi, présenté et annoté par Philip Kolb. Tome XII. — 1913. Paris, Plon 1989. 91–92.

29. BUISINE, ALAIN: i. m. 64.

30. PROUST, MARCEL: *A la recherche du temps perdu*. III. 1718.

31. PROUST, MARCEL: i. m. III. 583.

Prisonnière-ben Albertine eredetileg kiejtette szerelme nevét, de a gépiratos változatban csak ennyi maradt: „De hova mész így drágám? és a keresztnevemen szólított”.³² Ez a tétovázás a megmaradt néhány keresztnév körül talán úgy magyarázható, hogy Proust a Marcel visszaállításával, illetve megszüntetésével hol a regény szerzőjének közelségét, hol pedig távolságát akarta éreztetni az elbeszélőhöz képest. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy az anyai keresztnév mégiscsak domináns az apai vezetéknévhez képest, minthogy az egyszer sem hangzik el, bár éppúgy, mint az elhallgatott Marcelek esetében, az apai névre is történnek közvetett utalások.

Serge Gaubert sokat idézett tanulmánya — *Le jeu de l'Alphabet* — új megvilágításba helyezi Proust onomasztikai szenvedélyét, mégpedig, mint az oly gyakran történik az írói és magán-énjét gondosan különválasztani igyekvő Proust intése ellenére, a magánélet oldaláról.³³ Az 1900-as évek elején Proust és barátai kedveskedve anagrammákat csináltak egymás nevéből. Így lett Proust Lecram Stuorp, Bibesco Ocsebib, Léon Renault Tluaner Noel, Picard Dracip és így tovább. A nevekkal való ilyenfajta játszadozás, az apai név kifacsarása, széttröése nemcsak játék, hanem transzgresszió is; a férfi névadó és névtovábbadó funkciójának tagadása vélt vagy valós homoszexuális megközelítésről is árulkodhat. A Név kérdése Proustnál a szexuális vágyhoz kötődik — állítja Alain Buisine³⁴ —, és kevésbé csodálkozhatunk ezen a megállapításon, ha végigfutjuk azt a listát, melyet Proust aláírásaiból gyűjtött, Reynaldo Hahn zeneszerző barátjához intézett levelei aljáról:

BULS, BUNCHT, BUNINULS, GRUNCHT, CORNOULS, MUNCHTINBULS, GUDIMELS, BINCHT stb.,

s ha rápillantunk a megszólítások változatos seregére:

Mon cher petit PUNCHT, Cher Monsieur de BINIBULS, Cher BINCHNIBULS, Mon cher BININULS, Mon cher HIBULS, Cher GUNCHT stb.

Úgy tűnik, e névmanipulációkban nem Proust, hanem Hahn volt a kezdeményező, Proust csak utánozta barátja stílusát, hogy örömet szerezzen neki, s hogy levelezői intimitásukat megerősítse. A nyelv szerelmi infantilizációjának nevezi ezt a kódot Buisine, aki számára nem kétséges, hogy a két férfi barátsága legalábbis kétértelmű volt.

S ha figyelembe vesszük, hogy az *Eltűnt idő* szereplőinek nagy része legalábbis részt vett már homoszexuális kalandban, Albertine és Gilberte nevének összemosódása is (Françoise összekeveri a két nevet, s az Albertine halála után érkezett távirat is azért tüntette fel Albertine aláírását, mert a távírda alkalmazottja Gilberte nevét tévesen betűzte ki) annak lehet a bizonyítéka, hogy leszbikus viselkedésük egy táborba helyezte őket. Rachel és Charles (Morel): a két név egymás anagrammája. A felcserélhetőség itt is a homoszexualitásból fakad.

Számtalan példát lehetne még idézni a regényből a homoszexuális ihletésű ludi-onimiára, például Charlusét, aki arra akarja férfiszeretőjét, Charles Morelt rábeszél- ni, hogy a Les Charmes neve után (itt töltötték pásztoróráikat) művésznévként a

32. PROUST, MARCEL: i. m. III. 622.

33. GAUBERT, SERGE: i. m. 69.

34. BUISINE, ALAIN: i. m. 70–71.

Charmelt vegye fel.³⁵ Az apai nevet kiforgató, eltorzító, anagrammává átalakító homoszexuális ludionímia az anyai névrendszert favorizáló matronimiával együtt ássa alá, sőt iktatja ki az apai nevet az *Eltűnt idő*ből, hangzik Buisine megállapítása,³⁶ aki szerint a nevek rendszere távolról sem csak az arisztokrata/ nem arisztokrata dichotómiából ráplálkozik, hanem a vágy szülötte: s ezért Proust onomasztikai rendszere legalább annyira libidinális, mint szociális és kulturális. Hasonlóan fogalmaz Alain Roger³⁷ is, aki — bár ő apa- és anyamentes pszichoanalitikai hozzáállást kíván képviselni: *une psychanalyse apatride et amatride*, mint szellemesen megfogalmazza —, egyenesen „onomastique orgastique”-ról beszél.

Térjünk vissza végül a szerző nevéhez. Láthattuk: a nevek megszállottja egyáltalán nem törekedett arra, hogy sok íróársához hasonlóan saját (apai) nevét felhasználja, vagy akár csak el is bújtsa a regényében (hacsak a *Petites Madeleines*-t nem tekintjük komoly ellenbizonyítéknak), és saját (anyai) keresztnévét is csak alig — egyszerre adva és megkérdőjelezve — kölcsönözte hősének néhány alkalomra.

Művét viszont saját nevével jegyzi — ez Genette szerint az anonimiával és pseudonimiával szemben az onímia esete³⁸ és nem folyamodik írói álnevekhez. Ezekkel csak ifjúkori stílusparódiáinál élt, amikor is Laurence, Horatio, Marc Antoine és hasonló tollneveket használt.

Nem cserélte fel tehát kurta, túl sok mássalhangzót tömörítő, egyetlen szóragból álló nevét fellengzősebben hangzó, hosszabb és szebb álnév kedvéért. Pedig a Proust éppolyan „roturier” név, mint a Bloch, a Verdurin, a Brichot, a Cottard meg a többi, és viselője azokhoz a rétegekhez tartozik, melyeket a hiányzó Név bővölete tart rabságban.

De amikor fokozatosan rátalál írói énjére, kiforralja stílusát, átadja magát az alkotás örömének és gyönyörűségének, sikerül magát kiszabadítania, s az az ember, aki — Yves Lelong szellemes megfogalmazása szerint³⁹ — sokáig betege volt annak, hogy nem vette észre: az 1789-es forradalom már rég lezajlott, lerázza magáról a névnyavalyát (*malheur patronymique*⁴⁰). Átruházza hősére, s a szellem arisztokráciájához való kapcsolatait fűzve egyre szorosabbra, bőséges kárpótlást talál örömszerző írói tevékenységében. Kecses kötetet jelentet meg Anatole France előszavával, Ruskint fordít, újságcikkeket ír a *Figaro*ba és máshova, majd a *Contre Sainte-Beuve*-ben megírja — hol esszé, hol az anyjával folytatott párbeszéd formájában — a regény majdani fő témáit; sokat töpreng a neveken, listákat készít, módosít, végre megtalálja a nevek rendszerét; elkészül az első kötet, a *Du côté de chez Swann*, de csak a Grasset-nál tudja kiadni, saját költségen; 1913-ban megjelenik a könyv. Szerzője — éppúgy, mint az előző írók: Marcel Proust.

35. PROUST, MARCEL: i. m. III. 449. — Idézi *Serge Gaubert*, i. m. 79.

36. BUISINE, ALAIN: i. m. 73, 75.

37. ROGER, ALAIN: i. m. 13, 9.

38. GENETTE, GÉRARD: *Le nom d'auteur*. = *Seuils*. Paris, Seuil 1987. 40. Magyarul e szám 520–532. oldalán

39. LELONG, YVES: *Marcel Proust: roture et métaphore*. = *Poétique* 46. 1981. 228.

40. LELONG, YVES: i. m. 217.

TVERDOTA GYÖRGY

A névvarázs poétikája

„... a valóság nem más, mint a matériának meg a formának az egymásban léte, végső fokon a világegész. Hát éppen a világegész nem szemléltethető. Szemléletünk számára csak a világegész mozzanatai adóttak — a mozzanatok elnyelik szemléletünk elől az egészet, amelyet azonban éppen a mozzanatok alapján értelmünk állít. Szemléletünk átlép az egyik mozzanatról a másikra és így tovább. Tehát benne volna a végtelen regresszusban, ha nem volna valami, ami megállítaná. Ez a végső a világegész kellene legyen, a világegész azonban nem szemléleti. Tehát azt tételezem, hogy a művészet nem más, mint a nem szemléleti végső világegész helyébe való teremtése egy végső szemléleti egésznek.”¹

A passzus, amelyet József Attila *Irodalom és szocializmus* című tanulmányából idézek, s amelyben a költő a műalkotás mibenlétének meghatározására törekszik, kommentár nélkül csak homályosan fogható föl. Ezt a kommentárt itt megtakaríthatjuk: a fenti állításokat elsősorban nem logikai érvényük, hanem személyes érdekük miatt állítottuk tanulmányunk gondolatmenetének élére. Ugyanis, mint az alkotók efféle definíciós kísérleteiben általában, József Attila esetében sem csak tudományos feladat megoldásáról van szó, hanem saját alkotói szándékairól tett vallomást is látnunk kell benne. A szemléltethetetlen világegész szemléleti helyetteseként felfogott műalkotás képzelet olyan mérvű ambícióról árulkodik, amelyet túlzottnak kellene találnunk, ha nem tudnánk, hogy a XX. századi magyar költészet egyik zseniális tehetsége vállalta magáénak azokat. S mivel legmélyebb vágyai öltének benne formát, ezért nem is lehet egyetlen fellelkesült pillanatban, a 20-as — 30-as évek fordulóján tett alkalmi megnyilatkozásnak tekinteni, hanem egész további életműve során maga elé tűzött eszményi célként kell számon tartanunk. Ha a nevezetes konklúziót, amely szerint „a műalkotás a szemléltethetetlen világegész szemléleti helyettese”, ebből a nézőpontból vesszük szemügyre, fölismerhetjük benne azt a formulát, amely József Attila számára remekművek megalkotásának nélkülözhetetlen gondolati előfeltétele volt.

Mivel ezek a remekművek nyelvi műalkotások, azaz anyaguk a nyelv, ezért az ilyen globális formula kell, hogy valamilyen formában a nyelvre vonatkozó elemmel egészüljön ki. A költőnek a világegész szemléleti helyettesítésére semmi más nem áll rendelkezésére, csak a szavak, s hogy e célját elérje, óriási bűverőt kell beléjük boszorkányoznia. A dokumentumok, a kortársi tanúságtételek egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy József Attila, a költészetet a születő nyelvvel azonosítván, azokkal

1. JÓZSEF ATTILA: *Irodalom és szocializmus*. = J. A. Összes Művei. 3. köt. [a továbbiakban: JAÖM]. Bp., Akadémiai Kiadó 1958. 91 — 92.

a gondolkodókkal tartott rokonságot, akik szerint „költészet az emberiség anyanyelve”: tehát mélységes bizalommal viseltetett anyaga iránt:

„Nyelvünk ízei gazdagon kiforrtak. A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezei és városi, ázsiai és európai. Mi is ősieks és modernek vagyunk; európai magyarok. Mérnökök, üzletemberek, szántóvetők és költők népe.”²

Annál a magyar nyelv iránti forró szeretetnél, amelyről a fentebb idézett himnikus sorokban vallott, csak önbizalma volt erősebb, már ami a szavak fölötti hatalmát, a nyelv költői kiaknázására való virtuóz képességeit illeti. Mindez meglehetősen egyértelműséggel eleve olyan irányba hat, hogy nyelvészeti eszméik tárgya a világfelidéző és egyúttal az olvasót lenyűgöző nyelvi erőnek a meghatározása, fogalmi megragadása legyen.

Mielőtt azonban ezeket közelebből szemügyre vennénk, előbb arról az egyéni nyelvi tapasztalatról kell szólnunk, amelyre a költő végső fokon hivatkozik, s amelyre elméleti fejtegetései során is támaszkodni látszik. Az egyik hely, ahol eme tapasztalatáról beszámol, a *Curriculum vitae* alábbi, híres, sokat emlegetett és elemzett részlete:

„A harmadikos olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekeltek a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbentett, úgy éreztem, hogy létezésemet vonták kétségbe. Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják.”³

Elégedjünk meg egyelőre annak megállapításával, hogy József Attila itt a keresztnévvel kapcsolatos kora gyermekkori bonyodalmakból bontja ki költői eszmélését. Egy másik, ugyancsak jól ismert megnyilatkozás az az interjúrészlet, amelyben *A hetedik* című versének „egy, kit a szó nevéen szólít,” sorát kommentálja: „amikor Párizsból hazakerültem, éreztem ezt így. Az utcán, amikor magyar szót hallottam, lépten-nyomon megfordultam, mintha minden szó ez lett volna: Attila, Attila.”⁴ Itt a magyar szavakhoz fűződő bensőséges viszonyát indokolja oly módon, hogy az Attila névre vezeti vissza őket.

2. JAÖM 3. köt. Bp., Akadémiai Kiadó 1958. 272.

3. J. A.: Curriculum vitae. JAÖM 4. köt. Bp., Akadémiai Kiadó 1967. 34–35.

4. MOLNÁR TIBOR: Beszélgetés a magyar Panait Istratival. = Kortársak József Attiláról. 1. köt. Bp., Akadémiai Kiadó 1987. 422.

Elemi nyelvi tapasztalat gyanánt tehát József Attila a személye és keresztnéve közötti mélyen átélt azonosságot mutatja be, amely azonosságon esett mindenfajta csorba a személyiség legsúlyosabb sérelmét vonja maga után. A költő nyelvi tudara e név-öntudat körül látszik kikristályosodni. Még utolsó versében, fontolgtatott öngyilkosságának árnyékában is ez a név-öntudat segít rendet teremteni összekuszálódó világában: „Íme, hát meglettem hazámat,” — utal vissza *Tiszta szívvel* című versének egykori dühödt tagadására: „se istenem, se hazám,” s e végső hazatalálást így magyarázza: „a földet, ahol nevemet/ hibátlanul írják fölébem,/ ha eltemet, ki eltemet.”

A kor embertelen, személyiség-lefokozó hatalmai elleni panaszát az érett költő a név státuszának romlásával szemlélteti: „neve, ha van, csak áruvédjegy,/ mint akár-mely mosóporé.”. Az idézett sorok a költői hírnév és az árucikk márkája közé tesznek egyenlőségelet, ám — Rónay László szíves szóbeli tájékoztatása nyomán — személyes megbotránkozást is sejtünk mögöttük amiatt, hogy a költő narcisztikus rajongással körülvelt, ritka keresztnévvel egyszer mosószervédjegyként, megsokszorozva találta magát szembe! A fiatal költő pedig — időben visszafelé haladva — a vele szemben szeretetet, érdeklődést, gondoskodást tanúsítani köteles emberek közönyössé válását, elhidegülését a névadás síkján mondatból zsugorított névvel juttatja tömören kifejezésre: „a rokonok/ úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam.”

Kérdésfeltevésünk megengedi, hogy a költő és neve közötti viszonyt a hivatás gyakorlásán kívüleső területeken, a magánélet legesetlegesebb megnyilvánulásaiban, akár a játékokban, akár a tréfálkozásokban is nyomon kövessük. Annak, hogy ezzel a lehetőséggel itt csak kis mértékben élünk, egyik oka a példák igen nagy száma, a másik ok az, hogy a feladatot már másutt kimerítő alapossggal elvégeztük.⁵

Néhány, névvel kapcsolatos magán-megnyilatkozás kiemeléséről mégsem mondhatunk le. Minden figyelmet megérdemel például az a levélrészlet, amelyben a költő névbirtokosi öntudata névadói ambíciójának szolgál alapul. Nővére fiának születésekor az alábbi javaslatot teszi az anyának: „A kicsi neve: Makai József Attila legyen, esetleg Makai Attila Áron, — de Kristóf sem rossz”. Az 'Attila' keresztnévvel elkövetett tréfálkozások pedig, amelyek közül itt az egyik legszínesebbet idézzük Kulcsár István leveléből, mutatják, hogy a névbirtokosi öntudatot a költő környezete állandóan elevenen tartotta: „Kedves Attila,...Mitya sokat emleget, azt hírszteli, hogy már rég meghaltál és hármás koporsóban nyugszol. Nyilván összetéveszt a hasonló nevű hun királlyal.”⁶

E néhány példa elégséges módon igazolja azt az állításunkat, miszerint a költő elsődleges nyelvi tapasztalata, önnön nevéhez, elsősorban az 'Attila' keresztnévhez fűződik. Ahhoz azonban, hogy ebből a központi, s ezért pontszerű élményből eljussunk a szemlélhetetlen világegész szemléleti helyettesítésére alkalmas nyelvi remekmű megvalósítására hivatott tevékenység definíciójához, a név-élmény körét tá-

5. József Attila nyelvészeti kézikönyve címmel 1987 decemberében védtem meg kandidátusi disszertációm, amelynek egyes fejezetei az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Literaturában és a Jelenkorban láttak napvilágot.

6. JÓZSEF ATTILA válogatott levelezése. Bp., Akadémiai Kiadó 1976. 317.

gítanunk kell. Az 'Attila' név az „én”-nek, az egyesszám első személyű személyes névmásnak, a lírai költészet hagyományos centrumának valós, konkrét alakja. Ez az „én” szükségképpen a világ felé fordultában mutatkozik be, s abban természetesen elsődleges szerepet játszanak a személyi szférában végbement reális, képzelt vagy csíra formában szunnyadó szándékolt interakciók. Az én-te viszonynak e realizációs során az Attila névvel ellenkező póluson is jellegzetes „névtani” alakzatok jönnek létre.

A „te” iránti vonzódás az „Attila” névvel történt azonosulással rokonítható megnyilvánulásokat, nyelvi műveleteket produkál. E vonzódás kifejezésének klasszikus esetei a szerelmi vallomások, intenzitások és érzelmi tisztaságuk folytán. Legékezőbb példa gyanánt a *Flóra*-ciklus *Hexaméterek* című darabját idézhetjük:

„Roskad a kásás hó, cseperészet a bádogeresz már,
elfeküült kupacokban a jég elalél, tovatűnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fodorul, csereg, árad.
Illan a könnyű derű, belereszket az égi magasság
s boldog vágy veti ingét pírral a reggeli tájra.
Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szívemről,
mint sebről a kötést, te leoldtad — újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törekeny báju verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélküled éltem.”

A vers varázsát nem utolsó sorban az adja, hogy a 'Flóra' név három jelöltje rendkívüli finomsággal tűnik át egymásba: a költő ifjú szerelmesének személye, aki — mint tudjuk — csakugyan a Flóra keresztnévre hallgatott, úgy változik át, mintegy a szemünk láttára tavasz- és termékenység-istennővé, ahogyan az ámuló antik görög-római utas előtt magasztosult istenné egy lény, akit először közönséges embernek vélhetett: „s boldog vágy veti ingét pírral a reggeli tájra.” Azt, hogy e felmagasztalást szándékosan, a mitológiai névazonosság tudatában hajtotta végre a költő, Vágó Márta emlékezése is tanúsítja, aki szerint a költő 1937 tavaszán ezt mondta neki a Flóra névről: „ez nagyon szép név, gyönyörű tradíciói vannak. Azt hiszem, ezt a nevet fogom választani, ehhez fogok verseket írni.”⁷ A metamorfózis azonban tovább folytatódik, hiszen a bájos istenalak a klasszikus hagyományok értelmében az újjáéledő tavaszi természetnek, s elsősorban is a virágoknak, a növényvilágnak a megszemélyesítője. Erre nézve maga a versek ihletője szolgáltat bizonyítékot: „Többször hozott ajándékba egy-egy vérbélű narancsot, egy-egy csokor hóvirágot, ibolyát a nevem ünneplésére!”⁸

A név ilyen pozitív kezelésének motívuma azonban nemcsak a szerelem lehet, a vonzalom például a fiúi tisztelet formáját is öltheti. Ez történik a *Thomas Mann üdvözlése* című versben: „Mint gyermek, aki már pihenni vágyik... így kérünk” — kezdi

7. VÁGÓ MÁRTA: József Attila. Bp., Szépirodalmi Kiadó 1975. 305.

8. ILLYÉS GYULÁNÉ: József Attila utolsó hónapjairól. Bp., Szépirodalmi Kiadó 1987. 17.

a verset a költő, s a vers utolsó harmadában eljut a választott apa nevével (Mann = férfi, ember) való megtisztelő értelmű etimologizáló játékgig: „Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk,/ de mi férfiak férfiak maradjunk/ és nők a nők — szabadok, kedvesek/ — s mind ember, mert az egyre kevesebb”.

A személyes vonzalomnak a fonákja, az ellenséges indulat is sokféle formában van jelen József Attila költészetében, de az adott összefüggésben csak az olyan esetekkel kell számolnunk, amelyekben ez az indulat a névre összpontosul, illetve neve közvetítésével törekszik a megnevezett ártó szándékú elérésére. Kritériumunkat legtökéletesebben az a részlet elégíti ki ebben a vonatkozásban, ahol a költő régi, rendezetlen számláját egyenlíti ki azzal a személlyel, akit egyetemről való eltanácsolásával, s végsősoron polgári pályájának derékbatörésével vádolt: a szegedi egyetem dékánjával. Természetesen a *Születésnapomra* című vers alábbi híres sorairól beszélek: „Ideidézi szellemem/ hevét/ s nevét:... Ha örül Horger Antal úr...” A dékán neve előtt álló terminus technicus: 'ideidézi' egyértelműen mutatja, hogy az ártó szándékú névmágia esetével, a név kimondása révén történő megrontás jelképes gesztusával állunk szemben.

Vágó Márta emlékezésében találunk kifejezett bizonyítékot arra, hogy József Attila élénken érdeklődött a név általi büntetés lehetőségei, módzatai iránt:

„Lajra néni! — kiáltottam fel. — Micsoda? Attila nem nyugodott, míg az egész históriát el nem mondtam néki, hogy utáltuk meg keresztanyámat, akit aztán Csinszka büntetésből Lajra néninek nevezett. Nagyon szerette az ilyen játékokat. Például az utcán Móricz Erzsikével megálltak egy ellenszenves külsejű nő előtt, pukkedliztek, mint jó kis intézeti növendékekhez illik, és azt mondták: kezét csókolom, Klementin néni! Ez egyfajta büntetés volt Csinszka szemében, és minthogy ez is név általi büntetés volt, nagyon tetszett Attilának, nevergélt, kérdezett.”⁹

A két ellentétes irányú nyelvi cselekedet megismerése után hosszas magyarázkódás nélkül is megérthető, hogy a személyes érzelmek módosulását vagy fordulatszerű megváltozását az esetek egy részében a nevek kezelésében végbement fokozatos vagy radikális változás kísérheti. Ez állt fenn abban a szituációban (volt szelme iránti érzelmei kihűlését követően), amelyről Vágó Márta számol be emlékiratában:

„...azelőtt azt hittem, hogy a nevedhez egészen különös közöm van, már három Márta nevű nőbe voltam szerelmes, és azelőtt ez a név nekem nagyon tetszett, mintha ez volna a legszebb női név a világon, de most már nem... Mit szólsz te ehhez? — kérdezte. — Én magam is valahogy így vagyok a nevemmel — feleltem mosolyogva —, azelőtt nagyon tetszett nekem, de mióta Németországban voltam, ahol ez a legközönségesebb nevek közé tartozik, minden szakácsnőt és házmesterét Marthának hívnak, már nekem sem tetszik. — Erre te ezt mondd! — szörnyűlködve mondta ezt, és megrökönyödve méregetett. Eszembe jutott borzalmas öcsödi emléke, hogy elvették a nevét, és azt gondoltam, hogy biztosan azért

ily nagy csalódás neki, hogy közönyösen fogadom nevem értékcsökkenését. Hiszen nyilvánvalóan sértésnek szánta azt, amit mondott, és nem is csekélynek”.¹⁰

Komplikáltabb a helyzet az idősebb nővér társadalmi helyzetében bekövetkezett módosulásokkal kapcsolatos állásfoglalásainak nyelvi vetületében. Első fennmaradt versikéje címében a családban megszokott „ferencvárosi” nevén emlegeti: *Kedves Jócó!* Később, az ismert okokból a legidősebb József-gyerek az előkelősködő Lucie néven szólíttatja magát fiatalabb testvéreivel, s ehhez állítólag a „nagyságos asszony” címzést is megkövetelte tőlük — idegenek előtt. Ezt a polgári férj elleni lázadás követi, ami a „terézvárosi” név leverkőzését eredményezi: „Étüs itt van Pesten, utazik Szabadszállásra. Hosszú évek múltán először borultak egymás nyakába ő és Lucie, akit ezentúl már nem hívunk Lüsinek. Ödönt meg, a Doktor Urat, k. gyámomat közös elhatározással kirúgtuk.”¹¹ A versekben szereplő új keresztnév: „Lidi”, a költő népies orientációjának gyümölcse. A változás legpontosabban a *Bevezető* című vers korábbi és későbbi változatának kezdő során mérhető le: Előbb „Lucie nénémnek fénye itt,” utóbb „Lidi nénémnek öccse itt,”. Jólánból új házassága „Lalá”-t farag, de az új változást a költő alighanem már a szeszélynek kijáró ironiával szemléli.

A nevek hálójának centrumától, az Attila névtől két további irányban az eddigénél is messzebbre kalandozhatunk. Az egyik irányban a költő alkalmi névfelvételével találkozhatunk, amin az értendő, hogy a felvett vagy ráruházott nevek nem ragadványnevek, sem pedig álnevek, kisajátításuk nem szorítja ki az eredeti nevet sem a köztudatban, sem a kisajátító tudatában. A névfelvétel egyfajta szerepvállalás, presztízs birtoklására bejelentett igény, hatásterület bővítése, profilrozása céljának eszközéül szolgál. József Attila magánéletében erre Petőfi nevének sorozatos kölcsönvétele a legjobb példa. Háttérében a legnagyobb (vagy egyik legnagyobb) magyar költő presztízsének megáhlítása, a másik két kortárs Petőfi-önjelöléssel (Erdélyivel és Illyéssel) való rivalizálás áll. Számos frappáns példát említhetnénk annak illusztrálására, hogy a költő nemcsak versek írójaként, társadalmi szerepvállalásában, hanem fizikailag, küllemét tekintve is gondosan hasonult a nagy költő-elődhez. Ennek a fiktiiv, de érzelmileg forró azonosulásnak elnevezésbeli következményei azok a mondatok, amelyeket az emlékezők sorra-rendre József Attila szájába adnak: „ki a Petőfi kettőnk közül?”;¹² „ha ő Bajza, én pedig Petőfi, akkor te vajon ki lehetsz?”;¹³ illetve a retrospektív kortársi nyilatkozatok: „Magunk között Petőfi Attilának hívtuk”.¹⁴ Az alkalmi névfelvétel aztán az egyik kései remekműben, *A Dunánál*-ban mint a nevek bekebelezése által a szubjektum történelmi dimenziókban való mérhetetlen kitágításának eszköze mutatkozik be:

10. Uo. 304.

11. JÓZSEF ATTILA válogatott levelezése. Bp., Akadémiai Kiadó 1976. 200.

12. NÉMETH ANDOR: József Attila és kora. A szélén behajtv. Bp., Magvető Kiadó 1973. 474.

13. MARKOVITS RODION: Petőfit játszottunk József Attilával Budán. = Temesvári Hírlap 1945., és Kritika 1966. 5. sz. 48–49.

14. [LÖBL DEZSŐ] L. D.: József Attiláról a nyomdász. = Szép Szó 1938. jan. – febr. 122.

„A világ vagyok — minden, ami volt, van:
 a sok nemzedék, mely egymásra tör.
 A honfoglalók győznek velem holtan
 s a meghódoltak kínja meggyötör.
 Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa —
 török, tatár, tót, román kavargog
 e szívbén...”

Mint másutt írtam, József Attila itt a vérátömlesztés analógiájára mintegy névátömlesztést végez.

Az Attila keresztnévtől a név-tudat mentén elindulva végül átléphetjük a szűkebb értelemben vett humán-szféra határát, s az állatnév közvetítésével eljuthatunk az élettelen tárgyak 'tulajdonneveihez':

„Csak nézzétek, a drága jószág
 hogy elvadult, a gép!
 ...
 Ki inti le — talán a földesúr? —
 a juhász vad ebét?
 Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
 nevelkedett a gép.
 Kezes állat. No, szóljatok rá!
 Mi tudjuk a nevét.”

— olvassuk *A város peremén*-ben. Természetesen itt kvázi-tulajdonnévvel állunk szemben, amely átvitt értelemben a dolgok igazi birtokbavételét és a fölöttük való rendelkezést hivatott kifejezni, a *Genézis* könyvéből ismert mítosszal rokon módon, amely szerint Ádám joga volt nevet adni az állatoknak, amelyek ezáltal a névadói gesztus által az ő birtokába kerültek.

József Attila nyelvi eszmélkedésének hátterében tehát ez a személyes tapasztalat tapintható ki. Személyes voltát az a körülmény biztosítja, hogy önnön keresztnévétől függetlenül meg sem fogalmazódhatott volna, általános érvényét pedig az mutatja, hogy mintegy behálózza József Attila költészetét, különböző vonatkozásokban hangsúlyosan bukkan föl. A névöntudat s a névtudat átítatja gondolkodását. Ezek után nem kell csodálkoznunk azon, hogy a világegész szemléleti helyettesének megvalósítására alkalmas nyelvi cselekvésről gondolkodva nyelvelméleti megfontolásait a névadás jelenségére alapozza, a költészetről, az emberiség anyanyelvéről szólva centrális helyet biztosít a 'névvarázs' terminusnak.

Azt a rételet, amely szerint a műalkotás a világegész szemléleti helyettese, József Attila 1928-ban, egy kéziratban maradt művésztöbrcseletben fogalmazta meg, majd 1931-ig több változatban megismételte. Ugyanitt határozta meg névvarázs gyanánt a költői remekművet. Az ún. *Esztétikai töredékek*-ben a nyelv és költészet viszonyá-

ról írott fejezet vagy töredékes formában őrződött meg, vagy a névvarázs jelenségének a megjelöléséig itt még nem jutott el a költő, csupán a körülírás stádiumáig:

„Ha most megnézzük egy költemény legkisebb elemét, a szót, azt találjuk, hogy a szó intuíciónak mutatkozik. De nem is így kell szemügyre vennünk, mint kész alakot, mint olyan szót, amely már nem tudni mióta megvan, hanem mint olyan szellemiséget, amely alkotja, hogy kitölthesse. Így pedig odajutunk, hogy maga a szó mint teremtés, műalkotás a keletkezésében és csak később vált intuícióvá”.¹⁵

A születő szó és a meglévő szó ellentéte, az alapvető oppozíció már itt is jelen van. Az *Esztétikai töredékek* gondolati eredményeit először az *Ady-vízióban*, 1929 nyarán mutatja be a költő, megismételve mindazt, amit ott a szóról mint teremtésről kifejtett, de kiegészítve a „költemény — névvarázs” formulával:

„A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*.” — S ezt megismétli, tömör szentencia formájában is, a tanulmány konklúziójában: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs.”¹⁶

Az új elem, amellyel az 1930 januárjában megjelent Babits-pamfletben gazdagodik a formula, a szót teremtő, névalkotó szubjektum tömör, de sokatmondó minősítése:

„Fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondi*-ját s ez sikerül is annak, akinek mana-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos.”¹⁷

Végül a sorzáró, 1931-ben keletkezett *Irodalom és szocializmus* megfelelő részletét idézzük, amely talán a legszerencsésebben fogalmazza meg a költő felfogását név és szó viszonyáról:

„a szó a használatban szemlélet, keletkezésében pedig műalkotás. Így a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza. Mégpedig olyan módon, hogy a költeményben levő összes többi szóval egyszerre keletkezik. A költeményt eszerint úgyis fölfoghatjuk, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészebe foglal.”¹⁸

Nem nehéz belátni, hogy az a rend, amelyben a felsorolt tényeket tárgyaltuk, majdhogynem tökéletes ellentéte annak a folyamatnak, amelynek során a József Attila-i névvarázselmélet kibontakozott. Nem vonhatjuk kétségbe azt az állítást, amely szerint az öcsödi lelenctől nevelőszülei „elvették” a nevét és egy másikkal helyettesítették. Aligha férhet azonban kétség ahhoz, hogy az életrajzi ténynek az az értelmezése, amelyet a *Curriculum vitae*-ben olvasunk, önelemző visszatekintés eredménye, méghozzá egy, a névmágia kérdésében alaposan járatos emberé. Kis túlzással úgy is fogalmazhatnánk, hogy a névtapasztalat megszervezésében időrendben és genetikusán a műveltségelmény játszott elsődleges szerepet. Túlzás annyiban áll fenn, amennyiben a műveltségelmény személyes tapasztalattá az egykori, megrendítő, za-

15. JAÖM 3. köt. Bp., Akadémiai Kiadó 1958. 246.

16. Uo. 24, 26.

17. Uo. 48.

18. Uo. 94–95.

varbajító gyermekkori élménnyel történt találkozása után válhatott. Az élmény intellektuális feldolgozása, verbalizálása azonban elképzelhetetlen lett volna a költő előzetes szakszerű tájékozódása nélkül. A névvarázselmélet és a rája épülő alkotói gyakorlat jellemzése ezért József Attila ilyen irányú erudíciójának feltárását teszi szükségessé. Nem merülhetünk itt el filológiai bűvárkodással a részletekben, sokkal inkább a költő ismereteinek tipizálására vállalkozunk.

A névvarázs-elmélet adott formájában nem születhetett volna meg az etnológia által felhalmozott tudás nélkül. Az ősjelenség ugyanis a civilizált emberétől gyökeresen elütő magatartás a nevekkal, illetve általában a nyelvi jelenségekkel szemben. Több nagy szellemi raktár telt meg József Attila pályakezdéséig olyan adatokkal, amelyek együttesen, ellentmondást nem tűrően bizonyították, hogy a természeti körülmények között élő népek egyedei a legkisebb kétegy nélkül, mélyen hisznek a név varázserejében, a nevekkal űzött mágikus műveletek hatékonyságában, Kosztolányi, a másik nagy kortárs névvarázs-hívő kifejezésével: „a szavak csodatékony erejében”. Ezt a vélekedést kiterjesztették az előbbi korok (a középkor, az antikvitás és még inkább a történelem archaikus időszakainak) gondolkodásmódjára. A XX. század elején úgy tekintettek a nyelvhez való ilyen viszonyra, mint ember és nyelv, időben elsődleges, állapotát tekintve eredeti kapcsolatára. Hogy e nagy adattárakat (Frazer, Lévy-Bruhl, Cassirer stb.) ki, mikor, hogyan aknázza ki, azt most ne firtassuk! A lényeg az, hogy a primitív, természeti, nem-civilizált, archaikus ember József Attila számára bizonyos értelemben eszmény vagy legalábbis modell lett, mint a nyelvvel cselekvő, illetve a nyelvi cselekvést autentikus módon befogadni képes alany. Ha ez a láncszem kimaradt volna gondolkodásából, sem személyes név-tapasztalatát, sem elméleti fejtegetéseit nem tudnánk megmagyarázni.

Az egykorú etnológiával való szellemi érintkezés csak szükséges, ám nem elégséges feltétele volt a gondolatmenet első felében felsorolt megnyilvánulásoknak. József Attila nagyon is pontosan tudta, tudomásul vette és elfogadta a modern civilizált ember nyelvi relativizmusát, szkepszisét, sterilitását. Ezen a téren nincs masszív és tartós jele magatartásában az ábrándosságnak. A természeti népekre jellemző, illetve a történelem kezdetére visszavezetett és a mai „normális” nyelvi magatartás között a József Attila-i teória szakadást tételez föl. Ezt a kontinuitás-hiányt hidalja át három alany, illetve három aktivitás-típus, s ez három tájékozódási irány jelenlétének feltételezését teszi szükségessé a költő részéről.

Mindenekelőtt ő is osztozott abban a nagy kollektív illúzióban, amely szerint a nép, a társadalom nélkülözésben élő rétegei lényegében változatlanul képesek voltak megőrizni a magas kultúra árnyékában azt a szemléletmódot, amelyet nomád őseink valaha Ázsiából hoztak magukkal, s amelynek kiölését a középkori egyházi kultúra hiábavalóan kísérte meg. Ebben a szellemben vette föl a harcot 1930-as nagy vitacikkében, a *Magyar Mű és Labanc Szemlé*ben a „gesunkenes Kulturgut” elméletével: „Az 'él', 'szem', 'fej' szavakat úgynevezett 'primitív lelkek' alkották, mégpedig sokkal varázslatosabb ihlettel, semmint aminő a képzettársítás, amellyel létrejöttü-

ket magyarázni különben is lehetetlen.”;¹⁹ Ez a láz csúcspontjára — Ignotus Pál emlékezése is bizonyítja — a húszas-harmincas évek fordulóján emelkedett, utóbb alábbhagyott. A költő romantikusnak minősítette és korszerűtlennek ítélte a 'nép' fogalom használatát és a rája hivatkozó irányzatot. De illuzórikus voltában sem lehet terméketlennek tekinteni ezt a beállítottságot. József Attila régi magyar irodalmi műveltsége, néprajzi, népköltészeti, finnugor összehasonlító nyelvészeti tájékozódása, „kalevalázása” igen sokat köszönhet annak a lendületnek, amelyet említett periódusa egész további pályájának kölcsönzött.

A „szavak csodatékony erejében” hívó „primitív mentalitás” azonban minden születéssel újratermelődik. A gyermek a nevekkal kapcsolatosan pontosan olyan magatartást vesz föl, mint a természeti körülmények között élő felnőtt ember. A névvarázs-hit a civilizáció körülményei között a gyermek kiváltsága. Itt, mint nem egy más esetben, olyan pontra bukkanunk, ahol József Attila és Kosztolányi Dezső gondolkodása fedi egymást. A gyermekségnek mindkettejük világképében központi szerep jut. A gyermekkor számukra nem egy túlhaladt, egyszer s mindenkorra elmúlt szakasza az emberi életnek: a gyermek a felnőttben is tovább él vagy legalább tovább élhet. Nem véletlen, hogy az eredeti névélményt a költő önnön gyermekkorába vezeti vissza a *Curriculum vitae* idézett híres részletében, ám érvényét felnőttkorára, a költői hivatás választására is kiterjeszti.

S ahogy a gyermek esetében a névvarázs-hit szabályosan termelődik újra, úgy kedvez a mágikus nyelvi magatartás kifejlődésének minden olyan lelkiállapot, amely a kóros felé hajlik el. A neurotikus éppúgy megtalálja az összeköttetést, felnőtt korában is, a primitív mentalitással, ahogyan ez a gyerekekről elmondható volt. S vajon ki az, aki tökéletesen mentesnek mondhatja magát a neurózistól? József Attila a neurózist a maga korában általános tendenciának ismeri föl, és közismert tény, hogy ezt a minősítést önmagára elsősorban tartotta érvényesnek. Akár a gyermek, akár a neurotikus felől közelítjük meg névvarázs-hitét, mindkét közvetítő alany a kor egyik divatos tanításához, a pszichoanalízishez vezet bennünket. Elegendő Freud teóriájára utalnunk, s annak keretén belül is arra a művére, amely a primitív népek, a gyermek és a neurotikus között épít hidakat: a *Totem és tabu*. Mellekesen jegyzem meg, hogy Freud a néprajzi példákat legnagyobbbész Frazer híres *Aranyágyából* merítette. Azt is tudjuk, hogy József Attila nagy tisztelője volt Róheim Gézának, annak a pszichoanalitikusnak, aki az etnográfia területén igyekezett alkalmazni a pszichoanalitikus módszertani eljárásokat. A költő jól ismerte *Magyar néphit és népszokások* című könyvét, valamint ausztráliai kutatóútjáról szóló beszámolóját, *A csurunga népet*.

Népies beállítottság, a felnőttben továbbélő gyermeki világlátás, a neurózis következményei együttesen kiszabadítják az egyént a nyelvi automatizmusok rabságából, segítségére vannak abban, hogy leküzdje a megszokásnak a nyelvi magatartást színtelenné tevő, elfakító hatását és alkalmassá teszik a teremtő nyelvyakorlat folytatására, a platóni értelemben vett névalkotói tiszt betöltésére. Mindez azonban pusztá

lehetőség marad, illetve felaprózódik, sőt, elporlik a mindennapok prózájában, ha nem ad neki megfelelő keretet a költői szerep, ha nem szervezi meg munkálkodását az alkotói program, ha nem rendelődik alá egy teleologikus folyamatnak, amely a remekmű születésével zárul le. Ezért tartottuk fontosnak idézni a Babits-pamflet lakonikus, tömör bevezető mondatát: „A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbájos.” Nem más ez a kijelentés, mint a modern költő nyelvi magatartásának azonosítása az őséével, a mágikus korok nevekkkel, szavakkal cselekvő varázslójáéval.

Az elmondottak József Attila számára ha nem is kivételes, de mindenképpen különleges, ritka helyet biztosítanak azok között a szerzők között, akiknek műve az irodalmi onomasztika tárgykörében szóba kerülhet. Olyan alkotóról van szó egyrészt, akinek működési területe lényegében a lírai műnemre korlátozódik. Ami annyit jelent, hogy számára a név-probléma eleve az irodalmi névadás problémakörén kívül, tehát speciális módon jelentkezik. Másrészt pedig az ő esetében nem a tulajdonnév integrálódásáról beszélhetünk szövegeinek nyelvi rendszerébe, helyesebben nemcsak arról. Nála a név helyzete 180°-os fordulatot vesz: a költői nyelv egészének piramisa mint csúcsán, a tulajdonnév gyémántszilárdságú kategóriáján nyugszik. Ezért gondolom úgy, hogy elemzéseimmel messze nem merítettem ki a kérdéskört. József Attila névvarázs-elmélete és belőle (is) következő nyelvteremtő gyakorlata további intenzív vizsgálódások tárgya kell legyen.

MAGYAR MIKLÓS

Hős, név, névmás

— A SZEMÉLYISÉG ELHALVÁNYULÁSA
A HAGYOMÁNYOS REGÉNYTŐL AZ ÚJ REGÉNYIG —

A címben szereplő fogalmak, a személyiség és a név sorsát az irodalomkritika, sőt maguk az írók is sokszor egyazon folyamatként írják le, más szóval, számukra a személyiség eltűnésével a név varázsa is szertefoszlik. Elég itt utalni Alain Robbe-Grillet fejtegetéseire, aki a hagyományos és a modern regény szereplői között az alábbi különbséget teszi: míg az előző »jellem«, „saját — ha lehet, kettős névvel: családi és utónévvel rendelkezik”, ezzel szemben „egyetlen nagy mai regény sem felel meg a kritika ezen normáinak”. „Hány olvasó emlékszik *Az undor* vagy a *Közöny* mesélőjének nevére?” — teszi hozzá az író.¹

Itt előljáróban el kell osztatni egy alapvető tévedést: a „jellem” vagy „személyiség” eltűnése nem azonos a név narratológiai funkciójának megszűntével. A *Közöny* főszereplőjének nevére nem csupán emlékszik az olvasó, de Camus naplójából magának a beszédes névnek rendkívüli jelentőségét is ismerjük. Arról pedig, hogy miként és miért lett a *Közöny* előzményének (*A boldog halál*) Mersot-jából Meursault, egész sor tanulmány szól.²

A név szerepe kétségtől mély átalakuláson megy át a hagyományos regénytől napjainkig. Legalábbis abban a vonulatban, amelynek ívét Balzactól Proust-on át a francia új regényig rajzolhatjuk meg. Mégsem a név, hanem a személyiség eltűnésének folyamatáról van szó, s a név, sőt a névmás — bár megváltozott szerepben — továbbra is az egyik legizgalmasabb narratológiai kérdés marad.

Az alábbi tanulmány a személyiség elhalványulásának folyamatát vizsgálja hát, a hagyományos regénytől a modern regényen át a francia új regényig. Ezen az íven kísérlem meg felvázolni a személyiség sorsát a „hőstől” a „szereplőn” át a szereplő eltűnéséig. Ennek függvényében vizsgálom a név narratológiai funkciójának megváltozását.

Ugyanakkor, amikor a változások történelmi, filozófiai, társadalmi háttére jól körvonalazható, a francia új regény megszületésével szinte egyidőben kialakult új kritika

1. Vö. ROBBE-GRILLET, ALAIN: Pour un nouveau roman. Paris, Gallimard 1964. 32–33.

2. Vö. BRÉE, GERMAINE: Camus. New Brunswick, Rutgers University Press 1959.; VIALLANEIX, PAUL: Cahiers Albert Camus. 1. Albert Camus: La mort heureuse. Paris, Gallimard 1971.; STORZER, GERALD H.: „La genèse du héros de l'Etranger”. = The French Review vol. XXXVII. No 5. April 1964. 542–553.

nemcsak nem vesz tudomást a regény műfajának megkérdőjelezését elősegítő történelmi, társadalmi mozgásokról, de az új regény előzményeit is úgy vizsgálja, mintha a regény a kezdetektől napjainkig az új kritika által megfogalmazott principiumok szerint épülne.

Éppen ezért nem lesz érdektelen számba venni a regényhős metamorfózisán kívül az új kritika szereplőkoncepcióját is, annál inkább, mivel a kritikának nem kevés a szerepe magának a regény műfajának átalakulásában.

Jóllehet, a szemiotikai szereplőfelfogást aláátmasztandó, Roland Barthes vagy Philippe Hamon egészen Arisztotelészig megy vissza, hogy bizonyítsa: a szereplő teljesen alárendelt szerepet játszik a cselekménnyel szemben, maga Arisztotelész ennek ellenkezőjét látszik állítani *Poétikájában*: „A jellemeknél is — akár a cselekményszövevényben — mindig törekedni kell a szükségszerűségekre vagy valószínűségekre, úgy hogy az, amit egy bizonyos ember egy bizonyos módon mond vagy cselekszik, szükségszerű vagy valószínű legyen, s egyik dolog a másik után szükségszerűen vagy valószínűen következzen. Világos tehát, hogy a cselekmény megoldásának is magának a jellemzésből kell következnie...”³

Mind a külsődlegességekkel meghatározott jellem, mind az annak következetessége iránti elvárás, mind a cselekménynek és a jellemnek fenti összefüggése átöröklődik a XIX. századi regénybe. Egyrészt a műfaji keretek (pl. a népi komédia), másrészt a normákra épülő etika következtében egészen a lélektani regény megjelenéséig a szereplő lényegében könnyen azonosítható lesz. A ravasz szolga, a csalo orvos a *commedia dell'arte* tipikus alakjai ruhájuk, maszkjuk, hanglejtésük alapján nemcsak felismerhetők, de a néző már megjelenésük előtt tudja, milyen magatartási formát várhat tőlük, s a színészek játékát a figurához való asszimilálódási képesség alapján ítéli meg.

A normától még a felvilágosodásbeli karakter is csak annyiban térhet el, amennyiben nem hágya át az adott típus kereteit. A klasszicista komédiáktól a felvilágosodásbeli bohózatokig maguk a beszélő nevek elegendőek az alak jellemzésére. Csokonai *Az özvegy Kamyonéban* Lipitlottytól Kuruzsig él ezzel a jellemzési móddal. De még a klasszicista racionalista etikától eltérő romantikusoknál sem akadály a „teljes” személyiség ábrázolására való törekvés, azért, hogy az olvasó azonnal felismerje, kivel áll szemben, és mit várhat a továbbiakban a romantikus hőstől.

A hagyományos regény Balzac által fémjelzett „hús-vér” alakjainak meghatározott és pontosan leírható történelmi-társadalmi háttere, sőt küldetése van. A fel-törekvő, majd győztes polgárság magabiztosságának tükrői, cselekvő személyiségek, hasznos vagy káros tetteikkel egyfajta társadalmi rend előmozdítói vagy fékezői. A balzaci hős koherens személyiség, minden tettét magyarázni tudjuk alapvető jellemvonásaiból, társadalmi helyzetéből, ambícióiból.

Ám ezt a fajta hősfelfogást már Stendhal megkérdőjelezi. A maga valóságában és társadalmi meghatározottságában ábrázolt szereplőt Stendhalnál felváltja a szubjektív nézőpontból ábrázolt hős és a hős nézőpontjából bemutatott világ képe. De

3. ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*. Ford. Sarkady János. Budapest, Magyar Helikon 1963. 39–40.

bármennyire is különbözzenek Stendhal hősei a balzaci világ szereplőitől, sorsukban ugyanúgy összefonódnak a külső világ törvényszerűségeivel, tetteik logikusan következnek helyzetükből.

Az egyén és a társadalom szoros egymásrautaltságát Stendhal még csupán megkérdőjelezi, Flaubert viszont egyenesen elveti. A *Bovaryné* a társadalmi rend és a személyiség logikai egymásrautaltságának tagadása. Míg Stendhal azzal jelzi kéteyleit, hogy az egyén belső élete más szinten helyezkedik el, mint az a társadalmi struktúrában elfoglalt helye szerint megilletné, Flaubert-nél a különbség alapvető.

Amit azonban Flaubert mintegy felfedezett, s ami regényének újdonsága, vagyis az egyén kiszabadulási lehetősége a társadalmi determináltság alól, vagy mondjuk inkább úgy, hogy annak illúziója, csupán az első világháború utáni irodalom tükrében válik nyilvánvalóvá. Azt is mondhatnánk, hogy Proust teljesíti ki azt a személyiség-koncepciót, amelynek lehetőségét Flaubert megteremtette. Proust legalább annyit merített — egyrészt szándékosan, másrészt azért, mert e tanok „a kor levegőjében voltak” — a pszichológia legújabb eredményeiből, mint a kortárs filozófiából, művészetből vagy az irodalmi elődök műveiből. Bergson tanainak hatása Proust művészetére közismert. Kevésbé közhelyszerű Proust és Théodule Ribot kapcsolata, akinek műveit az író valószínűleg ismerte, s akinek alábbi megállapításai egybecsengenek a prousti személyiségkoncepció számos elemével: „... a személyiségkutatás egyik lényeges új eredménye annak kimutatása, hogy a személyiség egysége csupán egy ideál, és anélkül, hogy felbomlana vagy az örületbe hullana, a személyiség tele lehet kibékíthetetlen ellentmondásokkal...”⁴. A nagy elődök közül pontosan Stendhal intro-spektív vizsgálataira hívja fel Proust a figyelmet, amikor megjegyzi, hogy a *Vörös és fekete* írója a cselekmény során lépten-nyomon jelzi azokat a finom lelki rezdüléseket, amelyek révén a regény „motívum-regénnyé” válik.

Ami Stendhálnál eseri, Dosztojevszkijnél szisztematikus lesz. Az érzelmek, váratlan tettek vulkanikus kitörése újfajta jellemábrázolást, újfajta személyiségkoncepciót, következésképpen új esztétikai magatartást takar. Az író már nem bábjátékos módjára mozgatja figuráit, ahol a zsinórok egy meghatározott jellem koordinátái. A szereplők mintegy kicsúsznak az író hatalma alól, önálló életet élnek. Szereplőinek erre az autonómiájára utal Proust is André Gide-hez írt levelében: „Szereplőim rossz irányban fejlődnek, kénytelen vagyok követni őket azon az úton, amelyre hibáik és rossz hajlamaik vezetnek.”⁵

Anélkül, hogy itt mód nyílna annak fejtegetésére, mennyiben lesz valamennyi elődjétől különböző Proust személyiségkoncepciója, annyit jegyezzünk meg, hogy az a lukácsi megfogalmazás, ami érvényes lehet a XIX. századi regényre, s amely szerint az epikus hős az epikus világ lenyomata, aki sorsában hordozza a világ természetrajzát,⁶ Proust regényére vonatkoztatva már nem állja meg a helyét.

4. RIBOT, THÉODULE: La psychologie des sentiments. Paris, Félix Alcan 1922. 386.

5. Lettre à André Gide. In: Correspondances III. Texte établi, présenté et annoté par Philip Kolb. Paris, Plon 1977. 40.

6. Ez a megfogalmazás lényegét tekintve alig tér el az ugyancsak Hegelből is merítő Alain felfogásától a XIX. századi regényt illetően. Vö.: ALAIN: Système des beaux arts. Paris, 1920. 370.

A modern regény pedig teljesen szétfeszíti ezt a meghatározást, csakúgy, mint a normatív kritikának azokat az elvárásait, amiket többek között Arnold Bennette fogalmaz meg: „A jó regény alapjául a jellemalkotás szolgál, és semmi egyéb... Számít a stílus, számít a cselekmény, számít a látásmód eredetisége. De semmi ezek közül közelről sem számít annyira, mint a jellemek meggyőző volta. Ha a jellemek valódiak, akkor a regénynek van esélye, ha nem azok, a feledés lesz osztályrésze”.⁷

Ennek és az ehhez hasonló elvárásoknak már Dosztojevszkij sem felel meg. Ortega y Gasset 1924-ben felhívja Dosztojevszkijnél arra, hogy csupán látszólag ad klasszikus jellemrajzot: „Felettebb érdekes meglesni Dosztojevszkijt, miként bánik el ravaszul olvasóival. Aki nem figyel alaposan, azt hiszi, hogy alakjai mindegyikét definiálja, meghatározza. Valóban, ha új személyt mutat be, csaknem mindig rövid életrajzi beszámolóval kezdi, úgy, hogy az az érzésünk, hogy máris kimerítő felvilágosítást szerezünk tulajdonságairól és képességeiről. Alighogy valóságosan akcióba lép azonban, akarom mondani: beszél és cselekszik, észrevesszük, hogy hamis nyomon járunk. Az illető nem úgy viselkedik, mint azt az állítólagos meghatározás megkívánja.”⁸

Mihail Bahtyin a dosztojevszkiji regénynek ezt a vonását szélesebb összefüggésben is feltárja: „A hős Dosztojevszkij számára nem a valóság meghatározott, szilárd, társadalmilag és egyénileg tipikus jelensége, nem is egyértelmű és objektív vonásokból összeálló konkrét arc, melynek részletei összességükben választ adhatnak arra a kérdésre, hogy „kicsoda az illető”. Dosztojevszkijt a hős mindig úgy érdekli, mint a világnak és önmagának sajátos szemléleti módja, az ember meghatározott értelmezési és értékelési pozíciója, amelyből önmagát és a környező világot megítéli. Dosztojevszkij számára sosem az a fontos, hogy mi hőse a világban, hanem elsősorban az, hogy milyen a világ hősében, és milyen a hős önmaga szemében.”⁹ Bahtyin Dosztojevszkij szereplőit mintegy a modern regény „hősmoddelljeként” kezeli.

Való igaz, hogy Dosztojevszkijt már „gogoli” korszakában sem a kishivatalnok, hanem annak tudara érdekli.

Az 1920-as – 30-as években szinte divat a regény kríziséről beszélni. Ortega y Gasset abban látja a regény válságát, hogy gyakorlatilag lehetetlen új motívumokat találni, s az írók már nem tudják kielégíteni az olvasók mindig újabbra vágó igényeit.

François Mauriac ugyancsak válságosnak ítéli meg a regény helyzetét, Gabriel Marcel pedig ugyanezt a krízist a személyiség fogalma krízisének egyik aspektusaként kezeli. Alapvetően azonban a társadalom válságáról van szó, ha nem is mondja ki ezt így Mauriac, amikor arról beszél, hogy a kor sok fiatalat „elfordít az értékektől, amelyekben már nem hisz”.¹⁰ Maga Mauriac még hisz abban, amiben sok

7. Vö. WOOLF, VIRGINIA: A pille halála. Budapest, Európa Kiadó 1980. 491.

8. ORTEGA Y GASSET, JOSÉ: Korunk feladata. Budapest, ABC Könyvkiadó RT. 1944. 124 – 125.

9. BAHTYIN, MIHAIL: A szó esztétikája. Budapest, Gondolat Kiadó 1976. 83.

10. Vö. MAURIAU, FRANÇOIS: Le roman. L'Artisan du livre. 1928. 12.

kortársa már nem: hogy emberi drámák, konfliktusok továbbra is elegendő élménynyagot adnak ahhoz, hogy az író hús-vér alakokat teremtsen.¹¹

Két évtizeddel később Nathalie Sarraute már nemcsak az író, de az olvasó bizalmatlanságát, gyanakvását is konstatálja a hagyományos szereplők, típusok iránt: „...nem csupán az író nem hisz szereplőiben, de maga az olvasó sem képes bennük hinni” — írja beszédes című könyvében, *A gyanakvás korszakában*.¹² Sarraute konkrét példákkal támasztja alá iménti feltevését: „... a regényhős napjainkban már csak árnyéka önmagának. Az író csöppet sem szívesen ajándékozza meg azzal, aminek következtében oly könnyen rögzíthető: fizikai külsővel, mozdulatokkal, cselekedetekkel, benyomásokkal, rég ismert, sokat tanulmányozott, szokványos érzelmekkel — amelyeknek segítségével oly olcsón sikerülne az életszerűség látszatával felruházni és az olvasó számára kényelmesen megragadhatóvá tennie. Még a név is, amellyel mindenképp el kell éktelenítenie, kellemetlen feladat a regényíró részére. Gide nem ad családnevet hőseinek, mert az azzal a kockázattal járna, hogy egy csapásra olyan világba telepítené őket — még hozzá igen határozottan —, amely túlságosan hasonlít az olvasó világához, s inkább ritka keresztneveket használ. Kafka csak kezdőbetűvel jelzi hőseit, önnön nevének kezdőbetűjével. ...Faulkner...A *hang és téboly* című regényében ugyanazt a keresztnévet adja két különböző szereplőnek. Ez a keresztnév, melyet Faulkner úgy kapkod ide-oda az olvasó ingerült tekintete előtt, mint kutya orra előtt a cukrot, arra kényszeríti az olvasót, hogy folyton résen álljon.”¹³

Míg Sarraute pusztán az olvasó figyelmének lekötését hangsúlyozza Faulkner névadásában, Michel Butor sokkal mélyebb okokat fedez fel, s — ami meglepőnek tűnhet az új regény egyik teoretikus írójának tollából — egyáltalán nem a formális okokat kutatja. Faulkner — mondja Butor — csak ugyanazon a családon belül ad két szereplőnek azonos nevet, s ez a kommunikációt, a családi kapcsolatokat hivatott szolgálni.¹⁴ Valóban, *A hang és téboly*ban az apa és fia (Jason), az anya és lánya (Caddy), valamint a nagybácsi és unokahúga(!) (Quintin) szerepelnek azonos néven. Faulkner példája arra is figyelmeztet, hogy a névadás problematikáját esetenként kell megvizsgálni, s minden hamis általánosítástól óvakodni kell.

De pontosításra szorul Sarraute-nak Gide-del kapcsolatos megjegyzése is. Veszélyes dolog ugyanis egybemosni a névadásra vagy a jellemábrázolásra vonatkozó megállapításokat a gide-i regényre vonatkozóan. Míg ugyanis a főszereplőknek elsősorban a hangjukat halljuk, anélkül, hogy konkrétabb jellemzést kapnánk róluk, a mellékszereplők leírása akár Balzac regényébe is beillene. Erről az író maga is vall *A pénzhamisítók naplójában*: „A legfontosabb szereplőket nem kell túlságosan premier planba helyeznem — vagy legalábbis nem túl gyorsan —, hanem épp ellenkezőleg, okosabb a háttérben hagyni, várni őket. Nem leírni hőseimet, hanem

11. Vö. uo. — A *Le romancier et ses personnages* c. tanulmányában pedig ezt írja MAURIAC: „A művészetek között a regény az első, mégpedig témájánál fogva. S ez az ember.” (Paris, R. A. Corrèa 1933. 122.)

12. *L'Ère du soupçon*. Gallimard 1956. 71.

13. Uo. 17.

14. BUTOR, MICHEL: *Répertoire*. Editions de Minuit 1960. I. 252.

kényszeríteni az olvasót, hogy elképzelje magának őket, a statisztikát viszont, ellenkező módszerrel, pontosan leírni és erősen kiemelni, premier planba helyezni, hogy annál jobban distanciáljam a többieket”.¹⁵ Különös, de a hagyományos regényhez szokott olvasó számára legalábbis szokatlan jellemábrázolási koncepcióval állunk itt szemben. A kérdés még érdekesebbé válik, s megmutatja azt a tendenciát is, amely más-más utakon, de egybehangzóan a modern regény személyiségkoncepciója felé mutat, ha egybevetjük e tekintetben Gide, Proust valamint Sartre fő- és mellékszereplőinek ábrázolását. Mindhárom írónál megfigyelhető az a paradox jelenség, hogy míg a mellékszereplők szinte aprólékos realizmussal kerülnek bemutatásra, a főhősök lényegében mindenfajta külső jellemzést nélkülöznek. Proustnál a két típusú szereplő a szerzőnek azon filozófiai és esztétikai koncepcióján alapul, hogy a főszereplők egyrészt az idő romboló hatása, másrészt a szubjektum lelkiállapotváltozásai miatt állandó és gyökeres változásokon mennek át — ide értve a narrátort is —, míg a mellékszereplőket nem érintik e változások. Gide esetében elsősorban morális indítékokból kerülnek elkülönítésre a fő- és a mellékszereplők. Így alakul ki a „crustracés” (rákfélék) és a „subrils” (dörzsöltek) kategóriája. Sartre jellemábrázoló módszere igen közel áll Gide-éhez, még abban is, hogy kialakult jelleme csak a felnőtt világának van, a polgároknak, akik elfogadják az establishment szabályait, akik a hagyományok, a konvenciók rabjai. Ezek a „salauds” (gazemberek) kategóriáját alkotják, (Gide-nél a rákfélék), míg a gide-i „dörzsöltek” világának a „tricheurs” (csalók) csoportja felel meg, akik az „acte gratuit” vonzásában élnek, fellázadnak minden konvenció ellen.

Gide modernségére a kritika csupán az új regény megjelenése óta figyelt fel. Ez a tény még nagyobb hangsúlyt ad Sőtér István rendkívül pontos és finom meglátásának, amellyel már 1944-ben megjósolta Gide későbbi hatását: „Az angol irodalom különösen sokat köszönhet a roman pur elméletének, s ha a regénynek ez a fajtája nem valósult is meg mindeddig, még Gide Oeuvre-jében sem, maga a terv, a gondolat ösztökélően hathat tovább, amíg testet ölt valamikor — és leginkább valószínű, hogy a francia irodalomban fog testet öltetni.”¹⁶

Mind a kritika, mind az új regény elméletíróinak névsorából kimarad André Malraux neve, valahányszor a személyiség eltűnésének folyamatát boncolgatják. Pedig a malraux-i művek személyiségkoncepciójának elemzése során szükségszerűen arra a következtetésre jutunk, hogy Malraux személyiségábrázolását mintegy összekötő kapocsként kell tekintenünk Gide és Proust, valamint Sartre és Camus között, megmutatva azt az ívet, amely egyrészt a gide-i és prousti regény által különböző módon, de „megcsonkított” személyiség további „amputációjával” áthajlik a személyiség nélküli regényvilágba, másrészt az egzisztencialista regény megjelenése előtt megteremt az abszurd hős prefiguránsait. S ha kétségünk támadna afelől, hogy Malraux tudatában van hőseinek személytelenségét illetően, elegendő elolvasnunk az írónak Gaëtan Picon tanulmányához fűzött széljegyzeteit: „Nem hiszem, hogy a regényíró-

15. GIDE, ANDRÉ: A pénzhamisítók naplója. Ford. Réz Pál. Budapest, Európa Kiadó 1981. 416.

16. SÓTÉR ISTVÁN: Betegség és klasszicizmus (André Gide). In: S. I.: Világtájak. Esszék és jegyzetek. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1957. 166.

nak szereplőket kellene alkotnia;...Úgy vélem, hogy nagyon sok regény- és drámaíró számára a dráma teremti a hőst, nem pedig a hős a drámát...”¹⁷

A hős eltűnése nem a név eltűnésével jár, hanem a név szerepének megváltozásával.

A faulkneri örökség, a névazonosság és -felcserélhetőség az új regényben általánosul. A jellem, a jellemzés hiányát, feleslegességét hangsúlyozó névcserék; azonos nevek, a csupán egy kezdőbetűvel jelzett szereplők sora végtelen az új regényben. Butor *Degrés* című regényében két tanulót is Farge-nak neveznek, holott nem is rokonok. Ugyanitt egy tanár és egy tanuló neve egyaránt Hutter. Ez akár egy hagyományos regényben sem lenne kizárt, ám Butornál az azonos nevek a regényszerkezet pillérei lesznek, ami más módon ugyan, mint a többi új regényben, de ugyancsak a személyiség felbomlásának stádiumát jelzik. Robert Pinget *Inquisiteur*-jában két Gustave és két Raoul szerepel, anélkül, hogy tudnánk, mikor melyikről van szó. Claude Simon *A Le Palace* című regényében a mesélő nem emlékszik annak nevére, akiről éppen beszél: Martinez, Alvarez, Sanchez, Gonzalez, Gomez, Alonso?

Robbe-Grillet *A Les gommés*-ban két Dupont-t szerepeltet, a *La Plage* című novella három szereplője egyforma. A *La Jalousie*-ban a lány hol Violetta, hol Jacqueline, míg a tengerész egyszer Pierre Robin, másszor Jean. A *La maison des rendez-vous* két szolgálólánya teljesen egyforma, ezenkívül „lehet, hogy mindkettőt Kimnek hívják”. Másutt a névhasználat teszi bizonytalanná a szereplők azonosítását: Lauren, Loraine, Laureen; Johnson, Jonestone; Georges Marchat, Georges Marchant, Georges Marchand. A *Pour une révolution à New York*-ban maga a narrátor is a legkülönfélébb neveket jeleníti meg. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a kezdetben JR, majd hol Joan Robeson vagy Robertson, hol ismét JR néven szereplő lány egyszer fr, máskor puerto ricoi néger. A hasonlóság, az egymással való felcserélhetőség nem elég. A szereplők még álarcot is viselnek, ami végképp lehetetlenné teszi azonosításukat.

Az új regény lesz a hős eltűnésének par excellence színhelye, ahol a hősből felcserélhető nevű és személyazonosságú szereplő, majd „il” vagy semmi sem marad, ami jellegzetes, ami jelentőséggel bírna, s a Heideggernek tulajdonított „ittlét” illusztrálásáig jut el.

A hagyományos regény cselekvő hősét az új regényben a passzív szemtanú váltja fel, amelynek par excellence megtestesítője Mathias, a házaló óraárus Robbe-Grillet *Le Voyeur* című regényében. A dolog pikantériáját csak fokozza, hogy valójában azt sem tudjuk igazán, ki a „kémlelő”. Mert ha nem az ifjú Marek a gyilkos, hanem Mathias — ez a regényben nem derül ki —, akkor megcserélődnek a szerepek. S pontosan a szereplőknek ez a felcserélhetősége lesz az új regény egyik „újdonossága”, ami persze nem előzmények nélkül való.

Ugyancsak a szem regisztráló szerepére csökkenti Claude Simon is hőseinek tevékenységét. Montès betegesen passzív (*Le Vent*). Nemcsak Stendhal cselekvő hőseitől áll távol, de a Közöny Meursault-jának moralizáló lázadása is hiányzik belőle, sőt

17. PICON, GAETAN: *Malraux par lui-même*. Paris, Seuil 1965. 39.

Roquentin csömör-érzése is idegen tőle. Louise semmit sem tesz, hogy sorsán változtasson (*L'Herbe*). Bár sorsában, rosszul sikerült házasságában Bovaryné rokona — még szeretője is van a csalódott asszonynak —, hiányzik belőle annak többre és jobbra vágyása. Egyáltalán, hiányzik belőle mindenféle ambíció.

Sarraute szereplői csak kémlelik egymás cselekedeteit, „gyanakszanak”, de semmit sem tesznek. Dosztojevszkij és Proust hősei is csupán mint „lelkiallapot hordozói” érdeklik az frónót. „Mindig egy lélektani mozzanatból indulok ki; sohasem egy szereplőből. Ezek a helyzetek, mozzanatok, tropizmusok, érdekelnek, s nagyon meglep, amikor valamely szereplőm jellemvonásáról beszél nekem valaki”.¹⁸

1946-ban, tehát jóval az új regény megjelenése előtt a *Portrait d'un Inconnu*-vel Sarraute „ellenregényt” ír, mint arra Sartre rámutat a műhöz írt előszavában. Valóban, ha csupán a szereplőkre szűkítjük is vizsgálódásainkat, azt kell látnunk, hogy jóllehet Sarraute szereplőinek egymást marcangoló egymásmellett-élése emlékeztet akár Mauriac regényeinek atmoszférájára is, az apa mérhetetlen zsugorisága láttán egy anti-Goriot apó képzeze rúnhat fel, a párhuzam ennél tovább nem megy. Sarraute regényében minden jellemvonás csak külsőség, a lényeg az indulatok mélyén lappangó „tropizmusok”, azaz a többiek cselekedeteinek hatása és az egyén reagálása e hatásokra. Sarraute regényeiben kétféle szereplő van (nem két típus), a gyengék és az erősek. S a kétfajta szereplőt a „gyanakvás” köti egymáshoz. A gyengék igyekeznek kifürkészni az erősek gondolatait, míg az erőseknek azért van szüksége a gyengékre, hogy azokkal szeszélyes játékokat folytathassanak. A gyengék fizikailag is azok, és védelemre szorulóak. A *Martereau* narrátora képtelen megállni a saját lábán, nagynénje szárnyai alatt él. A *Le Planetarium* Alain nevű figurája anya nélkül felnőtt árva. Valamennyi gyenge szereplő közös jellemzője az akaratgyengeség, a befolyásolhatóság, ám mindez nem az elesettség bemutatása vagy akár a szánalomkeltés szándékát jelzi Sarraute-nál. A szereplők fizikai és idegrendszeri gyengesége csupán alapul szolgál az állandó bizonytalanság, a szubjektivitás atmoszférájának megteremtéséhez. A szereplők ítélete másokról, de önmagukról is állandóan változik, ezáltal mintegy megkérdőjelezve a „személyiség”, a „jellem” létezését is.

Butor szürke hivatalnok a kívül áll saját elhatározásának megváltoztatásán is (*La Modification*). Jean Cayrol lázári hőse a „mások szerelmét éli”, Jean Thibaudeau *Ouverture*-jében pedig egyetlen szereplő van név és személyazonosság nélkül.

Beckett nyomorékjai (színdarabjaiban éppúgy, mint regényeiben) már az ember pusztulását példázzák. A *Fin de partie* négy szereplője közül kettő (a szülők) egy szemetesládából replikázó nyomorék, míg a „főhős” felállni, nevelt fia s egyben szolgája pedig leülni nem tud. A *Malone meurt*-ben egy haldokló szavait halljuk, az *Innommable*-ban pedig már teljesen személytelen szereplő beszél szüntelenül és végetérhetetlenül. Míg Beckett előrevetíti a hős halálát, Philippe Sollers — más módon ugyan — meg is valósítja azt: *Drame* című frásában már nincs egyetlen szereplő sem.

A mutatóvány szemmel láthatólag teljes sikerrel járt. Miután az író-mutatóványos elővárásolta a regény feneketlen cilinderéből a személyiség szinte számbavehetetlen

18. Les Nouvelles Littéraires. 1955. juin, 25.

és ezer színű sokaságát, az utolsó sovány nyulacskát, a személyes névmásra zsugorodott szereplőt is eltünteti igencsak megcsappant közönsége szeme láttára.

Ennek a mutatóválnak bűvészinasai maguk a kritikusok. A szemiotikai elemzéseknek nem kis szerepük van abban, hogy 1971-től nyilvánvalóvá váljon: az új regény immár nem spontán és elszigetelt egyéni törekvéseket fedő elnevezés, hanem tudatos, elméleti megalapozást igénylő mozgalom. A kritika szerepére mi sem utal jobban, mint az a tény, hogy a „nouveau nouveau roman” elnevezésű csoportosulás vezéralakja immár nem Alain Robbe-Grillet, hanem a teoretikus-író Jean Ricardou, akinek elméleti munkássága egyértelműen az új regény formalizálása irányában hatott.

Ugyanakkor a kritika nem várta meg a hatvanas éveket, hogy formai szempontok alapján osztályozza a szereplőket.

F. M. Forster már 1927-ben megalkot egy tipizálást, amely több ponton mutat egyezéseket Propp 1928-ban megjelent mesemorfológiájával — jöllehet a két szerző egymástól teljesen függetlenül dolgozott, s indíttatásuk is különböző volt. Ezekre a munkákra hivatkozik és támaszkodik a szemiotikai tipizálások túlnyomó többsége. Forster kétféle regényalakot különböztet meg az *Aspects of the Novel*¹⁹ című könyvében: „lapos” személyiségnek nevezi az egyszerű, típusként kezelhető szereplőket. Ezekről azt mondja, hogy csupán egyfajta kapcsolatunk van velük, ám nem ismerjük meg őket sokszempontú elemzés alapján. Ezzel szemben a „kerek” személyiségek különböző aspektusokból bemutatott, komplex egyéniségek.

Forster elméletéhez közelálló módon, a szemiotikusok néhány kategóriára szűkítik a szereplők típusait.

Tzvetan Todorov Propphoz hasonlóan redukálja a szereplőtípusokat kapcsolatteremtő, relációhordozó kategóriákra, mint „vágy”, „kommunikáció”, „részvétel” fogalmak közötti kapcsolatokra. Hozzáteszi ugyan, hogy a fenti distinkciókat már A. J. Greimas megfogalmazta, elismeri, hogy e kategóriák túl általánosak, és az emberi kapcsolatokat aligha lehet e háromra szűkíteni. Ám fenntartja állítását, hogy minden elbeszélésben néhány alapvető kapcsolatra épül a mű struktúrája. Todorov idézi Sklovszkijt, aki szerinte megalkotta azt a szabályt, amely képet ad az emberi kapcsolatokról. Puskin *Anyeginje* és más művek alapján Sklovszkij a következő törvényszerűséget vázolja fel: „Ha „A” szereti „B”-t, „B” nem szereti „A”-t. Amikor „B” kezdi szeretni „A”-t, „A” már nem szereti „B”-t.”²⁰ Ami pedig magát a szereplő fogalmát illeti, azt Todorov az alábbiak szerint határozza meg:

„1. A szereplő a narratív mondat alanya.

2. szereplőnek lehet nevezni az elbeszélés során az alanyhoz rendelt attribútumok egészét.”²¹

19. FORSTER, E. M.: *Aspects of the Novel*. London, 1927.

20. TODOROV, TZVETAN: *Littérature et signification*. Paris, Larousse 1971. 66.

21. Vö. DUCROT, OSVALD — TODOROV, TZVETAN: *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris, Editions du Seuil 1972. 283. — Todorov felfogása a szereplőkről még világosabban megfogalmazódik a *Les catégories du récit* című tanulmányában, ahol TOMASEVSKIJT idézi: „A szereplő egyáltalán nem szükséges a történethez. A történet mint motívumok rendszere nem igényli a szereplőt

Roland Barthes egészen az ókori retorikáig megy vissza, hogy elméletének forrásvidékét feltárja, s arra hivatkozik, hogy az arisztotelészi poétikában a szereplő fogalma másodlagos, teljesen alárendelt szerepet játszik a cselekménnyel szemben. (Ennek cáfolatát már láttuk a cikk elején). Tovább menve, Vossiusnál és valamennyi klasszikus elméletfrónál ugyanezt a koncepciót látja megvalósulni. Ám „a későbbiekben” — mondja Barthes — az addig csupán egy névként jelölt szereplő pszichológiai tartalommal telítődik, egyéniséggé, személyiséggé válik, s maga alá rendeli a cselekményt.²² Nos, Barthes ezt a „pszichologizáló” korszakot úgy, ahogy van, zárójelbe kívánja tenni, s megfogalmazza a strukturalista-szemiotika szereplőkoncepcióját: „Megjelenése óra, a strukturalista elemzés viszolyog a szereplőnek mintegy lényegként (essence) való kezelésétől, még ha csupán osztályozás miatt történik is az”. A továbbiakban Todorov, Tomasevskij, valamint Propp munkáira hivatkozik, nevezetesen ez utóbbinak közismert tipológiájára, amely aszerint osztályozza a mese szereplőit, hogy milyen cselekedetek hordozói: mágikus tárgyak adományozói, segítő, gonoszak stb. Végül Barthes összegzi Brémond, Todorov, Greimas és mások törekvéseit a tipizálásra vonatkozóan, amelyek két pontban foglalhatók össze:

1. A strukturalisták a szereplőt nem mint „élőt” (être), hanem mint „résztevőt” (participant) fogják fel.

2. A szereplőt a cselekményben való részvételük alapján tipizálják. A cselekvési szférák szerintük kisszámúak és tipikusak, így osztályozhatók. A cselekvéssel jelölt szereplő kíván, kommunikál, harcol stb.²³

Philippe Hamon magát a szereplő mint élő személy meghatározást is elveti. Pontosan Roland Barthes-ra hivatkozik, aki a *L'Empire des Signes*-ben kimutatja, hogy a japánok már nyelvükben is megkülönböztetik az élő és élettelen, a fiktív személyre ez utóbbi megjelölést használva. Hamon szerint a szereplő kategóriája a poétika egyik legelhanyagoltabb területeinek egyike. Mindenféle lélektani elemzésen alapuló személyiségkonceptiót elvet, csakúgy, mint a hősök modelljeinek, az írói életrajznak szerepét a szereplők tipizálása során. Elméletének megvalósítását Zola *Les Rougon-Macquart*-jának szereplőin mutatja be 1983-ban megjelent vaskos tanulmányában.²⁴ Greimas, akinek számára a szereplők csupán „lexémák”. melyeket a szintaxikai kapcsolatok rendeznek, hat aktánsra szűkíti ezek lehetőségeit.²⁵ A. S. Avalle pedig a név, a másikhoz való viszony, a jellem és a funkció, a cselekmény szerint variálható szimbólumokként kezeli a szereplőket.²⁶

és annak tulajdonságait.” Majd a szereplőknek mint a kapcsolatokra szűkített jeleknek funkciójáról szól: „... minden szereplőt a többi szereplőhöz fűződő kapcsolata határozza meg”. In: Communication. No 8. 1966. 132–133.

22. Vö. BARTHES, ROLAND: Introduction à l'analyse structurale des récits. In: Poétique du récit. Paris, Editions du Seuil 1977. 33.

23. Vö. Uo. 35.

24. Vö. HAMON, PHILIPPE: Le personnel du roman. Le système des personnages dans les Rougon-Macquart d'Emile Zola. Genève, Droz 1983.

25. A hat aktáns: Sujet, Objet, Destinateur, Destinataire, Opposant, Adjuvant. Vö. DUCROT, O. — TODOROV, T.: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. 289.

26. Vö. HAMON, PHILIPPE: Le personnel du roman. 17/19 lábjegyzet.

A szemiotikai elemzések a szereplőket egyértelműen a jelek közé sorolják. Még Roland Barthes szembeállítja a hagyományos kritika „személyiség”-fogalmával és mint „a nyelvészeti jelek egyik komponensét” tünteti fel, Gérard Genette még azt is megkérdőjelezi, hogy magának a nyelvtani személynek bármiféle jelentősége lenne a mű kompozíciója szempontjából: „...számomra minden elbeszélés — explicit módon vagy nem — „egyes szám első személyben” íródott, mivel a narrátor bármikor az említett személyes névmással jelölheti magát”. Sőt, Genette ennél is tovább megy, s azt állítja, hogy az író mintegy a hangulata szerint választhatja meg, hogy egyes szám első személyben vagy harmadik személyben meséljen: „...az író, úgy képzelem, egyik napon egyik elbeszélését első személyben, máskor egy másikat harmadik személyben kívánja megírni, minden ok nélkül, csak úgy, a változatosság kedvéért... miért írnak egyesek fekete, mások kék tintával?”²⁷

Nem lenne itt helyénvaló sommás ítéletet mondani a szemiotikai szereplőkonceptió helyénvalóságáról vagy tarthatatlanságáról. Annyit mindenestre különösebb kockázat nélkül el lehet mondani, hogy a formalista megközelítések szinkron leírási módszere elsősorban a „formalizált regény (új regény, nouveau nouveau roman)” esetében bizonyulnak operatívnak. Ugyanakkor a személyiség elhalványulásának folyamatát csupán a diakrón vizsgálódások segítségével lehet elvégezni.

Végezetül még annyit, hogy a személyiség sorsa korántsem egy lineáris folyamat, amely a „teljes” személyiségtől a „szereplőn” át a név- és személyazonosság nélküli személytelen figuráig vezet a kezdetektől napjainkig. A névazonosságnak, a felcserélhető neveknek, a név helyébe lépő névmásnak pedig ugyanúgy megvan a narratológiai funkciója, mint teszem azt, a beszélő neveknek.

A fentiekben a személyiség változásainak csupán egyetlen fonalát követtem. S úgy tűnik, ez a fonál a nyolcvanas évekre elszakad vagy a végére jutunk, és ismét az előtérbe kerülnek az új regény mellett is tovább élő alkotások, amelyek Thibaudet szavaival élve az embernek a világban elfoglalt helyéről szólnak az emberhez. Tegyük még hozzá azokat, amelyek Dosztojevszkij óta a világnak az emberben elfoglalt helyét s a személyiségek önmaguk szemében betöltött szerepét boncolgatják.

27. GENETTE, GÉRARD: *Nouveau discours du récit*. Paris, Editions du Seuil 1983. 77.

A NOMEN ÉS A LOGOSZ

ERNST CASSIRER

Nyelv és mítosz*

Ha eddig azon fáradoztunk, hogy a nyelvi és a mitikus fogalomképződés közös gyökereit felderítsük, úgy most az a kérdés merül fel, hogyan jelenik meg ez az összefüggés a mitikus és a nyelvi „világ” szerkezetében. Olyan törvény nyilvánul meg itt, amely minden szimbolikus formára egyaránt érvényes, és amely azok fejlődésének lényegi meghatározója. Ezek a formák nem jelennek meg azonnal mint különálló, önmagukban létező és felismerhető alakulatok, hanem csak fokról fokra válnak el a mítosz közös termőtalajától. A szellem minden tartalma csak ebben az összefonódottságban adott számunkra teljes valójában, még ha szisztematikusan saját területet kell is kijelölnünk nekik, és saját, önálló „elvek” alapjára kell is helyezniük őket. Az elméleti, a gyakorlati és az esztétikai tudat, a nyelv és a megismerés, a művészet, a jog és az erkölcs világa, a közösség alapformái és az államéi: mindezek eredetüket tekintve még mindig a mitikus-vallási tudathoz kötődnek. Olyan erős ez az összefüggés, hogy fellazulása teljes széthullással fenyegeti a szellem világát; az egyes formák, azáltal, hogy kifelé törekszenek az egészből és specifikus sajátosságokra támasztott igényüket állítják vele szembe, úgy tűnik, sokkal inkább önmagukat fosztják meg gyökereiktől és saját lényegük egy részét adják fel. Csak fokozatosan világosodhat meg előttünk, hogy éppen ez az önfeladás jelenti önkiteljesedésük egyik szükséges mozzanatát, hogy a tagadás új pozíció csíráját rejt magában, hogy maga a szakítás új összefonódás alapjává válik, amely más jellegű feltételekből nő ki.

A nyelvi tudatnak a mitikus-vallási tudathoz való eredeti kötöttsége mindennek előtt abban fejeződik ki, hogy minden nyelvi képződmény egyidejűleg mitikus, bizonyos mítoszi erővel megáldott jelenségként nyilvánul meg, sőt, hogy a nyelv szava egyfajta őserővé válik, amelyben minden létezés és minden történet gyökerezik. Bármilyen messzire megyünk is vissza a mitikus kozmogóniák történetében, mindegyikükben újra és újra a szónak ez az uralkodó helyzete rajzolódik ki. Azok között a szövegek között, amelyeket Preuss az uitoto indiánok körében gyűjtött, található egy, amit a gyűjtő közvetlen párhuzamba vont *János Evangéliumának* bevezető mondataival, és amely — az általa közölt fordításban — valóban szinte ugyanúgy hangzik. Ez pedig a következő: „Im Anfang gab das Wort dem Vater den Ursprung”.¹ [„Kezdetben a szó adta az atyának az eredetét.” — A ford.]

Bármilyen meglepőnek és frappánsnak tűnjék is ez az összecsengés, bizonyára senki nem kívánja megkérdőjelezni, hogy belőle a primitív teremtetéstörténet és *János Evan-*

*Részlet.

1. PREUSS: *Religion und Mythologie der Uitoto*. Göttingen und Leipzig, 1923. I. 25–26.; II. 659.

géliumának spekulációi közötti közvetlen rokonságot vagy csupán a tárgyi tartalom analógiáját olvassa ki. Másrészt viszont ez az összecsengés mégis bizonyos probléma elé állít bennünket: azt mutatja ugyanis, hogy itt valamilyen rejtett közvetett kapcsolatnak kell fennállnia, amely a mitikus-vallási tudat „primitív” kezdeteitől egészen azokig a magas szintű képződményekig terjed, amelyekben ugyanaz már a tisztán spekulatív tudatba kerül át.

Csak akkor nyerhetünk pontosabb betekintést ennek a kapcsolatnak a jellegébe és okába, ha sikerül a szó mitikus-vallásos tiszteletének különféle példáiban, amelyeket a vallástörténet lépten-nyomon elénk tár, a tartalom közös vonásaitól a forma egységig visszahatolni. Minden bizonnyal valamilyen meghatározott, lényegében nem változó funkció az, ami a szónak ilyen feltűnő vallási jelleget kölcsönöz, ami kezdettől fogva a vallási szférába, a „szentség” szférájába emeli. A szó majdnem minden nagy kultúrvallás teremtéstörténeteiben mindenhol a legfőbb teremő Istenhez kötődve jelenik meg; vagy úgy, mint eszköz, amit a teremő használ, vagy éppen mint elsődleges ok, amelyből, mint minden, létezés és a lét mindennemű rendje, ő maga is származik. A gondolat itt közvetlenül egybe szokott kapcsolódni nyelvi kifejezésével: mert a szív, amely gondolkodik, és a nyelv, amely beszél, szükségszerűen összetartoznak. Az egyik legkorábbi egyiptomi teológiai dokumentumban eszerint Ptah teremő Istennek tulajdonítják a „szívnek és a nyelvnek” ezt az őseréjét, amely által létrehoz és ural minden Istent és embert, minden állatot és mindent, ami él. Minden, ami van, az ő szívének gondolata és az ő nyelvének parancsa által jött létre: e kettőnek köszönheti keletkezését minden testi és lelki létező, a Ka léte és a dolgok minden minőségének léte. Itt tehát, amint hangsúlyozták, a kereszténység kora előtt több ezer évvel Isten mint szellemi létező fogalmazódik meg, aki a világot elgondolta, mielőtt megteremtette volna, és a teremés, a kifejezés eszközeként a szót használta.² És mint minden fizikai és pszichikai létező, ugyanúgy benne gyökerezik

2. ld. MORET: *Mystères Egyptiens*. Paris, 1913. 118–119, 138; Vö. ERMAN: *Ein Denkmal memphitischer Theologie, Sitzungsbericht der königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften*. XIII. (1911.) 916–917. — ezzel pontos párhuzam található pl. a polinézek egyik teremésénekében, amely *Bastian* fordításában így hangzik:

„Im Anfang der Raum und Gefährte
Der Raum in des Himmels Höhe
Tanaoa erfüllte, durchwaltet den Himmel
Und Mutuhei schlingt drüber sich hin.
Keine Stimme damals, kein Laut noch war,
Nichts Lebendes in Bewegung.
Noch Tag war nicht, noch war kein Licht,
Eine finstere, schwärzdukelnde Nacht.
Tanaoa war's, der die Macht beherrscht
Und Mutuhei Geist die Weite durchdringt.
Aus Tanaoa hervor Atea entsprang,
In Lebenskraft schwellend, mächtig und stark,
Atea wars nun, der den Tag beherrscht
Und Tanaoa ihn trieb er fort.”

„Az alapgondolat az, hogy Tanaoa úgy idézi elő a fejlődést, hogy a kezdeti hallgatást (Mutuhei) megszünteti a hang (Ono) megteremtése, és Atea (a fény) eljegyzést tart a hajnalpírral (Atanua).” — S. BAS-

minden erkölcsi kötelék és etikai rend is. Azok a vallások, amelyek világmépüket és kozmogóniájukat mindenekelőtt egy alapvető etikai ellentétre, a Jó és a Rossz dualizmusára alapozzák, a nyelv szavában azt az egyedüli őserőt tisztelik, amely a káoszt képessé tette arra, hogy erkölcsi-vallásos kozmoszá alakuljon át. A Bundehešh-nek, a párszik kozmogóniájának és kozmográfiájának bevezetője leírja, hogyan kezdődik a jó és a gonosz hatalom, az Ahura Mazda és Angra Mainyu közötti harc azzal, hogy Ahura Mazda elmondja a szent ima (Ahuna vairya) szavait: „Das aus 21 Worten bestehende sprach er. Das Ende, nämlich seinen Sieg, die Machtlosigkeit des Angra Mainyu, das Abnehmen der Daeveas, die Auferstehung und das zukünftige Leben, das Aufhören der Opposition gegen die (gute) Schöpfung in Ewigkeit zeigte er dem Angra Mainyu ... Als von diesem Gebet der dritte Teil gesprochen war, krümmte Angra Mainyu vor Furcht seinen Leib, als zwei Dritteile gesprochen waren, fiel er auf die Knie, und als das Ganze gesprochen war, wurde er bestürzt und machtlos an den Geschöpfen des Ahura Mazda Ungebührlichkeit zu verüben, und war 3000 Jahre in bestürzung.”³ [„A 21 szóból állót mondta. A véget, azaz az ő győzelmét, az Angra Mainyu hatalomvesztését, a dévák elmúlását, a feltámadást és a jövőbeni életet, a (jó) teremtettség ellenettétjének megszűnését az örökkévalóságban — ezt mutatta meg Angra Mainyunak ... Amikor elhangzott ennek az imának harmadrésze, Angra Mainyu teste összegörnyedt a félelemtől, amikor kétharmad elhangzott, térdre esett, és amikor elhangzott az egész, megrettent és elvesztette ahhoz való erejét, hogy Ahura Mazda teremtményeivel szemben méltánytalanságot kövessen el, és 3000 esztendeig rémületben élt.” — A ford.]

Itt is az ima szavai azok, amelyek megelőzik az anyagi teremtetést és amelyek folyamatosan megvédik azt a Gonosz romboló hatalmától. Ugyanígy rendelik Indiában is a beszéd (Vāc), hatalmát az egyes istenek hatalma elé és fölé. „Von der Rede hängen alle Götter ab, die Tiere und Menschen, auf der Rede fussen alle Geschöpfe... Die Rede ist das Unvergängliche, sie ist die Erstgeburt des ewigen Gesetzes, die Mutter der Veden, der Nabel der Götterwelt.”⁴ [„A beszédre függ minden Isten, az állatok és az emberek, a beszéden alapszik minden teremtmény... A beszéd az elmúlhatatlan, ő az örök törvény elsőszülöttje, a védák anyja, az Istenek világának köldöke.” — A ford.] És ennek az eredetbeli elsőbbségnek felel meg erejének elsőlegessége. Gyakran nem is maga az Isten, hanem a neve jelenik meg mint valójában hatékony mozzanat.⁵

A név ismerete az Isten létét és akaratát is aláveti a név birtoklójának. Egy ismert egyiptomi elbeszélés például arról tudósít, hogyan veszi rá csellel Isis, a nagy varáz-

TIAN: Die heilige Sage der Polynesier, Kosmogonie und Theogonie. Leipzig, 1881. 135–136. és ACHELIS: Über Mythologie und Kultus von Hawaii (Das Ausland, 66. köt. 1893. 436.).

3. Id. Der Bundehešh, zum ersten Male herausgegeben... von Ferdinand Justi. Leipzig, 1868. I. fejt. 3.

4. Tahtiriya Brahm. 2, 8, 8, 4. (németül Geldner = Bertholets religionsgeschichtl. Lesebuch. 125.)

5. A maorik legendáik szerint Új-Zélandba való első bevándorlásukkor nem régi isteneiket vitték magukkal, hanem hatalommal bíró imákat, melyek révén biztosak lehettek abban, hogy az istenek engedelmessé válnak kívánságaiknak. — Idézi: BRINTON: Religions of primitive peoples. New York and London, 1907. 103–104.

lónő Rá Napistent, hogy felfedje előtte nevét, és hogyan nyeri el ezáltal a hatalmat felette és minden más isten felett.⁶ Az egyiptomi vallási életrben egyébként minden más formában is felismerhető ez a név mindenhatóságába és a benne lakozó mágikus hatalomba vetett hit.⁷ Az egyiptomi királyavatási szertartások meghatározott előírásokat tartalmaznak arról, hogyan ruházzák rá az Isten egyes neveit a fáraóra; minden új név egyidejűleg új attribútummal, új isteni erővel ruházza fel őt.⁸ Ez a motívum az egyiptomi lélek- és halhatatlanság-hitben is döntő szerepet játszik. A halott lelkét a holtak birodalmába vezető vándorútjára nem csak fizikai tulajdonával — ruházattal és táplálékkal — kell ellátni, hanem bizonyos mágikus munícióval is: és ez mindenekelőtt abból áll, hogy a halott megtanulja az alvilág kapuőreinek neveit, mert csak ezek ismerete által táruharhatnak fel számára a holtak birodalmának tájai. Maga a csónak, ami viszi, és annak egyes részei, az evező, az árboc stb. is azt kívánják tőle, hogy valódi nevükön szólítsa őket: csak ez a megnevezés teszi számára hasznossá és készségessé őket, és csak ezzel képes elérni, hogy a kívánt helyre vezessék.⁹ Még tisztábban jelenik meg a szó és az általa jelölt dolog közötti lényegi azonoság, ha az összefüggést az objektív oldal helyett a szubjektív oldal felől szemléljük. Mert a mitikus gondolkodás szerint az ember énje, ő maga és személyisége szintén oldozhatatlanul egybeszővődik nevével. A név itt sohasem pusztá szimbólum, hanem viselőjének közvetlen tulajdonához tartozik; olyan tulajdon része, amelyet gondosan óvnak, és amelynek kizárólagos használata felett féltékenyen őrködnek. Néha nem is csupán a személynevet tekintik ilyenfajta fizikai tulajdonnak, hanem valamely más nyelvi megjelölést is, amely ahhoz hasonlóan megszerezhető és bitorolható. Georg v. d. Gabelentz említi nyelvtudományról szóló könyvében egy kínai császár rende-

6. „Én vagyok” — mondja Rá ebben az elbeszélésben — „Én vagyok a soknevű és sokalakú, és az én alakom minden istenben benne van ... apám és anyám megmondta nekem a nevemet, és az testemben maradt elrejtve születésem óta, hogy ne adassék varázserő ellenem más varázslónak.” Akkor így szóla Isis Rához (akit egy általa teremtett mérges kígyó megmárt, és aki most minden istennél gyógyít keres a méreg ellen): „Mondd meg nekem a nevedet isteni atya ..., mondd meg nekem, hogy a méreg eltávozzék, mert az az ember, akinek neve kimondatik, eleven marad.” A méreg pedig jobban égetett a tűznél, úgy, hogy az Isten már nem tudott tovább ellenállni. Így szólott Isishez: „Szálljon át a nevem az én testemből a te testedbe.” És hozzátette: „El kell titkolnod, de fiadnak, Horusnak áruld el, mint hatékony csodaszert minden méreg ellen.” — ld. ERMAN: *Ägypten und Ägyptisches Leben im Altertum*. II. 360–361.; *Die ägyptische Religion*. 2. köt. 173–174.

7. Vö. BUDGE: *Egyptian Magic*. London, 1911. 2. köt. 157–158.; és HOPFNER: *Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber*. Leipzig, 1921. 680–681. § példáiival.

8. Vö. FOUCART, G.: *Histoire des religions et méthode comparative*. Paris, 1912. 202–203.: „Donner au Pharaon un 'nom' nouveau, dans lequel entrait la désignation d'un attribut ou d'une manifestation de l'Épervier, puis, plus tard, de Râ et l'ajouter aux autres noms du protocole royal, c'était pour les Égyptiens introduire dans la personne royale, et superposer aux autres éléments qui la composaient déjà, un être nouveau, exceptionnel, qui était une incarnation de Râ. Ou, plus exactement, c'était bel et bien détacher de Râ une des vibrations, une des âmes forces, dont chacune est lui tout entier; et en la faisant entrer dans la personne du Roi, c'était transformer toute celle-ci en un nouvel exemplaire, un nouveau support matériel de la Divinité.”

9. Továbbá BUDGE: i. m. 164–165.

letét, aki az i. e. III. században egy addig mindenki számára megengedett egyes szám első személyű névmást kizárólag magának sajátított ki.¹⁰

És ezen a többé-kevésbé járulékos jelentésén a név méginkább túlnő, amennyiben nem tulajdonnak, hanem valódi anyagi létezőnek, az ember integráló alkotórészének tekintik. Mint ilyen, az ember testével vagy lelkével egyenrangú. Az eszkimókról tudjuk, hogy számukra az ember három részből áll: testből, lélekből és névből¹¹ — és Egyiptomban is találkozunk ehhez egészen hasonló felfogással, amely szerint az ember teste (fizikai lénye) mellett az egyik oldalon Ka-ja, a másik oldalon neve áll, bizonyos mértékig mint a test szellemi „hasonmása”. És e három meghatározó alkotórész közül éppen az utolsó alakul át egyre inkább az emberi „való”, az emberi „személyiség” tulajdonképpeni kifejezőjévé.¹²

Még messzemenően fejlett kultúrákban is elevenen fennmarad ez az összefüggés a személyiség és a név között. Amikor a római jog kifejleszti a jogi személy fogalmát, és amikor bizonyos fizikai alanyoktól megragadja a jogi személyként való elismerést, akkor saját létükkel együtt jogi értelemben saját nevüket is elvitatja tőlük. A római államjogban a rabszolgákat jog szerint nem illeti meg név, mert nem léphetnek fel önálló személyiségekként.¹³ A név egysége és egyedisége egyébként sem csak a személy egységének és egyediségének egyik jele, hanem éppenséggel ez alakítja ki, ez változtatja csak az embert individuummá. Ahol ez az elkülönülés nem áll fenn, ott az individualitás határai is kezdenek elmosódni. Egyes észak-amerikai indián csoportok (algonkin) körében az az ember, akinek a neve valaki máséval megegyezik, az ő másik lényének, „alter ego”-jának számít.¹⁴ Ha széles körben elterjedt szokás szerint az unoka a nagyapa nevét kapja, akkor ebben az a hit fejeződik ki, hogy a nagyapa unokájában feltámadt, hogy benne öltött újra testet. Amikor egy újszülött világra jön, mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy melyik elhalt őse jelent meg benne újra: ha a pap már megtette ezt, csak akkor következhet a névadás aktusa, amelynek révén a gyereket a megállapított ős után nevezik el.¹⁵ Továbbá, mivel a mitikus alapszemlélet szerint az ember individualitása éppenséggel nem változatlan és megváltoztathatatlan, hanem minden új döntő életszakaszba való belépéssel más létet és más lényegyet nyer — ez a változás is elsősorban a név átalakulásában fejeződik ki. A fiú a férfivá avatás során más nevet kap, mert a mágikus szokások által, amelyek

10. GABELENTZ, G. v. D.: Die Sprachwissenschaft. 228.

11. Ld. BRINTON: Religions of primitive peoples. 93.

12. Vö. BUDGE: i. m. 157.; MORET: Mystères Egyptiens. 119.

13. MOMMSEN: Römisches Staatsrecht III, I, 203.; Vö. HIRZEL, RUDOLPH: Der Name — ein Beitrag zu seiner Geschichte im Altertum und besonders bei den Griechen, Abhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. XXVI. köt. (1918.) 10.

14. The expression in the Algonkin tongue for a person of the same name is *nind owiawina* 'He is another myself'. (CUOQ: Lexique Algonquine. 113. = id. BRINTON: i. m. 93. nyomán); Vö. GIESEBRECHT: Die alttestamentliche Schätzung des Gottesnamens in ihrer religionsgeschichtlichen Grundlage. Königsberg, 1901. 89.

15. Ld. pl. SPIETH: Die Religion der Eweer in Süd-Togo. Leipzig, 1911. 229.

a beavatást kísérik, megszűnik fiúként létezni, és valaki másként, olyan férfiúként születik újjá, akiben valamelyik ősapa kel új életre.¹⁶

Más esetekben a névváltoztatás szerepe az, hogy megóvja az embert a fenyegető veszélytől: úgy vonja ki magát a veszélyek alól, hogy az új névvel bizonyos mértékig lénye is átalakul, és ebben a burokban felismerhetetlenné válik. Egyes szudáni néger törzsek (ewe) szokása például, hogy olyan nevet adnak azoknak a gyerekeknek, akiknek korábban született testvére idő előtt meghalt, ami valami ijesztő tartalommal bír, vagy ami valamely, az emberi természettől eltérő természetet tulajdonított nekik: azt hiszik, hogy ezzel el tudják ijeszteni, be tudják csapni a halált, úgy, hogy elmegy mellettük, mintha nem is emberek volnának.¹⁷ A beteg és a halálraítélt nevet is gyakran ugyanebből az okból változtatják meg: hogy a halál ne találjon rá. Egészen a görögségbe visszanyúlóan fennmaradt a névváltoztatásnak ez a szokása és misztikus motiváltsága.¹⁸ Az emberi lét és általában az emberi élet olyan szorosan összekapcsolódik a névvel, hogy amíg az még fennmarad és kimondatik, addig az embert is közvetlenül jelenvalónak gondolják, és tevékenynek érzékelik. A halott tulajdonképpen minden pillanatban „megidézhető”, mihelyt a túlélők megnevezik. Az effajta visszatéréstől való félelem, mint ismeretes, sok természeti népnél nemcsak ahhoz vezetett, hogy a halott minden megnevezését megakadályozzák, hogy bizonyos tabu-előírásokkal száműzik, hanem még az elhunyt nevéhez hasonló csengésű szavak vagy szótagok kimondását is gondosan kerülik. Gyakran kell például valamilyen állarfajtának, amely az elhunyt megnevezésére szolgált, más nyelvi megjelölést kapnia, nehogy az állattal együtt magát a halottat is nevében nevezzék.¹⁹ Sok esetben ilyenfajta eljárások következtekben, melyek motiváltsága kizárólag a mitikus szférába tartozik, döntő befolyás érte valamely nyelv egész jellegét, és szókincse többé-kevésbé átalakult.²⁰ És minél tovább ér egy lény ereje, minél több mitikus hatást és mitikus „jelentést” foglal magába, annál tovább terjed nevének jelentősége is.

A titokbantartás előírása ezért elsősorban az istennevekre vonatkozik: mert ezek kimondásával felszabadulna minden hatalom, ami az istenben lakozik.²¹ Itt újra az

16. Erre főleg az ausztrál bennszülött törzsek beavatási szokásaiban találhatók jellemző példák; Vö. HOWITT: *The Native Tribes of South East Australia*. London, 1904.; és JAMES: *Primitive Ritual and Belief*. London, 1917. 16–17.

17. Vö. SPIETH: i. m. 230.

18. HERMIPPOS: 26,7: διὰ τοῦτο καλῶς ἡμῖν θεῖοι καὶ ἱεροὶ ἄνδρες ἐθέσπισαν ἐναλλάττειν τὰ τῶν ἀποιχομένων ὀνόματα, ὅπως τελωνοῦντας αὐτοὺς κατὰ τὸν ἐναέριον τόπον λαμβάνειν ἐξῆ καὶ διέρχεσθαι [ezért helyesen rendelték el nekünk szent és kiváló férfiak, hogy a halottak nevét változtassuk meg, amiként helyes maguknak a halottaknak levegőben lévő helyeken tartózkodni és rejtőzködni. Ford. Simon Atila] (idézi: DIETERICH: *Eine Mithrasliturgie*. Leipzig, 1903. 111. jegyz.).

19. TEN KATE: *Notes ethnographiques sur les Comanches*. = *Revue d'Ethnographie* IV. 131. (id. PREUSS nyomán: *Ursprung der Religion und Kunst* = *Globus* 87. köt. 395.)

20. A névtilalom, ahogy Meinhofnak egy személyes közléséből megtudtam, különösen Afrikában játszik fontos szerepet. Sok bantu népnél pl. nem mondhatják ki a nők férjük és apósuk nevét, és így, mivel a vonatkozó appellatívát sem használhatják, új szavak képzésére kényszerülnek.

21. Vö. HOPFNER: *Griechisch-ägyptischer Offenbarungszauber*. 701. § (179. o.), a késő-görög mágikus gyakorlatról: „Minél nagyobb és hatalmasabb volt az Isten, annál erősebbnek és hatásosabbnak kellett lennie valódi nevének is. Ennek következtében teljesen elfogadható, hogy az egyik ősisennek, a teremto-

egyik olyan alap- és ősmotívum áll előttünk, amely a mitikus gondolkodás és értékelés legmélyebb rétegeiben gyökerezik, ám a vallás legmagasabb rendű alakulataiig fennmarad. Ennek a motívumnak az eredetét, elterjedését és az *Ótestamentum*ra való hatását Giesebrecht behatóan tanulmányozza egyik írásában („alttestamentliche Schätzung des Gottesnamens und ihre religionsgeschichtliche Grundlage”) [„az istennév ótestamentumi értékelése és annak vallástörténeti alapjai” — A ford.].

De még a korai kereszténység is teljesen e szemlélet befolyása alatt áll. „Wie der Name als Vertreter der Person eintritt, wie den Namen nennen soviel ist als das Ins-Dasein-Rufen, wie er gefürchtet wird, weil er eine reale Kraft ist, und wie seine Kenntnis begehrt wird, weil er Macht hat an sich, wenn er ausgesprochen wird” — állapítja meg Dieterich „Eine Mithrasliturgie” című írásában, „das alles lehrt uns verstehen, was die alten Christen noch empfanden und ausdrücken wollten, wenn sie im Namen Gottes und im Namen Christi statt in Gott und in Christo sagten... Wir verstehen nun solche Wendungen wie βαπτίζειν εἰς τὸ ὄνομα Χριστοῦ statt βαπτίζειν εἰς Χριστόν: der Name wird über dem Wasser gesprochen, dadurch nimmt er Besitz von ihm und erfüllt es, und der Täufling wird im eigentlichen Sinne getaucht in den Namen des Herrn. Die Gemeinde, deren Liturgie beginnt ‚im Namen Gottes’, ward, so formelhaft und uneigentlich die Worte bald gebraucht sein mögen, einst weilend gedacht im Bereich der Wirkung des Namens, der zu Anfang ausgesprochen ist. ‚Wo zwei oder drei zusammen sind in meinem Namen (εἰς τὸ ἑμὸν ὄνομα) bin ich mitten unter ihnen’ (Matth. XVIII 20) heisst nichts anderes als: ‚wo sie meinen Namen aussprechen bei ihrer Versammlung, da bin ich wirklich da’. Ἀγισθῆτω τὸ ὄνομά σου hat eine viel konkretere Bedeutung gehabt, als die späteren Erklärungen der verschiedenen Kirchen und ihrer Lehren ahnen lassen.”²² [„Ahogyan a név a személy képviselőjeként lép fel, ahogy a név kimondása annyit tesz, mint a Létrehívás, ahogy félnek tőle, mert reális erő, és ahogy ismeretét kívánják, mert saját hatalma van, ha kimondják,... mindez annak megértésére tanít, amit a régi keresztények még éreztek és ki akartak fejezni, ha Isten nevében és Krisztus nevében szóltak ahelyett, hogy Istenben vagy Krisztusban szóltak volna... Így most már megértünk olyan kifejezéseket, mint ‚Krisztus nevébe meríteni’ a ‚Krisztusba meríteni’ helyett: a nevet a víz fölött mondják ki, ezáltal részesül belőle és betölti, és a keresztelendő a szó szoros értelmében megmerül az Úr nevében. Azt a gyülekezetet, akinek liturgiája „Isten nevében” kezdődik, bármilyen sablonosan és nem igazi értelmükben használják is majd a szavakat, valaha annak a névnek a hatáskörében gondolták maradandónak, amely a kezdetkor mondatott ki. „Ahol ketten vagy hárman együtt vannak az én nevemben (eis to emon onoma’), én ott vagyok közöttük (Máté 18,20) nem jelent mást, mint: ahol gyülekezésükkor kimondják a nevemet, ott valóban jelen vagyok. A ‚szenteltesse meg a te neved’-nek sokkal konkrétabb

nek [gör.] a valódi neve az ember számára teljességgel elviselhetetlen: hiszen ez a név egyúttal a magában való isteniség volt, mégpedig legnagyobb hatékonyságában, és így a halandók gyenge természetének túlságosan erős; ezért őrli meg azt, aki meghallja.”

22. DIETERICH: Eine Mithrasliturgie. 111, 114–115.

jelentése volt, mint ahogy azt a különböző egyházak és tanításaik magyarázatai sejtetni engedik.” — A ford. — A görög betéteket ford. Simon Artilla.]

A különleges szerepet betöltő Isten [Sondergott] is csak abban a teljesen egyedi körben létezik és hat, amit neve jelöl ki számára, és amelyen belül megtartja. Ezért annak, aki biztos akar lenni védelmében és segítségében, gondosan ügyelnie kell arra, hogy valóban ebbe a körbe lépjen be, hogy „valódi” nevén szólítsa őt. Ezzel a gondossággal magyarázhatók azok a kifejezések, amelyek Görögországban és Rómában egyaránt az ima és a vallásos beszéd alapelemei — azok a kifejezések, amelyekben Isten különböző megnevezései váltakoznak, amelyekben nevének variációit szakadatlanul váltogatják, hogy elkerüljék a helyes és döntő megnevezés elhibázásának veszélyét. A görögöknek ezt az imádkozási szokását a platóni Kratüosz egy ismert szakasza bizonyítja²³; Rómában pedig állandó formulához vezetett a szokás, mégpedig ahhoz, hogy a megnevezés különböző fajrait vaglyagosan sorolják fel — a sive-sive szavakkal —, úgy, ahogy azok a megszólított Istenség lényegének vagy akaratának megfelelőeknek.²⁴ A fohászkodásnak ezt a sablonos formáját minden alkalommal meg kell ismételni, mert az Isten csak akkor fogadja el az elébe vitt adományokat, és csak akkor teljesíti a hozzá intézett kívánságokat, ha mindez az őt megillető név jegyében történik. A helyes fohászkodás művészete Rómában ennek megfelelően önálló papi technikává fejlődött, ennek eredménye volt a pontifexek őrzése alatt álló invokáció-gyűjtemény (indigitamenta).²⁵

Ám ezen a ponton megállunk: mert a vallástörténeti és etnológiai anyag halmozása helyett sokkal inkább arra kell sort kerítenünk, hogy azt a problémát vegyük alaposan szemügyre, ami ebben az anyagban megnyilvánul. Nem lehet véletlen ez az összefonódottság, ez a szoros összetartozás, amely a nyelv szavai és a mitikus-vallási tudat alapképződményei között fennáll, hanem minden bizonnyal a nyelv és a mítosz egy közös lényegi vonásában kell keresnünk az alapjait. Az összefüggés magyarázatául mindeddig a szó, a kimondott parancs szuggesztív erejére utaltak, amelynek a „primitív” ember különösen nagy mértékben alá volna vetve — és úgy vélték, hogy abban a mágikus és démoni hatalomban, amellyel a mitikus gondolkodás szerint minden nyelvi megnyilvánulás rendelkezik, semmi más nincs jelen, mint ennek az alaptapasztalatnak egyfajta tárgyasítrása. Nem helyezhetjük azonban ilyen gyenge empirikus-pragmatikus alapokra, az egyéni vagy társadalmi tapasztalat ilyen egyedi jelenségeire a nyelvi és mitikus tudat tényleges és valódi ősjelenségeit. Egyre inkább előtérbe kerül a kérdés, vajon azok a tartalmi kapcsolatok, amelyek a nyelv és a mítosz képződményei között felmutathatók, nem magából az alakítás jellegéből, nem azokból a feltételekből érthetők-e meg ezúttal is, amelyeknek a nyelvi kifejezés és a mítoszképződés egyaránt már minden tudatosságot nélkülöző kezdeteikor alá volt vetve. Ezeket a feltételeket a szellemi felfogás olyan módján és irányán belül találtuk meg, amely a teoretikus, „diszkurzív” gondolkodás felfogásával ellentétes.

23. PLATON: Kratüosz 400 E.

24. Közlebből NORDEN: Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede. Leipzig, 1913. 143 — 144.

25. Vö. WISSOVA, G.: Religion und Kultus der Römer. München, 1912. 2. köt. 37.

Míg az utóbbi bővítésre, összekapcsolásra, szisztematikus összefüggések felismerésére törekszik, a nyelvi és mítoszi felfogás, épp ellenkezőleg, tömörítésre, koncentrációra, elszigetelő kiemelésre. A diszkurzív látásmód az egyediként szemlélt jelenségeket a létezés és a történet összességére vonatkoztatja, így azok az egészhez egyre finomabb és egyre szorosabb fonalakkal kötődnek; a mitikus felfogás nem közvetett jelentésük, hanem közvetlen megjelenésük alapján szemléli, tiszta jelenvalóságukban ragadja meg és testesíti meg őket. Érthető, hogy a megtestesítésnek ebből a fajtájából a diszkurzív gondolkodáson belül érvényes alapnézettől eltérő szemléletnek kell kibontakoznia a szóról, annak tartalmáról és erejéről. A diszkurzív gondolkodás számára a szó lényegében olyan alkalmatosság, amely e gondolkodásforma alapvető feladatát hivatott szolgálni: kapcsolat létrehozását a meghatározott, minden esetben jelenlévő szemléleti tartalom és más tartalmak között, amelyek hozzá hasonlítanak, vagy bármely más módon „megfelelnek” neki, amelyek a hozzárendelés egy bizonyos törvénye szerint összekapcsolhatók vele. Értelme ilyenfajta kapcsolatok létrehozásában és kifejezésében merül ki. E felfogás szerint a szó úgy jelenik meg, mint lényegi eszmeiség, mint olyan „jel” vagy szimbólum, amelynek tartalmát nem annyira saját szubsztanciális jelenvalóságában lehet felvázolni, mint inkább azokban a gondolati relációkban, amelyeket magába foglal. A szó mint valamely más rend, egy más szellemi dimenzió képződménye, mintegy a különös szemléleti tartalmak közé lép, ahogy azok közvetlen itt-jükben és most-jukban a tudatban hagyják lenyomatukat; és éppen ennek a köztes helyzetnek, a közvetlen jelenvalóság szférájából ilyenformán való kiemeltségnek köszönheti azt a szabadságot és könnyedséget, amellyel mozogni tud, amellyel képes az egyik tartalmat a másikkal összekapcsolni. Szükségszerű azonban, hogy az eszmei tartalomnak ez a szabadsága, amelyben a szó logikai teljesítményének magva megbújjik, idegen maradjon a mitikus világszemlélettől. Mert ez utóbbi szemlélet szerint csak az rendelkezik léttel és értelemmel, ami reális jelenidejűségében mutatkozik meg számára. Itt nem érvényes semmiféle pusztán „utalás” és „jelentés” — itt minden egyes tartalom, amely felé a tudat feszül és irányul, azonnal jelenvaló és hatékony formát ölt. A tudat a tartalommal nem szabad reflexióban áll szemben, hogy egyedi részeire és feltételeire bontva tegye érthetővé a maga számára szerkezetét és törvényszerű összefüggéseit, hanem a tartalmat közvetlen egységében ragadja meg. Nem bontja részeire az egyedi tartalmat; nem előre vagy visszafelé indul ki belőle, hogy „okainak” vagy „következményeinek” oldaláról szemlélje, hanem egyszerűen a tartalom állandóságára támaszkodik.

Ha Kant a „valóság” fogalmát úgy határozza meg, hogy „valóságosnak” nevezhető az empirikus szemlélet minden tartalma, amennyiben általános törvények által meghatározott, és ezáltal a „tapasztalás” egységes „kontextusába” [Kontext der Erfahrung] sorolható be, úgy ezzel kimerítően jellemezte a diszkurzív gondolkodás valóságfogalmát. A mitikus és az elsődlegesen nyelvi gondolkodás azonban először is nem ismeri a „tapasztalás” ilyenfajta „kontextusát”. Teljesítménye ugyanis, amint láttuk, sokkal inkább a kioldásban, a majdnem erőszakos kiemelésben és elkülönítésben rejlik. Csak ha ez az elkülönítés sikerrel jár, ha a szemlélet egyetlen pontra összpontosul és bizonyos mértékig arra redukálódik, akkor születik meg eredménye:

a mitikus vagy nyelvi képződmény, akkor pattan ki a nyelv szava vagy a pillanat mitikus istene. És a genesis formája mindkét dolog saját tartalmát is meghatározza. Mert itt, ahol a szellemi felfogás folyamata a tartalom bővítése, kiterjesztése, extenzíválása helyett sokkal inkább annak lehető legnagyobb mértékű intenzíválása felé irányul, a tudatra gyakorolt visszahatásában is ennek kell kifejeződnie. Mint ha már minden más valóság vagy történet elsüllyedt volna a tudat számára; mintha leomlott volna minden híd, ami a konkrét szemléleti tartalmat a tapasztalat totalitásával mint tagolt rendszerrel kötötte össze: csak maga a tartalom tölti ki a tudat egészét, illetve csak az, amit a mítoszi vagy nyelvi felfogás kiemel belőle. Ezért ezt az egészt szinte korlátlan hatalommal uralnia is kell. Nincs semmije önmaga mellett vagy önmagán kívül, amivel összehasonlítható, amin „mérhető” lehetne, hanem pusztá jelenléte, egyszerű jelenidejűsége foglalja magába a lét összességét. Itt tehát a szó a szemléleti tartalmat nem csupán hagyományon alapuló szimbólumként fejezi ki, hanem azzal feloldhatatlan egységgé olvad. A szemléleti tartalom a szóba nemcsak beáramlik valamilyen módon, hanem benne bomlik ki. Ami egyszer a szóban vagy a névben rögzült, az immár nem egy valóságos dologként jelenik meg, hanem mint maga a valódi. Megszűnik a feszültség a pusztá „jel” és „jelölt” között: a többé vagy kevésbé megfelelő „kifejezés” helyére az identitás, a „kép” és a „dolog”, a név és a tárgy közötti teljes átfedés viszonya lépett.

De más oldalról is meg lehet világítani és érthetővé lehet tenni ezt a lényegi megszilárdulást, amiben itt része van a szónak. Mert ugyanezzel a megszilárdulással, ugyanezzel az átlényegüléssel [transzszubsztanciáció] találkozunk a szellemi alkotás más területein is; sőt úgy tűnik, hogy éppen ez alkotja minden tudattalan teremtés alapszabályát. Minden kulturális tevékenység, legyen az technikai vagy tisztán szellemi irányultságú, olyan módon megy végbe, hogy a közvetlen kapcsolat helyébe, amelyben az ember a dolgokkal áll, fokozatosan valamilyen közvetett kapcsolat lép. Míg kezdetben az érzéki ösztön és annak kielégítése közvetlenül és nyomban egymás után következtek, a folyamat további menetében az akarat és tárgya közé egyre több köztes tag iktatódik be. Ahhoz, hogy az akarat célhoz érjen, alighanem el kell távolodnia a céltől; ahelyett, hogy egy egyszerű, szinte reflex-szerűen fellépő cselekvéssel vonná a tárgyat saját körébe, tevékenységét differenciálnia kell, tárgyak nagyobb körére kell elosztania, hogy utóbb csak mindezen aktusok összevonásával, különféle „eszközök” felhasználásával valósítsa meg azt a célt, amit maga elé tűzött. A technikai szférában ez a növekvő arányú közvetítés a szerszámok feltalálásában és használatában jut kifejezésre. Itt is megfigyelhető azonban, hogy a szerszám, mielőtt használni kezdi, már nem csupán termék az ember számára, amelyben önmagát mint e termék alkotóját ismeri el és fel. Nem pusztá eszközt lát benne, hanem valami önállóan létezőt, valami olyasmit, ami saját erővel rendelkezik. Ahelyett, hogy akaratával uralkodnék rajta, Istenévé vagy démonává válik a szerszám, akinek ő függ az akaratától, akinek alávetve érzi magát, és akinek vallásos vagy mitikus tisztelettel adózik. Különösen a fejsze és a kalapács voltak valószínűleg ilyenek, amelyek

már ősidőktől kezdve hasonló jellegű vallásos jelentést nyertek²⁶; de egyébként is, még ma is él a természeti népek körében egyes eszközök vagy fegyverek, például a kapa vagy a horog, a lándzsa vagy a kard kultusza. Az egyik szudáni néger törzsben (ewe) a pöröly (Zu) hatalmas istenségnek számít, akihez a törzs tagjai imádkoznak és áldozatokkal járulnak.²⁷

És még magában a görög vallásban és a klasszikus görög irodalomban is gyakran közvetlenül áttör az az érzet, ami ennek a kultusznak alapjául szolgál. Erre való példaként emlékeztetett Usener Aiszkülosz *Heten Théba ellen*-ének egy helyére, ahol Parthenopaios esküvel fogadja lándzsája előtt, amit „szeménél, Istennél is többre tisztel” [Ford. Jánosy István. Aiszkülosz drámái. Bp., Magyar Helikon 1971. 71.], hogy Thébát lerombolja és kifosztja. „Leben und Sieg hängt von Richtung und Kraft, gleichsam vom guten Willen der Waffe ab; übermächtig wallt diese Empfindung im entscheidenden Augenblick des Kampfes auf; das Gebet ruft nicht einen Gott aus der Ferne, die Waffe zu lenken: die Waffe selbst ist der helfende, rettende Gott.”²⁸ [Élet és halál a fegyver szándékától és erejétől, mintegy a fegyver jóakaratától függ; a harc döntő pillanatában hatalmasan támad fel ez az érzés; az ima nem távoli Istent hív, hogy irányítsa a fegyvert: maga a fegyver a segítő, a megmentő Isten.] — A ford.]

Így a szerszám sehol sem valamilyen pusztá készítménynek, önkényesen kigondolt és előállított dolognak, hanem „fentről jövő adomány”-nak számít. Eredete nem magára az emberre, hanem valamely — legyen az isteni vagy állati eredetű — „Üdvözítő”-re [Heilbringer] vezethető vissza. A kultúrjavaknak ez az „üdvözítő”-re való visszavezetése olyan általánosan elterjedt, hogy időközben éppenséggel az üdvözítő gondolatában véltek megtalálni az Isten-gondolat magvát és eredetét²⁹. Ebben újra csak a mitikus gondolkodás egyik olyan lényegi vonását ragadjuk meg, amelyben az a legerősebben különbözik a „diszkurzív” gondolkodás, az elméleti reflexió irányvonalától. Ez utóbbról az jellemző, hogy minden látszólag közvetlenül adott dologban is felismeri és kiemeli belőlük a szellemi produktivitásból származó részt. Még a tisztán tényyszerű dolgokban is felmutatja a szellemi alakítás mozzanatait: még az érzéki megismerés és szemlélet tényeiben is az öntevékeny gondolkodás [„Spontaneität des Denkens”] közreműködését fürkészi. Ám ha ilyen módon a tükrözés tendenciája arra irányul, hogy a befogadott dolgokat önállóvá tegye, akkor a mitikus felfogás szerint fordítva, a spontán is tisztán receptív válik, tehát minden, az ember közreműködésével létrehozott dolog önmagában elfogadottá lesz. És ugyanúgy érvényes ez a kultúra szellemi eszközeire is, ahogyan a technikaiakra. Mert a két között kezdetben egyáltalán nem éles, hanem csupán elmosódó határ állt fenn. Először mindenképpen az ember fizikai létének és fizikai fennmaradásának feltételeiként jelentek meg olyan tisztán szellemi tartalmak és termékek is, mint a nyelv

26. Erre példákat ld. pl. BETH: Einführung in die vergleichende Religionsgeschichte. Leipzig, 1920. 24–25.

27. SPIETH: Religion der Eweer. 115.

28. USENER: Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung. Bonn, 1896. 285.

29. Ld. BREYSIG, KURT: Die Entstehung des Gottesgedankens und der Heilbringer. Berlin, 1905.

szavai. Bizonyos indián törzsekről (kora, uitoto) közli Preuss, hogy az ő hitük szerint az „ősatya” megteremtette az embert és a dolgokat, a teremtetést befejezve azonban közvetlenül már nem avatkozik bele a történésekbe. Inkább az embernek adta a „szavakat”, azaz a kultuszt és a vallási szertartásokat, amelyek segítségével aztán a természetet uralja, és megszerzi tőle azt, amire az emberi nem fennmaradásához és boldogulásához szükség van. Nélkülük, a szent szavak nélkül, amelyeket kezdettől fogva megkapott, az ember teljesen gyámoltalannak érezné magát, mivel a természet pusztán a munkájának nem hajol meg.³⁰

Más indiánok (csirokei) körében is él az a hit, hogy vadászataik vagy halászataik során a vad felkutatása és elejtése mindenekelőtt bizonyos szavak, bizonyos varázsszavak, bizonyos varázsszóformulák használatának köszönhető.³¹ Hosszú az az út, amelyet az ember szellemi fejlődésének be kell járnia, hogy ettől a szó által magába zárt pszichikus-mágikus erőbe vetett hittől a szó saját szellemi erejének tudásáig lépjen tovább. Valóban csak a szó, a nyelv tárja fel igazán azt a világot az ember számára, amely szinte közelebb áll hozzá, mint a tárgyak fizikai léte, és amely jobban-rosszban közvetlenül érinti meg. Általa válik csak lehetővé számára a közösségben való jelenlét és élet; és csak ott, a közösségben, a „te”-hez való viszonyban ölt határozott alakot saját „Én”-je, saját szubjektivitása is. Itt azonban újra csak érvényes, hogy ezt a teremtető teljesítményt, azáltal, hogy végbemegy, még nem annak fogják fel, ami, hogy a szellemi tett minden energiája ennek a tevékenységnek az eredményére tevődik át, hogy benne mintegy lekörve marad, és csak annak visszfényéből sugárzik vissza. Így itt is, mint a szerszámok esetében, minden önálló alkotást befogadásként, minden teremtetést létezőként, mindent, ami a szubjektivitás terméke, szubsztancialitásként értelmeznek. S mégis éppen a szónak ez a mitikus hiposztázisa döntő jelentőségű az emberi szellem fejlődésében. Mert ez képviseli azt az első formát, amelyben az a szellemi erő, ami a szónak és a nyelvnek sajátja, egyáltalán megragadható mint olyan: a szót mitikus értelemben szubsztanciális erőként és szubsztanciális létezőként foghatjuk fel, míg fogalmi értelemben a szellem organonjaként, a szellemi valóság felépítésének és ragolásának alapfunkciójaként értelmezhető.

(Fordította: Sarankó Márta)

(Ernst Cassirer: *Sprache und Mythos*. Berlin — Leipzig. B. G. Teubner 1925. 37–51.) [Részlet.]

30. Közelebbről PREUSS: Die Nayarit-Expedition I: Die Religion der Cora Indianer. Leipzig, 1912. LXVIII–LXIX.; Religion und Mithologie der Uitoto I. 25–26.; és Vö. PREUSS: Die höchste Gottheit bei den kulturarmen Völkern = Psychol. Forschungen II. 1922.

31. Vö. MOONEY: Sacred Formulas of the Cherokee. VIIth Annual Report of the Bureau of Ethnology (Smithsonian Institution).

SZERGEJ BULGAKOV

*A tulajdonnév**

Minden megismerés egyúttal megnevezés is, a predikátum, az eszme pedig az alannyal, azaz a szubjektummal összeforrvá képezi a nevet. Általában így születik minden elnevezés és név. Mindemellett ez a kapcsolat lehet szoros és állandó vagy ideiglenes és átmeneti, melynek függvényében különbséget teszünk az ún. „köznév” és „tulajdonnév” között. Minden név geneziséét tekintve köznév, mivelhogy megnevezés által jön létre, ugyanakkor azonban szükségszerűen tulajdonnév is, ha állandó predikátumként hozzáadódik viselőjéhez, aki így a predikátum által nevezterik meg. Minden név tulajdonnév abban az értelemben, hogy benne a végtelen számú hozzá illeszthető predikátumok közül csak egy jelenik meg; ez a választás pedig nem más, mint a szó szűkebb értelmében vett elnevezés, azaz névadás. Amikor egy adott tárgyat „sztol”-nak (‘asztal’) nevezünk el, azaz, mint ahogy a szó elemzése is mutatja, névadáskor annak csak egy bizonyos sajátosságát választjuk ki, s ez a „sztlaty” (‘terít’) — a „terítetttség”, az elhelyezés, az alkalmazott felület predikátuma —, akkor az asztalra vonatkoztatható összes jellegzetesség közül csak ezt az egyet hangsúlyozzuk; hasonlóképp a coelum — κοῖλος — égbolt esetében, melyet boltíves, tág térségként nevezünk meg, minden más ismertetőjegyét elhagyva. További léte során a név jelentése önálló életet élhet: kibővíülhet és szűkülhet, specializálódhat, tehát saját sorsa lesz, de létrejötteként a pillanatában a tulajdonnév és a köznév közötti különbség még nem érzékelhető.¹ Minden elnevezés ítéletalkotás is egyben, más szóval min-

*Részlet *A név filozófiája* című műből.

1. E tekintetben osztjuk GERBER állítását, miszerint „Eigennamen (ὀνόματα κύρια, nomina propria) sind ebensowohl ursprünglich Gattungsnamen (ὀνόματα προσηγορικά, nomina appellativa) wie diese selbst. Wenn im Verkehr der Menschen untereinander man sie dazu benutzte, um einzelne, bestimmte Lebewesen oder Dinge zu bezeichnen, so war damit nur eine besondere Art ihrer Verwendung geschaffen, vermöge welcher sie einzelnes durch ein Wort kennzeichneten, um es als dieses Bestimmte festhalten zu können.” (GERBER: *Die Sprache und das Erkennen*. Berlin, 1885. 105.) Azt, hogy a tulajdonnevek valamilyen általános mennyiséget jelölnek, csak külön az egyes tárgyakhoz rendelve, már Apollóniosz is leírta, sajátos minőséget tulajdonítva ezzel nekik: „ἡ τῶν ὀνομάτων θέσις ἐπενοήθη εἰς ποιότητος κοινὰς ἢ ἰδίας, ὥς ἄνθρωπος, πλάτων (De Constr. 103, 13.). Ezzel összhangban van a tulajdonnév, mint ὄνομα κύριον (proprium) meghatározása. Vö. GABELENTZ: *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherige Ergebnisse*. Leipzig, 1891. 366.: „Der Mensch nennt die Dinge nach irgendeiner hervorragenden Eigenschaft, das heisst: er ersetzt das Subjekt durch das Prädikat.” Figyelmet érdemel még M. BRÉAL véleménye: „On peut dire qu'entre les noms propres et les noms communs il n'y a qu'une différence de degré. Ils sont, pour ainsi dire, des signes à la seconde puissance. Si le sens étymologique ne compte pour rien, nous venons de voir qu'il n'en est guère autrement des substantifs ordinaires, pour lesquels le progrès consiste précisément à s'affranchir de leur point de départ. S'ils passent d'une langue à l'autre sans être traduits, ils ont cette particularité en commun avec beaucoup de

den névnek van értelme, ami végeredményben a név ún. „belső formáját” képezi. Bizonyos idő elteltével azonban, ha egy név állandósul, elhomályosulhat eredeti jelentésében, s úgy hangzik, mint ragadványnév, mint „tulajdonnév”. Így alakult sok személy- és földrajzi név sorsa, melyek kezdetben tartalmi megjelölésként szolgáltak a nevekhez rendelt predikátumok által, a későbbiekben azonban eredeti jelentésüket veszített, belső formájukban elhomályosult egyszerű elnevezésekké² váltak. Ez jellemzi a legtöbb földrajzi nevet, valamint az emberi ragadványneveket is.³ A „tulajdonnév” ismertetőjegye az adott esetben értelmetlensége, a belső forma hiánya, az úgymond algebrai jelleg. De ugyanez a név azonnal „köznévvé” válik, ha olyan tartalommal töltjük meg, s olyan belső formát adunk neki, melyet viselőjétől kölcsönöztünk („Hazánkban is lesz majd Platónja, Fűrge eszű, orosz Newtonja, Bölcs, halhatatlan fia!.”; Hlesztrakov és a hlesztrakovizmus stb.). A megdermedt szó felenget és szétárad, új életre kel.

A tulajdonnevek és a köznevek közti különbség problémája elsődleges jelentőséggel bír a név filozófiája szempontjából. A kérdés két oldalról közelíthető meg: a tulajdonképpeni név jellege, valamint viselőjének természete felől. Ami a kérdés első felét illeti, igyekeztünk rávilágítani arra, hogy minden név eredetét tekintve szó, azaz értelem, eszme, tartalom: genezisüket tekintve nincsenek értelmetlen és tartalmatlan nevek. Azok az értelmetlen elnevezések, melyekhez a nevek néha hasonlatossá válnak, egyszerűen nem jöhettek volna létre másként, mint onomato-poétikai úton,

noms de dignité, fonctions, usages, inventions, costumes etc. (BRÉAL, M.: Essai de sémantique. Paris, 1987. 197 – 198.)

2. Minden főnév elsődlegesen egy tárgy több attribútuma közül egyet jelöl meg, és ez az attribútum függetlenül attól, hogy minőséget vagy cselekvést fejez-e ki, minden esetben általános fogalom. Az ily módon létrejött szó kezdetben csak egy tárgyra vonatkozott, bár csaknem ezzel egyidőben kiterjedt azon tárgyak egész osztályára, melyek rokonságban voltak az eredetivel. Amikor megszületett a „rivus” — folyó szó, minden kétséget kizáróan csak egy bizonyos folyóra vonatkozott, s e folyó kapta a rivus nevet a „ri” tő, vagy a „sru” — futni, folyni alapján, az áradó víz jelzéseként. Gyakran fordult elő, hogy a „folyó”-t vagy „futó”-t jelentő szó maradt a folyó tulajdonneve, s sohasem vált köznévvé. Így például a Rhenus, Rajna „folyót” vagy „áramlót” jelent, de ez a szó csak egy bizonyos folyóra vonatkozott, s r m volt használatos mint más folyót is jelölő köznév. A Gangesz — szanszkritül „Gangá” elnevezés tökéletesen megfelel a hatalmas folyónak, de a szanszkrit nyelvben csak e szent folyóra vonatkozott. Az Indus — szanszkritül Shindhu „öntözőt” jelent a Syand „öntözni” szóból, de ebben az esetben a szó nem maradt meg mint tulajdonnév, hanem úgy használták, mint minden nagy áradatra vonatkozó köznevet. МЮЛИЕР, М.: Лекции по науке о языке. СПб., 1865. 288 – 289.)

3. „Minden tulajdonnév (személy- és földrajzi név) olyan köznévi vagy eredetre vonatkoztatott megjelölésből született, melyeket kezdetben csak egy bizonyos értelemben használtak. Ez a folyamat különösen jól nyomon követhető a földrajzi nevek esetében. Ilyen elnevezésekben, mint pl. Nov-gorod — Novgorod (vö. a német Neustadt, Neuburg, a francia Neuchâtel, Villeneuve, az angol Newcastle stb.). Ugyanezt láthatjuk a német Berg, Burg, Hof, Münster, Hochburg, Neukirch, az orosz Csisztopol, Krasznyj Jar, Novgorod, Krutoj Vrag, Krutogorki, Belaja gora, Oszjorki, Osztrovki, a Gremjacsij és a Szosznojiv forrás, a Rzsavac és Berjozovij patak esetében.” Gyakran hasonlóképpen születnek a családnevek: Beszpalov, Sesztjipalov, Grjaznov, Szmimov, Zvjagin (szvjaga — nagyhangú ember), Anohin (anoha — mamlasz), Boldürjev (boldür — keverék), Bulügin (bulüga — nagy darab). Az olyan családnevek, mint Anyin, Marjaskin, Tatjancsikov, Katyerinics, Szofjin, Marinkin, Marfin, Maskin stb. a törvénytelen gyerektől való származásra utalnak. (Проф. Булич, С.: Собственные имена. = Энци. слов. Граната и Эфрона. 1 изд. 60. стр. 667.

azaz végeredményben ugyancsak sajátos értelmi tevékenység során. Ez a feltételezés kétségtelenül annak eredményeként alakult ki, hogy a nyelv fejlődése folyamán, a szó történetének egy bizonyos szakaszában létrejött egy olyan sajátos szócsoporthoz, melyben a szavak szerepe csak meghatározott tárgyak és személyek elnevezésére, individuális megjelölésre korlátozódott. Így módon a szó története a méltóságteljes, értelemmel teli genezistől az értelmetlenné vált elnevezésig nem más, mint az értelem fokozatos szétporladása, megfakulása, s kizárólag a hangalak megőrződése. Nem véletlen, hogy az „intelligens”, a racionális felfogás következtében a szó iránti érzéketlenségig eljutó szülők elsősorban hangzás alapján választanak nevet gyermekeiknek, ugyanúgy, ahogy a papagájoknak. De hát a név idiotizálása az értelmiség körében (s ma már a nép körében is) természetesen mi másról tanúskodna, mint e közeg szellemi kiüresedéséről? A tulajdonnév nem egyéb tehát, mint ilyen belső formáját veszített elnevezés. Mintha valamiféle mutatónév más egy jó hangzású változata lenne, számla, vagy a különbözőség valamely egyéb jelzése, megismerő tevékenységünk megismerő és szóbeli módszereinek gazdaságos felhasználását célzó segédeszköz. A tulajdonnév ebből a szempontból szigorúan véve még csak nem is szó, mint ahogy az algebra-jel sem az: éppen hogy csak szó, csak hangalakja okán szó. S éppen ezért (itt most áttérünk a tulajdonnév kérdésének másik vonatkozására, a név viselője természetének problémájára) a tulajdonnév abszolút módon individuális: mivel semmit sem fejez ki, konkrét mutató névmás, vagy éppen rámutató gesztus, a névadás pedig a legegységertelműbb önkény aktusa, mely nem általánosítható, s az adott eseten kívül másra nem vonatkoztatható. Bármilyen hangalak, ha úgy vesszük, névvé válhat, csak a maga nemében egyszerinek és kizárólagosnak kell lennie: egyedül fantáziánk szegényessége s a találékonyság hiánya az akadály annak, hogy csakugyan abszolút individuálisak és soha nem ismétlődőek legyenek a nevek. Valójában a nevek ismétlődnek, egy adott társadalom nyelvében mindig található egy bizonyos mennyiségű quasi-szó, elnevezés, melyek tulajdonnévként szerepelhetnek. Mellesleg, még tovább mehetünk, és feltételezhetjük, hogy nemcsak a névadás önkényes, de a név ugyanilyen szeszélyesen is változhat, s annyi név lehetséges, amennyi névváltoztatási szeszély: másként fogalmazva, a név leválik gyökeréről, egyedi darabokra esik szét. Igaz, ellenvetésként hivatkozhatunk olyan utilitárius motívumokra, melyek elmentmondanak a nevek megsokszorozásának és indokolatlan megváltoztatásuknak: megszűnik az állandóság, ezen kívül sérülnek azok a társadalmi és jogi érdekek, melyek a név állandóságára alapulnak. Ezek a külső és a szó jellegétől idegen motívumok azonban nem lennének képesek ellensúlyozni a polinimiára, „többnevűségre” irányuló késztetést, ha annak lenne alapja magában a nyelvben. És ha a névváltoztatás általában véve ritka és kivételes aktus, amely mindig megfelelően motivált kell hogy legyen, ez arról tanúskodik, hogy a kérdés nem olyan egyszerű, és hogy a név nem elnevezés, helyesebben, nem pusztán elnevezés. Láthattuk, hogy a névben — és minden névben — ott rejtőzik a rámutató gesztus és a névmásjelleg. S minél erőteljesebben jelentkezik a rámutató, megnevező elem, annál inkább hangsúlyos a megnevezésben a név *tulajdon*-jellege; minél jobban megszilárdul azonban a kötőelem, természetesen annál inkább érvényesül a név elnevezés volta. A név azonban

mégiscsak szó, és mint olyan, nem válik és nem is válhat végérvényesen elnevezéssé, hanem megőrzi predikátum minőségét is: a névadás pedig megtartja ítéletalkotás jellegét, amikor már a névadás nem kizárólag teoretikus ítélet, de akarati tett, mintegy parancs is egyben: legyen. A névadásban ily módon ott rejlik egy bizonyos kreatív aktus, és semmiképp sem fokozhatjuk le azt az elnevezések szeszélyes fantáziájátékára, aminek ma a névadást az „intelligens szülők” tekintik. Névadáskor a nevet adó ezt mondja: neveztess ezen a néven. Valamiféle amorf tömegbe elültetünk egy bizonyos név-magot, amely majd kihajt, s megmutatja életképességét. Ezalatt természetesen az embert értjük, mivel csak ő rendelkezik névvel, s azt kreatív aktusban kapja. A többi név vagy csak megnyilatkozik, mint Ádám esetében az állatok neve, vagy lényegében elnevezés jellegű, s benne a szeszély működik, annak mindenféle, differenciálatlan asszociációs hatásával, mely az „összeillesztés” eredménye. Nem állíthatjuk azt, hogy a név által történő megjelölésig a szubjektum indifferens a név vonatkozásában, avagy ellenséges vele szemben, anonim, hanem csak amorf, potenciális, jöllehet a potenciális jelleg, a név birtoklásának lehetősége, a név iránti öntudatlan vonzódás magától érterődően feltételezi egy meghatározott név hiányát. Ez azt jelenti, hogy az ember mint nembeli lény, mint *minden-ember*, potenciálisan minden névnek birtokában van, és bármelyik által neveztetethet. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a konkrét névadás esetében a tényleges névválasztás lehetősége korlátlan lenne — ez sohasem lehetséges külső, magától a névadás potenciális lehetőségétől független tényezők miatt. Ugyanakkor ez azt jelenti, hogy minden név, melyet az emberek használtak vagy használni fognak, *mind emberi* név, az emberhez nem csak mint individuumhoz, hanem mint fajhoz tartozik, mint ahogy az első emberhez, Ádámhoz, aki magában hordozta nemcsak az alacsonyabb rendű állatvilág neveit, de az emberi nemét is, s aki ezen erejét a névadás egyes aktusaiban érvényesítette: — mint felesége, Éva, s később a gyermekei esetében. (Ter 2,23) De mint individuum, az ember csak egy meghatározott névvel rendelkezhet, mely a többitől elkülönül, azokból kiválik: *omnis definitio est negatio*. Ez a gondolat nem szorul különösebb magyarázatra, mivel a névadás egyben ítéletalkotás, azaz egy adott minőség predikációja, a szubjektum állítmány, azaz eszme általi meghatározása. Különféle neveket adhatunk egy tárgynak, néha szinonímák százaival rendelkezve,⁴ végtelen számú metaforát rendelhetünk hozzá, mindenféle sajátosságot tulajdoníthatunk neki, s ezekkel írhatjuk le, az ilyen névadás azonban mégsem pusztán véletlenszerű elnevezés, hanem az adott szubjektum potenciális lényegének, kozmikus jellegének megnyilvánulása. Ezért a predikáció minden egyes aktusával kizárjuk, háttérbe szorítjuk

4. Az arab nyelv hihetetlenül gazdag szinonímákban. Állítólag egy arab filológus egész könyvet állított össze oroszlánnevekből (összesen 500), s egy másik a kígyó-nevekből (összesen 200). Azt is mondják, hogy Firuzábádi, a Kámusz szerzője a mézet jelölő kifejezésekből állított össze könyvet, s bár több mint 800 elnevezést gyűjtött össze, elismeri, hogy listája messze nem teljes. Ugyanez a szerző állítja, hogy legalább 1000 szó van, mely a kardot jelöli, mások pedig 400 szót és kifejezést találtak a boldogtalanság fogalmának jelölésére. Hammer összeszámálta a tevésre vonatkozó arab szavakat, s 5744-et talált. A lapp nyelv több mint 30 szót ismer a szarvas nem, kor, szín stb. szerinti megjelölésére. A szászok ősi nyelve több mint 15, a tengert jelölő szót tartalmazott. (РЕНАН, Э.: Происхождение языка. Собр. соч. т. VI. 47.)

a többi lehetőséget, ami azonban mégsem jelenti azt, hogy pusztán saját szeszélyünk alapján cselekedtünk volna, bár kétségtelen, az ítéletalkotás egyben saját szellemi szabadságunkat is feltételezi. Így keletkezik minden főnév, minden köznév. Ugyanakkor eredeti alakjukban a tulajdonnevek is konkrét jelentéssel bírnak, ahogy azt a történeti grammatika is kimutatja, s ez esetben, ilyen megközelítésben nem különböznek bármely ítéletalkotás-névadáستól: köznévként számítottak, melyek viselőjüket állandó predikátum minőségükben jellemezték 'Αλέξανδρος, Θεόδωρος, Groznij, Dobrinya stb. Ez esetben névvé válásuk a szubjektum és a predikátum közötti erős kötésnek köszönhető, valamint a névadásban foglalt kreatív aktusnak: ilyen és ilyen légy. Mégis, amikor szem elől tévesztjük a belső formát, a történelmi távolság következtében elfeledjük vagy elveszítjük a név jelentését, nem válik-e a név számunkra is pusztá elnevezéssé? Nem lenne helyes azt állítani azonban, hogy az idők folyamán belső formájukat vesztett nevek egyáltalán nem is rendelkeztek e formával az egyes történelmi korszakokban. Ellenkezőleg, eredeti belső formájuk elhalványulása során mintegy megerősödnek jelentésükben és tartalmukban, helyesebben, újra fellelik azt egyre változó, megújuló, bonyolultabbá váló változatában. A név a történelemben él, mint minden egyes szó, de nem a szóhoz hasonlóan, mivel az bizonyos minőség valamely életereenciájának szimbólumává válik, maggá vagy kovásszá, mindig van jelentése, s nem is akármilyen súlyú. A név erő, az individuális lét gyökere, melyhez képest a megnevezett a föld, a termőtalaj, a lehetőségek hordozója, kinek szempontjából éppen ezért fatális, meghatározó jelentőségű a névadás. Ez lehet sikeres vagy sikertelen a név viselője szempontjából, de e név — akár jó, akár rossz — sajátja, csakis az övé lesz. A név az ember eszméje — platóni értelemben véve. S itt a tulajdonnevek természetének kérdését egy másik oldalról közelítjük meg, mégpedig annak érvényességi köre oldaláról. Mint korábban rávilágítottunk, minden predikátummá tett állítmány valamely eszmét fejez ki, maga is eszme, nem absztrakt, és nem konkrét, hanem eszmei meghatározottságú. Ugyanígy a név, miután maga is állítmány, s miután a névadás egyben ítéletalkotás, szintén eszme kell hogy legyen, következésképpen általános jelentéssel, értelemmel kell bírnia. Ez az eszme, a név, elválaszthatatlanul hozzánő birtoklójához, aki ezentúl visszavonhatatlanul e név viselője lesz. Neve egyben eszmei gyökere, „tulajdon” neve kapcsolatba hozható más predikátumokkal, amiből azonban egyáltalán nem következik, hogy ő e név egyetlen birtokosa, kizárólagos tulajdonosa. Ha ez a birtoklási képesség kielégül és kimerül ezzel a névvel, akkor viszont a név ereje egyáltalán nem korlátozódik ezen egyetlen viselőjére, hanem számtalan másra is kisugározhat. S akkor ők mindannyian viselői lesznek e névnek, de egyikük sem rendelkezik vele kizárólagosan: az eszme és a név, sokféle megnyilvánulása ellenére önmagában is érvényes, változatlan, ahogy egyetlen gyökérből több hajtás is fakadhat. Ez megegyezik az eszméről szóló platóni tanítással, de különösen jól alkalmazható a névről szóló okfejtésben. Miután sokan vannak, akik ugyanazt a nevet viselik, e név számukra általános, genetikus jelleget hordoz, már nem „tulajdon”, hanem az emberek egy bizonyos fajtáját jelölő köznév, mely az emberi nemet osztályokra tagolja, ahhoz hasonlóan, ahogy minden egyéb külső jegeik által is megkülönböztethetőek. Tévedés lenne azt hinni, hogy a dol-

gok illetően állása csupán a nevek tényleges ismétlődésével magyarázható, az emberi fantázia szegényességének következménye, mely nem képes minden egyes ember számára egy megismételhetetlen, saját nevet kigondolni. Ez lenne a helyzet, ha a név csak bizonyos hangokból álló értelmetlen elnevezés lenne, azaz nem szó, s a nyelv sem lenne nyelv, hanem valamiféle értetlen túli makogás. A név (az új) mindig rendelkezik ilyen vagy olyan eredendő értelemmel, azaz szó, predikátum, eszme. S ez esetben a nevet újonnan viselő szempontjából éppen a tudatos, szándékos névviselés a lényeges: ilyenkor a név tudatosított eszme, értelem, predikátum. S mivel az ismétlés önmagában még semmiféle név létrejöttét nem garantálja, s még ha egy név mindössze egyszer fordult is elő, akkor sem vonhatjuk kétségbe eszmei természetét. Következésképp a tulajdonnév tulajdonsága nem magának a névnek a sajátos természetében rejlik, amely mint értelem egyben eszme és szó, mint az összes többi, hanem a fokozott kötődésben, s az ebből fakadó ontológiai sajátosságokban.

Am annak ellenére, hogy a tulajdonnév belső formája fokozatos elvesztésével egyben eredeti jelentését is elveszíti, soha nem válik pusztán elnevezéssé, hanem sajátos, kizárólagos jelentésre tesz szert — *mint név*. A név, létezésének különböző szakaszaiban különféle jelentéssel bírhat, akár önmaga ellentétébe is fordulhat, de minden adott korban a névnek meghatározott jelentése van, mely hol egyértelműen, hol kevésbé, leginkább azonban sejtésszerűen felismerhető, ahogy felismerhető a színek vagy a hang szellemi tartalma. A név az ember szellemi típusát, beállítottságát, sajátosságát fejezi ki, a nevek alapján tagolódik az emberi nem családokra és csoportokra, ez a természetes klasszifikáció lehetősége. A név lehet egyszerű és összetett, általában több elemből áll, melyek úgy kötődnek, úgy tapadnak egymáshoz, mint levelek a rügyben (személynév, apai név, családnév — nomen, praenomen, cognomen stb.), nevek akkordjáról beszélhetünk, de hogy a kérdést ne bonyolítsuk, vegyünk csak egy nevet. E név individuális az adott személy szempontjából, de egyáltalán nem individuális önmagában véve: mint eszme, több fenomenális egyedben megvalósulhat. Minden Szergej végeredményben a Szergej név, eszme, μέθεξις, közös lényegisége által rokon, van közöttük jó és rossz Szergej, azaz tökéletesebb vagy kevésbé sikeres kifejezője neve entelecheiájának, emellett különbözőek abban az értelemben is, hogy más és más az az individuális talaj, amelybe ugyanaz a mag vetetett. Ezért lehetnek sikeres és jó Szergejek a különböző hajrák különböző oltványaiként, végeredményben minden név sokszínű, ami néha elfedi annak eredeti egységét.

A nevek nemcsak változó jelentést kapnak, de különféle kiegészítő megjelöléseket is, melyek bonyolultabbá teszik ugyanannak a névnek a hatását. A keresztény naptárban a neveket az egyes szentek tiszteletére jelölik ki: tehát a név nem általánosságban szerepel, hanem egy meghatározott minőség által, ugyanannak a névnek különféle hajrásaként. A névnek e minőségi árnyalata pedig nem marad közömbös, éppen ellenkezőleg, minden névnek annyi változata van, ahány konkrét megjelenési formája. Itt most nem az isteni gondviselés, az „örangyal” jelenlétéről beszélünk, melyhez, mint valami családhoz tartozik egy adott név viselője, hanem ennek a névnek a hatásáról. Egyébként az „örangyal” védelme ontológiai értelemben a név jelenvalóságának variációja, mivel a szent és a vele azonos nevű ember között

lévő különleges kapcsolat nem valami speciális okra vezethető vissza (ahogy bármilyen alapon kialakulhat bizonyos kötődés a különféle szentekhez), hanem éppen az azonosnevűség következménye: a közös név közös sorsot jelent, bármennyire különbözőn is egyes mozzanataiban.

A név tehát erő, mag, energia. Belülről formálja, határozza meg viselőjét: nem az ember viseli a nevet, mely által elneveztetett, hanem bizonyos értelemben a név hordozza az embert, belső célokként, entelechieaként, melynek jóvoltából a makkból tölgy fejlődik, a magból pedig búzakarász, bár a különböző tölgyek és kalászhok sorsa más és más lehet. A név nem egyszerű szó („puszta hang”), (bár teljességgel erőtlen és hatástalan „puszta szó” általában véve sem létezik). A név az élet energiája, ereje, magva. „Önmagában véve” vagy „önmagáért” van, függetlenül attól, használják-e; csakúgy, mint a tölgy, melynek ereje önmagában véve is létezik, függetlenül az egyes fáktól. De ugyanakkor a név csak viselőiben egzisztál, mint ahogy a tölgy eszméje is csak a tölgyfában testesül meg, — ez az arisztotelészi entelecheia. A platóni — arisztotelészi meghatározások ez esetben tökéletesen egymásra vonatkoztathatók és egyaránt helyénvalók: az eszme az entelecheia ideális alapja, létbeli gyökere, az entelecheia az eszme konkrét létezési formája; az eszme energia, az entelecheia létezésben való megnyilvánulása.

Amennyiben ez az állítás helyes, a név filozófiájával kapcsolatos további kérdésre is választ adhatunk: hogyan kell értelmeznünk az új nevek létrejöttét, kigondolják-e őket, mint ahogy ez történni látszik, avagy létrejönnek, s önmagukért beszélnek, akár csak a tárgyak? Kétségtelenül az utóbbiról van szó. Csak a név külső burka gondolható ki — ez látszólag vagy valójában is önkényes aktus —, nem pedig az, ami benne feltárulkozik. A név „belső formája”, még ha megőrződik is (Lev, Vera, Ljubov stb.), a név témáját képezi, csak domináns vonására utal, de egyáltalán nem meríti ki annak tényleges tartalmát, mint ahogy a rózsaszínre (s itt is csak a legegyszerűbb formában, egyes esetekben) utaló „rózsa” elnevezés sem mond semmit annak felépítéséről, sem szirmairól, s egyáltalán semmiről, amit valójában a rózsa elnevezés jelöl. A név — mint egy meghatározott faj gyökere — jelentésében mindig tágabb és mélyebb annál a tartalomnál, melyet annak belső formája közvetít. Ezért lényegében azt mondhatjuk, hogy aki egy bizonyos jegy alapján eszel ki egy nevet, egyáltalán nem tudja, mi is történik valójában, milyen zsákmány akad az általa kieszt elnevezés horgára, amikor az megkezd névként való működését. Itt igen komoly, minőségi különbség van egy és ugyanazon szó névként, illetve szóként használt változatai között: a „lev” (’oroszlán’) és Lev teljesen különböző dolgok, bár a „lev” a „Lev” részét képezi, mint a név olyan jellegzetessége, mely így vagy úgy viselőjére is kisugárzik. A teljesen új elnevezések kitalálásakor — melyek közül néhány még mielőtt megszületett volna, elpusztul, haszontalannak és terméketlennek bizonyul — az emberi értelem azon sajátos fondorlatossága mutatkozik meg, hogy emberi erejét önnön céljaira használja fel: a név az elnevező által születik az elnevezettben, de születésétől fogva már önálló életet él. Ezt méginkább elmondhatjuk akkor, amikor nem egy név kitalálásáról, hanem a már létezők közül bármilyen motívum — legyen az akár a „szépség” — alapján történő választásról van szó. A név hagyja, hogy kivá-

lasszák, de egyáltalán nem engedelmeskedik választója balgaságának, hanem önálló életet él, „teszi a maga dolgát”, ha már egyszer újra testet öltött, új életben fogant. Még a többé-kevésbé tudatos névválasztás is korlátozott érvényű, hiszen az ember nehezen ismerheti meg a név rejtélyét, csakúgy, mint saját létének titkát. Gyakran az illúzió vagy a korlátolt látszat vezérli, de még ha a névre vonatkozó intuíciója helyes is, feltétlenül tudatlan abban a vonatkozásban, hogy miben is foglaltatik a név alapjának, azaz a név még meg nem nevezett viselőjének lényege. Mindemellert a név és az elnevezett közötti ilyen vagy olyan kölcsönhatás, megfelelés eredménnyel is járhat, bizonyos szellemi típusok bizonyos nevet igényelnek, arra és csak arra van szükségük, hogy kiteljesedhessenek. Ez fordítva is igaz. Vannak szerencsétlenül elnevezettek, akik súlyos, beteljesíthetetlen nevet kapnak, s nem bírják viselni e terhet. Ezért a névadás csaknem minden esetben többé-kevésbé öntudatlan, s az isteni kegyelem különös megvilágító ereje szükséges ahhoz, hogy helyes nevet válasszunk, azaz létrejöhessen a név és viselője közötti legnagyobb összhang, megmutatkozhasson a név, az emberi eszme a maga tisztaságában és teljességében. Nemhiába van az, hogy egyes, kivételes esetekben közvetlen isteni parancs alapján történik a névadás, ráadásul még a születés előtt, az anyaméhben, a fogamzást megelőzően. (...)

Úgy tűnhet, hogy a név a véletlen vagy az önkény szülte. Ahhoz, hogy ettől az illúziótól megszabaduljunk, tekintettel kell lennünk a név által történő elnevezésnek az emberi életben megnyilvánuló antropológiai alapjaira. Beszélhetünk a nyelv létrejöttének véletlenszerűségéről, de a nyelv — minden kétséget kizáróan — az ember olyan képessége, elidegeníthetetlen sajátossága, mely nélkül az ember nem lehetne az, ami. Képes a gondolkodásra, tudományos, technikai ismeretek szerzésére, gazdaság és államiság kialakítására, amelyek bármennyire is sokféle vagy akár véletlenek a maguk megjelenési formájában, csakis antropológiailag értelmezhetők: az ember ζῶον ποιητικόν, πολιτικόν stb. Ugyanígy a névadás is alapvető antropológiai meghatározottságai közé sorolható: ζῶον ὀνοματικόν az ember nevet visel és nevet ad, fajhoz, nemzethez tartozik. A név mint a sokszínűség gyökere, mint a lét alapja, az emberiség sajátja, bár a név alapján történő osztályozás nem, vagy csak részben felel meg a más jegyek, például a fajok által történő besorolásnak. Ha ez a jellegzetes klasszifikáció elkerüli figyelmünket, akkor ez az osztályozás kialakításának nehézségeiből fakad, valamint nem kevésbé jelenkori gondolkodásunk azon beállítottságából, mely az elvonatkoztatás felé hajlik, s érzéketlen minden konkrét megnyilvánulással szemben. A nevek nem a véletlen és nem az önkény szülöttei, nem bármiféle belső törvényszerűség érvényesülése nélkül gondolják ki őket, de léteznek az emberben, a soknevű ős-Ádámban, s csak újra felleljük őket a névadásban. Ezáltal teljeseedik ki és nyer értelmet a név által történő elnevezés, s bontakozik ki az onomasztika problémája a maga egészében. S újra felmerül a kérdés: mi is hát a név, s miben áll a névadás? A név mindenek előtt hangokból álló szó, mondjuk, fonéma. Lehet egyedülálló a maga nemében, individuális, melynek nincsenek szinonímái, melyről idegen a polinímia, de lehet többjelentésű, szinonímákban gazdag is. Hasonlóképpen a „kosza” ('hajfonat' ill. 'kasza') a „nyelv” (de a szavak többsége is) különböző jelentéstartalmuk s ugyanazon hangalakjuk mellett lényegében

teljesen más szavak, fonémájuk egészen más értelemmel telítődik. Ugyanígy a János, Jézus, Dániel, de a nevek többsége egyazon hangzásuk ellenére lényegében teljesen eltérő nevek. Ily módon az egyforma fonéma egyáltalán nem határozza meg egyértelműen a szót, csak transzkripciónk elégtelensége és pontatlansága — amelyet egyébként ellensúlyoz az általános kontextus és értelem —, teszi lehetővé, hogy egyformán, mindenféle megkülönböztető jelzés nélkül írjuk a különböző, bár azonos hangzású neveket. Itt mintegy a nevek *metaforáiról* van szó, mint mikor a szavak (pl. a „nyelv”) metaforikus jelentése az értelemmel egybeforrva egészen más szavakat hoz létre, s egybecsengésük csak emlékeztet a szó történetére. Az emberi beszéd itt is, mint minden más esetben a rendelkezésre álló eszközök leggazdaságosabb alkalmazására törekszik, és előszeretettel használja a régi hangzásokat (fonémákat), új jelentéstartalommal ruházva fel őket. Ugyanakkor a fonéma vagy egy meghatározott hangzás a név elengedhetetlen része, az a külső burok, melyet tulajdonképpen a név lényegének tekintenek azok, akiknek a név csak elnevezést, „puszta hangot” jelent.

Ezek után a név vagy az a fonéma, mely a név mint szó ismert jelentésével összeforrt, lesz az a minőség, amit esetenként a szó belső formájának, elsődleges jelentésének nevezünk. Hatása természetesen csak az anyanyelvben érvényesül, abban a közegben, ahol született, így van ez a zsidó nevek, az Anna, Mózes, Jézus, János stb., a görög: András, Elek, Sándor, Irén, Zsófia stb., az orosz: Jaroszláv, Dobrinya, Vlagyimir stb. nevek esetében. A névnek ez a jelentése természetesen utal karakterének néhány általános sajátosságára, de semmiképp sem korlátozódik csak erre. A későbbiekben konkretizálódik a név a sajátos, egyszeri alkalmazáskor, ami az adott szó egy bizonyos jelentésével hozható összefüggésbe: ezt tekinthetjük a név jelentésének az egyes korokban, egy adott nép esetében. A keresztény egyházi naptárakban a név e konkretizációját a szentek hordozzák, akik az azonos nevet viselőknél saját jellegzetességeiket kölcsönzik. Ezáltal természetesen ugyanazon név viselői rokonságban vannak egymással, a név kiterelvényesedik, új hajrákat hoz, az egyes ágak azonban igen messze kerülhetnek egymástól. (pl. Pál apostol és Paulus Simplicissimus). A név a maga konkrétságában valamiféle életenergia, amely mint minden, ami él, belső intuíció által fogható fel, s az érzékelő csak megjeleníteni, kifejezni, érezni tudja. Ez a szó színémájának, a fonémával összenőtt jelentésnek felel meg. A nevek kereszteződnek, összekeverednek, létrejönnek, széthullanak és újraélednek (átkeresztelés, új név), de minden egyes emberi lénynek van neve. Amikor az ember nevet ad, gyakran csak a fonémát veszi figyelembe (a név „szépségét”), s nem gondol a színémára, azaz öntudatlanul cselekszik. Igaz, többször fordul elő, hogy akár ösztönösen, akár egy szent vagy „hős” tisztelete okán választják ki a konkrét nevet, tekintetbe véve a színémát. De a név ettől függetlenül is önerejéből hat, azok után, hogy kiválasztották, meggyökeresedett, kihajtott.

Felmerül tehát a kérdés, milyen szerepet játszik itt a szabadság és az önkényesség? Mi az a hatalom, melyben a névadó az elnevezéssel szemben részesül? Való igaz, ez hatalom, bár alaposan szemügyre kell venni e hatalom és szabadság mibenlétét. Az embernek hatalmában áll házasságot kötni vagy sem, ám ez sem a fogantatásnak, sem a születésnek nem feltétele, hanem csak a lehetőség elfogadása, illetve elhárí-

tása az önmegtartóztatás által. Ugyanakkor a házasságkötés az ember jellemzője, lényének kiteljesedése, jóllehet a néger csak néger gyermeknek, a tatár csak tatárnak adhat életet. Ez esetben is bárhogyan elnevezheti, igaz, nem is tudja nem elnevezni, mivel a név szurrogátuma mindenképpen megjelenik, azaz létrejön egy eddig nem használt új név, mely csak a nevet adónak új, de egyáltalán nem az, ami a dolgok természetét illeti. S ebben áll a névadó látszólagos választási szabadsága. Valójában ez a szabadság csak az alig tudatosult elnevezési lehetőségek, az örökletes, azaz nembeli hajlam megnyilvánulása, a faj és a vér szava, nem a személyes önkény értelmében vett individuális képesség, hanem a nembeli erők általános érvényesülése. A név örökletes természetéről szólva nem arra a tendenciára gondolunk, hogy egy családon belül mindenáron ugyanazt a nevet kell reprodukálni és előnyben részesíteni (bár gyakran éppen ebben nyilvánul meg), nem, ez az általunk posztulált örökletesség nagyon nehezen ragadható meg, mivel bizonyos nevekről való elzárkózásban, s másokhoz való vonzódásban jelentkezik. A fiziológiai örökletesség is az öröklődő erők igen tarka kombinációit hozhatja. Nincs különösebb jelentősége annak, ki adja a nevet, az apa, a szülők, a pap. Mindenképpen „jelentkeznie kell” a megnevezett-nél, létrejön az onomatikus kapcsolat (erőtér). S lehetséges, hogy a legönkényesebb, legszeszélyesebb („szépség szerinti”) névválasztások tanúskodnak a névadás pozitív ösztönének hiányáról, s az örökletesség ereje érvényesül: ugyanúgy, ahogy egy adott családon belül a degeneráció, illetve új tehetségek kirobbanása. Még ha egy nevet ilyen vagy olyan tudományos, nemzeti, antropológiai megfontolások alapján választunk is ki, csak másodlagos jelentőséggel bír; a *hogyan*-t, nem pedig a *mi*-t határozza meg. Így a fogantatáskor, a terhesség alatt a szülők a kitűzött cél megvalósításának megfelelően viselkedhetnek, a cél elérését azonban a természet bölcsességének titokzatos törvényei biztosítják. Ily módon a névadásban a szabad névválasztás is csak a *hogyan*-t jelenti, a természet által előre meghatározott lényeg szabad megvalósulását. Tehát az ösztön működik, azaz maga a név. A szabad választás lehetősége csak bizonyos korlátok között érvényes, az egymással rokonságban lévő nevek vagy azok ekvivalensei esetében, melyek nem azonosak ugyan, de kapcsolatban vannak egymással (mint a szinonim kifejezések). Ezt a választási szabadságot ez esetben is feltétlenül biztosítani kell, csakúgy, mint minden belső szükségességéből fakadó emberi cselekedetben. Lényegében véve azonban a névadás organikusan történik, azaz az ösztön hatására. A név további sorsa, egészséges vagy deformált fejlődése, ereje stb. attól függ, milyen az a talaj, melyre a mag hull, s milyen e teremtmény életútja. A név nem testetlenül, transzcendens eszmeként létezik, hanem olyan entelecheia, amely az elnevezésben potenciálisan van jelen, s a névadás által válik entelecheiaként funkcionáló energiává. (...)

Tehát annak ellenére, hogy a név akként születik, ahogy maga az ember, egy adott név, a gyermekhez hasonlóan a köldökzsinórtól való leválása után teljességgel önálló életet él. A név az ember lényegének, létbeli szubsztanciájának kifejeződése. Többek között ezért vannak nemcsak jó, de gonosz nevek is: „És láttam, hogy a tengerből feljön egy fenevad (...) s a fején istenkáromló nevek” (Jel 13,1) A név bizonyos értelemben ugyanaz, mint az én, azzal a különbséggel, hogy a név a konkrét,

minőségivé vált individuális én, miközben az utóbbi csak a misztikus rámutató gesztus ereje által individuális, enélkül pedig általános és éppen ezért absztrakt. A név minden egyes én változatlan állítmánya, ekvivalense, a személyiség megnyilatkozása, nem annak egyszeri megnyilvánulási formáiban (ezt a funkciót az állítmányok töltik be), hanem legbelül; a név minden állítmány feltétlen alanya, melyhez azok elválaszthatatlanul hozzátapadnak. A név egyenrangú az emberrel, s azt jelzi, azt hozza felszínre, ami annak lényege. Azt mondhatják: ez a megnyilatkozás homályos, semmitmondó, kevesebbet tár fel, mint bármely predikatív ítélet. Mindemellett, bár az ítéletalkotás egyben névadás, a név maga nem ítéletalkotás és nem névadás, annak megfelelően, ahogy az én-, bár a szubjektum minden ítéletének alapját képezi, ön-maga az ítéletalkotási aktuson kívül, a mélyből, a predikációtól függetlenül jött létre (az én = én állítás képletes lenne, mint tautológia). A név azonban a létről, s nem a minőségről beszél: éppen azt az ontológiai gesztust tartalmazza, azt a meglátást fejezi ki, amely a minden főnév esetében feltételezett rámutató gesztusban található: s ami itt nemcsak predikatív eszme, de lét, realitássá vált idea, egy pont a kozmoszban. Ezért a név a lét általános, bár homályos, ragolatlan érzését közvetíti, melyre figyelve meghallhatjuk a logosz hangját. Ki ez? — Én: kérdés és felelet, egyaránt kifejező és tartalmas. Nem a *mi*-ről (predikátum), hanem a *ki*-ről (szubjektum) van szó, és vajon ez az én a tartalmas válasz? Mindazonáltal mélyértelmű és konkrét, melyet semmiféle predikátum nem változtat meg, s nem feleltethető meg egyedül neki. Ugyanakkor a „köznévi” én-nel teljesen azonos értelemben állhat itt a név. És szemmel láthatóan semmiféle egyszeri predikatív válasz nem felel a kérdésünkre, nincs rá megnyugtató, kiegyensúlyozott felelet. Ki ez? Ilyen, és ilyen, és ilyen... de mégis — ki ez? A megnevezett. Hát ez az! Így érzékelhető a név, a lét ága, mely nem hajt levelet, nem bont virágot, nincs termése, de amely nélkül nincs növekedés, nincs élet. Ezért hangsúlyozzuk, hogy az individuum az én, de ugyanilyen értelemben az ő és a név. De hogyan lehetséges lényegi dolognak tekinteni azt, ami még csak nem is fogalom, mivel nem fejezhető ki attribútumai által? Annak, akinak az eszme, a platóni — arisztotelészi értelemben vett létenergia valami idegen és elfogadhatatlan dolog, annak a név eszméje sem érthető. Ezzel szemben az értő, a létezés eszmei gyökereit elfogadó ember számára a név eszmei konkrétum, a maga megismételhetetlenségében jelentkező, s így attribútumok által kifejezhetetlen individualitás. Zavaróak lehetnek ugyan a külső, ostoba kísértések, melyek reményeink szerint már eltűnőben vannak, s csak a szóval és névvel szemben kialakított felületes viszony esetén jelentkeznek. Miben áll is a név? Az adott hangalakban? De ha a különböző nyelvekben más és más hangokból áll, különbözik-e a név? És ha a különféle nevek egyformán hangzanak, ugyanarról a névről van-e szó? Ez esetben emlékeztetnünk kell arra, amit a név háromtagú összetételéről állítottunk: a színémáról, a morfémaról és a fonémáról. Természetesen a név meghatározott színéma, konkrétum, de fonémában testesül meg, nélküle nem létezik, tőle elválaszthatatlan, ugyanakkor a fonéma is változhat a név lényegi változása nélkül. Ugyanez a helyzet a morfémaival. De a név semmi esetre sem csak fonéma és morféma, ezért sorsuk alakulásának nincs döntő jelentősége, nem feltétlenül akadályozzák a tartalom azonos-

ságának érvényesülését, mint ahogy a különféle fényképfelvételek esetében, melyek más és más beállítás és kidolgozás ellenére ugyanazt a tartalmat közvetítik. Egy nevet megérteni azért okoz nehézséget, mivel az egyrészt meglehetősen független saját fonémájától, ami akár meg is változhat, másrészt pedig szorosabban kötődik hozzá, mint bármely más szó esetében. Míg a szó rendelkezik olyan sajátos értelemmel és jelentéssel, mely más szóval, más nyelven is közvetíthető, leírható, a névnek nincs ilyen jelentése, s nem teszi lehetővé a szubsztitúciót. Ennek alapján önkéntelenül felmerül a kérdés: miben is áll akkor a név lényege, szinémája, ha elvonatkoztatunk a változékony fonémájától? Egyértelmű, hogy itt nem adódik olyan válasz, mint bármely más szó esetében, még akkor sem, amikor a szó rendelkezik belső formával, ez utóbbinak nincs önálló léte és jelentése, mivel elnyeli azt a név fonémája. (A Benedeket nem lehet helyettesíteni az Áldott-tal, azaz a belső forma fordítását adni, mivel a név maga a Benedek.) A név belső lényegét érintő kérdésre csak a következőképpen válaszolhatunk: a név erő, energia, a megtestesült szó. Itt a szó egészen különleges ἐνορχωσις-a megy végbe, melynek titka megfejthetetlen, mint minden, a legyen parancsát beteljesítő születendő élet titka. A következmények azonban egyértelműek: a szó testté lett, az ideális reálissá, az eszme entelecheiára áhító energiává változott, a név a lét neveinek kozmoszába lépett.

(Fordította: Bagi Ibolya)

(Прот. С. Булгаков: *Философия имени*. Paris, YMCA Press 1953. 154–178.) [Részlet.]

HORNYÁNSZKY GYULA

*A szó hatalma**

...Eddig csak általánosságban beszéltem arról, hogy a szók — főleg mint a vallási érzés kifejezései és mint a jogi élet formulái — olykor valósággal az entitások jellegét ölthetik magukra. Külön kell most szemügyre vennünk a szók egy olyan csoportját, melyben ez az önálló létre és jelentőségre való törekvés érthető okokból erősen megvan: a *személyneveket*, az istenek és emberek neveit. Primitív gondolkodás szerint a név nem csak egyszerűen megkülömböztető jegye a kérdéses személynek, hanem legégyénibb tulajdona, mely jót-rosszat jelenthet, hozhat rá magára, mint bármi egyéb, a mi vele oly szorosan összefügg; a névvel varázs útján vissza lehet élni a tulajdonos rovására; a név maga is varázserejű lehet nem kisebb mértékben, mint az, a ki viseli; a név olykor egyenesen a személlyel egy, annak legbensőbb és legsajátosabb lényét fejezheti ki. Sok idegenszerű szokás és nézet fejlődött ki ez alapon a műveltség kezdetlegesebb fokain élő népek között; ethnographusok előtt nem ismeretlen tüneményekre célozok. Magam az idevágó gondolkozásnak csak egy-két jellemzőbb sajátosságát emelem ki azon kultúra köréből, mely itt bennünket első sorban érdekel.

Legnagyobb félelemmel vagy reménynyel természetesen az *isten* neve felé fordul a vallásos hit. Két egészen ellentétes eredményhez vezethet e szempontból a felcsigázott érzélem. Mindenek előtt akkora félelem kapcsolódhatik az isten személyéhez, hogy a hívő nem is meri istenét nevéen szólítani, helyesebben neki minden másétől elkülönítő nevet adni. Így jöttek létre a görögök vallásában azon *névtelen istenek*, kiknél legjobb esetben az euphemismus egy-egy hizelgő jelzője pótolja a tulajdonképeni elnevezést. Főleg alvilági istenekről vagy szellemekről, tehát már egész jellegüknél fogva rettegést keltő lényekről van szó. Az eleusisi mysteriumok körén belül egy: ó θεός-t és egy ή θεά-t imádtak (tehát egyszerűen egy istent és egy istenőt), kiket annál kevésbé lehet vagy szabad nevekkal kapcsolatba hoznunk, mert sem azt nem tudhatjuk, hogy a hívők — legalább gondolatban — ily kapcsolatot tényleg megtettek-e, sem azt, hogy az utóbbit feltételezván, az mindig egyformának maradt-e meg az idők folyamán. Görögországban több helyütt egy Agathodaimon-t tiszteltek ('Αγαθός δαίμων [jó daimon]** v. 'Αγαθός θεός), [jó isten] egy alvilági nument, kinek azonban épenséggel nem kellett személyében azonosnak lennie vagy maradnia a különböző helyeken, mert a »jó szellem«-mel való egész határozatlan megjelölés a legeltérőbb eszmetársulásokat engedte meg. Az athéni Areopag mélyén meg »a tiszteletreméltó istennők« ([A Szentek] uralkodtak, kiket a közhit a vér-

*A tanulmányrészlet az 1914-es szöveg betűhú másolata. [A szerk.]

**Az olvasás megkönnyítésére a görög kifejezéseket és idézeteket lefordítottuk. [A szerk.]

bosszú képviselőinek tartott, tehát a *Collectiv* nevű *ἐπιώς*-ök [bosszú] körébe utalt, s kiket azután költői kegyesség (Aischylosé tán nem először) a szomszédos Peloponnesosban szélteében, de ugyancsak névtelenül tisztelt Eumenidesszel (a »jóakaró istenasszonyok«-kal) hozott összeköttetésbe: mindhiába, névhez az Areopag kérlelhetetlen szellemei így sem jutottak. Az alvilági istentisztelet e tipikusan visszatérő sajátosságát másképpen alig értelmezhetjük, mint a hívők félelmes idegenkedését már kezdettől fogva, hogy fohászaiknál, szertartásaiknál oly állandó szóval merjék illetni a »kimondhatatlan«-t, a mely szó idővel a singuláris, a tulajdonnév jellegét öltötte fel; így hát a nyelvhasználat a tompított erejű köznévnél maradt. Lélektanilag nem ide tartozik, ha szándékkal titokban tartott nevekről van szó. Plinius szerint pl. azért földi titok azon istenségnek nevét, kinek oltalma alatt Róma városa áll, hogy az ellenség ép oly módon ne vonhassa a maga pártjára azt a magasabb védelmet, a mint magok a rómaiak idegen városok ostrománál tették (*evocatio*). Ugyancsak más eszmekörbe utal azon aggódó gondosság, a mely az imádkozót névszerint nem említett istenek összefoglalóan általános felhívására bírja (*generalis invocatio*), vagy a kegyes elnézés kérésére az esetben, ha esetleg hibásan történt a névszerinti megszólítás (*sive quo alio nomine fas est nominare*). Az efféle »névtelenségre« a görög vallás is szolgáltat példákat, sőt az ἄγνωστοι θεοί [ismeretlen istenek] oltárai által (Athén, Phaleron, Olympia) arra is, hogy az kivételkép az »ismeretlen«, csak gondolatban feltételezett idegen istenek jóakarátára is tekintettel volt.¹

1. E. NORDEN: *Agnostos Theos*-ában (Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede, 1913) az *Acta Apost.* híres helyét intézi el: (17, 22: Σταθεὶς δὲ Παῦλος ἐν μέσῳ τοῦ Ἀρείου πάγου ἔφη· Ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ πάντα ὥς δεισιδαιμονεστεροὺς ὑμᾶς θεωρῶ. [23] διερχόμενος γὰρ καὶ ἀναθεωρῶν τὰ σέβασματα ὑμῶν ἑυρον καὶ βωμὸν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο ἄγνώστω θεῷ) [Pál az Areopagos közepére állt, és elkezdett beszélni. Athéni férfiak, látom, hogy igen vallásosak vagytok. Amint szétnéztem, és megtekintettem szentélyeiteket, ráakadtam egy oltárra, melyen ez a felírás állt: az ismeretlen istennek.], s isten megismerésének eszméjét tárgyalja az orientális – görög – keresztény γυνῶσις körében. A bennünket érdeklő »ismeretlen« istenekről l. 57, 1 és Jessen cz. Pauly-Wiss. Suppl. I, 28. 1. — A névtelenségnek még egyéb okai is lehetnek mint a főt tárgyal esetekben: pl. elfelejtették valamely szenthely (ἱεῖον, sír) tulajdonosát. Így azután egyszerűen egy Ἱέρως ἱατρὸς-t [gyógyító hērós] tiszteltek Athénben a Theseion mellett, s hasonlóképp Marathonban, a hol csak későbbi találgatás hozta a gyógyító oraculumot Aristomachos névvel össze (ROHDE, *Psyche* I. 185 – 186). Az athéni βωμοὶ ἀνώνυμοι [névtelen oltárok] olyformán keletkeztek, hogy csak így tudtak Epimenides utasításának eleget tenni, mert az egyes helyeken nem tudták névszerint megállapítani a προσήκων θεός-t [hozzátartozó isten] (Diog. Laert. I. 110). — A római »sive quo alio nomine« ima-formájának teljesen megfelel a görögben, a mit PLATON mond (Kratylos 400 C); ὥσπερ ἐν ταῖς εὐχαῖς νόμος ἐστὶν ἡμῖν εὐχεσθαι ὅτινές τε καὶ ὁπόθεν χαίρουσιν ὀνομαζόμενοι [nevezzük úgy őket, ahogy nekik kedves, mint ahogy az imában tesszük] (Tréfásan alkalmazva: Phaidr. 273. 1. ὁ Τισίας, ἢ ἄλλος ὅστις δῆπote ᾧν τυγχάνει καὶ ὁπόθεν χαίρει ὀνομαζόμενος). [Ez a Tisias vagy bárki is legyen, és bármilyen névnek is örvendjen.] Effélére sok példát hoz fel (az idevágó irodalom ismertetésével együtt) Norden id. m. 145. köv. 1. Itt a *generalis invocatio* (l. WISSOWA id. m. [Religion und Kultus der Römer.] 33) a πάντες θεοί [minden istenek] felemlítésében nyert kifejezést (először az eskükből, azután az imákban, sőt oltárfeliratokban is: Olympiában θεῶν πάντων βωμοί [minden istenek oltárai], Paus. 5. 14. 8. L. HÖFER cz. ROSCHER, Lex. d. gr. u. r. Mythol., Pantes Theoi). — A római *evocatio* szokására nézve l. Plin. NH. 28, 18: Verrius Flaccus auctores ponit, quibus credat, in oppugnationibus ante omnia solitum a Romanis sacerdotibus *evocari* Deum, cuius in tutela id oppidum esset: promittique illi eundem aut ampliorem apud Romanos cultum. Et durat in Pontificum disciplina id sacrum constatque ideo *occultatum*, in cuius

Mondottuk, hogy a tisztelet felcsigázott érzelve a hallgatással szemben az ellentétes készséget is létrehozhatja: mentől részletezőbb gonddal és lelkesebb dicsőítéssel szólítani meg a hívott istenséget. Azokról a melléknevekről (epiklesis-ekről) van elsősorban szó, melyek közül nem egy a kizárólagos használat folytán valóságos tulajdonnévvé lett (pl. Phoibos Apollon mellett); míg mások a görögnek mindig eleven képzelete számára újabb és újabb isteni vagy heroikus személyek teremtésére nyújtottak alkalmat (pl. Artemis mellett Iphigeneia, mint ennek: »hypostasis«-a). Az epiklesisek egész szertelen halmozásával a későkorú görög ima-költészetben találkozunk; az orphikus hymnuszok jócskán nem is egyebek, mint isteni tulajdonságokat és cselekedeteket kifejező jelzőknek végtelen sorozata. Pedig a megszólításnak effajta szertelensége még nem is a legrosszabb; itt a melléknevek áradatában még sziklakeményen áll és emelkedik ki belőle az isten személyét világosan megjelölő tulajdonnév. De a hanyatló kor pantheisztikus hajlandósága, s főleg a keleti vallások hatására beállott theokrasia idővel minden személyt és nevet mystikus ködbe borított: mindenki egy és ugyanaz lehet, minden nevet minden isten dicséretére lehet alkalmazni, a mit majd a megrisztelés címeiben áradozó buzgóság vagy a név erejét valló varázshit nem is hagy kiaknázatlanul. »Egyet jelent Zeus, egyet Aides, egyet Helios, egyet Dionysos«, ez még csak görögül van mondva, ha nem is a klasszikus görög vallás szellemében gondolva; de már semmiképpen nem görög, a mit egy ilyen nyelvű varázsimában olvasunk: »téged hívlak leghatalmasabb isten és úr Horos Harpokrates alkib Harmasosis ioai diagennuth raracharai abraioth».²

Az isten neve görög gondolkozásban is félelmes hatalom vagy biztató oltalom. Van név, melyet az istenek maguk is csak borzalommal ejtettek ki „legnagyobb es-

tutela Roma esset, ni qui hostium simili modo agerent. MACROBIUS a ki Carthagóra alkalmazva az evocatio formáját közli (*si deus, si dea est, cui populus civitasque Carthaginiensis est in tutela stb.*), *ignotus*-nak mondja az ilyen titkolt nevű istent (Saturn. III. 9.) — A Σεμεῖα [Szentek] azonosítását Demeter-rel és Kore-vel (K. O. Müller) helyesen utasítja vissza ROHDE *Psyche* I². 210, 1. L. u. o. az Eleusisben tisztelt ὁ θεὸς és ἡ θεὰ névtelenségét. Az *Eumenidák* peloponneszosi kultuszát l. NILSSON, *Griech. Feste* 424. PAULY-WISSOWA *Agathodaimon* cikke (Wernicke) nem számol eléggé a közös név alatt lapangó személy bizonytalanságával, s nem ismeri a hermetikus iratok Ἄγαθος δαίμων [jó daimón]-ját (REITZENSTEIN, *Poimandres*). — Érdemes tárgy lenne a különböző forrású és értelmű »névtelenségeket«, melyeket itt csak érinthetünk, részletező monografiában feldolgozni.

2. A fenti varázsimát l. REITZENSTEIN id. m. 26. 1.: ἐπιχαλοῦμαι σε τὸν μέγιστον θεὸν δυνάστην ὦρον Ἀρποκράτην stb. [Téged hívlak leghatalmasabb isten és úr Horos Harpokrates...] — Az orphikus fragmentum: Εἰς Ζεὺς εἰς Ἀΐδης, εἰς Ἥλιος, εἰς Διόνυσος [Egyet jelent Zeus, egyet Aides, egyet Helios, egyet Dionysos.] stb. (Justinus, cohort. 15; Abel, *Orphica*. 148. 1.). — Hogy az ἐπιχαλσις-ek miféle halmozásával gondolják a hívók imájakat isten előtt kedvessé tenni (ἀγιοι, εὐφημοι λόγοι) [szent, ájtatos szavak], arra bármelyik orph. hymnus példát mutat: Οὐρανίη, πολύμνη, φιλομειδής Ἀφροδίτη, ποντογενής, γενέτειρα θεά, φιλοπάννυχε, σεμνή [Égi, sokaktól megénekelte, mosolygós Aphrodité, tengerből származott, szülő istennő, éjszakai ünnepet szerető, szent] stb. (az εἰς Ἀφροδίτην [Aphroditéhoz] kezdete, Abel 86. 1.). — A görög imák formatanával ujabban több dolgozat foglalkozik: ZIEGLER, *De precatationum apud Graecos formis*, diss. 1905; SUDHAUS, *Lautes u. leises Beten*, Arch. f. Relig. IX. (1906). A további irodalmat l. LÜBKER — GEFFCKEN — ZIEBARTH *Reallex. Gebet* cz. a. Olyan összegező munka, minő a római imákra vonatkozólag APPEL-é (*De Romano-rum precatationibus*. Relig. Vers. u. Vorabr. 1909) a görögre nézve még hiányzik.

küjökben" (Stryx), s viszont istenek neve az, a minek védő szárnyai alá a segítség-re szoruló gyenge ember, ha nem egész életét, legalább jelentős eseményeit helyezi. A görögök harci jelszava, a mely ütközet előtt vezértől vezérig kétszer járta be a lelkes sorokat, valamely istennév volt (Zeus Soter v. Symmachos v. Hegemon), s régi időkől élő szokás közöttük istenre emlékeztető nevet adni az ujszülöttnek (pl. Herodotos). Olykor szoros vallási kapcsolatot jelent a nemzetségek effajta sacralis neve: az attikai Lykomidai őseit, Lykost egyenesen farkas képében ismerték, a mi által nevökkel együtt ama totemisztikus farkaskultuszra utalnak, melynek emlékeit az athéni Lykeion tulajdonosa, Apollon Lykeios is őrizte. Istenével a legnagyobb közösségre, sőt egyenes azonosságra mystikus vallásokban törekszik a hívő, s ilyenkor nem utolsó záloga és kifejezője szoros viszonyuknak, hogy nevők is közös. Mert az istentől megszállt nemcsak öltözködésében, taglejtéseiben, szavaiban fogja istenét mímelni, hanem annyira egynek érezi magát vele, hogy nevét is felveszi és nevében beszél. Bakchos nem csupán az istent jelenti, hanem egyszersmind kultuszának örjögő szolgáit; s ha a bakchanszóket másképp Lenai-nak is nevezik, ugyancsak Lenaios nevén magát az istent is tisztelték. Azon lelki állapotot, mely itt a névközösségben kifejezésre jut, a legközvetlenebb, hogy ne mondjam legérzékелhetőbb módon a theokrasiák korából származó varázssiratok magyarázzák meg. Egyik ilyenfajta imában olvassuk: »mert te az vagy, a ki én és én, a ki te: a mit csak mondok, mindig meglegyen; mert a te nevedet amulettként tartom szivemben és nem fog velem bírni semmiféle hatalom a te neved miatt, melyet lelkemben tartok«. A név mintegy tulajdonságként származhatik át személyről személyre, s ha egyszer az isten „igazi” neve az imádkozónak, a prófétának, a varázsolónak birtokába került, az e hatalom tudatában könnyen fogja a könyörgésnek, »mert te vagy« formáját az önérzetes »én vagyok« parancsoló szavába átfordítani.³

Hogy a görögöknél a személynévnek nagy jelentősége volt, azt már a névadás

3. Az imák «σὺ εἶ, ἐγὼ εἶμι» stílusát l. most NORDEN id. m. 178. köv. 1., valamint a könyv egész excursus-gyűjteményét: Untersuchungen zur Stilgeschichte der Gebets- und Prädikationsformeln. — A főnti imát l. Reitzenstein id. m. 17. 1. (Papyrus Leidensis W.-ből): (11) σὺ γὰρ ἔειπες καὶ ἐγὼ σὺ. ὃ ἂν εἴπω, ἅε γενέσθω. τὸ γὰρ ὄνομα σου ἔχω ὡς φυλακτήριον ἐν καρδίᾳ τῇ ἐμῇ, (12) καὶ οὐ κατισχύσει με ἄπασα δρᾶξ κινουμένη, οὐκ ἀντιταξεται μοι πᾶν πνεῦμα, οὐ δαίμονιον, οὐ συνάντημα οὐδὲ ἄλλο τι τῶν καθ' Ἄιδου πονηρῶν διὰ τὸ σὸν ὄνομα, ὃ ἐν τῇ φυγῇ ἔχω [Mert te vagy én, és én te. Amit mondani fogok, mindig meglegyen. Mert a te nevedet hordom a szivemben, mint őrzőt, (12) és nem fog hatalmába keríteni engem semmilyen erőszakos marok, és ellenem kelni semmilyen szellem, se látomás, se semmi más a Hádés-beli nyomorultak közül, a te neved miatt, amit a szivemben hordok.] — Dionysos és híveinek képzelt egysége a drámai (dionysoszi) alakoskodások forrása. — LYKOMIDAI: Vielleicht lässt sich Totemismus auch in vielen nach Tieren benannten Geschlechternamen annehmen. Jedenfalls war in Athen Lykos, der Stammvater der Lykomiden, in Wolfsgestalt abgebildet (Pollux VIII. 121), SAM WIDE, Gr. u. Röm. Religion, GERCKE-NORDEN (Einf. in die Altertumswissenschaft, II² 173). Lykos testvére Aigeus (az Aigikoreis heros eponymosa), atyja Pandion (a Pandia, Dieipolieia bika-istene). Farkas-szobor állott az athéni Lykeionban; Argosban meg farkas-áldozattal tisztelték, pénzeiken farkas képében ábrázolták Apollon Lykeioszt. — A harci parole (σύνθημα) [békeszerződés]: Xen. Anab. 1, 8, 16 és Cyr. 3. 3. 26. 1. GRUPPE, Griech. Myth. u. Religionsg. 738, ROSCHER, Phil. Jbb. CXIX, 1879.

külön ünnepe s az evvel járó szertartások bizonyítják. Előszeretettel választottak — mint mondtuk — olyan nevet, mely valamely istenét is magában foglalta (θεοφόρον) [istentől ihletett, istent hordozó]; de azonkívül bárminő mást, ha már a szó alapértelme szerencsét jelentett (Eutychides, Sosias stb.). Az egyéb népeknél is megtalálható szokás, hacsak lehet a nagyatyá nevét ruházni az unokára, azon egész reáisan képzelte gondolatral függ össze, hogy a névvel együtt, s tán nem kis részt támogatásával az unoka személyében a nagyatyáé támad új életre.

Jó előjel számba ment, ha fontos eseményekkel »jónevű« emberek jutottak összekötetésbe, épenséggel ha ez a véletlen műveként jelentkezett. A perzsa háborúk idejében Leotychides, a görög flotta parancsnoka, örömmel fogadja el a győzelem zálogának, hogy a samosi ajánlkozót Hegesistratos-nak hívják (»hadvezér«-nek). S a mint így a név — jó és rossz szerencsében — végig kísérte hordozóját egy életen keresztül, még a halálban is megtartja változatlanul formáját, szerepét a halottnak lelkével, emlékével szemben. Már Odysseus, mielőtt hajóit elindítja, háromszoros szóltatással hívja maga után a Kikonok földjén elesett társait (9, 65): így azután legálabb lelkök jelenlétében emelhernek odahaza emlékökre üres sírt (κενοτάφιον). Már Achileus Patroklosának halotti áldozatánál név szerint vesz búcsut az elköltözöttől (23, 178–179), s görög temetési szokásként — úgy látszik — mindig megmaradt: háromszor kiáltani a halott nevét (ἐπιβόησις). Sőt miután síremlék borult a testre, hogy mai tudományos kíváncsiságunknak is elárulja a sír egykori lakóját, az egykori rokonok és jóbarátok avval tisztelték itt meg a halottat, hogy nevéen szóltatták (v.ö. az athéni sírfeliratot, melyben a halott arra kéri színész-kartársait, hogy nevéet sírjánál »kórusban énekeljék«). Mintha efféle szokások és gondolatok alapján csak annál könnyebben bontakozhatnék elő a meggyőződés, hogy a név az állandó, a maradót fejezi ki a változóban és elmulóban; az élet megszűnik, a névhez kötött emlék, a hírnév fennmarad.

A görög nyelv sok példáját nyújtja egy olyan használatnak, mely szerint a nevet jelentő ὄνομα szó elvont kifejezések mellett ezek fogalmi lényegét, emberekre vonatkoztatva ez-ek személyét fejezi ki. A »név«-nek ezen külön képzetbe emelt substantialis alkalmazása mai gondolkodásunk előtt sem ismeretlen; az új testamentum nyelve korán kitaníthatja emberszeretetünket, hogy mit is jelent az, ha »Krisztus nevében« (ἐν ὀνόματι Χριστοῦ) cselekszünk.⁴

4. A ὄνομα szó föntjelzett használatát ép az újtestamentumi nyelvvel kapcsolatban fejtegeti DIETERICH, Eine Mithrasliturgie, 110. k. 1. — Qu. Marcus Strato (kb. 2. sz. Kr. u.) sírfeliratát l. ROHDE, Psyche II² 346, 2: (5. sortól) τοιγαρ, ὅσοι Βρομίω Παφίη τε νέοι μεμέλησθε, δευόμενον γεράων μὴ παρανεῖσθε τάφον· ἀλλὰ παραστέχοντες ἢ οὔνομα κλεινὸν ὁμαρθῇ βιώστρετ' ἢ ῥαδινὰς συμπαταγεῖτε χέρας [Ezért ifjak, valahányan Bromiosszal (Dionysos mellékeve, am. dűbörgő), Paphiosszal (Aphrodité mellékeve, am. Paphos szigetről való) törődtek, ne menjetek el a sír mellett tiszteletadás nélkül, hanem mellé érve vagy kiáltások együtt a dicsőséges nevet, vagy könnyű kézzel rapszójátok meg együtt.] — Leotychides Hegesistratoshoz: δέχομαι τὸν οἰωνόν [Elfogadom a jelet] (Her. II. 91.) Platon Kratyl. 397 B πολλὰ δὲ ὥσπερ εὐχόμενον τιθένται οἶο Εὐτυχίδην καὶ Σωσταν καὶ Θεοφίλον καὶ ἄλλα πολλὰ [Némely név adásánál a kívánság volt irányadó, mint például]

Mélyen emberi természetünkben kell nyugodnia olyasvalaminek, a mi a történeti változások folyamán lényegében szívósan fönntartja magát, s legfőlebb a szokás vagy felfogás árnyalati fokozataiban módosul. A nevek kultuszáról is teljes joggal lehet ezt elmondani. Különösen ha néven nemcsak a személyneveket értjük, hanem egy- szersmind a tárgyak és fogalmak elnevezéseit, a közhasználati és tudományos nyelv terminusait, akkor bátran állíthatjuk, hogy az emberiség történetében kevés hamis istentiszteletnek volt nagyobb jelentősége, mint annak, melylyel a név bálványának áldoztak és áldoznak. Mélyen gyökerezik természetünkben a hajlam: a néven mást, különbet, többet érteni, mint a mit és a mennyit diskurzív gondolkodásunk beléfectet, illetőleg vele összefoglal. Semmi sem hamisabb és mégis semmisem elterjedtebb, mint a vélemény, hogy a nyelv által a dolgokat magokat jelöljük meg; s hogy ilyformán az előbbinek kifejezései az utóbbiakkal, a dolgokkal magokkal egyenlő értékűek. E »nominalistikus« hit eredményei (a középkor nyelvhasználatára szerint inkább »realisztikus«-at kellene mondanunk) messze belenyúlnak azután a köznap gondolkodásba épügy, mint mindenféle elméletbe, tudományba.

E hit inspirálta a herakleitosi logos (szó) tanítványait, hogy ismeretes nyelv- tudományi nézeteket felállítsák, melyet Platon Kratylosa úgy összegez, hogy minden dolognak természetéről fogva megvan a maga igazi neve, s hogy minden dolognak — népre, megegyezésre tekintet nélkül — csak egy ilyen neve van. E »nominalisztikus« hit önkénytelen hatására fúzi nem egy modern bölcsészünk és tudósunk azon végzetesen megtévesztő gondolatot még mindig a szavakhoz, hogy egy új terminus szükségkép a létnek új tényeit állapítja meg, s hogy az ismeretlent már ismertté tettem az által, ha névvel jelöltem meg. A kik a reflexió belátásával világítottak keresztül a szavak e fetisizmusán, soha nem szüntek meg, hogy ellene — hiába küzdjenek.

Már a modern kutatás első nagy mestere, Bacon figyelmeztetett a »piacz«, a nyilvános közlekedés, a beszéd »bálványai«-ra (idola fori); már ő megjelölte világosan a módot, melylyel az értelemnek hatalmában képzelt szó saját ura, az értelem ellen for-

dául Entychidés (am. szerencsés), Sósias (am. egészséges), Theophilos (am. istennek kedves) stb.] L. H. DIELS, Die Anfänge der Philologie bei den Griechen, NJKIA. 1910, 3. köv. 1. A theophor neveket illetőleg: USENER, Götternamen (1896, 349. k. 1.; W. SCHMIDT, Bedeutung des Namens in Kult u. Abergl. Progr. Darmstadt, 1912.; J. SCHÖNE Griech. Personennamen als religionsgesch. Quelle Prog. Düsseldorf, 1906. GRUPPE, id. m. id. h. Egyéb irodalmat: LÜBKER—GEFF.—ZIEB. Reall., Name cz. a. A névadás ünnepe a 10. napon a születés után (θέσθαι τοῦνομα: τὴν δεκάτην θύειν, ἐστιᾶν). Minthogy az ünnepi lakoma áldozással volt kapcsolatos, nem lehet mondani, hogy a görögöknél nem kötötte le sacralis actus a nevet; bár névváltozás sokszor előfordulhatott (Theophr. Char. 28 Σωσιᾶς — Σωσιστρατος — Σωσίδημος l. IMMISCH megjegyz. a helyhez a lipcei phil. társ. kiadásában, 243. 1.). A kiskorúnak nevet adni, nevét esetleg megváltoztatni az atya joga, de vallási cselekedetek formái közt. V. ö. DEMOSTHENES beszédét πρὸς Βοιωτὸν περὶ ὀνόματος [Boiótos ellen a nevekről] (XXXIX), a hol Mantitheos ép a δεκάτη- re [a 10. napi névadó ünnep neve] való hivatkozással ragaszkodik a név kizárólagos használatához féltstvérével (Boiotos-szal) szemben (SCHMIDT, Ethik II. 146). A névadásról egyáltalán: J. MÜLLER, Die Griech. Privataltert. 450 b. és c.

dul, hogy ép vele szemben mutassa meg a maga hatalmát. De azért még a XIX. század filozofusának, Schopenhauernek is alkalma volt, hogy ne minden jogosultság nélkül szórja epés megjegyzéseit azon kortársai ellen, a kik, mint hitték, határozatlan, elvont, szokatlan szavaikkal az egész világot végérvényesen megmagyarázták.⁵

(Egyetemes Philologiai Közlöny 1914. 639—645.) [Részlet.]

5. SCHOPENHAUER minden alkalmat megragad, hogy a terminológiájában tetszelgő hegeli bölcsészeteket támadja (dies unsägliche Genügen an Worten). BACON, Nov. Org. I. 59: *idola fori* omnium molestissima sunt, quæ ex foedere verborum et nominum se insinuarunt in intellectum. Credunt enim homines rationem suam verbis imperare. Sed fit etiam, ut verba vim suam super intellectum retorqueant et reflectant, quod philosophiam et scientias reddidit sophisticas et inactivas. Ezért mondja JACOBI is, An Fichte 51. 1., (idézve Gerber, Die Sprache als Kunst. I. 282. 1.): Überhaupt ist in Absicht des Aberglaubens und des Götzdienstes meine Meinung, dass es ganz einerlei sei, ob ich mit Bildern aus Holz und Stein, ob ich mit Ceremonien, Wundergeschichten, Gebehrden und Namen, oder ob ich mit philosophischen durch- und-durch Begriffen, hohlem Buchstabenwesen, leeren Einbildungs-Formen *Abgötterei* treibe. — Platon, Krat. 383 A (Hermogenes): Κρατύλος φησὶν ὅδε, ὦ Σώκρατες, ὀνόματος ὀρθότητα εἶναι ἐκάστω τῶν ὄντων φύσει πεφυκυῖαν, καὶ οὐ τοῦτο εἶναι ὄνομα δ' ἂν τινες ξυνθέμενοι καλεῖν καλῶσι, τῆς αὐτῶν φωνῆς μῦθον ἐπιφθεγγόμενοι, ἀλλὰ ὀρθότητά τινα τῶν ὀνομάτων πεφυκέναι. Ἐλλῆσι καὶ βαρβάροις τὴν αὐτὴν ἄπασιν [Ez a Kratylos azt állítja Sókratész, hogy minden dolognak természetből fogva van helyes, valódi neve, és hogy a név nem az, amivel az emberek a dolgokat valamiféle hangot adva megegyezés alapján, konvencionálisan jelölik, hanem hogy van a neveknek valami természetes helyessége, valódisága a görögök és nem görögök nyelvében egyaránt.] — A λόγος nagy jelentőségét HERAKLEITOSznál mindjárt munkájának (περὶ φύσεως) [a természetről] kijelentésszerű kezdete bizonyítja (Diels, Vorsokr. I² 61, 1): τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον γιγνομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείρουν εἰλασι stb. [Bár a logos ez örökre képtelenek értelmetlenségükben felfogni az emberek előbb is, mint hallották volna, s azután is, hogy már meghallották. Mert bár minden eszerint a logos szerint lesz, mégis olyanok, mintha nem vennének tudomást róla.] — GERBER, Die Sprache als Kunst, I. 248: Nichts ist falscher, als anzunehmen, dass wir durch die Sprache die Dinge in der Welt bezeichnen. — Ezért beszél BERGSON intuitionismusa «le mot brutal»-ról, *Essai sur les données immédiates de la conscience*, 100. 1.

ZLINSZKY ALADÁR

A névvarázs*

Ismeretes, hogy a primitív népek a szónak, mint ilyennek, sajátosságos, misztikus jelentést tulajdonítanak, s bizonyos esetekben valóságos varázshatalmában hisznek. A primitív ember az élőszót, a beszédszervektől előidézett eme finom levegőrezgéseket, önálló létezőként fogja föl, mely mintegy elszakad a beszélő egyéntől, hogy tulajdon életét folytassa. Homeros személyeinek szava „kiszalad fogaik sövényéből” (φύγεν ἔρκος ὀδόντων Od. I, 65). A homerosi „szárnyas igék” (ἔπεα πτερόεντα) nem csupán metafora, mely a szavakat madarakhoz hasonlírtja, hanem valósággal madaraknak képzeltek a szavakat, mint a léleknek részeit, mely a primitív vallás értelmében maga is madár. Hiszen a madár hangja oly hasonló az emberéhez, csak finomabb, dallamosabb, amilyen a lélek hangja is lehet. Ugyancsak Homerosnál a szirének oly madarak, kiket Hades az alvilágból küldött fel, hogy a halandókat szép hangjukkal a holtak birodalmába csalogassák. Efféle, a madár repülésére emlékeztető kifejezések minden nyelvben találhatók a szókról, mint a latin *verba volant*, a német *geflogelte Worte*, a francia *mots ailés*, a magyar *szárnyas ige*, *szálló ige*, *röpke szó*. *Repül a szó*, gyorsan hangzó kísértője büszke jelnek: mondja Arany a Szibinyáni Jánkban. Ennius azt kéri az utókortól, hogy ne sirassa, mert holta után az emberek ajkán fog röpködni: *volito vivu' per ora virum*. Aranynál: valamint *Száll a madár ágrul ágra*, úgy *Száll az ének szájrul szájra*.

A szó ez önálló létén alapul a hatalmába vetett hit is. A szó, függetlenül a beszélőtől is, bírja magában azt az erőt, melyet értelme kifejez. Ha valaki a szót hatalmába tudja keríteni, ő viheti vele végbe mindazokat a cselekedeteket, melyekre az képessé tesz. Akinek a varázsige birtokában van, a legveszedelmesebb szellemeket is szolgálatára kényszerítheti. Primitív népeknél a földművelő varázsigékkal biztosítja földjének termékenységet, gyógyítja meg a beteg fát, pusztítja el a kártékony állatokat. A betegségek gyógyítása kizárólag ily varázsigék segítségével történik, mert hiszen primitív felfogás szerint mi más a betegség, mint gonosz szellemektől való megszállottság? A gyógyítás varázslók mestersége, kik titkos igékkel kiűzik a betegből a gonosz lelket. Primitív felfogás szerint az imádság sem más, mint az istenség akarátát a szó és a formula hatalmával varázslat alá vonni s mintegy kényszeríteni a kérelem teljesítésére. Azért a kellő szavak megválogatása ilyenkor rendkívül fontos; a varázserő magához a szó testéhez fűződik, s más szónak vagy a szó más alakjának már nincs meg az az ereje. Innen van a varázsverseknél, imádságoknak állandó alakja, mely túléli az eredeti nyelvi állapotot, s mint nyelvrégiség marad fenn, sokszor már rész-

*A tanulmányt az eredeti helyesírással és formában közöljük. [A szerk.]

ben, sőt egészben is értetlenül nemcsak a nép, de a beavatottak előtt is. Ám ahol a hangok érzelmi hatása a döntő, ott ez a hatás annál könnyebben érvényesül, minél kevésbé van útjában a szuggesztióknak erejét lerontó világos értelem.¹

Az élőszónak ez a hatalma az írás feltalálásával átment a betűre, a festett, vésett, frott, nyomtatott szóra is, s megtartotta mindazokat az asszociációkat, melyek az eleven hangsorokhoz fűződtek. A leírt varázsige époly kényszerítő erővel befolyásolja a démonokat, mint az élőszó. A rómaiak varázsjegyekkel, archaikus, barbár szavakkal beírt amuletteket hordtak, az ellenségnek szánt átkot ólomtáblákra szögelték (*defixio*), a szerelmes ifjú lenyelte a lapot, amelyre imádottja nevét írta; varázsserejű szövegek elmondásánál szent könyvekkel ellenőrizték a hagyományos igék megtartását. A sybillai könyvek és a *Carmina Martiana* féltve őrzött szövegekből jóslatokat olvastak ki.²

Ha ily önállósága van a szóknak általában, mennyivel inkább megvan ez önálló létre és jelentőségre törekvés a személyneveknél: az istenek és emberek neveinél! Primitív gondolkodás szerint a név nemcsak egyszerűen megkülönböztető jegy a kérdéses személynek, hanem legegényibb tulajdona, mely reá nézve jót vagy rosszat jelenthet. *Nomen est omen*.³ A görögök szerettek az újszülöttnak istenre emlékeztető nevet adni, mint *Theodoros*, *Theokritos*, *Theodotos*, *Herodotos*. Az attikai *Lykomidák* ősiüket, *Lykos*-t, egyenesen farkas képében ismerték; nevük ama totemisztikus farkaskultuszra utal, melynek emlékeit az athéni *Lykeion* tulajdonosa, *Apollon Lykeios* is őrizte.⁴ A magyarság a totemizmus korában a volgai bolgár törökséggel érintkezve ragadozó állatokról, főként madarokról nevezte el fiait, mint: Ákos 'sólyom', *Kartal* 'sas', *Kaplony* 'párduc', *Kurd* 'farkas', *Bese* 'kánya', *Torontál* 'sólyom' (GOMBOCZ, Árpádkori török személyneveink. M[agyar]Ny[elv] X. 241). Árpád Kézai szerint de *genere* Turul származott. Mindebben az a hit vezette, hogy a névvel együtt rászállanak az illető állat hatalmas tulajdonságai is: ereje, bátorsága, gyorsasága, harci készsége; oly jellemvonások, melyeket a hadakozó, zsákmányszerző nép, mint a magáéhoz hasonlatosakat és kíváncsúsakat, elsősorban becsült. És ha a keresztény szülő valamely szentet választ gyermeke nevéül, sokszor azt, akinek névünepén született, abban a hitben teszi, hogy az illető szent a névazonosságnál fogva védeni, segíteni fogja az élet viszontagságai, megpróbáltatásai közepett.

A névvel tehát játszani nem szabad, s elsősorban isten nevét tilos hiába venni. Mikor a *Kratylos* c. platoni dialogusban Hermogenes az istenek nevének eredetéről kérdezi Sokratest, az visszautasítja: „Az istenekről az istenekért! hallgassunk, mert félek beszélni róluk” (23). Isten nevét kiejteni csak igazán fontos alkalmakkor szabad, s még akkor is jobb más módon fordulni feléje. Az isten époly féltékenyen őrzi a maga nevét, mint az emberek, hiszen ő is fél, hogy nevével visszaélnek, s varázslat alá vonják. A nagy egyiptomi isten, *Ra*, kijelentette, hogy az ő szüleitől ka-

1. HORNYÁNSZKY GYULA, A szó hatalma. EPhK. XXXVIII, 636.

2. ZOLNAI BÉLA, A látható nyelv. *Minerva* V, 24.

3. GOMBOCZ, A magyar tört. nyelvtan vázlata. 1926. 46.

4. HORNYÁNSZKY i. m. 642.

pott neve el van rejtve a testében, hogy a mágusok ne űzhessenek vele varázslatot. A római papok *indigitamentái*, istenek névlajstroma, olyan varázseszköz volt, mely a szellemvilág valamennyi hatalmát kezükbe adta, s a rómaiak titokban tartották védő isteneik nevét, nehogy az ellenség elcsalogassa őket tőlük. (Hasonló jelenet: Ilias VII. 195.) Mohamedán hit szerint mindenki, aki *Alláh*-t az ő nagy nevével szólítaná, ezzel összes kívánságai teljesülését elnyerhetné, halottakat feltámaszthatna, élőket meghalathatna, egyáltalán mindennemű csodákat művelhetne.⁵ Meséink, mondáink is őrzik e hiedelem emlékét. A Grimm-mesék *Rumpenstilzchene* s a magyar *Pancimanci* azon alapul, hogy a molnárlány megtudja a gonosz manó nevét, s akkor az azonnal elveszíti hatalmát felette. A *Lohengrin*-mondában Brabanti Elzának nem szabad a lovag neve után kérdezősködni, mikor az hattyútól vont hajóján megérkezik, s amint mégis megreszi, a hattyú elszáll vele. Mert Lohengrin, az isteni lovag, elvesztené égi erejét, ha földi nő megtudná nevét. Ez a tilalom valódi értelmé (VON DER LEYEN, *Das Märchen* 57).

Isten neve ép ezért a primitív népeknél gyakran csak a papok titka, s a be nem avatottak, még ha akarnák, sem profanizálhatják. Némely ausztráliai néptörzsnél az a szokás, hogy férfiatváskor az öregek megmondják az ifiaknak a főisten, *Tharamulum* nevét; máskor azonban a világért ajkukra nem vennék, hanem így beszélnek róla: *ő, az ember, akit említettem*; a nők pedig sohasem is tudják meg a nevét, csak *po-pang* 'atyá' néven ismerik. HOLUB E. szerint a Zambezi körül lakó törzsek sohasem ejtik ki főistenük, *Nyambe*, nevét, hanem helyette azt mondják: *molemo*, ami általában istent, szellemet jelent. A kínaiak úgy mondják, hogy *Tien* voltaképen csak a mennyet jelenti, de annyit is tesz, mint *sang-te* azaz 'főisten'; mivel a törvény tiltja, hogy nevét kiejtsük, csak a lakóhelyét nevezzük meg. *Allah* nagy neve is oly titok, melyet csak a próféták és a szentek ismernek.⁶ *Styx* nevét a görög istenek is csak borzalommal ejtették ki főesküjökben. A rhadamantysi eskü abban állt, hogy isten neve helyett *húdra*, *kutyára*, *kosra* s hasonlókra esküdtek, mert a krétai Rhadamantys az istenek nevével való visszaélést kárhoztatta, s elrendelte, hogy a magánesküben inkább állatneveket használjanak.

Ez ominózus félelem legteljesebb gyümölcseit a rabbinikus irodalomban termette. A héber papság hihetetlen találékonyságot és skolasztikus elmeélt fejtett ki, hogy a *Jahve* valóságos nevének említése vagy leírása által rázúduló veszedelmeket elkerülje. Különösen a tetragrammaton, isten négy betűből álló neve יהוה vagy ennek kétbetűs fele יה, állott tilalom alatt, mint olyan, mely isten egész lényét magában foglalja: az igaz egyistenét, kinek fogalmát a zsidó nép oly nehéz küzdelmek árán alkotta meg a pogány istenekkel való leszámolás után, s akit most egyedül saját kizárólagos birtokának tekintett. Ez a név istent mint a végtelenség, tökéletesség és fenség eszményét fejezte ki, mint *el eljon-t*.⁷

5. WESTERMARCK, Ursprung u. Entwicklung der Moralbegriffe. 1909. II, 509.

6. Vö. WESTERMARCK i.m. II, 507–8.

7. ABRAHAM GEIGER, Urschrift und Übersetzungen der Bibel. Breslau, 1857. III, 259–433. Tendentiöse Änderungen.

Istennek többi neve, mint **אלהים** és **אל** *Elohim* és *El* nem áll már ily erős tilalom alatt, mert ezek csak általában az istenség fogalmát fejezik ki, s akár idegen istenekre is lehetett őket alkalmazni. Ezeknél csak akkor támadt nehézség, ha isten nevével olyasmi került volna kapcsolatba, ami hozzá méltatlan volt, vagy ellenkezőleg, ha idegen istenekről kellett olyat állítani, ami elismerte volna hatalmukat, mely csak az egy igaz istent illeti.

A veszély elkerülésének egyik módja volt tehát, hogy isten négybetűs nevét, a tetragrammatont, szövegolvasás közben egyszerűen elnyelték vagy olyan halkán ejtették ki, hogy nem lehetett hallani; vagy úgy összeolvaszták a szöveggel, hogy nem lehetett érteni; vagy pedig megcsonkítva ejtették ki. Más eljárás volt, hogy isten neve helyett egyszerűen azt mondták: *A név*. Így isten nevét nem ejtették ki, mégis mindenki tudta, hogy róla van szó. Ismét más mód volt a szöveget úgy vokalizálni (a héber írás tudvalevőleg nem jelzi a magánhangzókat), hogy isten nevéből más, megfelelő szó keletkezzék. Ez különösen későbbi időben jött divatba, mikor a punctatorok a magánhangzók helyét jelekkel pótolták. Ekkor általánossá lett **יהוה** helyett **יהוה** azaz *Jahve* helyett *Adonai*-t (uram) olvasni. A görög fordítók ezt *κύριος*-szal adták vissza. Ha istenről méltatlan dolog volt állítva, pl.: „És mikor az *Isten kibújdostata* engemet az én atyámnak házából” (I. Mózes 20: 13. Károli), akkor ez a *kibújdostat* nem látszott isten személyéhez illőnek, tehát utána többesszámba tették az állítmányt, és így *istenekre*, azaz pogány istenekre, bálványokra vonatkoztatták (GEIGER i. m. 283). Mikor Dávid istent szidalmazza (2. Sámuel 12:14), egyszerűen becsúsztratták a **אֱלֹהֵי** 'ellensége' szót, s így az értelem meghamisítása árán Dáviddal *Isten ellenségei*-t szidalmaztatták (uo. 267). Így helyettesítették Jób könyvében is az *átok* szót *áldás*-sal, mikor neje, szenvedései közepett, arra buzdítja: „Átkozd meg az Istent és halj meg!” (2:9.; GEIGER 268). 2. Sámuel 7:23. helyét: „Melyik nép azért olyan, mind az egész földön, mint a te néped, az Izráel? melyért elment volna az Isten, hogy megváltaná azt magának való népül és magának nevet szerezne; és velerek nagyokat cselekednék, melyek csudálatosak lennének a te földedben, kiűzvé a te néped elől a pogányokat és az ő isteneiket?” (Károli) — szintén úgy olvasták, hogy minden az egyistenre vonatkozzék, s még a látszata se legyen meg, hogy más istennek is lehetne akkora hatalma, mint Jahvének.

Hasonló törekvésekre találunk a görög–római hitvilágban is. Az eleusisi mysteriumok egy *ó theós*-t és egy *h theá*-t imádtak, tehát nem nevezték nevén az illető istent és istennőt, csak általában jelölték meg (HORNÝÁNSZKY i. m. 639). *Bona Dea* is eredetileg több istennek volt közös neve a tulajdonképi helyett (Ókori Lexikon). A *theós* vocativusa a görögben épügy ismeretlen volt, mint *deus*-é a latinban. Az istent nem merték e bizalmas formulával egyenesen megszólítani, hanem a vocativus helyett is a nominativust alkalmazták. A római esküformák is mutatják az egybeolvasás (egybeomondás) és névcsonkítás eseteit. *Medius Fidius*-ban a *medius* ehelyett van: *me Diovis* vagy *Dius* sc. *juvet*, de egybeomondva a *medius* 'középső'-vel egyhangzású (*Fidius* Jupiternek, mint a *fides* 'hűség' istenének mellékneve). *Edepol* ebből van: *edus Pollux* 'Pollux istenre', vagyis mindakét szó meg van csonkítva (O. KELLER, *Grammatische Aufsätze* II, 155–6).

Efféle istennév-elváltoztatásokkal a modern nyelvekben is találkozunk, de már inkább tréfás színárnyalattal. Különösen az esküformákban maradtak meg és élnek tovább. Így a franciában: *par Dieu* helyett *parbieu*, *parbleu*, *parguié*, *pargué*, *pardienne*, *pardi*; *mort de Dieu* h. *mordieu*, *morbleu*, *morguié*, *morgué*, *mordienne*, *mordi*, *mardi* (keddre!) *par la mort*, *par la mort de beuf*; *vertu de Dieu* h. *ventredieu*, *ventrebleu*, *par la ventre* (le ventre h.), *par la ventre beuf*; *cor de Dieu* h. *cordieu*, *corbleu*; *sang de Dieu* h. *sangbleu*, *sambleu*; *sacre Dieu* h. *sacrebleu*, *sacrelotte*, *saprebleu*, *saprelotte*; *sacristi* h. *sapristi*. *Notre Dame* h. *tredame*, *nettre dene* (Rabelais), *nostre dinse*, *tredinse* (Molière). — Hasonló a németben *Gott* helyett *Potz* ezekben: *Potz Welt*, *Potz Wetter*, *Potz Blitz*, *Potz Stern*, *Potz Tausend*, *Potz sapperment*, *Potz schlapperment*. *Gott straf' mich* h. *Gott strambach*, 'strambach. *Jesus* h. *Jessas*, *Jesses*, *Jerum*, *Jemini*, melyet Arany is használ, a. m. *O Jesu Domine*. Az angolban *by Jingo* e. h. *by Jesus*. Isten neve: *God* helyett az angolok a *good* 'jó' szót használják: *Good gracious*, *my goodness*, *thane goodness*, *good by*.

Hasonló eufémisztikus elváltoztatások találhatók az 'ördög' nevére vonatkozólag. A franciában *diable* helyett *diantre*, *diacre*, *diolé* (Rabelais III. 54), *diesble* (uo. II. 76), *guiantre*, *gueble*. Angol *the deuce*, *the dickens*. Spanyol *par diobre*. Olasz *diascolo*, *diacine*, *diancine*, *perdinci*. A német *Teufel* helyett *Teuxel*, *Teixel*, *Deuker*, *Deiker*, *Deutscher*; körülírással *der alte böse Feind* (Luther). Az angol *d—l* a. m. *devil* a betűk elmellőzésével tesz eleget az ominózus félelem követelményének.

A mi nyelvünk szintén ismer efféle eufémisztikus elváltoztatásokat: bizony *Isten* h. bizony *Istók*, bizony *István*; az *istenit* h. az *istállóját*, *iskoláját*, *istánciáját*; *Isten uccse* h. *Istók uccse*, *istiglici*, *Istráng-báró*. Drasztikus mondást helyettesít: az *istenfáját*. *Jézus* neve helyett: a *jébuzeusát*, a *jégenkopogóját*. *Teremtésit* h. a *termésit*; *teremtette* h. a *teremburáját*, *teringette*.⁸

Isten neve elkerülésének egyik szokott módja az is, hogy helyette jelzőt alkalmazunk, s az istennek valamely tulajdonságát mondjuk neve helyett. Ilyen: a *Mindenható*, *Mindentudó*. Áldjon meg a *mindeneknek Alkotója*. Mert övéit el nem hagyja, *Ki mindnyájunk édesatyja* (Arany). Tudra, hogy az, *aki a szívet vizsgálja*, *Minden kívánságát benne megtalálja* (Ar., Toldi VI.). Ilyen *Jézus* neve helyett az *Üdvö. úő*. *Krisztus* maga is azt jelenti: *felkent* (χριστός). *Isten egyszülött fia*. *Mária* helyett: a *Boldogságos*, a *Szűz*, a *Szűzanya*, *Istennek szent anyja*. HARTWICK püspök említi Szent István legendájában, hogy „a király országát Isten anyjának védelmébe ajánlá, ki iránt a magyarok oly tisztelettel viseltetnek, hogy mennybemenetelének ünnepét tulajdon nevének hozzáadása nélkül *Boldogasszonynapjának* mondják.” (XII). GRIMM JAKAB helyesen mutatott rá, hogy a *Behüte*, *bewahre* formulákban a *Gott* szó vallásos félelemből maradt el. (EPH.K. 1914: 638). A németben efféle: *der Schwarze*, *der Böse* az ördög neve helyett.

8. Az itt felsorolt idegen eufémizmusokra l. BÖKEMANN, Französischer Euphemismus. Inaugural Dissertation. Berlin, 1899. — NYROP, Das Leben der Wörter. 1903. 14–15. — O. WEISE, Ästhetik der deutschen Sprache. 1909. 85. — O. KELLER, Grammatische Aufsätze. 1895. II, 154. — WESTERMARCK i. m. 508. — A magyarokra nézve: SIMONYI, A Magyar Nyelv. 1905. 172.

Az ominózus félelem nemcsak az istenek neveire vonatkozott, hanem az emberekére is, elsősorban az uralkodók és az elhunytak neveire. Hiszen a szociológiai kutatások eredményeként tudjuk, hogy a törzsfők tiszteletéből fejlett ki az istentisztelet, s a halott a másvilágon is folytatta földi életét. Ezeknek a nevét tehát épolý veszedelmes volt kiejteni, mint az istenekét, mert főjellemvonásuk ezeknek is a bosszúállás volt, s ehhez megvolt a kellő hatalmuk. A törzsfők neve attól a pillanattól, hogy az uralmat átveszi: tabu. Az esetleg hasonló nevűeknek meg kell nevüket változtatni; ha pedig a szó a rendes szókinszben is előfordul, azt onnan számúzik, és más szóval helyettesítik. Sőt még azoknak a szavaknak is pusztulniok kell, amelyek a fejedelmi név egy-egy szótagját tartalmazzák. Míg Tahitiban *Pomare* királyné uralkodott, a *po* 'éjszaka' szót nem volt szabad kiejteni, s helyette *mi*-t mondtak. Egy törzsfő neve, *Tu*, azt okozta, hogy a *fetu* 'csillag' szót nem így, hanem *fetiá*-nak ejtették. Titok volt az egyes törzsek totemneve is, mert a totemállat, amelyről a törzs el van nevezve, egyszersmind védőszelleme is annak, s más törzsnek tilos ezt a nevet felvenni, mert ezzel elhódíthatná magát a démont is a név birtokosától. Mikor a Septuagintát görögre fordították, Ptolomaeus császár feleségének neve *Lagos* volt, ami *nyul-at* jelent (λαγώς). Ezt a szót, mely különben is egy tisztátalannak tartott állat neve volt, nem merték használni, hanem helyette csak rövidlábú-t írtak (MEGILLA, Tractatus 9.b.). Így magyarázhatjuk meg, hogy *Attilá*-nak eredeti hun neve nem maradt ránk. Maga Priskos Rhetor, aki színről-színre látta, s kitűnő jellemrajzát hagyta ránk, szintén csak a görögösített *Attilás* néven ismeri. A magyar *Etele* szabályos hangváltozással lett a gót *Attilából*. E gót szó pedig azt jelenti 'atyácska', tehát kicsinyítő, kedveskedő név: eufémizmus az igazi név helyett, melyet a hunok a gótoknak talán meg se mondtak, de ha tudták is, nem merték hatalmas urukat neve említésével fejükre idézni.⁹ Semmi ok sincs tehát e név eredetét, mint azt több tudósunk még ma is teszi, a Volga folyó török-tatár *Ätil*, *Ädäl* nevében keresni. Hasonló néplelki állapot szülötte az orosz *bátyuska* a. m. 'atyuska', mellyel az oroszok Európa legabszolutisztikusabb uralkodóját illették. A vogulok *asi'en* 'apuská'-nak nevezik Numi Tárem-et, a mennyekben trónoló, mindenható, ős istent (MUNKÁCSI, Regék és énekek a világ teremtéséről. Vogul Népk. Gyűjt. I, 281).

Mint a királyok nevével, épúgy járnak el a halottak neveivel szemben. K. F. KARJALAINEN „Die Religion der Jugravölker” című művében azt állítja, hogy a halottat igazi névén évekig nem szabad megnevezni (129. 1.). BARTJENEV szerint, ha valamely rokonnak ugyanaz a neve, mint az elhunyté, mással kell fölcserélnie. DONNER is arról értesít, hogy a felső Vach-menti osztályoknál a halott névrokonainak más nevet szokás adni (uo. 91). Az ausztráliai tasmánok azt hiszik, hogy ha valaki egy halott nevét megemlíti, az haragjában az illető testébe furakszik és máját elemészi (TYLOR, Anfänge der Kultur. 1873. II, 125).

Hasonló az eljárás a szellemekkel szemben. NANSEN beszéli, hogy a grönlandiak, ha egy gleccser mellett eveznek el, nem merik nevét kimondani, különben szelleme

9. L. akadémiai székfoglaló értekezésem kivonatát: Az eufémizmusról. MNy. XX, 8.

megharagudnék, s egy jéghegyet verne útjukba. Északamerika indián törzsei azt hiszik, hogy ha útközben a sziklák, szigetek, folyók neveit kimondanák, sok esőt kapnának, hajótörést szenvednének, vagy valamely vízsziörny nyelné el őket.¹⁰ LEVY-BRÜHL írja *Das Denken der Naturvölker* című művében (35. l.): Ha a santalok vadászatban vannak, s egy leopárdot vagy tigrist vesznek észre, társaik figyelmét ezzel a fölkiáltással irányozzák reá: Nini egy macska! vagy valamely más hasonló állat nevével. Épen úgy a cserokézek sohasem fogják azt mondani, hogy valakit megmarta a csörgőkígyó, hanem hogy túske szúrta meg; ha egy sast áldozati célra megölnek, azt állítják, hogy havasi sármány volt. Mindenik kijelentésnek az a célja, hogy a sas vagy a csörgőkígyó szellemeit, akik szavaikat hallhatják, tévútra vezessék. MUNKÁCSI BERNÁT a Hunfalvy-Albumban *Medve-eskü* a voguloknál című tanulmányában közli amaz elnevezéseket, melyek a medvéről dívnak. E tanulmányát később kiegészítette a Vogul Népköltési Gyűjtemény II. és III. kötetében (Istenek hősi énekei. 0313, 0318). Ilyenek: az erdőben élő öreg állatatyja, állatörög, apuska, apó, nagyapó, dédapó; hugocskám, öcsikém; szent állat, hatalmas állat, nagyságos állatocska, nyirhéjas, nyirbocskoros férfiú (mivel a levált nyirfakérgeket bocskorként lábára öltögeti). Ominózus eufémizmus az oka, hogy a medve eredeti ugor neve elveszett, s helyette a szláv *medvedi* 'mézevő' fészkelte be magát. Maguk a szláv nyelvek sem az eredeti *ursus* vagy görög *ἄρκτος* szóval nevezik a medvét, hanem a kedveskedő 'mézevő'-vel. A német *Bär*, angol *bear* a. m. 'barna'; a szent állatot ugyanis a germánok sem merték igazi nevén nevezni, s ez idővel feledésbe is ment. (Vö. SANDFELD-JENSEN, *Die Sprachwissenschaft*. 1915. 49.) A vogul a farkast és a szarvast is csak leplezett kifejezésekkel meri emlegetni; amannak neve: *sali pürme uj* 'rént harapó állat', *pong uj* 'fogas állat'; ezé *antim uj* 'szarvas állat'. Nem véletlen, hogy e két állat nevét a magyar is csak jelzővel mondja, mint *farkas* és *szarvas állatot*. Európai jelenség a menyétnek 'menyecske, asszonyka' elnevezése. Egy világsszerte elterjedt mese a menyétnek szép, fiatal asszonnyá változását mondja el. Ez alapon lett a menyét a magyarban * *menyed* > *menyet* > *menyét*, az olaszban *donnola*, az újjörögben *nymphica*, a szlávban *nevjestuka*, a spanyolban *comadreja*. (Vö. HORGER, *Magyar szavak története*. 1924. 120.)

A gonosz szellemek elleni védekezésre szolgálnak az ún. óvónevek, melyeknek az a rendeltetése, hogy mintegy letagadják az újszülöttnak létezését. Ilyen volt a mi *Balmaz* helynevünk török eredetijének, a *Balmaz* személynévnek szerepe, amely GOMBOCZ szerint *Nemlevőt* jelent. Hasonló a *Nemvaló*, melyet a Váradi Regestrum említ. Ilyen továbbá a *Nemvagy*, mintha azt mondanók valakiről, hogy 'nincs'. Több oklevélünk őrizte meg a *Mavagy* nevet, mely azt akarja jelenteni, hogy az újszülött csak 'ma van', vagyis a mai napot úgysem éli túl, a gonosz szellemnek nem érdemes tehát az ő megrontásával vesződni. Egyes óvónevek úgy védelmezik az újszülöttet, hogy holtá nyilvánítják; ilyen elnevezések a *Nemél* és *Haláldi*. (PAIS DEZSŐ, *Régi személynéveink jelentéstana*. M[agyar]Ny[elv] XVIII, 95.)

A névmágiának talán legérdekesebb fajtája az, mikor ominózus félelemből ellenkező értelmű nevet adnak az illerő istennek vagy szellemnek: jóságát, kegyességét hangoztatják, hogy ezáltal elvegyék a megszólítás életét, s mintegy eleve kiengeszteljék. Klasszikus példája ennek az *Eumenisek* 'jóakarók' elnevezés, *Erynnisek*, azaz 'bosszúálló istenek' helyett. Aiskhylos *Oresteia*-ja végén el is mondja e szokás történetét.

Nem lesztek immár bosszúálló istenek,
Nem: jószívűek és magasztalt pártfogók. (1027–8.)

Ugyancsak a bosszú istennoit Kokondrios szerint σεμναί θεαί 'szent istenek'-nek is nevezi a közsokás. Sophokles szerint az *Erynnisek*: az ő s sörétség édes gyermekei (γλυκείαι παιδες ἀρχαίου Σκότου Oed. Col. 106). A rómaiak *Parcae*-nek nevezték a sorsistennőket a *parco* igétől, noha senkit sem kíméltek. Ugyanígy a németben: *die Holden*, e. h. *Unholden*. *Persephone* nevét, mely a πέρω 'pusztít' igéből ered, Μελιτώνη azaz 'mézédes'-re változtatta a vallási félelem, mely a halál isteneivel szemben elsősorban nyilvánult meg. Az indusok legfélelmesebb istene *Siva* a. m. 'szerencsehozó'. A Πόντος 'Εύξεινος neve eredetileg ἄξεινος volt, azaz 'barátságtalan, ellenséges', hisz ha máshonnan nem, Orestes mondájából tudjuk, hogy a thrák király minden idegent fölálodozott, kit végzete országának partjaira vetett. A görög εὐώνυμος 'jónevű', a baloldal jelzésére, nyilván eufémizmus, mert hiszen a görögöknél a baloldal volt szerencsétlen. Homeros még nem ismeri a kifejezést, s helyette ἀριστερός -t használ, ez a. m. 'első' s aztán 'jobb', épúgy mint ἀριςτος 'első' és 'legjobb'. Az éjszaka a görögnek εὐφρόνη 'jóindulatú', noha ép a görög közmondás szerint: 'Az éjszaka senkinek sem barátja.' E kifejezést már Ammianus Marcellinus eufémizmusnak ismerte fel. A livadiak újjörög a scioccot ὁ μέγας 'a nagy'-nak hívja, nyilván azzal a célzattal, hogy e veszedelmes szél kiméletes legyen iránta. Pliniusból tudjuk, hogy *Beneventum* eufémizmusnak köszöni eredetét *Maleventum* helyett. Lélektani szempontból hasonlóan mondhatjuk ehhez, mikor a párisi *Place de la Révolution*-t, ahol a francia forradalom idejében a kivégzések történtek, *Place de la Concorde*-nak, az Egyetértés terének nevezték el. Névmágia a maláriának *febris sancta* neve, vagy az orbáncé: *das heilige Feuer*, Szent Antal tüze. A római császárok *Serenissimus* címzése: 'a legderültebb, legvidámabb', hasonló eredetű, hiszen arcának komorsága veszedelmet jelentett alattvalói számára.¹¹ Ide vehetünk néhány magyar káromló szólást, mint: Az áldóját! Aki áldója van! Tudja az áldás! Menj az áldásba! Verjen meg az áldás! (M[agyar]Ny[elv] II, 9). Ezekben a jójelentésű szó a rossz helyett van: áldás az átok helyett. Ilyenek ezek is: A ragyogóját! Aki ragyogása van! Ugy járkálsz itt, mint egy zöldséges kofa, a dicsőségedet! (Új Nemzedék. 1926. IX. 12.)

(Zlinszky Aladár: Névmágia. = Magyar Nyelv 1927. 100–109.)

11. Ez eufémizmusokra vö. OTTO KELLER i. m. 155–7. 1. és GERBER, Die Sprache als Kunst. 1885. II, 277–80.

KÁLMÁN C. GYÖRGY
Név és beszédaktus

Azt az elméletet, nyelvfilozófiai irányt vagy egyszerűen csak nyelvelképzelést, amit egy ideje már a beszédaktusok elméleteként tartanak számon, a kezdet kezdetéről végigkíséri a nevek, a megnevezés, az elnevezés problémája. Legalább három szálát emelhetünk ki ebből a kapcsolattörténetből. Az első az elmélet klasszikusának névadás-elképzelése, a második az elmélet más exponenseinek munkássága e tárgyban, a harmadik pedig elvontabb szemantikai kérdés, a tulajdonnevet alapul vevő jelentésfelfogás és a beszédaktus-elmélet ellentéte.

Mielőtt azonban röviden összefoglalnánk ezeket a kérdéseket, meg kell jegyeznünk, hogy a beszédaktus-elmélet is sokat köszönhet magának a névadás aktusának. Austin, akitől eléggé távol állt a programadás, népszerűsítés és különösen az igehirdetés ambíciója, nem gondolt arra, hogy az általa előtárt elgondolásoknak nevet is adjon. Nem állítjuk, hogy csak ezért, de meglehet, ezért is maradt viszonylag kis körben ismert Austin elképzelése. Kétségtelenül sokat segített, amikor Searle „nevet adott a gyereknek”, amikor immár — 1969 után — a beszédaktusok elméletéről lehetett beszélni, ennek hívévé lehetett szegődni — s nem csak egy kevésbé ismert oxfordi filozófus nevenincs tanaihoz csatlakozni. Ebben az értelemben — s ez bizonyára nem teljesen különleges eset az elméletek történetében — az elmélet elfogadottsága, népszerűsödése, terjedése nagyban függött attól, hogy nevet is kapott.

Ha az egyszerűség kedvéért Austin előadássorozatát, a könyv alakban először 1962-ben közreadott *Tetten ért szavakat* tekintjük kezdetnek, akkor annak is a kezdetén, az első előadás első lapjain találkozunk a névadással mint a performativumok tiszta esetével („Ezt a hajót Queen Elizabethnek nevezem el” — mondják, s a pezsgősüveget a hajó törzséhez csapják). Az elnevezés azonban nem minden körülmények között mondható sikeresnek: a „balfogásokkal” kapcsolatban Austin a következő példát hozza fel:

Tegyük fel például, hogy megpillantok egy hajót a sólyapadon, felmegyek, a hajótestnek csapom a kötélén lógó palackot, s kihirdetem: „Ezt a hajót *Sztálinnak* nevezem el!” — s annak rendje és módja szerint kirúgom alóla az ékeket. A baj csak az, hogy nem engem szemeltek ki névadónak (függetlenül attól — ami további bonyodalom —, hogy *Sztálin* volt-e a kiválasztott név: talán még nagyobb szégyen, ha az volt). Mindannyian egyetértünk abban, hogy

- (1) a hajó ettől még nem kapott nevet,
- (2) mindez pokoli megszégyenülés. (46. o.)

(Pléh Csaba ford.)

Austin még érdekes lábjegyzetet is fűz az (1) megállapításhoz:

A csecsemők névadása még bonyolultabb: lehet, hogy rossz a név, vagy eltévesztettük a papot, vagyis olyan személyről van szó, aki jogosult ugyan csecsemőknek nevet adni, de ennek az újszülöttnak nem adhat nevet. (Uo.)

Alig néhány lappal később ismét előkerül a névadás:

Meg kell különböztetnünk tehát azokat az eseteket, amikor egy pap a választott nevet egy másik csecsemőnek adja, vagy „Alfred” helyett „Albertnek” kereszteli meg, szemben azzal az esettel, amikor azt mondja: „Ezt a kisdedet 2704-nek kereszteltem el”, vagy azt, hogy „Ígérem, hogy beverem a szádát!”, vagy azt, amikor valaki egy lovat konzullá nevez ki. Az utóbbi esetekben ott lapul valahol a rossz típus vagy fajta, míg az előbbieken az alkalmatlanság vagy pusztán ügyetlenség következménye. (55. o.)

(Austin szövegét át- meg átszövik rejtett és kevésbé rejtett irodalmi idézetek: nehéz nem gondolni itt Tristram Shandy balsikerű keresztelőjére.) Az előadássorozat azzal zárul, hogy Austin kategóriákba sorolja a performativumokat — a névadás, elnevezés a „végrehajtók” csoportjába kerül.

John R. Searle, aki Austin elméletét népszerűvé tette, s egyáltalán, elnevezte, híressé vált könyvében többször is szól a tulajdonnevekről. Emlékezzünk arra, hogy Searle egyik első írása (1958-ból!) a *Proper Names (Tulajdonnevek)* címet viseli. Nos, az 1969-es könyv is bősséggel foglalkozik a tulajdonnevekkel, részint ismétli, bővíti, alaposabban indokolja a korai cikk állításait. Mindenekelőtt megtudjuk, hogy a tulajdonnév egyike a „paradigmatikus referáló kifejezéseknek” (1969. 28.). Minthogy Searle nagy teret szentel a referálás (utalás) kérdéseinek, a könyvben két helyen alaposabban is taglalja a névnek elméletében elfoglalt helyét. Egy ízben Searle felveti — jóllehet talán nincs tudatában eredetének — a swifti megmutatás-kimondás problémát is. A tulajdonnevek, írja, arra jók, hogy azonosító módon utaljunk valamire, ami nincs jelen: ahelyett, hogy megmutatnánk, a nevét mondjuk ki. Ezért szerinte helytelen az az elgondolás, hogy például a mellékmondatok tulajdonnevek lennének, vagy hogy az idézőjelbe tett név a név neve volna:

nagyon kevés kivételtől eltekintve, amilyenek a megszentelt szavak vagy az obszcenitások, ha egy szóról akarunk beszélni, nem kell azt megneveznünk vagy valahogyan másként utalnunk rá, hanem egyszerűen produkáljuk azt (annak egy példányát). Azon a furcsa esetek, amikor szavak nevére volna szükségünk, olyan esetek, amikor illetlen vagy tabu vagy kényelmetlen magának a szónak a kimondása. (75.)

Az 1958-as cikk és az 1969-es könyv 7. fejezete egyaránt arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon van-e értelme (sense) a tulajdonnévnek. Miután cáfolja azt a választ is, hogy a tulajdonnév teljességgel értelem nélküli lenne, de erős kételyeket támaszt azzal a válasszal szemben is, hogy mint afféle rövidített leírásnak szükségképpen értelemmel kell bírnia, a következő konklúzióra jut — „egyfajta kompromisszumként Mill és Frege között”:

Arra a kérdésre tehát, hogy: „Van-e a tulajdonneveknek értelmük?” — ha ez a kérdés arra irányul, hogy vajon arra használjuk-e a tulajdonneveket, hogy tár-

gyak jellemzőit írjuk le vagy határozzuk meg általuk, azt válaszolom: nem. De ha a kérdés arra irányul, hogy a tulajdonnevek logikailag kapcsolódnak-e azon tárgy jellegzetességeihez, amelyre utalnak, a válaszom ez lesz: igen, valamiféle laza módon. (170. o.)

Ez a tulajdonnév-felfogás összekapcsolódik Searle beszédaktus-elméletével is. A fejezet végén kijelenti: „A lényeg, amit szem előtt kell tartanunk, amikor ezekkel a problémákkal foglalkozunk, az, hogy azért van a tulajdonnevek intézménye, hogy az azonosító referálás beszédaktusát végrehajthassuk.” Így, mintegy utólag és nem is tökéletesen meggyőzően a tulajdonnév számára is kijelöltetik a hely az épülő elméleti konstrukcióban.

Amikor azután híres 1975-ös cikkében Searle az irodalomelmélet területére tévedt, ismét elő kellett vennie a nevekről mondottakat. Itt ugyanis arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi különbözteti meg a fiktív szöveg referálását a nem-fiktív referálástól: hogy mi a fiktív beszéd logikai státusa. Searle számára — kimondatlanul ugyan — sok minden éppen a néven múlik — hiszen ha feltesszük, hogy a referálás sajátossága különbözteti meg a fiktívet a nem-fiktívtól, akkor ahhoz a nyelvi elemhez kell fordulnunk, amelynek révén „az azonosító referálás beszédaktusát végrehajtjuk”. Searle meglehetősen ellentmondásos válasza a fiktivitás mibenlétének kérdésére azon alapul, hogy a szöveg bizonyos nevei valóban referálnak, míg más nevek esetében csak tettetett, mímelte referálásról van szó. Így Sherlock Holmes és Watson neve nem utal semmire — míg London és a Paddington állomás megnevezése a regények szövegében igazi referálásnak tekinthető. A megnevezés művelete alapvető annak eldöntésében, hogy fiktív szöveggel állunk-e szemben — noha Searle fenntartja annak a lehetőségét, hogy valódi referálás (valódi tulajdonnevekkel) előfordulhasson a fiktív beszédműben is.

Az utolsó kérdés, amiről említést kell tennünk Austin elméletével kapcsolatban, ártételesebben kapcsolódik a név, névadás, megnevezés problémájához. Sokan úgy értelmezik Austin művét, hogy az az ígélet nyelvi cselekvése körül forgatja meg a hagyományos nyelvfelfogást — amennyiben felforgató tehát, tengelye az ígélet volna. Éppígy azt is mondhatnánk azonban, hogy az elnevezés lehet ez a középpont (amely részint láthatatlan marad, részint meg — Austin önironikus-önromboló frászmódjának megfelelően — folytonosan el is mozdul). Annál is több jogunk van ezt feltételezni, mert az elnevezés, a névadás, a megnevezés egy korábbi, sokáig élő filozófiai-szemantikai hagyománynak is tirkos főszereplője volt. A tulajdonnév-modellről van szó, amely a beszédaktus-modellnek ellenlábasa. A beszédaktusok elmélete úgy is felfogható, mint ami a nyelvi jelentés tulajdonnév-modelljével áll szemben. Ez a modell úgy rekinti a nyelvi jeleket, mint amelyek megfelelnek egy-egy dolognak, tárgynak „a valóságban”, a jelentés a jeleknek tulajdonsága, a valóság és annak nyelvi „megjelenítése” vagy „tükrözése” között nincs kapcsolat. Azaz: teljesen elkülönült tárgyszerűletnek kell tekintenünk a szemantikát, amely a jeleknek (meglevő, tulajdonlott) jelentésével, s a pragmatikát, amely a jeleknek a való világban betöltött szerepével van hivatva foglalkozni. Austin nyomán vált igazán elterjedtté az az alternatív nézetcsoport, amely immár a jeleket nem neveknek tekintette, hanem a

jellel való jelölés tevékenységét — mondhatnánk: nem a nevet, hanem a megnevezést és a névhasználatot — állította a középpontba. A jelentés nem tulajdonság, hanem tevékenység.

Függelékként megemlítünk még egy, a beszédaktusok elméletének történetéhez tartozó vitát, amely ugyancsak a név körül zajlott. Searle 1977-ben reagált Derridának Austinnal foglalkozó írására a *Glyph* hasábjain. A válasszal Derrida sem maradt adós. Nem állta meg, hogy hosszan el ne élcelődjék Searle nevével, aláírásával. — Itt emlékezhetünk arra, hogy Derrida egy fontos későbbi írása éppen a név (*Nietzsche neve*) és névadás körül bonyolódik (1991.). — Minthogy Austin-cikkét Derrida azzal zárta, hogy saját aláírásával (annak önmaga általi hamisításával) mint a legsajátlagosabban személyessel játszott el, nem csoda, hogy a copyrightra aggódalmasan ügyelő Searle — mondjuk így: — filozófusi magatartása szemet szúr neki. Nevünk, üzeni Derrida, ne legyen szent, ne legyen középpont.

Hivatkozások

- AUSTIN, JOHN L.: Tetten ért szavak. Ford.: Pléh Csaba. Budapest, Akadémiai Kiadó 1990.
- DERRIDA, JACQUES: Limited Inc. abc... = *Glyph* 1977. 2. 167–254.
- DERRIDA, JACQUES: Két kérdés aláírásokat értelmezve (Nietzsche/Heidegger). Ford.: Szűcs Tamás, Somlyó Bálint. = *Literatura* 1991. 322–335.
- SEARLE, JOHN R.: Proper names. = *Mind* 1958. 67. 166–173.
- SEARLE, JOHN R.: *Speech acts*. Cambridge, Cambridge UP. 1969.
- SEARLE, JOHN R.: The logical status of fictional discourse. = *New Literary History* 1975. 6. 318–332.

JEAN PIAGET

A gyermekek világbraázolása

A NÉVREALIZMUS

A nevek problémája mindazt a nehézséget magában foglalja, amellyel akkor szembe-
esülünk, amikor a külsőnek és a belsőnek a gyerekeknél megfigyelhető kettősségét
tanulmányozzuk. Az alanyban van-e a név, vagy a tárgyban? Jel-e vagy dolog? Meg-
figyelés útján fedezték-e fel vagy objektív ok nélkül választották? Aszerint, hogy a
gyermek ezeket a kérdéseket az egyik vagy másik irányba haladva fogja megvála-
szolni, megismerjük annak a realizmusnak pontos értékét és kiterjedését, melynek
létezését az első fejezet már sejtette.

A nevek problémája a gyermeknél valóban a gondolkodás problémájának kellős
közepébe vág, mivel gondolkodni nála annyit jelent, mint beszélni. Egyébként, ha
a „szó” fogalmát a kicsinyek rosszul határozzák is meg (legalábbis 7–8 éves ko-
ruk előtt, vagyis az első „stádium”-ban azok közül, melyeket a *Következtetésekben*
megkülönböztettünk), a „név”, ezzel szemben, nagyon világos fogalom. Valamennyi
gyerek, akivel csak találkoztunk, tudja, mit jelent az, hogy név: „arra való — mond-
ják —, hogy úgy hívják az embereket és a dolgokat”. Mi sem lesz tehát könnyebb,
mint megkérdezni tőlük, hogyan kelerkeztek a nevek, hol vannak, miért éppen ilye-
nek stb. Ráadásul a gyerekekkel való beszélgetésekből nyert eredményekhez bizo-
nyos esetekben hozzá lehet majd tenni a gyerekek spontán kérdéseinek vizsgálatá-
ból származó ellenpróbát. Mindenki ismeri a „névre kérdezést”, ami a gyerekeknél
a kérdés legemlékezőbb stádiumát jellemzi: „Ez mi?” Egyébként e kérdések figyelmes
vizsgálata megmutatja, hogy ezekben a stádiumokban a dolgok nevét tudakoló gye-
rek azt gondolja, ennél sokkal többet tesz. Azt hiszi, hogy a dolog lényegéig hatol, és
valódi magyarázatra bukkan. Ha megvan a szó, már nincs semmi baj. Később az eti-
mológiai kérdések adnak ugyanígy hasznos felvilágosítást, és ugyanezt a tendenciát
mutatják a nominális realizmus irányában.

Íme, két spontán megnyilatkozás, mely jól mutatja ezt az érdeklődést a nevek
iránt, és főként azt a kvázi-mágikus szemléletet, amellyel a névrealizmus a gyerekek-
nél megjelenik:

AR (hat és fél éves) mondja építőjáték közben: „*És mikor nem voltak nevek...*”

BO (hat és fél éves) azt feleli: „*Ha nem lennének szavak, nagy bajban lennénk. Sem-
mit se lehetne csinálni. Hogy csinálnánk a dolgokat... [ha nem lennének nevek]?*”

A név tehát, úgy tűnik, olyanynyira a dolgok lényegének része, hogy még létre-
hozásuknak is feltétele.

Szóval nem mesterséges terepen járunk itt, hanem teljes mértékben a gyerekek
érdeklődésének középpontjában. Az egyetlen nehézség: megtalálni a helyes mód-
szert kérdéseink föltevéséhez. Ebben a tekintetben szokásunk szerint azt a krité-

riumot fogjuk elfogadni, hogy csak olyan kérdést teszünk fel, amire a legidősebb gyerekek képesek lesznek helyes választ adni, a fiatalabbak pedig az életkor növekedésével egyre jobb válaszokat adnak.

A technika, amelynél hosszas tapogatózás után végül is kikötöttünk, röviden a következő: nyolcféle kérdést teszünk föl az alábbi sorrendben: 1. Megbizonyosodunk felőle, hogy a gyerek tudja, mi az, hogy név: „Mondd meg a nevedet”, majd: „ennek a nevét” (különbféle tárgyakat mutatunk), „no és akkor mi az, hogy név?” 2. Azt kérdezzük: „hogyan lettek a nevek? Hogyan lett a Nap neve?” 3. Ha megkaptuk a választ, így szólunk: „Na és, mi honnan tudtuk meg, hogy a Napot így hívják?” 4. „Hol vannak a nevek? Hol van a Nap neve? Hol van a tó neve?” stb. 5. „A dolgok tudják-e vajon a nevüket? A Nap tudja a nevét? A felhők tudják, hogy felhőknek hívják őket, vagy sem?” stb. 6. „A Napnak mindig megvolt a neve, vagy először csak név nélkül volt meg, és csak később lett neve?” 7. „Miért hívják Napnak a Napot? Miért hívják a Salève-et Salève-nek vagy a Jurát Jurának?” stb. És végül: 8. Azt mondjuk a gyerekeknek: „Téged (Henri)-nak hívnak. A testvéredet meg (Paul)-nak. Lehetne téged Paulnak hívni és őt Henrinak, nem? Na és, nem lehetett volna a Jura eleinte „Salève” és a Salève „Jura”? Vagy nem lehetett volna a Napot Holdnak és a Holdat Napnak hívni?”

Ezek a kérdések talán túlonkéntül szörszálhasogatónak tűnnek, ámde a 11–12 év körüli gyerekek valamennyit pontosan megválaszolják. Jogos tehát feltennünk a kérdést, miért nem korábban.

I. A nevek eredete

Itt az első, a második, a hatodik és a harmadik kérdést vizsgáljuk. A név meghatározását, minden életkorban megadják a gyerekek. Ami a 2. kérdést illeti, a kérdés három válaszcsoportra ad lehetőséget, s ezek három „stádium”-or jellemeznek. Az első „stádium”-ban (az 5–6 évesek) a gyerek úgy határozza meg a nevet, mint a dolgok tulajdonát, ami közvetlenül a dolgokból sugárzik. Egy második „stádium” idején a gyerekek (a 7–8 évesek) szerint a neveket a dolgok alkotói találták ki: a Jóisten vagy az első emberek. Az első emberek esetében a gyerekek általában úgy ítélik meg, hogy azok az emberek, akik a neveket adták, ugyanazok, mint akik megalkották a dolgokat: a Napot, a felhőket stb. A harmadik „stádium”-ban, ami a 9–10 éves kornak felel meg, a gyermek végül is úgy ítéli meg, hogy a nevek valamilyen embereknek köszönhetőek, anélkül, hogy a név a dolgok létrehozásához kötődne.

Tekintsük át részleteiben a 2. kérdésre adott válaszokat. Íme, először néhány példa az első „stádium”-ból: azaz, hogy a név közvetlenül a dologból sugárzik.

LAV (6 és fél éves) azt mondja, hogy „a név azért van, hogy úgy hívják. — Hogyan lettek a nevek? Hogyan lett a Nap neve? — *Nem tudom.* — A te neved, Jules, a tiéd hogyan lett? Ki adta neked? — *Nem tudom.* — A papád? — *Igen.* — És a Nap neve honnan lett? — *Az égből.* — A Nap vagy a Nap neve jött az égből? — *A Nap.* — És a Nap neve honnan jött? — *Az égből.* — Valaki adta a nevét

a Napnak, vagy csak úgy lett? — *Valaki adta.* — Kicsoda? — Az ég. — És aztán az Arve neve, az honnan jött? — *A hegyből.* — És mondd, valamilyen bácsik adták a nevét? — *Nem.*” stb.

FERT (7 éves) a Salève neve kapcsán: „Honnan kapta ezt a nevet? — *Levében.* — És az honnan jött? — *A névből.* — És az a név? — *A hegyről.* — És hogy jött a név a hegyről? — *Levében.* — A felhőket felhőnek hívják, hm? Honnan jön a felhő neve? — *A neve? Az a neve!* — Igen. Honnan lett? — *A felhőkből.* — Mit jelent az, hogy a név a felhőkből jött? — *Ez a nevük nekik.* — Hogy lett a felhőknek pont ez a neve? Hogy kezdődött? — *Magától.* — Igen, de a nevük honnan lett? — *Magától.*”

Látható, hogy ezek a gyerekek jól meg tudják különböztetni a nevet a megnevezett dologtól, de nem értik, hogy a név máshonnan is eredhet, mint magából a dologból. Itt egy átmeneti eset e „stádium” és a következő között:

STEI (5 és fél éves): „Neked van neved? — *Igen, André.* — Hát ennek? — *Doboz.* — És ennek? — *Toll.*” stb. Mire való, hogy neve van az embernek? — Mert így minden nevet kintől is lehet látni. [Stei tehát azt hiszi, elég rájuk nézni, hogy „lássa” a nevüket!] — Neked miért van neved? — *Hogy lehessen tudni, hogy hívják.* — A Napnak hogy lett neve? — *Nem tudom.* — Mit gondolsz? — Mert a Nap, az adja a nevét, a Naptól lett, mert ő csinálja a napot, aztán akkor a Napot hívják Napnak. — És a te neved honnan lett? — *El kell minket keresztelni.* — Téged ki keresztelt el? — *A lelkész.* — A te nevedet te adrad magadnak? — *Azt a lelkész, az, aki csinálja.* — A Holdnak hogy lett neve? — *A Holdnak? Hát a Holdat hívják Holdnak.* — Hogy kezdődött az, hogy Holdnak hívják? — *A Jóisten kezdte el így hívni.* — És a felhők, a felhőket hogy kezdték felhőnek hívni? — *A Jóisten kezdett el felhőket csinálni.* — De a felhő neve, az ugyanaz, mint a felhő? — *Igen, az ugyanaz.* — A Salève neve hogy lett? — *Magától.* — A Salève maga adta magának a nevét, vagy valaki más adta neki? — *Mindig is Salève-nek hívták.*”

Stei tehát visszatér ahhoz a gondolathoz, hogy a név a dolgokból sugárzik ki.

A második „stádium” időtartama alatt ez a hiedelem, amelyet Stei jelzett az imént, egyre jobban megszilárdul: a név a dolgok alkotójától származik, és így magának a dolognak az eredetéhez kötődik. Íme, néhány példa:

FRAN (9 éves): „Tudod mi az, hogy név? — Az, hogy tudjuk, hogy hívják a gyerekeket az iskolában. — Honnan jönnek a nevek? Hogy lettek? — Mert a Jóisten, ő azt mondta: mostan gyerekeket kell csinálni, aztán neveken kell hívni őket. — Mit jelent az, hogy neveken hívni? — Hogy tudjuk az iskolában, melyik gyerek. — Az asztal neve hogy lett? — A Jóisten azt mondta, asztalt kell csinálni, hogy azon együnk. Tudni kell, hogy az az asztal.”

BAB (8 éves és 11 hónapos): „Hogy lett a Nap neve? — Azt mondták, hogy így kell hívni. — Ki mondta? — A népek. — Milyen népek? — Az első emberek.” stb.

Minden válasz hasonló. Felesleges elidőzni azon, hogy kimutassuk, miként van az a gyerekek többségénél, hogy az első emberek fabrikálják a Napot, az eget, a hegyeket, a folyókat stb.

Végül, a harmadik „stádium” során a gyerekek szerint a neveket nem a dolgok alkotói adták, hanem valamilyen emberek: tudósok stb.

CAUD (9 és fél éves): „Egy bácsi hívta a Napot „Napnak”, és aztán mi megtanultuk. — Ki az a bácsi? — Egy tudós. — Mi az, hogy tudós? — Egy bácsi, aki mindent tud. — Hogy csinálta, hogy neveket találjon? Te hogy csinálnád, ha tudós lennél? — Keresnék egy nevet. — Hogyan? — A fejemben keresgelnék.”

Caud azután azt mondja, hogy Isten csinálta a Napot, a tüzet stb., és hogy nevüket a tudósok adták.

Az 1. kérdésre adott válaszok fejlődése tehát a nevek realizmusának fokozatos csökkenését látszik jelezni. Az első „stádium”-ban a név benne van a dologban. A másodikban a név emberektől származik, de a dologgal együtt jött létre. Tehát úgyiszlóván a dologgal egylényegű, és még nagyon lehetséges, hogy benne is lakozik. A harmadik „stádium”-ban végül úgy tekintik a nevet, hogy az annak az alanynak köszönhető, aki a dologról gondolkodik.

A 6. kérdés tanulmányozása tökéletesen alátámasztja ezt a szemléletet. Ez a kérdés, ha még emlékszünk, arra vonatkozik, hogy a dolgoknak mindig megvolt-e a nevük, vagy léteztek már azelőtt is, hogy nevet kaptak volna. Ez a kérdés, mint látható, elsősorban a 2. kérdés ellenpróbájául szolgál. Ezért is fontos, hogy ne tegyük föl közvetlenül utána, mert ekkor a gyerek egyszerűen levonná a következtetést abból, amit épp előzőleg mondott, anélkül, hogy elgondolkodnék a fölmerült új problémán. Ezzel szemben, ha a kérdéseket a jelzett sorrendben tesszük föl, a gyerek a 6. kérdést új problémaként fogja kezelni. Következésképpen az erre adott válasz alapján meg lehet ítélni a 2. kérdéssel kapcsolatban adott válaszok értékét.

Az esetek túlnyomó többségében a 2. és a 6. kérdés eredménye teljesen egybevág, vagyis az első és a második „stádium”-ban lévő gyerekek kijelentették, hogy a dolgok nem léteztek azelőtt, hogy nevük lett volna, míg a harmadik „stádium”-ban lévő gyerekek ennek az ellenkezőjét állítják. A 6. kérdést tehát csak 9–10 éves kor körül oldják meg, ugyanúgy, mint a másodikat.

Íme, néhány példa olyan gyerekektől, akik úgy ítélik meg, hogy a dolgoknak mindig is volt nevük:

ZWA (9 és fél éves): „Mi volt előbb, a dolgok, vagy a nevük? — A dolgok. — A Nap megvolt már, mielőtt neve lett? — Nem. — Miért? — Mert nem tudták, milyen nevet adjanak neki. [Mert nem tudták volna, milyen nevet adjanak neki; a gyerekek bajlódnak a feltételes móddal.] — De mielőtt a Jóisten nevet adott volna neki, a Nap azért ott volt? — Nem, mert nem tudta, honnan kell neki kijönni. [Az úr képzetével nehéz elbánni!] — De létezett már? — Nem. — És a felhők megvoltak már, mielőtt nevük lett volna? — Nem, mert még nem volt senki a Földön(!)” — Megpróbálkozunk egy műsoron kívüli kérdéssel, de amelyre Zwa metafizikája természetesen képtelen: „Ha egy dolog nem létezik, lehet azért neve? — Nem, bácsi kérem. — A régi emberek azt hitték, hogy a tengerben van egy hal. A „kiméra” nevet adták neki. Dehát nem létezik... Akkor hát lehet a nemlétező dolgoknak nevük? — Nem, mert a Jóisten, mikor látta, hogy vannak dolgok, amik nem léteznek, nem adott volna neveket. — A tündéreknak van nevük?

— Van. — Akkor vannak dolgok, amik nem léteznek, és van nevük? — *Csak a tündérek.* — Mért vannak olyan dolgok, amik nem léteznek, és mégis van nevük? — *A Jóisten más neveket talált ki és amik nem léteznek* [ti. neveket, amik nem léteznek].

Figyelemre méltó ez a képtelenség a dolog és a név elválasztására. Kollégánknak, Dr. Naville-nak köszönhetjük a következő megfigyelést, ami teljesen ebbe az irányba mutat. „Papa, van Isten?” — kérdezi egy 9 éves kislány. A papa azt feleli, hogy nem egész biztos benne. A kicsi visszavág: „*Léteznie kell, mert van neki neve!*”

MART (8 éves és 10 hónapos): „A Napnak mindig megvolt a neve? — *Igen, mindig megvolt, mikor született.* — Hogy született a Nap? — *Úgy, mint mi.*” — Ugyanez a válasz a felhőkre, a Salève-re stb.

PAT (10 éves): „Mielőtt a Napnak neve lett, létezett már? — *Igen, bácsi kérem.* — Hogy hívták? — *Napnak.* — Igen, de mielőtt Napnak hívták volna, létezett már? — *Nem.*”

BAB (8 éves és 11 hónapos), akinek a 2. kérdésre adott válaszát fentebb láttuk, azt mondja: „A Napnak mindig megvolt a neve, vagy létezett már, mielőtt neve lett volna? — *Mindig megvolt a neve.* — Ki adta a nevét? — *Bácsik.* — És mielőtt ezek a bácsik nevet adtak neki, létezett már? — *Igen.* — És hogy hívták? — *Napnak.* — Ki adta neki ezt a nevet? — *A bácsik.*”

Most olyan gyerekek következnek, akik eljutottak odáig, hogy megértsék és megfogalmazzák: a dolgok léteztek, mielőtt nevet kaptak volna. Ezek a gyerekek 9 és 10 évesek, és csaknem valamennyien a harmadik „stádium”-ban vannak.

MET (10 éves): „Mondd, vajon létezett a Nap, mielőtt nevet kapott volna? — *Igen, az emberek adták [a nevét].* — És a felhők léteztek, mielőtt nevet kaptak? — *Hát persze!*”

VEIL (9 és fél éves): „A Nap létezett már, mielőtt nevet kapott? — *Létezett.* — És akkor hogy hívták? — *Akkor nem volt még neve.*”

Lépünk most tovább a 3. kérdés tanulmányozására. Miután 9–10 éves kor körül a nevek valósága a gyermek szellemében gyökerezik, olyannyira, hogy képtelen felfogni olyan tárgyak létezését, melyeknek még ne lenne nevük, a 3. kérdés tehát az, vajon hogyan tudtuk meg a dolgok nevét, teljesen természetesnek tűnt kisiskolásaink számára. A Kicsinyek Háza (A Rousseau Intézet gyakorlóiskolája) igazgatónőinek, Andemars és Lafendel kisasszonyoknak köszönhetően megtudtuk, hogy ez ráadásul olyan kérdés, melyet a gyerekek spontán módon is föltesznek, olykor az frás eredete kapcsán, amire szintén szeretnek rákérdezni. Azokban az esetekben, amikor a gyermek azt mondja, hogy a név a dolgokból sugárzik ki, vagy hogy Isten keresztelte el a tárgyakat, ez egyszersmind olyan kérdés, amely kikenyszeríti annak tudását is, hogyan tudtuk mi meg, hogy hívják a Napot stb. Ne mondjuk tehát, hogy a 3. kérdés befolyásol, mert előre feltételezi a nevek valóságát. Mondjuk inkább, hogy a 2. kérdés természetes folyamánya. Egyébként a 2. kérdéshez hasonlóan, a 3.-at is 9–10 éves kor körül tudják megoldani.

Azok a „stádium”-ok, amelyeket a 3. kérdés segítségével tártunk föl, a következők. Egy első „stádium” idején (5–6 évesek) a gyerekek fenntartják, hogy a dolgok

nevét egyszerűen úgy tudtuk meg, hogy megnéztük őket: elég meglátni a Napot, hogy felfedezzük, „Nap”-nak hívják. Egy második „stádium”-ban (7–8 évesek) a gyermek állítja, hogy Isten mondta meg nekünk a dolgok nevét. Egy harmadik stádiumban (9–10 éves kortól) végül fölfedezik, hogy a neveknek apáról fiúra kellett szállniuk, attól a pillanattól kezdve, hogy kitalálták őket.

Amint tüstént látni fogjuk, ez a három „stádium” logikusan és kronologikusan is megfelel annak a háromnak, amiket a 2. kérdés kapcsán meghatároztunk. Íme, néhány példa az első „stádium”-ból: ránéztünk a Napra, és láttuk, hogy úgy hívják: „Nap”.

STEI (5 és fél éves) azt mondta, emlékszünk, hogy a nevek magukból a dolgokból sugároznak vagy a Jóistentől származnak. „Hogyan tudtuk meg, hogy a Napot így hívják? — *Nem tudom, ez azért van, mert látszik.* — Te hogy tudtad meg, hogy így hívják? — *Látom. A mamám mondta.* — És a mamád honnan tudta meg, hogy így hívják? — *Úgy, hogy látja a Napot! Az iskolában tanulja az ember.*” — A Salève neve magából a Salève-ből jön, mondja Stei. — „Hogy tudtuk meg, hogy Salève-nek hívják? — *Mert ez egy nagy hegy.* — Tehát Salève-nek hívják? — *A mamám mondta.* — És a mamád hogy tudta meg? — *Nem tudom. Az iskolában.* — És az iskolában a bácsik honnan tudták meg, hogy Salève-nek hívják? — *Látták a Salève-et.* Ami a Holdat illeti, *azért, mert látták a Holdat, azért tudták, hogy Holdnak hívják.*”

FERT (7 éves) azt mondta, mint láttuk, hogy a Salève neve „a hegyből jött”. „Mikor az első emberek jöttek, honnan tudták meg, hogy Salève-nek hívják? — *Mert az oldal volt.* [mert hegyoldal!] — Hogy tudták meg, hogy a Napot így hívják? — *Mert sütött.* — De honnan jön ez a név? — *Magától.*”

FRAN (9 éves) számára, emlékszünk, a nevek a Jóistentől jönnek. „A Nap neve honnan jött? — *A Jóistentől.* — Mi hogy tudtuk meg, hogy a Napot Napnak hívják? — *Mert az égen van. Nem a földön. Bevilágítja nekünk az eget.* — Igen, de mi hogy tudtuk meg? — *Mert ez egy nagy gömb. Sugarai vannak neki. Megtudtuk, hogy „Nap”-nak hívják.* — De honnan tudjuk, hogy Napnak kell hívni? Másképp is lehetett volna nevezni! — *Mert világít nekünk.* — Hogy tudták meg az első emberek, hogy Napnak hívják és nem valami másnak? — *Mert a nagy gömbben, az sárga, meg a sugarai sárgák, aztán ezért mondták, hogy ez lesz a Nap, és aztán az volt a Nap.* [Itt úgy tűnik, mintha Fran gyanítaná, hogy a nevek jellege önkényes és elhatározás kérdése, de a folytatásból kiderül, hogy ez csak látszat, vagy legalábbis Fran e felfedezéséből nem következtet semmire.] — Ki adott a Napnak nevet? — *A Jóisten mondta, hogy ez lesz a Nap.* — És az első emberek hogy tudták meg, hogy Napnak kell hívni? — *Mert a levegőben megy. A magasságban megy.* — De én, mikor megláttalak, nem láttam meg a nevedet. Te mondtad meg, hogy Albertnek hívnak. Az első emberek hogy tudták meg a Nap nevét? — *Mert látták a Napot.* — A Jóisten mondta meg nekik, vagy maguktól jöttek rá? — *Az emberek rájöttek.*”

LAV (6 és fél éves), aki, mint láttuk, úgy ítéli meg a neveket, mint a dolgok kisugárzását, meg van győződve róla, hogy az égitestek nevét magától kitalálta, de

a nehéz neveket, mint a Salève, nem. „Te magadtól kitaláltrad a Nap nevét? — *Igen.* — És a Salève-ét? Hogy tudtrad meg, hogy Salève-nek hívják? Kitaláltad vagy megmondták? — *Megmondták.* — És a Napot? — *Magamtól.* — És az Arve nevét? — *Magamtól...* — Hát a felhőkét? — *Azt megmondták.* — És az ég nevét? — *Azt is megmondták.* — Hát a Hold nevét? — *Azt magamtól kitaláltam.* — A kishúgod egyedül találta ki, vagy megmondták neki? — *Egyedül kitalálta.*”

Ezek a válaszok nagyon szuggesztívek, mert miközben a nevek valósága itt tetőzik, a feleletekben nincs semmi abszurd. Valóban, ha az 5–6 éves gyerekek számára elég ránézni a dolgokra, hogy lássák a nevüket, egyáltalában nem kell azt hinnünk, hogy a név számukra valamilyen módon a dolgokra van írva. Azt kell kijelentenünk, hogy ezeknél a gyerekeknél *a név a dolog lényegének részét képezi*: a Salève név egy meredek hegyet foglal magába, a Nap név egy sárga és ragyogó golyóbist, sugarakat stb. De tüstént hozzá kell tennünk, hogy ezeknél a gyerekeknél a dolog lényege nem egy fogalom, hanem maga a dolog. Teljes a zűrzavar a gondolat és a dolgok között, amikre az ember gondol. A név tehát a dologban benne van, nem a tárgyra ragasztott címke gyanánt, hanem láthatatlan jellemzőként. Hogy pontosak legyünk, nem szabad azt mondanunk tehát, hogy a „Nap” név egy sárga golyóbist stb. foglal magába, hanem hogy a sárga golyóbis, ami valóban a Nap, implikálja és tartalmazza a „Nap” elnevezést.

Ez a jelenség analóg azzal az „*intellektuális realizmussal*”, amelyet M. Luquet oly jól ír le a gyerekek rajzai kapcsán: a gyerekek azt rajzolják, amit egy tárgyról tudnak, függetlenül attól, hogy mit látnak belőle, de azt képzelik, hogy pontosan azt rajzolják, amit látnak.

Lépünk tovább a második „stádium”-ra (átlagosan 7–8 évesek): a dolgok nevét nem lehet meglátni, ha csak arra szorítkozunk, hogy megnézzük őket; „a Jóisten mondta meg nekünk a neveket”.

ZWA (9 és fél éves): „Hogy tudták meg az első emberek, hogy a Napot Napnak hívják? — *Mert a Jóisten megmondta nekik.* — És a Salève-et hogy tudták meg, hogy Salève-nek hívják? — *A Jóisten megmondta Noénak, és ő megmondta mind, a tudósoknak.* — De hát Noé ebben az országban lakott? — *Igen, bácsi kérem.* — Ha idehoznánk egy néger gyereket, aki sose látta Genfet vagy a Salève-et, ki tudná találni a nevét? — *Nem.* — Miért? — *Mert sose látta Genfet.* — És ha megnézné a Napot, tudná a nevét? — *Igen.* — Miért? — *Mert látta az ő országában.* — De ki tudná találni, hogy Napnak hívják? — *Igen, mert emlékszik.* — De egy olyan bácsi, aki sose látta a Napot, tudná a nevét abból, hogy ránéz? — *Nem.*”

Mégis, elegendő egy kicsit megingatni a gyermek meggyőződését, hogy visszafordítsuk az első „stádium” megoldásaihoz. Itt van például egy, a habozó gyerekek közül:

MART (8 éves és 10 hónapos): „Honnan tudtuk meg, hogy a Napot így hívják? — *Mert mondták.* — Kik? — *A Jóisten mondta.* — Szokott nekünk dolgokat mondani a Jóisten? — *Nem.* — Akkor hogy tudtuk meg? — *Látuk.* — Hogyan láthatták, hogy így hívják a Napot? — *Látuk.* — Mit láttak? — *A nevét.* — Hol látták a nevét? — *Mikor szép idő volt.* — A felhőről hogy tudták meg, hogy így

hívják őket? — Mert rossz idő volt. — De hogy tudták meg, hogy így hívják őket? — Mert látták. — Mit? — A felhőket.” Stb.

Végül, bizonyos gyerekek számára, akik el akarják hátrítani a nehézségeket, ott vannak a hétköznapi teológia előregyártott megoldásai. Innentől kezdve nem haboznak a nyelv eredetét egy szó szerinti sugallatnak tulajdonítani, ahogyan Bonald révén megértették:

PAT (10 éves): „És a Napnak ki adta a nevét? — A Jóisten. — És hogy tudtuk meg a nevét? — A Jóisten azoknak a bácsiknak a fejébe tette bele. — Ha a Jóisten nem adott volna nevet, ők adhattak volna másikat? — Adhattak volna. — Tudták, hogy Napnak hívják? — Nem. — És a halaknak a nevét? — A Jóisten rakta azoknak a bácsiknak a fejébe.”

Ami a harmadik „stádium”-ot illeti (9–10 évesek), íme, egy példa:

MEY (10 éves): „És aztán hogy tudtuk meg a neveket? — Apáról fúrra szálltak.” Emlékszünk, hogy Mey szerint a neveket emberek találták ki, jóval a dolgok eredete után.

E 3. kérdés tanulmányozása sok spontán gondolat mellett kétségkívül napvilágra hozott bizonyos előregyártott, vagy — akaratlanul is — a felnőttek hatásának köszönhető ismeretet. Mindazonáltal az első „stádium” válaszai teljesen eredetiek, és a három „stádium” szabályos fejlődésnek engedelmeskedve követi egymást, jól mutatva a gyerekek sajátos gondolkodásának egy részét. A gyerek valóban csak akkor hagy fel az első „stádium” hiedelmeivel, amikor már elég fejlett ahhoz, hogy másféle válaszokat keressen, és kívülről kapott vallásos gondolatokhoz folyamodjék. Az is nagyon spontán módon történik, ahogy a gyermek visszautasítja egy közvetlenül Istentől kapott nyelv gondolatát, hogy egyszerűbb megoldásokhoz jusson, melyeknek a harmadik „stádium” adja bizonyítékát.

II. A nevek helye

Legifjabb alanyaink számára elegendő meglátni a Napot, hogy rájöjjenek, Napnak hívják. Feltehetjük tehát a kérdést: „hol vannak a nevek?” Ez volt 4. kérdésünk. Ahhoz, hogy helyesen tegyük föl, elég emlékeztetni a gyerekeket arra, hogy egy dolog és a neve nem egy és ugyanaz, és minden további nélkül hozzátenni: „na, és hol van a név?” A 3. után a 4. kérdés egyáltalán nem abszurd. Hogy esetleg túl nehéznek fogják tartani? De már 9–10 éves kortól kezdve, az előzőekhez hasonlóan, a mi sugallataink nélkül is megválaszolják. Egyébként egy meghatározott életkorban nem úgy oldják meg egyszer s mindenkorra, mintha sokáig fölfoghatatlan, majd a megoldáshoz egyedül elvezető felfedezések következtében hirtelen világossá váló problémáról lenne szó. Épp ellenkezőleg, a legprimitívebb és a helyes válaszok között van egy alig észrevehető fejlődés. Ez is bizonyítja, hogy a kérdés föltehető. Az egyéni válaszok közt egyébként minden „stádium”-ban teljes konvergencia mutatkozik.

A három „stádium”-ban az első folyamán (5–6 évesek) a dolgok neve a dolgokban van. A másodikban (7–8 évesek) a dolgok neve mindenütt van vagy sehol,

ami végül is — mint majd látni fogjuk — ugyanaz. Végül a harmadikban (9–10 évesek) a nevek a hangunkban vannak, aztán a fejünkben és magában a gondolatban. Itt semmiféle hamis részarány nincs. Minden „stádium”-ban átlagolva a gyerekek életkorát, 6 éveseket találunk az elsőben, 7 egész $2/3$ éveseket a másodikban és 9 és fél éveseket a harmadikban.

...

III. A nevek belső értéke

Mostanáig azt tanulmányoztuk, amit a nevek ontológiai problémájának nevezhetnénk: létezésüket, helyüket, eredetüket. Hátravan a logikai probléma: valamiféle jelek-e a nevek vagy van belső logikai értékük? A két probléma nagymértékben függ egymástól, és egyértelmű, hogy a neveket, amennyiben benne vannak a dolgokban, abszolútumoknak kell tekintenünk. Ám ha az ontológiai és a logikai realizmus gyökerei közösek is, lehet, hogy e kétféle realizmus különböző ideig marad fenn. A 7. és a 8. kérdést valóban csak 10–11 és 12 éves korban oldják meg, és még azok a gyerekek is, akik a nevet a fejben lokalizálják és hisznek a nevek közelmúltbeli eredetében, továbbra is fenntartják, hogy a név implikálja, már nem a dolgot, de a dolog ideáját: a Napot azért hívják így, mert ragyogó és kerek stb.

Kezdjük a 8. kérdéssel: Meg lehet-e változtatni a neveket? Két „stádium”-ot fogunk megkülönböztetni. 10 éves kor előtt a gyerekek kijelentik, hogy nem. Átlag 10 éves kor fölött egyetértenek abban, hogy igen. A két csoport között találunk néhány átmeneti esetet. Íme, először néhány példa az első „stádium”-ból:

FERT (7 éves): „Téged Albertnek hívnak? — Igen. — Nevezhettek volna Henrinak is. Senki nem vett volna észre semmit? — Nem. — Lehetne a Jurát Salève-nek és a Salève-et Jurának hívni? — Nem. — Miért? — Mert az nem ugyanaz. — És lehetett volna a Napot Holdnak és a Holdat Napnak hívni? — Nem. — Miért? — Mert a Nap meleget ad, a Hold meg azért van, hogy világítson.”

ROC (6 és fél) elfogadja, hogy Isten megváltoztathatta volna a neveket. „Az akkor rosszul lett volna vagy nem? — Rosszul. — Miért? — Mert a Holdnak Holdnak kellett volna lenni és nem Napnak, és a Napnak kéne Napnak lenni!”

ZWA (9 és fél) tud egy kicsit németül, tehát meg kéne értenie a nevek viszonylagosságát. Ennek nyoma sincs. „Meg lehetett volna változtatni a neveket, vagy más neveket adni? Téged Louis-nak hívnak, de lehetnél Charles is? — Igen. — Lehetne ezt a széket Stuhl-nak hívni? — Igen, mert az egy német szó. — Miért van németül más nevük a dolgoknak? Miért nem beszélnek ugyanúgy, mint mi? — Mert beszélhetnek másképp. — A dolgoknak több nevük van? — Igen. — A német neveket ki adra? — A Jóisten és a németek. — Azt mondod, hogy meg lehetett volna változtatni a neveket. Lehetne a Napot Holdnak és a Holdat Napnak hívni? — Nem. — Miért? — Mert a Nap jobban süt, mint a Hold. — Van testvéred? — Gilbert. — Lehetett volna Gilbert-t Jules-nek hívni? — Igen. — Hát akkor a Napot is lehetett volna Holdnak hívni? — Nem. — Miért? — Mert a Nap nem változhat, nem mehet össze kisebbre. — De ha mindenki Hold-

nak hívta volna a Napot és a Holdat Napnak, tudhattuk volna, hogy ez rosszul van így? — *Igen, mert a Nap mindig nagyobb marad. Olyan marad, amilyen, és a Hold is olyan marad, amilyen.* — *Igen, de nem a Napot változtatnánk meg, hanem a nevét. Lehetett volna (stb.)* — *Nem.* — Honnan tudtuk volna, hogy rosszul mondjuk? — *Mert a Hold este kel föl, a Nap meg reggel.*"

BUS (10 éves) kijelenti, hogy semmit nem lehetett volna megváltoztatni, mert „a Nap nevét a Napnak akarták adni”. „Ha az első emberek más neveket adtak volna, észrevettük volna, hogy ez rosszul van, vagy sose láttuk volna meg? — *Megláttuk volna.* — Hogyan? — *Mert a Nap meleg és a Hold pedig nem meleg.*"

Itt van egy köztes eset, egy gyerek, aki szerint meg lehetett volna változtatni a neveket, „de az nem működne olyan jól”.

DUP (7 és fél éves. Nagyon fejlett.): „Lehetett volna a Napot Nupinak hívni? — *Igen.* — Senki semmit nem vett volna észre? — *Nem.* — Lehetett volna az asztalt székeknek hívni? — *Igen, nem.* — Igen vagy nem? — *Igen, lehetett volna.*" Azért nevezték a csillagot csillagnak, mert úgy gondolták, hogy „úgy jobban fog menni. — Miért? — *Nem tudom.* — Lehetett volna szögnek hívni? — *Nem menne olyan jól.*"

Dup óriási haladást jelez vizsgálatunk előző alanyaihoz képest, amennyiben részben fölfogta, hogy a névadás elhatárolás kérdése. A kislány főként azt értette meg, hogy ha meg is változtatták volna a neveket, senki nem vette volna észre. Mindazonáltal megőrzi azt a benyomását, hogy a név és a dolog ideája között létezik megfelelés (ez az az etimológiai ösztön, amelynek megannyi példáját látjuk majd), azonban nem kockáztatja meg, hogy pontosítsa: miféle.

Végül itt vannak a második „stádium”-beli gyerekek, vagyis azok, akik megértették, hogy a névadás — egyelőre ne mondjuk, hogy önkényes, de — elhatárolás kérdése.

MEY (10 éves): „Hívhatnának téged Henrinak? — *Igen.* — Hívhatnák a Jurát Salève-nek és megfordítva? — *Igen, mert az emberek kicserélhetnék volna a nevüket, vagy csinálhatták volna fordítva.* — Lehetett volna a Napot Holdnak hívni? — *Miért ne?* — Lehetett volna? — *Igen.* — Lehetett volna ezt (asztal) székeknek hívni és ezt (szék) asztalnak? — *Igen.* — Ha a Napot Holdnak hívták volna, látszott volna, hogy nem jól van? — *Nem.* — Miért? — *Nem tudták volna, hogy nem jól van.* — Miért nem? — *Mert a Napnak a „Hold” nevet adták volna. Nem látták volna...*"

BAB (8 éves és 11 hónapos) egy sorozat primitív válasz után hirtelen fölfedezi szofizmusát, és nagyon értelmesen viszonyul az utolsó kérdéshez: „Lehetett volna a Jurát Salève-nek és a Salève-et Jurának nevezni? — *Igen.* — Miért? — *Mert az ugyanaz.* — Lehetett volna a Napot Holdnak és a Holdat Napnak hívni? Észrevettük volna, hogy kicserélték a nevüket? — *Igen.* — Miért? — *Mert mondták volna.* — Ha senki nem szól semmit, megtudtuk volna? — *Nem.* — Miért? — *Mert a nevek nincsenek rájuk írva!*"

Látszik tehát, hogy 9–10 éves kor körül, vagyis pontosan abban a korban, amikor a megelőző kérdéseket is megoldják, a gyermekek elfogadják, hogy meg lehetett

volna változtatni a neveket, és hogy senki semmit nem vett volna észre. Ám ez a válasz önmagában még nem bizonyítja, hogy a névnek nincs belső értéke. Egyszerűen az ontológiai realizmus hanyatlását bizonyítja: *megszűnik a nevek dolgokhoz kötöttsége*. És valóban, a 7. kérdés — „Miért ez és ez a neve ennek és ennek a tárgynak?” — kérdéseink legnehezebbike, és csak a 8. kérdés után tudják megoldani.

A 8. kérdés megoldása egyszerűen megmutatja, hogy a gyerek számára a név „elhatározás kérdése”: elhatározták, hogy a Napot Napnak hívják, de valójában semmi nem jelzi számunkra, hogy ez a neve. Csakhogy a név még nem önkényes: nem tisztn jel. Ellenkezőleg, etimológiai okok szentesítik. A „Nap” szó implicálja a ragyogó, a kerek stb. gondolatát. Csak 11–12 éves kor körül jön el az az idő, amikor a gyerekek lemondanak ezekről az igazolásokról és a 7. kérdés végre megoldódik.

A 7. kérdésből adódó „stádium”-ok a következők. Körülbelül 10 éves korig minden név tartalmazza a dolog ideáját. Egy második „stádium”-ban (10–11 évesek), egyszerűen megfelelés van a név és az idea között: a szó „jól van így” stb. Vagyis tartalmaz még egy keveset a dolog ideájából, de lehetett volna más neveket is találni, melyek ugyanazt az ideát tartalmazzák. Végül 11–12 éves kor után a szó semmit sem foglal magába. Tisztn jel.

Íme, néhány példa az első „stádium”-ból:

HORN (5 éves és 3 hónapos): „Miért hívják így a Napot? — *Mert úgy csinál, mintha Nappól lenne.*”

ROC (6 éves): „Miért nevezték el így a Napot? — *Mert süttött.* — A Salève-et? — *Mert az egy hegy.* — Miért hívják így a hegyeket? — *Mert tiszta fehérek.*”

BAB (8 éves és 11 hónapos): megbirkózik a 8. kérdéssel, de a 7.-kel nem: „Miért hívják így a Napot? — *Mert tiszta piros.* — Miért hívják így a Holdat? — *Mert tiszta sárga.* — És a Salève-et? — *Mert Salève-nek hívják.* — Miért? — *Mert...* — Valamiért vagy csak úgy? — *Valamiért.* — És miért? — ... — Miért hívják így a felhőket? — *Mert csupa szürkék.* — Ez azt jelenti, hogy csupa szürke felhők? — *Igen.*”

VEIL (9 és fél éves): a 8. kérdéssel is megbirkózik. De azt hiszi, azért hívják így a Napot, „*mert melegít*”, az asztalt, „*mert azon lehet írni*” stb.

BUS (10 éves): a Salève-et azért hívják így, „*mert fölmeleg*”, a csillagokat, mert „*olyan formájuk volt*”, egy pálcát, mert „*nagy*” — Ez azt jelenti, hogy a pálca neve nagy? — *Hosszú.*”

FRAN (9 éves): A Salève-et „*Salève-nek hívják, mert ez egy minden oldalán meredek hegy*”. (Ld. esetét az 1.-ban.)

A példákat a végtelenségig sorolhatnánk. Különös módon emlékeztetnek a szinkretizmus általam már korábban tanulmányozott eseteire*, és különösen a „minden áron való igazolásra”. Az elv itt is ugyanaz: egy szót mindig a kontextusához társítunk, ha úgy tekintjük, mint amely ezt az egész kontextust implicálja.

Természetesen ebben a verbális szinkretizmusban és a nevek realizmusában — amelyhez kötődik — kell keresgelnünk a M. Bally által „*etimológiai ösztönnel*” ne-

*Le Langage et la Pensée chez l'Enfant. Neuchâtel et Paris, Delachaux & Niestlé 1923. IV. fejezet

vezett jelenség gyökerét, másként szólva azét a tendenciáét, mely szerint minden névnek egy azt igazoló eredetet kell tulajdonítani.

A második stádiumba lehet csoportosítani azokat a gyerekeket, akik nem kardoskodnak elhamarkodottan a nevek és tartalmuk kapcsolata mellett, hanem egyszerűen valamiféle összhangot éreznek közöttük.

DUP (7 és fél éves): „Miért hívják a csillagokat csillagoknak? — Mert azt gondolták, hogy az úgy jobb lesz. — Miért? — Nem tudom.” (Ld. följebb Dup választát a 8. kérdésre.) A „Nap” nevet azért adták a Napnak, mert „a Napnak több fénye van [mint a Holdnak], meg aztán azt hiszem, hogy a Nap név jobban megy a Naphoz, mert akik kitalálták a szót, úgy gondolták, hogy jobb.”

MEY (10 éves), miután megfelelt a 8. kérdésre, azt mondja ezenközben, hogy a Napot azért nevezték el így, „mert azt gondolták, hogy ez szép név, és mert ragyogott”.

Dup és Mey nem mondja azt, hogy a Nap implikálja a fényt. Azt mondják, hogy lennie kell kapcsolatnak. Ez elvileg igaz, valójában viszont persze nem történelmi feltételezés eredménye, hanem egyszerűen a nevek realizmusának utolsó állomása.

Ami azokat a gyerekeket illeti, akik e 7. kérdést megoldották, a mai napig vizsgált alanyaink közül egyes egyedül Mey jutott el idáig, de csak a kérdezősködés legvégén, és azokat a válaszokat követően, amiket fõntebb olvastunk. A többiek mind legalább 11 és 12 évesek:

MEY (10 éves): „Miért hívják így a Holdat? — Csak úgy, semmiért, ok nélkül! — Miért hívják így a Salève-et? — Ezt a nevet találták ki. — Hívhatnák Nyicse-vónak is? — Persze, az is egy név!”

GEN (11 éves): „Mért hívják így a Napot? — Csak úgy, ez egy név. — És a Holdat? — Csak úgy. Akármilyen nevet lehet adni, amelyet csak akar az ember.”

Tehát csak amikor a 7. kérdés megoldódott, tekinthetjük úgy, hogy a gyerek megértette a nevek önkényes jellegét. 9–10 éves kortól kezdve megszűnik a nevek realizmusa ontológiai formájában. A logikai forma realizmusa csak 11–12 éves kor körül kezd eltűnni. Vagyis a logikai realizmus az ontológiai realizmus származéka, de tovább tart.

IV. Következtetések

Hátravan még, hogy kimutassuk a kapcsolatot a nevek realizmusáról folytatott kutatások és a gondolat fogalmára vonatkozó kutatások közt.

A gyerek számára gondolkodni annyi, mint szavakkal bánni. Három dolog keveredése foglaltatik ebben a hiedelemben, és e keveredések megszűnéséből háromféle kettősség születik. Először is, a *jel* és a *dolog* keveredése: a gondolatot úgy tekintik, mint ami a dologhoz kötődik¹. Itt van a *belső* és a *külső* keveredése: a gondolatot úgy tekintik, mintha egyszerre léteznék a levegőben és a szájunkban. Végül pedig *anyag* és *gondolat* keveredése: a gondolatot materiális testnek tekintik, hangnak, lélegzetnek stb.

1. Ahogyan M. DELACROIX mondja (Image et pensée), létezik egy „jeltapadás”.

Igazolja-e a nevek realizmusa e keveredések létezését, és lehetővé teszi-e, hogy megpillantsuk, hogyan érkezik el a gyermek a megfelelő kettősségek felfogásához? Úgy tűnik, igen.

Először is, a jel és a dolog keveredése eléggé benne foglaltatik a nevek realizmusában, hogy ezen egyáltalán szükséges legyen elidőznünk.

Ezzel szemben a külső és a belső keveredése első megközelítésre kevésbé tűnik világosnak. Ugyanakkor, a nevek helyéhez kapcsolódó második stádium létezése ennek a keveredésnek tiszta megnyilvánulása. Valóban, amikor a gyerek leválasztja a nevet a megnevezett dologról, nem helyezi át egycsapásra a fejbe: először a környező levegőbe teszi, „mindenhová”, ahol beszélnek róla. Másképpen szólva, a hang egyszerre van bennünk és rajtunk kívül. Pontosan ezt láttuk a gondolatnál, ami egyszerre van „kívül” és a szájunkban. Ami a harmadik keveredést illeti, teljes mivoltában nem tudtuk tettenérni, de a másodikban magától értetődően bennfoglaltatik.

Egyébként, amennyiben megvizsgáljuk azokat az élekorokat, amikor ez a három, egymásnak megfelelő kettősség feltűnik, egyszeriben meg fogjuk érteni, hogyan zajlik le a gondolat nem-anyagi természetének megértése. Körülbelül 6–7 éves korig a nevek a dolgokból sugároznak ki. A dolgok szemlélése útján fedezték fel őket. A dolgokban benne vannak stb. A jel és a dolog összekeverésének ez az első és elnagyolt formája 7–8 éves kor körül eltűnik. Ami a külső és a belső összekeveredését illeti, eltűnése 9–10 éves kor körül következik be, amikor is a nevek „a fejben” kapnak helyet. Amint a gondolat fogalma kapcsán láttuk, 11 éves kor körül kezdik a gondolatot nem-anyaginak tekinteni.

Mindez úgy zajlik tehát, mintha a gyermek először felfedezné, hogy a jelek különböznek a dolgoktól, és mintha ez a felfedezés interiorizálná egyre inkább a gondolatot. Azután minden úgy történik, mintha a jelek és a dolgok folyamatos és progresszív megkülönböztetése — amely a gondolat interiorizációjához kapcsolódik — eljuttatná a gyermeket oda, hogy a gondolatot lassacskán nem-anyaginak kezdje tekinteni.

Ami a jelek és a dolgok fokozatos megkülönböztetését illeti, vajon milyen pszichológiai faktoroknak lehetne tulajdonítani őket? Nagyon valószínű, hogy annak a folyamatnak, melyben a gyermek tudatára ébred saját gondolatainak. Ez a tudatosodás pontosan 7–8 éves kortól kezdve történik meg. Módozatait másutt tanulmányoztuk.* Egyébként az öntudatra ébredés, amint azt megkíséreltük kimutatni, maga is társadalmi tényezők függvényében történik: a másokhoz fűződő kapcsolat és a beszélgetés gyakorlata kényszeríti a tudatot, hogy önnön szubjektivitását tudomásul vegye, és így észlelje saját gondolkodásának folyamatait.

(Fordította: Saly Noémi)

(Jean Piaget: *La représentation du monde chez l'enfant*. Paris, Presses Universitaires de France 1947. 37–51, 60–68.) [Részletek.]

*Le jugement et le raisonnement chez l'enfant. Neuchâtel et Paris, Delachaux & Niestlé 1924. IV. fejezet 1–2.

CLAUDE LÉVI-STRAUSS

Az egyén mint faj

Egyes etnográfusok a tulajdonnevek problémáját a *rokonsági kifejezések* felől közelítették meg:

„A rokonsági kifejezéseket logikai szempontból a tulajdonnevek és a névmások közé illeszthetjük. Köztes helyet foglalnak el, és megérdemelnék, hogy individualizált névmásoknak vagy generalizált személyneveknek hívjuk őket.” (THURNWALD, 357.)

De ha ez a gondolati kapcsolódás lehetséges, annak az az oka, hogy az etnológia megközelítésében a tulajdonnevek mindig generalizált vagy generalizálni hivatott szavakként jelennek meg. E tekintetben lényegileg nem különböznek a *fajnevektől*, amint azt a népnyelvnek ama szokása bizonyítja, hogy a *madaraknak* fajuk szerint előszeretettel ad emberi neveket. A franciában a veréb Pierrot, a papagáj Jacquot, a szarka Margot, a pinty Guillaume, az ökörszem Bertrand vagy Robert, a vízi guvat Gérardine, a kuvik Claude, az uhu Hubert, a holló Colas, a hatyú Godard... Ez utóbbi név egy társadalmilag szignifikáns helyzetre is utalt, mivel a XVII. században azoknak a férjeknek adták, akiknek a felesége gyermekágyban feküdt. (WITKOWSKI, 501 – 502.)¹ Nem rendelkeznek-e tehát a fajnevek maguk is a tulajdonnevek bizonyos tulajdonságaival? Bröndal nyomán² Gardiner az állat- és növénytan tudományos kifejezéseivel kapcsolatban is elfogadja ezt:

„A *Brassica rapa* név könnyen felidézi a botanikus képét, aki a laikus szemében egymáshoz igen hasonlító példányokat osztályoz, és az egyiknek közülük a *Brassica rapa* nevet adja pontosan úgy, ahogyan a szülők nevezik el kisbabájukat. Semmi ilyesmi nem jut eszünkbe a rave ('répa') szó hallatán, pedig a *Brassica rapa* nem más, mint a karalábé tudományos neve. Találhatunk további okot is, hogy a *Brassica rapa*-t tulajdonnévnek tekintsük — vagy legalábbis hogy sokkal inkább belőle képezzünk tulajdonnevet, mint a karalábéból —, mivel azt soha nem mondjuk: ez egy *Brassica rapa*, vagy ezek *Brassica rapák*, azt viszont mond-

1. Nagyon lényeges, hogy még egy ilyen kisszámú és egyszerű sorozatnak is vannak különböző logikai szintekhez tartozó tagjai. „Pierrot” lehet osztályjelölő, mivel mondhatjuk: „Van három veréb <pierrots> az erkélyen”. A „Godard” azonban megszólító kifejezés. Kitűnően megfogalmazza ezt a Dictionnaire de Trévoux (1732-es kiadás) szóban forgó szócikkének szerkesztője: „Godard a hatyúknak adott név. Akkor használjuk, amikor megszólítjuk őket és azt akarjuk, hogy hozzánk jöjjenek: Godard, Godard, gyere Godard, gyere! Tessék, Godard!” Jacquot és talán Margot is — úgy tűnik — köztes szerepet töltenek be. (A madaraknak adott emberi nevekről, vö. ROLLAND, Faune... 2. kötet.)

2. Az örökkévalóság szemszögéből a különleges növény- és állatfajok, valamint az egyszerű elemek ugyanazon természetű unicumok, mint például a Sirius vagy Napoleon. (BRÖNDAL, 230.)

hatjuk, hogy ezek szép *Brassica rapa* példányok. Ha így beszélünk, a fajta bármelyik egyedi példányának nevére utalunk, amikor viszont egy bizonyos növényről mint karalábéról beszélünk, akkor ugyanazon faj más növényi egyedeivel való hasonlóságára utalunk. A nyelvi magatartásbeli különbség csak árnyalatbeli, mégis létező. Az egyik esetben a szó hangzása, melyet általában mint „magát a szót” írjuk le, jobban előtérbe kerül, mint a másik esetben.” (GARDINER, 52.)

Brassica rapa

Ez az interpretáció jól illusztrálja a szerző központi tételét, aki szerint „a tulajdonnevek az identifikációnak nem az intellektus, hanem az érzékenység által felismerhető jelei”. (ld. uo. 41.) Nos, az állat- és növényteni fogalmak tulajdonnevekbe való beolvasztását mi magunk alapoztuk meg, rámutatván, hogy számos társadalomban a tulajdonneveket ugyanolyan módon képezik, mint ahogyan a természetudomány alakítja ki a fajneveket. Ebből egy, a Gardiner tézisével szöges ellentétben álló következtetésre juthatunk: a tulajdonnevek rokonnak tűntek számunkra a fajnevekkel, különösen azokban az esetekben, amikor egyértelműen az osztályazonosító szerepét töltik be, tehát amikor egy jelölőrendszerhez tartoznak. Gardiner ezzel szemben ugyanezt az analógiát a tudományos fogalmak nem jelölő jellegével próbálja magyarázni, melyeket — akár csak a tulajdonneveket — egyszerű megkülönböztető hangsorokra redukál. Ha igaza lenne, különös paradoxonhoz jutnánk: a botanikában és a latinban járatlan laikus számára a *Brassica rapa* csupán megkülönböztető hangsorra szűkülne, de nem derülne ki, mit is jelöl; mindenfajta külső információ hiányában nem észlelheti tehát ezt a kifejezést tulajdonnévnek, hanem csak ismeretlen jelentésű szónak, netán *flatus vocis*-nak. Ez történik egyébként bizonyos ausztrál törzseknél, ahol a totemisztikus fajok a szent nyelvből átvett neveket kapják, amelyek a nem beavatottak tudatában semmiféle állati vagy növényi rendre utaló asszociációt nem ébresztenek. Ha tehát a *Brassica rapa* tulajdonnévi jelleget sugall is, ezt csak a botanikus számára teszi, s ő az egyetlen, aki ezt mondja: „Milyen szép *Brassica rapa* példányok.” A botanikus számára tehát egészen másról van

szó, mint megkülönböztető hangorról, miután ő ismeri a latin szavak jelentését és a rendszertan szabályait is.

Így Gardiner interpretációja csakis a félművelt laikus esetében lehetne érvényes, aki a *Brassica rapa*-ban felismerné ugyan a botanikai fajnevet, de nem tudná, melyik növényt jelöli. Itt kapcsolódik — bár a szerző maga tagadja ezt (51.) — VENDRYES bizarr gondolatához (222.), aki szerint egy madárnév akkor válik tulajdonnévvé, ha az emberek képtelenek meghatározni azt a fajt, amelyhez a madár tartozik. De mindaz, amit eddig mondtunk, azt sugallja, hogy a tulajdonnév és a fajnév közötti kapcsolat nem esetleges; abból a tényből adódik, hogy egy *Brassica rapa* típusú kifejezés kétszeresen is „szövegen kívüli”: egyrészt, mert a tudományos nyelvhez tartozik, másrészt, mert latin szavakból áll. Nehezen lép tehát be a szintagmatikai láncba, így paradigmatisz jellege lép előtérbe. Hasonló a helyzet a tulajdonnevek esetében: a nyelv rendszerén kívül található jelrendszerben betöltött paradigmatisz szerepükkel magyarázható, hogy a szintagmatikai láncba való beillesztésük érezhetően megröri annak folyamatosságát: a franciában a névelő hiányával és nagy kezdőbetűvel történő leírásukkal.

A navajo indiánok, úgy tűnik, meglehetősen világos képet alkottak az imént tárgyalt problémákról: egyik mítoszuk már eleve kizárja Gardiner interpretációját:

„Egy napon Egér találkozott Medvével, és megkérdezte tőle, hogy nem „Cac”-e a neve. Medve méregbe gurult, és meg akarta verni Egeret, aki azonban elbújt a háta mögé és kihasználva a helyzetet, meggyújtotta Medve bundáját. Mivel Medvének sehogyan sem sikerült eloltania a tüzet, megígérte Egérnek, hogy elárul neki négy varázsigét, ha segít rajta. Azóta elég magunkkal vinni néhány egérszört, hogy ne kelljen tartani a medvétől.” (HAILE — WHEELWRIGHT, 46.)

A mítosz tréfás formában utal a fajnév és a megkülönböztető hangsor közötti különbségre. A navajók számára e különbség egyik oka az, hogy a fajnév — legalábbis részben — tulajdonnév. Az imént elmondott történetben Egér azért bántja meg Medvét, mert pontatlanul szólítja meg, gúnyt űzve belőle. A navajók növénytani kifejezései (állattani szókincsüket kevésbé tárták fel) általában három részből tevődnek össze: első tagjuk a „valódi” név, a második a növény használatát írja le, a harmadik pedig a külsejét. Az emberek nagy része, úgy tűnik, csak a leíró szak kifejezést ismeri. Ami a valódi nevet illeti, az egy megszólító kifejezés, melyet a papok használnak, hogy a növényhez szóljanak: követezképpen tulajdonnév, melynek pontos ismerete és helyes kiejtése elengedhetetlen. (WYMAN — HARRIS; LEIGHTON)

Mi nem a tudományos nomenklatúrát használjuk, hogy párbeszédbe kezdjünk a növényekkel és az állatokkal, mégis szívesen adunk az állatoknak és veszünk át a növényektől néhány olyan nevet, melyek az emberek között megszólító szerepet kapnak: lányainkat néha Rózsának vagy Violának kereszteljük, és fordítva, köztudomásúan számos állatfaj osztozik férfiakkal és nőkkel egyes utóneveken. De miért főként a madarakra jellemző ez a liberalizmus, melyről az imént beszélünk? Anatómiai felépítésük, fiziológiájuk és életmódjuk szerint távolabb állnak az emberektől, mint a kutyák, amelyeknek nem adhatunk emberi keresztneveket úgy, hogy ne kel-

tenénk vele rossz érzést, sőt kisebbfajta botrányt. Úgy tűnik, a magyarázat már e megjegyzésben benne foglaltatik.

Ha a *madarak* — sokkal inkább, mint más zoológiai osztályok — emberi keresztnéveket kapnak, aszerint, melyik fajhoz tartoznak, annak az az oka, hogy megengedhetik maguknak, hogy hasonlítsanak az emberekre, éppen azért, mert annyira különböznek tőlük. A madarakat toll borítja, szárnyuk van, tojással szaporodnak és fizikailag is különválnak az emberi társadalomtól annak az elemnek a révén, amelyben kiváltságos módon mozoghatnak. Ebből következően a mienktől független közösséget alkotnak, amely azonban éppen e függetlenség miatt egy másik társadalomnak tűnik számunkra, homológna azzal, amelyben mi élünk: a madár szabadságszerető, lakhelyet épít magának, ahol családban él és táplálja kicsinyeit; gyakran tart fenn társadalmi kapcsolatokat fájának más tagjaival, és az artikulált beszédre emlékeztető akusztikus eszközökkel kommunikál velük.

Következésképpen minden körülmény objektíve adott ahhoz, hogy a madarak világát metaforikus emberi társadalomként fogjuk fel: egyébként is nem párhuzamos-e vele egy másik szinten? A mitológia és a folklór számtalan példával bizonyítja ezen ábrázolásmód gyakoriságát; ilyen a már említett hasonlat a madarak és az emberek társadalmá között a Chickasaw indiánok körében.³

Nos, ez a madarak társadalmá és az emberek társadalmá között felállított képzeletbeli metaforikus összefüggés egy elnevezési folyamattal párosul, amely azonban metonimikus jellegű (e dolgozatban, úgy véljük, nem kötnek bennünket a grammatikusok akadémikuskodásai, és a szinekdochét — amely a Littré szótár szerint a „metonímia egyik fajtája” — nem fogjuk külön szóképként kezelni): amikor egyes madárfajokat Pierrot-nak, Margot-nak vagy Jacquot-nak keresztelnek, akkor e neveket az emberi lények osztályrészéből merítik: a madárnevek és az emberi nevek közötti viszony tehát rész-egész viszony.

A *kutyák* esetében a helyzet szimmetrikus és fordított. A kutyák nem csak hogy nem alkotnak független társadalmat, hanem mint „házi” állatok, részei az emberi társadalomnak, olyan alázasos helyet foglalván el abban, hogy soha nem jutna eszünkbe, hogy egyes ausztrálok és amerikai indiánok példáját követve úgy hívjuk őket, mint az embereket, legyen szó akár tulajdonnevekről, akár rokonsági kifejezésekről.⁴ Épp ellenkezőleg, speciális sorozatot alakítottunk ki számukra: Azor, Médor, Sultan, Fido, Diane (ez utóbbi kétségkívül emberi keresztnév, de elsősorban mitologikusnak érezzük) stb., melyek szinte kivétel nélkül a mindennapi életben viselt nevekkal pár-

3. Interpretációinkat a *contrario* erősíti meg az olyan állatok esete, amelyek — bár nem madarak — ugyancsak emberi utóneveket kapnak: Jean Lapin („Nyúl Jean”), Robin Mouton („Birka Robin”), szármánevek: Bernard (vagy Martin), rókanévek: Pierre (vagy Alain), medvenév: Martin stb. (SÉBILLOT, 2. köt. 97.; 3. köt. 19–20.) Ezek az állatok nem alkotnak természetes sorozatot: némelyikük háziállat, mások vadállatok; egy részük növényevő, a többi húsevő; néhányat szeretünk (vagy megvetünk) közülük, a többiektől félünk... Olyan mesterséges rendszerről van tehát szó, amely a vérmérséklet és az életmód jellegzetes oppozícióira épül, és megpróbálja az emberi társadalom kicsinyített modelljét metaforikusan újrateremtetni az állatvilágban: ezen eljárás jellegzetes példája a Róka regény.

4. És még kevésbé az, hogy — mint a dayákok teszik — embereket nevezzünk el róluk: ilyen és ilyen kutyának az apja (vagy anyja)... (GEDDES)

huzamos sorozatot alkotó színházi nevek, vagyis metaforikusak. Következésképpen, amikor az emberi és az állati fajok között fennálló viszonyt társadalmilag metaforikusnak tartják, akkor az egyes elnevezésszrendszerek kapcsolata metonimikus jelleget ölt; amikor pedig a fajok közötti viszonyt metonimikusnak tekintik, akkor az elnevezésszrendszerek metaforikus jellegűekké válnak.

Vegyünk egy másik esetet: a *haszonállat*ét, amelynek társadalmi helyzete metonimikus (technikai-gazdasági rendszerünk részét képezi), de a kutyáktól eltér abban, hogy a haszonállatot sokkal nyíltabban tárgyként, míg a kutyát inkább alanyként kezeljük (amit egyfelől az előbbinek a jelölésére használt gyűjtőnév sugall, másfelől az a táplálkozási tabu, amely kultúránkban tiltja a kutyák fogyasztását; más a helyzet az afrikai pásztoroknál, akik a haszonállatot úgy kezelik, mint mi a kutyákat). A haszonállatnak adott neveink más sorozatot alkotnak, mint a madaraké vagy a kutyáké; általában leíró kifejezések, melyek a szőr színét, az állat termetét vagy természetét idézik: Rustaud ('faragatlan, paraszt'), Rousset ('rókagomba'), Blanchette ('fehér'), Douce ('szelíd') stb. (vö. LÉVI-STRAUSS 280.) E nevek sokszor metaforikus jellegűek; a kutyáknak adott nevektől azonban abban különböznek, hogy a szintagmatikus láncból származó jelzők, míg az utóbbiak egy paradigmacsoportból erednek; az egyik tehát inkább a beszéd <parole>, a másik pedig elsősorban a nyelv <langue> része.

Nézzük végül a *lovak*nak adott neveket. Nem a közönséges lovakról van szó, amelyek a gazdájuk társadalmi helyzete és foglalkozása szerint a haszonállathoz vagy a kutyákhoz állnak közelebb, és amelyek helyét még bizonytalanabbá teszik a korunkra jellemző gyors technikai változások, hanem a versenylovakról, melyeknek a társadalmi helyzete tisztán elkülönül a már vizsgált esetektől. Először is, hogyan minősítettük ezt a helyzetet? Nem mondhatjuk, hogy a versenylovak a madarakhoz hasonlóan független társadalmat alkotnak, hiszen ők az emberi ipar termékei, mellérendelten születnek és élnek a számukra létrehozott versenyistállóban, izolált egyedekként. De nem részei az emberi társadalomnak sem, sem alanyként, sem tárgyként; inkább egy speciális embercsoport, egy deszocializálódott társadalom létfeltételei ők: azoké, akik a lóversenyekből élnek vagy a lóversenyeket látogatják. Ezekkel a különbségekkel összefügg egy másik különbség az elnevezéssz rendszerben, bár a hasonlat itt csak két fenntartás mellett érvényes: a versenylovaknak adott neveket különleges szabályok alapján választják, melyek eltérőek a telivérek és a félvérek esetében. E nevek olyan eklekticizmusról tanúskodnak, amely inkább a tudós irodalom, mint a szóbeli hagyomány területe. Nem kétséges tehát, hogy a versenylovak nevei szignifikánsan szemben állnak a madarak, a kutyák vagy a haszonállatok neveivel. Szigorúan individualizálják őket, hiszen teljességgel kizárta, akárcsak a tiwíknél, hogy két példány ugyanazt a nevet viselje; és bár neveik a haszonállatoknak adott nevekkal megegyeznek abban, hogy éppúgy a szintagmatikai láncba tartoznak: Océan, Azimuth, Opéra, Belle-de-Nuit ('az éjszaka fénye'), Télégraphe, Luciole ('szentjánosbogár'), Orviétan ('sarlatán'), Week-end, Lapis-Lazuli ('lazurkő') stb., mégis különböznek tőlük a leíró konnotáció hiánya folytán: létrehozásuk tökéletesen szabad, amennyiben tiszteltetben tartja a félreérthetőség nélküli individualizálás követelményét és azokat a különleges szabályokat, melyekre már utaltunk.

Következésképpen, míg a haszonállat a hétköznapi nyelv szavaiból képzett leíró jellegű neveket kap, addig a versenylovak név gyanánt a hétköznapi nyelv olyan szavait kapják, melyek egyáltalán nem, vagy csak elvétve írják le őket. Ha az első típusba tartozó elnevezések a „néven túli” ragadványnevekhez hasonlítnak <sumoms>, akkor a többieket joggal hívhatnánk „néven inneni” elnevezéseknek <sous-noms>, hiszen itt nyilvánul meg legjobban az önkényes jelleg.

Összefoglalásképpen: a madarak és a kutyák kapcsolatba hozhatók az emberi társadalommal; vagy azért, mert társadalmi életükkel (melyet az emberek a sajátjuk utánzásának vélnék) azt idézik, vagy pedig azért, mert — saját társadalmi életük nem lévén — a mi társadalmi életünk részét képezik.

A haszonállatok, éppúgy, mint a kutyák, az emberi társadalom részei; de ha mondhatjuk így: aszociálisan, mivel már-már tárgyak. Végül a versenylovak a madarakhoz hasonlóan egy, az emberi közösségtől különálló, de a haszonállatok mintájára belső társadalmiságtól mentes sorozatot alkotnak.

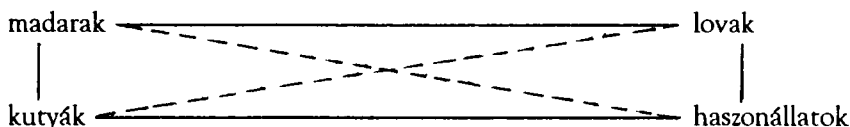
Ha tehát a madarak metaforikus emberi lények, a kutyák pedig metonimikus emberi lények, akkor a haszonállatok metonimikus nem-emberi, a versenylovak pedig metaforikus nem-emberi lények: a haszonállat a hasonlóság hiánya révén képez folytonosságot, a versenylovak a folytonosság hiánya révén hasonlók egymáshoz. E két kategória mindegyike metszeti képét nyújtja a másik két kategória egyikének, melyek maguk is fordított szimmetrikus viszonyban állnak egymással.

Az elnevezések szintjén ismét megraláljuk e társadalompszichológiai különbségrendszer megfelelőjét. A madár- és kutyanévek a nyelv <langue> rendszeréhez tartoznak. De amellert, hogy egyformán paradigmatiszus jellegűek, különböznek egymástól, mivel az előbbiek valódi keresztnevek, míg az utóbbiak konvenciókon alapulnak. A madárnevek a szokványos emberi keresztnevek listájáról való, amelynek egy részét alkotják, míg a kutyanévek virtuálisan teljesen különálló sorozatot hoznak létre, amelynek tagjai formai szempontból hasonlóknak az emberi keresztnevekre, még akkor is, ha hétköznapi emberek igen ritkán viselik őket.

A háziállatok és a lovak nevei inkább a beszédhez <parole> tartoznak, hiszen mindkettő a szintagmatikai láncból ered. Ehhez azonban a haszonállatok nevei állnak a legközelebb, mivel — leíró kifejezések lévén — aligha nevezhetők tulajdonneveknek. Azt a tehenet hívják Szelídnek, amelyekre általában azt mondják, „milyen szelíd”. A jószágnak adott nevek tehát úgyszólván a víz színén maradnak, mint egy elsüllyedt beszéd <discours> tanúi, és bármelyik pillanatban visszakaphatják jelzői szerepüket a beszédben: a jószág, tárgy jellegénél fogva, még akkor is, ha hozzá beszélünk, nem lehet más, csak az, amiről beszélünk. A versenylovak nevei másképpen jelennek meg a „beszédhelyzetben”: nem úgy, hogy „még nem kerültek be a beszédbe”, hanem úgy, hogy „a beszéddel hozzuk létre” őket. Ahhoz, hogy a lovaknak neveket találjunk, fel kell bontanunk a szintagmatikai láncot, és különálló tagjait olyan tulajdonnevekké kell átalakítanunk, amelyek más címen nem szerepelhetnek a beszédben, hacsak a kontextus nem oldja fel a többértelműséget. A különbség abból fakad, hogy a jószágot az emberi társadalom nem emberi részéhez soroljuk, míg a versenylovak (amelyek objektíve ugyanahhoz a kategóriához tartoznak) sok-

kal inkább egy, „csak általuk létező” kis létszámú anti-társadalom képét nyújtják. Az összes elnevezésrendszer közül az, amelyet őrjük alkalmazunk, a legnyíltabban embertelen, mint ahogyan a létrehozásához mozgósított nyelvi romboló technika is a legkegyetlenebb.

Végeredményben az alábbi háromdimenziós rendszerhez jutunk:

A vízszintes síkon a felső vonal a — pozitív vagy negatív — metaforikus viszony-
nak felel meg az emberi és állati (madaraké) társadalmak, illetve az emberek tár-
sadalma és a lovak anti-társadalma között; az alsó vonal pedig egyfelől az emberek
társadalma, másfelől az annak akár alanyként, akár tárgyként részét alkotó kutya
és haszonállatok közötti viszonyt jelzi.

A függőleges síkon a baloldali vonal a madarakat és a kutyaat köti össze, ame-
lyeknek a társadalmi élethez vagy metaforikusan vagy metonimikusan valamilyen
közük van. A jobboldali oszlop a lovakat és a haszonállatokot köti össze, amelyek-
nek nincsen kapcsolatuk a társadalmi élettel, habár a haszonállat része annak (me-
tonímia), a versenylovak pedig negatív hasonlóságot mutatnak vele (metafora).

Végül be kell iktatnunk két keresztirányú tengelyt, mivel a madaraknak és a ha-
szonállatoknak adott nevek metonimikus átvétellel jönnek létre (vagy egy paradigma-
együttesből vagy egy szintagmatikai láncból), míg a kutyaának és a versenylovaknak
adott nevek metaforikus reprodukció (vagy paradigmaegyüttes vagy szintagmatikai
lánc reprodukciója) révén alakulnak ki. Összefüggő, koherens rendszerrel állunk
tehát szemben.

*

Ezek a szokások nem csupán az őket egyesítő szisztematikus viszonyok miatt érde-
kesek számunkra.⁵ Noha a mi civilizációnkból kölcsönöztük őket, amelyben szerény
helyet foglalnak el, egy szinten helyezkednek el másféle szokásokkal, melyeknek az
azokat megfigyelő társadalmak rendkívüli fontosságot tulajdonítanak. Az a figye-
lem, amelyet erkölcsünk némely — egyesek által hiábavalónak ítélt — aspektusa-
inak szenteltünk, két címen is igazolást nyer: először is reméljük, ily módon általá-
nosabb és világosabb képet adhatunk a tulajdonnevek természetéről, másodsor és
főképpen: szeretnénk többet megtudni az etnográfiai kíváncsiság titkos hajtóerőiről:
a mieinktől látszólag távol álló szokások ránk gyakorolt varázsáról, a jelenlét és az

5. Már befejeztük ezt a könyvet, amikor M. Houis úr volt szíves a figyelmünket felhívni V. LAROCK munkájára. Bár nem használtuk fel, mert nézőpontja meglehetősen különbözik a miénktől, mégis igazság-
talannak tartanánk, ha csak a megemlítés szintjén is, nem méltatnánk figyelemre ezt az első kísérletet a
személynevek etnográfiai szempontból történő interpretálására.

idegenség ellentmondásos érzéséről, mellyel hatnak ránk; nem azért van-e mindez, mert ezek a szokások közelebb állnak a mieinkhez, mint ahogyan látszanak, és ezekről egy megfejtésre váró rejtélyes képet rárak elénk? Mindenesetre ezt erősíti meg az imént elemzett tényeknek a *tiwi* nominális rendszer néhány olyan aspektusával való összevetése, melyeket ezidáig ideiglenesen figyelmen kívül hagytunk.

Úgy emlékszünk, hogy a *tiwik* zabolátlan tulajdonnévfelhasználók: először is, mert minden egyénnek több neve van; azután mert ezeknek a neveknek különbözőniök kell egymástól; harmadsorban, mert minden újraházasodás (és láttuk, hogy ez igen gyakori) azt vonja maga után, hogy az egyik asszony által már megszült gyermekek új neveket kapnak; és végül mert egy egyén halála nem csak az általa viselt neveket teszi tiltottá, hanem azokat is, melyeket élete során valaha is kaphatott. Ilyen feltételek között hogyan képesek a *tiwik* szüntelenül új és új neveket gyártani?

Több esetet kell megkülönböztetnünk: Egy tulajdonnév újra bekerülhet a használatba az elhunyt fia által, amennyiben ő úgy dönt, hogy azt a tilalmi idő lejárta után felveszi. Sok név halmozódott így fel, egyfajta onomasztikai tartalékok létrehozva, amelyből szabadon lehet meríteni. Mindazonáltal, és feltéve, hogy a születési és a halálozási arányszámot állandónak tekintjük, beláthatjuk, hogy a tabu hosszú időtartama miatt a takarékperselyből a szavak rendszeresen fogynak, hacsak egy hirtelen demográfiai egyensúlyvesztés nem tölti fel újra. A rendszernek más eljárásokkal is rendelkeznie kell tehát.

Valóban több is létezik, a legfőbb közülük abból adódik, hogy a tulajdonneveket sújtó tilalom köznevekre is kiterjed abban az esetben, ha fonetikai hasonlóság figyelhető meg közöttük. Mégis, ezek a mindennapi használatból kivont köznevek nem tűnnek el nyomtalanul: átkerülnek az egyházi szertartások szent nyelvébe, ahol lassanként elvesztik jelentésüket, mivel a szent nyelv — meghatározása folytán — érthetetlen a nem beavatottak előtt, és még a beavatottak számára is részben elveszti jelölő funkcióját. Nos, a jelentésüket elvesztett szent szavak egy képző hozzáadásával tulajdonnevek kialakítására szolgálhatnak. Így válik a szent nyelv egyértelmű jelentéssel nem rendelkező matirandjingli szava matirandjinglimirli tulajdonnévvé. Ezt az eljárást rendszeresen használják, és azt figyeltük meg, hogy a szent nyelv főleg olyan szavakból áll össze, amelyek — a halottak neveit tilalom alá helyező — hétköznapi nyelvvel való keveredés következtében tabukká, pulimani-kká váltak. A szent nyelv maga mentes ettől a kontaminácótól. (HART)

Ezek a tények két szempontból fontosak: először is világos, hogy ez a bonyolult rendszer tökéletesen koherens: a tulajdonnevek keverednek a köznevekkel; ezek, miután számúzták őket a hétköznapi nyelvből, átmennek a szent nyelvbe, amely viszont újabb, belőlük történő tulajdonnevek képzését teszi lehetővé. Ezt a ciklikus mozgást, talán úgy mondhatnánk, kettős lüktetés tartja fenn: az eredetileg jelentés nélküli tulajdonnevek a köznevekhez csatlakozva jelentést nyernek, azok pedig, átkerülve a szent nyelvbe, elvesztik jelentésüket, s ez lehetővé teszi számukra, hogy ismét tulajdonnevekké váljanak. A rendszer tehát a szemantikai töltésnek a köznevektől a tulajdonnevekhez, valamint a világi nyelvből a szent nyelvbe történő alternatív ingadozása által működik. Végeredményben a felhasznált energia a hét-

köznapi nyelvből ered, amely a kommunikáció igényeinek megfelelően mindig új és új szavakat hoz létre, fokozatosan, ahogy a régiek sorban kivesznek. Ez a példa csodálatosan rávilágít a halottak nevének tiltását magyarázni szándékozó interpretációk másodlagos jellegére, akár etnológusoktól, akár bennszülöttektől származnak. Egy ennyire összehangolt rendszer inkább csak ráakódott.

Mindez még bizonyosabbnak tűnik, ha megfigyeljük, hogy a tiwi rendszer emberi síkon meghökkentő analógiát mutat azzal a rendszerrel, amelyet tulajdon társadalmunkban mutattunk ki az állatok elnevezéseinek különböző módjait elemezve, amelyben — kell-e mondanunk — a halottaktól való félelem semmilyen módon nem játszik közre. A rendszer a tiwiknél is egyfajta tulajdonnevekkel folytatott arbitrárszöveget nyugszik egy *szintagmatikai lánc* (a mindennapi nyelv) és egy *paradigmaegyüttes* (a szent nyelv, melynek ez az alapvető jellege, mivel a szavak — jelentésüket elvesztve — fokozatosan képtelenné válnak arra, hogy szintagmatikai láncot alkotóssanak) között. Ráadásul a tulajdonnevek metaforikusan kötődnek a köznevekhez egy pozitív fonetikai hasonlóság következtében, míg a szent szavak metonimikusan kapcsolódnak a tulajdonnevekhez (eszköz vagy cél címén) egy, a szemantikai tartalom hiányán vagy szegényességén alapuló negatív hasonlóság hatására.

Még ha a legáltalánosabb síkon úgy definiáljuk is a tiwi rendszert, hogy lényege a világi és a szent nyelv közötti, a tulajdonnevek közvetítő szerepével végbemenő szócsera, ez a rendszer csak olyan jelenségeket világít meg, melyek vizsgálatát kultúránk szűk látóköre lehetővé tett számunkra. Jobban megértjük, hogy egy kétszeresen „szent” (egyrészt mert latin, másrészt mert tudományos) nyelv szavai, mint a Brassica rapa, tulajdonnév jelleggel rendelkezhetnek; nem azért, ahogyan azt Gardiner gondolta, vagy amiért Hart késznek látszott elfogadni, mert nincsen jelentésük, hanem mert a látszat ellenére egy olyan globális rendszer részét képezik, amelyben a jelentés soha nemvész el teljesen: máskülönben a tiwik szent nyelve nem lenne nyelv, hanem csupán orális gesztusok konglomerátuma. Márpedig nem vonhatjuk kétségbe, hogy egy szent nyelv, még ha homályos is, megőrzi jelölő mivoltát. A kérdésnek erre az aspektusára később még visszatérünk.

Előbb azonban egy másik fajta „szent” nyelvről kell említést tennünk, melyet a tiwik módjára arra használunk, hogy tulajdonneveket vezessünk be a hétköznapi nyelvbe, amely készen áll arra, hogy a megfelelő területről származó közneveket tulajdonnevekké alakítsa át. Amint már utaltunk rá, a virágoktól kölcsönvesszük neveiket, amelyekből lányaink számára tulajdonneveket csinálunk, de ezzel még nincs vége, mert a kertészek képzelete az újonnan kitermesztett virágokat az emberi lényektől kölcsönzött tulajdonnevekkel ruházza fel. Nos, ez a chassé-croisé figyelemre méltó különlegességekkel szolgál: azok a nevek, amelyeket a virágoktól kölcsönzünk és amelyeket (elsősorban a női nemhez tartozó) személyeknek adunk, a hétköznapi nyelvhez tartozó köznevek (pontosabban: egy lányt hívhatnak Rózsának, de Rosa centifolia-nak egészen biztosan nem); de azok a nevek, amelyeket visszaadunk nekik, egy „szent” nyelvből származnak, mivel a vezeték- és keresztnévet egy olyan cím kíséri, amely titokzatos méltóságot ad neki. Egy új virágot többnyire nem „Erzsébet”-nek, „Doumer”-nak vagy „Brigitte”-nek neveznek, hanem „Queen-Elizabeth”-nek,

„Président-Paul-Doumer”-nak, „Madame-Brigitte-Bardot”-nak.⁶ Sőt, mi több, nem veszik tekintetbe a név viselőjének nemét (jelen esetben a virág nevének grammatikai nemét) a névadáskor: egy rózsza (une rose), egy kardvirág (un glaïeul) egyaránt kaphat férfi vagy női nevet, ami a Wik Munkanoknál szokásos „umbilikális” névadás egyik szabályát idézi.

E szokások nyilvánvalóan ugyanabba a csoportba tartoznak, mint mindazok, amelyeket szemügyre vettünk, akár a mi kultúránkból, akár az ausztrál szigetlakókéból származnak; lényegében ugyanazt az ekvivalenciát látjuk metonimikus viszony és metaforikus viszony között, amely kezdettől fogva úgy tűnt számunkra, hogy e szokások között a közös nevező szerepét tölti be. A nevek, melyeket a virágoktól kölcsönzünk, hogy tulajdonnevekké alakítsuk őket, metafora értékűek: szép, mint a rózsza, szerény, mint az ibolya stb. Ugyanakkor a „szent” nyelvekből vett nevek, melyeket cserébe mi adunk nekik, metonímia értékűek, méghozzá kétféleképpen: a Brassica rapa lefokozza a karalábét, egy nemnek egy fajává, egy egésznek a részévé téve azt. Az egyik új virágfajtának adott Eugénia Császárnő név szimmetrikus és fordított átalakítást végez, miután ez a jelölt szintje helyett a jelölőén érződik: ez esetben a virágot egy egésznek a része által minősítjük; nem akármelyik Eugénia, hanem egy különleges Eugénia; nem Montijo-i Eugénia a házassága előtt, hanem utána; nem egy biológiai egyén, hanem egy meghatározott társadalmi helyzetben lévő személy stb.⁷ Egy „szent” típusú név tehát „metonimizáló”, a másik pedig „metonimizált”, és ez az oppozíció a már vizsgált esetek mindegyikére érvényes. Emlékszünk, hogy ha az emberek vesznek is át neveket a virágoktól, adnak viszont néhányat a sajátjaikból a madaraknak; ezek a nevek szintén „metonimizáló”, mivel leggyakrabban a népnyelvből vett kicsinyítő alakokból állnak, a madarak közösségét pedig (a virágokéval ellentétben) egészében véve az emberi társadalom alázatos és egyszerű alcsoportjaként kezelik. Hasonlóképpen szívesen mondanánk, hogy a kutyáknak és a haszonállatoknak adott nevek a szókép szerepét a jelölő, illetve a jelölt szintjére helyezik.

Bármennyire rendszeresnek tűnik is tehát a megvizsgált névadási eljárások összessége, mégis felvetnek egy problémát: ezek az egymással transzformációs viszonyban álló egyenértékű eljárások más-más általánossági szinten működnek. A madaraknak adott emberi keresztnevek egy meghatározott faj bármelyik egyedének adhatók: minden pintyet Margot-nak hívnak. De a virágoknak adott nevek: Queen-Elizabeth, Eugénia-Császárnő stb. csak egy változatot vagy alváltozatot jelölnek.

6. Ez a törekvés már megnyilvánul a népi hagyományban is, amely bizonyos virágoknak emberi utóneveket adván, általában ezeket valamilyen kifejezésbe illeszti bele: „Szép Nikolas” a szellőrózsza neve, „Marie Cancale” a gabonarózsáé vagy konkolyé, „Fosós József” a kankalinvirág stb. (ROLLAND, Flore... 2. kötet.) Ilyenek az angol virágnevek is, mint „Jack in the Pulpit”, „Jack behind the Garden Gate” stb.

7. Meg kell jegyeznünk, hogy a jelenség épp ellenkező irányú a tiwi rendszerhez viszonyítva. Nálunk a ciklus a hétköznapi nyelvből a tulajdonnév, a tulajdonnévből a „szent” nyelv felé halad, hogy végül visszatérjen a hétköznapi nyelvbe. Ez utóbbira jó példa a rózsza köznévi, amely előbb Rózsza női utónévvé alakul, majd a szent nyelv közvetítése révén Margaréta-Rózsza-Hercegnő formájában visszatér a köznyelvbe. Ez a név egy rózsafajtát jelöl, amelynek (ha a virág közkedveltté válik), hamarosan ez lesz a köznyelvi elnevezése.

Még ennél is szűkebb a kutyáknak és a haszonállatoknak adott nevek alkalmazási köre: az állat gazdájának szándéka szerint egyetlen egyedet jelölnek, habár valójában minden nevet többen is hordhatnak: nem csak egyetlen kutyát hívhatnak Médor-nak. Egyedül a versenylovak és más fajtisza állatok nevei teljesen individualizáltak: a betűrendi ciklus 26 esztendeje alatt egyetlen más lovat sem neveztek, neveznek és fognak nevezni Orviétan III-nak, csak azt az egyet, amelyet erre a névre kereszteltek.

Ez azonban szerintünk a kívánható legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy mivel a tulajdonnevek és a fajnevek egyazon csoport részei, a két típus között nincsen semmilyen alapvető különbség. Pontosabban a különbség oka nem nyelvi természetűekben rejlik, hanem abban a módban, ahogyan az egyes kultúrák a valóságot szegmentálják, és azokban a változtatható határookban, amelyeket az általa felvetett problémák függvényében (ezek minden egyes társadalom esetében társadalmi csoportonként különbözők lehetnek) az osztályozási törekvések kijelölnek. Tehát egy bizonyos szabályozási szint külsődleges determináció alapján igényel elnevezéseket, amelyek az adott esettől függően lehetnek köznevek vagy tulajdonnevek. Mégsem csatlakozunk a logikus gondolkodás társadalmi eredetét valló durkheimi tételhez. Habár vitathatatlanul létezik egyfajta dialektikus viszony a társadalmi struktúra és a kategóriák rendszere között, az utóbbi nem okozata vagy eredménye az előbbinek: egyik és másik is, fáradságos kölcsönös igazodás árán, bizonyos, az ember és a világ közötti történelmi és lokális körülményeket fejez ki.

Ezek a pontosítások elkerülhetetlenek voltak, hogy — félreértés veszélye nélkül — aláhúzhassuk azt az egyszerre szociológiai és viszonylagos jelleget, amely egyaránt kapcsolódik a *faj* és az *egyén* fogalmához. Biológiai szempontból nézve az egy fajhoz tartozó emberek (feltéve, hogy e fogalomnak pontos jelentése van) összehasonlíthatók azokkal az egyedi virágokkal, melyek ugyanazon fán rügyet bontanak, kinyílnak és elhervadnak: a *Homo sapiens* faj összes tagja összehasonlítható bármilyen állati vagy növényi faj tagjaival. Mégis, a társadalmi élet e rendszerben különös átalakítást visz véghez, mivel arra ösztönöz minden biológiai lényt, hogy alakítson ki egy személyiséget: olyan fogalom ez, amely már nem a faj egy példányát jelöli, hanem inkább egy változat- vagy fajtípust, amely valószínűleg nem létezik a természetben (a trópusi környezet néha megpróbálja megmintázni), és amelyet „monoindividuálisnak” nevezhetnénk. Ami egy személyiség halálakor eltűnik, annak a lényege egy gondolatokból és magatartásokból álló szintézis, éppolyan kizárólagos és semmivel nem helyettesíthető szintézis, mint amelyet egy virágfajta a valamennyi faj által használt egyszerű kémiai elemekből létrehoz. Amikor egy hozzátartozónak vagy egy közismert személyiségnek (politikusnak, írónak vagy művésznek) az elvesztése érzelmileg meg ráz bennünket, az éppolyan érzés, mint ahogyan egy illat jóvátehetetlen megszűnését is megéreznénk, ha a *Rosa centifolia* kihalna. Ebből a szempontból joggal mondhatjuk, hogy bizonyos, a totemizmus elnevezés alatt önkényesen elkülönített osztályozási módok egyetemes használatnak örvendenek: csakhogy ez a „totemizmus” humanizálódott nálunk. Minden úgy történik, mintha civilizációnkban minden egyes egyénnek saját személyisége szolgálna totemként: jelölt lényének a jelölője.

A tulajdonnevek, amennyiben egyazon paradigmaegyütteshez tartoznak,⁸ egy általános osztályozási rendszernek a nyomait alkotják, meghosszabbításai és határai is egyben. Amikor színre lépnek, felgördül a függöny a logikai előadás utolsó felvonása előtt. De a darab hosszát és a felvonások számát nem a nyelv, hanem a civilizációs tények szabják meg. A nevek többé-kevésbé „tisztá” jellege nem határozható meg magától értetődő módon, sem a nyelv más szavaival való pusztá egybevetésük révén; annak a pillanatnak a függvényei, amikor az egyes társadalmak befejezettnek tekintik osztályozási művüket. Ha egy szóról kijelentjük, hogy tulajdonnév, egyben azt is állítjuk, hogy arra a szintre helyezkedik, amelyen túl semmilyen osztályozás nem szükséges, nem abszolút értelemben, hanem meghatározott kulturális rendszeren belül. A tulajdonnév mindig kívül marad az osztályozáson.

Következésképpen a tulajdonnevek minden rendszerben jelentéskvantumokat reprezentálnak, amely szint alatt semmi mást nem csinálunk, csak megmutatunk valamit. Így elérünk a PEIRCE és a RUSSELL által elkövetett párhuzamos tévedés gyökeréhez, tudniillik az előbbi a tulajdonnevet „tárgymutató”-ként definiálta, az utóbbi pedig a tulajdonnév logikai modelljét a mutató névmásban vélte felfedezni. Ez tulajdonképpen annak a feltételezését jelenti, hogy a névadás aktusa olyan folyamatba illeszkedik, ahol a jelentés aktusából a megmutatásába való átmenet észrevétlenül végbemegy. Ezzel szemben — reméljük — sikerült bebizonyítanunk, hogy ez az átmenet nem folytonos, habár minden egyes kultúra más- és másképpen jelöli ki küszöbeit. A természettudományok a határaikat az esettől függően a faj vagy a fajta szintjére helyezik. Különböző általánossági fokot elért fogalmakat éreznek tehát minden egyes alkalomkor tulajdonneveknek. De a bölcs — és olykor tudós — bennszülött, aki ugyancsak használja ezeket az osztályozási módokat, ugyanazzal a mentális művelettel kiterjeszti azokat a társadalmi csoport egyéni tagjaira, pontosabban azokra a különleges pozíciókra, amelyeket az egyének — egy-egy külön alosztályt képezve — elfoglalhatnak egyidejűleg vagy egymás után. Formai szempontból nincsen tehát alapvető különbség a zoológus vagy az egy újonnan felfedezett növénynek *Elephantopus spicatus* Aubl. nevet adó boranikus — aki e nevet a rendszerből vette (bár nem volt előre belefírva) — és az omaha pap között, aki meghatározza a csoport egy új tagjának társadalmi paradigmáit a következő, rendelkezésre álló nevet adván neki: *Sabot-usé-de-vieux-bison* ('Öreg bölény ócska lábbelije'). Mindkét esetben pontosan tudják, mit tesznek.

(Fordította: Sári Andrea)

(Claude Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*. Paris, Plon 1962. 266–286.) [Részlet.]

8. Még Vercingétorix is, amely Gardiner szerint a „megtestesült” név tökéletes példája. Anélkül, hogy elméletet gyártanánk a gallok névrendszerében a Vercingétorix által elfoglalt helyről, világos, hogy számunkra a régi időknek azt a katonáját jelöli, akinek egyedüli és különleges hangzású neve van, aki nem Attila, nem Genséric, se nem Jugurtha, és nem is Dzsingisz kán... Ami Gardiner másik kedvelt példáját, a Popocatepetl-et illeti, minden iskolás tudja, még ha járatlan is a földrajzban, hogy ez a név egy olyan földrajzi osztályra utal, amelynek Titicaca is része. Úgy osztályozunk, ahogyan tudunk, de osztályozunk.

Hivatkozások

- BRÖNDAL, V.: *Les Parties du discours*. Copenhague, 1928.
- GARDINER, A. H.: *The Theory of Proper Names. A Controversial Essay*. London, 1954. — 2nd ed.
- GEDDES, W. R.: *The Land Dayaks of Sarawak*. London, Colonial Office 1954.
- HAILE, Father B. — WHEELWRIGHT, M. C.: *Emergence Myth according to the Hanelthnayhe Upward-Reaching Rite*. = Navajo Religion Series. Vol. 3. Santa Fe, 1949.
- HART, C. W. M.: „Personal Names among the Tiwi”. = *Oceania*. Vol. 1. No. 3. 1930.
- LAROCK, V.: *Essai sur la valeur sacrée et la valeur sociale des noms de personnes dans les sociétés inférieures*. Paris, 1932.
- LEIGHTON, A. H. and D. C.: „Gregorio, the Hand-Trembler, a Psychobiological Personality Study of a Navaho Indian”. = *Papers of the Peabody Museum*. Vol. 40. No. 1. Cambridge, Mass. Harvard University 1949.
- LÉVI-STRAUSS, C.: *Tristes Tropiques*. Paris, 1955.
- PEIRCE, CH. S.: „Logic as Semiotic: the Theory of Signs”. In: *The Philosophy of Peirce: Selected Writings*. Ed. J. Buchler. London, 1956. — 3rd ed.
- ROLLAND, E.: 1. *Faune populaire de la France*. 1–2. *Les Oiseaux sauvages*. Paris, 1879.
2. *Flore populaire de la France*. 1–2. Paris, 1899.
- RUSSEL, B.: *The Philosophy of Logical Atomism*. = *The Monist* 1918.
- SÉBILLOT, P.: *Le Folklore de France*. 1–3. Paris, La Faune et la Flore 1906.
- THURNWALD, R.: „Bánaro Society. Social Organization and Kinship System of a Tribe in the Interior of New Guinea”. = *Memoirs of the American Anthropological Association*. Vol. 3. No. 4. 1916.
- VENDRYES, J.: *Le Langage. Introduction linguistique à l'histoire*. Paris, 1921.
- WITKOWSKI, G. C.: *Histoire des accouchements chez tous les peuples*. Paris, 1887.
- WYMAN, L. C. — HARRIS, S. K.: „Navaho Ethnobotany”. = *University of New Mexico, Bulletin No. 366. Anthropological Series*. Vol. 3. No. 4. Albuquerque, 1941.

KOVALOVSKY MIKLÓS
*Az irodalmi névadás**

AZ IRODALMI NÉVADÁS JELENTŐSÉGE ÉS TUDATOSSÁGA

Az író képzelete világokat alkot, életeket, embereket terem. Ezek az álomalakok, ha a képzelet szülte is őket, a valóság elevenességével élnek az író lelkében és sokszor az olvasóéban is. Anatole France „Putois”-ja a hús-vér emberré elevenedő fantázia-kép rejtélyes szimboluma. E fantasztikus költői paradoxonná túlzott történet mélyén is ott van azonban az igazságmag. Mindnyájunk emlékezetében ott él olvasmányaink néhány alakja, akinek egyénisége megkapott bennünket. Különösen meséskönyveink, gyermekkori olvasmányaink hősei maradtak meg bennünk frissen, elevenen. A mesevilág és az élet összeolvadt ekkor még előttünk. Ha letettük könyvünket, felajzott, kőszáló fantáziánk folytatta a mesét, új történeteket szőttünk a hős köré, magunk előtt láttuk arcát, ruháját, mozgását, tudtunk mindent róla, úgy ismertük, mint valamelyik hozzátartozónkat, hiszen ott élt ő is folyton velünk. A költő alakjainak különb, erősebb a léte, mint az igazi, élő embereké. Mi sírba szállunk, de Jancsi és Juliska, Quasimodo vagy Hamlet tovább élnek új nemzedékek képzeletében. S ha bennünk, olvasókban, ilyen élővé varázsolódott a mozdulatlan betű, mennyivel inkább közel állnak ezek az alakok írójuk lelkéhez, hiszen az ő szülöttei. Úgy tudna beszélni róluk, függetlenül a cselekménytől, mint legjobb ismerőseiről. Élő emberek ezek az alakok, külső tulajdonságokkal, szokásokkal, bűnökkel, erényekkel és különbségekkel. Egyéniségek: jellemük és nevük van. A nevek döntő fontosságúak. Hozzájuk tartozik a név, mint nézésük vagy nevetésük. Ez létezésüknek egyik jele.

Az irodalmi névadás kérdéseinek vizsgálata jóformán a kezdet kezdetén áll. A probléma itt-ott már a század elején felvetődött; érdekessége megkapott néhány filológust, irodalomtudóst, a nélkül azonban, hogy itt megálltak volna és foglalkoztak volna vele. Az írók műhelytitkait feltáró, a művészi alkotás lélektanát vizsgáló munkák nem szólnak az irodalmi névadásról, vagy csak utalnak rá néha. A kérdés eddigi irodalma voltaképpen csak irodalomtörténeti és nyelvészeti cikkekben, munkákban elszórt probléma-megjelölésekből, írókra vonatkozó adatokból s néhány részletkérdés fejtegetéséből áll. Összefoglaló, rendszerező dolgozat erről a tárgyról még nem jelent meg tudomásunk szerint.¹ A munkát az anyag meglehetősen csekélyisége és szétszórtsága nehezíti meg, rendszeres és tervszerű kutatásról nem lehet szó. Pedig

*A tanulmányrészleteket a korabeli helyesíráshoz hűen és változtatlan formában közöljük. [A szerk.]

1. A dolgozat 1933 decembere óta van a M[agyar]Ny[elv] kéziratai között. A [Magyar Nyelv] SZERK. [megj.]

a tárgy érdekessége mellett fontossága miatt is figyelmet érdemel. Az írói névadás vizsgálata anyagot és szempontokat adhat a nyelvélektannak s a nyelvészettikának, új fejezetét képezheti az írói alkotás lélektanának; a névadás típusainak és történetének, a nevek divatjának megfigyelése pedig sok érdekes és értékes irodalom- és művelődéstörténeti adatot verhet felszínre.

De nem csodálkozhatunk azon, hogy az irodalmi névadás problémája aránylag ilyen későn lett csak vizsgálat tárgya. Maguk az írók, akik legilletékesebbek ebben a kérdésben, általában sokáig nem tulajdonítottak nagy fontosságot a névadásnak. Legtöbbször a divat után mentek, mások elhanyagolták az alkotásnak ezt a pontját. Így természetesen nem várhatjuk azt, hogy hőseik nevéről, annak megválasztásáról szóljanak. Pedig több kérdés áll előttünk: Vajjon tudatos munka-e az irodalmi névadás, érzi-e fontosságát az író, elmélkedik-e a név megválasztásáról, hangzásáról, jelentéséről, jellemző erejéről, a hős és a név összeilléséről? Vagy ösztönösen bukkan fel a név? Mi vezeti az író a név megválasztásában: tudatalatti erők, vagy csak a véletlen? Nem mi tulajdonítunk-e csak fontosságot e kérdésnek, s magyarázunk bele a névadásba olyan szándékokat és indítékokat, amelyekre az író sohasem gondolt? Mindezekre a kérdésekre csupán maguk az írók adhatnak választ. A régebbi korszakok íróinál azonban, ahol erről beszélhetünk, legfeljebb a névadás tudatosságára következtethetünk csak közvetve, magukból a nevekből, több-kevesebb biztossággal. A múlt század közepetájától fogva találtunk csak elszórvan olyan vallomásokat, nyilatkozatokat, ahol az író a nevek fontosságáról, hangulatáról vagy a név megválasztásáról beszél. Az ilyen vallomások azonban ritkák, mint ahogy a művészi alkotómunka láza, gyöttrődése és egész lélektana bizonyos homályban marad a közönség előtt. Megjelenésük alsó korhatárából pedig arra következtethetünk, hogy a művészi és tudatos írói névadás aránylag modern jelenség.

Már BOILEAURól tudjuk, hogy igen érzékeny volt a nevek iránt. Többször dicsérte a görög nevek szépségét, melyek „mintha egyenesen a költők számára teremtettek volna” (Art poétique III. 238.). A német nevek viszont kevésbé dallamosaknak tűntek fel előtte; szinte sajnálta, hogy XIV. Lajos meghódított olyan városokat, melyeknek kemény és barbár hangzású nevük volt (Epître IV. 5.). Egy Carel de Sainte-Garde nevű költőt korholt azért, mert elbeszélő költeménye hősének *Childebrand* nevet adott. Egy ilyen név — mondta — elég, hogy nevetségessé és barbárrá tegye az egész művet. A költő tiltakozott és megkérdezte az Art poétique írójától, hogy miért találja a *Childebrand* nevet olyan nyersnek. Talán a *ch* miatt? Akkor az *Achille* név is ugyanebben a hibában szenved, pedig ezt Boileau kellemes hangzásúnak tartotta. (L. NYROP [Grammaire de langue française] V, 5.)

A XIX. század francia írói, romantikusok, realisták és naturalisták egyaránt, sokat adtak a nevek festőiségére, kifejező hangalakjára. VICTOR HUGO igen sokszor ír a nevek hangulatáról. HONORÉ DE BALZAC hatalmas regényvilágában nagy szerep jutott a családneveknek, mint a társadalmi típusmegszemélyesítés eszközeinek; „Cabinet des Antiques” című munkájában találjuk több megjegyzését a nevekről. GUSTAVE FLAUBERTről feljegyezték, hogy még a sírkövek neveit is kutatta és fel-

használta őket regényeiben. EMILE ZOLA boldog volt, hogy egyik regényalakjának, egy bankárnak, a *Sacar* kifejező nevet találta.

A német írók közül E. T. A. HOFFMANN, JEAN PAUL, WILHELM RAABE, OTTO LUDWIG, C. F. MEYER, G. FREYTAG és THOMAS MANN neveiről van néhány adatunk.

A névadás fontosságáról tesz vallomást SZOMORY DEZSŐ egy interjúbán, ahol egyik darabjáról beszél: „A címe: »Magdus« ... Még mielőtt írom a darabomat, már megvan a címe. Nem is tudnám másképp írni, ha már az első perctől fogva nem néven nevezhetném a figurámat. Akkor talán nem is ismerném, ha nem tudnám a nevét. Bizonyos neveknek egész fíziológiájuk van, ebben már benne van magának az alaknak lelki formája is, minden. Az ilyen cím, egy ilyen egyszerű női név már jelzi az írónak azt a magasabbrendű törekvését, hogy egy élő karaktert adjon, egy eleven típust, egy igazi embert a maga vágyakozásával, szenvedésével s fájdalomsságával, a maga egész életével.” (Magdus. — Beszélgetés Sz. D.-vel új színdarabjáról. Az Est 1931. december 25. 13. 1.)

Az a kérdés adódhatik itt, vajjon csakugyan együtt bukkan-e fel az alak és neve, valamely rejtett kapcsolat folytán. A SZOMORYÉHOZ hasonló vallomást tesz KOSZTOLÁNYI DEZSŐ is: „Az író számára döntők a nevek is. Ezek együtt jelennek meg alakjaikkal. Ha van nevük, akkor már élnek is. Téves azt hinni, hogy a regényíró neveket keresgél nekik s tetszése szerint ennek, vagy annak hívja őket.” (Hogy születik a vers és regény: P[esti]Hír[ap] Vasárnapja 1931. március 15. 4. 1.) Ellenkező adatot nem találtunk, de azért nem vehetjük az előbbi nyilatkozatokat sem a maguk szó szerinti valóságában általános érvényűeknek. Bizonyos és természetes, hogy a legtöbb író, hacsak szándékosan név nélkül nem szerepelteti alakjait, igyekszik hőseinek minél előbb nevet adni, hogy még határozatlan körvonalait ezzel is teljesebbé tegye, megrögzítse, és saját maga számára a munka tervének felépítését megkönnyítse. Az első kristályosodási pont körül gomolygó, lázas, villanásos ködből bontakoznak ki az alakok és nevek. Mechanizmusról, automatizmusról persze nem lehet szó. Természetszerűen azt várjuk, hogy előbb születik meg az alak az író képzeletében és azután bukkan fel kis idő múlva a név. Ezalatt szövődnek azok a sokszor rejtett és hajszálfinom szálak, amelyek a nevet viselőjéhez fűzik. Megtrótténik azonban és talán nem is nagyon ritka ez az eset, hogy először csak egy név él az íróban, képzelete játszik vele, embert teremt hozzá, történeteket álmodik köréje. A költői alkotás lélektanában nem ismeretlen az a paradoxon, hogy sokszor a forma szüli a tartalmat. Bujkáló és véletlenül egymáshoz tapadó két szó, egy játékos, összeccsendülő rím nyomán néha megindul a teremtő fantázia gépezete és nem várt csodákat hoz fel a mélyből. A nevekkal szemben különösen érzékenyek vagyunk, a nyelvi formát megtöltjük önkéntelenül tartalommal, képzeletünk játéka egész kis világot teremt köréje. „Egy színdarab meséjét néha kitaláljuk a személyek nevei alapján”, — mondja VICTOR HUGO (Les Misérables III. rész 7. könyv 4. feje.). Ugyanő ír két ifjúról, akik színdarabot készülnek írni. „Kezdjük a nevekkal” — mondja az egyik. — „Ha a nevek megvannak, a mese magától adódik.” (Uo. III. rész 4. könyv 4. feje.)

Egy-egy érdekes, különös név bizonyosan adott indítékot, gondolatot az íróknak, s talán sok pompásan egyénített, híres regényalak köszönheti létét neve képzeletindító erejének.

Az irodalmi névadás tudatosságáról szólva, bizonyítékképpen rámutathatunk itt egy érdekes jelenségre: egybehangzó adatok szerint az írók görcsös makacssággal és a végsőig ragaszkodnak hőseik nevéhez, ha valamely később felbukkant akadály miatt meg kellene őket változtatniok. Az író képzeletében a név hozzátapad az alakhoz, összeolvad, eggyé lesz vele. Előtte a név nemcsak a személy puszta jelképe, nemcsak jelenti, hanem magában foglalja. „Felületes dolog azt hinni, hogy a név csak afféle külsőség. Ha az élet nem külsőség, akkor a név sem az. Ha pedig fontos a valóság, akkor a név is fontos.” (KOSZTOLÁNYI D., Arany János neve: P[est]i Hirl[ap] 1932. október 2.) De nemcsak az íróknál találkozunk ezzel az érzéssel, a mindennapi élet is lépten-nyomon mutat rá példát. Hozzá tartozóink, közeli ismerőseink nevét, melyen mi szólítjuk őket, úgy megszokjuk, hogy másképpen nem is tudnók őket nevezni. Lelkünkben ez a név forrt össze velük, egyéniségük egy része, elválaszthatatlan sajátjuk lett. Ha valaki nevüknek egy más formáját használja, meghökkenünk, csodálkozunk; úgy érezzük, mintha egy idegen emberről volna szó. ZILAHY LAJOSnak „A lélek kialszik” című regényében találunk erre egy érdekes példát. Egy Amerikába szakadt magyar fiú angol feleségével és kisfiával hazajön meglátogatni édesanyját. A találkozást így írja le:

„Anyám a sírástól remegő szájjal *Jennifer* arcába kiáltotta összes angol tudományát, az egyetlen angol szót, amit tudott. A feleségem nevét.

— *Jene!*

Jennifer zavartan nézett rám:

— Mit mond?

Azt hitte, hogy anyám magyarul szól hozzá valamit. Persze, éveken át a feleségemről mindig csak így írtam haza: *Jene*. Eszembe sem jutott megmagyarázni, hogy *Jene* csak leírva és magyar szemmel olvasva *Jene*, de angolul *Dzsín*-nek ejtik, hosszú *í*-vel, talán az angol nyelv leghosszabb *í*-jével. Nem is *Dzsín*, hanem *Dzsi-ín*, — muzsikáló kis női név, olyan lágy, mint az elszálló méh szárnyának hangja, vagy egy halkan megfújt nádsíp zengése, — *Dzsín*, *Dzsín* — így ez a hang élt bennem, százféle színnel, hangsúllyal, amelyek mind őt jelentették nekem. *Jene* viszont kemény, jéghideg szó.

Mikor anyámnak megmagyaráztam, hogy a feleségemnek neve *Jennifer*, vagyis rövidítve *Jene*, ezt azonban *Dzsín*-nek ejtik, láttam, hogy valamit elvettem tőle. Ők mindnyájan, ő és Rózsa és Gyula sógor, sőt az ismerősök is, mindig így mondták egymás között: *Jene*. Anyámék minden levelükben leírták: '... és mit csinál *Jene*? Csókoltatjuk őt is milliószor ...' Csöndes, hozzánk, a messzeségbe szálló beszélgetéseikben, a petróleum-lámpa fényében ez a négy betű töltötte meg a képzeletüket, — *Jene*, *Jene*, *Jene*, — így szokták meg és most egyszerre kisül, hogy ez a *Jene* nincs és nem is volt soha. És egy kis fájdalmat is észrevettem az anyám tekintetében. Láttam, hogy elsötétül benne valami. Az az egész világ, amit ő rólunk, a mi életünkről

alkotott. Ezer kis hangjával, fényével, színével. Mind, mind más, mint amilyennek ő hitte." (A lélek kialszik. 1932.)

Ez az ösztönös érzés, a névnek és viselőjének szoros összekapcsolása: a névmágia maradványa. A névvarázs a maga rendkívüli erejében él ma is a kezdetleges népek körében, amelyek még inkább a fantázia rabjai. Számukra a név tökéletesen azonos azzal, akit takar. Vannak olyan törzsek, amelyek semmiért sem árulnák el nevüket, mert azt hiszik, hogy aki tudja a nevüket, az őket magukat is hatalmában tartja, s a szó bűbájával megronthatja. A kimondott, de még inkább a leírt névnek varázssereje van előttük. Ellenségeik nevét leírják és elégetik, mert azt tartják, hogy ezzel őket magukat is elpusztították. Egyes törzseknél ez a hit a lélekvándorlás és reinkarnáció tanával párosul. Az újszülöttet egy meghalt családtag újjátestesülésének tekintik, s annak nevét és rangját kapja meg. A primitív őskor messzeségében élő emberek szemében a név ma is lényeg és élő valóság. (ALBERT DIETERICH, Mutter Erde. 1925.)

A költő közel áll hozzájuk ebben a tekintetben. Lelkivilágán képzelete uralkodik. Az író alakjai az élet eleveenségével lépnek ki az alkotás kohójából. Valóságos emberek; egyéniségükhöz hozzátartozik nevük is, mely velük születik, és amelyet az író lelkében finom és titkos szálak fűznek hozzájuk, mint egy régi ismerőshöz. A név magában foglalja őket, elválaszthatatlanul egy velük. „Csak az életben lehet miniszteri engedéllyel nevet változtatni” — írja KOSZTOLÁNYI DEZSŐ. — „A képzetet birodalmában ez még sohasem sikerült. Egy regényem írása közben felöltött bennem a gyanú, hogy a főszereplő neve a csengésében hasonlít egy ismert emberéhez s esetleg azt a hitet keltheti, mintha rá céloznék. Elhatároztam, hogy a nevet megváltoztatom. Miután már jócskán előrehaladtam, körülbelül száz oldalon kellett visszamenőleg kitörölnöm az eredetileg önként kínálkozó nevet és egy másikkal helyettesítenem. Erre megbénult a tollam. Hetekig hevert ott kéziratom, a nélkül, hogy hozzányúltam volna. Undorodtam tőle. Nem volt kedvem folytatni. Végre cselhez folyamodtam, újra visszaállítottam mind a száz oldalon az eredeti nevet s akkor úgy ment minden, mint a karikacsapás. Közben azzal áltattam magam, hogy hősiemet majd akkor keresztelem más névre, ha kéziratomat nyomdába adom. Természetesen erre sem került sor. Ezekkel az álomfigurákkal nem lehet tréfálni: bosszút állnak rajtunk.” (Hogy születik a vers és regény: P[esti]Hír[ap] Vasárnapja 1931. március 15.)

Az író valósága az az álomvilág, melyet képzelete alkot. Ennek a képzelt világnak is vannak törvényei és bizonyos állandósága. Az író nem mer és nem akar változtatni rajta, mert úgy hiszi, hogy ezzel meghamisítja a valóságot. Ezért ragaszkodik úgy az író a neveihez. Művének realitását védi, ha ezt a realitást képzelete alkotta is. GUSTAVE FLAUBERT „Éducation sentimentale” című regényének hősét Moreau-nak nevezte el. Unokahuga, aki előzőleg küldött neki egy névjegyzéket, kérte, hogy adjon más nevet hősének, mert Moreau nevű család él azon a helyen, amely a regény színtere. FLAUBERT egy barátjához intézett levelében ezeket írja: „Nem tudom teljesíteni azt a kívánságot, hogy regényem hősének nevét megváltoztassam. Emlékezhetsz, kedves barátom, négy évvel ezelőtt kérdeztem tőled, vannak-e még Nogent-ban Moreau nevű emberek? Te azt felelted, hogy nincsenek és küldtél nekem több

nevet arról a vidékről, hogy azokat nyugodtan használhatom. Felvilágosításaidnak könnyelműen hitelt adtam. Most már nincs időm, hogy megmásítsam a dolgot. Egy név rendkívül fontos a regényben, valósággal főbenjáró dolog. Nem változtathatjuk meg egy szereplő nevét, mint ahogy nem cserélhetjük ki a bőrét. Ez olyan volna, mint ha egy négert akarnánk megfehéříteni.” (Lettre à Louis Bonenfant. 1868. G. FLAUBERT, Correspondance III. Paris, 1920. 352. 1.)

FLAUBERT levele érdekes bizonyság arra, hogy némely író szinte túlzott fontosságot tulajdonít a szereplők nevének. Rabul ejti őt a név csengése, valóságos tabu lesz szemében, melyhez nem szabad hozzányúlni. Ha a körülmények mégis kényszerítik az író, hogy a nevet megváltoztassa, akkor is ragaszkodik legalább a név csengéséhez, hanglejtéséhez, a magánhangzókat megtartja változatlanul, mint a név dallamának alapanyagát. Csak egy-két mássalhangzót cserél ki, épen csak annyira másítja meg a kifogásolt nevet, hogy az egyenes célzatosság látszatát elkerülje. Ismeretes DAUDET híres regényalakja, *Tartarin de Tarascon* nevének a története. Daudet eredetileg *Barbarin* nevet adott hősének. Tarasconban azonban élt egy *Barbarin* nevű család, amely tudomást szerzett erről és követelte a név megváltoztatását. DAUDET erre nem volt hajlandó, csak hosszú huzavona után mástotta el a *Barbarin* nevet *Tartarin*-ra.

GUSTAV FREYTAGRól is tudunk hasonló esetet. A „Soll und Haben” egyik mellékalakjának, egy lengyelzsidó kereskedőnek keresett megfelelő nevet. Átkutatta a galíciai címjegyzéket, hogy egy igazi lengyelzsidó nevet találjon. Végül is egy lembergi kereskedő, *Schmeie Mintzeles* nevénél állapodott meg. FREYTAG barátja, Molinari, határozottan tiltakozott az ellen, hogy egyik legjobb üzletbarátját így lebecsülve lássa. Ezért Freytag megváltoztatta a nevet *Schmeie Tinkeles*-re, hogy legalább az eredeti név hanglejtését megőrizze. (H. KEITER – T. KELLEN, *Der Roman*. 1912. 355. 1.)

Az idézett adatok és nyilatkozatok azt bizonyítják, hogy íróik tudatában voltak a névadás fontosságának, hőseiket nem találomra keresztelték el. Minden név viselőjének szerves tartozéka, lényegének, jellemének foglalata, melynek sajátos színe, értéke van előttük. Szimbolum a név, felénk néző arc, amelyben egy élet tükröződik, amelynek határozott kifejezése van, beszél és fintorog, mielőtt maga az alak megszólalna vagy megmozdulna. Az alak létezésének ez az első jele, mint újszülöttnél a sírás. Ez teszi élővé, hozzánk hasonlóvá, emberré.

Nem mindegyik író fordít azonban egyformán gondot alakjainak nevére. Egyesek valósággal nehéz feladatnak érzik a névválasztást, mások teljesen elhanyagolják. Ezért találkozunk a könyvekben olyan sok semmitmondó, üres, színtelen névvel. Sokan ösztönszerűen érzik a névadás fontosságát, de ha szerencsés és alkalmas neveket találnak is, nem tudatos értékesítők azok értékének. Legtöbb esetben nincs bizonyítékunk, hogy az írók tudatában vannak-e a névadás fontosságának. A hozzájuk intézett körkérdés nyújthatna pontosabb adatokat és világosabb képet. A kérdés mindenesetre összefügg az író művészi egyéniségével, ilyen irányban való érzékenységével, egyszersmind reális érzékével, az alkotás munkájának tudatosságával és gondosságával, általában az írói lelkiismeretességgel. „A névadásban megnyilvánuló

ízlés, a nevek alkatának és zeneiségének érvényesítése egyik biztos jele az író nyelv-művészetének." (GUSTAVE LANSON, *L'Art de la Prose* 80.)

A névadás tehát fontos része az írói munkának, s legtöbbször nem is nehéz feladat. Az élet az író elé tárja nagy névjegyzékét; itt megtalálja a tipikus nevek egész tömegét, csak tudnia kell azokat alakjaihoz idomítani, kifejezővé árnyékolni, vagy mintául felhasználni. A nevek jellemfestő, esztétikai és hangulati hatása igen értékes tényező. Egy szerencsés név nagyban hozzájárul a mű sikeréhez. Zeneiségével meghatározza, jellemzi, leírja vagy kiegészíti az ábrázolt egyéniséget, sokszor valóságos fogalomná válik.

Az írói névadás tudatosságának problémájában voltaképpen két kérdést kell megkülönböztetnünk. Az egyik, amelyet most tárgyaltunk: mennyire tulajdonítanak fontosságot az írók a nevek megválasztásának; a második: milyen megfontolások vagy ösztönös, félig tudatalatti indítékok vezetnek az írókat hősének elnevezésében. Ez utóbbi kérdés összeesik a névadás-típusok vizsgálatával, amellyel később foglalkozunk. Előbb azonban a névadás munkájának nyersanyaga, maga a név lesz különböző szempontokból vizsgálódásunk tárgya.

AZ IRODALMI NÉVADÁS TÍPUSAI

Az irodalmi névadás vizsgálatánál felmerült az a kérdés, hogy vajon tudatos megfontolás vagy ösztönös, félig-meddig tudatalatti érzés vezeti-e az írókat a név megválasztásában. Mivel célja az, hogy az olvasónak is azt szuggerálja a névvel, amit ő akar mondani és éreztetni vele, ennek a folyamatnak megfelelően és vele párhuzamosan az olvasó a név felbukkanásakor többé-kevésbé világos tudatossággal látja, vagy csak homályosan sejti, érzi a név jellemző erejének forrását. A nevek ebből a szempontból egy sorozatba illeszthetők, amely ezáltal a neveknek mint a jellemzés eszközeinek fokozatait képviseli, a legprimitívebbtől a legfinomabbig. A névadás-típusokat tehát a szerint állapítjuk meg, hogy mennyire tudatos és világos a név képzetangulatának forrása.

1. Néha, különösen rövidebb elbeszélésekben, novellákban, az író nem ad nevet hőseinek, csak így említi őket: *a tanácsos úr, a grófnő, az orvos, az asszony, a férfi* stb. Rendszerint foglalkozásuk, társadalmi állásuk szolgál megjelölésükre. Az író nem tartja fontosnak, hogy megnevezze őket, vagy az elbeszélés menete nem ad alkalmat a nevek bevezetésére. Mindenesetre úgy állnak előttünk ezek a névtelen alakok, mint valami utcai jelenet szereplői, akiket nem ismerünk. Megszoktuk, hogy az emberek nevükkel együtt jelennek meg, e nélkül valami hiányt érzünk bennük. Mindaddig, míg valakinek nem tudjuk a nevét, úgy érezzük, hogy nem ismerjük egészen. A név hozzátartozik a személyhez, s az írónak semmi oka sincs arra, hogy alakjait névtelenül szerepeltesse, nem is tekintve azt, hogy a névadás mellőzésével a jellemzés egy fontos eszközt hagyja kihasználatlanul.

A névadásnak különös típusát találjuk az állatmesékben (fabulákban). Az ember az állatokat évezredekre terjedő együttélése és harca alatt megfigyelte, és valami

naiv szemlélettel párhuzamot igyekezett vonni az ember meg az állat között, a maga hasonlóságára fogta fel őket, ugyanazokat a bűnöket és gyalóságokat találta meg bennük, mint önmagában. A fabulaíró is emberi tulajdonságokkal ruházta fel állatalakjait, hogy rajtuk keresztül élénk állítsa és kipellengérezze az emberi vétkeket. Mindig egy embertípust személyesít meg az író valamely állat formájában, annak a megfelelésnek alapján, melyet ősi idők óta érzünk bizonyos embertípusok és állatfajok között. Az állat egy emberi tulajdonságot ábrázol csak, mellékvonásokra nincs szükség, maga az állatnév már jellemez. — Emberi nevekkal az író nem érné el ilyen könnyen a célját, mert nincs olyan emberi név, amely mindenütt olyan világosan jelölné meg az ábrázolt típust, mint egy állatnév. Találunk azonban ez alól is kivételt. A híres középkori francia fabulakonglomerátum, a *Roman de Renard* állathősei valóságos neveket viselnek. Egyrészüknek szimbolikus beszélő nevet adott az író, természetük vagy testi tulajdonságuk alapján; pl. *Noble* 'oroszlán', *Tardif* 'csiga', *Chantecler* 'kakas' stb. A többiek azonban igazi tulajdonneveket viselnek, amelyek nem valamely természetes jellemvonásuk alapján jelölik őket, hanem úgy, mint egy emberi személyt. A róka: *Renard*, a farkas: *Isengrin*, a medve: *Bruno*, a számar: *Bernard* stb. A *Renard* tulajdonnév annyira népszerű lett, hogy csakhamar köznévvé vált és kiszorította az állat eredeti *goupil* nevét. A költő olyan kitűnően választotta meg a neveket, hogy teljesen megfelelték annak a jellemnek, amellyel a népi hagyomány ruházta fel ezeket az állatokat. A *Roman de Renard* nagy újszerűsége éppen abban áll, írja GASTON PARIS, hogy az író ezeknek a fabuláknak hőseit egyéníti és tulajdonneveket ad nekik (GASTON PARIS, *Littérature française au moyen-âge* §. 84; id. CH. M. DES GRANGES, *Histoire de la litt. française* Paris, 1928.).

A könnyebb fajsúlyú szórakoztató irodalomban régebben még gyakoribbak voltak, mint ma, az ilyen elnevezések: *R. kapitány*, *L. báró*, *Lord E.*, *T....ai Józsi* (Kármán: Fanny hagy[ománya]) stb. A személymegjelölésnek ezt a módját titkolózó névadásnak nevezhetjük. Az író ezzel a valóságosság látszatát akarja elérni, el akarja hitetni, hogy a történet való, a személyek élő alakok, s ép ezért nem írja ki a nevüket. Ez a törekvés természetesen csak naiv olvasóközönségnél számíthat sikerre, s azért ma ez a névadási mód egyre ritkul.

Ugyancsak olyan elbeszélésekben, amelyeknek meséjét megtörténtnek mondja az író, találkozunk gyakran ilyenfajta kitéttel: „A név mellékes. Nevezzük egyszerűen *Erdélyi Istvánnak*.” Ha az író állítólagos élő hősenek nevét nem is írja ki, nem helyettesítheti akármilyen névvel. A név nem lehet mellékes: úgy kell azt megválasztania, hogy összhangban legyen az alak egyéniségével. Vannak korlátok, amelyeket az írónak ilyenkor sem szabad átlépnie, különben a név kírja a történet keretéből, és az egész elbeszélés elveszti valóságnítségét.

2. A szoros értelemben vett irodalmi névadás legegyszerűbb módját az a típus képviseli, amely tisztán fogalmi hatással, a név közzsói jelentésével akar jellemezni. TOLNAI VILMOS beszélő vagy leíró neveknek (nom descriptif, nom parlant, nom-définition) nevezi (először írásban Minerva 1926. V, 346) „az irodalomban előforduló olyan tulajdonneveket, melyek már pusztán köznévi jelentésüknél fogva is

restileg, lelkileg, vagy más módon jellemzik viselőjüket, mintegy magukért beszélve bemutatják tulajdonságaikat." (Beszélő nevek: M[agyar]Ny[elv] XXVII, 176.)

Az irodalmi névadásnak ez a típusa megfelel az ősi primitív névadásnak. A beszélő név is viselőjének valamely főjellemvonását, szembetűnő lelki vagy testi tulajdonságát, foglalkozását jelöli meg. Jellemző ereje éppen köznévi értelme miatt nagyon egyoldalú. A beszélő név csak egy fővonásra mutathat rá, azt felnagyítja, előtérbe állítja és a többi részletet homályban hagyja. Lényegében torzkép tehát, amely a leg-szembeötlőbb vonás kiemelésével adja az arcképet. Ezért majdnem mindig gúnynev s komikus hatást kelt. Az egyoldalúságra főként a komikum ad alkalmat, természetes tehát, hogy leginkább a komikus műfajokban (bohózat, vígjáték, vígeregény, novella stb.) fordul elő a beszélő név. Néha azonban komoly műfajban is megtaláljuk, főként irányregényekben vagy tendenciózus munkákban, amilyen pl. Eötvös: *A Falu Jegyzője*, Széchenyi: *Hitel*.

A beszélő név tartalmi szegénysége és vázlatossága alkalmas a típus-megszemélyesítésre. Itt van a legkevesebb vonásra szükség, egy szó elég a jellemzésre, épúgy mint az állatmesékben. Fáy András egy novellájában szerepelnek *Hírlesy*, *Civódy* és *Zsarnoky* (Ész- és szív-kalandok. 1838.), Gaal Józsefnél találjuk *Korbács Samu* táblabírórt (Képmagyarázatok VII. 1844.), Aranyánál az *Elveszett Alkotmányban* a szemben álló maradiak és szabadelvűek ilyen neveket viselnek: *Rák Bende*, *Maradossy*, *Nemadózy*, *Parázsi*, *Hamarfy*, *gróf Lánghy* stb. A névadásnak ez a módja azonban meglehetősen művésztelen, s nem mentes a komikumtól, ami használatát bizonyos térre szorítja.

Az egyoldalú jellemzés és a beszélő nevek alkalmazása még leginkább a mellékalakoknál helyénvaló és indokolt. Ezek rövid időre lépnek csak fel, s az írónak nincs ideje, hogy jellemüket előtűnk kifejthesse, vagy akár ő maga jellemezze részletesebben őket. Szerepük is többnyire olyan, hogy abban egyéniségüknek valamely fővonása nyilvánul meg, sokszor egy típust képviselnek. Így elég, ha az író a nevükkel jellemzi őket, s kiemeli alakjuknak azt az oldalát, amelyre szerepük felépül.

A beszélő név vagy külsőleg vagy belsőleg jellemez. Viselőjüknek valamely feltűnő testi tulajdonságát állítják elének pl. az ilyen nevek: *Pókhasi Tóbiás* (Gaal József: *A király Ludason*. 1837.), *Lócsláb Jakab* és *Röhögi Jankó* (Vörösmarty: *A kecskebőr*. 1833.), *Lamerluche* 'szárfított tőkehal' (Molière: *L'amour médecin*), *Akaszító* 'hőrihorgas' és *Degesz* 'kövér' (Arany: *Nagyidai cigányok*. 1851.) stb. A belső jellemvonások kiemelésében nagyobb változatosságot találunk. Shakespeare-nél egy bfró neve *Shallow* 'üresfejű' (a windsori víg asszonyok), az inasé *Simple* 'együgyű' (uo.). Másutt ilyen neveket találunk: *Wölkenjäger* (W. Raabe), *Balga* és *Ledér* (Vörösmarty: *Csongor*. 1830.), *báró Lepkewicz* 'könnyed, üresfejű uracs' (Fáy: *A különös testamentum*. 1818.), *Hangody Guidó* 'zenekedvelő úr' (Gaal J.: *Egy zenebarát kínszenvedései*. 1841.), *Langyi* és *Ingady* 'habozók' (Arany: *Elveszett alkotmány*. 1845.), *Nyúzó* és *Kenyházy* (Eötvös: *A falu jegyzője*. 1845.). Igen sokszor a név a foglalkozást jelzi: *M. Purgon* 'orvos' (Molière: *Le malade imaginaire*), *Flüstervogel* 'súgó' és *Schminkert* 'színész' (W. Raabe), *Iroványi* 'titkár' (Csokonai: *Tempefői*. 1793.), *Perföldy* 'ügyvéd' (Kisfaludy K.: *Kérők*. 1819.), *Harangláb* 'a fondor lelkületű egyházi'

(Petőfi: Helység kalapácsa. 1844.), *Tolrági Jónás* 'jegyző' (Gaal J.: Pattanházi Pattangi Jób elbeszélései. 1838.), *Köbgyök* 'számstantanár' (Babits: Gólyakalifa) stb.

A beszélő nevek jelentésükénél fogva egy oldalról teljesen fedik az ábrázolt jellemet. Ez nem felel meg a jellemábrázolás helyes és művészi céljának. Úgyszintén hibás az is, ha a név teljes ellentétben áll viselőjével. Az életben ugyan gyakran találkozunk ilyen furcsaságokkal, és ha tudjuk is, hogy a névöröklés folyamán természetes ezeknek az eseteknek a bekövetkezése, mégis okvetlenül nevetségesnek érezzük. Az ú. n. kontrasztnevek használata, amelyeknek jelentése ellentétben van az alak egyéniségével, csak akkor helyénvaló, ha az író komikus hatást akar elérni. Gúnyolódó szatírával épen arról a tulajdonságáról nevezi el hőst, amelyik hivatásával ellentétben áll, vagy amelyik hiányzik belőle. Például: *Butaházi* 'tanító' (Gaal J.: A vén sas. 1843.), *Donnermuth* 'egy gyáva ember' (Levin Schücking: Staatsheimnis).

A nevektől nemcsak azt várjuk, hogy egyszerűen jelöljék a személyt, hanem valami módon képet is adjanak róla. Ez a jellemzés rendszerint homályos és tökéletlen, hiszen olyan bonyolult valóságot, mint az emberi egyéniség, lehetetlen egy szóval visszaadni. A név tehát inkább csak arra szorítkozhatik, hogy az ábrázolt egyéniség hangulatát keltse fel bennünk. Mindamelletten ennek a hangulatnak elevenítő ereje van. — Ellenben a beszélő név határozott jelentésével élesen kiemeli a hősnek egy rögtön szembetűnő jellemző vonását, amely azonban sokszor nem a lényegét jelöli. Sőt a kiválasztás legtöbbször csak önkényes. Ugyanannak a személynek több nevet is adhatunk, a szerint, hogy melyik feltűnő tulajdonságát ragadjuk ki. Jean Richépin *Le Cadet* című elbeszélésében felsorolja egy csavargó neveit, amelyek más és más jellemző vonások alapján ragadtak rá. A beszélő név csak egy képzetet ad, nem általános hangulatot, s a fogalom határaitól összeszorított keretben a képzelet színező, kiegészítő játéka megbénul. Az ilyen névből nem pattanhat ki az élet szikrája, s ezért mint a jellemzés eszközét hiányosnak, sivárnak, színtelennek érezzük.

A beszélő nevek etimológiája általában átlátszó, világos; néha zenei kifejező erejük is van, vagy hangutánzó jellegűek. Esetleges, egyéni szerepük sokszor állandósul; belekerülnek a köznyelvbe, s a használat folytán szimbolikus értékűvé, közmondássá válnak, mint pl. *Rontó Pál*. Ilyenkor a stílus élénkségét és színességét szolgálják. NYROP idéz már a középkori francia irodalomból olyan neveket, amelyeknek feladata az, hogy a beszédnek eleven és drámai fordulatot adjanak, s ezek a nevek rendszeren más szavakat helyettesítenek (Gram. de la langue franç. IV. 405).

Az is lehetséges azonban, hogy nem mindig és nem mindenki érzi egyformán beszélő, jellemző voltukat. Sokszor csak alkotójuk lelkében van „beszélő név” értékük. Az olvasók számára homályosak, jellemző szerepüket többféleképpen magyarázhatjuk. A köznyelvi használat, a fonetikai és etimológiai fejlődés divergenciája folytán elhomályosulhatnak, ugyanúgy, mint a közsók.

3. A beszélő név értelmével egyszerűen rámutat a hő valamely kiemelkedő tulajdonságára, s így tisztán értelmi, fogalmi hatással jellemez. Amint azonban az ilyen primitív beszélő nevek is elhomályosulhatnak külső okok következtében, úgy fennáll az az eset is, hogy maga az író nem akarja a név jelentésével megjelölni alakjának

valamely főjellemvonását, más módon jellemzi, s a név feladata csak annyi, hogy hangulatával bevezesse és erősítse ennek a képnek a hatását. Itt tehát nem a magában vett jelentés, a pusztá fogalom, hanem a jelentéshangulat játszik szerepet. Természetesen olyan nevek alkalmasak erre elsősorban, amelyeknek erős jelentéshangulatuk van, akár komoly, akár nevetséges irányban. Érdekes azonban, hogy a furcsa, kirívó, nevetséges, tréfás, gúnyos jelentésű nevek sokkal gyakoribbak, mert ezeknek a hangulata ragad meg bennünket a leghamarabb, s az írónak is legtöbbször az a célja ilyen esetben, hogy alakjának komikumát hangsúlyozza. Az erősen mély, komoly hangulatú nevek, hacsak nem illeszkednek bele tökéletesen a jellemzés által megrajzolt képbe, éppen intenzitásuk miatt valószínűtlenül hatnak, s fájó vagy tréfás ellentétet szülnek. Ilyen Kosztolányi Dezső egyik regényhősnőjének, egy csúnya vénleánynak a neve: *Pacsirta*. Nem szimbolum ez a név, csak szomorú kontraszt, amely belesajog az olvasó szívébe.

A szokatlan, furcsa jelentésű neveknek, amelyekkel az életben nem igen találkozunk, különös hangulatát fokozottan érezzük. Krúdy Gyula „A vörös postakocsi” című regényének egyik alakjára, a csendes, álomvilágban élő újságíróra milyen szomorú-tréfás hangulattal illik ez a név: *Rezeda*.

Legtöbbször különcöket, nevetséges alakokat jelöl az író az efféle nevekkal, hogy a komikus hatást fokozza. Ilyen különös nevek pl. E. T. A. Hoffmannnál *Lindhorst* 'hársfábozót', Otto Ludwignál *Lindenblatt*, *Flötenspiel*, *Entenfraß* stb. (KEITER—KELLEN i. m. 354). Fáy András egyik vígjátékában (A régi pénzék, 1824.) a koldusok: *Kacsá Márton*, *Prézli*, *Langyosné*; egy elbeszélésében (A hasznosi kincs-keresés. 1824.) a parasztok: *Táska János*, *Szilva Péter*, *Rigó Máté*, *Galuska Ferenc*. A nevek jelentésének hétköznapisága ezeknek az alakoknak a közönségességét akarja érzékelteni. Hasonlóan furcsa neveket adnak az írók a romantikus irodalom egyik kedvelt alakjának, a zsványnak: *Barna Gyuri* (Gaal J.: Hortobágyi éjszaka. 1836.), *Csigolya és Fitos* (Vörösmarty: Orlay. 1836.), *Fillér és Víg Bandi* (Vörösmarty: Kincskeresők. 1832.), *Keskeny Pista* (Fáy: A hasznosi kincs-keresés. 1824.).

Ennél a névadás-típusnál a jelentés tehát csak közvetve, a tárgyképzet hangulatával játszik szerepet. Finomabb és elvontabb, mint a primitív beszélő név, hatása szélesebb körű, de homályosabb, s ezért nem mindenki érzi jellemző szerepét.

A 2. és 3. csoportban egyaránt a név jellemző ereje a jelentésben, illetőleg a jelentéshangulatban, tehát magában a névben rejlik. — A következő fokozat, amikor a név tartalmától elszakadunk, s a jellemző hangulatot külső asszociációk adják meg. Két csoportot különböztethetünk meg: 4. a kollektív és 5. az egyéni asszociációk szerint.

4. Legfontosabbak azok az asszociációk, amelyek egy nyelvközösségen belül szinte egyforma erővel élnek mindenkiben. Az ilyen nevek rendszerint nem valamilyen jellemvonást akarnak adni elsősorban, hanem a hős társadalmi helyzetét, nemzetiségét feltüntetni, a kor, milieu, vidék hangulatát éreztetni.

Hogy az író egy történelmi regényben vagy drámában a nevekkal is visszaadhasa a kor képét, fontos és lelkiismeretes tanulmányra van szükség. Tekintetbe kell venni, hogy a nevek kialakulása milyen fokozatban van. Milyen a nevek megsz-

lása társadalmi rétegek szerint, és ami a keresztnevекnél a legfontosabb: figyelembe kell venni okvetlenül a kor divatját. Az írók azonban általában felületesek ezen a ponton; ha nem kapják készen a neveket, találmányra választják meg őket, s legtöbbször helytelenül. Még jó, ha a történelmi hűség némi kikerülésével is, ritkaságával vagy különös hangulatával a nevet abba a korba illőnek érzi az olvasó. A Két Szomszédvár nevei szinte rögtön századokkal röptének hátra bennünket, bár korhűségük vitatható volna. Kisfaludy Sándor regéiben ritkán találjuk meg a neveknek korfestő erejét. A szertelenül és felületesen alkotott neveknek egész tömegét találjuk a romantikus irodalom ősmagyar tárgyú műveiben. Mégis nagy hatást keltettek ezek az ál-ősmagyar nevek, mert hangalakjukkal a régi dicsőség emlékét idézték fel. A nevek, ha az író helyesen választja meg őket, a korfestés egyik fontos eszközét adják kezébe.

A nevek felkelthetik annak a környezetnek a hangulatát, amelyből a hős származik, vagy ahol él, s így közvetve őt magát is jellemezhetik. A neveknek bizonyos vidékek és társadalmi rétegek szerint való csoportosulása hozza magával, hogy a legtöbb névnek sajátos milieuhangulata van, amely alkalmazásukat bizonyos mértékben korlátozza. Beszélünk egyszerű, paraszti és uras vagy közönséges és előkelő színezetű nevekről. Ez a tagozódás a család- és a keresztnevекnél egyaránt megvan, s a két név megválasztása, harmonikus összeillesztése egyik fontos feladata az írónak. Eltérő vagy éppen ellentétes hangulatú nevek összekapcsolásával a komikustól a furcsán át a rejtélyesen különösig változatos kontraszthatásokat érhet el az író, amilyen pl. Zrinyi Mór az Új Zrinyiászbán. Az a sokszor fel sem tűnő valószínűtlenség, mely a nevek között az életben uralkodik, az irodalomban nagyon könnyen a célzatosság vagy szándékosság látszatát kelti.

A keresztnevек milieuhangulatát általában a divat, elterjedésük köre s a ritkasági tényező adja meg. Újabban keletkezett, nem nagyon használt nevek bizonyos előkelőséget, disztigvált színezetet sugároznak. Modernnek, divatosnak, városiasnak érezzük őket. Herczeg Ferenc regényének címe: *Andor és András* már a két névvel elénk állítja a két hőst: a pesti zsidó fiút és a dzsentrigyereket, épúgy mint Molnár Ferenc *Andor*-a. Bródy Lili is kitűnően választotta meg hősnőjének nevét: *Manci*. A pesti kispolgári élet üres és sablonos, szegényes körét foglalja magában ez a név. „Ágnes, Klára, Wiesner Éva és a kis Olgi ... furcsa, hogy a nevek is mások, más világ nevei, nem Manci ... Manci ... rongyos kis operettfűzű pesti név ... Manci ...” (B. L.: *A Manci*. 1932. 169. 1.). De ez a név nemcsak egy tipikus környezetet és élethelyzetet rajzol, jellemzi magát a hősnőt is, s rajta keresztül korunk leánytípusát, ezer és ezer *Manci*-t, aki mind tudja, hogy csak *Manci* lehet és más nem. Hozzájuk forrt ez a név, magában foglalja egész egyéniségüket, lelkiségüket. „Radó Margit,” — elmélkedik a regény hősnője — „milyen furcsa, hogy én Margit vagyok. Csakugyan, éppen olyan, mint amikor beirattak az első elemibe ... Manci újjá születhet, akkor is Manci marad. Vagy legfeljebb Mancimargit. De Margit, absztrakt Margit sose lesz.” (148. 1.)

Ha a mű cselekménye valamely jellegzetes vidéken pereg le, az írónak gondot kell fordítani a környezetrajz valószínűségére azzal is, hogy olyan neveket ad alakjainak,

amelyek ezen a helyen szokásosak és jellemzők. Így pl. az erdélyi írók székelv tárgyú regényeiben, novelláiban minduntalan találkozunk ilyen nevekkal: *Judit, Eszter, Abel, Aron, Mózes* stb.

A becézőnevek, amelyeknek rugalmas, mindig az alkalomhoz és a személyhez simuló gazdag változatossága elsősorban hangulatkeltő és jellemző szerepre alkalmas, igen gyakran magukon viselik valamely környezet, társadalmi réteg színét. Például az *Örzi, Trézsi, Istók, Marcsa* tipikusan falusi nevek.

Néha a regényalakok idegen nevet viselnek. Ezzel többféle célja lehet az írónak. Ha a család- és keresztnév is idegen, az természetesen valamely másik nemzethez, fajhoz való tartozását jelzi, s mivel minden népről kialakult bizonyos közös vélemény, a név közvetve is jellemzi viselőjét, mint fájának egy típusát. Mindenki legtöbbször a saját nemzetét tartja a legkiválóbbnak, s így más nép fia, az idegen, sokszor ellenszenves előttünk. Ezért irodalmunkban, különösen a múlt században a gonosz, intrikus vagy komikus alakoknak idegen, főként német a nevük, ami a németiség iránti ellenszenvvel és gyűlölettel magyarázható. Dugonics történeti regényében, „Az arany perecek”-ben a gonoszlelkű intrikus *Schelmajer Ruprecht, Róka* mása. BELLAAGH ALADÁR a kiadáshoz mellékelt szótárban ír a névről: „Schelmajer vagy a ném, schel (scheel) mell. névből (sanda, kaján, sunyin, gonoszul néző) való, vagy pedig a Schelm főnévből (csaló, kópé).” Mindkét feltevés közelálló és valószínű, mégis inkább az első fogadjuk el a név képzése (*Schel-majer*) és Dugonics megjegyzése alapján: „Neve sem emberséges. Szeme sem áll Isten-igazában.” (47. 1.) Jellemző Dugonics erős nemzeti érzésére, hogy a regény egyetlen gonoszlelkű alakjának német nevet ad. *Róka*, Árpád titkosa az Etelkában, és *Schelmajer* az uralkodó gonosz tanácsadóit személyesítik meg. Bátori Mária című drámájában is mind idegen származásúak az aljas udvari főemberek, legfeljebb nevüket változtatták meg: *Árvai (Oravec), Szepelik, Gyiloki* (oláh). A derék jellemek egyszerű magyar neveket viselnek. Kisfaludy Sándornál is az aljas jellemű alak idegen, pl. a cseh *Hermán diák* (Tátika). Gaal József történeti regényében, a Szirmai Iloná-ban, szerepel egy nevetséges alak, a tunya, gyáva, de nagyhangú és dicsekvő német draganyoskapitány: *Donnerbaumsbergi Türkenfrasz Goutliebb Kondrád Friderik*.

Ha csak a keresztnév idegen eredetű, akkor az író vagy a divat után megy, vagy jellemezni akar. Az orosz regények tették divatossá nálunk is az *Iván* nevet, amely a múlt század második felében gyakori irodalmunkban. „Ezt a változást a Johannesnek ... úgy hiszem, minden nemzet regényhősei használni szokták”, írja Jókai (Magna 15).

A még szokatlan, újszerű névből ösztönösen a hős nem hétköznapi egyéniségét, bizonyos előkelőségét érezzük ki. Szorosabb értelemben vett jellemző szerepe van azonban ugyancsak Jókainál az *Abellino* névnek (*Kárpáthy A.*), mely hangulat- és jellemfestő erejét egy annak idején sokat játszott német zsvány-drámából hozta magával (Wulpus: *Räuber*).

Némiképen általános, kollektív jellegű asszociációnak tekinthető az a különös érzés, amelynek alapján valamely névhez bizonyos életkor képzerhangulata fűződik: „*Zsigmond* nevű valaki képzeletemben idősebbnek fog feltűnni, mint ha *Elemér*-nek

hívnák”, írja SOLYMOSSY SÁNDOR (Névmágia: M[agyar]Ny[elv] XXIII, 83). Egy német frónak, Jenssensnek a novellájában, a Magister Timotheus-ban a főszemélyek ezek: a derék, kissé pedáns *Timotheus magister*, *Therese*, az öreg házvezetőnő, a bájos *Hedwig*, Timotheus ifjú felesége és *Felix*, Timotheus fiatal unokaöccse. Mindenki érzi, hogy a nevek illenek az alakokra. Vagy inkább a magistert kellene *Felix*-nek nevezni és unokaöccsét *Timotheus*-nak, az öreg gazdasszonyt *Hedwig*-nek és a fiatalasszonyt *Therese*-nek? Ezt aligha gondolja egyikünk is. (KEITER—KELLEN i. m. 355.) Csokonai is ügyesen választotta meg a Dorottyá-ban a vénleányok neveit: *Dorottya*, *Adelgunda*, *Márta*, *Rebeka*, *Orsolya*, *Magdaléna*. Velük szemben a vidáman mulató fiatalok: *Laura*, *Rózs*i, *Lisette*, *Boriska*, *Rozinka* stb. Az előbbieken valami áporodott unalom és szárazság, az utóbbiakon a virgonc fiatalság hangulata ül. A becézőnevek, ha maga az író így szerepelteti alakjait, valami kedves, bizalmas hangulat mellett elsősorban a fiatalság képzetét keltik bennünk. Rendszerint furcsa vagy nevetséges hatást kelt, ha komoly, idősebb embereket becézőnéven szólítanak vagy emlegetnek. „Valamelyes koron túl a Juliska, Mariska, Aranka, Fánika olyan, mint az öreg macskán a pántlika” (Gárdonyi G.: Az a hatalmas harmadik 75). Kosztolányi egy novellájában (Páva 31) szerepel egy öreg botanikus: „Furcsa, hórihorgas, kopott fiú volt ez a Dani, aki úgy viselte diákos nevét, mint egy kinőtt nadrágot. Csak ő öregeedett meg, a neve nem.” Az ilyen nevekkal az író bizonyos ellentétet alkot a személy és megjelenési formája között, amelyhez hozzátartozik neve is, és a különösség légkörébe burkolja alakját, mely komikumba olvadhat át.

5. A neveket jellemző képzethangulattal megtöltő asszociációkat, amelyek többé-kevésbé mindnyájunknál közősek, legkülönbélegesen színezik és variálják az egyéni, élményeken alapuló, vagy a képzelet működéséből felburjánzó képzettársítások és hangulathullámok. Ezeknek a területe és határa sokkal szélesebbkörű és változatosabb, mint az előzőké. Az író azt a hangulatot, amit a névben érez, szuggerálhatja az olvasónak. Hogy egy nevet jellemzőnek, hangulatilag a személyhez illőnek érzünk-e, legtöbbször attól függ, hogy mennyire tudta azt az író elhíttetni velünk. Természetesen éles, tiszta, kikristályosodott érzésről vagy képzetekről úgysem lehet szó: ködös, kavargó hangulat csak, amit a név maga körül áraszt. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ írja egy regényhősnőjének nevééről: „Édes Anna neve is ilyen hallucináció. Jól esett mondogatnom, leírom. Talán azért tudtam vele annyi szeretettel foglalkozni. Én az Anna nevet régóta szerettem. Mindig a mannát hozta az eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies feltételes módot is. A vezetéknev, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint e hódolatom kifejezése. A kettő együtt, vezeté- és keresztnév a maga lágy zeneiségében egy másik, ősi és végzetes szókapcsolatot idézett fel bennem: az édesanyát. Most, miután időben eltávolodtam regényemtől, így elemzem a szóvarázst, mely mindjárt a kezdetben megbabonázott, de amíg dolgoztam, nem is sejtettem, hogy mi tart rabul.” (Hogy születik a vers és a regény: P[esti]Hirl[ap] Vasárnapja 1931. március 15.). Az író tehát a névből indul ki, az esetleges jelentésből, vagy ha nem is, igyekszik bizonyos jelentésképzeteket, emlékképeket hozzákapcsolni és beleolvasztani, sokszor öntudatlanul is. A név azonban csak kiinduló pont; mindinkább elszakadunk tőle, s képzeletünk játékos alkotó munkája tölti be a főszerepet.

Még inkább érvényesül ez, amikor minden egyéb külső asszociáció kizárásával magának a szó hangalakjának zenei és hangulatkeltő ereje tölti meg a nevet jellemző tartalommal.

6. A név hangalakjához ritkán kapcsolódik szorosan vett képzettartalom; az asszociációs szálak szinte a tudat alatt szövődnek, s bizonyos hangulatot hoznak csak létre. Azt hihetnők, hogy ugyanazok a hangok mindnyájunknál ugyanazt a hatást keltik, s mégis oly eltérők a vélemények, hogy szilárd és általános kategóriák nem állíthatók fel, talán épen azért, mert e hangulatok nem igen magyarázhatók és elemezhetők. Érzékenységünk sem fejlődött ki egyformán ebben az irányban. Vannak, akik közömbösen állanak a legkülönösebb hangalakú szavak előtt, másoknál minden név a legmerészebb képzelettornának lehet az ösztönzője. Itt nyílik a legnagyobb szabadság a tudatalatti érzések és hangulatok jellemző eszközül való felhasználására s a szuggesztív ráhatásra. — E szinte korlátlan változatosságban megpróbálunk néhány típust elkülöníteni, a nélkül, hogy ezzel általános érvényű szabályszerűséget akarnánk megállapítani.

A nevek, jelentésüket vagy más asszociatív tényezőket figyelmen kívül hagyva, mindenekelőtt kellemes vagy kellemetlen hatást tesznek ránk esztétikailag, esetleg közömbösnek érezzük őket. Ez a név zeneiségétől, hangzósságától, a hangok sorrendjétől, a hangsúlytól és hanglejtéstől függ. A név által bennünk keltett kellemes vagy kellemetlen érzés természetesen átsugárzik a személyre is, akit a név jelöl, s könnyen hajlandók vagyunk őt ennek alapján rokon- vagy ellenszenvesnek tekinteni. Az író a hangalak esztétikai hatását felhasználhatja jellemzésre, ha úgy alkotja vagy választja meg a nevet, hogy a felkeltett hangulat megfeleljen a hős rokonszenves vagy kellemetlen egyéniségének. Némelyik névnek ebből a szempontból valóságos szuggesztív varázsa van, ami rabul tartja az író, de amit talán maga sem tud megmagyarázni. ALEXANDRE DUMAS FILS nyilatkozik igen érdekesen „Monsieur Alphonse” című darabja (először adták 1873. november 26.) hősének, egy kitartott férfinak a nevééről: „A hangoknak, amelyek hősöm nevét alkotják, a kapcsolata jellemének alkatával valami titokzatos egyezést, kifejező összhangot képezett, amiben az a különös típus, amelyet a közönség elé akartam állítani, valósággal jelölve volt. Ez a név bizonyos erkölcsi lefokozottságot árult el, a nőiségnek valami határozatlan illatával körülvette. Okvetlenül vannak az izlés zsarnoki önkényének érthetetlen szimpátiái és ellenszenvei, titokzatos, megmagyarázhatatlan, de tagadhatatlanul fennálló megfelelések némely név és fogalom között, amelyek azonban nincsenek valóságos, közvetlen kapcsolatban. Igaza van Balzacnak: vannak predestinált nevek.” (ALEXANDRE DUMAS FILS, Théâtre complet VIII. Notes inédites. 1885. aug. 6.) Heinrich Seide német író egy elbeszélésében a sivár kedélyű, ellenszenves zsugorít a szálkásan hangzó *Kuiller* névre kereszteli, máskor egy életvidám, pirospozsgás kertésznek a dallamos *Christian Bohmhamel* nevet adja (KEITER — KELLEN i. m. 355). Nálunk, mint láttuk, a rosszindulatú, intrikus, ellenszenves alakoknak rendszerint idegen, németes nevük van. Az idegenszerű, szokatlan hangalakú név többnyire komikus hatást is kelt; ezért gyakori az is, hogy nevetséges alakok ilyen neveket viselnek.

A magán- és mássalhangzók számaránya és megoszlása, a név hangszíne szintén felkeltheti a jellem hangulatát. A mély magánhangzók, mint a zene mély hangjai, a komolyság, erő, komorság hangulatát éreztetik, míg a magas hangok a könnyedséget, derűt fejezhetik ki. Ezt a hatást a kemény és lágy mássalhangzók is fokozzák, s általában ez a kétféleség a férfiaság, illetőleg a nőiesség kifejezője lehet. Pl. *Komoróczy rablóvezér* (Jósika: A csehek. 1839.), *Boór Bálint* (Szabó D.: Segítség), *Orbán* (Petőfi ilyen című verse szerint: „Komor, mogorva férfiú volt Orbán”) stb. S velük szemben a romantikusok nőnevei: *Zelemér, Zenedő, Csilla, Tengemér* (Vörösmarty) stb. Thomas Mann „*Tod in Venedig*” című regényében egy kisfiú neve *Tadziu* (a lengyel *Tadeus* név becéző alakja): „Kellemes hangzásával jól illett a személyhez, s lágy hangzóival, végén a nyújtott »u« kiáltással valami lágyaságot és vadságot fejezett ki egyszerre.” (66.) Gutzkownál szerepel két testvér: az idősebb, az erőteljes, bátor ifjú, *Dankmar*, a fiatalabb, a lágy, ábrándozó *Siegbert*.

Ez utóbbi két név arra is példát mutat, hogy a név némiképen az életkor megérésében is útbaigazit. Lehet, hogy a mély és magas hangszín nem egyezik sokszor az alak érettebb vagy fiatalabb életkorával, de az bizonyos, hogy vannak nevek, amelyeket igazi, komoly felnőtt-neveknek érzünk, más névnél meg azon csodálkoznánk, ha idősebb ember viselné őket, annyira hozzájuk fűzzük a fiatalság képzetét. Van néhány ritkábban használt név, különösen olyanok, amelyeknek nem igen van becéző alakjuk; ezek komoly, öreges hangulatúak, pl. *Tamás, Barnabás, Bálint* stb.

Rövid, megszokott formájú név jellembeli egyszerűséget, hétköznapiságot sejtethet, hosszabb, összetettebb szerkezetű, ritka alakú név lelki bonyolultságra, a jellem komplikáltságára hívhatja fel a figyelmet, bizonyos előkelőséget rejt magában, s jelzi, hogy nem mindennapi emberrel van dolgunk. A romantikusok használtak nagy kedvvel ilyen ritka, finomkodóan előkelő neveket, különösen novellákban: *Borzályvári Béla* (Gaal J.: A színjáték. 1837.), *Szabadlaky Tódor* (Garay J.: A diploma), *Farkasvölgyi Trisztán* (Gaal J.: Farkasvölgy. 1836.). A rendkívüli emberek különös nevére érdekes példákat mutatnak Erdős Renée regényei.

Az itt körülhatárolt névadás-típusokat olyan sorba igyekeztünk illeszteni, ahol a név jellemző erejének forrását a pusztán értelmi hatásból kiindulva, a különféle kollektív és egyéni jellegű képzettársításokon keresztül végül a csupán határozatlan hangulatot keltő hangalakban találjuk meg.

A tudatosság szempontjából az egyes típusok egyre halványabbak. A primitív beszélő nevek jellemző értékét az író is, a legegyszerűbb olvasó is világosan látja. A pusztán hangalakjukkal ható nevek megválasztásánál sokszor maga az író is csak ösztönösen érzi a név kifejező erejét, a személyhez való hozzáillését, a nélkül, hogy meg tudná magyarázni a névvarázst. Az olvasóban is csupán a név szugesztív hatása érvényesül szubjektív adottságainak megfelelően. Az olvasó ösztönös érzékenységétől függ, hogy mennyire tudja felfogni ugyanazt a hangulatrezgést, amit az író a névben érzett. Olyan finomságokról van itt szó, amilyenek iránt csak kevesen fogékonyak. Ezért még mindig szélesebb körben népszerűbb talán a beszélő név, aminek jellemző erejét mindenki érzi, ha hibája is az, hogy egyoldalú, és — mint WAGNER RICHÁRD mondta — az író vele egy szóval ráragasztja alakjaira egyéniségük címkéjét, mint a

borosüvegekre. A névnek nemcsak egy oldalról kell fedni az alakot, hanem magába kell zárnia egészen. Sőt GOETHE még többet kíván a névtől: ne csak beburkolja őket, mint egy bő köpenyeg, hanem úgy simuljon alakjukra, mint a ruha. Ez azonban talán kissé merész és túlzó köverelmény. Ha az író olyan nevet alkot, amelynek hangulata megfelel a hős egyéniségének, elérte a névadás célját. A hangulati hatásra kell tehát elsősorban törekedni, s — mint látni fogjuk — a történelmi fejlődés menete nagyjában megegyezik a névadás-típusoknak itt felállított sorozatával, azokon keresztül halad.

...

AZ IRODALMI NÉVADÁS FEJLŐDÉSE

„Érdekes volna az irodalmi névadás módjait megfigyelni és megállapítani; azt hiszem, nem egy tanulságos vonást kapnánk a korok nyelvi, irodalmi és ízlésbeli történetéhez”, — írja TOLNAI VILMOS (Beszélő nevek: M[agyar]Ny[elv] XXVII, 179), s ezzel meg is határozza a probléma jelentőségét. Nyelvállapot, irodalmi irányok, divatáramlatok: mindez visszatükröződik az irodalmi névadásban, ami egyik fokmérője az irodalom eredetiségének is.

Az irodalmi névadás azzal a típussal kezdődik, amely legközelebb áll a primitív névadáshoz: a beszélő névvel. Az ókori klasszikus irodalomban a történelmi és mitológiai nevek mellett főként ezek voltak divatban. Sőt a görög mitológia nevei között is sok beszélő név van; pl. Erynnis 'haragvó', Alekto 'üldöző', Megaira 'rosszakaratú' stb. Platon dialógusainak személyei is sokszor beszélő neveket viselnek, amely megfelel egyéniségüknek.

A római irodalomban a beszélő neveket különösen az epigramma divatja terjesztette el. Martialis a közömbös, semmitmondó név helyett néha már beszélő nevet választ. Pl. egy szakács neve *Mystillos* 'feldaraboló', egy kikapós asszonyé *Laevina* 'bal úton járó'.

A klasszikus irodalmak beszélő nevei azt mutatják, hogy az írók már ekkor érezték a név és személy közötti megfelelés szükségét, bár ebből a korból nincs olyan nyilatkozat, amely igazolná azt a szigorúan tudatos írói törekvést, hogy a név jellemző és esztétikai hatást keltsen. Sok név mutatja mégis, hogy volt érzékük a nevek szépsége és jóhangzása iránt.

A beszélő nevek hozzátartoznak minden kor és nép irodalmához. Nemzetközi elterjedésükre sok példa van a középkorból is. Shakespeare és Molière darabjaiban is gyakori a névadásnak ez a módja. Shakespearenél találjuk pl. ezeket a neveket: egy rendőr neve *Dull* 'ostoba' (Felsült szerelmesek), *Sly* 'agyafúrt' (Makrancos hölgy), *Starveling* 'koplaló' (szabó) (Szentivánéji álom) stb. Molière főként a szolgálknak ad beszélő neveket: *Brindavoin* 'zabszem', *Lasfleche* 'nyíl' (hórihorgas) stb. (l. TOLNAI V. i. h. 176). Ettől kezdve a beszélő név divatja végighúzódik hol bő, hol apadó érben, de megszakítás nélkül, egészen napjainkig. Lessing is gyakran választ epigrammaiban jellemző vagy hangfestő neveket: *Hinz und Kunz*, *Trix und Thrax*, *Fein*, *Schlau*,

Dampf stb. A beszélő nevek a XIX. és XX. századdal sem tűntek el, de használatuk egyre szűkebb térre korlátozódik, értékük egyre alább száll. Egyoldalúan primitívnek, túlságosan rikítóknak érezzük. Épen azért ma már csak alsóbbrendű komikus műfajokban tartjuk helyénvalónak őket.

A középkor irodalmát a beszélő nevek mellett elsősorban a görög és latin nevek használata jellemzi. Ezeket átveszik a klasszikus irodalmakból, szeszélyesen, minden válogatás és megfontolás nélkül. Mintájukra újakat képeznek. Így a görög és latin nevek elvesztik lassan jellegzetességüket és valóságos „passe-partout” nevekké válnak. A név és személy összeillése nem lényeges feltétel, ezt a követelményt elhanyagolják.

Az írók egymástól kölcsönzik a neveket szeszélyük, kényük-kedvük szerint. A közönség ízlése is elősegíti a névadás értékének ezt a leromlását, mert megköveteli, hogy az írók a klasszikus neveket használják, mivel ez a divat, és nem törődnek azzal, hogy nincsen jellemző erejük. Általános jelenség ez minden irodalomban, amelyet a renaissance és a humanizmus keltett életre és élesztett. Még jó, hogy e kifejeztelen neveket a beszélő nevek tarkítják, bár ezeknek használatában sem nagyon nyilvánul meg a festőiség keresése, de legalább kifejezőbbek. A klasszikus nevek ürességét enyhíti legfeljebb, hogy az íróknak meglehetősen érzékük volt általában a nevek jóhangzása, esztétikai hatása iránt.

De csakhamar új korszak kezdődik a névadásban a XVIII. század táján. A klasszikus nevek között kezdenek feltűnedezni az új, életből vett nevek. Molière már előbb is használ ilyeneket is. A francia drámaíró, Sedaine-t Frédéric-Melchior Grimm, a híres kritikus, megdöcseri, hogy szakított a régi klasszikus nevekkal. Ebben a változásban az irodalmi felfogás későbbi nagy átalakulásának előjelei nyilvánulnak meg. A klasszikus nevek valami furcsa, elképzelt világot éreztetnek, amelyben más a való és mások a nevek. A kor alakjai ókori nevek álarcában mozognak. Az írók észreveszik ezt a visszás helyzetet, s a valóságot önmagához híven akarják ábrázolni, lehető pontossággal még a részletekben is. Ezért adnak hőseiknek olyan neveket, amelyeket az élet termelt ki és használ.

Ez a törekvés lassan erősödik csak annyira, hogy a XIX. század közepén már az írók egy város-, utcanevet vagy pl. egy kereskedő nevét változtatás nélkül használják. Eddig a regények tele voltak kipontozott évszámokkal, városnevekkel stb. Balzac, E. T. A. Hoffmann már nem riadnak vissza a valóság ábrázolásának „mérészségétől”. Sokan azonban tartózkodóbbak. Fontane pl. igazi nevükön említi a berlini utcákat, de a házzámok, amelyeket emlí, magasabbak, mint amilyenek abban az utcában vannak. Így akarják elkerülni az írók a célzatosság látszatát. Olyan regényekben vagy más szépirodalmi művekben, amelyeknek színtere Svájc, nehéz a névválasztás, mert pontosan tudják, hogy az egyes német kantonokban milyen családnévek vannak; ha az író a teljes valósághoz igazodik, támadásoknak teheti ki magát, ha pedig csak átlátszó változtatásokat végez a neveken, még inkább a burkolt célzatosság gyanújába keveredhet (l. OSKAR WALZEL, *Deutsche Dichtung von Gottsched bis zur Gegenwart* II, 348–9).

Ma már, a realizmus győzelme után, senki sem ütközik meg azon, hogy az életből vett nevekkal találkozunk az irodalomban, sőt megkívánjuk a valóságosságát. Az frók előtt is egyre tudatosabbá és világosabbá vált a névadás fontossága. Az újabb korból származnak azok az frói vallomások, amelyek igazolják, hogy a kifejező hangulatú nevek megválasztása hozzátartozik a jellemzéshez. Az irodalmi névadás fejlődése tehát a valóságosság felé haladt, eszközei egyre finomultak.

(Kovalovszky Miklós: *Az irodalmi névadás*. 1934. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 34. sz. 1—8, 36—50.) [Részletek.]

GÉRARD GENETTE

A szerzői név

HELY

A szerző valódi- vagy álnevének feltüntetése a peritextusban, ami manapság oly szükségesnek és természetesnek tűnik számunkra, nem volt mindig az, amint ezt a névtelenség klasszikus gyakorlata is bizonyítja, (erre még visszatérek), és ami arra vall, hogy a nyomtatott könyv feltalálása nem tette olyan gyorsan és határozottan kötelezővé a paratextusnak ezt az elemét, mint más elemeket. Még inkább így volt ez az ókori és a középkori kéziratok esetében, mivel ezekben úgyszólván egyáltalán nem volt hely olyan dolgok megjelölésére, mint a szerző neve és a mű címe, hacsak nem valami burkolt, vagy inkább bűjtatott utalás formájában a szöveg első mondataiban (*incipit*) vagy az utolsóokban (*explicit*). Ebben a formában — melyhez majd a címről és az előszóról szólva kapcsolódunk vissza — találkozunk például az alábbi nevekkal: Hésziódosz (*Theogónia* 22. sor), Hérodotosz (a *Történetek* első szava), Thuküdidész (ugyanilyen elhelyezésben), Plautus (a *Pseudolus* előhangja), Vergilius (a *Georgikon* utolsó verssorai), a regényíró Aphrodisziaszi Kharitón (a *Khaireasz és Kallirrhoé* eleje), Chrétien de Troyes (a *Perceval* eleje) és Geoffroy de Lagny — aki a *Lancelot*-t folytatta, Guillaume de Lorris és Jean de Meung, akiknek neve két művük kapcsolódási pontján, a *Rózsa-regény* 4059. soránál olvasható, „Jean Froissart, chimay-i kincstárnok és kanonok”, és persze Dante, a *Purgatórium* XXX. énekének 55. sorában. Nem sorolom ide a *Roland-ének* titokzatos Turoldját, mert szerepe a műben nincs meghatározva (szerző? elbeszélő? másoló?). És természetesen tucatnyian maradtak még említés nélkül. Annyi viszont bizonyos, hogy ezekből a szövegekbe beleírt szerzői nevekből jóval kevesebb van, mint azokból, kezdve Homéroszéval, melyek csak hagyomány vagy legendák útján maradtak ránk, s amelyek tehát csak jóval később csatlakoztak a posztumusz paratextushoz.¹ A szerző neve — vagy ami ezt pótolja — paratextuálisan manapság zavarbaejtően sok helyen bukkan fel, egyszersmind viszont pontosan körül van határolva a lehetséges helye. Sok helyen jelenhet meg, hiszen a címmel együtt bolyong minden epitextusban, hirdetésben, prospektusban, katalógusban, cikkben, interjúban, beharangozóban vagy pletykában. Viszont nem is lehet akárhol, mert kanonikus és hivatalos helye a címlapon és a borítóra korlátozódik (első oldal, esetleges ismétlődés a hátlapon, és a hátsó borítón). Ezek után a szerző nevével nem találkozunk többé a peritextusban,

1. Ld. CURTIUS: Indication du nom de l'auteur. Littérature européenne et le Moyen Âge latin, excursus XV. PUF. 1956.

ami végül is azt jelenti, hogy egy művet nem szokás úgy aláírni, mint egy levelet vagy szerződést, még ha olykor szükségesnek tartják is jelezni a megírás helyét és időpontját (néhányan, mint Cendrars, következetesen meg is teszik). De e negatív norma alól van kivétel is, így Péguy *Jeanne d'Arc*-ja, melynek borítóján egyetlen szerzői név sem szerepel, de a címlapon kettő is, Marcel és Pierre Baudouin. Közülük az első egyfajta dedikációnak is tekinthetjük a halott barátnak címezve. A másik név aláírásként, az utolsó lapon, Pierre Baudouin-é, ami itt tulajdonképpen a szerző álneve, aki tiszteletadásként barátja vezetéknévét vette fel. A fantáziadús Queneau „*Vieillir*” [*Vénülni*] című versét az *Instant fatal* [*Sorsdöntő pillanat*]-ban e két utolsó sorban írta alá: „Q-u-e-n-e-a/U-r-a-i grec mond”. És tudjuk, hogyan fejezte be Ponge a *Pré*-t: a vers utolsó sorát aláhúzta és alája írta a nevét: ezt a kacérkodást azóta különféle módokon utánózták.

Ám a nevek más funkciót töltenek be a címlapon és mást a borítón: az előbbi helyen a név mondhatni szerény, előírászerű, általában diszkrétebb, mint maga a cím; az utóbbi helyen a névnek a szerző ismertségétől függően nagyon változó méretei lehetnek, és amikor a sorozat normái semmiféle eltérést nem engednek meg, egy papír védőborító vagy szalag biztosít teret megisméltetésének, a még nagyobb hírvérés kedvéért még feltűnőbb betűkkel és olykor keresztnév nélkül. Ennek a változatnak szemlátomást egyszerű az elve: minél híresebb egy szerző, annál jobban terpeszkedik a neve, bár ez a kijelentés legalább két ponton kiigazításra szorul: először is, a szerző irodalmon kívüli okokból is lehet híres, anélkül, hogy bármit is publikálna, azután pedig egy mágiás praktika (úgy tenni, mintha, azért, hogy...) gyakran arra készíti a kiadót, hogy a dicsőséget, hatásait utánózza, kicsit meg is előlegezze.

ONIMIA

A mai gyakorlatban a név elvben minden titokzatosság nélkül, az első kiadás alkalmával felbukkan, majd feltehetőleg minden további kiadásban is. Ez tehát a végleges állapot, hacsak nem tulajdonították valakinek kezdetben tévesen a művet, amit utólag korrigálni kellett. Ezzel szemben az első feltűntetés normái korántsem általánosak: a szerző neve utólag is felbukkanhat, sőt, mi több, hiányozhat is, és ezek a változatok természetesen a szerzői nevek sokféleségétől függnék.

A szerzői név végülis háromféle alapvető formát ölthet, nem számítva néhány kevert vagy vegyes változatot. A szerző vagy saját polgári nevén 'jegyzí' a művét (a rövidség kedvéért használok ezt az ígét, az említett fenntartás dacára); statisztikai adatok híján is nagy valószínűséggel mondhatom, hogy ez a leggyakoribb eset; vagy kölcsönvett, illetve kitalált néven jegyzí: ez a *pseudonímia* (pseudonymat) vagy sehogyan sem, és ez az *anónima* (anonymat). Hogy az első esetet is néven nevezzük, elég csábító, hogy a második kettő mintájára összebarkácsoljuk az *onímia* (onymat) terminusát: mint rendszeren, a használatban éppen a legköznapibb állapot marad név nélkül, és az az igény, hogy nevet adjon neki, e sorok írójának azt a vágyát tükrözi, hogy kiemelje ebből a csalóka banalitásból. Végül is egy művet saját néven aláírni

éppolyan választás, mint a többi, és semmi sem jogosít fel minket arra, hogy ezt jelentéktelennek ítéljük. Az onimitás olykor fontosabb, vagy kevésbé semleges oknak köszönhető, mint hogy például a szerzőnek ne lett volna kedve álnevet választani magának. Természetesen ilyen az a korábban már említett eset, amikor egy már híres személy ír könyvet, melynek sikere e megelőző hírnévnek lesz majd köszönhető. Ilyenkor a név nem más, mint a személyazonosság egyszerű továbbadása („a szerző neve Ezésez”). Ez a módja annak, hogy egy személyazonosságot vagy inkább „személyiséget” egy könyv szolgálatába állítsunk: ahogy a média gyakorlatában mondani szokás: „Ez a könyv a kiváló Ezésez műve”. Vagy legalábbis a kiváló Ezésez tartja magát a könyv szellemi atyjának, még ha néhány beavatott tudja is, hogy nem teljesen egyedül írta, és az se biztos, hogy egészen végigolvasta. A *ghost-writing* eme gyakorlatát, mely franciául még kellemetlenebb nevet visel [magyarul is: az ilyen könyveket „néger” írta — A ford.], azért hozzuk itt föl példaként, hogy emlékeztessünk rá: a paratextuális említések sokkal inkább a jogi felelősségvállalás körébe tartoznak, semmint a valódi szerzőségébe. A szerzői név az onimitás rendszerében azé, aki törvény szerint felelős, bármi legyen is tényleges szerepe a mű létrejöttében, és egy esetleges ellenőrző vizsgálat egyáltalán nem tartozik a paratextológus hatáskörébe.

Az onimia közvetett hatásai nem korlátozódnak az előzetes ismeretség eseteire. Egy tökéletesen ismeretlen név a tiszta, „merev megjelölésen” túl, amelyről a logika tudósai szólnak, a szerző személyének megannyi különféle vonását jelezheti: gyakran a nemét, melynek határozott tematikus vonatkozása lehet, olykor a nemzetiségét vagy társadalmi hovatartozását (a nemesi *de*, ha szabad mondanom, még ma is hatást kelt), vagy rokonságot valamely ismertebb személlyel. Ráadásul egy nő „vezetékneve” a mi társadalmunkban nem egyszerű dolog: egy férjes asszonynak választania *kell* apja és férje neve között, vagy a kettőt társítja valahogyan; a két első választás az olvasó számára elvileg homályban marad, mert ebből nem tud a családi állapotról következtetni, míg a harmadik esetben ez nem így van; és bizony, az írónők pályafutása tarkállik ezektől a polgári, egzisztenciális vagy ideologikus választásokat tükröző onimikus változatoktól (ezekre nem hozok fel példát). Biztosan kifejejtetem egyéb idevágó eseteket, de a fentiek kétségkívül elegendőek annak bizonyítására, hogy nem mindig olyan ártatlan gesztus az, ha valaki „megtartja a nevét”.

A szerző neve szerződéses funkciót tölt be, és ennek fontossága műfajonként rop-pant változó: a fikció esetében semmi vagy alig valami; de már sokkal nagyobb mindenfajta referenciális írásműben, ahol a tanúbizonyság — vagy közvetítésének — hitelessége nagymértékben függ a tanú, vagy a jelentést tevő személyazonosságától. Ezért van az, hogy igen csekély számú álnevet vagy névtelent találunk a történetírásban vagy dokumentum-műfajban, és annál is kevesebbet, ha az elbeszélésben a tanú maga is érintve van. Ennek legfelső foka természetesen az önéletrajz. Philippe Lejeune munkáiból tudhatjuk, milyen jelentősége van annak, hogy a szerző neve azonos a hősével és milyen meghatározó szerepet játszik az „önéletrajzi megállapodás” (*le pacte autobiographique*) és annak lehetséges változatainak létrehozásában. A mi szempontunkból csak egyetlen dolgot tudok hozzátenni: arról van szó, hogy a szerző neve e megállapodás nem külső és mellékes körülménye, hanem alapvető

alkotóeleme, melynek hatása más elemekével társul. Ilyen például a műfaji hovatartozás jelölésének megléte vagy hiánya — vagy, mint maga Lejeune megállapítja,² a kiadói ajánlószöveg vagy a paratextus bármely egyéb formulása. A műfaji paktum többé-kevésbé koherens módon, a paratextus egésze révén jön létre, tágabb értelemben a szöveg és a paratextus kapcsolatából, és a szerző neve természetesen része ennek, „a szöveg és a szövegen-kívüli választóvonalán belül”.³ Ez a választóvonal számunkra olyan övezet (paratextus), amely elég széles ahhoz, hogy számos, esetleg ellentmondó és a mű története során változó adatot tartalmazzon. Ez a helyzet bizonyos álcázott önéletrajzok esetében, ahol a szerző a sajátjától különböző nevet ad hősének (mint Anatole France Pierre Nozière-je, vagy Colette Claudine-ja), ami szigorúan véve megtagadja tőlük az önéletrajziséget, de ezeket egy tágabb vagy későbbi paratextus valamennyire majd visszavezeti ehhez a státuszhoz. A szerző neve a megállapodás részeként egy komplex együttesbe van belefoglalva, melynek határait nehéz kitapintani, alkotórészeit pedig nem kevésbé nehéz lajstromba venni. Ezek eredménye a megállapodás, és ez az eredmény majdnem mindig ideiglenes.

ANONIMIA

Bármennyire is nulla fok, az anonimiának önmagában véve is megvannak a fokozatai. Van ál-anonimia vagy rejtett onimia, mint Rojas *Celestine*-jében, ahol a szerző nevének akrosztichonja szerepel egy bevezető költeményben. Vannak olyan tényleges anonimiák, amelyek nem valamiféle elhatározásból származnak, inkább csak információ-hiányból, melyet a szokások tesznek lehetővé és tartanak fenn. Ez a helyzet számos középkori szövegnél, főként a verses regényeknél, amelyeket nem volt szokás bárkinek is tulajdonítani; titkukra pedig semmiféle későbbi nyomozás sem tudott fényt deríteni, és ez áll még a Lazarillóra is. Az egész klasszikus korban előfordultak illendőségi szempontú anonimiák, például magasrangú személyek esetében, mint Mme de Lafayette (a *Princesse de Clèves* bevezetőjében a könyvkereskedő felhívása az olvasóhoz ironikusan jelzi, hogy „a szerző abbéli félelmében nem jegyezte művét, hogy rossz híre ne váljék a könyv ártalmára”), vagy La Rochefoucauld (akinek neve, vagy inkább csak kezdőbetűi — ha nem tévedek — csak 1777-ben tűntek föl): mindketten kétségkívül úgy gondolták, lealacsonyítanak magukat, ha olyan közönséges művet, mint egy prózában írott könyvet magukénak ismernének el. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a színházon és a hőskölteményen kívül a szerző neve egyáltalán nem volt használatban, és a nemes vagy polgári szerzők közül számosan egyáltalán nem érezték kötelezőnek, hogy közöljék nevüket, sőt, még szerénytelennek vagy alkalmatlankodónak is tartották volna magukat, ha megteszik. Például Boileau, aki „sieur D****”-ként írja alá magát, egészen az 1701-es „favorit” kiadás „sieur Boileau-Despréaux”-jáig, vagy La Bruyère, aki a *Caractères*-nek csak a

2. Ld. a *Moi aussi* két első fejezetét. Ed. du Seuil 1986.

3. Le pacte autobiographique. Éd. du Seuil 1975. 37.

hatodik, 1691-es kiadását jegyzi, és akkor is csak közvetve, „De quelques usages” fejezetben megemlítve őst, Geoffroy de La Bruyère-t, majd pedig 1696-ban, amikor hozzacsatolja akadémiai székfoglaló beszédét. Más jeles névtelenségek a XVIII. századból: a *Lettres Persanes* (Montesquieu Bevezetőjében így igazolja magát: „Ismerek egy asszonyt, aki elég jól tud járni, de amint nézik, sántítani kezd”) és az *Esprit des Lois*, az *Effets de la sympathie* és a *Voiture embourbée*, *Mémoires d'un homme de qualité*; Angliában *Robinson Crusoe* és *Moll Flanders*, *Pamela*, *Tristram Shandy*, *Sense and Sensibility*; *Pride and Prejudice* (ezen két évvel később ez a formula áll szerzői névként: „By the author of *Sense and Sensibility*”). Kivételt képeznek e gyakorlat alól: *Gil Blas*, *Tom Jones* vagy a Marivaux drámaírói pályafutását követő regények: *Télémaque travesti*⁴, *Pharsamon*, *Marianne* és a *Paysan Parvenu*. Ebben a névtelenségben rendszerint szó sem volt az inkognitó dühödt védelméről: a közönség a szóbeszéd-ből gyakran ismerte a szerző személyazonosságát, és egyáltalán nem lepődött meg, ha a címlapon nem talált róla említést.⁵ Más esetekben az anonímia foka nagyobb volt, legalábbis mint hivatalos fikció, akár az Egyházzal vagy a hatalommal szembeni elővigyázatosságból (lásd Voltaire, Diderot és mások), akár pedig a szerző makacs szeszélyének engedelmeskedve.

Ez utóbbi esetnek legkirívóbb példája kétségtelenül a köztiszteletben álló jogtudor és költő, Walter Scott, aki nem volt hajlandó nevével jegyezni első regényét, a *Waverley*-t, majd a következők nagyrészt az alábbi, szemlátomást a Jane Austen-t utánzó, de nagyobb dicsőséget (és újabb utánzatokat) ígérő formulával írta alá: „a *Waverley* szerzőjétől”. Úgy tűnik, időközben megváltozott az anonimitás oka: Walter Scott, aki nagy irodalmi stratégia volt, fölfedezte, hogy a kíváncsiságot csiklandozó inkognitó kedvez könyvei sikerének. Mint később elmondta, nagyobb örömet is lelt benne, minthogy egyes olasz komédiásokhoz hasonlóan jobbnak ítélte magát a maszk alatt (ez a megítélés nem esik messze Montesquieu-étől a *Lettres Persanes* kapcsán), és úgy vélekedett, hogy az igazi regényírói hivatástól elválaszthatatlan az „eltűnésre”, vagyis a titokzatosságra való hajlam. Ehhez az egyszerű vagy majdnem egyszerű anonimitáshoz egyébként 1816-tól kezdve hozzájárult még az álnevek, a föltételezett szerzők és a képzelt előszó-írók meglehetősen összetett játéka, melyre alkalmam lesz még visszatérni. Időközben az inkognitón különféle repedések jelentek meg, miután egyes kritikusok jelentős kapcsolatokat mutattak ki a *Waverley*-regények és Walter Scott költői munkássága között, és Defauconpret francia fordításai, legalábbis 1818-tól kezdve már „Sir Walter Scott” neve alatt jelentek meg. De a játék folytatódott, és Scott csak 1827-ben, a *Chronicles of the Canongate* előszavában ismerte el hivatalosan életművét, s roppant festői és drámai színekkel ecsetelte,

4. Ezt a kiadó egy felhívása a Marianne negyedik részében még tagadja.

5. Mellőzök itt még egy átmeneti helyzetet: azokat a műveket, ahol szerepel ugyan a szerző neve, vagy annak kezdőbetűi, de az előszóban azt állítja, hogy csak „kiadója” a szövegnek, ld. a *Nouvelle Héloïse*-t vagy a *Liaisons dangereuses*-t.

mi készítette arra egy skót írótalálkozón, ugyanazon esztendő február 23-án, hogy felfedje kilétét. Regényeinek végleges kiadása 1829-től jelenik meg a „neve alatt”.⁶

Mint a diszkrécio vagy a szerénység valamennyi jelét, ezt is bélyegezhetjük kacérkodásnak. Ezt tette Balzac is, amikor 1829-ben a következőképpen jegyezte a *Dernier Chouan*-t, (persze Walter Scott-ra és utánczóira, köztük kétségkívül önmagára is célozva, már ami ifjúkori műveit illeti): „A szerző úgy gondolta, talán van abban némi szerénység, ha manapság az ember aláír egy könyvet, midőn annyian névtelenkednek gőgös megfontolásból”. A dolog pikantériája, hogy Balzac eleinte arra gondolt, hogy a regényt egy fiktív szerzőnek, „Victor Morillon”-nak tulajdonítja, akinek ál-allográfikus bevezetője, melyre majd visszatérünk, éppen a saját név használatából kovácsolt volna erényt.

Az anonimitás gyakorlata, akár gőgös volt, akár nem, valójában a XIX. században sem tűnt el oly gyorsan, mint hihetnénk. Ezt bizonyítja, csak Franciaországnál maradva, ez a néhány kiemelkedő példája: *Méditations poétiques* (1820.), *Han d'Islande* (1823.), *Bug-Jargal*, („A Han d'Islande szerzőjétől, 1826.), *Armance* (1827.), *Le Dernier jour d'un condamné* (1829.), *Notre-Dame de Paris* (1831.). Mindegyik esetben nagyon gyorsan felbukkan a szerző neve, már a második vagy harmadik kiadásnál, úgyhogy az anonimitás valamiféle, az első kiadás számára fenntartott bűjőcskának látszik. Angliában, persze a XVIII. századot gúnyolva, Henry Esmond 1852-ben még áldoz ennek a tisztán konvencionális rítusnak.

A „... szerzőjétől” formula, ami Austen és Scott óra viszonylag gyakori eljárás — láttuk Hugonál, és Stendhal legalább négyszer használja, az *Amour* („az *Histoire de la peinture en Italie* és a *Vies de Haydn* ... szerzőjétől”) a *Mémoires d'un touriste* és a *Chartreuse* (a *Rouge et Noir* [sic] szerzőjétől) és az *Abbesse de Castro* („a *Rouge et Noir* és a *Chartreuse de Parme* stb. szerzőjétől”); és ismerjük, kicsit közelebbi időkből „az *Amitiés amoureuses* szerzőjét —, ez a formula önmagában a személyazonosság kinyilvánításának szerfelett agyafúrt módja: éppenhogy a személyazonossággé, két névtelenség között, amely egy könyv szolgálatába állítja az előző sikerét, s főként létre tudja hozni a szerzői azonosságot anélkül, hogy bármilyen eredeti vagy fiktív névre utalna.⁷ Philippe Lejeune mondja egyik írásában, hogy szerzővé csak a második publikációja után válik az ember, amikor a neve nemcsak művének címe fölött szerepel, hanem egy lista élén áll, mely „az ugyanezen szerzőtől” való műveket tartalmazza. Ez a szellemesség talán igazságtalan az egykönyves szerzők, mint Mon-

6. Az általános előszóban ez a formula olvasható: „The author, under whose name they are for the first time collected”. Mivel saját szememmel nem láttam példányát ennek a kiadásnak (Cadell, 1829–1833, az úgynevezett „Magnum Opus”, a katalógusok meg bibliográfiák pedig olyanok, amilyenek, nem memém teljes bizonyossággal állítani, hogy Walter Scott neve hivatalosan ott díszelgett a címlapján, és inkább az ellenkezőjét hinném, nagyobb bizalommal viseltetvén egy későbbi utánnymás iránt: Cadell, 1842–1847). Ám a nagyon is önéletrajzi előszó és bevezetés semmi kétséget nem hagy a szerző kilétére felől, aki közismert rezidenciájáról, Abbotsfordból datálja ezeket. Aláírása tehát, ha közvetett is még, de tökéletesen átlátszó.

7. Más a *Les Caves du Vatican* (1914.) esete, melynek első kiadása „a *Paludes* szerzőjétől” formulával jelent meg, mivelhogy maga a *Paludes* nem volt névtelen.

tagne esetében, de van benne valami és e tekintetben az Austen-Scott formula nem nélkülöz némi paradox ésszerűséget.

E „modern”, vagy mondjuk inkább, klasszikus típusú névtelenségeknek nyilván nem szánnak mindig hosszú életet, és tény az, hogy nem is maradhattak fenn tartósan. Mindegyikük esetében megtudhatjuk tehát (némi könyvtári keresgélés árán, mert még a kritikai kiadások sem túl beszédesek ezen a ponton, melyet nyilván haszontalanságnak tartanak) azt, amit a hivatalos „nekitulajdonítás” időpontjának nevezhetünk — és amit nem kell elhamarkodottan a szellemi atyaság elismerésének is minősítenünk, hiszen ezek a késői onímiák olykor posztumuszok is. 1827 Walter Scott esetében nyilván a (kissé kikényszerített) elismerés dátuma, de La Rochefoucauld neve, mint mondtam, a *Maximák* hivatalos peritextusában csak jóval halála után tűnik fel. Ezekben az esetekben mondjuk inkább azt, hogy az utókor valakinek tulajdonítja a művet, nem túlságosan törődve az elhunyt szerző akaratával. Ha figyelembe vesszük, milyen gonddal „hoznak létre” a filológusok egy, a szerző halála előtti utolsó revízióknak megfelelő szöveget, az ilyesfajta paratextuális önkényeskedések gondolkodóba ejtenek. De találkozunk majd más hasonlókkal, kétségkívül még súlyosabbakkal is.

E posztumusz nekitulajdonítások létezéséből jegyezzük meg azt a gondolatot, hogy a szerző nevének „odaítélője” nem szükségképpen maga a szerző, és ez, mint látni fogjuk, az előszó egyik szokásos feladata: megadni a lehetőséget a szerzőnek, hogy hivatalosan vállalja (vagy elutasítsa), ő a szöveg szülőatyja. És ha a név a címlapon vagy a borítón szerepel? Úgy gondolom, hogy a szerző életében csak az ő egyetértésével kerülhetne oda, de elmondhatjuk-e, hogy (jogszerűen) ő az, aki odaírja? Ez szemlátomást nem egészen így van, és ez az egyik vonás, ami egy efféle műveletet megkülönböztet az aláírástól. Úgy tűnik, helyesebb lenne azt mondanunk, hogy itt a kiadó az, aki *bemutatja* a szerzőt, kicsit úgy, ahogyan egyes filmproducerek bemutatják a filmet és rendezőjét. Ha a szerző a szöveg keze (auctor), hát ennek a kezesnek magának is van egy keze, a kiadó, aki „bevezeti” és megnevezi őt.

PSZEUDONIMIA

A fiktrív — vagy álnév használata régóta megigézi az amatőröket és zavarba hozza a szakembereket — itt főként a bibliográfusokat értem —, s a zavar és az ígézet egyáltalán nem zárja ki egymást, sőt ellenkezőleg. Innen ered a kommentárok túlbujánzása, de szerencsére nem mindegyikük tartozik ide. Először is kétségkívül helyes lesz, ha a pszeudonimiát a gyakorlat rág körébe helyezzük el, amelyre az jellemző, hogy nem tüntetik fel egy könyv elején a szerzőjének hivatalos nevét (ezt a jelenségegyüttest keresztelték el a klasszikus bibliográfusok egész egyszerűen „pszeudonimiának”).

Az első eset, mint láttuk, bármiféle név teljes hiánya, és ez természetesen az anonimitás (példa: *Lazarillo*). A második esetben az igazi szerző a szöveget hamis mó-

don egy ismert szerzőnek tulajdonítja: ez az *apokrif* (példa: a *Chasse spirituelle*, melyet 1949-ben Nicolas Bataille és Akakia-Viala tulajdonított Rimbaud-nak). A harmadik a második változata, a *megbeszélt apokrif*, ami abban áll, hogy a valódi szerző, aki nem akarja felfedni kilétét, rávesz egy másik szerzőt, hogy szignáljon helyette; ez elég ritka változat, de azt mondják, Chapelain-nel előfordult, hogy magának Richelieu-nek kölcsönözte oda nevét ekképpen, és mint látni fogjuk, Balzac több művének előszava más neve alatt jelent meg. A negyedik a második fordítottja, lényege, hogy a szerző csalárdul magának tulajdonítja és saját nevével „írja alá” valaki másnak a művét: ez a *plágium*, és tudjuk, hogy Stendhal első műveinek jó (vagy rossz) része ennek köszönheti létezését (igaz, hogy nem a saját nevében, sem pedig későbbi dicsőséges álnévén jegyezte őket). Az ötödik eset egyszerre variánsa a negyediknek és fordítottja a harmadiknak, ez a megbeszélt plágium (a plagizálással, persze, és jutalom ellenében), amivel már találkozunk a mienknél ékesszólóbb angol *ghost-writing* fogalma alatt: hogy csak egy régi példát említsünk, mindenki tudja, hogy Alexandre Dumas gyakran fordult (többek közt) egy Auguste Maquet nevű profihoz segítségért: íme a „tollhordozó”, a „névkölcsönző” fordítottja. Még a hatodik eset is a második változata, amikor is a művet valódi szerzője egy képzelt személynek tulajdonítja, ám akiből szigorúan véve semmi mást nem alkot meg, mint a nevét, és elhagy minden paratextuális apparátust, ami a feltételezett szerzők esetében arra szolgálna, hogy (komolyan vagy komolytalanul) hitelesítse a feltételezett szerző létezését.⁸ Jóllehet maradtak köztes vagy meghatározhatatlan esetek, kétségkívül hasznosabb lesz elvágni minden elméleti kapcsolatot a hatodik és a hetedik lehetőség között, és ez utóbbit egyszerűen úgy írni le, mint ténnyt: a valódi szerző a művét olyan néven jegyzi, amely nem, vagy nem teljesen azonos az ő valódi nevével. Ez az, amit mi pszeudonimiának nevezünk és a következő lapokon kizárólag ezzel fogunk foglalkozni.

A klasszikus és modern bibliográfusok⁹, akik ezzel a gyakorlattal foglalkoztak, főként azt próbálták feltárni, amit közülük az első, Adrien Baillet az álnév-fölvétel „motívumainak” és „módjainak” nevezett, és megpróbálták szabályozni a pszeudonimitás joggyakorlatát, melynek lényeges pontja, hogy meghatározza egy szerző (vagy bármilyen más használó) tulajdonjogát (és esetleg az átruházás jogát is) a saját álnévére. Ebből elvben semmi sem érint bennünket, hiszen az írói álnevet, ahogyan az rendszerint a paratextusban jelentkezik, semmiféle ilyen jellegű utasítás nem kíséri, és az olvasó úgy kapja, még mindig elvben, mint egy szerzői nevet, anélkül, hogy valódiságát elismerhetné vagy vitathatná.

Ami itt, mint paratextuális elem, bennünket érint, — ha lehet, anélkül, hogy az okot vagy az eljárást is vizsgálnánk — az a *hatás*, amelyet egy álnév jelenléte az olvasóra, vagy általánosabban a közönségre gyakorol. Ám itt különbséget kell tennünk

8. Ld. PUECH, JEAN-BENOÎT: *L'auteur supposé. Essai de typologie des écrivains imaginaires en littérature*. [doktori értekezés] Paris, EHESS 1982. — Larbaud többször figyelmeztetett az álnév és a feltételezett szerző közti különbségre. „Ne feledje, írta például egy fordítónak, világosan megmondom, hogy Barnabooth nem álnév, hanem regényhős, ahogy pl. Clara Gazul sem álneve Méricée-nek, vagy még inkább ahogyan Gil Blas nem álneve Lesage-nak.”

9. Erről a kutatási hagyományról ld. LAUGAA, M.: *La Pensée du pseudonyme*. PUF 1986.

valamilyen álnév hatása — ami könnyen létrejöhet anélkül, hogy az álnév létezése ismert lenne —, és az álnév-effektus között, amely, éppen ellenkezőleg, attól függ, tudunk-e róla. Megmagyarázom: A „Tristan Klingsor” vagy a „Saint-John Perse” név az olvasó agyában ilyen vagy olyan lenyűgöző, archaizáló, wagneri, egzotikus, vagy tudj’ isten milyen hatást kelthet, amely befolyásolja őt Léon Leclerc vagy Alexis Léger művének olvasásakor¹⁰, még akkor is, ha ez az olvasó mit sem sejt választása körülményeiről (az okokról és módozatokról), sőt még akkor is, ha az álnevet a szerző valódi nevének nézi: végül is az ennyire erős — jöllehet különböző — konnotációk nagyon jól kapcsolódhatnak olyan teljesen autentikus nevekhez is, mint Alphonse de Lamartine, Ezra Pound vagy Federico Garcia Lorca. Az álnév hatása önmagában nem különbözik bármilyen névhatásától, hacsak nem az a helyzet, hogy a nevet talán épp e hatás figyelembevételével tartották meg. Mellesleg pedig ropant különös, hogy a bibliográfusok, akik annyit faggatóztak az okokról (szerénység, elővigyázatosság, az atyai családnév ödipális visszautasítása vagy elfogadása, a homonimiák elkerülésére való törekvés stb.) és a módozatokról (országnev választása, magából a könyvből való elvonás, keresztnév-változtatás, a keresztnév vezetéknévvé emelése, a keresztnév elhagyása, rövidítések, megnyújtások, anagrammák...), oly kevésbé érdeklődtek a miértnek és a hogyannak erről a keverékéről, mely nem más, mint a várható hatás kiszámítása.

Maga az álnév-effektus feltételezi, hogy az olvasó tud az álnév tényéről: eleve ezt a hatást váltja ki pusztán az a körülmény, hogy Alexis Léger úr egy szép napon úgy dönt, álnevet vesz föl, bármilyen legyen is az a név. Ez szükségképpen tüstént kombinálódik ennek az álnévnek a hatásával, akár megerősítve azt („Ez a névválasztás már önmagában is egy műremek”), akár esetleg gyengítve („Á, ez nem az igazi neve? úgy könnyű...”), akár úgy, hogy az olvasó, a szerző választását vitatja („ha, mivel Crayencourt-nak hívtak volna, álnevet kellett volna választanom, biztos, hogy nem választom a *Yourcenar* anagrammát”), vagy esetleg élesen elutasítja: („Alexis Léger többet ért, mint ez a nevenséges *Saint-John Perse*”), Amint Starobinski helyesen megállapítja: „Kihívásnak érezzük, ha valaki álruhát ölt, vagy álnevet vesz föl. Ez az ember megtagadja magát tőlünk. Mi viszont mindent meg akarunk tudni...”¹¹ Tegyük azonban hozzá: legalábbis ha már tudjuk (és talán ez a lényeg), hogy álnévről van szó:

Az olvasó ábrándozása az álnév fölött tehát már nem egyszerűen többé-kevésbé mimológiai természetű spekuláció: nem olyan, amilyenre a szerző előre számított, amikor a saját hivatalos nevével szerencsésebb szóalakot ajánl neki, sem pedig bármilyen más töprenkedés. Attól a pillanattól fogva nem mimológiai spekuláció, amikor egy távolabbi paratextus, életrajzi információ, vagy általánosabban véve a hírnév útján az eredeti családnévre egyszercsak fény derül. Persze nem állítom, hogy Vol-

10. És/vagy kölcsönösen: „LÉGER, SAINT-LÉGER: Éloges; ez ugyanazokból a mássalhangzókból épül fel és a borítónak megadja jól hangzó egységét. És itt van PERSE, SAINT-JOHN: Anabase, ami szintén egy csinos hangcsoportot alkot, melyen egy ázsiai kép fut végig.” (THIBAUDET, A.: *Hommage à Saint-John Perse*. 422. Ld. még RICHARD, J. P.: „Petite remontée dans un nom titre”. *Microlectures*. Ed. du Seuil 1979.)

11. STAROBINSKI, J.: „Stendhal pseudonyme”, *L'oeil vivant*. Gallimard 1961.

taire, Nerval vagy Marquerrite Duras minden olvasója tudja, milyen hivatalos nevek rejteneek ezek az álnevek, sem pedig azt, hogy ezek álnevek. Egyszerűen úgy gondolom, hogy a családi név lelepleződése a személyi életút közismertté válásakor történik meg, márpedig ez utóbbi az irodalmi hírnév (maguknak a műveknek az ismeretségét értem ezalatt) közelebbi vagy távolabbi horizontján foglal helyet, vagy várja, hogy odakerülhessen.

Ebből az következik, hogy egyetlen álnevet használó író sem álmodozhat dicsőségről anélkül, hogy ne látná előre ezt a lelepleződést, mely minket itt most nemigen foglalkoztat, de az is, ami ennek a fordítottja: ha egy olvasó csak egy kicsit is érdeklődik az író iránt, nem fordíthat hátat ennek az információnak. Ettől kezdve az olvasó agyában az álnév elkerülhetetlenül beleszámít a szerzőről alkotott képbe vagy gondolatba, jóllehet különböző mértékben, együttesen vagy váltakozva veszi figyelembe az álnevet és a családnévet. De ezután, nem kevésbé elkerülhetetlenül, ebben a képben vagy gondolatban különválnak a szerző és a magánember (vagy másként közszerelő: Alexis Léger, a diplomata) figurája. Ezen a ponton vetődik fel a többé-kevésbé szabad, mert többé-kevésbé informált kérdezősködés az álnév-választás „miértjeiről” és „hogyanjairól”: Ezésez fölvette az anyja nevét, ez a másik keresztnévet változtatott, a harmadik anagrammát fabrikált, megint egy másik férfinévet vett föl¹² stb.

Itt megkímélem olvasóimat egy reménytelenül empirikus felsorolástól, és egy sor olyan példától, melyek rétestészraként terjengenek minden léhűtőnek szánt magazinban. Úgy gondolom, az a fontos, hogy észrevegyük: az egyszerű pszeudonimitás (Molière, Stendhal, Lautréamont) végül is kétnevűségbe (*dionimitásba*) torkollik: (Molière/Poquelin, Stendhal/Beyle, Lautréamont/Ducasse). Meg azt is, hogy ez a dionimitás, mely a családnév és az álnév együttélését eredményezi, maga sem más, mint a többnevűség (polionimitás) egy különleges esete, vagyis több írói név használata egyazon szerző részéről. A hátsó gondolat itt az, ami érthető, hogy a többszörös álnév, mint Stendhal esete bizonyítja, kicsit az egyszerű álnév természetes irányultságának következménye.

Ha itt osztályozni akarnánk, kétségkívül legalább két egyszerű opozíciót kellene kereszteznünk egy kétváltozós táblázatban, amit most itt nem fogok megtenni. Egy szerző „szignálhatja” bizonyos műveit hivatalos nevével (Jacques Laurent), más műveit álnévvel (Cécil Saint-Laurent). Egy ilyen szembeállítás persze fölkinálja a leegyszerűsítő értelmezést: a családi néven aláírt művek inkább lennének „bevalottak”, „elfogadottak”, mivel ezekben a szerző inkább magára ismer személyes vagy irodalmi preferenciák következtében. Az említett példa esetében kétségkívül ez a helyzet, de ebben a kritériumban nem szabad túlságosan megbízni, mert egy szerző megteheti, hogy társadalmi okokból elismer komoly szakmunkákat és álnévvel takar olyan regényeket vagy költői műveket, melyekhez személy szerint sokkal jobban ragaszkodik, Ingres hegedűjének elve szerint. Példák? Kockáztassuk meg az ő dicső-

12. Egyébként érdekes, hogy a férfi-álnevek mennyire áttetszővé válnak, bármilyen transz-szexuációs hatás nélkül: számomra legalábbis George Sand vagy George Eliot éppoly kevésbé kétértelmű női nevek, mint Louise Labé vagy Virginia Woolf. A jelölt nőisége tökéletesen eltörli a jelölő „férfiasságát”.

ségére, Edgar Sanday reményeit (Edgar Faure álneve). A polionimitás lehet valódi polipszeudonimitás, amikor egy író csak különféle álneveken jelenik meg: ez, bonyolítva még egy stróman pillanatnyi jelenlétével is, Romain Gary/Emile Ajar esete. Itt és másutt, az álnevek egyike „álabbnak” tűnhet, mint a másik, és elhiteti ez utóbbi hitelességét, de már kezd kitudódni, hogy „Gary” sem volt igazibb, mint „Ajar”, sem mint egy vagy több további, mert az álnév használata olyan, mint a kábítószeré: gyorsan kiváltja a megismétlést, a visszaélést, sőt, a túladagolást is.

Másrészről viszont a különféle aláírásokat lehet egyidejűleg (vagy pontosabban, változtatva) használni, mint az imént idézettek esetében, vagy pedig egymást követően: így írta alá Rabelais „Me Alcofribas, a kvintesszenciának kivonója” a *Pantagruelt és a Gargantuát*, mielőtt „Francois Rabelais orvosdoktor”-ként magára vállalta a *Harmadik*-, majd a *Negyedik Könyvet*. Ifjúkorában Balzac, már elfelejtettem, milyen sorrendben is írt alá, mint „Lord R’Hoone”, „Horace de Saint-Aubin” vagy „Viellerglé”, mielőtt 1830-ban rátért volna a Honoré de Balzac-ra, ami maga is kissé „pszeudo”, hiszen az anyakönyv, melynek később maga is konkurenciát teremtett műveivel, csak a közönségesebb Honoré Balzac néven ismerte. Még az egyszerű pszeudonimitásban is vannak ugyanis fokozatok, minthogy a családi név deformálásának is vannak fokozatai¹³, de eltekintek attól, hogy ezt az adatot felhasználjam. Szintén egymás után volt Bayle a *Lettres sur Haydn* esetében „Louis-Alexandre-César Bomber”, majd az *Histoire de la peinture*-nél „M.B.A.:A.” (M. Beyle, ancien auditeur = Beyle úr, volt tanácsos)¹⁴, és végül (sokat egyszerűsíték), a *Róma, Nápoly, Firenze 1817-ben-től* kezdve „M. de Stendhal, lovassági tiszt”, később pedig egészen röviden „Stendhal”. Ez összesen csak három és fél álnév (nem számítva egy névtelenül megírt művet, az *Amance*-t), ami egy közismerten álnév-, sőt, magánéletében is gúnynev-mániás ember esetében végülis kevés.¹⁵

Nem tudom, regisztrálta-e valamilyen Guinness minden kor és kategória egyesített, átlalános rekordját. Sok neve volt Kirkegaardnak, és ismerjük Pessoa legalább három „heteronimiáját”, de itt már a feltételezett szerzőség határán járunk, miután e megjelenési módok mindegyike mögött, Kirkegaardnál is, de Pessoaánál még inkább, paratextuális, sőt — vagy főleg — textuális úton (tematikus és stilisztikai autonómia) fikatív identitást is találunk (előszók, életrajzi jegyzetek, stb). A mi szemünkben a jelképes győztes — kissé önkényesen — Renaud Camus, aki, mintha kreativitásának jelentős részét egy szédítő polionimikus játékba fektette volna; előre tudom, hogy el fogok tévedni benne, de föl kell tételeznem, hogy ez is volt a célja. Íme, illusztrációként, amit jelenleg tudni vélek. 1975, Renaud Camus: *Passage*, melyben egy szereplőt Denis Duparc-nak hívnak; 1976, Denis Duparc: *Echange*; 1978, Renaud Camus és Tony Duparc: *Travers*, ami előre jelzi, mint megjelenés előtt ál-

13. Az egyik legtakarékosabb kétségkívül Mondriaan Mondrian-ra történt franciásítása. De lehet deformálni vagy rövidíteni álnevet is: A *Lettres philosophiques* egy 1734-ben megjelent kiadása az alábbi, kétszeresen is átlátszó név alatt jelent meg: „M. de V...-tól”.

14. De száz példány teljesebb formában viselte az említést: „M. Beyle, volt államtanácsnoktól”.

15. Ld. STAROBINSKI: i. m.

ló könyvet, Jean-Renaud Camus és Denis Duvert: *Travers 2-jét*¹⁶; J.R.G. Camus és Antoine du Parc: *Travers 3*; J.R.G. Du Parc és Denise Camus: *Travers, Coda és Index*; függelék: Denise du Parc: *Lecture* (avagy *Comment m'ont écrit certains de mes livres*). Eközben és azóta különféle egyéb szövegek csak Camus (Renaud) néven aláírva, melyekben az „ugyanazon szerzőtől való művek listája” — mely nem ezt a nevet viseli — másként és másként alakítja a fenti lajstromot. Szándékosan nem törődöm persze azzal, hogy „Renaud Camus” álnév-e vagy sem. De felhívom a figyelmet arra, hogy egy saját nevén már híressé vált szerző, legalábbis Angliában, a polgári életben is nevet változtathat. 1927. augusztus 30-án Thomas Edward Lawrence jogot nyert arra, hogy attól kezdve Thomas Edward Shaw-nak hívják. Vajon ettől a naptól kezdve a „T. E. Lawrence” név visszamenőleg álnévvé változott-e?

Mielőtt búcsút vettem volna a pszeudonimitás gyakorlatától, arra is figyelmeztetni akartam, hogy működési területe a művészeteken belül lényegében két körre korlátozódik: az irodalomra, és messze mögötte, a színházra (a színeszek nevei), mely utóbbi mára még a *show business* tágabb mezejével is bővült. Ez megtörtént. Arra számítottam, hogy majd csodálkozni fogok ezen, és keresgélem e kiváltság okait: miért oly kevés a festő, a muzsikus, az építész? De ennél a pontnál, ahová elérkeztünk, ez a megdöbbenés túl mesterkéltnek tűnne: a maszk és a tükör kedvelése, az elterelt exhibicionizmus, az irányított komédiázás, mindez hozzáadódik az álnévben az invenció, a kölcsönzés, a szóbeli metamorfózis, a névfetisizmus gyönyörűségéhez. Magától értetődik, az álnév már költői tevékenység, olyasmi, mint egy mű. Ha tudsz nevet változtatni, tudsz írni.

Esetleges kiegészítés a szerző nevéhez: „címeinek” említése. Ezeken a századok során mindenfajta nemesi rangot, tiszteletbeli vagy tényleges funkciót és megkülönböztetést értettek. Nem akarom fölkavarni ezt a port, de láttuk már, amint Beyle hajdani államtanácsosságával mentegeti magát. A klasszikus kor angol szerzői szívesen hívták magukat, jobb híján, *Esquire*-nek, Rousseau (ő nem jobb híján, és csak olyan műveinek címlapján, melyek e megtiszteltetésre alkalmasak voltak) „Genf polgárá”-nak. Paul-Louis Courier, midőn újból kiadja és átszerkeszti a Longus-fordítást, melyet „Messire Jacques Amyot, életében Auxerre püspöke és Franciaország fő-alamizsnamestere” készített, önmagát ekképpen titulálja: „szőlősgazda, a Becsületrend lovagja, azelőtt lovastüzér”. A szerzők címei, melyek Franciaországban még használatosak, kétfélének tűnnek: vagy akadémiai hovatartozást (Académie Française, Institut, Goncourt), vagy pedig egyetemi rangokat, beosztásokat jelölnek: doktorátusokat, tanszékeket az egyetemeken vagy a Collège de France-ban. Mindez nem túl izgató, de rávolabbi területeken kalandozva bizonyára találhatnánk dekoratívabb formulákat is.

Néhány közülük, tudjuk, kötelező. Mások, esetleg ugyanezek, a jó kereskedelempolitikához tartoznak. Ami a maradékot illeti — és aljasan lélektani szempont-

16. Valójában *Étré* címmel jelent meg. POL, Hachette, 1982. Az egésznek az *Eclogues* „trilógia négy könyvben és hét kötetben” egészéért kell alkotnia.

ból nézve — elbűvölve láthatjuk azt az egyveleget, amely a gyermekes hiúság és a mély alázat szétválaszthatatlan összefonódásából keletkezik. Kiváló szülőatyám szeretete magát a „gázelfizető” címmel ékesíteni. De végül is a századfordulón ez a jólét és előkelőség jele kellett, hogy legyen: kiváltság, sőt, kedvezmény volt. Azt is mondogatta magáról, ezzel a formulával, melynek humora sokáig érthetetlen maradt számomra: *Katonai jogú hadi érdemkeresztes*. És itt leállítom e családi kalandozást.

(Fordította: Saly Noémi)

(Gérard Genette: *Le nom d'auteur*. In: *Seuils*. Paris, Ed. du Seuil 1987. 38–53.)
[Részlet.]

BIBLIOGRÁFIA ÉS REPERTÓRIUM

HAJDÚ MIHÁLY

Az írói névadás magyar bibliográfiája

Az irodalomtörténet számtalan társtudománya között fontossági sorrendben semmiképp sem az utolsó a *névтан*. Akár az írók neveit vagy álneveit, akár az általuk használt vagy alkotott neveket vizsgálja, mindenképp adatokat szolgáltat a szerzők és műveik pontosabb megismeréséhez, tökéletesebb megítéléséhez. Nyugodtan állíthatjuk tehát, hogy a névтан az irodalomtudomány egyik segédtudománya. A kapcsolat azonban nem egyoldalú! Míg a névтан egyrészt szolgálja az irodalomtudományt, másrészt anyagot kap tőle: önelvű kutatási és föltáró-rendszerező módszereihez az írói névadás rengeteg adatot szolgáltat, s lehetővé teszi egy új onomatológiai ágazat, az *irodalmi névadás* vizsgálatainak megteremtését és fejlesztését.

Természetesen nem most alakult ez a tudományág, hiszen már a *Biblia* ószövetségi részében is találkozunk etimológiai fejtegetésekkel, névmagyarázatokkal. A szent könyvek, legendák, a hagyományokban élő történetek szereplői nevének összegyűjtése már igen hamar, a Krisztus utáni IV. században, 362 körül megkezdődött Szíriában, ahol 411 szent nevének, adatainak, élettörténetének összeállításával készült el az úgynevezett *Szíriai Naptár*, amely alapjává vált nemcsak a későbbi kalendáriummoknak, hanem a mártírológiumoknak is. Közülük legelsőnek tartják, s a maga korában nyilván a legismertebb volt az V. század második feléből való, s Szent Jeromosnak tulajdonított *Martyrologium Hyeronimum*. Ezt követte a 700 körüli *Martyrologium Romanum Parvum*, a VIII. századi Bede-féle mártírológium, amely már az *Ószövetség* neveit is tartalmazta, s így tovább a Hrabanus-, Maurus-, Florus-, Usuard-, Ado- stb. féle mártírológiumok. Mindezeknek összefoglalása és a mainak is alapja az 1584-ben Baronius által kiadott *Martyrologium Romanum*. Ez tehát a keresztény egyház írásbeli és szóbeli hagyományainak a legteljesebb névtára. Elsősorban erre épülnek a keresztény naptárak, szentek fölsorolásai, lexikonai, de a későbbi és a mai naptárak, névkönyvek, keresztnév-fölsorolások, -szótárak is. A XVI. századtól folyamatosan és egyre bővítve jelennek meg a *Biblia* és az egyházi iratok névszótárai, lexikonai, névföldolgozásai. Természetesen a *Korán* és a *Mahabharata* neveit is összegyűjtötték és kiadták (J. HOROVITZ: *Jewish Proper Names and Derivatives in the Koran*. Cincinnati, 1911.; S. SØRENSEN: *An Index to the Names in the Mahabharata, with short explanations*. London, 1904 – 1925. stb.)

A XIX. század folyamán sor került már a világi tárgyú munkák neveinek összegyűjtésére is. Talán legelső ebben a sorban W. A. WHEELER könyve: *An Explanatory*

and Pronouncing Dictionary of the Noted Names of Fiction (Boston, 1865. XXXIV + 410.), amely elsősorban a kiejtések megadását tűzi célul, de igen gazdag adattár is. Népszerűségét mutatja, hogy 1882-ben már a 17. kiadása is napvilágot látott. Hasonló tárgyú, de sokkal bővebb tematikájú és terjedelmesebb E. C. BREWER összeállítása: *The Reader's Handbook of Famous Names in Fiction, Allusions, References, Proverbs, Plots, Stories, and Poems* (Philadelphia, 1888. XIII + 1170.).

Ezek után a hatalmas terjedelmű kötetek megjelenései után az irodalmi névlexikonok szakosodtak. Ettől kezdve külön közlik a görög–római irodalom, Dante, Shakespeare, Dickens, Csehov stb. műveiből a neveket. Ezeket általában nemcsak etimológiai magyarázatokkal látják el, hanem hangulatukról, esztétikai értékeikről is írnak. Érdekes e műfajban RUDYARD KIPLING könyvecskéje: *Author's notes on the Names of the Jungle Books* (New York, 1937.), amelyben a szerző saját maga magyarázza névadási indítékait.

A magyar nyelv- és irodalomtudományban eléggé későn indult meg az írói nevek kutatása. Úttörő vállalkozás volt KOVALOVSKY MIKLÓS 1933-ban írt, s 1934-ben könyv alakban is megjelentetett munkája, *Az irodalmi névadás* (pontos címeírása az alábbi bibliográfiában), amely megnyitotta és tudományos rangra emelte nálunk is az írói nevek kutatását és földolgozását. Előtte csupán néhány írónak (Szomory Dezső, Szép Ernő, Kosztolányi Dezső stb.) újságokban megjelent nyilatkozata vagy szépirodalmi műveikben elrejtett vallomása képviselte e műfajt (GÁRDONYI GÉZA: *Az a hatalmas harmadik*; BABITS MIHÁLY: *Gólyakalifa*; KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Édes Anna*; Baskirtseff Mária *naplója* stb.). A nevek mágiájával, esztétikájával, divatjával még nem az írói névadás kapcsán foglalkoztak a nyelvészek, ha nagyritkán néhányan érintették is a kérdést, mint például TOLNAI VILMOS: *A nevek divatja* (=Napkelet I. [1923.] 399.); SOLYMOSSY SÁNDOR: *Névmágia* (=Magyar Nyelv XXIII. [1927.], 83.); MOLECZ BÉLA: *A tulajdonnév esztétikája* (=A szentesi állami reálgimnázium értesítője. Szentés, 1931. 7–13).

Mivel mind a névtan, mind az irodalomtudomány számára fontos az írói nevekkel való foglalkozás; az adatok összegyűjtése, vizsgálata, rendszerezése, hatásainak megállapítása, azok okainak keresése stb., hasznos és szükséges egy bibliográfiában számbavenni az e témakörbe tartozó munkákat. Elsősorban a nyelvstudomány területéről közelítettem meg a kutatást, s az általam hozzáférhető forrásokból gyűjtöttem az anyagot. Összeállításom közel sem teljes, és az irodalomtudomány művelőinek nem kevésbé fáradságos munkája reheti csak azzá, ha az általuk ismert és használt források, gyűjtemények, folyóiratok stb. írói névvizsgálatait is fölszínre hozzák.

Anyagom a szerzők neveinek betűrendjében közlöm, amihez írói és tematikus mutatót csatolok szintén betűrendben. Annotációt csak ott fűzök az egyes bibliográfiai tételekhez, ahol a címből nem derül ki világosan, hogy miről szól a munka, vagy valami lényeges dologra szeretném fölhívni a figyelmet. Az alábbi *rövidítéseket* használtam a címjegyzékben:

AAPA — Acta Academiae Pedagogicae Agriensis — Az egri tanárképző főiskola évkönyvei. Eger

- Bp. — Budapest
- GFF — Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu — A Novi Sad-i egyetem bölcsészeti karának évkönyvei. Újvidék
- HITK — (A) Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. Novi Sad — Újvidék
- MND — Magyar Névtani Dolgozatok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközösségének kiadványsorozata. Bp.; 1976-tól
- MNy — Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp.; 1905-től
- MNyj — Magyar Nyelvjárások. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékeinek évkönyvei. Debrecen; 1951-től
- MNyTK — A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. Bp.; 1905-től
- Msn — Magyarosan. Nyelvművelő folyóirat. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága Nyelvművelő Szakosztályának kiadványa. Bp.; 1932–1949.
- NéprNytud — Néprajz és Nyelvtudomány. A szegedi József Attila Tudományegyetem néprajzi és nyelvészeti tanszékeinek évkönyvei. Szeged; 1957-től
- NévtÉrt — Névtani Értesítő. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja Névkutató Munkaközösségének időszakos kiadványa. Bp.; 1959-től
- NévtMtört — Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg, 1989; és MNyTK 183. sz.
- NévtVizsg — Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciájának előadásai. Bp., 1960.
- Nyr — Magyar Nyelvőr. A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának folyóirata. Bp.; 1872-től
- NytudÉrt — Nyelvtudományi Értekezések. Bp.; 1953-tól
- Pais-Eml — Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp., 1956.
- Szerk. — Szerkesztő; szerkeszti; szerkesztette
- TMNyT — Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Bp.; 1991.

BIBLIOGRÁFIA

1. ARADI GABRIELLA: Kosztolányi Dezső: Pacsirta. = MND [1991.] 93. sz. 63–72.
[A regény teljes tulajdonnévanyagával foglalkozik.]
2. ÁRGYELÁN ÁGNES: N. Hawthorne: A skarlát betű. = MND [1991.] 93. sz. 9–12.
[A fontosabb szereplők neveit magyarázza.]

3. BAKOS JÓZSEF: Gárdonyi és a nevek. = Nyr [1974.] XCVIII. 424–439.
[A személyneveket tárgyalja alapos részletességgel, de a többi névtípus is érinti.]
4. BALÁZS GÉZA: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. II. = MND [1983.] 30. sz. 66 l.
[16 népmesei gyűjteményt dolgoz föl minden névtípus szempontjából.]
5. BALÁZS GÉZA — VÁRKONYI ILDIKÓ: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. III. = MND [1987.] 72. sz. 69 l.
[26 kötet rendszerezett pontos adattára.]
6. BALÁZS GÉZA — BARATI ANTÓNIA — WOLOSZ, ROBERT: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. IV. = MND [1989.] 80. sz. 72 l.
[31 mesegyűjtemény rendszerezett névadattára.]
— Barati Antónia — ld. 6.
7. BARKÓ JUDIT: Shakespeare: Szentivánéji álom. = MND [1991.] 93. sz. 5–8.
[A szereplők neveinek felsorolásai angolul és magyar megfelelőikkel, magyarázataikkal.]
8. BEKE JÓZSEF: A szereplők megnevezései a Bánk bánban. = Nyr [1988.] CXII. 149–161.
9. BENE ZOLTÁN: Rejtő Jenő regényeinek névstatistikái. = MND [1991.] 93. sz. 101–109.
[Művenként, foglalkozásonként és nemzetiségenként sorolja föl a szereplőket.]
10. BENKŐ LÁSZLÓ: Nevek és számok tanúsága Juhász Gyula költészetében. = Nyr [1983.] CVII. 398–410.
[Teljes névtárat is ad: 404–410.]
11. BERENCSEI MARGIT, D.: Szabó Lőrinc címadása a Tücsökzenében. = MNy [1978.] LXXIV. 464–469.
[Jóllehet maga a verscím is tulajdonnév, de a hely- és személynevek címekben való előfordulásait is számbaveszi a szerző.]
12. BUKOVICS ILDIKÓ: Állatnevek Fekete István műveiben. = MND [1983.] 38. sz. 24 l.
[19 kötet 187 állatnevét előbb fajonként, majd betűrendben csoportosítja.]
13. BURU KATALIN: Saul Bellow: Az ezüstrál. = MND [1991.] 93. sz. 20–24.
[A fontosabb szereplők neveinek részletes elemzése.]
14. BÜKY LÁSZLÓ: A személynevek stíluszatása a költői nyelvben. = NévtMűtört 294–297.
[Weöres Sándor, Füst Milán, Nagy László versei alapján.]
15. CSIGE KATALIN: Adalékok Petőfi névadásához. = NévtÉrt [1983.] 8. sz. 59–65.
16. CSIGE KATALIN: Irodalmi személynévadás a XIX. századi orosz irodalom tükrében. = NévtÉrt [1982.] 7. sz. 99–102.
[Puskin, Gogol, Tolsztoj, Dosztojevszkij stb. család-, keresz- és helynévválasztásáról.]

17. CSIGE KATALIN: Személynevek használata V. M. Suksin elbeszéléseiben (a Kígyóméreg c. kötet alapján). = NévtÉrt [1987.] 12. sz. 215–225.
18. CSIGE KATALIN: Személynevek frazeológiai egységekben. = MND [1986.] 62. sz. 51 l.
[O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások (Bp., 1976.) c. kötetének valamennyi (430) személynevet tartalmazó egységéből összegyűjtötte, rendszerezte és elemzi a neveket.]
19. DIENES ERZSÉBET: Földrajzi nevek az Érdy Kódexből. = NéprNytud [1973–1974.] XVII–XVIII. 221–229.
20. DIENES ERZSÉBET: Az Érdy Kódex tulajdonneveinek tanulságaiból. = NévtMtört 346–349.
- 20/a. S. FÜLÖP LÁSZLÓ: A tulajdonnevek Zrínyi Miklós Szigeti veszedelem című eposzában. = Somogy [1983.] XI. 1. sz. 86–96.
[Rövid áttekintést, teljes névfelsorolást és pontos statisztikát tartalmaz névtípusok szerinti fölosztásban.]
21. GAZSI ZOLTÁNNÉ KABAY TILDA: G. Szabó Judit: Megérjük a pénzünket. = MND [1991.] 93. sz. 121–125.
[A regény ragadványneveiről.]
- 21/a. GRÉTSY LÁSZLÓ: Adalékok az utónévválasztáshoz. = Nyr 1969. XCIII. 438–450.
[A névadás forrásai, hatásai között ír részletesen a beszélő nevekről, irodalmi, művészeti alkotásokban szereplő nevek példa értékéről, különösen: 447–449.]
22. GRIESER, DIETMAR: Schauplätze österreichischer Dichtung. Ein literarischer Reiseführer. München, 1974. „Brief an die Genossin Muscat.” 68–76.
[Molnár Ferenc ausztriai helyneveiről.]
23. GULYÁS PÁL: Magyar írói álnévlexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. 1. kiad. Bp., 1956. — 2. kiad. Bp., 1978.
24. GYARMATH OLGA: Irodalmi névadás Sütő András drámaiban. = NévtMtört 297–300.
[Az Egy lócsizár virágvasárnapja és a Csillag a máglyán című drámákból néhány név részletes elemzése.]
25. HAJDÚ MIHÁLY: A Képes Krónika névmagyarázatai. = NévtÉrt [1983.] 8. sz. 156–160.
[Geréb László 1971-ben megjelent fordítása alapján.]
26. HAJDÚ MIHÁLY: Szabadvers a magyar keresztnevekről. = NévtÉrt [1985.] 10. sz. 192.
[A. Gy. [?] Fohász című frásáról, amely a Magyar Ifjúság 1981. október 16-i számában jelent meg.]
27. HAJDÚ MIHÁLY: Névadás, névválasztás, becenevek az irodalomban. = NévtÉrt [1985.] 10. sz. 193.
[Idézetek Dénes Zsófia, Hunyadi Sándor, Kolozsvári Grandpierre Emil, Arany János, A. Dumas stb. frásaiból.]

28. HAJDÚ MIHÁLY: Névadás, névválasztás, becenevek az irodalomban. = NévtÉrt [1987.] 12. sz. 267–268.
[Zolnay László, Pálóczi Horváth Lajos, Kolozsvári Grandpierre Emil, Bodor Pál, Moldova György, Bálint B. András stb. névhasználatáról.]
29. HAJDÚ MIHÁLY: Néhány becenév Kolozsvári Grandpierre Emilnél. = NévtÉrt [1982.] 7. sz. 165.
[A szerző Utolsó hullám (2. kiad. Bp., 1981.) és Béklyók és barátok (2. kiad. Bp., 1981.) című munkáiból.]
30. HAJDÚ MIHÁLY: A névelemelhagyás irodalmi példái. = NévtÉrt [1985.] 10. sz. 188.
[Tamás Menyhért: Esőrácsok (Bp., 1984.) című könyvéből.]
31. HAJDÚ MIHÁLY: Víznévhasználat a Nyárád mentén. = NévtÉrt [1987.] 12. sz. 255–256.
[Kacsó Sándor: Virág alatt, iszap fölött (Bp., 1985.) című munkájából.]
32. HAJDÚ MIHÁLY: Írószemmel Gyöngyös utcaneveiről. = NévtÉrt [1982.] 7. sz. 162–163.
[Illés Endre egyik karcolata (A Mérges-patak városa. = Igézet. Bp., 1982. 178–180) szép eszmefuttatásáról.]
33. HAJDÚ MIHÁLY: A balatoni vitorlásnevekről. = NévtÉrt [1984.] 9. sz. 151–152.
[Lipták Gábor: Nyitott kapu (Bp., 1982.) című könyvének Bernáth Aurél név-ötleteivel foglalkozó fejezetéről.]
34. HAJDÚ MIHÁLY: Gépkocsiparkolók elnevezései. = NévtÉrt [1987.] 12. sz. 264.
[Moldova György: A pénz szaga (Bp., 1986.) című munkájából.]
35. HAJDÚ MIHÁLY: Névválasztás = szólásszabadság. = NévtÉrt [1985.] 10. sz. 188.
[Bernard Malamud: Isteni kegyelem (Bp., 1982.) című regényéből idézi egyik szereplő véleményét a névadásról.]
36. Dolgozatok az írói névadásról. I. Szerk. Hajdú Mihály. = MND [1991.] 93. sz. 126 l.
[Az Előszó (3–4) kivételével analitikusan is fölvéve valamennyi tanulmánya.]
37. HERCZEG GYULA: Impresszionizmus és realizmus Kaffka Margit prózájában. = MNy [1982.] LXXVIII. 19–29, 136–145.
[Az írói tulajdonnévadásról is passim.]
38. Nyelvédesanyánk. Szerk. Hernádi Sándor és Grétsy László. Bp. 1980. [Nevak varázsa: 135–150. — Bertha Bulcsú, Vihar Béla, Szabó Lőrinc, Jékely Zoltán, Németh László, Berda József, Kosztolányi Dezső verse, írása, véleménye, asszociációja stb. a nevekről vagy egy-egy névről.]
39. HETÉNYI PIROSKA: Személynévhasználat Petőfi költészetében. = MND [1983.] 29. sz. 43 l.

40. HORVÁTH MÁRIA: Sárszeg. Adalékok az frói (irodalmi) helynévadáshoz. = Nyr [1959.] LXXXIII. 423–428.
[Kosztolányi helynévadásáról (utcák, templomok, városok).]
41. KÁLMÁN BÉLA: A nevek világa. 1. kiad. Bp., 1967. 252 l. [114–120, 200–201.] — 4., átdolgozott kiad. Bp., 1989. 246 l. [105–110, 179–180.] — Angolul: *The World of Names. A Study in Hungarian Onomatology.* Bp., 1978. 199 l. [91–95, 161–162.]
42. KÁLMÁN BÉLA: Megjegyzés az irodalmi helynévadáshoz. = Nyr [1966.] XC 150–151.
[A valódi és a költött helynevek közötti átmenetről, az elpusztult helyek neveinek fölhasználásáról *Herczeg Ferenc, Szabó Pál és Németh László* regényeiben.]
43. KAPOSÍ JÓZSEF: Egy Jókai-regény személynevei. = NévtÉrt [1985.] 10. sz. 127–131.
[Az Egy hírhedett kalandor a XVII. században című regény neveinek bemutatása *Kovalovszky Miklós* módszerei alapján.]
44. KERÉNYI FERENC: XVIII. század végi drámáink személynevei. = MNy [1977.] LXXIII. 204–207.
[*Dugonics András, Kelemen László és Verseghy Ferenc* drámáiból elemzi a beszélő neveket valamint a kereszt- és beceneveket.]
45. KIRÁLY ISTVÁN: *Ady Endre.* 1–2. köt. Bp., 1970.
[Főleg helynevek: 2. köt. 708, 775–783, de tulajdonnevek több helyütt is *passim*.]
46. KISS ANTAL: Személynevek udmurt publicisztikai, szépirodalmi és nyelvjárási szövegekben. = NévtMtört 328–331.
47. KISS LAJOS: *Melich János* alakja *Szabó Dezső* és *Németh László* irodalmi műveiben. = TMNyT 381–387.
[*Szabó Dezső* önéletírásában, *Németh László*: *Alsóvárosi búcsú* című regényében szerepelteti *Melich Jánost* (utóbbi *Dvorzsák Albin* néven).]
48. KOROMPAY KLÁRA: Középkori neveink és a Roland-ének. = NytudÉrt [1978.] 96. sz. 95 l.
49. KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Zweig István és Alexander Petőfi.* = Erős várunk, a nyelv. Bp., 1940. 295–298.
[Írók, irodalmi hősök neveinek lefordításáról.]
50. KOVÁCS ÉVA: Személyek és nevek korai Csáth-novellákban. = NévtMtört 300–303.
[A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai alapján keres példákat egy-egy típusra.]
51. KOVALOVSZKY MIKLÓS: Az irodalmi névadás. = MNyTK [1934.] 34. sz. 62 l.
[A magyar írói nevek vizsgálatának megalapozó munkája. Főként francia és német szakirodalomra hivatkozva ír a névhangulatról, a nevek esztétikai hatásáról, jellemábrázoló erejükről, a nevek típusairól stb.]

52. KOVALOVSKY MIKLÓS: Néhány téma... = *NévtVizsg* 144–145.
[Fölhívja a figyelmet — többek között — a névesztétika, az irodalmi névadás, az álnevek stb. kutatására.]
53. KOVALOVSKY MIKLÓS: Az író és a nevek. = *NyrtudÉrt* [1970.] 70. sz. 167–171.
[Ady, Szomory Dezső, Füst Milán, Kosztolányi, József Attila stb. neveiről.]
54. KOVALOVSKY MIKLÓS: Író és névhangulat. = *MNyTK* [1981.] 160. sz. 75–77.
[Goethe, Daninos, Huxley, Kosztolányi, Déry, Németh László névadási gyakorlatairól.]
55. KOVALOVSKY MIKLÓS: Ady és a nevek. = *Nyr* [1977.] CI. 286–301.
56. KOVALOVSKY MIKLÓS: Krúdy Gyula és a nevek. = *Pais-Eml* 526–533.
57. KOVALOVSKY MIKLÓS: Nevek holdudvarában. = *NévtÉrt* [1991.] 13. sz. 7–14.
[Babits, Kosztolányi, Móra Ferenc, Illyés Gyula, Németh László, Márai Sándor, Kormos István, Szomory Dezső, Juhász Gyula, Végh György, Rónay György stb. véleménye a nevekről, névválasztásról.]
- 57/a. KOVALOVSKY MIKLÓS: Irodalmi névadás. In: *Világirodalmi Lexikon*. Főszerk. Király István. Bp., 1970–V (1977.), 197–198.
[Általános bevezető után rendszerezi az írói névadás lehetőségeit. Gazdag példatárrel és irodalomjegyzékkel.]
- 57/b. KOVALOVSKY MIKLÓS — SZABÓ B. ISTVÁN: Beszélőnév. In: *Világirodalmi Lexikon*. Főszerk. Király István. Bp., 1970–I (1970.), 887–888.
58. KOVÁTS DÁNIEL: Az írói névadás néhány sajátossága Móricz műveiben. = *NévtÉrt* [1983.] 8. sz. 65–72.
59. KRISTÓF GYÖRGY: Zúrzavar az idegen személynevek használatában. = *Msn* [1940.] IX. 41–43.
[Többek között az írók neveiről is.]
60. KUTAJ ZSUZSANNA: Jókai Mór: Egy az Isten. = *MND* [1991.] 93. sz. 47–56.
[A főbb szereplők neveinek részletes elemzése és rendszerező adattár.]
- 60/a. [LADÓ JÁNOS] L. J.: Irodalmi névadás. In: *Nyelvművelő Kézikönyv*. Szerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Bp., 1980. I. 1045–1046.
- 60/b. [LADÓ JÁNOS] L. J.: Keresztnevek lefordítása. I. m. 1152–1155.
61. LŐRINCZE LAJOS: Válasz [Urbán Ernő Az irodalmi névadásról című cikkére]. = *Nyr* [1956.] LXXX. 203–204.
[Urbán nem mindennapi írói névadását elemzi.]
62. LUKÁCS LÁSZLÓNÉ: Eötvös József beszélő nevei. = *MND* [1991.] 93. sz. 25–39.
[A falu jegyzője, a Magyarország 1514-ben, a Nővérek, A karthausi és több elbeszélés neveinek adattára, rendszerezése, statisztikai feldolgozása.]
63. MADARÁSNÉ MAROSSY ÁGNES: Németh László két történeti drámájának szókincséről. = *Nyr* [1988.] CXII. 426–439.
[Az Apáczai és a Széchenyi vizsgálata. Tulajdonnevek: 433–434.]

64. MAGYARLAKI JÓZSEFNÉ: Kosztolányi névválasztása novelláiban. = *NévtMűrt* 303–306.
65. MARÁCZ LÁSZLÓ KÁROLY: Magyar nevek régi holland kiadványokban. = *NévtÉrt* [1983.] 8. sz. 153–155.
[Személy- és helynevek írástévesztései, németes használata.]
66. MARGÓCSY JÓZSEF: Adalékok a XX. századi humoros-szatirikus irodalmi névadás történetéhez. = *NyitÉrt* [1970.] 70. sz. 171–176.
[Szabó Dezső, Gábor Béla, Gábor Andor, Rejtő Jenő névadása.]
67. MAROSI TERÉZ: Tulajdonnevek a magyar népmesékben. [I.] = *MND* [1981.] 13. sz. 66 l.
[26 népköltési gyűjteménykötet rendszerezett adattára.]
68. MATIJEVICS LAJOS: Egy irodalmi mű földrajzi névanyaga. = *GFF* [1971–1972.] XIV/2. 653–664.
[Csépe Imre: Fordul a szél című munkájának elemzése.]
69. MAYER KLÁRA: A magyar szólásokban és közmondásokban előforduló tulajdonnevekről. = *NévtÉrt* [1984.] 9. sz. 83–86.
[O. Nagy Gábor főt idézett kötetének közismertebb szólásaiból rendezi típusaik szerint a neveket.]
70. MELICH JÁNOS: Szibinyáni Jank. = *MNy* [1956.] LII. 127–138.
[Arany János balladájából indul ki, s magyarázza a családnév eredetét.]
71. [MEZŐ ANDRÁS] HENNEY SZABOLCS: A költő neve. = *NévtÉrt* [1979.] 2. sz. 82–83.
[Az írókról, költőkről stb. elnevezett vállalatok, termelőszövetkezetek s azok termékeinek neveit bírálja.]
72. MIKESY SÁNDOR: Írói névadás — irodalmi névadás. = *MNy* [1959.] LV. 110–112.
[A kettő különbségéről ír. Példáiban Balassi Bálint, Dukai Takách Judit, Wesselényi Miklós stb. névadását említi.]
73. [MIZSER LAJOS] CHAUYAL REGIME: Tallérossy Zebulon lányai. = *NévtÉrt* [1984.] 9. sz. 140–141.
[Jókai Mór névadásáról.]
74. [MIZSER LAJOS] CHAUYAL REGIME: Gárdonyi és a személynevek. = *NévtÉrt* [1982.] 7. sz. 164.
[Az a hatalmas harmadik című regényéből a Mária névről.]
75. [MIZSER LAJOS] CHAUYAL REGIME: Szigfrid és Rinaldó. = *NévtÉrt* [1987.] 12. sz. 256.
[Ignác Rózsa: Keleti magyarok nyomában (Bp., 1941.) című könyve alapján.]
76. [MIZSER LAJOS] CHAUYAL REGIME: Komi-zürjén írói álnevek. = *NévtÉrt* [1987.] 12. sz. 256–258.
77. [MIZSER LAJOS] CHAUYAL REGIME: Állatnevek Fekete István műveiben. = *NévtÉrt* [1980.] 4. sz. 42–45.
78. A. MOLNÁR FERENC: Csanádi Imre verse a határnevekről. = *NévtÉrt* [1979.] 2. sz. 79–80.

79. NAGY J. BÉLA: A személynevek kérdése. = Msn [1936.] V. 1–22.
[Az írók, szerzők, szereplők neveinek lefordításáról.]
80. NAGY L. JÁNOS: A nevek szerepe idiomáinkban. (O. Nagy Gábor gyűjteménye alapján.) = NévtMört 379–383.
81. NAGY MIKLÓS: Vas Gereben névadásáról. = NévtÉrt [1984.] 9. sz. 81–83.
82. NAGY OLGA: Nomen est omen. A névadás kultúrtörténetéhez. = Nevek térben és időben. Korunk Füzetek. Kolozsvár, 1984. 1. sz. 53–57.
[A Gilgames neveiről és általában a beszélő nevekről.]
83. B. PARÓCZAI JOLÁN: Transzliteráció, transzkripció vagy transláció. = NévtÉrt [1987.] 12. sz. 213–215.
[Idegen nyelvű irodalmi művek magyar megfeleltetéseiről.]
84. RÁCZ JUDIT: J. R. R. Tolkien: A Gyűrűk ura. = MND [1991.] 93. sz. 13–19.
[A fordításról, a névtípusokról, a hobbit nevek felsorolása.]
85. RAISZ RÓZSA: A személynevek előtt álló határozott névelő statisztikájához (Mikszáth Kálmán nyelvhasználata alapján). = AAPA 1974. 12. sz.
86. SÁROSI FERENC: Moldova György humora a nevekben. = MND [1991.] 93. sz. 110–120.
87. SIMON MÁRTA: Móricz Zsigmond: Árvácska és Pillangó. = MND [1991.] 93. sz. 73–95.
[Mindkét kötet teljes névanyaga aprólékos egybevetéssel.]
88. SLÉDER ÉVA: A személynevek névelőzése a Vizsolyi Bibliában. = MNy [1990.] LXXXVI. 213–221.
89. J. SOLTÉSZ KATALIN: Die stilistische Funktion der Eigennamen. = Onoma [1978.] XXII. 382–387.
[On the stylistic function of the proper names; refers also to literary names.]
90. J. SOLTÉSZ KATALIN: Az irodalmi helynévadás. = Nyr [1958.] LXXXII. 50–61.
[Minden névtípusra kiterjedő részletes elemzés Kovalovszky személynévvizsgálata mintájára.]
91. J. SOLTÉSZ KATALIN: Névdivat és irodalmi névadás. = Nyr [1964.] LXXXVIII. 285–294.
[A keresztnemek gyakorisága az irodalmi művekben és a valóságban (Büky Béla budapesti fölméréséhez viszonyítva).]
92. J. SOLTÉSZ KATALIN: Arany János névvilága. = Nyr [1982.] CVI. 281–293.
93. J. SOLTÉSZ KATALIN: Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965.
[A tulajdonnevekről: 91–100.]
94. J. SOLTÉSZ KATALIN: Krúdy Gyula névadása. = Nyr [1989.] CXIII. 452–464.
95. J. SOLTÉSZ KATALIN: Adalékok az írói névadáshoz: Thomas Mann. = NévtÉrt [1982.] 7. sz. 96–99.
[A Buddenbrook ház, A varázshegy, a Királyi fenség, a Tonio Kröger és a Doktor Faustus neveiről.]
96. J. SOLTÉSZ KATALIN: A tulajdonnevek lefordíthatósága. = Nyr [1967.] XCI. 280–292.

97. J. SOLTÉSZ KATALIN: Az idegen szavak magyaros helyesírásának néhány problémája. = Nyr [1966.] XC. 355–362.
[Sok tulajdonnév, köztük írók, irodalmi hősök nevei.]
98. SOLYMÁR IMRE: „Ez itt a magyar romantika meseföldje.” = Dunatáj 1990. ápr. 7. 6.
[Tolnai helynevek *Vörösmarty* irodalmi névadásában, költői helyrajzában.]
99. SOLYMÁR IMRE: Szigfrid és Rinaldó. = NévtÉrt [1991.] 13. sz. 131.
[Kiegészítés *Ignác Rózsa*: Keleti magyarok nyomában (Bp., 1941.) című könyve alapján frt *Mizser Lajos*-cikkhez.]
100. SOLYMÁR IMRE: Szabó Magda — a legszebb magyar helynévről. = NévtÉrt [1982.] 7. sz. 164–165.
[A Kívül a körön (Bp., 1980.) című kötet A holtig haza: Debrecen-jéről.]
101. SOLYMÁR IMRE: Egy parasztköltő verse Karcag határneveiről. = NévtÉrt [1979.] 2. sz. 80–81.
[*Ökrös István* valódi dűlőneveket tartalmazó verséről.]
102. SOLYMÁR IMRE: Dél-Ukrajna magyar vonatkozású helynevei Miloš Crjanski regényében. = NévtÉrt [1982.] 7. sz. 158.
103. SOLYMÁR IMRE: Abdera, Rátót, Piripócs, Hinterwalder, Krahwinkel, Hillbilly — a magyar „Mucsa, mucsaiság” előzményei, párhuzamai. = NévtÉrt [1987.] 12. sz. 93–99.
[A főnti nevek irodalmi előfordulásairól.]
104. SUDÁR ISTVÁN: Rejtő Jenő humora a nevekben. = MND [1991.] 93. sz. 96–100.
105. SZATHMÁRI ISTVÁN: Névtudomány és stilsztika. = NévtVizsg 191–194.
[Általában foglalkozik a névhangulattal.]
106. SZATHMÁRI ISTVÁN: Földrajzi nevek mint szimbolumok. = NévtMtört 174–177.
[Elsősorban *Ady* helynévszimbolikájáról.]
- 106/a. SZATHMÁRI ISTVÁN: Névtudomány. In: A magyar stilsztika útja. Bp., 1961. 492–493.
[Elsősorban az irodalmi személynévadásról, de érintőlegesen a helynévadásról is.]
107. SZIKSZAI LAJOSNÉ: Az ikerítő becézés a gyermekversekben. = MNy [1991.] LXXXVII. 201–206.
[Népi gyermekversek, *Kiss Dénes*, *Nagy László*, *Végh György*, *Weöres Sándor*, *Szabó Lőrinc*, *Elek István*, *Jékely Zolán*, *Bella István* versei a forrásai.]
108. SZILÁGYI FERENC: Az irodalmi névadás Szabó Magda műveiben. = NévtMtört 306–313.
[*Szabó Magda* mellett utal még *Laczkó Géza* és *Németh László* névadásaira is.]
- 108/a. SZILÁGYI FERENC: Sokféle neveknek magyarátja. Névnapi szófejtő az év (majd) minden napjára. Bp., 1987.
[Sok kiváló irodalmi idézettel az egyes nevekkel kapcsolatban.]

109. K. SZOBOSZLAY ÁGNES: A tulajdonnevek Némerth László drámáiban. = MNy [1971.] XVII. 173–181.
[A szereplők nevei mellett kitér az intézmény-, hely- és állatnevekre is, részletesen ír a becézésről.]
110. TOLNAI VILMOS: Katona József Bánkjának régies személynevei. = MNy [1925.] XXI. 203–204.
111. TOMÁN LÁSZLÓ: Írói álnevek és névjelek a Kalangyában. = HITK [1974.] VI. december, 67–70.
[39 álnév, 14 névjel felsorolása és megfejtési kísérlete.]
112. TOMPA JÓZSEF: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp., 1972. 353 l.
[A tulajdonnevekről: 41–48 és passim.]
113. TOMPA JÓZSEF: Anyanyelvi olvasókönyv. Bp., 1976. 392 l.
[A tulajdonnevek írói fölhasználása archaizálásra: 354–355, 364–365.]
114. TÓTH JÓZSEF FARKAS: Írók, költők a nevekről, a névadásról. = NévtÉrt [1980.] 4. sz. 96–99.
[Vérsi Endre, Juhász Sándor, Csermely Gyula, Bret Harte.]
115. TÓTH JÓZSEF FARKAS: Írók, költők a nevekről, a névadásról. II. = NévtÉrt [1984.] 9. sz. 143–149.
[Homzyik Miklós, Deák Ferenc, Bányai János, Major Nándor.]
116. TVERDOTA GYÖRGY: József Attila névvarázselmélete. = NévtMtört 386–389.
[A költő nevekhez fűződő élményeiről.]
117. URAY GÉZA: A VII–IX. századi tibeti források személynévtana és a tibeti történelem kutatása. = NyttudÉrt 70. sz. 265–270.
118. URBÁN ERNŐ: Az irodalmi névadásról. = Nyr [1956.] LXXX. 198–202.
[Saját regényalakjainak neveit magyarázza.]
— VÁRKONYI ILDIKÓ — ld: 5.
119. VANCISISN MÁRTA: Arany János, A nagyidai cigányok. = MND [1991.] 93. sz. 40–46.
[A neveket betűrendbe szedve elemzi.]
120. VÉRTES EDIT: Karlainen déli osztják szövegeinek személynevei. = NyttudÉrt [1970.] 70. sz. 249–253.
121. VILCSEK BÉLA: Kisfaludy Károly két vígjátékának személynevei. = NévtÉrt [1985.] 10. sz. 131–138.
[A kérők és a Csalódások.]
122. VIRÁG GÁBOR: Csépe Imre személynevei. = Üzenet [1973.] 11. sz. 896–900.
123. VIRÁG GÁBOR: Vajdaság népei és nemzetiségei testvériségének gondolata Majtényi Mihály, Császár csatornája és Élő víz című regényében előforduló tulajdonnevek tükrében. = Üzenet [1981.] 12. sz. 594–597.
124. VITÁNYI BORBÁLA: Valóság és képzelet az irodalmi névadásban. = MNyTK [1985.] 170. sz. 223–231.
[Justh Zsigmond, Papp Dániel, Tömörkény István és Thury Zoltán művei alapján.]

125. VITÁNYI BORBÁLA: Herényi Piroska: Személynévhasználat Petőfi költészetében. (Bp., 1983.) = *NévtÉrt* [1985.] 10. sz. 174–177.
[A könyv ismertetése és bírálata.]
126. VITÁNYI BORBÁLA: Justh Zsigmond frói névadása. = *MND* [1983.] 50. sz. 56 l.
127. VITÁNYI BORBÁLA: Személynévadás Tömörkény István műveiben. = *MND* [1981.] 11. sz. 48 l.
- 127/a. VITÁNYI BORBÁLA: Névadás az irodalmi művekben. = *MNyTK* 160. sz. 79–81.
[*Tömörkény István* frói névadása és a Szeged környéki nevek egybevetése.]
128. VITÁNYI BORBÁLA: Valóságos családnevek Tömörkény műveiben. = *NévtÉrt* [1982.] 7. sz. 103–109.
129. VITÁNYI BORBÁLA: Papp Dániel frói névadása. = *MND* [1986.] 59. sz. 51 l.
130. VITÁNYI BORBÁLA: Thury Zoltán frói névadása. = *MND* [1985.] 55. sz. 44 l.
131. VITÁNYI BORBÁLA: Juhász Gyula névadási motívumairól. = *NévtMtört* 313–317.
[Elsősorban a költő prózájának fikatív neveiről, de az frói és költői névadás különbségéről is ír.]
132. VOIGT VILMOS: A magyar mesei tulajdonnevek kis onomasztikája. = *NévtÉrt* [1989.] 10. sz. 116–127.
[A 67., 4., 5. és 6. tétel könyveinek névanyagára épített rendszerezés, általánosítás és következtetés.]
— WOLOSZ, ROBERT — ld: 6.
133. ZOLNAI GYULA: Korszerűség a költői nyelvben és a műfordításban. = *Msn* [1935.] IV. 3–4. és 5–6. sz. 76–80.
[A nevek lefordíthatóságáról.]
- 133/a. ZOLNAI BÉLA: Az frói névadásról. = *Z. B.: Nyelv és stílus*. Bp., 1957. 33–36.
- 133/b. ZOLNAI BÉLA: Névhangulat. = *Z. B.: Nyelv és hangulat*. Bp., 1964. 30–34.
[Magyar és idegen nyelvekből vett irodalmi példákkal mutatja be a névadás hangulati hatását.]
134. ZRÍNYI-KÁDÁR ILDIKÓ: Baksay Sándor: Patak banya és Rákhel című novellái. = *MND* [1991.] 93. sz. 57–62.
[Mindkét munka teljes névanyagának részletes elemzése.]
135. Névtudomány címszó alatt az irodalmi névadásról szerző, ill. szignó nélkül. = *Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. Benedek Marcell. Bp., 1965. II. 369–370.

Mutató

Az alábbi mutató elsősorban a művekben előforduló írók neveinek betűrendes felsorolása a bibliográfiai tételek számainak megnevezésével, annak a könyvnek, tanulmánynak, cikknek a sorszámaival, amelyben bármily kevés adatot is találhatunk

az író névadására. Tehát olyanok is szerepelnek a mutató nevei között, akik a tanulmányok címeiben nem fordulnak el, de még az annotáció sem tartalmazza nevüket.

Az írók nevein kívül természetesen fölvettem a népköltészeti alkotások neveit taglaló munkákat, s olyan címszavak is helyet kaptak, amelyek témakörökre, módszertani kérdésekre, általánosításokra vonatkoznak.

Ady Endre 45, 53, 55, 57, 106

A. Gy. [?] 26

álnevek 23, 52, 76, 111

általános kérdések 41, 51, 52, 71, 72, 82, 89, 90, 91, 103, 105, 112, 113

Arany János 27, 57, 70, 92, 105, 119

Babits Mihály 57, 93, 105

Baksay Sándor 134

Balassi Bálint 72

Bálint B. András 28

Bányai János 115

Bella István 107

Bellow, Saul 13

Berda József 38

Bernáth Aurél 33, 57

Bertha Bulcsu 38

Biblia 57, 88

Bodor Pál 28

Crjanski, Miloš 102

Csanádi Imre 78

Csáth Elemér 50

Csépe Imre 68, 122

Csermely Gyula 114

Csemisevszkij, N. G. 16

Daninos, Pierre 54, 57

Deák Ferenc 115

Dénes Zsófia 27

Déry Tibor 54

Dosztoevszkij, F. M. 16

Dugonics András 44

Dukai Takách Judit 72

Dumas, A. 27

Elek István 107

Eötvös József 62

Érdy-Kódex 19, 20

Fekete István 12, 77

Fonvizin, Gy. I. 16

fordítás 49, 59, 79, 83, 96, 97, 133

frazeológiai nevek 18, 69, 80

Füst Milán 14, 53

Gábor Andor 66

Gádor Béla 66

Gárdonyi Géza 3, 74

Gilgames 82

Goethe, J. W. 53, 54, 57

Gogol, Ny. V. 16

Gribojedov, A. Sz. 16

Grimm, J. 53

gyermekversek 107

Harte, Bret 114

Hawthorne, N. 2

Herczeg Ferenc 42

holland régi írások 65

Hornyik Miklós 115

Hunyadi Sándor 27

Huxley, A. 54

Ignácz Rózsa 75, 99

Illés Endre 32

Illyés Gyula 57

írók neve márkanévként 71

Jékely Zoltán 38, 57, 107

Jókai Anna 53

Jókai Mór 43, 60, 73, 105

József Attila 53, 116

Juhász Gyula 10, 57, 131

Juhász Sándor 114

Justh Zsigmond 124, 126

Kacsó Sándor 31

Kaffka Margit 37

Katona József 8, 110

Kelemen László 44

Képes Krónika 25

Kisfaludy Károly 121

- Kiss Áron 107
 Kiss Dénes 107
 Kolozsvári Grandpierre Emil 27, 28, 29
 komi-zürjén szövegek 76
 Kormos István 57
 Kosztolányi Dezső 1, 38, 40, 49, 53, 54, 57, 64
 Krúdy Gyula 53, 56, 57, 94
 Laczkó Géza 108
 Lermontov, M. Ju. 16
 Lipták Gábor 33
 Mailer, Norman 54
 Major Nándor 115
 Majtényi Mihály 123
 Malamud, Bernard 35
 Mándy Stefánia 107
 Mann, Thomas 53, 57, 95
 Márai Sándor 57
 mesenevek 4, 5, 6, 67, 132
 Mikszáth Kálmán 85, 105
 Moldova György 28, 34, 86
 Molnár Ferenc 22
 Móra Ferenc 57
 Móricz Zsigmond 58, 87, 105
 O. Nagy Gábor 18, 69, 80
 Nagy László 14, 107
 Németh László 38, 42, 47, 54, 57, 63, 108, 109
 népköltészet 4, 5, 6, 18, 67, 69, 80, 107, 132
 népmesék 4, 5, 6, 67, 132
 névfordítás 49, 59, 79, 83, 96, 97, 133
 osztják szövegek 120
 Ökrös István 101
 Pálóczi Horváth Lajos 28
 Papp Dániel 124, 129
 Petőfi Sándor 15, 39, 125
 Proust, M. 53, 57
 Puskin, A. Sz. 16
 Rejtő Jenő 9, 66, 104
 Roland-ének 48
 Rónay György 54, 57
 Shakespeare, W. 7
 Somlyó György 53
 Suksin, V. M. 17
 Süttő András 24
 Szabó Dezső 47, 66
 G. Szabó Judit 21
 Szabó Lőrinc 11, 38, 57, 107
 Szabó Magda 100, 108
 Szabó Pál 42
 Szép Ernő 57
 Szomory Dezső 53, 57
 Takács László 14
 Tamás Menyhért 30
 Tamási Áron 53
 Thury Zoltán 124, 130
 tibeti források (VII–IX. század) 117
 Tolkien, J. R. R. 84
 Tolsztoj, L. N. 16
 Tömörkény István 124, 127, 127/a, 128
 udmurt szövegek 46
 Urbán Ernő 61, 118
 Vajda János 57
 Vas Gereben 81
 Végh György 57, 107
 Versegly Ferenc 44
 Vészi Endre 114
 Vihar Béla 38
 Vizsolyi Biblia 88
 Vörösmarty Mihály 98
 Weöres Sándor 14, 107
 Wesselényi Miklós 72
 Zolnay László 28
 Zrínyi Miklós 20/a
 zürjén szövegek 76

HAJDÚ MIHÁLY

Névtudományi folyóiratok és évkönyvek repertóriuma

Minden tudományág művelőinek az a céljuk, hogy tudományuk önállóvá váljék, hogy függetlenítsék szakjukat attól a magasabb szintűnek tartott szaktudománytól, amelynek eddig alárendeltje, segedtudománya volt. A névtan, amelyet neveznek onomasztikának vagy onomatológiának is, elsősorban a nyelvtudomány gyámkodása alól igyekezett szabadulni. Meghirdette interdiszciplináris jellegét, kapcsolatot keresett a történettudománnyal, föl vállalta a nevek földrajzi szempontú kutatását, a néprajz, a művelődéstörténet, a helytörténet kiszolgálását, társtudományul hívta a lélekrant, a statisztikát, s nem utolsó sorban az irodalomtudomány területére is kitekintve olyan kérdések megválaszolására is vállalkozott, amelyeket eddig a filológia legkülönbözőbb irányú kutatásai (esztétika, stilisztika stb.) próbáltak fényt deríteni. Egy tudományág valódi önállóságát azonban a gyakorlatban leginkább az bizonyítja, ha saját céljai és módszerei mellett önálló szervezetei és saját folyóiratai is vannak. Ezért hozták létre világszerte a névtani társaságokat, amelyek igyekeztek évkönyveket, folyóiratokat kiadni.

Az 1966 áprilisa előtt megjelent névtudományi folyóiratokról kiváló elemzést adott, s egy – egy számukat tartalmilag is bemutatta KISS LAJOS (MNY 1966. LXII. 361–373.), s erre több ízben hivatkozni is fogok. Az azóta eltelt negyedszázad alatt néhány új periodika indult, s valamennyinek — legalábbis az általam ismereteknek — bemutatását kísérelem meg röviden az alábbiakban. Részletes tartalmi elemzésükre nem térhetek ki, gyakran változó szerkesztőiket és kiadóikat sem sorolhatom föl, a hely szűkössége miatt, csupán általános tájékoztatást igyekszem adni az érdeklődők számára.

A névtudománnyal foglalkozók nemzetközi szervezete (International Comittee of Onomastic Sciences — ICOS vagy franciás rövidítéssel CISO) 1950-ben indította meg folyóiratát ONOMA címmel, amely eleinte két kötetben jelent meg évente. Az első angol, francia vagy német nyelvű tanulmányokat, cikkeket, híreket, recenziókat tartalmazott, a második pedig bibliográfiákat. A XII. évfolyamtól egybekötve jelennek meg évente. A bibliográfiák részben kurrenssek, s a világ valamennyi névtani publikációját igyekeznek számbavenni országonkénti csoportosításban, részben pedig retrospektívek, amikoris teljes névtani irodalmát tartalmazzák egy – egy országnak. A publikációk növekedése és a folyóirat szűkös lehetőségei miatt az utóbbi időben a kurrens bibliográfiák már csak válogató jellegűek, de természetesen a legfontosabb irodalmat tartalmazzák. A magyar vonatkozású anyagról hosszú időn keresztül Mikesy Sándor, majd az ő halála óta Ördög Ferenc tájékoztatja a folyóiratot.

A helyi, a nemzeti vagy a területi névtani folyóiratok felsorolásában nagyon nehéz bármilyen sorrendet követni. Az időrend látszana legalkalmasabbnak, de egy – két kivételtől eltekintve majdnem egyszerre, az 1950-es – 60-as években indultak általában. A nagyobb nyelvcsaládokba való besorolást pedig azért nem tudtam megoldani, mert a közlés nyelve és a tanulmányok témaköre (különösen a volt Szovjetunió területén) más és más nyelvcsaládba tette volna szükségessé a besorolást. Hosszas töprengés után a nyugatról kelet, északról dél felé haladás irányát választottam, ami ugyan mechanikus kissé, de egy – két kivételtől eltekintve (s az egyik éppen a magyar) nyelvileg és a nyelvcsaládok szempontjából is logikus.

Az első folyóirat *Kanada* 1951-től Ottawában kiadott ONOMASTICA (1983-tól: ONOMASTICA CANADIANA) című sorozata, amely évente általában kétszer jelenik meg. A korábbi számok egy – egy nagyobb tanulmányt, a későbbiek már több kisebb cikket is tartalmaznak. A közlés nyelve túlnyomóan angol, de akad benne szép számmal francia nyelvű munka is. Érdekesség számunkra, hogy szerkesztője az utóbbi tíz évben a magyar származású *Nógrády Mihály* volt, aki több magyar vonatkozású tanulmányt is megjelentetett itt.

Az Egyesült Államok Névtani Társaságát (American Name Society) 1951-ben alapították. Két év múlva, 1953-ban indult folyóirata a NAMES igen hamar rangot vívott ki magának a világ névtudományában. Vaskos kötetei negyedévenként jelennek meg, s tanulmányokon, cikkeken kívül ismertetéseket, beszámolókat, társasági híreket is tartalmaz. Számos munka foglalkozik benne az irodalmi névadással, így például az 1986. 1. számban Hemingway, *Búcsú a fegyverektől* című regényének helyneveit statisztikai módszerekkel elemzi egy tanulmány. Előfordulnak tematikus számok is, mint a nevek a nyelvjárásokban (1985. 4.), a névelmélet kérdése (1985. 3.), s vannak emlékszámok is köztük.

Franciaország névtani folyóirata 1949-ben indult REVUE D'ONOMASTIQUE címmel. Előzménye a két évig élt (1947 – 1948) ONOMASTICA volt, folytatása pedig 1983-tól a NOUVELLE REVUE D'ONOMASTIQUE lett, amely évente kétszer jelenik meg, s 1991-ben a 17 – 18. kötete is napvilágot látott. Alcíme: Onomastique Générale et Méthodologie Toponymie et Anthroponymie Romanes et Slaves, s ennek megfelelő témakörbe tartozó tanulmányokat közöl.

1968-tól NAAMKUNDE címmel jelenik meg évente egy kötetben a *hollandok* névtudományi évkönyve a belgiumi Leuven (Louvain)-ben az Instituut voor Naamenkunde kiadásában.

Németországban a kettészakíottság következtében két névtani folyóirat is élt egyszerre. A BEITRÄGE ZUR NAMENFORSCHUNG 1949-ben indult Heidelbergben. (Előzménye a ZEITSCHRIFT FÜR ORTSNAMENFORSCHUNG volt, amely 1925 és 1937 között jelent meg München – Berlin kiadási hellyel, majd ekkor, a XIV. évfolyamtól ZEITSCHRIFT FÜR NAMENFORSCHUNG címűre változva megszűnéséig, 1943-ig Berlinben jelent meg. Vö. (KISS LAJOS i. m. 363.) A Beiträge zur Namenforschung jelenleg a 26. kötetnél tart, s egy kötet általában négy számból áll. Tanulmányokat, ismertetéseket, kongresszusi beszámolókat, bibliográfiákat közöl. A másik német névtani sorozat Lipcsében indult 1964-ben NAMENKUND-

LICHE INFORMATIONEN címmel. Kiállítására szerényebb, mondhatjuk: szegényesebb, tartalmában azonban szoksznűbb. Évente két füzete lát napvilágot, de néha egybekörve kapjuk, mint 1991-ben is együtt jelent meg az 59–60. kötet.

Ausztria névtani folyóirata az ÖSTERREICHISCHE NAMENFORSCHUNG 1972 óta jelenik meg Klagenfurtban. Az 1990. évi, 18. sorszámu körete 1991-ben látott napvilágot.

Svédország névtudományi periodikáját NAMN OCH BYGD címmel 1913-ban alapították. Kiss Lajos (i. m. 326.) szerint ez volt a világ első toponímiai folyóirata. Alapítása óta már a 80. kötetnél tart, kiadási helye Uppsala. Tanulmányai ma már nem csupán helynevekkel foglalkoznak, hanem elég sok közöttük a személyneves cikk is. Ugyancsak Uppsalában jelenik meg 1972 óta a NORN-RAPPORTER, amelynek egyes számai: 2. (1973.), 7. (1975.), 12. (1977.) névtudományi adattárakat, bibliográfiákat is tartalmaznak.

Lengyelországban 1955-ben indult az ONOMASTICA. Alcíme: Pismo poświęcone nazewnictwu geograficznemu i osobowemu. Megjelenési helye Wrocław. Elsősorban lengyel vagy egyéb szláv témájú munkák találhatók benne, ismertetéseket, bibliográfiákat is közöl.

Csehszlovákiában először a helynévkutatásnak indult folyóirata 1960-ban ZPRAVODAJ MÍSTOPISNÉ KOMISE ČAV [Československá akademie věd] címmel. Évente négy–öt füzete jelent meg, s tanulmányokon kívül főleg beszámolókat, ismertetéseket, tudósításokat, híreket közölt. 1983-tól megváltozott a címe, s ONOMASTICKÝ ZPRAVODAJ lett, de évfolyamszámozásai folyamatosak. Tematikája nem sokat bővült, hiszen már előzőleg is tartalmazott tanulmányokat a helynevek témakörén kívül is.

Magyarországon Mikesy Sándor NÉVÉSZETI ÉRTESÍTŐ címmel kísérelt meg folyóiratot indítani 1958-ban. Az első szám összeállításán és néhány példányban való stencilezésén túl ez a kezdeményezés nem jutott. Ennek a nyomdokaiba szándékozván lépni 1979-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tan-
székcsoportja keretében működő Névtani Munkaközösség megindította a NÉVTANI ÉRTESÍTŐ című időszakos kiadványt, amely ugyan az európai színvonalat eddig nem érte el, de a remény megvan arra, hogy a jövőben mind tartalmában, mind kiállításában megállja majd a helyét tanulmányaival, ismertetéseivel, híreivel a világ névtani folyóiratainak sorában. Néhány cikke már eddig is foglalkozott az írói névadással.

Az ONOMASTICA JUGOSLAVICA első két körete 1969-ben és 1970-ben Ljubljanában, a 3–4. kötettől (1973–1974.) pedig nagyobb formátumban folyamatosan Zágrábban jelent meg. Latinbetűs horvát és cirillbetűs szerb nyelvű tanulmányok találhatók benne német, francia vagy orosz összefoglalásokkal. A hírek, ismerterések kisebb teret kaptak a máshol megszokottaknál.

1979-től a szerb akadémiaának is van önálló névtani évkönyve, az ONOMATOLOŠKI, amelynek Belgrádban jelent meg 1989-ben a tizedik körete.

A volt Szovjetunió területén eléggé későn indult meg a névtudomány önállósulása. Érdekes módon nem moszkvai székhellyel folytak eddig a kutatások, s az évkönyv-

sorozatok egyes kötői sokszor más — más városban jelentek meg. Mindenképpen központi kiadványnak és talán periodikának tekinthető az ОНОМАСТИКА című bibliográfiai sorozat, amelynek eddig három kötete jelent meg Moszkvában. Az első 1976-ban, amely az 1963 és 1970 közötti, a második 1978-ban s az 1971 és 1975, valamint az 1918 és 1962 közötti, a harmadik pedig 1984-ben, s az 1976 és 1980 közötti szakirodalmat sorolja föl sok és kiváló mutatóval ellátva.

Fehéroroszország névtani periodikája 1977-ben indult БЕЛАРУССКАЯ АНА-МАСТЫКА címmel. (Nem tudom, volt-e folytatása.)

A ВОПРОСЫ ОНОМАСТИКИ viszont igen szép sorozatot ért el. 1971-ben Szamarkandban jelent meg az első és 1980-ban Szverdlovszkban a 14. kötete. Az ОНОМАСТИКА ПОВОЛЖЬЯ (Volga menti névtudomány) első kötetéről nem tudok. A második kötet 1971-ben Gorkijban, a harmadik 1973-ban Ufában, a negyedik pedig 1976-ban Szamarkandban látott napvilágot.

1976-ban ТОПОНИМИКА címmel Tifliszben (Tbiliszi) indult folyóirat (vagy évkönyv), s ugyanabban az évben jelent meg az ОНОМАСТИКА КАВКАЗА első kötete Mahacskalában (Dagesztán), 1980-ban a második kötete Ordzsonikidzében (Oszétia). 1978-ban indult a ВОПРОСЪ МАРИЙСКОЙ ОНОМАСТИКИ Joskar-Olában (Cseremis Autonóm Köztársaság).

A fent említett folyóiratok és évkönyvek nagy része hazai könyvtárainkba rendszeresen nem jár. Így sokszor egy — egy szám alapján, a saját könyvtáramban meglevő folyóiratpéldányok vagy különnyomatok szerint, vagy csak hivatkozásból kiindulva tudtam viszonylagos pontosságú rájákoztatást nyújtani a tisztelt olvasóknak, amiért itt is szíves elnézésüket és megértésüket kérem.

SZEMLE

SZILI JÓZSEF

Egy interkulturális műfajelméleti koncepció

— Earl Miner: *Comparative Poetics:*
*An Intercultural Essay on Theories of Literature** —

A szerző a Princeton Egyetemen az angol–amerikai és a japán irodalom professzora, 1988 és 1991 között a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság (AILC) elnöke volt. Érdeklődése globális: kitekintése van nemcsak a keleti, hanem az afrikai és a dél-amerikai irodalmakra is. Átfogó irodalomtörténeti ismereteihez nagy irodalomelméleti műveltség és érzékenység társul. Mindezt a tudásnak és az intelligenciának az a szerény, de határozott fölénye fogja össze, amely megengedi, hogy bonyolult kérdéseket egyszerűsítés nélkül tárgyaljon közérthetően, sőt élvezetesen. Gondolati lépéseiben az erőfeszítés, az erőltetés legkisebb jele nélkül működik együtt, egymással összhangban az elmélyült történetfilozófiai, irodalomtörténeti és poétikai megfontolás. Az „esszé”, amire könyvének alcíme utal, itt nem lírizáló, a logikát csak kamufláznak tekintő *esszéizálás*, hanem valóban *kísérlet*: egy olyan egységes, következetes és ökonomikus elméleti rendszer megalkotására, amely elvileg az irodalom és irodalomtudat fejlődésének hipotetikus egészét fogja át és értelmezi. Új és fontos ebben a kísérletben, hogy az európai és a nem európai típusú kultúrákat azonos mércével méri, anélkül, hogy különösségüket megszüntetné.

Kelet és Nyugat összemérésének számos példáját láthattuk. Többnyire a nyugati haladás vélt vagy valódi csúcspontjairól vették szemügyre vagy képzeltek el a távoli tájakat. Korábban egy ezzel a kérdéssel foglalkozó dolgozatomban már idéztem Babits Mihály és Lukács György különböző alapú és távlatú, de egyként Európa-centrikus nézeteit (*A keleti és a nyugati irodalmiság*. = Új Írás 1989. 5. sz.) Ezek poétikai ítéletekként is felfoghatók. Lukács esetében világos, hogy egy rendszeres elmélet részét alkotják. Az ilyen felfogásokat az európa-centrikus szocializációknak gyökerező „evidencia-élmények” támasztják alá, de az elméleti alapokul szolgáló történetfilozófiai előfeltevések ugyanennek az evidencia-képző, földrajzilag, történetileg korlátozott szocializációnak a termékei. Lukács esztétikai rendszere egy nyugati tí-

*Princeton — New Jersey, Princeton University Press 1990. XI + 259. — Az e tanulmány alapján szolgáló könyvről már közöltünk ismertetést (Helikon 1992. 2. sz.). A kérdés műfajelméleti fontosságát indokolja, hogy most tágabb összefüggésben is foglalkozunk vele.

pusú világtörténelmi fejlődést idealizál. Ennek függvénye egyetemes művészet- és ízléstörténeti koncepciója: a *mimézis-elv immanens kiélése* felé irányuló (pozitív) fejlődés Nyugaton, szemben a keleti művészetre jellemző (negatív) *allegorizmus*sal.

Earl Miner utal rá, hogy az olyan újabb műfajelméleti szintézisek, mint Paul Herodié (*Beyond Genre: New Directions in Literary Classification*. Ithaca, 1972.) és Alastair Fowleré (*Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres*. Cambridge, 1982.), bizonyító anyaga nem interkulturális (212.). Miner a Kelet vonatkozásában főleg japán anyaggal dolgozik, s úgy tetszik, a Kelet és a Nyugat (a két kultúrakör) különbsége így is kellően reprezentálható. Izgalmas élmény betekinteni a Miner elmélete által mozgásba hozott irodalmi anyag viselkedésébe, de bizonyító erejének megítélése jórészt a keleti irodalmak szakértőire tartozik. Nem kevésbé izgalmas azonban az a kérdés sem, hogyan „viselkedik” (él, mozog), a Miner-féle koncepció *irodalomelméleti* anyaga, megalapozása és bizonyossága.

Miner kiinduló evidenciája poétikai: a *műfaji hármasság*. Tudja, hogy a poétikai érzékelésben és az irodalomelméleti gondolkodásban csak a XVI–XVII. századtól kezdett gyökeret verni, s hogy abszolutizálása értelmetlenségekhez vezet. Mindazonáltal használhatónak tartja a célból, hogy a műnemiség tapasztalati úton felfogható, a hagyomány által elevenen tartott *megkülönböztető vonásait* és a poétikai tárgynak így lehetséges *teljes felosztását* tehesse koncepciója poétikai alapjává. Persze koncepciójának részletes kiépítése, bizonyítása visszahat a műfaji hármasság eszméjére: nem egyszerűen igazolja vagy cáfolja, hanem olyan történeti, fejlődéseméleti és rendszertani problémákra világít rá, amelyek ezidáig többé-kevésbé homályban maradtak. Amikor fény vetült rájuk, úgy jelentek meg, mint a műfaji hármasság koncepciójának teljes elvetését indokoló elméleti vagy történeti tényállások. A teoretikusok, rendszerint tapasztalati indokolással, egy negyedik műnem felvételével megszüntették ezt az anomáliát, de ezzel ki is léptek magából abból a közös alapú, poétikai tárgyat saját határainál megvonó rendszerből, amelyet korrigálni óhajtottak, és egy másikkal cserélték fel. E kilépés lényege nem a hármas vagy négyes felosztás, hanem a közös alap feladása. A negyedik műnem nyitottságot preponált, s a következménye is nyitottság volt. Nem a körköröség, a — legalábbis látszólagos — *petitio principii* a döntő mozzanat ebben a vonatkozásban, hanem az, hogy mind a hármas, mind a négyes (illetve akárhányas) felosztásrendszerek mint poétikai rendszerek egymástól tökéletes függetlenségben létezhetnek. Vagyis nem úgy, mint az euklidészi és riemann geometriák, hanem mint olyan geometriák, amelyek között semmiféle logikai (és geometriai) összefüggés nincs, illetve csak tetszőleges kapcsolódás lehetséges. Miner bűvárkodása olyan belső összefüggések körében megy végbe, amelyek e három, négy vagy n dimenziós műfajelméleti geometriák szerves viszonyát érintik. Ezért eredményei a poétika belső rendeződését illetően rendkívül mélyrehatóak.

Miner könyvének poétikai fejlődéstani alapelvét már világos formában tüntette föl a *Critical Inquiry*-ban 1978–1979-ben megjelent két részes tanulmánya: *On the Genesis and Development of Literary Systems* (Az irodalmi rendszerek genezisééről és fejlődéséről). Úgy látta, hogy míg az irodalmi rendszerekben, akár keleti, akár nyugati típusúak, hol a dráma, hol a líra, hol az elbeszélés („narrative”) dominál, a „kritikai

rendszerekben” nagy, korszakos megosztottság támadt: *a nyugati rendszer a drámából* (Arisztotelész), *a keleti a lírából indul ki*, ezen alapul, ennek a reflexiója, s ennek megfelelő kritériumok, értékelvek alapján viszonyul az egyéb műnemekhez. Hangsúlyozta, tapasztalatai szerint az *elbeszélés* sehol sem töltött be ilyen meghatározó funkciót, még az elbeszélő kedvükről nevezetes afrikai irodalmakban sem talált példát az elbeszélésből kiinduló kritikai rendszerre.

Jómagam arra gyanakodtam, hogy a műnemi hármassággal van baj, illetve — pontosabban — a megoldás kulcsa az, hogy Miner elnézett valamit: nem vette észre, hogy egyenlőségielt tett, akaratlanul, az *elbeszélés* és az eposzi hagyományból kiinduló *epika* közé. Ez annál furcsább volt, mivel Miner azt is kifejtette tanulmányában, hogy az arisztotelianus, európaközpontú kritikai rendszer az eposzt a drámából vezeti le — ahogyan a *Poétika* 23–24. fejezetében olvasható. Nos, ha az eposzra kiterjesztett dramaturgiai követelményt — az egységes és teljes bonyodalom követelményét — kivonjuk az epikus kompozícióból, tudomásul véve, hogy sem az azonos központi hős, sem az ábrázolt történelmi esemény egysége nem garantál dramaturgiai egységet és teljességet, mi marad? Csak az események kronologikus egymásutánja. Szukcesszió a kompozíció által kifejezett belső *szükségyszerűség* nélkül. Ekkor én úgy láttam, ez az az *ötödik posztulátum*, ahol a *hármasság és a nem hármasság felosztású poétikák közös origója van*. Nem a drámai elvekkel meghatározott eposz vonásait kiterjesztő „epika” vagy a vele egyenlővé tett „elbeszélés” („narrative”) helye a harmadik hely a műnemi szentháromságban, hanem a határtalan lineáris kiterjedést, tovahaladást, „a szóhordák szabadon eresztését”, a nyelvi művészet időbeli lefolyásának kényszerűségét szabadsággá avató *katalógus-elv*. Ez — például az annalesben — az események közlésének tiszta formája, az elbeszélés gyökérformája. De a *noetikus* formáké is. A leírás mint tárgyfelsorolás, a logikai sorok nyelvi kifejezése, az értekezés, a kommentár — tehát azok a műfajok, amelyek a negyedik műnem felvételét, illetve a műnemi hármasság felbontását indokolják — a „katalógus”-ból mint őstípusból levezethetők.

Miközben én ilyenféleképpen próbáltam meg továbbgondolni Miner tanulmányát, ő is továbbgondolta. A *Comparative Poetics*-ben megszünteti az epika és az elbeszélés egyenlősítését és leszögezi, hogy az elbeszélés („narrative”) *radikálisan szekvenciális*: „a szekvencialitás szükséges a bonyodalom számára, de a bonyodalom nem a szekvencia számára”, s ezért „a szekvencialitás a logikailag elsődleges elv”, vagyis „e logikai prioritás alapján inkább a szekvencia, mint a bonyodalom a narratív kontinuitás gyökere” (147.).

Miner a drámán alapuló nyugati rendszert a „fikció” elvével is azonosítja. A közte és a keleti rendszer közötti különbséget nem a kompozícióra vonatkoztatva, hanem a „fikció” és az „affekció különbségével írja le. Az „affekció” prezentálása, az „expresszió”, lehet atmoszferikus, hangulatban, tónusban, tonalitásban érzékelhető, s ily módon nem határoz meg kompozíciós formát. Ha azonban ragaszkodunk a közös alapú felosztás elvéhez, azt látjuk, hogy a dráma Arisztotelész által kifejtett paraszilogisztikus valószínűségrendszerének és ökonómiájának a lírában a pusztán tautologikus állítás- (definíció-, illetve demonstráció-) rendszer felel meg: állító mozzanatok (nem: mondatok!) tautologikusan „fejlődő” sorozata lép a paraszilogisztikus

eseménysorozat helyébe, az ökonómia pedig a terjedelmet a zero felé szűkítő, centripetális tendenciákban nyilvánul meg. Olyannyira, hogy sejtformája a dal, a *Lied*, a hasonlatok, a metaforák, a tényállítások tautologikus, egyetlen hangulatra, érzelmi állapotr szűkített, fókuszált sora. A kompozícióra vonatkoztatást mint közös alapot Miner a lírával kapcsolatban sem tartja szem előtt, de amikor felismeri a szekvencialitást mint narratív alapelve, egy pillanatra felöltlik előtte ennek az elvnek a kompozíciós vonzata is. Úgy látja, alighanem az arisztotelészi *teljesség-elv* hatására, hogy a szekvenciális elbeszélés „belső céljának eléréséhez a rendezés nem elegendő: valamiféle integrációra van szükség, mely beteljesített kontinuumot nyújt” (172.). Szerinte ez jellemzi a szanszkrit elbeszélést: „olyan, mint a világ — végtelen, de teljes” (141.). Ez a buddhista „megvilágosodáskeresés” megfelelője: nem a cél elérése a fontos, hanem az, hogy az *úton* legyünk. Itt azonban megtorpan, nem próbálja meg kideríteni, milyen kompozíciós lehetőségek kötőd(het)nek a tiszta narratív formához, a szekvenciához. Ha vannak ilyen kompozíciós formák, s ha van kritikai reflexiójuk, akkor megdől Minernek az a tétele, hogy *nincs elbeszélésre alapozott poétika* (9, 127, 129.).

Én úgy látom, hogy a radikálisan elsődleges (szekvenciális) narratív formából levezethető kompozíciós elv az olyan, amely a centrifugális tendenciák, a növekedés, a kiterjedés, az előrehaladás, a folytatódás hajtóerőit aknázza ki. A dráma a centrifugális és a centripetális erők egyensúlyát feltételezi; a centripetális tendenciák pillanatnyi, de teljes kifejlésükhöz jutnak a líra sejt-alkotmányában, a dalban, amely egyetlen egyedi affektív tárgy atmoszferikus kiteljesedése. Hozzájuk képest a centrifugális formaelv negatívnak tetszik, a széthullás, a mértéktelen, formátlan szörnyalkotmány elvének.

Valószínűleg kevés olyan irodalomtudományi mű van, amely egyértelműen, minden szégyenlős mentegetődés nélkül, pozitív kritikai elvként alkalmazza a szekvenciális narrációnak megfelelő centrifugalitás poétikáját. Ilyen Heller Bernát könyve: *Az arab Antar-regény* (Budapest, 1918.). Az *Antar-regény*, ez a 32 kötetes középkori elbeszélésfolyam Heller szerint három szinten valósítja meg az *expansió* elvét: 1.) az események és a hős kapcsolatainak színterét a lehető legnagyobb földrajzi területre (az akkor ismert világra) terjeszti ki; 2.) hogy az epizódok megmutassák a hős lovagi erényeit, vég nélkül növeli az intrikák, bonyodalmak számát és bonyolultságát; 3.) a cselekményt a hős élete előtti és utáni időre is kiterjeszti (a regény a hős születését megelőző eseményekkel kezdődik és halála után a vérbosszúnak és az utódok kalandjainak a leírásával folytatódik). Heller a „centrifugális erők” terminussal is él: a középpont *Antar* és a centrifugális erők az ő erőinek a szétterjedését képviselik (20.).

A szekvenciális forma a láncmesében, továbbá a számolással komponált formákban (*Ezeregyéjszaka*, a *Hulladémon* 25 meséje a *Vatalapancsavinsatiban*, a király vagy a szegény ember 3 vagy 7 fiának a kalandjai, a 3, 7 vagy 9 rejtvény stb.) vagy a lírában és a lírai variációkban egyaránt megtalálható. A lírában a számolás már a szótagoknál elkezdődik, a szonett és más versalakok számszerűségekké jellemzők, s a kompozíció nagy formáiban is szerepet kaphat a számmisztika. Northrop

Frye szerint az elbeszélés és a jelentés alkotják az irodalom hipotetikus magvát és a líra műfajában jelennek meg „az elbeszélés és a jelentés literális, berű szerinti aspektusukban, mint szórend és szóalakzat” (*Anatomy of Criticism*, New York, 1966. 271.).

Annak a rejtélynek, hogy az elbeszélés miért nem alapoz meg poétikát, alighanem az a megoldása, hogy a szekvenciális formákat a nyugati érzék nem érzékeli úgy „első formának”, poétikai szükségszerűség kifejeződésének, mint a drámáét. Szerepet játszik ebben az is, hogy az elbeszélés az irodalom hipotetikus magva környékén egybeesik a lírával, míg a másik hipotetikus mag, a *katalógus* környékén a nem költői irodalmi műfajokkal, noetikus műfaji tényezőkkal, a széles értelmű irodalom-fogalom, a *litterae* alkotóelemeivel. Valahogyan úgy, ahogyan a reneszánsz humanisták érzékelték, vagy ahogyan a *wen* jelöli az irodalmat az ősi kínai poétikai munkákban. Szerintük a krónika, az esszé, a levél, a szónoklat, a császárhoz írt folyamodvány éppúgy költői műfaj, mint a lírai darabok, az elégiák, a dalok, a siratók.

Noha e könyv még felépítésében is követi a műfaji hármasságot (fejezetei: 1. Komparatív poétika, 2. Dráma, 3. Líra, 4. Narratív, 5. Relativizmus — ezen belül: Ismét a komparatív poétikáról, A műnemek relativizmusa, Még egyszer tényről és fikcióról, Relativizmus az irodalomtörténetben, A relativizmus problémái), jelentősége nem az, hogy igazolja a hármasság evidenciáját, hanem az, hogy tartalmazza saját falszifikációjának feltételeit. S mivel teljes körűen, ezért egyúttal egy még átfogóbb evidencia csíraformáját is.

KÖNYVEK

Giovan Battista Pellegrini: Toponomastica italiana. Milano, Hoepli 1990. 559.

A padovai egyetem professzora, az ELTE díszdoktora, legújabb könyvében azokat az évtizedek óta folyó helynévtudományi kutatásait foglalja össze, amelyeknek eredményei eddig csak kisebb közleményekként vagy nem toponomasztkai jellegű nagyobb munkák részeként láttak napvilágot. Szintézis ez a kötet továbbá nemcsak szerkeze-
te okán (terminológiai kiadvány, terjedelmes — közel harminc oldalnyi — bibliográfia, helynévmutató egészíti ki), hanem elsősorban azért is, mert a vizsgálat tárgyát, az olasz helynévanyagot, több nézőpontból is megközelíti: a középpontban álló történeti-kronológiai elemzés mellett több fejezetben a szemantikai csoportosítás kerül előtérbe.

A bevezetőben a szerző a névtudomány néhány általános kérdésével kapcsolatban foglal állást; felvázolja részterületeit, az olasz toponomasztkai kutatások történetét, és konkrét elemzésekkel utal a társtudományoknak (elsősorban a történeti kutatásoknak) helynévtudományi szempontból is döntő fontosságára (kelták, szlávok, poroszok).

A történeti-kronológiai tárgyalási módnak megfelelően a kötet fő fejezeteiben az Itáliai-félsziget nyelveit, illetve az ezekben a nyelvekben kialakult és azóta is tovább élő helyneveket veszi számba a szerző. A szubsztrátum-nyelvekben megszületett toponimák ismertetése során (2. fejezet) megkülönböztetett figyelemmel van az etruszk helynevekkel kapcsolatos nehézségek bemutatására, illetve a kelta helynevek típusainak meghatározására. E fejezet záró része a latinnak a félszigeten való elterjedését írja le, s ez már átvezet a 3. fejezetre, s egyben az olasz helynévkutatás központi témájának, a latin eredetű helynévanyagnak a tárgyalására. A latin eredetű helyneveket négy fő csoportba sorolva mutatja be a szerző: a) kiavult latin helynevek; b) máig élő latin helynevek; c) szemantikai csoportokba sorolható helynevek; d) mellénevekből származó helynevek.

A négy csoportot alkotó toponimákat szótagszerűen, ábécérendben felsorolva, etimológiájuk részletes ismertetésével adja közre a szerző (149–262.). A könyv 4. fejezete a posztlatin korba kalauzolja az olvasót: a germán (gót, longobárd), az arab és a szláv eredetű helynevek vizsgálatán túl Pellegrini professzor az „egyéb nem germán” eredetű népek között a magyaroknak a helynévadásban játszott szerepéről is megemlékezik: megjegyzi, hogy más etnikumokkal ellentétben a magyarokra utaló helynevek nem esetleges itáliai letelepedésük, hanem kalandozásaik emlékét őrzik (ezért gyakoriak köztük az *-iscus* > *-esco* végződésű melléneves útnevezések, például *Strada Ongaresca, cal Ongaresca*).

Az 5. fejezettől kezdődően megváltozik a tárgyalás nézőpontja: egy-egy fejezetben bizonyos szemantikai csoportokba sorolható helyneveket elemmez a szerző (antroponimák, fitotoponimák, zoootoponimák, hidronimák és oronimák). Megállapítja, hogy a növénynevekből származó helynevek mindig utalnak az adott terület — akár már kihalt, de — valóságos növényvilágára, míg az állatnevekből kialakult helynevek és az adott terület állatvilága között nincs mindig közvetlen összefüggés; a folyónevek pedig mindig sokkal régebbiek, mint a domborzati viszonyok megnevezésére szolgáló helynevek.

Szintén szemantikai csoportok szerint oszlik alegységekre az utolsó fejezet. Nagybbr teret a városi léttel kapcsolatos földrajzi közneveknek szentel a szerző: részletesen bemutatja például az *urbs, civitas* > *città, villa, borgo* stb. szavak történetét. Az utcanévek kutatásánál óvatosságra int a konkrét helyismeret nélkül megszülető interpretációkkal kapcsolatban. Külön foglalkozik a hagyományt őrző és a kultikus tiszteletet ki-fejező helynevekkel (melyek származhatnak latin

istenségek nevéből, növények — elsősorban fák: *olmo* 'szilfa', *tiglio* 'hársfa' — nevéből, irodalmi hősök nevéből, pl: *Valle d'Orlando*, *Orlando*). A szentek és a templomok nevéhez kapcsolódó helynevek ismertetése során felbukkan jónéhány nem létező szent neve is: ezek megszületésében a félrehallás, félreértés játszott közre (paraetimológia; például *Santa Giorgia*, *San Genito*). Alto Adige tartomány helynévtípusait azért tartja fontosnak ismertetni a szerző, mert így nyílik módja rávilágítani arra, miként avatkozik be olykor közvetlenül is a politika egy nyelv életébe. A helynevekből képzett melléknevek számbavételénél a szerző a Cappello–Tagliavini-féle hely- és népnévészótárból indul ki, és megállapítja, hogy a hagyományos képzőrendszer egyszerűsödik, a mai olasz nyelvben az *-e(n)se* > *-ese* képző a leggyakoribb. A helynevek esetleges megváltozásának okait tipizáló összegzés zárja le ezt az utolsó fejezetet (gyakori helynevek egysíntése minősítő tag — *specificativo* — hozzátoldásával, például *Casale* > *Casale Marittimo*; híres személy emléke előtti tisztelgés, például *Mafalda*, *S. Martino della Battaglia*; a régi latin megnevezés felelevenítése a népi alak rovására, például *Centorbi* > *Centuripe*; kellemetlen, negatív tartalmú név kiiktatása, például *Cazzonne* > *Cantello*).

A nem nyelvészeti jellegű kiegészítő-tájékoztató adatokban (tengerszint feletti magasság, a járási székhely betűjele stb.) is gazdag szófejtések dominanciája szótárjellegűet kölcsönöz ennek a tömör és világos nyelvezetű kézikönyvnek, amelyben azonban a szerző az adatközlés mellett gyakran vitás elméleti kérdésekben is kifejti véleményét (például a pre-indoeurópai mediterrán nyelvvel, vagy az észak-olasz kelta eredetű helynevek megkülönböztetésével kapcsolatban). A választott téma átfogó jellege arra kényszeríti a szerzőt, hogy munkájában ne az adatok összességének bemutatására, hanem célszerű válogatással inkább módszertani sokoldalúságra törekedjen: kitűzött célját a bőséges anyag és a vonatkozó irodalom alapos ismeretének birtokában sikerrel valósítja meg.

FÁBIÁN ZSUZSANNA

Emidio De Felice: Nomi e cultura. Riflessi della cultura italiana dell'Ottocento e del Novecento nei nomi personali. Prefazione di Edoardo Sanguineti. Venezia, Sarin/Marsilio 1987. 286.

A genovai egyetem nyelvészprofesszorának tevékenysége elsősorban a szótáríráásra és a névtudomány művelésére összpontosul: az olasz vezetékek és keresztnévek szótárának közreadásával egyide-

jűleg tanulmánykötetekben is feldolgozta az olaszok névadási szokásait. *Nevek és kultúra* című, 1987-ben megjelent munkájában egyrészt feltárja azokat a tendenciákat, amelyek a politikai és a kulturális szféra és a névadás kapcsolatát jellemezték az olasz állam megszületésének korától kezdődően századunk közepéig; másrészt felvázolja az utóbbi évtizedek névadási szokásaiban bekövetkezett jelentős változásokat.

A kötet négy fejezete közül az elsőben azt vizsgálja a szerző, hogy a történelmi alakok és a politikai események (esetleg helyszínek) milyen hatással voltak a névadásra. De Felice részletes elemzéséből itt csak két példát ragadunk ki: a népszerű hősök vezetékeve önmagában vagy egyes alakváltozataiban gyakran válhatott keresztnévvé (pl: *Bixio*, *Bizio*, *Bisio*, *Bigio*); az első világháborús afrikai terjeszkedéssel párhuzamosan pedig számos földrajzi névből született keresztnév (pl: *Asmara/Asmarò*, *Asmarino*). — A második fejezet a kulturális és szórakoztató szféra, tehát a színház, a film, az irodalom, a zene, s e századtól a mozi és a sport hatását mutatja be az olasz névadási szokásokban. Ebben a részben a legnehezebb a szerző dolga: szinte lehetetlen ugyanis kimutatni, hogy egy-egy, a különböző műfajokban is feldolgozott és többször is visszatérő téma (pl: *Otello*, *Rómeó és Júlia*) melyik műfaji változatában és mikor hatott a legjobban a névadásban. Így azután a szerző rendszerint nem is próbálja meg műfajhoz és korhoz kötni a nevek gyakoribb előfordulásának indítékát, inkább csak utal a számbavehető irodalmi, színházi, filmfeldolgozásokra. Még a sport területén a legkönnyebb a dolga, hiszen például a *Tazio* keresztnév gyakorisága egyértelműen Tazio Nuvolari autóversenyző népszerűségével, vagy — ritka eset! — a *Nearco* keresztnév többszöri választása a harmincas évektől egy híres versenyparipa győzelmi sorozatával függ össze. Ebben a fejezetben a névválasztási szokások ismertetésével párhuzamosan számos kultúrtörténeti adatot is közöl a szerző (minden névadó személyiségről rövid életrajzi adatsorral, sőt, sok helyen illusztrációval is megemlékezik); így a nevek történetéből egyben az elmúlt század kisenciklopédiája is megformálódik.

Az utolsó két fejezet vizsgálati szempontja más, mint az előző kettő. A harmadikból azt tudhatjuk meg, hogy a névadási szokásokban — különösen az utóbbi időkben — egyre inkább előtérbe kerül az esztétikai szempont, tehát a szülők szívesen választanak szépen hangzó (pl: *Alma*, *Cinzia*, *Gigliola*), illetve pozitív jelentéstartalmú (pl: *Donata*, *Luce*) nevet gyermeküknek (különösen a

leányoknak). A negyedik fejezetben az új generáció névadási szokásait elemzi a szerző, és azért tárgyalja ezt a témát külön, mert véleménye szerint a hatvanas években az olasz névadás területén forradalmi változás zajlott le. Ennek következtében a kb. tízezres nagyságú gazdag olasz névanyag kb. 1300-ra csökkent, s ebből csak 1000 tartozik a hagyományos olasz nevek közé, a fennmaradó 300 idegen eredetű, illetve (a harmadik fejezetben tárgyalta) esztétikai szempontból választott nevek-ből tevődik ki. Tehát: a névtudományi vizsgálat tükrében is igazolható az a társadalom változásaira vonatkozó megállapítás, hogy *tömegesülünk*: karakterisztikus egyének-egyeniségek közösségéből egyre inkább divatos tucatsnevet viselő átlagemberek arctalan tömegévé válunk.

Az olasz társadalom és kultúra eredetének széttagoltsága ismeretében nem meglepő, hogy De Felice antropológiai vizsgálódásainak egyik következtetése megerősíti a sok más vonatkozásban is létező észak-dél különbséget. A szerző bizonyítja, hogy az olasz névanyag fentebb jelzett átalakulása inkább csak az északi területekre jellemző, a déli területek névadásában mind a mai napig megmaradt a hagyományos, évszázadok óta népszerű nevek dominanciája. Ennek a jelenségnek a szerző szerint három fő oka van: a déli emberekben erősen élnek a vallási tradíciók (szentek neve), ragaszkodnak a családdal kapcsolatos hagyományokhoz (a fiú továbbviszi az apa nevét), általában nehezebben fogadnak be minden újítást és divatot.

A számtalan összefüggésre rávilágító és adatokban rendkívül gazdag könyv még jónéhány gondolatáról ejtjenénk szívesen szót, így elsősorban a példaanyagból feltárható névadási tipológiáról (vezetéknevből: *Dannunzio*; idegen eredetű keresztnévből, eredeti vagy „olaszosított” változatban: *Wilson*, *Ives*; földrajzi névből: *Bengasina/Bengasino*; köznévből, kicsinyítő képzővel is: *Armistizio* 'fegyverszünet', *Guerrino* 'háborúcska'; tulajdonnév helyett a jelölt szokásos jelzőjéből: *Nizzardo* = Garibaldi). Meg kell elégednünk azonban néhány, a feldolgozás módszerére vonatkozó megjegyzéssel. De Felice könyvének egyik legfőbb érdeme, hogy szinte alig közöl statisztikai táblázatokat vagy százalékos kimutatásokat, ugyanakkor tudjuk, hogy az anyag gyűjtése mindenre kiterjedő figyelemmel, feldolgozása pedig modern eszközök felhasználásával történt (minderről: 119–202. és 241–264.) Az egyes fejezetek tagolása, a fejezeteken belül az utalások rendszere és a kötetet záró mutató nem a professzor pedantériájáról, hanem didaktikai érzékéről tanúskodik. Mindezek révén De Felicének

ez a munkája — ahogyan azt E. Sanguineti a kötethez írt szellemes előszavában megfogalmazta — nemcsak szakkönyv, hanem egyben az olasz „személynevek regénye” is.

FÁBIÁN ZSUZSANNA

Calogero Giardina: *L'imaginaire dans les romans de Raymond Radiguet*. Paris, Didier Érudition 1991. 399.

A tanulmánykötet Radiguet *A test ördöge*, illetve az *Orgel gróf bílja* című kisregényének elemzésére vállalkozik. Előszavában a szerző a következőkben foglalja össze célkitűzését: „A regényeket szövegelemzés révén próbáljuk magyarázni. Eljárásunk lényege, hogy összehangoljuk a stilisztikai és az irodalmi megközelítést.” Az esszé címe és e sorok olvastán a regénybeli fikció világába nyerhető beavatást váránk. Esetünkben azonban, mint látni fogjuk, egy sajtóságos módon leszűkített, klasszikus retorikai elemzésről van szó, amelyet a különböző szövegvariánsokra vonatkozó részletes filológiai jegyzetek egészítenek ki. A tanulmány három nagy fejezete a regényekbeli tulajdonnevek, a hasonlatok és a metaforák rejtett utalásrendszerét, illetve szerkezetét vizsgálja.

A hasonlatokat és a metaforákat tárgyaló fejezetek felépítése lényegében azonos. A szerző először szisztematikusan sorra veszi a két kisregény említett alakzatait, elsősorban nyelvi-szerkezeti szempontok alapján. (Például a „plus + adj. + que”, „moins + nom”, „comme + dans” stb. képlettel leírható hasonlatok, illetve a „metafora + copula”, „metafora + de vagy du”, főnévi metafora, igei metafora stb. alakzatnak megfelelő metaforák.) Az egyes kategóriákba tartozó alakzatokat minden esetben idézi, és megadja a regényekben való előfordulásuk pontos számát. Ez az első látásra talán kissé rigorózusnak tűnő „seregszemle” valójában nagy gonddal összeállított kalauz, amely lépésről lépésre feltárja Radiguet frappánsan csillogó, kifinomult stílusának belső nyelvi okait. Külön kitér a közhelyek (loci communes) gyakori alkalmazására, amely a szürrealizmus nagy korszakában Radiguet hagyománytisztelőtét hangoztatja. Ez a típusú banalitás az eredetiséget nemhogy kizárja, de bizonyos kislék bővítésével vagy szokatlan szövegösszefüggésbe helyezésével éppenséggel a meg-hökkentés eszközüvé válik. Ezután a hasonlatokat és a metaforákat tárgykörük szerint csoportosítja, ilyen például a víz, a halál, a szerelem vagy a növényvilág. Végül a szerző a szövegvariánsok figyelembevételével kimutatja, hogy Radiguet

az előzőekben tárgyalt alakzatokat miképpen módosította, hagyta ki teljesen vagy őrizte meg a kisregények végleges kiadásában.

A tulajdonnevek fejezetében a szerző először valóságos földrajzi nevekről ír, amelyek az általános retorikai eljárás szerint a hitelesség látszatát (verisimilitudine) hivatottak keltetni. Tanulmány szerzőnk kétségbevonja ezt az egyoldalú szándékot, hogy azonban mi a célja Radiguet-nak e földrajzi nevekkal, egy meglehetősen ellentmondásos állítással magyarázza. Egyfelől azt olvassuk, hogy Radiguet, Balzac nem lévén, nem gondol a földrajzilag és a történelmileg reális környezet ábrázolásával, mert a fő hangsúlyt az emberi pszichikum folyamataira helyezi. A helységnevek tehát csupán színezik a történeteket. Másfelől, a következő oldalakon az áll, hogy e földrajzi nevek mintegy polarizálják a regényvilágot, abban az értelemben, ahogy Rousseau állítja szembe a főváros romlottságát az ideális vidékkel.

A két kisregényben kevés magyarázatra szoruló vagy tágabb összefüggést sejtető személynév fordul elő, ezért eltűzöttnek tűnik az a Barthes-ra történő hivatkozás, mely szerint a nevek irodalmi funkciójukat elsősorban egy többé-kevésbé misztikus célzás-hálózat megteremtésével töltik be. Nem hiszük, hogy kimerítő magyarázatra szorúlva például a Messager, a Marin, vagy a Duc és a Vigoreux név. Ugyanakkor elkerülni látszik a szerző figyelmét az az igazán lényeges momentum, hogy Orgel gróf neve az orgueil („góg”) szón kívül talán összefüggésbe hozható az orgia szóval, amelybe egyébként nem csak a regény befejezése, hanem az egész történelmi korszak torkollik. Ebben a viszonylatban az ártatlannak tűnő szerelmi románc egy valódi boszorkányszombat kulisszái között bomolódik, amelynek lidércfényei csak a Mario és a varázsló tűzcsóváival felelhetnek. Az esszéíró hosszasan elidőz Mirza (*Orgel gróf bája*) nevénél, akinek említése valóban kétségtelen utalás a *Perzsa levelek*re, jóllehet nem pontosan abban a filológiai összefüggésben, vagy nem csupán abban, amelyet a szerző felvázol. Mirza a perzsa herceg, a természetes naivitás principiumának megszemélyesítője, akire azért van szükség, hogy unokahúga, a 15 (!) éves özvegy hercegnő színre léphessen és a báli jelenetben egy különös értelmű párhuzam egyik elemévé váljon (François-hercegnő, illetve Mahaut-Narumov).

Ugyancsak vitatkoznunk kell a szerző egy bizonyos okfejtésével, mely szerint annak, hogy Radiguet a földrajzi nevekkal nem a verisimilitudine követelményét szolgálja, legfőbb bizonyítéka, hogy

a kisregényekben megjelenő I. világháború csupán az említés szintjén keresztezi az eseményeket. Ez a nézőpont rendkívül félrevezető. Nem kell ugyanis történelmi tényfeltáró regényfolyamot írni ahhoz, hogy egy esemény alapvetően meghatározza a cselekményt. Igaz ugyan, hogy Radiguet eszközeiben kerül a realizmusnak még a látszatát is, viszont mindkét kisregény kivételes és egyedülálló alaphelyzetét a háború ugyancsak kivételes és egyedülálló időszaka szolgáltatja. Radiguet központi témája a világháborús öldöklés zűrzavaros viszonyai közt kibontakozott szerelemre összpontosuló harmóniakeresés, amely *A test ördögében* végeredményben céljához ér, habár egy megtisztító tragédia árán, az *Orgel gróf bája*ban azonban a harmónia végleges elvesztésében összegződik.

A tanulmány igazán érdemi és üttörő jelentőségű része a hasonlatok és a metaforák világának fejtegetése. Az előző ígéretével ellentétesen az elemző nem fog a stilisztikai és az irodalmi szempontú megközelítés összehangolásába, hanem mindvégig szigorú határt szabva a két „műfaj” között, objektív hangú, fegyelmezett, nagy gondokkal kidolgozott esszét ír. Mindössze a nevek ürügyén tett kijelentések némelyike hagy némi kétséget maga után, de ez csupán azért történhet, mert a szerző itt akaratlan kitérőt tesz a szubjektivitásra erősen hajló irodalmi kritika ingoványos talajára.

HAJDUFY ESZTER

Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. (Zalaegerszeg, 1986. október 8 – 10.) Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Zalaegerszeg, 1989. 389.

A hazai névtudomány nyelvészeti szempontú vizsgálataiban talán éppen az a szakmai alázat a legvonzóbb vonás, amellyel művelői — saját tudományágukon belül — megpróbálják szisztematikusan keresni és megtalálni a bármiféle politikától, mindennapi érdektelen csatározásoktól mentes törvényszerűségeket. A névtudomány honi nyelvészei döntő többségének kutatási alapelve megegyezik *Fehértói Katalinnak*, az 1986-ban Zalaegerszegen rendezett és Pais Dezső emlékének szentelt, IV. névtudományi konferencián előadott, a Pais Dezső névvonatköztatási módszerét elemző és jelenkori alkalmazhatóságát mérlegelő tanulmányának kicsit óvatoskodó intelmével: „Tehát ne arra törekedjünk, hogy néhány név jelentését jól-rosszul megfejtsük, hanem minden erőt mozgósítva előbb gyűjtsük össze a neveket, rendszerezzük,

vizsgáljuk meg előfordulások helyét-idejét, kép-zésük módját, hasonlítsuk össze a történelmünk folyamán velünk együtt élő és a szomszédos népek névrendszerével. Ha ezeket a munkákat elvégeztük — és még élünk — akkor következhet a személynevek megfejtése, értelmezése, jelentésük megadása...” (Az Árpád-kori névnyvatkozatás vitás kérdései — 227–228.)

A vaskos kötetben szereplő nyelvészeti szekci-óelőadások (a névtan két legfontosabb névtípusa: I. a helynevek — II. a személynevek körében) túl-nyomó hányada pontosan ennyit és ezt teszi: hi-hetetlen energiával összegyűjti, regisztrálja, adattárba rendezi, esetleg tipologizálja a fellelhető adato-kat. (A „név” szavunkat egyébként Horváth Kata-lin: *Még egyszer név szavunk eredetéről* (355–359.) című szekcióelőadásában a „nem” [’faj’] szavunk-ból eredezteti; véleménye szerint a ’nem’-ből kettős szóhasadással jött létre a ’név’ és a ’nép’ szavunk.)

Az átfogóbb beszámolókra módot adó plená-ris előadásokban Solész Katalin áttekinti az utóbbi évtizedek magyar onomasztikai eredményeit és fel-adatul szabja egy égetően szükséges tulajdonnevek helyesírási szótárának elkészítését (*Név kutatás és névkultúra* — 13–18.).

Kiss Lajos rendkívüli fáradhatatlansággal és filo-lógusi alaposággal sorolja fel az európai névtudo-mány művelőit és eredményeit az 1969-es buda-pesti, II. névtudományi konferencia óta (*Az euró-pai névtudomány utóbbi másfél évtizede* — 18–31.).

Ördög Ferenc az 1980–1986-os évek közti föld-rajzi névkutatásra és gyűjtésre vonatkozó tételeket állítja elének lenyűgöző adattárában (*A földrajzi ne-vek gyűjtése, kutatása, 1980–1986* — 31–47.).

Hajdú Mihály a személynevek (családnevek, ke-resztnévek, ragadványnevek) és az egyéb tulajdon-nevek (állatnevek, irodalmi nevek, intézményne-vek, különleges nevek) kutatását átfogó tanulmá-nyában beszámol a viszonylag rövid idő alatti impo-záns hazai kutatási eredményekről, onomasztikai kiadványokról, sorozatokról és egy nélkülözhetet-len névtani bibliográfiát sürget. (*A személynevek és az egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása, 1980–1986* — 47–61.).

Külön szekciócsoportba kerültek az irodalmi névadás témakörébe tartozó üdítő dolgozatok. A Kosztolányi-novellák névválasztásáról Magyar-laki Józsefné (303–306.), Juhász Gyula névadá-si motívumairól Vitányi Borbála (313–317.), Jó-zsef Attila névvarázs-elméletéről Tverdot György (386–389.) értekezik.

Howard Felperin: *The Uses of the Canon. Elizabethan Literature and Contemporary The-ory*. Oxford, Clarendon Press 1990.

A kötet a szerzőnek azokat az eddig publikálat-lan vagy csak Ausztráliában publikált tanulmánya-it tartalmazza, amelyek az anglisztika válságának enyhítéséhez kívánnak hozzájárulni. A probléma kulcsát Felperin — részben az új historizmussal karöltve, részben pedig annak ellenében — a de-konstrukció berkeiben keresi. Az anglisztikának a posztindusztriális társadalmakban betöltendő jö-vőbeli szerepével kapcsolatban az irodalmi kánon tekintélyének visszaállítását rendkívül fontosnak tartja az oktatásban.

A kötet első tanulmányában Coleridge Shakes-peare-kritikája és Edward Malone XVIII. századi „új” historizmusa kapcsán vizsgálja ezeket a prob-lémákat. Coleridge Shakespeare-t időtlen gén-i-usznak tartja, és azzal, hogy saját kora fölé he-lyezi őt, mintegy propagálni akarja az angol drá-maíró munkáit. Malone azonban demisztifikálja a Shakespeare-i szövegeket, amikor először tesz közzé tudományosan feldolgozott, filológailag is hiteles Shakespeare-szöveget. Mítoszalkotás és mít-oszrombolás dinamikáját elemezve a szerző Frye erosz-konceptiójára hivatkozik. A *Téli rege* talá-nyai kapcsán a tárgyakat és a személyeket életre keltő, majd ismét fikcióvá alakító nyelvi mágia-ra hívja fel a figyelmet, amely a reneszánszban művé-szi utánzás és költői invenció nyílt összecsapásokor került az érdeklődés középpontjába. Az előbbi ta-nulmány gondolatmenetét követve a Shakespeare-szonettek hölgyének feketeségét a nyelvi frusztrá-ció tudatosulásával és a saját erejére ébredt költői világ projekciójával hozza kapcsolatba.

Donne és Marlowe írásainak XX. századi fogad-tatása kapcsán az új kritika és az új historizmus módszerét mint kulturális propagandát értelme-zi. More játékelmélete kapcsán a rendszeresség és az önkorekció hiányának tudatosulását viz-sgálja a XVI. századi utópiákban. Külön fejezetet szentel az új historizmus két fő irányának, az ame-rikai „kultúrpoétika” és a brit „kulturális materi-alizmus” vizsgálatának. Ez utóbbi kapcsán a tör-ténelmi materializmus szellemi transzformációjáról beszél, amely szerinte kevésbé fojtja el a politi-kai szubverziót, mint amerikai társa. A kulturális materializmussal kapcsolatban Felperin jövő irán-ti nosztalgiairól beszél, amelyen nemcsak az angol drámaírárs nagy korszaka iránti sóvárgást ért, ha-nem egy valóságos szellemi otthon megteremtésére irányuló vágyat is. Az utolsó tanulmány *A vihar* új historista olvasata ürügyén az elmúlt két évtized

kritikai fejleményeit értékeli, miközben az irodalmi kánon sokféle értelmezésén töpreng.

A jól szerkesztett és akár kiegészítő tankönyvként is használható kötet egyetlen hiányossága, hogy a hivatkozott szakirodalom csak lábjegyzetben szerepel.

KATONA GÁBOR

Wörterbuch der Mystik. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler, herausgegeben von Peter Dinzelbacher. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1989. 540 (Kröners Taschenausgabe Band. 456.)

A misztika szótárának szerkesztője — a jól ismert középkorkutató, a salzburgi egyetem tanára — nem vállalkozott arra, hogy újabb választ adjon az oly sokszor feltett és annyiféleképp megválaszolt kérdésre: mi a *misztika*. Nem kísérletezik meghatározásával. Annál kevésbé, mert bár a kötet címszavai nem rekesztik ki az antik, a zsidó, az iszlám és az ázsiai vallásokat, az érdeklődés előterében mégis a keresztény misztika áll. Dinzelbacher az előszóban a keresztény misztika meghatározásánál a középkori teológus és misztikus, a ferencesrendi Bonaventura di Bagnoregio klasszikussá vált definícióját fogadja el: a misztika tapasztaláson alapuló istenismeret: „cognitio Dei experimentalis”. A fogalmat kiszélesítve a misztika az embernek azon törekvése, hogy istennel már ebben a világban közvetlen kapcsolatba kerüljön, mégpedig személyes tapasztalás útján. A szótár — szerkesztőjének szándékából következően — a keresztény felekezetek közül azokat sem hagyja ki, amelyeket egykor eretneknek vagy tévelygőknek bélyegeztek.

A címszavak nagy része a katolikus egyházhoz tartozó személyeket tárgyalja a történelmi adottságoknak megfelelően, miután a XVI. században bekövetkezett hitszakadásig csak a római, illetve az ortodox egyház működött. A kötet a gyakorlati misztika mellett nagy teret szentel az élménymisztikának, mely utóbbi a nyugati kereszténységben jórészt nőspecifikus. E tény magyarázza, hogy a címszavak gyakran kevésbé ismert női misztikusokkal is foglalkoznak, bár az itt feldolgozottak száma csak töredéke a számon tartottaknak, például az egyházi irodalom Spanyolországban hatezerre becsüli a női misztikusok számát.

Helyet kaptak a kötetben az elméleti misztika képviselői és műveik is (Origenész, Bernhard, Eckhart stb.). Jelentőségben és terjedelemben fontosak azok a címszavak, amelyek a nemzeti, rendi, illetve hitbéli misztikákat dolgozzák fel (pl. francia,

angol, illetve ferences, illetve iszlám stb.). Fontosak a misztikus irodalom körébe tartozó műfajok címszavai, a fogalmak magyarázata stb.

A kötet — a szerkesztő törekvéseiből és az eltérő beállítottságú munkatársi körből következően — felfogásában nem egységes, és a megközelítési módok is eltérnek egymástól: hol a felekezeti, hol a történelmi, hol pedig a teológiai szemlélet érvényesül jobban. (A szerzők a címszavak alatti névaláírással vállalják írásukat.) Az ökumené gondolata éppúgy jellemzi a kötetet, mint a tudományos megalapozottság. Az egyes címszavak alatt a legfontosabb vonatkozó irodalom is helyet kap. Ki kell emelnünk a kitűnő utalási rendszert, amely az idegen nyelvű szavaknál és személyeknél, a kevésbé ismert kifejezéseknél gyakorlati utalásokkal segíti a tájékozatlanabb olvasó eligazodását.

A hasznos kötet a Kröner-kiadó többi zseblexikonával együtt nagy segítség mindazoknak, akiknek nem áll mindig módjukban, hogy az olvasmányaikban előforduló és magyarázatra szoruló személyeknek vagy fogalmaknak a könyvtárak kézikönyveiben nézzenek utána.

T. ERDÉLYI ILONA

Manfred Lurker: Lexikon der Götter und Dämonen. Namen — Funktionen — Dämonen. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1989. 604. (Kröners Taschenausgabe Band. 463.)

A mítoszalkotás a kultúrtörténet fontos jelensége. A primitív, illetve ősi kultúrákban a mitológia volt a világ megértésének fő formája. Az ember ennek segítségével remélte felfogni, értelmezni az őt körülvevő világot. Minden vallás alapvető kinyilatkoztatása, hogy vannak emberen kívüli, emberfeletti hatalmak, és függünk tőlük. Ezek az erők istenek és démonok alakjában jelentek meg; az ősi kultúrákban ők tették felfoghatóvá az ember számára a természeti jelenségeket, például a vízben, a tűzben, a napban, a holdban stb. megismeréséhez, illetve a démonok segítségével. (Az „isten” persze nemcsak a külső világból jutott el az emberhez, hanem a vallásos élményen keresztül is, mint például az érzelm képviselője, a felfokozottság stb.)

Minden vallásnak külön konvenció-világa és szimbólumrendszere van, bennük fejlődnek ki a magasabbrendű lények funkciói, szemlélete és birodalmuk törvényei. A másítható vagy hitetlen — a konvenciók és a szimbólumrendszer ismeretének hiánya következtében — szükségképpen kívülre kerül ezen a világon, aminek eredménye gyakran

az elutasítás vagy a szembefordulás. Az „istenek” és a „démonok” fogalmának más a jelentősége minden hitvilágban, például a hinduizmus vagy a buddhizmus számtalan istene nem jelent többet, mint amit a monoteisztikus kereszténység anyagai vagy szentjei jelentenek. Az átmenet meglehetősen cseppfolyós közöttük: egyes népeknél a kereszténység felvétele után a rossz istenek az új vallásban ördögi lényekké változtak.

A Kröner-kiadó nehéz feladatra vállalkozott, amikor a szűkre szabott területi korlátok között igyekezett minden jelentősebb megszemélyesített emberfeletti lényről egy-egy címszóban áttekintést adni az antik kultúrák hitvilágában élőkről éppúgy, mint a mai vallásokról. Számos címszó a természeti népek mitikus alakjairól is megemlékezik. A mondakörök vagy hősmondák alakjai csak abban az esetben kaptak helyet, ha azok isteneknek nyilvánítottak, mint például Aeneas vagy Heraklész, ellenkező esetben pedig kimaradtak a kötetből, így a kelta mondák Arthur királya vagy a germánok Siegfriedje. Ugyanez az elv érvényesült a vallásalapítók esetében: szerepel Buddha és Lao-Cse, de hiányzik Mohamed és Zaratusztra. Krisztus alakját sem foglalták címszóba.

A 2200 címszót tartalmazó kötet elsősorban nem a vallástörténet iránti érdeklődést elégíti ki, hanem azoknak nyújt hasznos eligazítást, akik az olvasmányaikban előforduló ismeretlen istenségek vagy démonok magyarázatára kíváncsiak. A tájékozódást a 140 lapnyi mutatók segítik, amelyek az egyes istenségek, démonok stb. állandó jelzőit, a nevek eltérő írásmódait, illetve egyes funkcióit, a természetfeletti világ képviselőinek szimbólumait, motívumait, valamint az egyes népek és vallások istenségeinek felsorolását tartalmazzák. A mutatókban a betűrend érvényesül.

„A népek és vallások” mutatóban Magyarország alatt a következők szerepelnek: „Ármány, Baba, Boldogasszony, Fene, Guta, Hadúr, Isten, Ördög, Sárkány”. A Boldogasszony, az Isten és a Sárkány esetében a szerző megadja a forrást, az 1973-ban megjelent *Wörterbuch der Mythologie* második kötetét, amelynek vonatkozó címszavait M. de Ferdinándy írta. A többinél a szerző feltehetően egy 1922-es kiadványra támaszkodott: A. Brückner: *Osteuropäische Götternamen. Ein Beitrag zur vergleichenden Mythologie* (Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 50/1922.) A „Baba” azonos a Vasorrú Bábával, a „Fene” magyar démonként szerepel, a „Guta” a betegség démona, az alvilág, a sötétség megtestesítője. Az „Ármány” címszó utal Vörösmartyra, a „Hadúr” esetében

azonban a költő neve nem említetik, csak Ármánnyal való szembeállításra a XIX. század első felében. Megtudjuk továbbá, hogy a név, a hadak vezére, a hadak istene a régi hagyományokhoz kapcsolódott, melyek szerint a magyarok főistenét a római hadistenhez, Marshoz hasonlították. Az „Ördög” a régi magyaroknál a sötétség világát testesítette meg, a kereszténység felvétele után lett a „diabolus” magyar megfelelője.

A Kröner-kiadó népszerű zsebkönyvsorozatának ezen kötete nagy segítséget nyújt a mitológia, a vallástörténet iránt érdeklődőknek éppúgy, mint azoknak, akik az olvasmányaikban előforduló ismeretlen istenségek és démonok magyarázatára kíváncsiak. Ennek a kötetnek helye lenne minden szélesebb érdeklődésű olvasó mégoly szerény házi segédkönyvtárában is. Nagy érdeme, hogy segíti az ismerethiányból fakadó előítéletek vagy tévhittek oszlatását, a másság jogának elfogadtatását, azaz a toleranciát, de alkalmas arra is, hogy felkeltse az érdeklődést a számunkra idegen mitológiák, hitvilágok iránt.

T. ERDÉLYI ILONA

Péter Sárközy: *Letteratura ungherese — Letteratura italiana. — Momenti e problemi dei rapporti letterari italo — ungheresi.* Roma, Carucci editore 1990. 248.

„Olasz könyv, melyet egy magyar ember írt.” Hasonló feladatra nemigen vállalkozhatott más, mint az a Sárközy Péter, aki — az ELTE Olasz Tanszékének docenseként és a római La Sapienza egyetem magyar tanszékének vezetőjeként — egyaránt megbecsült képviselője a magyarországi italianisztikának és az olaszországi hungarológiának. Utóbbi minőségében írta *Letteratura ungherese — Letteratura italiana* című könyvét. A kötet cím Szauder József 1963-ban megjelent könyvére, az *Olasz irodalom — magyar irodalomra* emlékeztet. Szauder egyszersmind a legtöbbet idézett szerző Sárközy művében, melynek jellege és szemlélete mégis erősen különbözik az „elődétől”. S különbözik a magyar — olasz irodalmi kapcsolatokról az Akadémiai Kiadó által olasz nyelven megjelentetett könyvsorozattól is, noha tematikájuk rokon. Mind Szauder könyve, mind az Akadémiai-sorozat, tudniillik, tanulmányokból építkezett, ami elkerülhetetlenül — a műfaj természetéből adódóan — bizonyos szaggatottsággal és „hézagossággal” járt; míg Sárközy könyve monografikusabb, egységesebb, tárgyalásmódja folyamatosabb.

A kötet három szorosan összetartozó részből áll.

Az első „az olasz – magyar kulturális kapcsolatok kutatásának egy évszázadát”, annak eredményeit foglalja összes az olasz – magyar irodalmi komparatistika alapművének tartott *Zrínyi és Tasso* című 1859-es Arany János tanulmánytól 1990-ig, a könyv megjelenésének évéig.

A középső és — bizonyos értelemben — legfontosabb rész, mely mintegy a mű gerincét adja, „az olasz – magyar irodalmi kapcsolatok fejezeteit és problémáit” tekinti át. Itt mutatkozik meg legvilágosabban a mű két fő (és rokon) erőnye: rendkívül gazdag információkban, de nem vész el azok érdekében, szerkezete tömör, jól tagolt, áttekinthető, adatainak bősége és alapossága ellenére stílusa világos és lendületes. Nagyfokú objektivitás jellemzi mindvégig, a tények tiszteletét sugározzák értelmezései és értékelései.

Az „irodalmi kapcsolatok tíz évszázadának” fordulópontjait és legtanulságosabb problémáit elemzik a kötet harmadik részében olvasható tanulmányok. Legtöbbjüket a tizenhetedik századról, a Settecentóról szól, Sárközy Péter „kedvenc” századáról, melynek *Petrarcától Osszániig* című könyvét is szentelte. Különösen eredeti és gondolatébresztő az „árkádikus klasszicizmus és a magyar költészet újjá születése” kapcsolatait megvilágító fejezet, amely Faludi, Csokonai és Kazinczy példájával bizonyítja, az Arkádia új ízlésének és formáinak s a felvilágosodás eszméinek frigyé miként termékenyítette meg a Felújulás költészetét. Nem kevésbé tanulságos a „preromantika kérdését” vizsgáló fejezet. Szemben például Giuseppe Petroniával és „az új kritikai irányzatokat képviselő magyar kutatók zömével” Sárközy úgy látja, „a Walter Binni által *Il preromanticismo italiano* című könyvében kidolgozott koncepció alkalmas lehet arra, hogy kövessük és nagy sikerrel alkalmazzuk a tizenkilencedik századvégi és az új század eleji magyar irodalom bonyolult jelenségeinek elemzésében”, lévén az olasz és a magyar preromantika éppúgy rokon, mint az olasz és a magyar romantika, a Risorgimento és a reformkor irodalma. Annál különösebb, hogy mégis éppen a tizenkilencedik században lazulnak az olasz – magyar irodalmi kapcsolatok. Újbóli meg erősödésük egyik legnagyobb költői dokumentuma az *Isteni Színjáték* babitsi „dekadens” fordítása, amelynek Sárközy már több tanulmányt szentelt: a kötetet a „Dante mint a modern magyar költészet modellje” című fejezet zárja, mintegy bizonyítva Babitsnak azt a megállapítását, hogy „a nagyok... folytatják egymást századról századra, s kezét nyújtanak egymásnak a népek feje fölött”.

A jó könyv sosem korlátozódik egy közönség-

re: Sárközy Péter ugyan olaszoknak szánta „olasz könyvét”. de hasznos lenne, nemzeti irodalmunk mélyebb, árnyaltabb megértését segítené elő, ha magyar fordításban is napvilágot látna.

MADARÁSZ IMRE

Arbeiten zur deutschen Philologie XIX. Redigiert von Lajos Némedi unter Mitwirkung von Pirooska Kocsány. Debrecen, 1990. 110. (Veröffentlichungen des Lehrstuhls für deutsche Sprache und Literatur an der Lajos-Kossuth-Universität Debrecen.)

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Német Tanszéke *Arbeiten zur deutschen Philologie* (Német Filológiai Tanulmányok) című kiadvány sorozatának immár tizenkilencedik kötetét vehetjük kézbe. A korábbi számokhoz hasonlóan, ez a mostani is egyaránt tartalmaz irodalomtörténeti és nyelvészeti tanulmányokat.

Az első három dolgozat a német – magyar kapcsolatok köréből meríti tárgyát. Fried István néhány magyar irodalomtörténész az utóbbi évtizedekben megjelent, Adalbert Stifter munkásságával foglalkozó tanulmányát összegezve rámutat arra, hogy időszerű az osztrák író életművét kelet-közép-európai kontextusban is közelebbről megvizsgálni, hiszen művei sok tekintetben közel állnak a kelet-közép-európai régió irodalmaihoz. Mindezt bizonyítandó, Fried István felhívja a figyelmet néhány, Stifter és Eötvös József, illetve Stifter és Jókai műveiben található párhuzamra. Lengyel Béla dolgozatában Nietzsche magyarországi személyes kapcsolatait vizsgálja. Ezek közül a legfontosabb Nietzsche és Ferdinand Laban kapcsolata, levelezése. Laban két, a múlt század nyolcvanas éveiben megjelent esszékötetére ugyanis jelentős hatással voltak Nietzsche művei és Laban e két munkája a világirodalom legkorábbi Nietzsche-recepciói közé tartozik. Sonkoly István hat múlt századi német költő (Ludwig Uhland, Justinus Kerner, Emanuel Geibel, Theodor Körner, Friedrich Rückert és Heinrich Heine) magyar zeneszerzők által megzenésített költeményeiről ad áttekintést.

A következő két tanulmány tárgya a XX. századi német irodalom. Lichtmann Tamás Anna Seghers *A hetedik kereszt*, Kovács Kálmán pedig Heinrich Böll *Egy bohóc nézetei* című regényét elemzi.

A kötet további három dolgozata (Ursula Hille, Marja Järventausta és Kertész András egy – egy munkája) metodikai és nyelvészeti problémákkal foglalkozik.

LÓKÖS PÉTER

Polscy pisarze — uchódźcy a Węgry. Wybór i esej wstępny István D. Molnár. Warszawa, Węgiersky Instytut Kultury 1991. 206.

A varsói Magyar Kulturális Intézet újabb kiadványa egy olyan irodalomtörténeti témára épül, amelynek kölcsönös hagyományai a régmúltba nyúlnak vissza. „A lengyel menekült írók és a magyarság” témakörét bevezető esszéjében vázoló és hozzá válogatást nyújtó szerkesztő főleg a lengyel olvasók számára teszi hozzáférhetővé a szétszórtan publikált verseket, elbeszélés-, regény- és visszaemlékezés-részleteket. Közülük néhány, például a Kolozsvárt írogató K. Illakowiczówna vagy T. Fangrat, S. Wincenz írása a háborús években (1941–1943) Budapesten lengyeltől jelent meg, T. Sokól és K. Rychlewski írása pedig Varosban a negyvenes évek végén. A varsói közlések az ötvenes évektől újakkal, L. Kaltenbergh, A. Bahdaj, J. Lovell, K. Koźniewski, J. Prokop prózájával bővültek a hetvenes évek végéig. Altaluk sikerült a több generációból álló lengyel menekült írók sokszínű bemutatása, egyesek magyarországi társadalomrajzának és tájleíró emlékeinek földézése, az emigrációs élményvilág hiteles ábrázolásával járó tényezők, kritikák, rokonszenves emberi megnyilatkozások fölillantása. A legkiemelkedőbb egyéniség K. Illakowiczówna, a korabeli lengyel líra egyik legnagyobb alakja. Ő is, mint több menekült társa, itt kezdte meg fordítói munkásságát. Ady, Áprily, Petőfi, Tamási Áron, József Attila, Karinthy prózájának és költészetének fordítói kerültek ki közülük; a modern és klasszikus magyar irodalom lengyel tolmácsolása olyan eredményt is felmutathat, mint L. Kaltenbergh Madách drámai költeményének fordítása (*Tragedia człowieka*). Írói és fordítói tevékenységének párhuzamossága révén különös jelentőségűvé minősül a Molnár István által bemutatott írócsoport a magyar–lengyel kulturális érintkezések folyamata és a megújult irodalmi kapcsolatok szemszögéből is.

HOPP LAJOS

Jan Aertsen: *Nature and Creature*. (Thomas Aquinas's Way of Thought.) Leiden, E. Brill 1988. 413.

Szent Tamás halálának 700. évfordulója óta (1974.) százával jelentek meg tekintélyesebbnél tekintélyesebb súlyú és fajsúlyú tanulmánykötetek, ezek azonban sem az aquinói bölcs világképének huszadik századi relevanciáját, sem annak egységét

nem vizsgálták. Aertsen könyve a tomista gondolkodás általános irányát elemezve az életmű belső összefüggéseire hívja fel a figyelmet. A kiindulópont az ember tudásvágya, az a törekvés, amely a dolgokat eredetükhöz igyekszik visszavezetni. Így a könyv első részét az eredetek kutatásának szenteli a szerző.

A második fejezetet azzal a megállapítással kezdi, hogy a megismerés Szent Tamás számára nem más, mint demonstráció útján nyert betekintés valamely következtetés igaz vagy hamis voltába. Ezzel kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy az eredet keresésére irányuló emberi megismerést az eredet kettőssége, természeti létezés és teremtményi státusz problematikája érdekli. Aertsen könyve részletesen foglalkozik a görög filozófia physis-tanának és a kereszténység teremtménységről szóló tanításának szintézisével. Különösen fontosnak tartja a csodálkozásnak a tomista episztemológiában betöltött szerepét, csodálkozni ugyanis csak az ember képes, az állatot tudatlansága, Istent mindentudása teszi a csodálkozásra képtelenné.

A harmadik nagy fejezetben a szerző a kauzalitás, az igazságosság, az értelem és a mozgás módozatait, „hodológiáját” vizsgálja. A rendszer egységének kialakítása szempontjából Aertsen az állítások és a számok tudatos analógiájára hívja fel a figyelmet (határozottság, diverzitás, sorrendbe-állíthatóság), de az egyetemes cirkularitás gondolatáról sem feledkezik meg, hiszen Aquinói Tamás az isteni cirkularitást a három a priori létező attribútum és a szentháromság összevetésével igazolja (létezés-Atya, Igazság-Fiú, Jóság-Szentlélek). A szerző azt is lényegesnek tartja, hogy az emberi megismerés köre a legtágabb, mert csak az ember képes létét tudatosan visszavezetni eredetéhez.

A három, egymással megegyező és felcserélhető alapelv (ens, verum, bonum) közül a jóságot emeli ki, mert egyedül ez feltételezi a vágyat, amely az ember teremtményi státuszának dinamizmusára, kettősségére utal, amelyen belül maga a természet motiválja a kérdés és az ítéletalkotás módját.

Bár a könyv látszólag kevesebb eredeti gondolatot tartalmaz, mint amennyit az elő- és utószó ígér, rendkívüli filológiai alaposággal készült. Komparatistikai szempontból különösen értékessé teszik a lábjegyzetek és az ontológiai szempontú közvetlen szövegolvasat (close-reading), amely valóban új perspektívát nyithat a filozófus életművének értelmezésében.

KATONA GÁBOR

Les Humanistes et l'Antiquité Grecque. Édition par Mitchimi Ishigami – Iagolnitzer. Paris, Editions du CNRS 1989. 160.

A párizsi Institut de Recherche et d'Histoire des Textes-ben 1982 és 1987 között tartott szemináriumokhoz kapcsolódnak a kötet tanulmányai, melyek célja az, hogy rekonstruálják a humanistákat meghíltó antik görög szövegeket és eszméket. J. C. Margolin leírja a humanitás fogalmának történelmi és történelmen kívüli alkalmazása közti vitát: azt az alternatívát, amely fennáll azok filológiai magatartása közt, akik a „humanae litterae”-t csak a reneszánsz korának tulajdonítják és azok filozófiai attitűdjé közt, akik leginkább az ember filozófiáját értik benne, amely mindig időszzerű.

J. Paramelle emlékeztet a reneszánszban meglevő ezoterikus és hermetikus hagyományok fontosságára, C. Ramnoux pedig a titokzatos preszokratikus mitikus és poétikus gondolatvilágára, amely új életre kel a humanisták műveiben.

A. Tournon és M. Ishigami-Iagolnitzer az antik szkepticizmusnak a reneszánsz írásműveibe való beáramlásával foglalkozik. A humanista ízlésnek a paradoxon iránti vonzalma viszont nem annyira filozofikusnak tűnik, mint inkább egy antidogmatikus üzenet hordozójának, egy új tudomány és egy új erkölcs létrehozása érdekében.

A. Rochon az emberi méltóság fogalmát elemzi, amely jelentősen összefonódik a sors témájával és különbséget tesz a korai humanizmus (amely klasszikusan feszelen az életöröm magasztalásában) és egy második fázis között, amelyben mindinkább felértékelődik a szemlélődő élet és a világtól való menekülés.

Az egyén és a sors közötti kapcsolat témája visszatér A. Fontes-Barattonak a *Dekameron*-ról tett észrevételeiben. A városi társadalomnak a merkantil szellemű erkölcs és az arisztokratikus törvényhozás közötti megoldatlan feszültségekben kialakult válsága hátterét a szenvedélyek és az ösztönök kérlelhetetlen arányossága szolgál: a birtoklási vágy erejét csak felismerni vagy irányítani lehet, de megsemmisíteni vagy megváltoztatni soha.

G. Ouy feleleveníti a reneszánsz hajnalán megjelenő kulturális vitákat és versengéseket a franciák és az olaszok között. A kölcsönös csodálaton vagy a kultúra egyetemességébe vetett hiten túl visszatér a „Translatio Studii” témája Egyiptomtól Athénig, Rómáig, Párizsig.

E. Ornato ezekre szedi a francia humanizmus jelentőségéről és a francia humanistáknak a klasszikus szerzők újrafelfedezésében vállalt szerepéről folytatott vitát. C. Bozzolo mint a klasszikus szövegek

magyarázója történelmi szövegösszefüggésbe helyezi el Laurent de Premierfait életművét.

R. Aulotte hangsúlyozza, milyen erős befolyással voltak Plutarkhosz hősei (akikben egyébként az antikvitás emberének tökéletes kifejeződése öltött testet) az emberiség kialakulóban lévő új típusára. Ezek a hősök egy „humanizált humanizmus” megszületését segítették elő.

K. M. Mund-Dopche azt tanulmányozza, miért nem volt kedvező Aiszkhülosz fogadtatása a reneszánszban. R. Crahay, miközben a humanista hagyomány ál-antik szerzőit elemzi, a hamisítás intellektuális és egyetemes szerepére emlékeztet.

A képzeletbeli tanulmányozása a Cinquecentóban új látlatokat nyit a történelmi kutatás előtt, ahogy ezt C. G. Dubois hangsúlyozza, aki rekonstruálta azokat az állandó elemeket, amelyekkel az „imaginatio” jelentkezett: ez, távolról sem a világtól való menekülést jelentette, hanem olyan szintézis-erőként lépett fel, amely képes „szövevségeket” létrehozni és a természet mély összefüggéseit kifejezni.

C. Lauvergnat-Gagniere az antikvitás szerepét kutatja a „szabad gondolkodás” fejlődésében, tekintetbe véve Luciano di Samosata befolyását a XVI. századi Franciaországban. „Az antikvitás Voltaire”-jét tartják az ateista és a racionalista gondolkodás áramlata kiindulópontjának, és tőle merítették ihletet az új eszmék leghíresebb képviselői, mint Erasmus vagy Morus, hogy rámutassanak az egyházi személyek romlottságára.

C. Vecce pontos kutatást végez a reneszánsz könyvkiadás terén, tekintve, hogy a nyomtatás korán alapvető eszköznnek bizonyult az új ideák továbbadásához: a kéziratok felfedezése történetének egy fontos mozzanatát valójában a nagy humanista kiadó, Aldo Manuzio tevékenysége sugalmazta és ösztökölte, aki megosztotta figyelmét a piac logikája és a pedagógiai törekvések között.

A humanizmus jelentésének pontos meghatározása közben elkerülhetetlen a kérdés: mikor kezdődik a görög humanizmus? Az emberről való elmélkedés már Szókratész előtt elkezdődik és Kecskeméti J. végigtekint Homérosz, Xenophon, Hérakleitosz, Parmenidész és Demokritosz gondolkodásán, valamint azon az átmeneten, amely a felsoroltak pesszista emberközpontúságától a szofisták pedagógiai optimizmusáig ívelt.

M. de Gandillac Nicola da Cusa igéző gondolkodásmódját mutatja be dialógusainak tükrében. Cusano tudományos tudatlansága, úgy tűnik, felidéri a sokratészi ironiát: az egyszerű és előítéletek nélküli emberben, aki a természet isteni köny-

veit olvasta és nem a könyvtárak emberek által létrehozott könyveit, a velünk született igazság mutatkozik meg a hamis tudomány önhittségével szemben.

J. Chomarat Erasmus Platón iránti érdeklődését elemzi, s végül J. Irigoin emlékeztet arra, hogyan változnak a művek variációi és továbbadásuk a történelmi körülmények szerint.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy termékeny megfigyelésekben gazdag tanulmánygyűjteményt tartunk a kezünkben. Érdekes megfigyelni, hogyan jelennek meg örökségként a humanizmus jelenkori tanulmányozóban olyan jellegzetesen humanista magatartások, mint például a pontos utalás a szövegekre, a különböző tudományágak közötti áttekintés, és a tudományos kérdések megvitatására való kedv és hajlam. Mivel a humanizmus kutatói hozzászoktak, hogy ideák átültetését és írók újrafelfedezését tanulmányozzák, úgy tűnik, tanulmányuk tárgyával a végsőig képesek azonosulni. Robert Aulotte például, miután lelkiismeretesen kutatta Plutarkhosz utóéletét, megvalja, hogy eszténként újraolvassa a *Párhuzamos életrajzokat*.

ALESSANDRO SCAFI
(Róma)

Alodia Kawecka-Gryzowa: Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1988. 343+56 kép.

Az utolsó Jagelló király könyvtára valóban a reneszánsz kultúra impozáns emléke Lengyelországban. A négy–ötezer kötetre becsült egykori királyi könyvtár rendszeres gyűjtésének kezdetei I. Zsigmond uralkodásának utolsó éveire, illetve Zsigmond Ágost (1548–1572) trónra lépésének idejére tehetők. A waweli udvarban először A. Trzeciecki, Wilnóban Jan z Koźmina kapott rá megbízást. A korabeli viszonylatban kiemelkedő gyűjtemény rekonstruálásának eddigi eredményeit tükröző kiadvány 960 mű 590 kötet és 12 kézirat lajtromát adja közre, decimális rendben, mintegy félszáz fakszimile kíséretében. A ritka könyvtörténeti érdekességű szerzői bevezetés (5–124) a könyvtári kutatások szemléje során támaszkodik a korábbi jelentős publikációk (K. Hartleb, 1928–1929.; H. Barycz, 1939.; M. Gębarowicz, 1970., S. G. Lindberg, 1985. s mások) megbízható eredményeire, különös tekintettel a kb. harminc lengyelországi és több mint huszonöt külföldi egyházi és világi gyűjteményből való könyv ellenőrzésére s provenienciájára.

A királyi könyvtár történetének, az uralkodó és a könyvtári szolgálatban állók működésének ismertetése összefügg a humanista művelődés és a reneszánsz udvari kultúra egyetemes kérdéskörével. Kiemelendő a sorrendben második udvari könyvtáros, St. Koszutski a stockholmi királyi könyvtárból újabban előkerült kéziratok katalógusa, „Index Alphabeticus Librorum Iurisprudentiae in Bibliotheca D. Sigismundi II Augusti Polonorum Regis 1553”, amely 293 kötetet tartalmaz; a szintén tőle származó másik hiteles forrás, „Index librorum grammaticorum in Bibliotheca Sigismundi Poloniae Regis” elveszett. A külföldön, főleg svéd, orosz, litván, német stb. lelőhelyeken található királyi könyvek nagy száma (kb. 250) is érzékelteti az utolsó Jagelló történelmi viharok által szétszórta könyvtárának sorsát. Megemlítenéd két példány magyar vonatkozása; a katalógus 430. és 564. száma alatt G. Bartholomaeus: *Pro fide Christiana cum Turca disputationis...* (Cracovia 1548) szerzői dedikációval az OSzK Apponyi-gyűjteményében, A. F. Modrzewski: *De republica emendanda...* (Basileae 1559.) pedig a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában.

Külön is figyelmet érdemelnek az európai nyomtató műhelyekben készült reneszánsz kiadványok könyvkötéseire, a „superexlibris”-ekre vonatkozó észrevételek; 77 könyvben olvasható dedikációk, köztük M. Bielski, I. Calvinus, Łukasz Górnicki (Dworzanin polski), Greff Walenty–Bacfar (Harmonia musicarum...) J. Herbut, St. Hosius, J. Kochanowski, M. Kromer, S. Münster, St. Orzechowski, M. Rej, J. D. Solikowski, J. Wujek s mások szerzői tollvonásai, tudósok, historikusok, írók, költők, jezsuiták és protestánsok, erasmisták, a reformáció és az ellenreformáció alakjainak s műveinek jelenléte.

A gondos vizsgálatokkal rekonstruált királyi könyvtár állománya alapul szolgálhat a közép-európai reneszánsz művelődéstörténet további összehasonlító tanulmányozásához, közvetlen előzményül is az utolsó Jagellót hamarosan követő Báthory alatti lengyel reneszánsz udvari kultúra és művelődés újabb fejlődési szakaszához.

HOPP LAJOS

Mirko Tomasović: Marko Marulić Marul. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber 1989. 287.

A zágrábi egyetem komparatistája, Mirko Tomasović hézagpótló művel gazdagította az elmúlt években örvederessen fellendült Marulić-filológia eredményeit. A spalatoi moráleteológus és költő

bemutató monográfiája ma a legátfogóbb összegzés és rendszerezése mindannak, amit az utóbbi évek horvátországi és külföldi Marulić-kutatása produkált. A könyv iránti érdeklődést nagymértékben fokozhatja a szerzőnek ama nyilvánvaló szándéka, hogy az utóbbi négy évtizedben inkább csak a Judit-eposz költojéként méltatott Marulić mellett a latin nyelvű morálteológiai, illetve krisztológiai munkák sorát megalkotó szerző is méltó elismerést kapjon. Fontos ezt hangsúlyozni, mert az elmúlt negyven évben a horvátországi Marulić-méltatók jelentős hányada jobbra csak középkori kötődést, némelykor „ortodox” teológiai nézeteket vélt felismerni Marulić latin nyelvű munkáiban. Néhány, eddig elveszettnek hitt mű előkerülése (pl. a *De Veteris Instrumenti viris illustribus commentarium* Jeromos, Caesareai Eusebiosz, Josephus Flavius inspirációkat mutató terjedelmes munka), a morálteológia körébe utalható opusok (*De institutione bene vivendi*, *Evangelistarium*, *Quinquaginta parabola*) és a korabeli eszmetörténeti konstelláció szembesítésének lehetősége, vagy az idős Marulić Erasmus-reflexiója (egy Niger Tamásnak szóló ajánlás szövegeként került elő) egyként arra ösztönözhet a szerzőt, hogy igyekezzék árnyaltabb és tárgyyszerűbb képet rajzolni a kérdésről. Észrevételeit remélhetően több szempontból is hasznosítja majd a jövő Marulić-kutatása.

Tomasović egyébként biográfiái kérdésekkel exponálja könyvét, majd három nagyobb egység alfejezeteiben elemzi Marulić latin és horvát nyelven írott opusait a Kempis-fordítástól (*De imitatione Christi*) a Judit- és a Zsuzsánna-eposzon s a *Davidiason* át a drámai kísérletekig. Interpretációja nyomán markáns kép alakul ki a *devotio moderna* törekvéseit a humanista tudományosság eszményeivel és gyakorlatával ötvöző, Dantét és Petrarcát fordító, az európai törökellenes költészet XVI. századi spektrumát horvát és latin nyelvű textusokkal gazdagító, s a horvát eposzköltészetet megteremtő Marulićról. Az pedig már szükségszerű következmény, hogy a komparatistikát romanista szakemberként művelő Tomasović Marulić poétikai elveit körvonalaazva vitathatatlaná teszi az 1501–1524 között megalkotott életműben a reneszánsz imitáció-felfogás jelenlétét.

Könyve terjedelmének közel egyharmadát szenteli a Marulić-életmű horvát nyelvű szegmentumának, friss szemléletű elemzését adva — egybe-között — a két méltán híressé vált törökellenes költeménynek (*Molitva suprotiva Turkom* — *Imádság a török ellen*, *Tuženje grada Hjerzolima* — *Jeruzsálem városának panasz*), s természetesen a

horvát irodalomtörténetben korszakhatárt is jelölő Judit-eposznak (*Istorija svete udovice Judi t u versih harvacki slozema* — *Juditnak, a szent özvegynek története horvát versekbe szedve*). Ez utóbbi mű genezisééről, keresztény morálfelfogásáról éppúgy értekezik, mint műfaji és stilisztikai értékeiről — nem hanyagolva a jellemrajzokban tetten érhető reneszánsz jegyeket vagy a Petrarca-recepció tényét sem. De meggyőző fejtegetéseket olvashatunk a horvát eposz és az antik költészet (elsősorban Vergilius és Ovidius) viszonyáról is, mégpedig a bibliai forrással (*Judit könyve*) összefüggésben, jelezve ezáltal a mű kompozíciós erősségeit is. A spalato-i költői ui. bár a fő vonalakban a bibliai textus eseménytörténetét követi, kompozíciós elképzelései érdekében helyenként el is tér attól, s gazdag, főleg az antikvitásból származó motívumanyag recepciójával formálja azt a műfaj normái szerinti cselekménnyé.

A monográfus akarva — akaratlanul a Marulić-jelenség közép-európai jelentőségére is felhívja a figyelmet, hisz az eposz műfajának két fontos darabja (a horvát nyelvű *Judit* és a latin nyelvű *Davidias*) sajátos pozíciót biztosít Split költőjének a régió epikájának fejlődéstörténetében is. Az 1501–1520 között írott művek a kor törökellenes irodalmának vitathatatlanul legrangosabb darabjai (a *Judit* 1521–233 között három kiadásban jelent meg!), s abba a vonulatba sorolhatók, mint a 16. század nemegyszer tematikában is azonos magyar énekköltészete. (Elég pl. Tinódi és Sztárai Judit-feldolgozásaira, Tinódi Dávid és Góliát küzdelmét megéneklő munkájára utalni.)

A könyvet a Marulić-szakerőltészet 644 tételű tartalmazó bibliográfiája teszi teljessé.

LÓKÖS ISTVÁN

Gyenis Vilmos: Hermányi Dienes József, 1699 — 1763. Sajtó alá rend. S. Sárdi Margit. Budapest, Akadémiai Kiadó 1991. 132. (Irodalomtörténeti Füzetek 124.)

A szerző korán rátalált a *Nagyenyei Demokritos* írójának sokban ismeretlen erdélyi hagyatékára, de fölfedező kutatásai összefüggésének befejezését korai halála megakadályozta.

Munkássága a késői reneszánsz széppróza vizsgálatától a barokk prózai műfajokon keresztül a késői barokk irodalmi jelenségek tanulmányozásáig, a korai felvilágosodás összefüggéseinek feltárásáig terjedt. Eredményesen művelt színes kutatási tematikája árnyalta, gazdagította a magyar világi próza XVI–XVII–XVIII. századi hézagos

fejlődéstörténetét. Kedvelt témakörei a barokk kisépika és elbeszélő próza, az anekdota és az emlékirat, a nemzetközi vándor-anekdotakincs hazai hagyománya; a valós személyek anekdotikus megőrkítése, a felvilágosodás folyamatát előkészítő jelenségek részleges ábrázolása, társadalombíráló tendenciája, erkölcsrajza, a józan okosság, az értelem elmaradottság elleni küzdelme, világnézet és elvilágiasodás, mind olyan kérdések, amelyek a készülő Hermányi-monográfia tárgyköréhez tartoznak. A kulturális-irodalmi program körvonalainak kirajzolódása Hermányi munkásságában olyan új megfigyelés, amely az erdélyi művelődéstörténet szemszögéből is figyelemre méltó.

A befejezetlenül maradt Hermányi-monográfia elkészült testes, de nem végleges szerzői kéziratából S. Sárdi Margit próbált mintegy nyolc ívnyi (kevéseknek tűnő) terjedelemben rövidített, de a szerző gondolatmenetét tükröző tanulmányszöveget közölni. Tiszteletre méltó „adósság törlesztő” munkája elismerést érdemel; talán többet is közölt volna belőle, ha a kiadási lehetőségek módot adtak volna rá.

HOPP LAJOS

Le Baroque autrichien au XVIIe siècle. Études réunies par Gertrude Stolwitzer. Rouen, Publications de l'Université de Rouen 1989. 102. (No. 147.)

A tíz tanulmányt magába foglaló, ízléses kiállítású füzet a XVIII. századi osztrák barokkról szándékozik átfogó képet adni. Az értekezések főként a század második felét vizsgálják, a harmincéves háború utáni Habsburg-birodalom politikai, gazdasági, egyházi, művészeti és kulturális életét elemzik. Gertrude Stolwitzer bevezetője után Jean Béneger (Strasbourg) nagyobb tanulmánya I. Lipótól mint tipikusan barokk uralkodóról szól. Személyiségének három fő vonását emeli ki: meggyőződéses katolicizmusát, dinasztikus külteréstudatát és igen erős vonzódását az udvari reprezentáció — főként a színház és az ünnepségek — iránt. Ezt a képet tovább árnyalja Helmut Reinalter (Innsbruck) és Jean Nouzille (Strasbourg), mindketten a lipóti abszolútizmus politikai aspektusaival foglalkoztak. Stolwitzer írása a Lipót-féle gazdaságpolitika irányítójáról, Johann Joachim Becherről ad tájékoztatást.

Művelődéstörténeti szempontból különösen érdekes Jean Michel Thiriet (Saint-Cyr) értekezése a Lipót szolgálatában álló itáliaiakról. Megállapítja,

hogy uralkodása alatt 323 olasz élt Bécsben, közülük több mint százan zenészek voltak, a többiek között orvos, diplomata, tolmács, nyelvtanár, táncmester, kereskedő, építész, katonatiszt, pap egyaránt akadt. Igen sokan az ausztriai (főként bécsi) szellemi élet valamely vezető posztját töltötték be. Ennek figyelembe vétele a magyar barokk-kutatás számára is fontos. Továbbá arra is felhívja a figyelmet a szerző, hogy a német és a latin után az olasz volt a leghasználatosabb nyelv a barokk kori Bécsben. Más szóval: az olasz volt az első számú élő idegen nyelv a Habsburg-udvarban, s ez a tény a magyar — olasz kapcsolattörténeti kutatásokban is az eddigieknél nagyobb hangsúlyt érdemel.

A további tanulmányok közül egyik a korszak osztrák barokk zenéjével (Antoine Battaini, Monaco), a másik építészetelméletével (Michael Krapf, Wien), a harmadik Georg Raphael Donner szobrászai tevékenységével foglalkozik (Jean Philippon, Nice). Két írás irodalomtörténeti érdekű: Jean Schillinger (Tonnerre) a kor politikai publicisztikájáról szól, Roland Edighoffer (Párizs) pedig Catharina Regina von Greiffenberg osztrák barokk költőnő munkásságát méltatja.

Összességében a kötet az interdiszciplináris módszer révén jó áttekintést ad a Lipót-kor politikai és szellemi életéről, s nem csupán a francia és az osztrák, de a magyar kutatás számára is számos tanulságot nyújt.

BITSKEY ISTVÁN

Fenyő István: Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842. Budapest, Akadémiai Kiadó 1990. 499.

A kötet alcíme a kritikai gondolkodás reformkori történetét ígéri, amelyen keresztül bepillantást nyerhetünk „a korszak egész szellemi valóságának alakulásába” (474.) Nos, ha van időszak, amikor meglódul az idő, és amikor egymásba toluló események, valamint az egymásnak ellentmondó történelmi szerepek egyidejűsége kihívást jelenthet a korabeli és a mai reflexió számára, akkor a magyar reformkor az volt. Tudjuk azonban azt is, hogy a gondolkodás az egységet (vagyis az áttekinthetőséget) keresve szükségszerűen egyenműsít. Mégpedig egy bizonyos szempont szerint. Ez törvényszerű, és a kortársak számára nem jelent különösebb problémát, hiszen közvetlenségükben élnek meg a többi potencialitást is. Másként fest a kép akkor, amikor egy vezető szerepre szert tevő

irodalmi csoport saját nézőpontját átmenti az irodalomtörténetírásba is, és visszamenőleg igazolja a történeteket. Ami a triász esetében meg is történt.

Az, hogy a Toldy-adta szempontok látnansen mindmáig meghatározók, és hogy gyakran eszméi és értékbeli mintaként is szolgálnak, bizonyos módon Fenyő István monográfiája is elárulja. Azt, persze, a recenziens tudatosítja, hogy — lévén a triász a vizsgált korszak főszereplője — az ő teljesítményét kell a középpontba állítani. Ezzel nincs mit vitázni, sőt, pozitívan értékelendő az a teljesítmény, amely a könyv lapjain megjelenődik. A szerző ezirányú anyag- és szekundér irodalomismerete minden kívánnivalónak megfelel. A korrall ismerkedők a kötetet haszonnal forgathatják, és benne minden alapvető információt fellelhetnek. Az egyes fejezetek tartalma és arányai adekvátak, ezúton tehát a szerző nem tesz torzító kivételeket.

Bírálatlag kell azonban megemlíteni azt, hogy a „Mérleg és zárszó” című fejezet kiegyensúlyozott általános értékelései nem mindenben párhuzamosak a megelőző fejezetek leírásaival. Mire gondolok? Arra, hogy egy korszak egész szellemi valóságát akkor, amikor egy történelmi ruptúra a tárgy, nem elegendő kizárólagosan az uralkodó irányzaton keresztül bemutatni. Főként nem akkor, amikor a múlt sajátos befejezetlenségeként e régióban, a történeti kutatás nemcsak megismerés, hanem tanulságok feltárása is egyben. Egy példát hozok fel ennek illusztrálására. A szerző a nyolcadik fejezetben kiemelten foglalkozik az „Athenaeum körüli zajgások”-kal, tehát a triász és Csátó vitájával. Eközben egyetlen helyen idézi csak Csátót (ekkor is tendenciózusan), míg az egész vitát Bajza érvein keresztül mutatja be. Kiemeli Bajza állítólagos legnagyobb erényét e polémiában: logikai erejét. Aki azonban alaposabban utánanéz a vita előzményeinek, felfedezheti, hogy Bajza „logikája” az Ochtinay álneven író szerző (valószínűleg Szontagh) megelőző két, az *Athenaeumban* megjelent cikkének okfejtését másolja csupán. Az pedig polémikusnak ugyan polémikus, de logikusnak már nem minden esetben mondható. Fenyő a vita bemutatása közben beleesett a reflexív ész öncsapdájába: az egyneműsítés útján járva elemző feltárás helyett ítélezik. És teljesen a triász szemszögéből állítja elének azt az ellentétet, amelynek egyik pólusát elfedve éppen a tanulság sikkad el. Az a tanulság, amely az irodalom és a politika összefonódottságának árnyoldalait, az irodalom és az irodalomkritika „modernizálásának” lehetőségeit felelteti.

Summázatként leírható: Fenyő könyve tanulsá-

gos olvasmány, legalább két szempontból. Először is hasznos információkkal szolgál. Másodszor pedig bizonyítja, milyen nehéz pártatlannak maradni olyan ügyekben, amelyek ugyan a múlthoz tartoznak, de ellentmondásossággal állandóan bejelőznek jelenünkbe. Végezetül, ehhez kapcsolódva egy személyes megjegyzés: nem biztos, hogy a rendíthetetlennek vélt hagyományok átmentése a tudományosság egyedüli útja az irodalomtörténetírásban. Néha érdemes fonákjáról is megtekinteni a dolgokat: *variatio delectat*.

MÉSZÁROS ANDRÁS
Pozsony

Wolf-Dietrich Albes: Albert Camus und der Algerienkrieg. Die Auseinandersetzung der algerienfranzösischen Schriftsteller mit dem „directeur de conscience” im Algerienkrieg (1954–1962). Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1990.

A szerző bemutatja, hogyan reagáltak az algériai francia, vagyis európai származású, Algériában született írók irodalmi és politikai szempontból az algériai háborúra. A tárgyalt írók: Albert Camus, Emmanuel Robles, Jules Roy, Jean Pélégri, Jean Bruns, André Rosfelder, Janine Montupet, Roger Cures és Robert Merle. Eközben Camus helyzetét olyan meghatározónak tartja, hogy ez alkotja majd a közös vonatkozási pontot a többi, az algériai konfliktussal foglalkozó író számára.

Ne firtassuk, jogos-e ilyen mértékben hangsúlyozni a dominanciát; ez alkotja majd Camus gondolkodásmódjának és viselkedésének ebben a műben történő vizsgálatában a további megítélés forduló- és súlypontját. Ezzel az ábrázolással nem tudok egyetérteni. Először is nem lehet Camus irodalmi munkásságának gazdagságát és sokértelműségét kizárólag „gyarmati perspektívából” tekintve helyesen megítélni; a szerzőnek ez valószínűleg egyáltalán nem áll szándékában. Ezt azonban meg kellett volna említenie, nehogy dogmatikus egyértelműség benyomását keltse. Másodszor, az az állítás, hogy Camus „a mindenkori gyarmati igazságtalanság rendszerét irodalmi munkásságában háttérbe szorítja, elhallgatja vagy eltorzítva adja vissza”, vagy jogtalan, mint az irodalommal szemben támasztott normatív követelés, vagy nem helyes, mint egy abszolút vákuum megállapítása. Harmadszor, nem látom helyesnek azt az állítást, hogy Camus az algériai háború alatt „konzervatív, gyarmatosító pozíció” felé toldott, sőt, hogy jogosnak ismerte el a kínzás intézményét. A szerző beszél Camus „vonakodásáról”, hogy az „F. L.

N.-nel tárgyaljon”, mialatt Camus az „Appel pour une trêve civile en Algérie”-jével igenis bátor személyes beavatkozást indított el az F. L. N.-nel való megegyezés alapján — ez csak egyetlen példa olyan dolgokra, melyeket a szerző elhallgat, hogy ne veszélyeztesse Camus gyarmatosítás-barát magatartásáról szóló alaptézisét.

A „szilárd ideológiai álláspont” kritériuma, melyet a szerző használ, kiegyenlíti a — természetesen nehezebben érthető — művészi minőségi különbségeket a tárgyalt írók közt, sőt, néha megfordítja a viszonyokat. Roblès-t pozitív példaként állítja szembe Camus-vel, mint aki egy „szocialista nézőpontból írt ellenmű” szerzője. A Roblès-nél fellelhető epigonális momentumokat a szerző nem veszi figyelembe, és az egy vágányon haladó írói mondanivalót írói erénynek tekinti. Ebben az egyszerűsítő szemléletben odáig megy, hogy az alakok cselekvését és kijelentéseit az író véleménye töretlen kifejezésének veszi — ami elfogadható egy tisztán gyarmatosítás-ideológusra nézve, mint például Rosfelder, de egy Camus-formátumú íróra semmiképpen sem. Camus és Merle szembeállításánál is az utóbbi — hála ideológiai szilárdságának — tűnik az egyértelműen helyesen gondolkodónak. Eszerint Merle a *Le Nouveau Sisyphe* című darabjában szembefordul Camus-vel, amikor azt mutatja ki, „hogy az elnyomottaknak csak az erőszak hozhat igazságosságot és boldogságot”. Camus-t, aki

az efféle gondolkodásmódban egyre több problémát látott és fel is dolgozta azokat, nem is egyszer „szabadon lebegő szépléleknek” nevezik. Merle esetében elismerőleg szól a szerző a „tárgyalási mód sokrétűségéről”, de Camus-vel kapcsolatban ugyanehhez nincs érzéke.

Jules Roy-nál, akit Camus politikai magatartásában erősen és kimutathatóan befolyásolt, a szerző a legmesszebbmenően feltételezi Camus szándékos dominanciáját (Camus „fenyegette, elrendelte, leszögezte”) anélkül, hogy erre bizonyítékokat hozna fel. Pélégri-t, aki nem titkolta el Camus-vel való szembenállását, a szerző a tényeknek megfelelően ítéli meg.

A legnagyobbbrészt a gyarmatosítás mellett állást foglaló írókról — mint Brune, Rosfelder, Montupet és Currel — szóló fejezetekkel fontos tájékoztató funkciót tölt be a vizsgálódás, hiszen megismerteti a német nyelvű olvasót ezeknek a kevésbé ismert szerzőknek az alakjával és művével. Ezen írók irodalmi termékeit és politikai véleményét a Camus-é mellé állítani itt is rövidere zárt és nem megalapozott ítéletekhez vezet: Camus-t semmi esetre sem szabad a gyarmatosítás védelmezőivel — mint például Brune és Rosfelder — közös nevezőre hozni.

BRIGITTE SÄNDIG
(Berlin)

IN MEMORIAM

Klaniczay Tibor
(1923 – 1992)

1948 elejének reményre és bizakodásra jogosító napjaiban néhány magyar bukdácsoló a szervezett turizmus pusztító hadaitól még érintetlen Forum Romanum kövein, hogy hallgassák összetöndíjas társuk, egy sovány, szőke fiú, a Pázmány Péter Tudományegyetem dékáni titkárának előadását, aki óriási anyagismerettel, szuggesztíven rekonstruálta a „Város”-t és egykori életét. Ragyogó téli napsütésben csillogtak a fehér kövek. Klaniczay Tibor, mert ő volt a „guida”, nem retorikai képességeivel, hanem a belőle sugárzó erővel és energiával láncolta magához hallgatóit. Magam fél évvel azelőtt találkoztam vele, amikor felkerekedett, hogy gyakorlati és szakmai tanácsokkal lásson el itáliai utazásom előtt. Hírből már ismertem, mert gyermekkori pajtásaim kamaszos lelkesedéssel beszéltek a Werbőczy gimnázium eminens nagydiákjáról.

Klaniczay Tibor azok közé tartozott, akiknek volt szeme a szépséghez. Ezért is szerette Rómát, amely számára mindig is az „Urbs” maradt. A múlt maradványait őrző rétegei illusztrálták és tanították neki az egymásra épülő korok és kultúrák organikus, egymást megtermékenyítő fejlődését. 1948-ban, amikor későbbi Zrínyi-monográfiájához gyűjtött anyagot, ezt a Rómát „tanulta és tanította”, mert szenvedélyes tanár volt. Ez időben a császári Rómáért lelkesedett. Majd negyven évvel később, amikor egy unalmas követségi fogadásról megszökve újra bejártuk ezt a vidéket, a szikrázó februári holdfény megvilágította romokat és a Campidogliót, az immár nemzetközi hírnű tudós ugyanazzal a lelkesedéssel beszélt kedves városáról, mint korábban, csak a hangsúly tolódott el: ekkor már túl volt a barokk Róma iránti rajongásán és teljes szívvel a középkor emlékei felé fordult. Órákat gyalogolt, hogy megmutasson egy-egy alig ismert középkori kutat vagy egy általa megtalált kaput, amit beépítettek valamely barokk palotába.

Feladatokkal zsúfolt, hajszolt életében itt elengedhette magát: Itália és Róma az „otium litterarium”-ot adta neki. A szélesre tárt ajtajú „Triznya kocsmá”, Triznya Mátyás festőművész és Szőnyi Zsuzsa Róma magyar látogatóit hétről-hétre fogadó otthonának szombat estéi a középkori tornák és a humanisták tudós világának hangulatát elevenítették fel. A vendégek, a „septem artes litterares” jókedélyű, sokoldalúan képzett bajnokai, a római „clericus”-ok és a hazai „laicus”-ok szellemi viadalaiban szikráztak a pengék. A csatazaj elcsendesedése után jött a dalnokverseny: ki tud több népdalt és mozgalmi éneket. (Ez utóbbiak előadása elképzelhetetlen volt játékos, illusztratív átélés nélkül.) A másik vendégváró házban, Sárközy Péterék otthonában, ahol gyakran megfordult ő is, az egykori Eötvös Collegium hagyományai éledtek újjá. Sorjáztak a jelenlévőket sem kímélő vitriolos történetek, amelyek találon jellemeztek barátot és ellenfelet, a közelmúlt alakjait és a kortársakat.

Az 1950-es évek közepétől kezdve — már mint az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának szaktitkára — Klaniczay Tibor ugyanazt folytatta a magyar irodalomtörténetben, amit egykor a Forum Romanumon tett. Akkor a szétszórt kövek segítségével rekonstruálta a császárok pompás palotáit, most az ismeretlen folyóiratok temetőiben pihenő vagy kéziratok szövegek összegyűjtésére buzdított és biztosította hozzá a kiadás feltételeit is. Elődeink minden egyes írásában egy-egy téglát látott, s úgy vélte, e téglák is hozzájárulnak a magyar irodalomtörténet csarnokának felépítéséhez. E tekintetben nem tett különbséget magyar- és latinnyelvű szövegek között, mert meg volt győződve arról, hogy nemcsak az ősek nyelve, hanem eszmévilága és gondolkodása is beletartozik tudományosságunk történetébe. Sikra szállt az akkori, a monográfiák bővületében élő években a lesajnált, sőt lenézett textológiai munkák érdekében is, mert tudta, hogy megbízható kritikai kiadások és szövegfeltárások nélkül csak homokvárakat építhetünk.

Az alapítók, az építetők közé tartozott. Ha korábbi századokba születik, bizonyos, hogy könyvtárak, iskolák viselték volna nevét. Így csak sorozatokat indított (például az azóta *Fontes* néven ismert forráskiadványt), szintéziseket írt, kézikönyveket szerkesztett és kutatócsoportokat hozott létre. Szív-

hez legközelebb mindig is a „REBAKUCS” állt, a reneszánsz és a barokk kutatások intézeti műhelye. Elvitathatatlan érdeme, hogy 1956 januárjában megkezdhette munkáját az Irodalomtörténeti — későbbi Irodalomtudományi — Intézet. Amiként érzelme volt a széphez, úgy az értékhez is. Fáradhatatlan volt azok felkutatásában, akikre később számított: a pályán ígéretesen indulókat éppúgy megkereste, mint tekintélyes, ám félreállított tudósokat, hogy munkára fogja őket. A nemzeti műveltség iránti elkötelezettség nem lett volna elég, hogy tervét elfogadassa a többséggel, hogy a latin műveltségben is otthonos tudós papokat bekapcsolhassa a középkori és a reneszánsz kutatásokba, vagy hogy politikailag megbélyegzettek foglalkoztasson. Ehhez civil-kurázi is kellett és az olasz reneszánsz írókon csiszolódott taktikai érzék.

Tudományos elképzelései megvalósításához, az Intézetben folyó nyugodt munkához gyakran volt szükség „védőernyőre”, amelyet több kollégájával együtt feszített ki, s ez nem mehetett kompromisszumok, ha úgy tetszik, „alkuk” nélkül. De „alkuit” sohasem személyes érdekei, hanem a közösség és a szakmai érdekei motiválták. Ki tehet utólag igazságot: mi lett volna a jobb megoldás?

Klanczay Tibor 1948 után néhány évig a budapesti egyetemen tanított. Egyetemi jegyzetei — az ötvenes években is — a magyarság és az európaiság összefüggését igyekeztek felmutatni, hallgatót tárgyszeretetre és a tárgy szeretetére nevelve. Ahogy nem csökkent a pedagógus lelkesedése, mindvégig megmaradt benne a „magyar” és az „európai” kultúra azonosságának tudata, természetesen korok szerint változóan. Klanczay már akkor komparatista volt, amikor ennek nyílt megvallására még nemigen volt lehetőség. A 60-as évektől kezdődően, amikor, ha lassan is, de mégiscsak tágulni kezdett a látóhatár, az elsők között kezdte szervezni a tudományág nemzetközi kapcsolatait. Ekkortól indultak a későbbi években nagyon sikeres közös munkák az AILC-vel, a velencei Cini Alapítvánnyal vagy a Tours-i Egyetemmel, hogy csak az első fecskéket említsük. Intenzív szervező munkájával — és társai munkára fogásával — elérte a hazai kutatási eredmények külföldi megismertetését, egyben elismertetését, és olyan szélesebb horizontú kutatógárdát tudott megszívni, amelynek tagjai külföldi konferenciákon nagy felkészültséggel, méltóan képviselhették a hazai irodalomtörténetírást. Az egykori nagyok mellé lassan felnőtt a ma már ugyancsak érett korosztály, amelyet Klanczay bocsátott útjára.

Később — párizsi és római vendégprofesszorként — kinevelt olyan külföldi hungarológusokat is, akik immár országokban szervezik a hungarológiai kutatásokat. Ilyen irányú munkáját koronázta meg a Nemzetközi Hungarológiai Társaság megalapításával, amelynek keretében sikerült összefogni az egész világ hungarológusait. Az eredményről az ötvenként (legközelebb 1996-ban és éppen Rómában, illetve Nápolyban) megrendezésre kerülő kongresszusok számolnak be: a világ minden részéről összegyűlő előadógárda mesterei között tiszteli Klanczay Tibort is. Amikor Szegeden 1991 augusztusában ez a bejelentés elhangzott, tudta, hogy a római találkozón nem lesz jelen. Már megtámadta a gyilkos kór. A mérhetetlen sok szenvedést belső erőinek olyan mozgósításával viselte el, amilyen energiával egy életen át dolgozott tudományos elképzelései megvalósításán. Versenyt futott az idővel, hogy utolsó munkáját befejezhesse. Ezt még megengedte sorsa, amely az utolsó években kegyetlen próbák elé állította. Csak akkor adta meg magát, amikor mindent elrendezett maga körül.

A fiatal tudósjelölt, aki 1948-ban nagy tervekkel vágott neki az életnek, ezt a pályát vitotta be. Az elmúlt nehéz évek nem torzították el habitusát, maradt a szerény, kedves kolléga, aki számára mindig csak az általa szolgált ügy: a magyar irodalomtörténet csarnokának felépítése és eredményeinek nemzetközi megismertetése volt a legfőbb cél. Pályáján végigtekintve róla is elmondhatjuk az ismert szavakat: „Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam.”

T. Erdélyi Ilona

TARTALOM

A Név hatalma

Karafiáth Judit – Tverdota György: Irodalom és onomasztika. Bevezetés	329
---	-----

A NEVEK TÜNDÖKLÉSE (ÉS BUKÁSA)

Pajorin Klára: Marsilio Ficino Kratülosz-argumentuma	335
Marsilio Ficino: Kratülosz, vagy A nevek valódi értelme. A Platón-dialógus argumentuma (Fordította: Pajorin Klára)	338
François Rigolot: Poétika és onomasztika. Bevezetés (Részlet) (Fordította: Sári Andrea)	348
Szabics Imre: A nevek szimbolikus jelentései a középkorban	362
Kocsor Erika: Nomen est omen	369
Gránicz István: A szó belső formája Potyebnya nyelvészeti poétikájában	379
Ádám Anikó: Kosztolányi a nevekről. Összeállítás Kosztolányi írásaiból	389
Karafiáth Judit: A megtalált Nevek	400
Tverdota György: A névvarázs poétikája	410
Magyar Miklós: Hős, név, névmás. A személyiség elhalványulása a hagyományos regénytől az új regényig	421

A NOMEN ÉS A LOGOSZ

Ernst Cassirer: Nyelv és mítosz (Részlet) (Fordította: Sarankó Márta)	435
Szergej Bulgakov: A tulajdonnév (Részlet) (Fordította: Bagi Ibolya)	447
Hornyaánszky Gyula: A szó hatalma (Részlet)	459
Zlinszky Aladár: A névvarázs	466
Kálmán C. György: Név és beszédaktus	474
Jean Piaget: A gyermekek világbábrázolása (Részlet) (Fordította: Saly Noémi)	478
Claude Lévi-Strauss: Az egyén mint faj (Részlet) (Fordította: Sári Andrea)	491
Kovalovszky Miklós: Az irodalmi névadás (Részlet)	504
Gérard Genette: A szerzői név (Fordította: Saly Noémi)	523

BIBLIOGRÁFIA ÉS REPERTÓRIUM

<i>Hajdú Mihály</i> : Az írói névadás magyar bibliográfiája	536
<i>Hajdú Mihály</i> : Névtudományi folyóiratok és évkönyvek repertóriuma	551

SZEMLÉ

<i>Szili József</i> : Egy interkulturális műfajelméleti koncepció	555
---	-----

KÖNYVEK

<i>Giovan Battista Pellegrini</i> : Toponomastica italiana (<i>Fábián Zsuzsanna</i>)	560
<i>Emidio De Felice</i> : Nomi e cultura. Riflessi della cultura italiana dell'Ottocento e del Novecento nei nomi personali. Prefazione di <i>Edoardo Sanguineti</i> (<i>Fábián Zsuzsanna</i>)	561
<i>Calogero Giardina</i> : L'imaginaire dans les romans de Raymond Radiguet (<i>Hajdufy Eszter</i>)	562
Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10. Szerk. <i>Balogh Lajos</i> és <i>Ördög Ferenc</i> (<i>Császtray Tünde</i>))	563

*

<i>Howard Felperin</i> : The Uses of the Canon. Elizabethan Literature and Contemporary Theory (<i>Katona Gábor</i>)	564
Wörterbuch der Mystik. Unter Mitarbeit zahlreicher Fachwissenschaftler, herausgegeben von <i>Peter Dinzelsbacher</i> (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	565
<i>Manfred Lurker</i> : Lexikon der Götter und Dämonen. Namen — Funktionen — Dämonen (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	565
<i>Péter Sárközy</i> : Letteratura ungherese — Letteratura italiana. Momenti e problemi dei rapporti letterari italo — ungheresi (<i>Madarász Imre</i>)	566
Arbeiten zur deutschen Philologie XIX. Redigiert von <i>Lajos Némedi</i> unter Mitwirkung von <i>Piroska Kocsány</i> (<i>Lőkös Péter</i>)	567
Polscy pisarze — uchódźcy a Węgry. Wybór i esej wstępny <i>István D. Molnár</i> (<i>Hopp Lajos</i>)	568
<i>Jan Aertsen</i> : Nature and Creature (Thomas Aquinas's Way of Thought) (<i>Katona Gábor</i>)	568
Les Humanistes et l'Antiquité Grecque. Édité par <i>Mitchiki Ishigami</i> — <i>Iagolnitzer</i> (<i>Alessandro Scafi</i>)	569
<i>Alodia Kawecka-Gryczowa</i> : Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej (<i>Hopp Lajos</i>)	570
<i>Mirko Tomasović</i> : Marko Marulić Marul (<i>Lőkös István</i>)	570

TARTALOM

Gyenis Vilmos: Hermányi Dienes József, 1699 – 1763. Sajtó alá rend. S. Sárdi Margit (Hopp Lajos)	571
Le Baroque autrichien au XVII ^e siècle. Études réunies par Gertrude Stolwitzer (Bitskey István)	572
Fenyő István: Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830 – 1842 (Mészáros András)	572
Wolf-Dietrich Albes: Albert Camus und der Algerienkrieg. Dei Auseinandersetzung der algerienfranzösischen Schriftsteller mit dem „directeur de conscience“ im Algerienkrieg (1954 – 1962) (Brigitte Sändig)	573

IN MEMORIAM

Klaniczay Tibor (1923 – 1992) (T. Erdélyi Ilona)	575
--	-----

*

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

SOMMAIRE

La force du Nom

<i>Judith Karafiáth</i> – <i>György Tverdota</i> : Littérature et onomastique. Introduction	329
---	-----

SPLENDEURS (ET MISÈRES) DES NOMS

<i>Klára Pajorin</i> : L'argument de Cratyle de Marsilio Ficino	335
<i>Marsilio Ficino</i> : Cratyle, ou le véritable sens des noms. Argument du Cratyle de Platon. (Traduit par <i>Klára Pajorin</i>)	338
<i>François Rigolot</i> : Poétique et onomastique (Extrait) (Traduit par <i>Andrea Sári</i>)	348
<i>Imre Szabics</i> : La signification symbolique des noms au Moyen-Âge	362
<i>Erika Kocsor</i> : Nomen est omen	369
<i>István Gránicz</i> : La forme intérieure du mot dans la poétique linguistique de Potebnja	379
<i>Anikó Ádám</i> : Kosztolányi et les noms. Recueil de textes de Kosztolányi sur les noms	389
<i>Judit Karafiáth</i> : Les Noms retrouvés	400
<i>György Tverdota</i> : La poétique de la magie des noms	410
<i>Miklós Magyar</i> : Héros, nom, pronom. L'effacement du personnage du roman traditionnel au Nouveau Roman	421

LE NOMEN ET LE LOGOS

<i>Ernst Cassirer</i> : Langage et mythe (Extrait) (Traduit par <i>Márta Sarankó</i>)	435
<i>Serguei Bulgakov</i> : Le nom propre (Extrait) (Traduit par <i>Ibolya Bagi</i>)	447
<i>Gyula Homyánszky</i> : La force du mot (Extrait)	459
<i>Aladár Zlinszky</i> : La magie des noms	466
<i>György C. Kálnán</i> : Nom et acte de parole	474
<i>Jean Piaget</i> : La représentation du monde chez l'enfant (Extrait) (Traduit par <i>Noémi Saly</i>)	478
<i>Claude Lévi-Strauss</i> : L'individu comme espèce (Extrait) (Traduit par <i>Andrea Sári</i>)	491
<i>Miklós Kovalovszky</i> : Les noms littéraires (Extrait)	504
<i>Gérard Genette</i> : Le nom d'auteur (Traduit par <i>Noémi Saly</i>)	523

BIBLIOGRAPHIE ET RÉPERTOIRE

<i>Mihály Hajdú</i> : Bibliographie hongroise des noms littéraires	536
<i>Mihály Hajdú</i> : Répertoire des revues et annales d'onomastique	551

PANORAMA

<i>József Szili</i> : Une conception poétique interculturelle	555
---	-----

LIVRES

IN MEMORIAM

<i>Tibor Klaniczay</i> (1923 – 1992) (<i>Ilona T. Erdélyi</i>)	575
--	-----

*

LIVRES REÇUS

СОДЕРЖАНИЕ

Власть имени

<i>Юдит Карафиат – Дьёрдь Тьердота:</i> Литература и ономастика. Введение	329
---	-----

БЛЕСК (И НИЩЕТА) ИМЕН

<i>Клара Пайорин:</i> „Аргумент к Кратилу” Марсилио Фичино	335
<i>Марсилио Фичино:</i> Кратил, или подлинный смысл имен. Аргумент к платоновскому „Кратилу” (Перевод: <i>Клара Пайорин</i>)	338
<i>Франсуа Риголо:</i> Поэтика и ономастика (Отрывок) (Перевод: <i>Андреа Шари</i>)	348
<i>Имре Сабич:</i> Символическое значение имени в средние века	362
<i>Эрика Кочор:</i> Nomen est omen	369
<i>Иштван Границ:</i> Внутренняя форма слова в лингвистической поэтике Поттебни	379
<i>Анико Адам:</i> Д. Костолани об именах. Из работ Д. Костолани	389
<i>Юдит Карафиат:</i> Нахождение имен	400
<i>Дьёрдь Тьердота:</i> Поэтика магии имени	410
<i>Миклош Мадьяр:</i> Герой, имя, местоимение. Постепенное уменьшение роли личности от традиционного к новому роману	421

ИМЯ И СЛОВО

<i>Эрнст Кассирер:</i> Язык и миф (Отрывок) (Перевод: <i>Марта Шаранко</i>)	435
<i>Сергей Булгаков:</i> „Собственное” имя (Отрывок) (Перевод: <i>Ибойя Баги</i>)	447
<i>Дюла Хорьянски:</i> Власть имени (Отрывок)	459
<i>Аладар Злински:</i> Магия имени	466
<i>Дьёрдь Ц. Кальман:</i> Имя и речевой акт	474
<i>Жан Пиаже:</i> Детское представление о мире (Отрывок) (Перевод: <i>Ноеми Шали</i>)	478
<i>Клод Леви-Стросс:</i> Личность как вид (Отрывок) (Перевод: <i>Андреа Шари</i>)	491
<i>Миклош Коваловски:</i> Именование в литературе (Отрывок)	504
<i>Жерар Женетт:</i> Авторское имя (Перевод: <i>Ноеми Шали</i>)	523

БИБЛИОГРАФИЯ И КАТАЛОГ

<i>Михай Гайду:</i> Венгерская библиография об именовании в литературе	536
<i>Михай Гайду:</i> Каталог журналов и ежегодников по ономастике	551

ОБЗОР

<i>Йожеф Сили:</i> Теоретическая поэтика на базе сопоставления культур	555
--	-----

КНИГИ

IN MEMORIAM

<i>Тибор Кланицаи (1923–1992) (Илона Т. Эрдейи)</i>	575
---	-----

ПОСТУПИВШИЕ НА РЕЦЕНЗИРОВАНИЕ КНИГИ

HELIKON
IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

1955 – 1962 vegyes tartalmú számok

1963.

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. A Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Bp. 1962.)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964.

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 – 3. sz. A kelet-európai avantgard
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965.

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmai (Az AILC IV. Kongresszusa. — Fribourg, 1964. — előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966.

- 1 – 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920 – 30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Esmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967.

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 – 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968.

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa. — Belgrád 1967. — anyagából)
- 3 – 4. sz. Az irodalom és a társművészetek

1969.

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet – tömegkultúra – irodalom
- 3 – 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970.

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 – 4. sz. Modern stilisztika

1971.

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970.)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 – 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971.)

1972.

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)
2. sz. Klasszikusaink és Európa
- 3 – 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede

1973.

- 1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
- 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
- 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma

1974.

- 1. sz. Az AILC VII. Kongresszusa (Montreal, 1973.) anyagából
- 2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
- 3 – 4. sz. Modern poétika

1975.

- 1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
- 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa kutatások
- 3 – 4. sz. Az európai romantika

1976.

- 1. sz. Szubkultúra és Underground
- 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
- 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?

1977.

- 1. sz. A retorika újjászületése
- 2. sz. A fejlődő országok irodalmáról (AILC VIII., Bp. 1976.)
- 3. sz. Irodalomelmélet – összehasonlító irodalom (Az AILC IX. Kongresszusa)
- 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda (1777 – 1848) konferencia anyaga

1978.

- 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
- 3. sz. Érték és társadalom
- 4. sz. Világirodalomtörténet

1979.

- 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
- 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
- 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban
(FILLM XIV. Kongresszus, 1978. Aix-en-Provence)

1980.

- 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
- 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus

1981.

- 1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társelmvészetek –
A regény fejlődése
- 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
- 4. sz. Irodalom és felvilágosodás

1982.

- 1. sz. A Vörösmarty irodalom és néhány magyar vonatkozása
- 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
- 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa

1983.

- 1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
- 2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
- 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984.

- 1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2–4. sz. Svájc népeinek irodalma — svájci irodalom?

1985.

- 1. sz. FILLM kongresszus — A polonisztika Magyarországon
- 2–4. sz. Olasz irodalomtudomány

1986.

- 1–2. sz. A fordítás távlatai
- 3–4. sz. Szájhagyomány és irodalom a mai Afrikában

1987.

- 1–3. sz. Posztmodernizmus az amerikai költészetben
- 4. sz. Hlebníkov és az orosz avantgard

1988.

- 1–2. sz. A kanadai irodalom
- 3–4. sz. A modern stílisztika

1989.

- 1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
- 2. sz. Felvilágosodás és nemzeti tudat
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3–4. sz. A modern textológia

1990.

- 1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2–3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
- 4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991.

- 1–2. sz. A biedermeier kora — nálunk és Európában
- 3–4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992.

- 1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
- 2. sz. Profizmus az irodalomtudományban

BEÉRKEZETT KÖNYVEK 1992

A. Adams — A. J. Harper (eds.): *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety.* Leiden—New York—Köln, E. J. Brill 1992. 285.

Les Avant-gardes nationales et internationales. Szerk.: *Karafiáth Judit és Tverdota György.* Budapest, Argumentum Kiadó 1992. 134.

Le baroque autrichien au XVIIe siècle. Études réunies par *Gertrude Stolwitzer.* 10. Publications de l'Université de Rouen, 1989. 102.

Bernard, Wolfgang: *Spätantike Dichtungstheorien.* Untersuchungen zu Proklos, Herakleitos und Plutarch. Stuttgart, B. G. Teubner 1990. 316.

The Rhetorical Tradition. Readings from Classical Times to the Present. Ed. by Bizzell, Patricia and Herzberg, Bruce. Boston, Bedford Books of St. Martin's Press 1990. 1282.

Bolli, Thomas: *Inszeniertes Erzählen.* Überlegungen zu Robert Walser's „Räuber“-Roman. Basler Studien zur deutschen Sprache und Literatur. 60. Bern, Francke Verlag 1991. 128.

Buck, August: *Studien zu Humanismus und Renaissance.* Gesammelte Aufsätze aus den Jahren 1981–1990. Wiesbaden, in Kommission bei Otto Harrassowitz 1991. 538.

Burkert, Walter: *Antike Mysterien: Funktionen und Gehalt.* München, Wilhelm Beck Verlag 1991. 152.

Calder, William Ill-Cancik, Hubert-Kytzler, Bernhard, Hrsg.: *Otto Jahn (1813–1868).* Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH 1991. 304.

Caspri, Fritz: *Humanismus und Gesellschaftsordnung in England der Tudors.* Bern und Stuttgart, Francke Verlag 1988. 281.

Cole, Thomas: *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece.* Baltimore—London, The Johns Hopkins University Press 191.

Deréky Pál: *Ungarische Avantgarde—Dichtung in Wien 1920–1926.* Wien—Köln—Weimar, Böhlau 1991. 192.

Dihle, Albert: *Philosophie als Lebenskunst.* Opladen, Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Westdeutscher Verlag 1990. 20.

Dodds, E. R.: *Pagan and Christian in an Age of Anxiety.* First published 1965. Cambridge University Press 144.

Approaches to Greek Myth. Ed. and intr. by Edmund, Lowell. Baltimore—London. The Johns Hopkins University Press 1990. 448.

Ferrari, G. R. F.: *Listening to the Cicadas. A Study of Plato's Phaedrus.* Cambridge, Cambridge University Press. First published 1987., reprinted 1988., first paperback edition 1990., 293.

Garstein, Oscar: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia.* Jesuit Educational Strategy 1553–1622. Leiden—New York—Kobenhavn—Köln, E. J. Brill 1992. 462.

The Uses of Antiquity. Ed. by Gaukroger, Stephen. Dordrecht—Boston—London, Kluwer Academic Publishing Group 1991. 259.

Goldhill, Simon: *The Poet's Voice. Essays on Poetics and Greek Literature.* Cambridge, Cambridge University Press 1991. 369.

Gould, Thomas: *The Ancient Quarrel between Poetry and Philosophy.* Princeton, N. J., Princeton University Press 1990. 318.

Gransden, K. W.: *The Aeneid. Reader in English and Comparative Literature.* Cambridge, Cambridge University Press 1990. 118.

Haldon, J. F.: *Byzantium in the Seventeenth Century. The Transformation of a Culture.* Cambridge, Cambridge University Press 1990. 486.

Text und Bild, Bild und Text. Hrsg. von Harms, Wolfgang. Stuttgart, Verlag Metzler 1990. 532.

Heinemann, Wolfgang — Viehweger, Dietrich: *Textlinguistik. Eine Einführung.* Tübingen, Niemeyer Verlag 1991. 310.

Horváth Iván: *A vers.* Budapest, 1992. 233.

Interpretationen. Romane des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, Philipp Reclam 1992. jun. 422.

Die Renaissance im Blick der Nationen Europas. Hrsg. von Georg Kaufmann. Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung. Wiesbaden, in Kommission bei Otto Harrassowitz 1991. 440.

Kontroversen, alte und neue. Akten des VXX. Internationalen Germanisten — Kongresses Göttingen. 1985. Bd. I. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1986. 163.

Formen der Literatur. Hrsg. von Knörich, Otto. 2. überarbeitete Auflage. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag 1991. 450.

Krusche, Dietrich — Wierlacher, Alois: *Hermeneutik der Fremde.* München, Iudicium 1990. 282.

Die Aristotelische Katharsis. Einl., hrsg. von Luserke, Matthias. Hildesheim — Zürich — New York, Georg Olms Verlag 1991. 443.

McIntosh, Christopher: *The Rose Cross and the Age of Reason.* Leiden — New York — Köln, E. J. Brill 1992. 200.

Il meraviglioso e il verosimile. Tra antichità e medioevo. A cura di Lanza, Diego e Dongo, Oddone. Firenze, Olschki 1989. 360.

Német Filológiai Tanulmányok XIX. Arbeiten zur Deutschen Philologie XIX. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem 1990. 110.

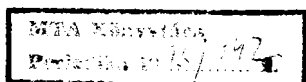
Neuhausen, Karl August: *Einleitung und Kommentar: M. Tullius Cicero: Laelius.* Lieferung 1,2. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1981. 160.

Wilma di Palma etc.: *Cristina di Svezia (Scienza ed alchimia nella Roma barocca).* Bari, Edizioni Dedalo AA. VV. 1990. 272.

Pöters, Wilhelm: *Begriff und Struktur der Novelle. Linguistische Betrachtungen zu Boccaccio's „Falken“.* Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1991. 216.

Raible, Wolfgang: *Die Semiotik der Textgestalt. Erscheinungsformen und Folgen eines kulturellen Evolutionsprozesses.* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1991. 44.

Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie. Revue semestrielle n°11. Octobre 1991. Paris, Klincksieck 1991. 212.

Richter, Wolfgang: Heinrich Schliemann. Dokumente seines Lebens. Leipzig, Reclam Verlag 1992. 461.

Seitz, Gabriele: Die Brüder Grimm. Leben – Werk – Zeit. München, Winkler Verlag 191.

Siebler, Michael: Troia – Homer – Schliemann. Mythos und Wahrheit. Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern 1990. 248.

Strasburger, Hermann: Cicero's philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars. Hildesheim – Zürich – New York, Georg Olms Verlag 1990. 92.

Stein, Elisabeth: Autorbewusstsein in der frühen griechischen Literatur. Scriptoria 17. Tübingen, Günter Narr Verlag 1990. 200.

Szabó János: Untergehende Monarchie und Satire. Zum Lebenswerk von Karl Kraus. Budapest, Akadémiai Kiadó 1992. 173.

Sziklay László: Pest – Buda szellemi élete a 18 – 19. század fordulóján. Budapest, Argumentum Kiadó 1991. 189.

Todorov, Tzvetan: Genres in Discourse. Translated by Catherine Porter. Cambridge, Cambridge University Press. First published 1990., reprinted 1991. 136.

Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája. Sajtó alá rendezte Jankovics József és Nyerges Judit. Budapest, Argumentum Kiadó 1992. 341.

Lobrede. Katalog deutschsprachiger Heiligenpredigten. Hrsg. Welzig, Werner. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1989. 802.

West, Martin L.: Studies in Aeschylus. Stuttgart, Teubner 1990. 408.

On Philology. Ed. by Jan Žiolkowski. London, The Pennsylvania State University Press 1990. 78.

Žmegač, Viktor: Der europäische Roman. Geschichte seiner Poetik. Zweite, unveränderte Auflage. Tübingen, Max Niemeyer Verlag 1990. 435.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219–98–632 pénzforgalmi jelzőszámmal. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban, továbbá az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.).

Előfizetési díj 1992-re: 416 Ft

Egy szám ára: 104 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat

H–1389 Budapest, Postafiók 149.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1992.

Terjedelem: 14,65 A/5 ív

A fedél és a tipográfia Benkő Anna munkája

Nyomta a László és Társa Bt. nyomdája

Felelős vezető: László András

Munkaszám:

ISSN 0017–999x

Ára: 208 Ft

Előfizetés egy évre: 416 Ft

A

ARGUMENTUM KIADÓ